

HATALOM ÉS KULTÚRA I.

NEMZETKÖZI MAGYARSÁGTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST 2004

HATALOM ÉS KULTÚRA

HATALOM ÉS KULTÚRA

Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus
(Jyväskylä, 2001. augusztus 6-10.)
előadásai

I.

Szerkesztette
JANKOVICS JÓZSEF
NYERGES JUDIT

NEMZETKÖZI MAGYARSÁGTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

2004

Megjelent

az Oktatási Minisztérium és
az Illyés Közalapítvány
támogatásával.

ISBN 963 216 743 0 (1. Kötet)

ISBN 963 216 742 2 Ö

TARTALOM

Hatalom és értelmiség diszkurzustípusai a kora újkorban.....	7
Bene Sándor (<i>Budapest</i>) Politikai nyilvánosságmodellek és politikai diszkurzustípusok a kora újkori Magyarországon	8
Andrea Carteny (<i>Roma</i>) Italian influences in the humanistic (and autonomous) Hungarian culture of Transylvania (XVIth century)	29
G. Etényi Nóra (<i>Budapest</i>) Európai nyilvánosság és magyar politika.....	34
Hargittay Emil (<i>Piliscsaba</i>) Az uralkodói eszmény irodalmi kifejezési formái Magyarországon.....	52
Jakó Klára (<i>Cluj-Napoca</i>) Értelmiség és hatalom viszonya a moldvai és havasalföldi vajdák magyar secretariusai pályájának tükrében	68
Kósa László (<i>Budapest</i>) Természeti katasztrófák – tömegkommunikáció – társadalmi szolidaritás....	76
Molnár Szabolcs (<i>București</i>) A gúny eszközei Czeglédi István (1620–1671) írásaiban.....	83
Gizella Nemeth–Adriano Papo (<i>Sistiana</i>) Ludovico Gritti. An example of maecenas and powerful man of the XVI century	95
Boris Nikšić (<i>Zagreb</i>) Egy Mohács előtti horvát történetíró az oszmán birodalomról	104
Petróczi Éva (<i>Budapest</i>) A hatalom kritikus megjelenítése a magyar puritán írásokban	110
Ratzky Rita (<i>Budapest</i>) Majláth János gróf titkos jelentései a bécsi Polizeihofstellének az 1840-es évekből	117
Antono Sciacovelli (<i>Szombathely</i>) L'eredità di Machiavelli nelle opere di Miklós Zrínyi: tratti comuni di un sentire politico tra Firenze e l'Ungheria.....	123
Takáts József (<i>Pécs</i>) A bennszülöttek nyelve és a tudósoké	128
Kultusz, autorizáció, kisajátítás.....	135
Jászberényi József (<i>Budapest</i>) A jánosrendi szabadkőművesség kultikus nyelve.....	136
Kelevéz Ágnes (<i>Budapest</i>) Bársonyszék vagy tüzes trón.....	144
Kiss Gábor Zoltán (<i>Pécs</i>) A világirodalom helye az Ottlik-életműben	161
Klimó Árpád (<i>Berlin</i>) National History Cults. Hungary in the 19 th and 20 th Century.....	167
Korompay H. János (<i>Budapest</i>) Egy életmű önvédelme	171
Marczell Péter (<i>Genève</i>) A Csoma-kultusz és a politika	176
Margócsy István (<i>Budapest</i>) „...ikerszülettek, egymás kiegészítői...”	185
Nyilasy Balázs (<i>Budapest</i>) „Kisajátítás”, „kultikus nyelvhasználat”, „ideologikusság”	207
Sárközy Péter (<i>Roma</i>) Kultusz vagy manipuláció?.....	215
Szolláth Dávid (<i>Pécs</i>) A példázatosság, az allegorizáló olvasás és a kultusz kérdései a Mészöly- és az Ottlik-kritikában.....	222
Takáts József (<i>Pécs</i>) A kultusz kutatás és az új elméletek	236
Tapodi Zsuzsa (<i>București</i>) Egy huszadik századi szerkesztő-kritikus utóéletének alakulása a kultusz, autorizáció és kisajátítás koordinátái között.....	246
Thomka Beáta (<i>Pécs</i>) A történelem mint tapasztalat, regény és retorika	256
Tverdota György (<i>Budapest</i>) Befogadás és kisajátítás	264

Többynelvűség a magyar irodalomban.....	271
Csányi Erzsébet (<i>Novi Sad</i>) Irodalomköziség – nyelvköziség.....	272
Derék Pál (<i>Wien</i>) Déry Tibor, a kétnyelvű író.....	277
Kilián István (<i>Miskolc</i>) A régi magyar dráma többynelvűsége a XVII–XVIII. században.....	283
Ötvös Péter (<i>Szeged</i>) Példák Kazinczy Ferenc metódusáról.....	291
Mariarosaria Sciglitano (<i>Budapest</i>) Írás és emlékezés Giorgio Pressburger prózájában.....	298
Szkárosi Endre (<i>Szeged</i>) Egy nyelv, több nyelv, miféle nyelv?.....	306
A hatalom mint a legújabb magyar irodalom témája	312
Bertha Zoltán (<i>Debrecen</i>) „Erdélyi változatlanságok” – „hollóidőben”.....	313
Bosnyák István (<i>Novi Sad</i>) Egy jugoszláviai magyar ellenzéki nemzedék ellenzéki közírása ...	317
Büky László (<i>Szeged</i>) A király főnév mint a hatalom megjelenítője Babits, Füst és Kosztolányi költői nyelvében	322
Faragó Kornélia (<i>Novi Sad</i>) A figurális diszlokáció poétikája	330
Gerold László (<i>Novi Sad</i>) Dráma/színház – hatalom.....	337
Görözdí Judit (<i>Bratislava</i>) Az elhallgatás alakzatai Mészöly Miklós <i>Saulus</i> című regényében.....	344
Harkai Vass Éva (<i>Novi Sad</i>) A hatalom és művészet relációi a 20. századi magyar művészregényekben.....	352
Illés László (<i>Budapest</i>) A kultúrpolitika alapjai a totalitárius diktatúrákban	357
Kovács Albert (<i>București</i>) Méliusz József írásművészete és a hatalom.....	362
Madarász Imre (<i>Debrecen</i>) Lektűr és propaganda.....	366
Roberto Ruspanti (<i>Udine</i>) 20. századi magyar költők szembenállása a totalitarizmussal és a háborúval.....	376
Tamás Attila (<i>Debrecen</i>) A hatalom témája Illyés és Mészöly Miklós írói munkásságában.....	391
Natalija Wasiljewa (<i>Wiesbaden</i>) „Maga valahogy túlságosan literátor”.....	396
Népi kultúra a nemzeti törekvésekben.....	402
Bodor Anikó (<i>Senta</i>) A vajdasági magyar népzenei mozgalmak alakulása a legutóbbi években.....	403
Felföldi László (<i>Budapest</i>) Hitelesség és kultúra. A folklór különféle kontextusokban.	411
Keserű Katalin (<i>Budapest</i>) A kultúra jelentősége a századforduló városépítészében	421
Kornyané Szoboszlai Ágnes (<i>Debrecen–Miskolc</i>) A falukönyv mint a globalizáció lehetséges ellenszere.....	428
Kulin Ferenc (<i>Budapest</i>) A népköltészet fogalmi megragadása.....	434
Olosz Katalin (<i>Târgu Mureș</i>) Korai adatfelvétel a népi kultúráról: Székelyföld, 1864	440
Paksa Katalin (<i>Budapest</i>) Népzene és nemzeti kultúra.....	446
Selmeczi Kovács Attila (<i>Budapest</i>) Az országcímer mint a hatalommal szembenállás jelképe a magyar népművészetben.....	453
Zsigmond Győző (<i>București</i>) Népi kultúra és politikai humor Erdélyben. Az 1998-as év magyar politikai viccei Romániában.....	467

Hatalom és értelmiség diszkurzustípusai a kora újkorban

Bene Sándor (Budapest)
Politikai nyilvánosságmodellek és politikai diszkurzustípusok a kora újkori Magyarországon¹

(Javaslat egy kutatási programra)

1. Probléma, előzmények, célkitűzés

A politikai nyilvánosság szerkezetének és a politika kora újkori nyelveinek kérdései évtizedek óta a nyugat-európai kutatások érdeklődésének középpontjában állnak. Az eszmetörténet, irodalomtörténet, mentalitástörténet, az újhistorista „kultúrpoétika” és az utóbbi időkben körvonalazódó úgynevezett „intellectual history” kutatási irányainak metszéspontjában elhelyezkedő területek tanulmányozása a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásainak vizsgálatával és a közvélemény-problémák teoretizálásával vette kezdetét az ötvenes években. Hans Speier, Paul Lazarsfeld és a *Public Opinion Quarterly* folyóirata körül csoportosuló szerzők tanulmányainak eredményeit Jürgen Habermas klasszikus monográfiája (*A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, 1961) foglalta össze és építette tovább; ezt követően máig sem lanyhul az érdeklődés a közvélemény, az uralkodói és az értelmiségi önreprezentáció, a politikai propaganda történetének kérdései iránt.

A politika kora újkori „nyelveinek” (ideológiáinak, beszédmódjainak, diszkurzustípusainak – a fogalomhasználat máig ingadozik) szisztematikus kutatása Cambridge-ben, Peter Laslett körében kezdődött meg a hatvanas években; a szövegkiadásokkal és kommentárokkal induló munka a következő évtizedben már korszakos jelentőségű monográfiákban összegződött (J. G. A. Pocock, *The Machiavellian Moment*, 1975; Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought*, 1978), és a kutatási irány a mai napig termékeny (ld. Maurizio Viroli és Richard Tuck kilencvenes években született monográfiáit). A politika nyelvein ez az iskola nem egyszerűen a nagy gondolkodók (Aquinói Szent Tamás, Padovai Marsilius, Machiavelli, Hobbes, Locke, Burke stb.) elméleteinek történetét érti, hanem a tágran értelmezett kora újkor politikai beszédmódjait, tehát azokat a teoretikus és retorikai kontextusokat, amelyeken belül az adott szerzők kijelentései jelentést nyernek, azt a horizontot, amelyen intencióik, megfontolásaik tradíciókövetése vagy újdonságértéke értelmezhető. Minden egyes elméleti nyelvet egy meghatározott sor nyelvi konvenció jellemez, amelyek előírják, hogyan fogalmazható meg a politika, illetve milyen módokon

¹ A jelen programtanulmány 2001 februárjában készült (ritka kivételektől eltekintve a szakirodalmi jegyzék összeállítását is lezártam a 2001-es évvel). Tanácsaikért, előrevivő javaslataikért köszönettel tartozom Balázs Mihálynak, Ferenczi Lászlónak, Hargittay Emilnek, Szörényi Lászlónak, Trencsényi Baláznak; külön köszönet illeti Kecskeméti Gábort, Sebők Marcellt és Takáts Józsefet, akik nemcsak alkalmanként, hanem hosszú ideje folytatódó, intenzív eszmecsere során segítettek a kérdések és lehetséges válaszok pontosabb megfogalmazásában (azóta Trencsényi Balázs publikálta is az enyémmel sok tekintetben azonos következtetésekre jutó tanulmányát, ld. az irodalomjegyzékben). A kézirat lezárása óta a politikai eszmetörténettel kapcsolatos eszmecserék öröndetes módon kezdtek kapcsolódási pontokat találni a kurrens irodalomelméleti eszmecserékkel is (ld. a 2003 áprilisában az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke által szervezett „Mi, filológusok...” című vitát, amelynek anyaga az Irodalomtörténeti Közlemények 2003/6. számában olvasható, valamint a Helikon Irodalomtudományi Szemle 2005/3. „Régi az újban” c. tematikus számát). – Tanulmányom eredetileg három részből állt. Itt az első két, módszertani kérdésekkel foglalkozó fejezetet közlöm (eredeti szándékomtól eltérően nem a Budapesti Könyvszemlében; ennek egyebek mellett az is oka, hogy úgy érzem, a szöveg vitaanyagát képezte a Hungarológiai Kongresszus említett, általam vezetett szimpóziumának, inkább itt a természetes helye). A harmadik, amelyben kísérletet teszek egy, a magyar anyagra alkalmazható történeti kommunikációs modell és munkahipotézis felvázolására (*A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben – a kora újkori modell*), már korábban megjelent (Irodalomtörténeti Közlemények, 2001, 285–315).

legitimálhatók annak intézményei és gyakorlati eljárásai. Ilyen értelemben különíthető el pl. a tradíció – az „ősi alkotmány” –, a klasszikus humanista republikanizmus, az apokaliptikus prófécia, a neosztoicizmus, a fejedelmi abszolutizmus, az érdekelvű természetjog stb. nyelve. Minden szerzőt e nyelvi klisék, konvenciók, argumentációs formák bizonyos elegye jellemez; az eszmetörténet feladata tehát nem előre gyártott, visszavetített ideák verifikálása, hanem azon diszkurzustípusok feltárása, amelyen az adott szövegek íródtak, majd e diszkurzustípusok interakcióinak és változásainak vizsgálata.

Más utakon indult a német kutatás, amely a hatvanas évek közepétől Roman Schnur és köre részvételével először az abszolutista politikai rendszerek elméletét kezdte feldolgozni; ehhez az irányhoz csatlakoztak a későbbiekben a neosztoicista, illetve a német területen kibontakozó arisztoteliánus politikatudomány 16–17. századi változatait elemző nagy jelentőségű összefoglaló munkák (Gerhard Oestreich, Horst Dreitzel és Michael Stolleis tollából). A legnagyobb kollektív vállalkozás a Werner Conze és Reinhart Koselleck irányításával készült mű, amely szótárszerűen ismerteti a politika német nyelvterületen legfontosabb fogalmainak történetét (*Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur Politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, 1–8, 1972–1997). A szerkesztők törekvése a fogalomtörténet kapcsolása a politika- és társadalomtörténethez; egyszerre kívánják nyújtani a fogalmak kontextualizált elemzését és használatuk történetét. A „fogalmakat” olyan szellemi konstrukciónak tekintik, amelyek nemcsak jellemzik, hanem formálják is a társadalmi struktúrákat, befolyásolják a változásokat. Koselleck előfeltevése szerint ezek a változások döntően felgyorsulnak a 18. század közepétől a 19. század közepéig; ez az úgynevezett „*Sattelzeit*”, amelynek során a „régí Európa” (*Alt Europa, ancien régime*) társadalmi és politikai fogalomkészlete döntő változáson-átértelmezésen megy keresztül, és megfigyelhető az újonnan létrehozott fogalmak terjedése is. A *Geschichtliche Grundbegriffe* szócikkei történeti szemantikai vizsgálattal ellenőrzik a kiinduló hipotézis helyességét: kutatják a nyelvet, amelyen megvalósult az államról, a politikai intézményekről, a jogról és a gazdaságról folyó diszkusszió, valamint azonosítják a társadalmi csoportokat, rendeket vagy osztályokat, amelyek használták vagy vitatták az adott nyelvezetet és annak fogalmait. Ezt az iskolát tehát a nyelvészeti kérdésirány mellett – az angollal szemben – erős társadalomtörténeti érdeklődés is jellemzi, vizsgálódásainak kitüntetett korszaka pedig – jóllehet, egyes fogalmak, mint a „politika”, a „szabadság”, a „demokrácia”, a „zsarnokság” stb. történetét egészen az antikvitásig visszakövetik a szerzők – mégis a felvilágosodás és a modernitás kora.

A kérdést érintő olasz, francia, spanyol kutatások nagyrészt a brit és a német irányzatokat követik. Az utóbbi évtizedben különösen olasz részről mutatkozik élénk érdeklődés a kora újkori politikai eszmetörténet kérdései iránt (Gianfranco Borrelli, Enzo Baldini, Maurizio Viroli), alapozva a hetvenes években indult udvari kultúra-kutatásra (Amedeo Quondam) és a hagyományosan erős, de a nyolcvanas évektől kezdve különösen elmélyült retorikatörténeti vizsgálódásokra (Ezio Raimondi, Ezio Battistini). Végül, amerikai vonatkozásban, szorosan idetartozóként említendő Hayden White történeti reprezentációelmélete (az úgynevezett „történeti tropológia”), amely a Paul Ricoeurrel folytatott polémia nyomán bontakozott ki teljes elméleti mélységében, és vált az utóbbi bő két évtized egyik legvitatottabb, az irodalomelmélet és a történeti narrativitás viszonyáról megfogalmazódott nézetek diszkurzív terepévé.

Látható, hogy a két kutatási terepnek már a definíciója is nehézségeket vet fel, a velük foglalkozó szakirodalom pedig mennyiségében szinte követhetetlenül szerteágazó és módszertanilag is rendkívül sokszínű. A közvéleménytörténet hatalmasra duzzadt újabb irodalma szükségessé tenné a Habermas-féle klasszikus feldolgozás újraírását, az elméleti alapok konzisztens kidolgozását, erre azonban a mai napig nem került sor, illetőleg csak részleges kísérletek történtek. A jelenség mélyén a közvélemény-jelenség definiálatlansága keresendő: már az alpműben is problematikus volt a konceptuális (az *opinio*-fogalom értelmezéseinek története) és a társadalomtörténeti (a nyilvános okoskodás szociológiai struktúrája) szempont egyeztetése – egyfajta kvázi-konzisztenciát csak a baloldali ideológiakritika biztosított a modell számára, ezt azonban mára már maga a szerző is túlhaladta. A kutatók nagyobb része makacsul ragaszkodik a társadalomtörténeti megközelítéshez,

amely azonban legfeljebb egyes esettanulmányok elvégzésére alkalmas vagy intézmények és praxisok (mint a sajtó, a nyomdászat, a cenzúra stb.) történetét „tárja fel”, de teoretikus távlat híján lényegében öncélú marad. Ígéretesebbnek látszik a fogalomtörténeti megközelítés, amelynek kiemelkedő példái John A. V. Gunn és Victoria Kahn tanulmányai a „reputáció” politikai értelmezéseinek történetéről (francia, illetve olasz területen), William R. Lund elemzése Hobbes *opinion*-fogalmáról, Christian Jouhaud színház-analógiája a 17. századi francia politikai propaganda működéséről – ezeket a kísérleteket azonban egységes modellbe még nem foglalta senki.

A „politikai nyelvek” kutatását az angolszász és a német iskolák szembenállása határozza meg. Itt tulajdonképpen nem is vitáról van szó. A német fogalomtörténeti és az angolszász (nagyreszt cambridge-i) eszmetörténeti módszereket alkalmazó kutatók saját metodikájukat – eltérően a nyilvánosságtörténet kutatóitól – a legapróbb részletekig kidolgozták (német részről Gadamer hermeneutikája és főként Jauss és Iser recepcióesztétikája, angol részről a kései Wittgenstein nyelvfilozófiája, Grice jelentésteóriája, valamint Austin és Searle beszédaktus-elmélete szolgált kiindulópontul), ám a két irányzat képviselői a legteljesebb mértékben ignorálják egymás teljesítményét és eredményeit. A bátortalan egyeztetési kísérletek a mai napig visszhangtalanok maradtak.

Mindazonáltal az adott kérdésekkel foglalkozó kutatók számára a két tárgykör – még nehezen definiálható voltában is – identikus (a kora újkor politikai nyilvánosságának, illetve politikai ideológiáinak története). Centrális (a jelenkori politikai diszkurzusokat és azok kommunikációs terét meghatározó) jelentőségüket nem vitatja senki, ízlésének, rokonszenvének és tájékozódási irányának megfelelően ki-kí az egyik vagy másik irányhoz csatlakozik (konceptuális vs társadalomtörténeti, illetve politikai fogalmak vs politikai nyelvek kutatása), azonban a kutatási paradigmák megléte kétségbe nem vonható.

Magyarországon eddig még nem fogalmazódott meg önálló, a kora újkori magyar politikai nyilvánosság szerkezetére és beszédmódjaira fókuszáló, a fentebbi irányzatokkal számoló kutatási program. Kivéve Bence György javaslatát, aki a Márkus-émlékkönyvben 1993-ban egy olyan kutatási tervvel állt elő, amely a cambridge-iek helyett inkább a német előzményekre és mintákra, Koselleck és köre eredményeire épített volna a magyar politikai diszkurzus „kulcsszavainak” fogalomtörténeti vizsgálatában (a projekt címe: *Történelmi, társadalmi és politikai kulcsszavak Magyarországon*). A Bence-féle programterv után egy darabig mutatkoztak némi szerveződési csírák, majd ezek is szép lassan – finanszírozás hiányában – elhaltak. (Sokatmondó válaszként az émlékkönyv címében fölteszt kérdésre: „*Lehetséges-e egyáltalán?*”) Ma eljutottunk oda, hogy Gyáni Gábor, a kevesek egyike, akik *valódi* (bár nem kora újkoros) szaktörténészként megengedik maguknak a luxust, hogy elméleti kérdésekhez is hozzászóljanak, legutóbbi könyvét (*Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, 2000) ezzel a látellel kezd: „... a történetírás elméleti és módszertani kérdéseiről legfőljebb a filozófia berkeiben folyik diszkurzus. Magára valamit is adó szaktörténész soha, vagy csak elvétve vállalja annak ódiúmát, hogy efféle, eleve filozófiának tűnő kérdésekről nyilvánosan véleményét formáljon.”

A visszhangtalanság és elzárkózás fő okát abban látom, hogy politikai eszmetörténet-írás problémáit érintő modern társadalomelméleti és irodalomelméleti irányokkal lépést tartó – szociológus, politológus, kommunikációelméleti, irodalmár – közösségek, műhelyek a dolog természetéből fakadóan inkább az újabb korok vagy egyenesen a kortárs jelenségek iránt érdeklődnek. Ha volna is olyan szándékuk, hogy az elméleti szinten elsajátított módszertani tudást hazai területen, és ráadásul régebbi korszakon kamatoztassák, ez többnyire hajótörést szenved a kompetencia hiányán, tudniillik a 19. század előtti anyagra ritkán van rálátásuk. Viszont a kérdéses korszakkal, a kora újkorral foglalkozó szakemberek kevés hajlandóságot mutatnak az aktuálpolitikai felhangoktól színezett „tudományos” diszkurzusokba való bekapcsolódásra, inkább megmaradnak – még nemzetközi tájékozódásukban is – szűkebb szakterületük korlátai között.

A külföldi eredmények recepciója, ha megkésve is, de folyamatosan zajlik. Horkay Hörcher Ferenc 1997-ben publikálta a Skinner–Pocock-iskola eredményeit, legfontosabb jellemzőit bemutató

alapvető fontosságú szöveggyűjteményt (*A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*), a kilencvenes évek folyamán sorra jelentek meg a politikai eszmetörténet klasszikus szövegei (Hobbes, Locke, Hume) és az azokat kommentáló monográfiák (Skinner, Dunn, Tuck). Kontler László tollából pedig 1997-ben napvilágot látott az első eredeti, a kora újkori problematikát kurrens elméleti felkészültséggel és módszertani igényességgel tárgyaló, politikai eszmetörténeti feldolgozás (*Az állam rejtelvei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*). Sajnálatosnak tartom, hogy sem a rendkívül színvonalas monográfia, sem a róla született ugyancsak magas színvonalú recenzió (Szécsényi Endre, BUKSZ, 1998) nem vetik fel a közép-európai vagy magyar anyag hasonló módszerekkel történő vizsgálatának szükségességét.

További problémát jelent, hogy az az anyag, amelynek alapján ilyen kutatások végezhetők, valamiféle furcsa „közmegegyezés” alapján inkább az irodalomtörténet-írás kompetenciájába tartozik, ezért a hagyományosan „erős”, a nemzetközi trendek újabb irányzatait (a történeti és politikai antropológiát, a mikrotörténet-írást, a „mindennapok történetét”) is recipiáló kora újkori történetírás művelői viszonylag ritkán vállalkoznak eszmetörténeti kérdések tárgyalására. (A középkori előzmények feltárásában jóval előbb tartunk, a politikai eszmetörténet szempontjából éppen ezen a területen végződtek el a legnagyobb előmunkálatok; Szűcs Jenő és Kurcz Ágnes eredményeire bízást építhet a későbbi korszakok kutatója.) E téren tehát nagy a lemaradás, mégis úgy érzem, az erők egyesítésével, a megfelelő interdiszciplináris kutatómódszertani keretek kidolgozásával nagyot léphetnénk előre. Emlékeztetnék arra, hogy bőven van mire építeni, mind a történettudomány, mind az irodalomtörténet-írás eddigi eredményeiből. Történeti oldalról Benda Kálmán, Wittmann Tibor, Makkai László, Köpeczi Béla, Benczédi László, R. Várkonyi Ágnes és Péter Katalin munkái nagy anyagot tekintettek át, természetes kiindulópontját jelenthetik az újabb nemzetközi kutatási irányokkal és módszertani megközelítésekkel számoló programnak. Klaniczay Gábor és Zemplényi Ferenc alapvető tanulmányokkal járultak hozzá az udvari kultúra középkori és kora újkori modelljeinek feldolgozásához, az európai modellek és a hazai alaprajz viszonyának vizsgálatához. A nyolcvanas évek nagyrészt Klaniczay Tibor szervezőmunkájához köthető interdiszciplináris kezdeményezései (konferenciák a magyarországi udvari kultúráról, az irodalom és a politikai ideológiák kapcsolódási pontjairól) szintén fontos eredményekkel szolgáltak. Ugyancsak ebbe az irányba mutatnak az olyan kísérletek, mint az ELTE BTK Kora Újkor Történeti Tanszékén R. Várkonyi Ágnes körül a kilencvenes években működött közvéleménytörténeti szeminárium vagy a nyolcvanas évek végén az MTA Irodalomtudományi Intézetében Dávidházi Péter vezetésével szerveződött, majd külső erőkkel is bővült Kultusztörténeti Kutatócsoport („KuKucs”). Az utóbbi években megélénkült érdeklődés a magyar – igaz, egyelőre 19. századi – politikai gondolkodás iránt, Eötvös, Szalay műveinek új kiadásai ugyancsak mintát jelenthetnek a kora újkor feldolgozói számára (külön említendő Gángó Gábor példamutató, filológiai alaposágot és eszmetörténeti tájékozottságot, invenciót párosító Eötvös-kutatásai).

Az irodalomtörténet-írás oldaláról mindenképpen megemlítendő a klasszikusok – mint Bán Imre és Horváth János „újraéledése”, munkáik friss publikálása (tudjuk, a *revivaleknek* is megvan a maguk logikája!). Varjas Béla nagyívű irodalomszociológiai összegzése (*A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, 1983) éppúgy óriási, a politikai eszmetörténet szempontjából is hasznosítható anyagot mozgat, mint Klaniczay Tibornak a nyolcvanas években született, irodalomszociológiai és eszmetörténeti érdeklődésű tanulmányai. A kutatók középnemzedékének munkái közül alapvető jelentőségű Heltai János Alvinczi Péterről írott monográfiája (1994), amely Skinnertől és Pococktól függetlenül (inkább német szakirodalomra támaszkodva), a Bethlen-korszak politikai nyelveit, Alvinczi publicisztikájának ideológiai kontextusát a cambridge-iekre jellemző példamutató körültekintéssel és alaposággal tárja fel, így tulajdonképpen a Skinner-i problémafelvetés és módszertan első magyarországi párhuzama. Széles merítésű, nagy időtávot fog át Hargittay Emil mértékadó tanulmánya (*A fejedelmi tükrök műfaja a 17. századi Magyarországon és Erdélyben*, 1995), majd az ennek kibővítésével készített új monográfiája (*Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, 2001), amelyek műfaj történeti szempontból tekintik át a politikai irodalom termésének nagy részét, olyan szerzőket is a figyelem előterébe

állítva, akikkel a korábbi szakirodalom nem vagy csak alig foglalkozott. Ugyancsak a műfaj történet és az irodalom használati formáinak összefüggéseiről fogalmaznak meg irodalomelméleti és filológiai szempontból egyaránt fontos gondolatokat Tüskés Gábor és Knapp Éva tanulmányai, monográfiái. Bartók István és Imre Mihály retorikatörténeti, Bitskey István ideológiatörténeti és művelődéstörténeti tanulmányai és monográfiái a maguk területén szintén a teljes rendelkezésre álló forrásanyagot dolgozzák fel, és akkor még nem említettem az eszmetörténeti kutatások köré szerveződött szegedi iskolát, pontosabban iskolákat (Keserű Bálint, Balázs Mihály és Ötvös Péter irányításával – külön említendő a Monok István által ugyancsak Szegeden kezdeményezett olvasmánytörténeti irány, alapkutatásokkal, hatalmas publikációs terméssel). Ezek érdeklődésének preferenciája ugyan elsősorban nem politikai, hanem konfesszionális, de az általuk kidolgozott módszerek és az évek során felhalmozott alapkutatások, forráskiadvány-sorozatok nélkülözhetetlen bázisai lesznek a politikai eszmetörténeti kutatásoknak, bármilyen módszer, elméleti konszenzus alapján induljanak is azok. Balázs Mihály legújabb monográfiája, a közelmúlt egyik legkiemelkedőbb irodalomtörténeti teljesítménye (*Teológia és irodalom*, 1998) maga is beszédesen bizonyítja, hogy a 16. századi református-antitrinitárius dogmatikai viták gyakorlatilag nem tárgyalhatók a korban érvényes társadalmi nyilvánosság(ok) kereteinek felvázolása, a nyilvánosság regisztereinek függvényében rekonstruált műfaji hierarchia felállítása nélkül. Munkája iskolapéldája lehetne annak az eljárásnak, amely egyes szövegek „sűrű leírásával” mutatja be, miként idomulnak azok az adott nyilvánosság elváráshorizontjához, s egyszersmind – a Skinner-i értelemben vett „illokutív pontokon”, a szövegekkel végzett cselekvés pontjain – hogyan formálják, sőt sok esetben hogyan hozzák létre saját nyilvánosságukat.

A fiatalabb nemzedék eredményeiből ígéretesnek tűnnek Szentpéteri Márton eszmetörténeti kutatásai a Magyarországon és főleg Erdélyben jelen lévő enciklopédikus gondolkodás és az okkult filozófiai irányzatok kapcsolódási pontjairól; Kruppa Tamás pedig a Báthory-udvar reprezentációjának és propagandájának komplex elemzésével a kora újkori közvélemény-jelenség általánosabb modellálhatóságához is jelentősen hozzájárult.

Rendkívüli figyelmet érdemelnek Kecskeméti Gábor 1998-ban publikált monográfiájának (*Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*) a jelen kutatás szempontjából hasznosítható következtetései. A kihívó egyszerűségével szándékoltnak provokatív cím valójában az utóbbi évek egyetlen monográfia-szintű szintéziskísérletét takarja, amely kora újkori szövegek egy műfajtypusa, a halotti beszéd kapcsán a szöveg irodalmi létmódját, a szövegszervezés eljárásait gondolja újra egy sokkal általánosabb *történeti kommunikációelmélet* perspektívájából. Kecskeméti saját megközelítésmódját – a Skinner-i, Greenblatt-i, Jauss-i eljárások áttekintése után – szerényen „irodalomszociológiaiainak” nevezi, finoman utalva rá, hogy a kifejezést nem hagyományos értelemben, hanem a szövegek egymáshoz viszonyított státusának modellálására használja. Ezúttal elsősorban a kutatás széles, más érdeklődési irányok számára is helyet hagyó/kijelölő horizontjára hívom fel a figyelmet. A szerző szerint „az írók ismereteik, világnézetük teljes körének, a világra vonatkozó ismereteik egészének részeként adják elő a kommunikációt illető nézeteiket. Saját működésük mikéntjéről észrevételeik nem tárhatók fel, nem érthetők meg, ha az irodalomelméleti jellegű tudományok keretein belül maradunk, hanem komplex művelődés- és eszmetörténeti szemléletre van szükség, beleértve a világ megismerhetőségéről, a felismert tények közölhetőségéről, kimondhatóságáról, a közlés és az ismeret, a közlés és a valóság adekvát megfeleléséről, a közlés értelméről, céljáról tett megállapítások feltárását. Mindezzel már az ismeretelmélet, a filozófia, a teológia kérdéseinél (...) járunk.”

A felsorolásból kimaradt a politika; de nehézség nélkül beilleszthető, sőt, a tanulmányozandó eszmetörténeti összetevők egyik legfontosabbikáról van szó, hiszen az adott korok íróinak filozófiai, teológiai, de még ismeretelméleti nézeteit is alaposan átszínezte politikai meggyőződésük, sőt, egyesek – mint pl. Zrínyi Miklós – éppen politikai tájékozódásuk során érkeztek el alapvető ismeretelméleti kételyekhez. A politikai eszmetörténeti, a politika kora újkori nyelveire és a politikai nyilvánosság regisztereire összpontosító kutatás során kitüntetett szerepet kell kapnia a Kecskeméti által kidolgozott és egy adott diszkurzusrenden (az irodalmin) működtetett

történeti kommunikációelmélet módszerének, de nem csak általában, mint az egyik, az irodalmival határos diszkurzusrend vizsgálati módszerének. Az eredmények szűkebb, retorikatörténeti vonatkozásai is integrálандók lesznek, hiszen a politikai nyelvek éppúgy retorikai meghatározottságúak, mint a Kecskeméti által vizsgált irodalmi beszédmódok; a meggyőzés szándéka éppúgy fontos összetevőjük, mint a különböző felekezetek halotti beszédeinek.

Utoljára hagytam a felsorolásban Takáts Józsefet. Az ő 1999-ben, a BUKSZ hasábjain megjelent programtanulmánya (tudniillik amellyel ön maga számára jelölt ki bizonyos – meglehetősen laza, a történeti antropológia, a retorikatörténet és a mikrohistoria elemeit ötvöző – módszertani alapelveket a 19. század irodalomtörténetét illető kutatásaihoz) az elmúlt évek egyik leggyakrabban hivatkozott írásává vált. A szerző ezzel egyidejűleg az Irodalomtörténeti Közleményekben egy hasonlóan koncepciózus, de kimondottan a politikai esztétörténet szempontjaira összpontosító tanulmányban szemléltette az elméleti premisszák működését (*Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején: a keret*). Takáts itt irodalmi és „nem irodalmi” (azaz ma nem annak minősülő) szövegek kontextualizált elemzése segítségével elkülöníti a 19. század eleji magyarországi politikai nyelvek négy nagy csoportját (angol mintára: az „ősi alkotmányra” hivatkozót, a republikánust, a felvilágosult kormányzatét és a kulturális nacionalizmusét), majd jól választott példák segítségével, főként fogalomelemzések keretében (mit jelent a közjó, a szabadság stb. különböző kontextusokban) vizsgálja interakciójukat, keveredéseiket és együtt hatásukat.

A módszerrel messzemenően egyetértek és követendőnek tartom, de meggyőződésem, hogy ezt a munkát nem a 19. századdal kell elkezdni, hanem valahol a Mátyás-korban, a 15. század utolsó harmadában. Nem azért, mert ami korábban volt, az szükségszerűen nagyobb magyarázó erővel is rendelkezik, hanem azért, mert a magyarországi humanizmus korától számíthatjuk azt az időszakot, amikortól kezdve olyan topikus elemek, argumentációs technikák és narratívák lépnek be a nyilvánosság terébe, amelyek tartósan meghatározó jelleggel ott is maradnak, s nyomelemeikben ma is azonosíthatók. (Gondoljunk a zsidó–magyar analógiában adott „választott nép” koncepciójára, a prédikátorok prófétai öndefiníciójára, majd ebből következően a laikus politizáló értelmiség küldetéstudatára, a nemzeti dicsőség toposzkészletének olyan összetevőire, mint a Boldogasszony pártfogolta magyarság vagy Attila Európát rettegető szittya örökösei; az irodalmi önreprezentáció és a politikai propaganda humanista műfajaira és retorikai eljárásaira, a politika szereplőit ószövetségi uralkodók aurájával övező protestáns bibliai mitizáció gyakorlatára, az udvari elit önreprezentációjának nyelvi-retorikai összetevőire, a korai abszolutista hatalomgyakorlás kommunikációs technikáira stb.)

Összegezve az elmondottakat, az a véleményem, hogy ha figyelembe vesszük a történeti és irodalomtörténeti kutatások kurrens témáit és módszertani mintáit, a kutatók egyéni érdeklődési területeit, a politika kora újkori nyelveinek és a társadalmi nyilvánosság modelljeinek szisztematikus feldolgozása a „levegőben van”, komoly érdeklődésre tarthat számot. Ugyanakkor éppen ez az a két terület, amelyekre vonatkozóan egy megfelelő alapossággal végiggondolt program kellőképpen tág és mégis könnyen identifikálható keretet adhatna az erők összefogására, a párhuzamos, sokszor egymás mellett „elbeszélő” kutatások dialogicitásának megteremtésére. Természetesen egy ilyen projekt hozzájárulhatna a nemzetközi trendekhez való közeledéshez is, még hozzá nem egyszerűen a már kidolgozott paradigmák verifikálásával, üres helyeik kitöltésével, hanem az azok módosítására való igény határozott bejelentésével. Egyrészt azért, hogy itt hasonló témák kutatása csakis a német fogalomtörténeti és az angolszász esztétörténeti eljárások fúziójával képzelhető el; ilyen fúziós törekvések már másutt is megfogalmazódtak (mint például az 1993-i torinói *ragion di stato*-konferencián), de Közép-Európánál, illetve Magyarországnál ideálisabb terepet erre nehezebb elképzelni. Következik ez egyrészt a forrásadottságokból. Kevés az önállóan is megálló, eredeti teoretikus mű, ezért a kutatásnak kényszerűségből is a politikai praxis forrásaira – pl. az országgyűlési iratokra, publicisztikára, paszkvillusi irodalomra – kell koncentrálnia, amelyek esetében sokkal célszerűbb a szótárszerű, fogalomtörténeti feldolgozással kezdeni a munkát, s csak erre épülhet a politika nyelveinek körültekintő rekonstrukciója. Amint Bence György is felhívta rá a figyelmet említett program-tanulmányában: „... nem is olyan biztos, nagyon is ellenőrzésre szorul,

hogy a politikai diszkurzusban használatos társadalmi-politikai fogalomkészlet szintjén is olyan nagy volt az elmaradottság, mint ahogy azt az elméleti csúcsteljesítmények hiányát konstatálva hajlamosak vagyunk feltételezni.”

A másik ok pedig az, hogy Közép-Európának a történelmi Magyar Királyság reprezentálta régiója – éppen azon sajátosságának köszönhetően, hogy kora újkori intézményrendszere „hiányos”, a nyugati mintákat sokkal durvább szövődéssel követő volt, viszont a hazai egyetem hiánya, a nagyarányú és sokirányú nyugat-európai peregrináció a korban folyamatosan szinte az összes európai politikai nyelvnek egyidejű jelenlétét biztosította a térségben – mintegy kísérleti terepet, elméleti laboratóriumot jelent, ahol olyan nyilvánosságmodellek és politikai diszkurzustípusok „torlódtak” egymásra, kerültek egymással közvetlen érintkezésbe, dialogikus viszonyba, amelyek érintkezését a jelen pillanatban kánont alkotó nyugat-európai területek organikusabb fejlődése egyszerűen nem tette lehetővé. A meginduló forrásfeldolgozás, a reménybeli monográfiák és konferenciák tehát nemzetközi szinten mind módszertani, mind a kánont érintő vonatkozásaikban komoly érdeklődésre számíthatnak, mivel a tudományos érdeklődés centrumában elhelyezkedő diszkussziókhoz csatlakoznának.

Az ilyen irányú nemzetközi érdeklődést megalapozó kutatásnak, mint említettem, bizonyos módszertani minimum-konszenzusból kell kiindulnia. E konszenzus első, s talán legfontosabb elemére már javaslatot is tettem tervezetem címében: a politikai nyilvánosság regisztereit (a nyilvánosság működéséről alkotott korabeli modelleket) és a nyilvánosság kommunikációs terében (tereiben) megvalósuló politikai diszkurzustípusokat *együtt* kell vizsgálni. A fentiekben a könnyebbség kedvéért úgy tettem, mintha ez az árukapcsolás természetes volna a nemzetközi kutatásban – ám ennek a fordítottja igaz, legalábbis eddigi tájékozódásom során példát nem láttam rá. A másik módszertani megfontolás: magyar (közép-európai) viszonylatban csekély eredménnyel kutatható a nyilvánosság és a politikai nyelvek története intézménytörténeti alapon, mivel csak csökevényes formában létezett intézményekkel megalapozott polgári nyilvánosság és udvari nyilvánosság, de a Habermas által új kategóriaként ajánlott „plebejus nyilvánosság” szerveződése is a nyugatitól eltérő sajátosságokat mutat; így az e kommunikációs körökben azonosítható politikai nyelvek vizsgálata sem hozhat kielégítő eredményt. A kutatásnak a társadalomtörténeti szempont „ébrentartása” mellett hangsúlyosan *irodalomtörténeti* megközelítéssel kell élnie; vizsgált területe az irodalmi nyilvánosság és a politikai nyilvánosság kapcsolódása, egymásba ágyazottsága, tehát különös figyelmet kell fordítania az irodalmi kommunikáció formáira, nyelvi konvencióira és az ezeket szervező különböző retorikai rendszerekre. Az alábbiakban e megfontolások elméleti hátterét fejtem ki, és kiegészítem őket egyéb, a kutatás praktikus oldalát illető további javaslatokkal.

2. Módszertani alapok és előfeltevések

Kiinduló állításom: a politika a társadalmi kommunikáció egy sajátos formája, következésképpen a politikai eszmék története (lévén szó valójában nyelv-történetről) adekvát módon kommunikációtörténeti módszerrel kutatható. Könnyen belátható, hogy bármely szűkebb definíció félreértésekhez és tévedésekhez vezethet. Ha ugyanis a politikát *intézményei* és nem nyelve(i) felől ragadjuk meg, akkor figyelmen kívül hagyjuk azt a tényt, hogy az intézmények változnak, illetve ezeket a változásokat valamely rejtélyes erők működésének kell tulajdonítanunk. Ám nincs az az anyagi erő, felhalmozott gazdasági potenciál, amely politikai intézmények birtokába juthatna vagy a fennálló intézmények megváltoztatására esélyes lenne anélkül, hogy intencióit ne artikulálná nyelvileg a társadalmi kommunikáció nyilvános terében. Sőt: nincs az a gazdasági potenciál, amelynek felhalmozásában ne játszana döntő szerepet a kommunikációs aktusok sikere. A nyelv tehát, főleg a politikáé, nem a hatalmi viszonyok valamiféle tükröződése, leképezése, illusztrációja; a nyelvi reláció maga a hatalmi viszonyrendszer. Amint Szécsényi Endre találóan megfogalmazta (Foucault nyomán szabadon): „nem az intézmények határozzák meg a diszkurzust, hanem a róluk szóló beszéd hozza létre és formálja folyamatosan az intézményeket” (*Az eszmetörténet-írás rejtelsei*, 1998). Bármely hatalom csak a nyelv teremtmény (illokutív) funkciója révén képes létrejönni, létét legitimálni, működési szabályait kodifikálni, fennmaradását biztosítani.

A Foucault-féle diszkurzuselmélet kiterjesztéseivel azonban óvatossá kell lenni. Ha ugyanis a politikát nem intézményei, hanem *tárgya* felől közelítjük meg, akkor a nyelvi relációknak egyoldalúan csak a hatalmi diszkurzusra koncentrálnak értelmezése szintén félrevezetőnek, legalábbis túl szűknek, redukcionista bizonyulhat. A „politika” értelmezéseinek ugyanis csak egyik lehetséges szintje a hatalomközpontú, amely a politika tárgyát a hatalmi szerkezetben, célját a hatalom megragadásában, megőrzésében és kiterjesztésében, eljárásrendjét a pragmatikus-machiavellista (majd abszolutista) módszerek művészi fokra fejlesztett alkalmazásában látja. Amennyiben a társadalmi kommunikáció teljes rendszerét jogi, művészi, tudományos, politikai és erkölcsi/konfesszionális diszkurzusrendekben írjuk le, úgy termékeny feltételezésnek tűnik az egyes diszkurzusrendek párhuzamos belső tagolódása is. Eszerint a politikai diszkurzusrendnek is van jogi, művészi, tudományos és erkölcsi/vallásos foka. Például a politikának elképzelhető egy olyan definíciója, amelyben a tárgyat a *civitas* jogi viszonyai (*constitutio*), a célt az individuumok lehetséges legszélesebb körű autonómiája, az eljárásrendet a méltányos, igazságos kormányzás (*buon governo*) képezik. Ugyanezekhez az elemekhez a morális politika szintjén a közösség értékviszonyainak, a morálisan minősített közjónak (*bonum comune*), illetve a polgárok állampolgári nevelésének/nevelődésének (*vir bonus/civis bonus*) koncepciója rendelődik hozzá. A hatalomközpontú (morális szempontból értékeslegesen, technicizált) politikafelfogás véleményem szerint a művészi fokon megvalósuló politikai diszkurzust jelenti – már csak a reneszánszból eredeztethető genealógiája révén is.

Látnivaló, hogy mindkét megközelítési módból a ‘politika, mint a társadalmi kommunikáció egy adott típusa’ koncepcióhoz érkezünk vissza, amely meghatározás egyik előnye, hogy kijelöli a politikáról szóló diszkurzustípus területeit, együtt tárgyalhatóvá teszi a politikai praxisokat a politikai teóriákkal. Utóbbiak a politika tudományos fokát képezik; tárgyük a politikai közösség specifikusan politikai viszonyai (*res civiles*), céljuk a politikai társadalom/társadalmak működésének verifikálható leírása (*certa cognitio rerum civilium*), eljárásrendjük a megfigyelés (*praevia experientia, empirica peritia*), az összevetés (*collectio*), illetve a bizonyítás (*demonstrationes*). A kategóriákat egy olyan műből (Hermann Conring *De civili prudentiájából*, 1662) vettem, amely a kora újkor és a felvilágosodás határán, a 17. század második felében összegzi a korábban felhalmozott tapasztalatokat és eredményeket, de jó rálátás nyílik felőle a politológia mint „scientia universalis” további fejlődésére is. A jelen kutatási terv a politikáról szóló (tudományos) diszkurzusok és a politikai gyakorlat nyelveit, retorikai konvenciórendjeit kölcsönhatásukban kívánja tanulmányozni.

A kommunikációs modell másik előnyét abban látom, hogy a diszkurzus fogalmát Foucault – pontosabban a dogmatikus Foucault-követők merev – értelmezésétől eltérően, kitágítva használja, tehát ahelyett, hogy a különböző diszkurzusok pusztán hatalmi vetületét ragadná ki, komplex elemzésük számára biztosít rugalmas keretet, valamint lehetővé teszi az egyes diszkurzustípusok átfedéseinek teoretikus célú felfejtését, majd – ezáltal – kapcsolódásuk, összefonódásuk, egymásba beszélésük trópusainak és egyéb alakzatainak strukturált leírását. Továbbá: magyar vonatkozásban a kora újkor anyag történeti vizsgálatára is alkalmas, tág irodalomfogalmat implikál. Ha ugyanis az értelmezés tárgyául választott szöveg önmagát olyan interpretációs eljárások fókuszába állítja, amelyek szerint az irodalom egyszerűen *res literaria* vagy *litterae* (márpedig a régi magyar irodalmi anyag túlnyomó többsége ilyen), s ebből következően megszólítható nem esztétikai módon is, akkor a jelentések zűrzavarának rendezésére plauzibilis megoldásnak, legitim eljárásnak tűnik a művészi szinten megnyilvánuló szövegbe és kontextusába kódolt politikai, etikai és egyéb magyarázó-megértő aspektusok figyelembe vétele. Másfelől lehetőség nyílik a teológia, etika, irodalom, jog diszkurzusszintjeinek valamelyikén elhelyezkedő adott szöveg politikai jelentésszervezési mechanizmusainak feltárására. Egy teológiai értekezésben, prédikációban vagy egy gyülekezeti éneken legitim módon elemezhetők az esztétikai hatáskeltés művészi eszközei, mindaddig, amíg az értelmező tudatosítja, hogy választott szövegének elsődleges intenciója mégiscsak a tanítás hatékony közvetítése. Ugyanúgy, amint egy elsődlegesen művészi céllal létrehozott szöveg interpretációja sem tekinthet el a teológiai, politikai és egyéb jelentéstartalmak rekonstrukciójától.

A politikai eszmétörténet kutatásának szempontjából különösen fontosnak tűnik ez a módszertani rugalmasság. Arra ugyanis, hogy mi minden volt a politika, mielőtt Hermann Conring és kortársai szisztematizálták, tudományos diszkurzussá alakították, éppen Conring hivatkozott műve adja a legkimerítőbb választ: *retorika, költészet, humanista-enciklopedista tudományosság, morálfilozófia, valamint teológia*. A kora újkori politika diszkurzustípusait és a politikai nyilvánosság regisztereit vizsgáló kutatás feladata tehát éppen az, hogy ezekben a *nem politikai* diskurzutípusokban próbálja kimutatni a sajátosan *politikai* diszkurzustípusok formálódásának fázisait. Fel kell tételeznünk, hogy a kora újkor folyamán ennek a diszkurzusszintnek is kialakul a maga retorikája, létrejönnek a benne folytatott kommunikáció működését szabályozó preskriptív metaszöveg variánsai (a politikai kommunikáció jogi, művészi, tudományos, „politikai” és erkölcsi/teológiai kódrendszerei), legföljebb sokáig nem „politikaiként” tekintenek magukra; és meg kell kísérelnünk e metaszövegvariánsok szintaktikai szabályainak leírását. Ugyanazzal az eljárással, amelyet az elsősorban Tarnai Andor nevéhez köthető „kritikatörténeti” irányzat már régóta kötelezővé tett a hazai irodalomtörténet-írásban.

A feltáró munka a politikai kommunikáció teljes vertikumára irányul, tehát nemcsak a produkció, hanem a recepció – ettől esetleg eltérő – konvencióinak feltárására is vállalkoznia kell. Korántsem bizonyos ugyanis, hogy egy politikai céllal készült szöveget a korban (vagy a hatástörténet egy időben távolabbi pontján) politikai szöveggént olvasnak, mint ahogyan az sem, hogy egy alapvetően művészi céllal létrejött szöveg – mondjuk egy szerelmi hódítás történetét feldolgozó elbeszélő költemény – adott pillanatokban ne rendelkezhetne erős politikai olvasattal. Ezen a ponton az értelmezésnek ismét csak az irodalomtudomány eredményeire kell építenie. A közelmúltban Szilasi László fogalmazta meg egy fontos programcikkében (*A történeti poétika története*, 2001) éppen a kora újkori szövegkorpuszra vonatkozóan: az alkotás, a produkció szabályrendszerének feltárása nem helyettesítheti a szövegekkel egyidejű, majd időben ezekre rárétegződő újabb olvasási konvenciók rekonstrukcióját, az „olvasás retorikáinak” történeti vizsgálatát. Ő ezt a célt a szövegeket szervező trópusok funkciótörténeti vizsgálatával véli a leginkább megközelíthetőnek, amiben nyilván az motiválja, hogy kutatói érdeklődése főként olyan textusok felé vonzza, amelyekben a nyelv önreferens („irodalmi”) funkciója kitüntetett szerepet játszik. Én – főként a korai újkorban – elmosódottnak érzem irodalom és nem irodalom határmezsgyéjét, és már az alkotás regulái és a befogadás stratégiái között felmerülhető inkompatibilitás is óvatosságra int (lehet, hogy éppen én vagyok az, aki teljesen félreértve a szerzői intenciót, irodalomként akarok olvasni valamit, ami nem az?). Ezért inkább egy kevésbé szigorú, az átmenetek és határesetek lehetőségével is számoló módszertan felé hajlok. Mindez természetesen nem a Szilasi által ajánlott eljárás elvetését, inkább annak kiegészítését jelenti, tudatosítva egyúttal az irodalomtudomány és társadalomfilozófia sokat emlegetett „linguistic turn”-je utáni újabb, az *etikai* szempont iránti erősödő érdeklődésből adódó követelményeket, amelyekről nemrégiben Kenyeres Zoltán vetett fel rendkívül érdekes és megfontolandó gondolatokat (*Kérdések az etikáról és az esztétikumról*, 2000).

Mit jelent ez konkrétan az egyes szövegek interpretációjával kapcsolatban? Egyfelől azt, hogy tudomásul veszem, a sokszor explicit módon nem irodalmi szövegekben is „irodalmi” trópusok tömege tenyészik – valamint azt is, hogy az értelmezés műveletét magam is metaforákkal és egyéb trópusokkal, illetve olyan fogalomkészlet segítségével végzem, amely eleve történetileg alakult ki és ment keresztül jelentésváltozásokon. E változások történetét úgy követhetem nyomon, ha tudatosítom, hogy nemcsak a vizsgált szöveg áll dialogikus viszonyban a saját kontextusával (melybe a megelőző szövegek is beletartoznak), hanem a saját metaforáim és fogalmi apparátusom elemei is dialogizálnak a vizsgált szöveg és kontextusa trópusaival és fogalmaival. Másfelől számolok azzal, hogy a szövegbe kódolt szerzői és a szöveget körülvevő korabeli olvasói intenciók ezt a dialógust a saját értelmezői intencióimmal nemcsak esztétikai, hanem etikai, politikai (vagy akár vallási) vetületben is folytathatják. Azaz: nekem is kötelességem, hogy adott esetben ne csak esztétikai, hanem politikai, etikai (stb.) érvekkel is elemzés tárgyává (de legalább nyílttá) tegyem, hogy miért éppen az egyik és nem a másik szövegcsoporthoz választottam elemzés céljára.

Ebből az is következik, hogy mind az irodalomtörténész, mind az eszmetörténész számára továbbra is elengedhetetlenül fontos az általa vizsgált szövegek szűkebb és tágabb kontextusának feltárása, illetve a korabeli, a szövegekkel egyidejű kontextust kitüntetett figyelemben kell részesítenie a hatástörténet későbbi fázisaihoz képest, mert csak ebben az esetben alkothat pontos képet arról, *mivel* is dialogizálnak saját preferenciái. A vita természetesen a mai napig a kontextualizálás metodológiai kérdéseiről folyik. A kutatás fő dilemmája, a brit és német iskolák szembenállásának oka már hosszú idő óta az, hogy nem alakult ki konszenzus arról, vajon a fogalomelemzés történeti szemantikai módszere, vagy a fogalmak használatának történetére koncentráló politikai beszédmód-kutatás a célravezetőbb eljárás? A német fogalomtörténeti módszert Skinner és követői lényegében elutasítják. Úgy vélem azonban (Melvin Richter nyomán és vele egyetértve), hogy a gyakorlatban feloldható ellentétéről van szó: egy fogalom használatának története megírhatatlan anélkül, hogy valaki állást ne foglalna a fogalom identitásának kérdésében. Skinner módszere, mivel kevés figyelmet fordít a diszkurzustípusok társadalmi csoportokhoz kötésére, nem adhat számot az elméletirők és a politika gyakorlati aktorainak nyelvhasználata közötti összefüggések törvényszerűségeiről. Elképzelésem szerint azonban a politikai fogalmak éppúgy részét képezik a politikai diszkurzustípusoknak, mint a visszatérő és jellemző argumentációs technikák; a fogalmak maguk is nyelvi konvenció-elemek, amelyek közül egyesek hosszú távon érvényesek, s csak lassan változtatják jelentésüket. Ezek a hosszú távon érvényes fogalmak éppenséggel az elkülönülő politikai diszkurzustípusok legjobb indikátorai. A fogalomelemzés eljárása tehát egyfelől kitágítja a kutatás forrásbázisát, lehetővé teszi, hogy a politikai nyelvek története ne csak a társadalmi elitek nyelvhasználatát írja le. Másfelől feloldódik a diszkurzuselemzésben, hiszen a politikai fogalmak Koselleck által megkülönböztetett három csoportja egyszersmind a politikai nyelvek kutatásának módszertanilag legfontosabb viszonyítási pontjait alkotja: a *hosszú érvényességű fogalmak*, amelyek mai használatának mélyén még fellelhető az eredeti jelentés is (demokrácia, zsarnokság stb.), a kontinuitást biztosítják; az *átalakult fogalmak* (mint a civil társadalom, politika, az állam, a nyilvánosság, a közvélemény stb.) képezik a kutatás tárgyát (ezeknek az úgynevezett *Sattelzeit*nél korábbi korrekt jelentéseit csak a kontextusaikat, azaz a politikai beszédmódokat rekonstruáló tudományos vizsgálat tárhatja fel, s teremtheti meg az értelmezési horizontok összeérésének lehetőségét; végül a neológ, a *Sattelzeit* során vagy azután kidolgozott fogalmak (diszkurzus, propaganda stb.) a viszonyítást szolgálják. Egy adott korszak szótára nem egyenlő a benne használatos nyelvvel; a nyelv nem is építhető fel pusztán lexikai alapon, nélkülözhetetlen a szintakszis ismerete is; ugyanakkor azonban biztos, hogy szótár nélkül reménytelen vállalkozás a nyelvtanulás megkezdése.

Az alábbiakban arra keresek választ, hogyan lesz célszerű a kutatás módszertani alapelveit alkalmazni specifikusan a politikai eszmetörténet és a történeti közvéleménykutatás területein. Az első megfontolás az elmondottakból természetszerűen következik: a politikai diszkurzustípusok történeti vizsgálatának forrásai – a szűkebben vett politikai funkciójú szövegeken túl – jogi, irodalmi, tudományos, etikai/vallásos szövegek is lehetnek, bevonandók továbbá (főként és elsősorban) a kora újkori „szövegtermelés” egészére vonatkoztatható, illetve speciálisan a politikai szövegek előállításának szabályait kidolgozó preskriptív metaszcövegek, a retorikák.

A második: a forrásbázis ilyen kiterjesztésének együtt kell járnia a különböző értelmezési szintek világos elhatárolásával és hierarchizálásával. Az előzetesen javasolt kommunikációs modell értelmében például belátható, hogy a korszakunkban és kutatott területünkön jelentős, a nemzetközi jog rendszerét és ideális működését tárgyaló művek, mint Grotius és Pufendorff munkái, a jogi diszkurzusszint politikai fokán értelmezhetők, míg Thomas Hobbes *Leviatánja* vagy Giovanni Botero *Della ragion di statoja* olyan politikaelméleti szövegek, amelyekből adódnak nemzetközi jogi és alkotmányjogi következtetések is – akár maguk a szerzők vonják le ezeket, akár követőik vagy vitapartnereik. A beszédmódok rekonstrukciója ugyan implikálja ezen diszkurzusszintek közös nyelvi, argumentatív elemeinek egybeesését, de az azonosságok kimutatása csak akkor heurisztikus, ha tudatosítjuk, hogy *különböző* kommunikációs szintek nyelvi elemei „fedik le” egymást. Például a Skinner által definiált „apokaliptikus prófécia politikai nyelvében” a radikális

reformáció teológiai diszkurzusának politikai szövegfunkciói lépnek cserekapcsolatba a politika diszkurzusszintjének etikai/dogmatikai fokán megszólaló szövegek meggyőzésre irányuló nyelvi elemeivel.

A harmadik megfontolás a kutatás irányait illeti: a vizsgálódásnak egyidejűleg kell foglalkoznia a politikai kommunikáció *terével* és *formáival*. A „formák” alatt a politikai nyelveket/diszkurzustípusokat értem, a fentebb definiált módon. A „teret” első közelítésben nevezzük most – Habermas terminusával – a „nyilvánosság alaprajzának”, amelyben az említett politikai vagy politikai vonatkozású diszkurzusok megvalósulnak. Tudományos közhely, hogy bármely korszakban a nyilvánosság körének kiterjedése döntően befolyásolja a politikai beszédmódokat mind strukturálisan, mind pedig a trópus- és fogalomhasználat tekintetében. Maguk a politikai tárgyú diszkurzusok nem ritkán éppen a fennálló nyilvánosságszerkezetet igyekeznek radikálisan megváltoztatni vagy ellenkezőleg, minden áron konzerválni. A másik oldalról közelítve ez az evidencia korántsem magától értetődő, mégis úgy vélem, a tételnek fordítva is igaznak kell lennie: a „nyilvános tér” nem szigorúan definiálható szociális terület, hanem mindössze modell, amelyet egy adott politikai beszédmód implikál, saját szólamának ideális akusztikai feltételeiről; időnként (nem mindig) a szövegek explicitté is teszik, milyen intézményes struktúrában érvényesíthetnék leghatékonyabban a bennük megfogalmazott intenciókat. Adott időmetszetben azonban egyidejűleg több „szólam” is kidolgozza a saját nyilvánosságmodelljét, meghatározza a maga történeti előképeit, kortárs mintáit.

Végül lássuk a praktikus kérdéseket. A kutatás javasolt *térbeli határai* a török hódítás előtti történelmi Magyar Királyság határai. Ennek elsősorban pragmatikus okai vannak: Ausztria és Csehország, jóllehet a korban egy politikai egységet képeztek Magyarországgal, alkotmányos berendezkedésük és nyilvános politikai diszkurzusuk olyannyira különbözött a magyartól (nemcsak nyelvileg), hogy úgy érzem, komolyan kell vennem a kortárs magyar politikusok azon szándékát, hogy a legszorosabb Habsburg-függőség idején is önálló, a középkori Magyar Királysággal jogfolytonos politikai entitásként határozták meg a királyi Magyarországot. Horvátország a korszak folyamán végig társországi viszonyban állt Magyarországgal; ennek jogi terminusairól komoly vita folyt a pozsonyi országgyűléseken (vajon a „hármass királyság” *pars adnexa*, *pars subiecta* vagy *regnum socium* a magyar koronához képest), de éppen a vita ténye, a diszkurzus közös közjogi terepe mutatja, hogy a két terület politikai esztétörténete együtt tárgyalható. Ami a török hódoltságot és Erdélyt illeti, Péter Katalin meggyőző elemzéssel bizonyította, hogy az egységes nemzettudat a korszak folyamán végig fennmaradt, mindhárom országrész, a politikai realitásoktól függetlenül is egyazon politikai nemzet részének tudta magát. A hazáról/hazákról alkotott képzetek változtak, lassú széttartó mozgásról tanúskodnak a források, de a „magyar nemzet” határok felett is egységes képzet maradt, és a nem magyar anyanyelvű lakosok (szászok, horvátok, szlovákok) is ehhez tartozónak vélték magukat.

A kutatás *korszakhatárainak* kijelölése nehezebb feladat. Korábban már szoltam róla, hogy a *terminus post quem* a Mátyás-kori humanizmusnál régebbi nem lehet, ekkor lép be ugyanis a diszkurzus-térbe – és hasonítja rögtön magához a hun–magyar azonosság Kézai óta élő tudatát – a humanista beszédmód és a hozzá kapcsolódó nyilvánosságmodell, amely újabb és újabb formációiban végig hatni fog a korszakon át. A felső korszakhatárt lehetne a hagyományos történeti és irodalomtörténeti korszakoláshoz igazodva 1711-nél, a Rákóczi-szabadságharc lezárultánál meghúzni, azonban óvatosságra intenek Kosáry Domokos és Szörényi László művelődéstörténeti és irodalomtörténeti kutatásainak végkövetkeztetései (a kora újkori Európa szellemi termékeinek recipiálása nálunk hosszan elhúzódik a 18. században), amelyeket csak megerősítenek Monok István könyvtörténeti felmérései (az olvasási-könyvgyűjtési szokások 17. századi európai típusainak meghonosodása, illetve a politikai szempontból is jelentős 17. századi művek behozatala szintén a 18. században regisztrálható), valamint – speciálisan politikai esztétörténeti szempontból – Lukácsy Sándor nagylélegzetű tanulmánya, amely Machiavelli eszméinek behatolását a 18. századi prédikációs irodalom terepén dokumentálja. Mindezek figyelembe vételével célszerűbbnek tűnik

1750 körül, azaz a 18. század közepén megvonni (és minél rugalmasabban kezelni) a *terminus ante quem* határt.

A *forrásanyag természete* alapvetően befolyásolja a kutatás eljárásait. Ez az a szempont, ami magyar területen kényszerítő szükségként is előírja a Skinner–Pocock–“iskola” és a Koselleck-féle *Geschichtliche Grundbegriffe* metódusainak fúzióját: szórt forrásanyag, a nyugat-európaihoz képest hiányos intézményrendszer, az originális elméleti munkák kis száma mellett lehetetlen volna a politika kora újkori nyelveit kizárólag a politikaelméleti irodalom alapján rekonstruálni. A kutatásnak – különösképpen a diszkurzusok kereteit kijelölő nyilvánosságmodellek kutatásának – széles körű, a politikai praxis dokumentumait is feldolgozó, s főként a fogalomelemzés módszerét használó eljárásnak kell lennie. (Például: mikor és milyen összefüggésekben jelenik meg maga a „politica” vagy a „ratio status” kifejezés a magyar és a latin nyelvű anyagban?)

Továbbá – s ez talán még lényegesebb kikötés – különösen nagy figyelmet kell fordítani a politikai nyilvánosságmodellek és az irodalmi nyilvánosságmodellek kapcsolódásaira, átfedési pontjaira. Magyarországon a korszak folyamán az értelmiségi szerveződések által teremtett nyilvánosság jóval szélesebb körű, mint az intézményekben kifejezhető politikai nyilvánosság. A politikai nyilvánosságban használt manipulációs eljárások az irodalmi reprezentáció és önreprezentáció talajából nőnek ki. Példaként elég talán a Rimay tervezte Pallas-akadémia virtuális közösségére utalni: a „résztvevők” körében a dialógusok politikai-államelméleti kérdésekről zajlottak, s ezek eredménye lett többek között Révay Péter két alapvető jelentőségű államjogi munkája, a *De Sacra Corona* és a *De Monarchia*. A műfaji rendszerek vizsgálata ugyancsak komoly eredményeket hozhat, amennyiben összehangolt módszertani konszenzus alapján zajlik, méghozzá nemcsak az elit, hanem az értelmiségi derékhad politikai diszkurzustípusainak tekintetében (Varjas Béla, s legutóbb Jankovics József Tinódi-kutatásai, Kőszeghy Péter problémafelvető tanulmányai az általa publikált Heltai- és Csáktornyai-szövegek kíséretében jó mintákat adnak egy ilyen irányú kidolgozása számára). Kitüntetett szerepet kell kapniuk a retorikatörténeti kutatásoknak, méghozzá nemcsak általános vonatkozásban (a különböző politikai beszédmódok különböző stílusideálokhoz és meggyőzési technikákhoz kötöttsége értelmében), hanem aszerint is, hogy a Magyarországon forgalomban levő, az oktatásban használt vagy a könyvjegyzékek tanúsága szerint sokat forgatott retorikai kézikönyvek *politica dicendi ratio*ja, tágabb értelemben a világi célú retorikák *genus deliberativum*-tana milyen konkrét szabályokat ír elő a gyakorló politikusok számára a politikai beszédek szerkesztése során. A dolgot bonyolítja – de Skinner újabb kutatásai, Hobbes-monográfiája nyomán ismét csak a nemzetközi viták centrumába helyezi – az a tény, hogy a források jelentős része latin nyelvű, így a politikai nyelvek elemzése eleve kénytelen szembenézni a fogalmak eltérő jelentésével a mintául szolgáló latinban és a *lingua vernacularis*ban.

A kora újkor politikai eszmetörténetét tehát magyar vonatkozásban a teoretikus igényű művek és a politikai gyakorlat létrehozta szövegek együttesén lehet és érdemes tanulmányozni. A *vizsgálandó forrásokat* a következőképpen csoportosítanám.

Az *elméleti alapot* adó munkák nagyobb része külföldi mű fordítása vagy átdolgozása (Draskovich János, Laskai János, Szepsi Korotz György, Prágai András). Ezek gondos forrásvizsgálata, kontextusba helyezésük elsőrendű feladat. Ám nem maradhat el a szerzők – és általában a politika szempontjából jelentős európai politikai beszédmódok – magyar recepciójának megírása sem, amiben komoly előzményekre (peregrinációtörténeti, könyvtörténeti-olvasmánytörténeti munkákra) támaszkodhatnak a kutatók. A nagy mennyiségben kiadott magyarországi könyvjegyzékek politikai eszmetörténeti szempontból még feldolgozatlanok: a könyvgyűjtemények „politica” szakjaiban szereplő tételek azonosítása, pontos címleírásuk éppúgy elvégzendő, mint annak megállapítása: hol és mikortól jelenik meg önálló gyűjteményi egységként a „politica”, mikor válik ez önálló, a história és a jog egységéből kiváló stúdiummá? Szembeötlő, hogy a kevés arisztokrata könyvtár mellett a német anyanyelvű, lutheránus többségű városok magán- és közgyűjteményei mutatják a legfrissebb, a nemzetközi trendekkel legszorosabban lépést tartó politikaelméleti tájékozódást. De tisztázandó, milyen mértékben lépte át az itt teaurált politikai műveltség a városi politika és a német nyelv határait, mennyire hatott a magyar környezetre? A peregrinációkutatás által előállított

jegyzékek, adattárak vizsgálata választ adhat arra a kérdésre, hogy milyen számú és összetételű *Hungarus* diákság kereste fel a kor azon egyetemét, ahol a politika önálló katedrát kapott a 17. század elejétől. Melyik professzornál, milyen témából írták „szakdolgozataikat” a hallgatók (miből disputáltak), mennyiben önálló művek a disputációk és mennyiben a professzor munkái, illetve milyen keretbe, az aktuális politikai vagy politikaelméleti viták milyen kontextusába illeszkednek? Sajnos, ez az anyag nem rendelkezik olyan kitűnő bibliográfiai segédlettel, mint az RMNy, így itt a régebbi és újabb Hungarica-bibliográfiákat (RMK III, Apponyi, Németh S. Katalin) bővítő alap kutatásra is szükség van, továbbá nem érdektelen a művek születésével kapcsolatos egyéb körülmények feltárása sem. A disputációkutatás még váratlan és komoly eredményeket hozhat, a legaprólékosabb filológiai munkát igénylő, ugyanakkor az egyik legígéretesebb területe lehet a politikai nyelvek, beszédmódok magyarországi kutatásának.

Az *originális, hazai művek* esetében még nagyobb figyelmet kell szentelni az általuk közvetített külföldi irányzatok és a műveket létrehozó aktuális hazai igények találkozási pontjainak. Werbőczy István, Kovácsóczy Farkas, Gyulai Pál, Balásfy Tamás, Lackner Kristóf, Révay Péter, Vetési István, I. Rákóczi György, Pataki Füsüs János, Zrínyi Miklós, Juraj Križanić, Weber János, Csáky István, Ráday Pál és a többiek munkái, mind kétfelől determináltak: a szerző valamely külföldi trendben, politikai nyelvben keresi a választ a hazai problémák által felvetett kérdésekre. E művek alapján rajzolódhatnak ki a Nyugat-Európában „bevettnek” számító politikai diszkurzustípusok hazai variánsai, amelyek a minták keverésével specifikusan magyarországi vagy közép-európai beszédmódokat alakítanak ki.

A *politikai praxis* forráscsoportjai alatt nemcsak a propaganda, a politikai publicisztika kiemelkedő képviselőinek röpiratai (pl. Brodarics, Oláh, a századfordulón Bethlen Gábor publicistái, később Zrínyi, Bethlen Miklós, Bársony György, illetve az úgynevezett „Ráday-emlékirat” vagy „Elmélkedés” szerzője, hogy a legfontosabbakat említsem) értendők, amelyek tanulságai elméleti szinten is tanúskodnak a politikai műveltség tudatossági fokáról, hanem a kiterjedt paszkvillusirodalom, vagy az egyes, jól körülhatárolható témák kapcsán folytatott publicisztikai csata dokumentumai (mint például az angliai puritanizmussal foglalkozó publicisztika, a II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratát, majd az erdélyi belviszályokat kísérő röpiratváltások, a prédikátorperekhez kapcsolódó röpiratok stb.). Itt nyílik lehetőség az agitatív nyelvhasználat stílárís jegyeinek (toposzhasználat) és argumentációs technikáinak (az ellenségkép kialakítása stb., a fenyegetettség argumentumai stb.) jellemzőinek vizsgálatára, egy-egy „kampány” belső szerkezetének, levezénylésének rekonstruálására – de ez a forráscsoport adja a legkézenfekvőbb bázisát az elit regiszterekben kidolgozott nyilvánosságmodellek elterjedtségének, elfogadottságának verifikálására is.

A „második nyilvánosság” ilyen dokumentumai mellett azonban végre meg kellene kezdődnie a szó legszorosabb értelmében vett politikai élet forrásainak eszmetörténeti vizsgálatának is. A városi előljáráóságok üléseinek *jegyzőkönyveire*, a *diplomáciatörténet forrásaira* és mindenekelőtt a magyar, erdélyi és horvát *országgyűlési akták* anyagára gondolok. Ennek a centrális jelentőségű forráscsoportnak a kiadása egy-két kivételtől eltekintve módszeresen még meg sem kezdődött, holott joggal mondhatná minden történész: mielőtt bárki elhamarkodott következtetéseket von le másodlagos jelentőségű anyagból (irodalmi művekből, publicisztikából), el kellene olvasnia a *par excellence* politikai gyakorlat legfontosabb dokumentumait.

Ugyancsak fontos volna az *emlékiratirodalom* és a *tudományos irodalom* politikai-eszmetörténeti feldolgozása (Alsted, Bisterfeld, Apáczai Csere János enciklopédiáinak ilyen vonatkozásait vizsgálta már valaki?), az eddig *jogtörténeti* szempontból hasznosított forrásanyag áttekintése (közismert, hogy a jogi műveltség korántsem mutat akkora fáziskésést Magyarországon, mint az emi-nensen politikai műveltség, márpedig a jognak is van politikai vetülete), vagy a *historia* műfajainak kutatása. Ez utóbbiban Bartoniek Emma, majd Kulcsár Péter nagy jelentőségű tanulmányokat írt már, de ma is várat magára az *ars historica* vita magyarországi vonulatának módszeres áttekintése, és nincs modern kritikai kiadásunk a kor legjelentősebb történetírói közül pl. Istvánffyból, Forgáchból, Brutusból, kritikai szövegek híján pedig nehézkes elvégezni olyan kutatásokat, mint a

nemzeti sztereotípiák alakulása, nemzettudatok formálódása a magyar, horvát stb. történeti irodalomban. E területek kutatásánál is sürgetőbbnek látom azonban annak vizsgálatát, hogy milyen politikai műveltséget közvetítettek a *hazai iskolák*, az olvasmányok jegyzékében mikor tűnnek fel a politikai szempontból lényeges klasszikus auktorok, milyen politikai implikációi vannak a retorikai és poétikai stúdiumoknak? Mikortól kezdődően, s milyen ütemben reagál a hazai oktatás a Nyugat-Európában végbement politikai paradigmaváltásra, melynek során a politika retorikai-etikai, humanista stúdiumból a *scientia* rangjára emelkedik? Kimutatható-e ennek valamiféle párhuzama a retorikai iskolák recipiálásával, van-e nyoma annak, hogy a logikai alapú, formalizált retorikák elkezdik kiszorítani a hagyományos, a tudás és erkölcs egységét tételező, egységes világmagyarázatra törekvő retorikai rendszereket? (A kérdés persze ezen a ponton visszakanyarodik a hazai tudományos irodalom, az enciklopedisták szövegeinek vallatóra fogásához, csak nem általános politikai eszmetörténeti, hanem speciálisan retorikatörténeti szempontból.)

Végül pedig meg kell említeni még két elhanyagolhatatlan területet, a *népszerű teológiai diszkurzus műfajait*, és mindenekelőtt a *hitvitákat*. Ez utóbbiak komplex eszmetörténeti vizsgálata nagy előmunkálatokkal rendelkezik, és nyilván nem a politikai beszéd módok szempontja lesz a legfontosabb az elemző áttekintésekben, azonban kommunikációtörténeti modellünk értelmében a fennmaradt szövegek alkalmasak volnának egy ilyen kutatás elvégzésére is. A teológiai diszkurzusszint politikai funkciói koherens módon nyilvánulnak meg még a vitázó által alkalmazott terminológiában is; tehát nem elsősorban az adott hitvita fázisait befolyásoló politikai körülményeket kellene vizsgálni, hanem a szövegek által hivatkozott vagy implikált politikai beszéd módok rendszerét, interferenciáit.

A politikai eszmetörténeti kutatások várható eredménye reményeim szerint nem valamely „szuper-monográfia” elkészítése, nem is egy olyan szoros metodika kidolgozása, amelynek segítségével eljön a beteljesedés pillanata, mintegy varázsszóra megnyílnak a szövegek, felfedik adekvát jelentéseiket, s a kutatóknak nem is lesz más dolguk, mint elhelyezni őket a mindent megoldó paradigma kitöltetlen helyein. Ami viszont elvárható, remélhető és szükséges, az egy folyamat beindítása, az egymás mellett futó, elaprózódó kutatások dialogikus viszonyba hozása, amihez az az út vezet, ha a javasolt módszertani keret vita tárgyává válik, a kora újkori nyilvánosság regisztereinek és politikai diszkurzustípusainak kérdése napirendre kerül, és még hosszú ideig ott is marad. Egyelőre elérhetetlen álomnak tűnik a Koselleck-féle vállalkozáshoz hasonló „nagy szótár” elkészítése, amely a politikai nyelvek legfontosabb fogalmait cikkelyezné történeti szemantikai kommentárok kíséretében – de nem tűnik elérhetetlennek egy-egy diszkurzustípus (esetleg egy-egy fontos szerző) szótárának megírása. A módszertani konszenzus (vagy legalábbis a problémáról és a kutatási terület egységéről kialakuló konszenzus) olyan tanulmányok vagy monográfiák megszületéséhez vezethetne, amelyek korszerű, Európában is képviselhető fogalmi apparátus segítségével dolgoznák fel például a magyarországi Erasmus- vagy Lipsius-recepció politikai eszmetörténeti vetületeit, a „család” politikai szerepével-jelentőségével kapcsolatos kérdéseket (genealógiai irodalom, barokk családtörténetek, a dinasztikus és főúri reprezentáció technikái), a nemzetkarakterológiák formálódásának lépcsőfokait, az ellenállási jog vagy a Szent Korona-tan vizsgálatának új kontextusát, a politikai metaforák és metaforabokrok történetét – hogy csak néhány kézenfekvő lehetőséget, ötletet említsek. Az ilyen munkák pedig módszertani alapot és hivatkozási bázist jelenthetnének olyan, általánosabb érvényű kutatások számára, amelyek például az időtudat változásait, a kortársak által észlelt, alkotott vagy áthelyezett korszakhatárokat, ezek retorikai reprezentációját vennék szemügyre, vagy éppen egy, a történeti kommunikációelmélet modelljének tanulságait érvényesítő műfaji rendszert próbálnának pontosabban körvonalazni. Mindkét kutatási irány alapját a megbízható szövegkiadások jelentenék, amelyek közül több most is készül, de reményeim szerint a jelen kutatási terv megfontolásainak alapján újabbak is csatlakozhatnak hozzájuk.

Mindez természetesen hozná magával egyfajta kánon kialakításának az igényét is (kik a „fontos szerzők”, kik kevésbé azok), de bízom benne, mint minden naív ábrándozó, hogy ez a kánon széleskörű szakmai vita eredményeképpen alakul, formálódik majd. Szakmai vita alatt azonban a résztvevők álláspontjait nyíltan fölfedő diszkussziót értek; a fentebb kifejtett módszertani alapelvek

értelmében ugyanis nem válnak el, nem is válhatnak el egymástól a szövegekbe kódolt szerzői és a szövegeket olvasó értelmezői intenciók, mégpedig nemcsak esztétikai vagy tudományos vetületben (e körül általában nincs is vita), hanem az etikai és politikai diszkurzusszinten sem. A „nyílt kártyák elvének”, amelyet Horváth Iván nyomán Kecskeméti Gábor hangsúlyozott legutóbb, érvényesülnie kell a tudományos álláspontok, vonzások és választások motivációinak felfedezésében. A politikai eszmetörténet kérdéseiről vitatkozó kutatók maguk is részei a szövegeknek, amelyekről vitát folytatnak, már az interpretáció tárgyául kínálkozó szövegtípusok elfogadása vagy elutasítása is egyfajta döntés.

Az anyag feldolgozásának legkézenfekvőbb eljárása a politikai diszkurzustípusok retorikájának, nyelvi konvencióinak, konstitutív fogalmainak (*politica, status, libertas/libertates, regnum, res publica*, és ezek magyar megfelelőinek) történeti-szemantikai vizsgálata, a skinneri politikai beszédmódkutatás és a Koselleck-féle fogalomtörténet ötvözése lehet. E két kutatómódszertani irány, pontosabban filozófiai implikációik viszonyának elemzéséhez a hazai szakirodalom is nyújt fogódzókat, sőt a legszínvonalasabb és legszellemesebb kísérletet éppen magyar szerzőtől olvastam (Huoranszki Ferenc, *Nyelvfilozófia és eszmetörténetírás*, 1992).

Befejezésül ismételtelen szeretném hangsúlyozni: a politikai eszmetörténet autonóm kutatási terület, forrásanyaga a kora újkori magyar adottságokat tekintve nagyrészt egybeesik az irodalomtörténet, a történetírás-történet, a teológiatörténet, valamint a jogtörténet forrásaival. Tágabb keretét s egyben módszertani bázisát a kommunikációelmélet történeti modelljei (a Kecskeméti Gábor által kezdeményezett „történeti kommunikációelmélet”) biztosítják. E hipotetikus modellek módosítása nemcsak lehetséges, hanem kívánatos is volna – azonban azt hiszem, a további elméleti igényű vitáknak mindenképpen együtt kellene járniuk a politikai eszmetörténet kora újkori forrásainak koncepciózus és filológiai alapos, jól kommentált kiadásával. Az elméletek túlhajtása, esetleg szűk forrásbázison való vagy tendenciózusan szelektív működtetésük csak akadályozza az anyagfeltáró filológusmunkát, ahelyett, hogy segítené azt – a példák sorolásától most eltekintenek. Fordítva ugyanakkor (ti. hogy a kritikai kiadásban hozzáférhetővé tett források hatalmas tömege nehezedne fojtóan az elméleti szárnyalásra) ezt nehezen tudnám elképzelni; példát legalábbis nem láttam rá, és ahogy a helyzet – például a jelenlegi tudományfinanszírozási helyzet – áll, egy ideig még azt hiszem, nem is fogok.

Irodalom²

Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Sorozatszerk. KESERŰ Bálint. Szeged, 1980-tól.

A demokrácia. Szerk. OTTO BRUNNER, WERNER CONZE, REINHART KOSELLECK. Kiad. Dr. FÓTI Péter, SZABÓ Márton. Bp., 1999. (A *Geschichtliche Grundbegriffe* szócikke, ford. TELEGDY CSETRI Áron, BALOGH Brigitta.)

A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai. Szerk. HORKAY HÖRCHER FERENC. Pécs, 1997.

A magyar szentkorona és a szentkorona-tan az ezredfordulón, Bp., 1999.

Aristotelismo politico e ragion di Stato. A cura di Artemio Enzo BALDINI. Firenze, 1995.

Az egyetemes politikai gondolkodás története. Szöveggyűjtemény. Szerk. PACZOLAY Péter, SZABÓ Máté. Bp., 1999.

BALÁZS Mihály: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei.* Bp., 1998.

BÁN Imre: *Költők, eszmék, korszakok.* Szerk. BITSKEY István. Debrecen, 1997.

² (Jelen téma esetében teljességre törekedni értelmetlen volna, ezért csak a szövegben hivatkozott vagy a mondottak kontextusának megértéséhez elengedhetetlenül fontos műveket sorolom fel.)

- BARTÓK István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Bp., 1998.
- BENCE Görgy: *Márkus és a kulcsszavak*. In: *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*. Szerk. HÁY János. Bp., 1993. 81–97.
- BENCZÉDI László: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon 1664–1685*. Bp., 1980.
- BENDA Kálmán: *A magyar nemesség iskolázottsága a 16–17. században*. In: *Magyarország társadalma a török kiűzésének idején*. Szerk. SZVIRCSEK Ferenc. Salgótarján, 1984. 98–102.
- BENDA Kálmán: *Habsburg politika és rendi ellenállás*. Történelmi Szemle, 1970, 404–427.
- BENE Sándor: *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*. Debrecen, 1999.
- Beyond the cultural turn: new directions in the study of society and culture*. Eds. Victoria E. BONNEL, Lynn HUNT. Berkeley, 1999.
- BITSKEY István: *Virtus és religió. Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről*. Miskolc, 1999.
- Gianfranco BORRELLI: *Ragion di stato e Leviatano. Conservazione e scambio alle origini della modernità politica*. Bologna, 1993.
- Botero e la ‘Ragion di Stato’*. Atti del convegno in memoria di Luigi Firpo. A cura di Artemio Enzo BALDINI. Firenze, 1992.
- Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. Szerk. SZABÓ Márton. Bp., 2000.
- CSÁKY István: *Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája*. Kiad. HARGITTAY Emil. Bp., 1992.
- Hermann CONRING: *De civili prudentia liber unus, quo prudentiae politicae, cum universali philosophiae, tum singularis pragmaticae, omnis propaedia acromatice traditur*. Helmestadii, 1662.
- Hermann Conring (1606–1681). Beiträge zu Leben und Werk*. Hrsg. Michael STOLLEIS. Berlin, 1983.
- Horst DREITZEL: *Protestantischer Aristotelismus und absoluter Staat. Die ‘Politica’ des Henning Arnisaeus (ca. 1575–1636)*. Wiesbaden, 1975.
- John DUNN: *Locke*. Bp., 1992.
- ERDŐSI Péter: *A fejedelmi politikát támogató külföldi csoportok és a reprezentáció színterei Báthory Zsigmond udvarában, kandidátusi disszertáció kézírata*, Bp., 1997.
- FODOR Pál: *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben*. Történelmi Szemle, 1997, 1. szám, 21–49.
- G. ETÉNYI Nóra: *A 17. századi közvéleményformálás és propaganda Érsekújvár 1663-i ostromának tükrében*. Aetas, 1995, 1–2. szám, 95–139.
- G. ETÉNYI Nóra: *Az 1663–64-i magyarországi török elleni háború a birodalmi nyilvánosság előtt, kandidátusi disszertáció kézírata*, Bp., 1997. (Azóta megjelent: *Hadszíntér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*. Bp., 2003.)
- GÁNGÓ Gábor: *Eötvös József az emigrációban*. Debrecen, 1999.
- Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur Politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Hrsg. Otto BRUNNER, Werner CONZE, Reinhart KOSELLECK. 1–8, Stuttgart, 1972–1997.

- Jacques LE GOFF: *Visszatérések a mai francia történetírásban*. Budapesti Könyvszemle, 2000, 192–197.
- John A. W. GUNN: *Queen of the world: opinion in the public life of France from the Renaissance to the Revolution*. Oxford, 1995.
- GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Bp., 2000.
- Jürgen HABERMAS: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Bp., 1993².
- David G. HALSTED: *Poetry and politics in the Silesian Baroque. Neo-stoicism in the works of Christophorus Colerus and his circle*. Wiesbaden, 1996.
- HARGITTAY Emil: *A politikai elmélet Pázmány Péter tevékenységének háttérében*. In: *Pázmány Péter emlékezete. Halálának 350. évfordulóján*. Szerk. LUKÁCS László, SZABÓ Ferenc. Róma, 1987, 405–448.
- HARGITTAY Emil: *Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*. Bp., 2001.
- HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Bp., 1994.
- History of the ‘Reason of State’ in Europe. Project for the European Science Foundation (a torinói „Aristotelismo politico e ragion di Stato” c. konferencia résztvevőinek kutatási tervezete). Bollettino Archivio della Ragion di Stato, 1994, 2 (<http://www.unina.it/borrelli/II-94>).
- Hobbes-Forschungen*. Hrsg. Reinhart KOSELLECK, Roman SCHNUR. Berlin, 1969.
- HORVÁTH Iván: *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Bp., 1982.
- HORVÁTH János: *Tanulmányok*, I–II. Kiad. GÖNCZY Monika. Debrecen, 1997.
- HUORANSZKI Ferenc: *Nyelvfilozófia és esztétikátörténetírás*. Magyar Filozófiai Szemle, 1992, 960–980.
- Il potere delle immagini. La metafora politica in prospettiva storica. Die Macht der Verstellungen. Die politische Metapher in historischer Perspektive*. A cura di Walter EUCHNER, Francesca RIGOTTI, Pierangelo SCHIERA. Bologna–Berlin, 1993.
- IMRE Mihály: „Magyarország panasza”. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen, 1995.
- IMRE Mihály: *Melanchton retorikájától Buzinkai Mihályig*. In: *Retorikák a reformáció korából*. Szerk., bev., utószó IMRE Mihály. Debrecen, 2000. 399–452.
- Interpretazione nei secoli XVI e XVII. Atti del convegno internazionale di studi, Milano–Parigi*. A cura di Guido CANZIANI e Yves Charles ZARKA. Milano, 1993.
- Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk. Varjas Béla. Bp., 1987.
- JANKOVICS József: *Tinódi török-képe*. In: *Nádasdy Tamás (1498–1562)*. Sárvár, 1999. 131–139.
- JANKOVICS József: *Udvarellenes tendenciák a 17. századi magyar költészetben*. In: *Uő. Ex Occidente... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*. Bp., 1999, 23–37.
- Christian JOUHAUD: *Les libelles en France dans le premier XVIIe siècle: lecteurs, auteurs, commanditaires, historiens. XVIIe siècle*, 49 (1997). 204–215.
- Victoria KAHN: *Machiavellian Rhetoric from the Counter-Reformation to Milton*. Princeton, 1994.
- KARÁCSONY András: *Fogalomtörténet-írás*. In: *Uő. Bevezetés a tudásszociológiába*. Bp., 1995. 104–111.
- KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Bp., 1998.

- KENYERES Zoltán: *Kérdések az etikumról és az esztétikumról*. Irodalomismeret, 2000. 4. szám, 65–85.
- KISANTAL Tamás, Jászberényi Gábor: *Hayden White „hasznáról és káráról”*. Narratológiai kihívás a történetírásban. Aetas, 2001. 1. szám, 116–133.
- KLANICZAY Gábor: *Foucault és büntetése*. Budapesti Könyvszemle, 1991, 20–35.
- KLANICZAY Gábor: *Udvari kultúra és a civilizáció folyamata*. In: Uő. *A civilizáció peremén*. Bp., 1990., 58–87.
- KLANICZAY Tibor: *Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában*. In: Uő.: *Pallas magyar ivadéka*. Bp., 1985. 153–211.
- KLANICZAY Tibor: *A manierizmus politikai filozófiája: Paruta és Lipsius; Az arisztokrácia és Justus Lipsius politikai gondolkodása*. In: Uő. *Stílus, nemzet és civilizáció*. Bp., 2001. 224–235, 236–249.
- KNAPP Éva: *Officium Rákóczián*. Bp., 2000.
- KONTLER László: *Az állam rejtelvei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*. Bp., 1997.
- Reinhart KOSELLECK: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Ford., utószó: SZABÓ Márton. Bp., 1997.
- Reinhart KOSELLECK: *Ábrázolás, esemény, struktúra*. In: *Történetelméleti és módszertani tanulmányok*. Szerk. GLATZ Ferenc. Bp., 1977. 173–183.
- KÖPECZI Béla: *A magyar politikai irodalom kezdeteihez: Kovacsóczy Farkas dialógusáról; A karteizianizmus politikája Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején*. In: Uő. *Függetlenség és haladás. Politikai gondolkodás a régi magyar függetlenségi harcok századaiban*. Bp., 1977. 13–30.
- KÖPECZI Béla: *„Magyarország a kereszténység ellensége”*. *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Bp., 1976.
- KÖSZEGHY Péter: *A magyar Gróbián*. In: CSÁKTORNYAY Mátyás: *Gróbián*. Kiad. KÖSZEGHY Péter. Bp., 1999. 83–113.
- KÖSZEGHY Péter: *Utószó*. In: HELTAI Gáspár: *Háló*. Bp., 2000. 167–174.
- KRUPPA Tamás: *A Sas és a Sárkányfog (Báthory Zsigmond dicsőítése)*. In: *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*. Szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor. Pécs, 1996. 121–126.
- KULCSÁR Péter: *Ars historica*. In: *Klaniczay-emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*. Szerk. JANKOVICS József. Bp., 1994. 119–127.
- KULCSÁR-SZABÓ Ernő: *A szövegek ártatlansága. A (nemzeti) kánon és a modernség emlékezete*. Alföld, 1999. 12. szám, 67–81.
- KURCZ Ágnes: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*. Bp., 1989.
- LÁNCZI András: *A politikatudomány helyzetéről és állapotáról*. Századvég, Új Folyam, 18. szám.
- Paul LAZARSFELD: *Public Opinion and the Classical Tradition*. Public Opinion Quarterly, XXI (1957). 39–53.
- LUKÁCS Zs. Tibor: *Propaganda és közvélemény kutathatósága a történettudományban*. Aetas, 1995. 1–2. szám, 171–178.
- LUKÁCSY Sándor: *Az állam lelke. Machiavelli és egyházi irodalmunk*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1998, 301–336.
- Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Bp., 1987.

- Magyarok kelet és nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei.* Szerk. HOFER Tamás. Bp., 1996.
- Hans MAIER: *Politische Wissenschaft in Deutschland. Aufsätze zur Lehrtradition und Bildungspraxis.* München, 1969.
- MONOK István: *A könyvtárak és a könyvolvasás a Kárpát-medencében, 1526–1730.* In: MADAS Edit, MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig.* Bp., 1998. 85–184.
- MONOK István: *A magyarországi főnemesség könyvgyűjtési szokásai a XVI–XVII. században.* Café Babel, 1994. 4. szám, 59–68.
- MONOK István: *A 16. századi középnemesség műveltségéről.* In: Nádasdy Tamás (1498–1562). Sárovar, 1999. 105–115.
- Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére.* Szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter. Szeged, 1997. (Adattár..., id. sorozat, 35. köt.)
- Narratívák 4. A történelem poétikája.* Szerk., előszó THOMKA Beáta. Bp., 2000 (Ricoeur, Koselleck, Burke, Danto, Veyne, Medick, Ankersmit, Berkhofer, Rüsen, Lorenz és Carrard tanulmányaival).
- Katalin S. NÉMETH: *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, I–III.* München, 1993.
- Népi kultúra és nemzettudat. Tanulmánygyűjtemény.* Szerk. HOFER Tamás. Bp., 1991.
- Gerhard OESTREICH: *Neostoicism and the early modern state.* Ed. by Brigitta OESTREICH, H. G. KOENIGSBERGER. Cambridge, 1982.
- PACZOLAY Péter: *Államelmélet. I. Machiavelli és az államfogalom születése.* Bp., 1998.
- PACZOLAY Péter, SZABÓ Máté: *A politikatudomány kialakulása. A politikaelmélet története az ókortól a huszadik századig.* Bp., 1996.
- PÉTER Katalin: *Papok és nemesek: magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból.* Bp., 1995.
- John G. A. POCKOCK: *The Machiavellian Moment. Florentine political thought and the Atlantic republican tradition.* Princeton, 1975.
- Political discourse in early modern Britain.* Eds. Nicholas PHILLIPSON, Quentin SKINNER. Cambridge–Glasgow, 1993.
- Politikai antropológia.* Szerk. ZENTAI Violetta. Bp., 1997.
- Amedeo QUONDAM: *Introduzione.* In: Stefano Guazzo: *La civil conversazione*, I. Modena, 1993. VII–LX.
- Amedeo QUONDAM: *La 'forma del vivere'. Schede per l'analisi del discorso cortigiano.* In: *La Corte e il 'Cortigiano'*, II. *Un modello europeo.* A cura di Adriano PROSPERI. Roma, 1980. 37–61.
- Melvin RICHTER: *Reconstructing the history of political languages: Pocock, Skinner, and the Geschichtliche Grundbegriffe.* History and Theory, XXIX (1990). 38–70.
- Francesca RIGOTTI: *Il potere e le sue metafore.* Milano, 1992.
- Nicolai RUBINSTEIN: *The history of the word politicus in early-modern Europe.* In: *The languages of political theory in early-modern Europe.* Ed. by Anthony PAGDEN. Cambridge, 1987. 41–56.
- Roman SCHNUR: *Individualismo e assolutismo. Aspetti della teoria politica europea prima di Thomas Hobbes (1600–1640).* Milano, 1979. (Eredeti kiad.: *Individualismus und Absolutismus.* Berlin, 1963.)
- SEBŐK Marcell: *Sebastian Ambrosius késmárki humanista. Egy 16. századi életút szakaszainak rekonstrukciója.* PhD értekezés kézirat. 1999.

- Michel SENELLART: *Michel Foucault: governamentalità e ragion di Stato*. Bollettino Archivio della Ragion di Stato, 1994, 2. (<http://www.unina.it/borrelli/II-94>). A francia eredeti: *Situations de la démocratie*. Paris, 1993. 276–298.
- Quentin SKINNER: *Machiavelli*. Szerk. KONTLER László. Bp., 1996.
- Quentin SKINNER: *Reason and rhetoric in the philosophy of Hobbes*. Cambridge, 1996.
- Quentin SKINNER: *The Foundations of Modern Political Thought*, I–II, Cambridge, 1978.
- Hans SPEIER: *Historical Development of Public Opinion*. The American Journal of Sociology, LV (1950). 376–388.
- Staatsräson. Studien zur Geschichte eines politischen Begriffs*. Hrsg. Roman SCHNUR. Berlin, 1975.
- Michael STOLLEIS: *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland*, I. Reichspublizistik und Policywissenschaft 1600–1800. München, 1988.
- Michael STOLLEIS: *Staat und Staatsräson in der frühen Neuzeit*. Frankfurt, 1990.
- SZALAY László: *Válogatott történeti tanulmányok*. Szerk., utószó: SOÓS István. Bp., 2000.
- SZÉCSÉNYI Endre: *Az eszmetörténet-írás rejtelmek*. Budapesti Könyvszemle, 1998, 404–413.
- SZENTPÉTERI Márton: *A grammatika oktatásának kombinatorikus módszere Johann Heinrich Alsted gyulafehérvári rudimentáiban*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1998, 437–458.
- SZILASI László: *Argumenta mortis (Érvek és ellenérvek a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban)*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1997, 217–234.
- SZILASI László: *A történeti poétika története*. Budapesti Könyvszemle, 2001, 258–264.
- SZÖRÉNYI László: *Memoria Hungarorum. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*. Bp., 1996.
- SZÖRÉNYI László: *Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról*. Bp., 1999.
- SZÜCS Jenő: *Nemzet és történelem*. Tanulmányok. Bp., 1984².
- TAKÁTS József: *Antropológia és irodalomtörténet-írás*. Budapesti Könyvszemle, 1999, 38–47.
- TAKÁTS József: *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején (A keret)*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1998, 668–686.
- TARNAI Andor: *A consultatio Magyarországon. A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1986, 637–656.
- TARNAI Andor: *A toposzkutatás kérdéseihez*. Literatura, 1975, 66–73.
- THOMKA Beáta: *Hálók*. Literatura, 1998. 203–206.
- Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Szerk. SEBŐK Marcell. Bp., 2000.
- TRENCSENYI Balázs: *Kulcsszavak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-konceptualista politikai eszmetörténeti módszertan közép-európai adaptációjáról*. In: *A történész szerszámosládája*. Szerk. SZEKERES András. Bp., 2003. 117–158.
- Richard TUCK: *The 'modern' theory of natural law*. In: *The languages of political theory in early-modern Europe*, id. kiad., 99–119.
- Richard TUCK: *Philosophy and government, 1572–1651*. Cambridge, 1993.
- Richar TUCK: *The rights of war and peace: political thought and international order from Grotius to Kant*. Oxford, 1999.
- TÜSKÉS Gábor: *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János)*. Bp., 1997.

- VARJAS Béla: *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*. Bp., 1983.
- R. VÁRKONYI Ágnes: *Europica varietas – Hungarica varietas*. Tanulmányok. Bp., 1994.
- Maurizio VIROLI: *From politics to reason of state. The acquisition and transformation of the language of politics 1250–1600*. Cambridge, 1992. (Átdolgozott olasz kiadás: *Dalla politica alla ragion di stato. La scienza del governo tra XIII e XVII secolo*. Roma, 1994.)
- Hayden WHITE: *A történelem terhe*. Szerk. Braun Róbert. Bp., 1997.
- WITTMANN Tibor: *A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz. Justus Lipsius*. Filológiai Közöny, 1957, 53–66.
- Yves Charles ZARKA: *Hobbes et la pensée politique moderne*. Paris, 1995.
- ZEMPLÉNYI Ferenc: *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*. Bp., 1998.
- ZLINSZKY János: *Legal studies and works of János Baranyai Decsi*. Acta Ethnographica Hungarica, 45 (2000), 3–4. szám, 327–336.

Andrea Carteny (Roma)
Italian influences in the humanistic (and autonomous) Hungarian culture of Transylvania (XVIth century)

From Szapolyais to the Báthorys

In the European tradition „Transylvania” continues to exist as a land known in the history of Modern Europe for its autonomy and its tolerance. The basic source of this autonomous tradition is the Union of Torda among three people (*tres nationes*): – Hungarians, Szeklers and Saxons – concluded in 1438. This Union was followed by the first Diet (1439) which ascribed to herself the right to make laws.³ It is important to specify that the quality of „*natio*” does not mean „nation” in the modern sense and mustn’t be confused with „nationality”. The same advantages were not granted for all of them, but only for those who were privileged by wealth, by the legal condition or by origins. While these privileges were recognized to the Hungarian nobility, Saxon cities and the Szekler nation, the Romanian element was excluded, and, being on the margins of the Transylvanian society, had no political influence. The linguistic aspect of this situation is also of importance, for it helped to consolidate these relations by the time of the Renaissance, given that the Hungarian language was common to Hungarian and Szekler *nationes*. After the Golden Bull of the Hungarian king Endre (or András) II (1222), Latin, used to enable understanding among nations of different languages, had already taken up a position on the Diet of the Hungarian Reign and took the character of official royal language. However – as Victor Lucien Tapié noted – at the end of the Middle Ages Hungarian was without a shadow of a doubt a „language of civilization”⁴ which became a „literary language” in the XVIth century with the Reformation and the creation of the culture in mother language.⁵

Later on, the massive and endless presence of Italian artists and humanists in the courts of Hungarian kings sent them in the direction of Humanism and the Renaissance of Italian origin. One such court was that of King Mátyás (Matthias Corvinus) in the second half of XVth century. In his work of definition of the Humanism of the Danubian and Middle-European area from XIVth to XVIth century,⁶ Tibor Klaniczay underlined that in this multinational and ethnically mixed area, it

³ Against peasant agitations in September 1437 the noble class drew the Union agreement (called „Fraternal Union”) at Kápolna and in December of the same year their soldiers defeated the peasants. About this, Béla Köpeczi underlined that the unity of the privileged men came true only in the opposition against the peasant vindications (cfr in French KÖPECZI, B., *Histoire de la culture hongroise*, Budapest, 1994, 55). On 2nd February 1438, they confirmed the Union at Torda.

⁴ Cfr in Italian Tapié, V. L., *La Monarchia e i popoli del Danubio*, Torino, 1993, 34.

⁵ After the endeavours (XV century) of translation of some parts of the Holy Bible and the development in Hungarian of the „literature of piety”, in the XVIth century there were several editions of the Bible: in 1533 St. Paul’s Letters were published in the translation of Benedek Komjáti, in 1541 the New Testament in that of János Sylvester and in 1590 the important Hungarian Bible was edited by the shepherd Gáspár Károlyi.

⁶ Of the outstanding work and vast amount of publications of Tibor Klaniczay, here we want to recall the following: the text of the lectures Prof. Klaniczay gave in 1989 in the Istituto Italiano per gli Studi Filosofici (Italian Philosophical Studies Institute) in Naples, about „Humanism in the Danubian Area”; essays such as „Gli antagonismi tra corte e società in Europa centrale: la corte transilvanica alla fine del XVI secolo” (in *Cheiron*, Rivista del Centro Federico Odorici, a. 1, n. 2: „La Corte in Europa”, 1983); and the famous book *La crisi del Rinascimento* (Roma, 1973) – a document excellently showing the richness of the comparative elements and the variety of subjects engaged. Unpublished for a period of ten years, it was published as KLANICZAY, T., „L’Umanesimo in area danubiana” in *RSU – Rivista di Studi Ungheresi*, 14–2000, University of Rome.

could be difficult to circumscribe and identify a „national” Humanism. Indeed, the humanists of this part of Europe were creating a huge family – with a continued inner migration and a constant activity of humanists coming from Italy – which tended to create a „real Middle-European cosmopolitanism” and in the XVIth century it would identify a real element of „common culture” for the intelligentsia with the constant reference to Desiderius Erasmus.

Then, with the defeat at Mohács – that marked the beginning of „trisection period” and of Turkish domination in 1526 – these intellectual energies passed into neighbour regions;⁷ even in the second half of the XVIth century we can find, in the already Hungarian territories, some regions and towns whose Humanist and Renaissance circles were able to gather and attract clever men, humanistic and reformist currents and influences. Transylvania was certainly one of these circles: as Zádor Tordai recalls, it seemed to represent „the” Hungarian State because it was the place where an autonomous Hungarian state existence was safeguarded.⁸ So during the „trisection”, Transylvania became a vivacious cultural centre „opened to the influence of Wittenberg and Padua”,⁹ which was able to receive the Hungarian Renaissance heritage taking part in the „golden triangle” with Poland and Italy – a subject studied in detail by Jan Ślaski.¹⁰

With the death, during the battle in Mohács, of the last king of the Jagiello line – king of Hungary and of Bohemia – Lajos II, only the Northern part of the kingdom went under the control of his successor Ferdinand I of Habsburg – married with Anna, daughter of Lajos II; the Central part of the country fell into the Turkish yoke for about 150 years; and the Eastern part, Transylvania – thanks to an autonomist policy inaugurated by János Szapolyai (or Zápolya) – would have been conquered not only because of its particular political position between the vassallage to the Sultan and the rights claimed by the Habsburg house, but it was also going to absorb important cultural and literary impulses due to the care of Queen Isabel. She was a daughter of Sigismund I king of Poland and the Italian princess Bona Sforza. In 1539 she married János Szapolyai. János was elected king of Hungary by the Diet of Székesfehérvár, and shortly death, a baby was born and he was called János Zsigmond. In the same time the Diet of Pozsony (Pressburg – Bratislava) elected king Ferdinand of Habsburg. „Queen” Isabel, surrounded by her compatriots, already in the royal court of Buda since the thirties, had a „wholly Italian education”,¹¹ but in consequence of the occupation of Buda (1541) and when János I died, Isabel decided to move with all her royal court to Transylvania as a symbol of continuity with the glorious Reign of Hungary. In 1542 the Italian–

⁷ After the ruin of the Middle Age Hungarian State – at the beginning of the XVIth Century – this main role went to Austria, where the social basis of the new culture was stronger (cfr KLANICZAY, T., „L’Umanesimo ...”, idem, 15).

⁸ Cfr TORDAI, Z., „Provincialismo o cultura regionale: l’esempio della Transilvania” in *RSU – Rivista di Studi Ungheresi*, 2–1987, University of Rome.

⁹ Cfr CACCAMO, D., *Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558–1611). Studi e documenti*, Firenze–Chicago, 1970, 27.

¹⁰ Among a lot of works about the relations among Italy, Poland and Hungary we recall the lecture „Ungheria, Polonia e Roma cristiana dal Medioevo al Barocco” (Hungary, Poland and Christian Rome from the Middle Ages to Baroque) given by Jan ŚLASKI in 1996 for the 4th International Congress of Hungarian Studies, published in *A magyar művelődés és a kereszténység – La civiltà ungherese e il cristianesimo, Atti del IV Congresso Internazionale di Studi Ungheresi*, Rome–Naples 9–14 September 1996, edited by J. JANKOVICS, I. MONOK, J. NYERGES, P. SÁRKÖZY, Budapest–Szeged, 1998, 227–241. For the „golden triangle” („triangolo aureo”), also see ŚLASKI, J., „Il «triangolo aureo» italo-polacco–ungherese all’epoca dell’Umanesimo e del Rinascimento” (The Italian–Polish–Hungarian golden triangle in the period of Humanism and Renaissance) in *RSU – Rivista di Studi Ungheresi*, 4–1989, University of Rome, now published in the anthological book *RSU – Rivista di Studi Ungheresi. Volume antologico*, edited by P. SÁRKÖZY, University of Rome, 2001.

¹¹ Cfr SÁRKÖZY, P., *Letteratura italiana e letteratura ungherese*, Roma, 1990, 54.

Croatian monk, „Fráter György” Martinuzzi (‘‘Friar George’’) was been appointed Regent and recognized Governor of Transylvania by the Assembly of the Three Nations. At the same time he was the artificer of Transylvanian politics of liberation from Habsburg house and of the equilibrium between Vienna and the Turks. On the other hand this was the period in which we find the consolidation and organization of a relative self-government of the new Principedom of Transylvania (‘‘Erdélyi Fejedelemség’’). As Gábor Barta proved,¹² this new state institution was based more on the continuity with the glorious reign of St. Stephen – from which the transfer of the Royal Hungarian Chancellery – than on the traditional independence of the Transylvanian political parties.

Isabel chose Gyulafehérvár (Karlsburg – Alba Iulia) as the seat of her court, using also Hungarian language beside Latin. So, the young János Zsigmond was educated in a court dominated by an ‘‘italian entertainment’’ (‘‘*svago all’italiana*’’).¹³ To the offensive of Habsburgs since the first half of the fifties the young János Zsigmond answered in 1556–57 with the reconquest of the oriental Hungarian regions and his new settlement at Gyulafehérvár with his tutor Péter Petrovics and his mother Isabel. This re-entry of János Zsigmond is usually considered a fundamental date in the history of the Hungarian Protestantism. The national dynasty presented herself as a ‘‘Protector’’ of non-Catholics and the freedom of religion. A strong reinforcement of various reformed and heretical currents emerged in the Humanist centre, since as Tibor Klaniczay said the Transylvanian humanists were ‘‘without exception’’ all protestants and often antitrinitarian heretics.¹⁴

With the progressive ideas of the reform of the Church, in the XVIth century, the Transylvanian cities were already becoming the fortress of the Hungarian Protestant Reformation. This was also made easier due to the growth of printing, which enabled that a huge quantity of religious texts in Hungarian language be produced the first Transylvanian printshops. The activity of the Protestant shepherd Gáspár Heltai, whose native language was German, was remarkable and his printing house, founded in Kolozsvár (Claudiopolis – Klausenburg – Cluj) in 1541, served to diffuse a new faith in the ‘‘national language’’.¹⁵ Hungarian. This priest called himself ‘‘*Hungarus*’’ – as ‘‘Transylvanic’’ – but he learned Hungarian only when he was forty, because he professed himself for all his life a ‘‘proud’’ Saxon. His action of religious promotion, as a Saxon who published in Hungarian to popularize the Reform, was more widely an activity for Humanistic culture. In fact, his Hungarian edition (1575) of the famous ‘‘History of Hungarians’’ written by the Italian Antonio Bonfini (*Hungaricarum rerum decades*, 1496), had – as Péter Sárközy specifies¹⁶ – an undiscussed role as an ideal model in the formation of a ‘‘humanistic-historical identity’’ of Hungarian nobility effecting even the following generations.

The religious reformist culture also expressed ‘‘national’’ references and social models in Transylvania. In reaction to the Hungarian Protestants’ confession of Calvinistic Faith (1563), the German Lutherans separated from the Hungarian Church: since then Calvinism was the Hungarian religion and Lutheranism remained the German reformist confession. By the way, there was a progress even for the antitrinitarian – or ‘‘unitarian’’ – confession, which felt that the recognition of complete freedom of religion established by the Synod of Torda (1568) and by the clear partiality of János Zsigmond, possibilites for action were guaranteed. In this frame Transylvanian Unitarianism assumed an aristocratic character and identified its ideal-typus with Gáspár Békés, a noble adventurer, pretender to the Principedom and rival of Báthory.

¹² Cfr BARTA, G., *Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka (1526–1606)*. (The first period of Transylvania Principedom) in *Erdély története* (3 vol.) edited by B. KÖPECZI, II vol., Budapest, 1986.

¹³ Cfr SÁRKÖZY, P., *Letteratura ungherese...*, idem, 54.

¹⁴ Cfr KLANICZAY, T., ‘‘L’Umanesimo...’’, idem, XX.

¹⁵ Cfr SÁRKÖZY, P., *Roma, Patria comune. Saggi italo-ungheresi*, Roma, 1996, 177.

¹⁶ Cfr SÁRKÖZY, P., *Letteratura ungherese...*, idem, 48.

Antitrinitarism was a trans-national heretical movement, deriving from the critical doctrines about Trinity, the christological nature and the profession of an evangelical practise of life: a basic component in this movement was the Italian one. The Italians' profession contributed strongly to a popular dimension in receptive countries – like Transylvania – and took care not to diverge from the rationalist-speculative elements at the base of a movement formed by former priests, gentlemen and men of letters. We cannot forget that the Transylvanian Antitrinitarism assembled many Heretics and – as they were defined by Delio Cantimori¹⁷ – rebels into all the forms of ecclesiastic Communion. They were persecuted in their native-countries (often Italy) and expelled from the Reformers beyond the Alps: so gradually they became conscious of their opposition to both the Orthodoxies: Catholic and Protestant.

In this context it is necessary to recall the vicissitude of an Italian whose doctrine is considered to be one of the most important expressions of the antitrinitarian heresy in Transylvania: Giorgio Biandrata (Georgius Blandrata).¹⁸ He was born in 1515 in Saluzzo and he was an expert of the regions on the North and South of the Carpathians, where he had an important role in joining Italian heresy in exile to the Erasmian principles of humanistic ethics. He proposed again an Erasmian distinction – dear to the Socinians – between „Mosaic law” and „Evangelic law”, relating to the dialectics between Christ „rich” and „poor” (*Christus dives – Christus pauper*). As a consequence he declared the utility of the „works” (*opera*) for the salvation of the soul. This means that between the justification for „works” of the Mosaic law and the saving as a gift of grace of Gospel faith, Biandrata revalued the evangelical charitable works as consequence of justification for faith. In the important *De falsa et vera unius Dei patris, filii et spiritus sancti cognitione* (written with Dávid) he exposed his line of research and of the „provocative” historical reconstruction¹⁹ of heretical tradition – from the Christian doctrine of origins with the trinitary corruption and the fidelity of personages like Gioacchino da Fiore and Miguel Servet (Michael Servetus). The end of this research is the „Old” right doctrine, against the Anabaptist sectarianism always in anxious quest for the continuity with the perfect „true” Church.

In the first half of the forties, Biandrata was the personal physician of queen Bona Sforza. Then he moved to the court of her daughter Isabel and there he remained until 1551 as a physician and the court's adviser. On his return to Italy he started to be interested in the Reform and he decided to move to Geneva. He avoided strong polemics with John Calvin about the doctrine called „triteistic” and in 1558 he moved to Poland. There he soon gained importance in religion and politics with the support of the court advisers, preachers, nobles, even the king. This escape to Poland in 1558 opened the direct action of the Italian Reformers in Eastern European countries which were very different – in social and constitutional aspects – compared with the Western absolute State. In 1559 a dispute upset the Polish Reform, which was on the function of Christ „Mediator”: the Italian Francesco Stancaro (Franciscus Stancarus) – who was in Transylvania for five years with Péter Petrovics – raised this question during the contemporary presence in Poland of Biandrata and Lelio Sozzini (Laelius Socinus, uncle of Faustus).

Biandrata decided to leave Poland and move to Transylvania. He arrived in Gyulafehérvár in 1562. He worked there with energy at first to profess an unitarian christology which was very close to the confessional view of Fausto Sozzini (Faustus Socinus) and to increase its distance from the triteists

¹⁷ Cfr CANTIMORI, D., *Eretici italiani del Cinquecento. Ricerche storiche*, Firenze, 1939, *Avvertenza*.

¹⁸ An interesting bibliographical reference is that of CANTIMORI, D., „Profilo di Giorgio Biandrata saluzzese” (Outline of Giorgio Biandrata born in Saluzzo), *Bollettino storico-bibliografico subalpino*, XXXVIII, 1936. We hope that an edition (as promised in the *CRI – Corpus Reformatorum Italicorum*) of the *Opere* of Giorgio Biandrata, edited by A. ROTONDÒ will be completed in the near future. At the same time let me inform you that the edition of the book *La Trinita' e l'Anticristo*, edited by S. CARLETTO and G. LINGUA, Dronero (CN), is now virtually in print; this work will contain texts and comments of Giorgio Biandrata.

¹⁹ FIRPO, M., *Antitrinitari nell'Europa orientale del '500*, Firenze, 1977, 12.

and the anabaptists. Under the protection of some nobles, he pushed Ferenc Dávid to a strong action and he obtained great influence in János Zsigmond's court. After the prince's death the decline of Biandrata started. He defended Báthory's interests in Cracow – and Stephen was grateful to him – but his religious and political power was definitely reduced. Since then there was a growing influence of Jesuits. Moreover, the dispute on the adoration of Christ started in the unitarian Church. Not even Fausto Sozzini's presence in Transylvania – in 1578–1579 – resolved this question: the solution was resolved only by the trial and the death of Ferenc Dávid, his former-disciple then hostile antagonist.

István Báthory, with the Edict of Tolerance of 1572, confirmed the Transylvanian traditional religious tolerance. Recognising the liberty of cult only to Catholics, Lutherans, Calvinists and Unitarians he seemed however – as Domenico Caccamo said – to „crystallize”²⁰ the present situation and stop eventual progress of the Reform. He decided also to reintroduce the Jesus Company in the lands of the Principedom which founded important political-cultural institutes in Kolozsvár, as a College in 1581, then an Academy in 1585 – which were strongly opposed by Hungarian Reformed orders and German cities. Even under the Báthorys there was a constant presence of Italians in Transylvania. When Stephen became king of Poland in the mid-eighties, he handed the title of Prince over to his brother (Christopher), then to his nephew Zsigmond, but he continued to control Transylvania. So even under Zsigmond Báthory – since 1581 – the work of the cultural promotion continued and brought in some prestigious musicians from Italy who were invited by the Prince. We remember the famous Giovanni Battista Mosto²¹ who composed in Transylvania the madrigals which were resumed in Venice in the *Madrigali a sei voci* volume (1595) dedicated to Zsigmond Báthory. The last decade of the century – after the full accession to the power of Zsigmond in 1588 – marked a turning-point in a pro-jesuitic and counter-reformist direction. In fact, in the period of minority of Zsigmond, István gave the power to a group of wise men: all of them had a strong Humanist and Renaissance culture, because they had studied in the Italian Universities. Farkas Kovacsóczy, Márton Berzeviczy, Pál Gyulai have taken a part in a group called by Tibor Klaniczay „a government of Humanists”.²² In 1594 during the Diet of Transylvania these „Politic humanists” suffered a strong attack and they fell definitely into civil and political disfavour and some of them were executed. This date marked not only the end of their power in the life of the Principedom, but also the end of the age in which the Transylvanian Court was definitely the protector of Humanism.

²⁰ Cfr D. CACCAMO, *Eretici italiani...*, idem, 28.

²¹ The student of well-known master Claudio Querulo, Giovanni Battista Mosto was the master of Padua cathedral. The undisputed influence of Transylvanian court at the end of the XVIth century persuaded the Italian Girolamo Diruta to give the title of „Il Transilvano” to his own book about organ music technique. Cfr SÁRKÖZY, P., *Letteratura ungherese...*, idem, 56 and note 68 for the excellent bibliographical references, as HARASZTI, E., „'Il Transilvano' di Girolamo Diruta”, in *Corvina*, 1939, VI, 3, 117–127; ZOTTOVICEANU, E., „Giovanni Battista Mosto un compositeur italien a Alba Iulia au XVIe siècle”, in *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art*, Bukarest, 1976, 95–115.

²² Cfr KLANICZAY, T., „L'Umanesimo...”, idem, 20.

G. Etényi Nóra (*Budapest*) Európai nyilvánosság és magyar politika

17. század végi törekvések a magyar rendi politika megismertetésére

Az 1680-as, 1690-es években egy közelgő újabb európai hatalmi átrendeződés előjeleként ismét divatba jöttek az olyan szórakoztató formában megjelenített beszélgetésjátékok, leegyszerűsített színpadi jelenetek, melyekben a korabeli Európa aktuális válságait értelmezték közérthető formában, de nemzetközi összefüggésben.²³ A szórakoztatóan megfogalmazott pamfletekben minden európai állam nevében hozzászóltak egy-egy olyan jelentősebb nemzetközi hatású változáshoz, mint például a hugenották kiűzése Franciaországból 1685-ben, a dicsőséges forradalom, és Orániai Vilmos hatalomátvétele Angliában 1688–1689-ben, Bécs sikertelen török ostroma 1683-ban, Buda, majd Belgrád visszafoglalása 1686-ban, illetve 1688-ban vagy a lengyel király, valamint a bajor és a szász választófejedelem sikerei a török elleni háborúban. A korabeli publicisztikában is tükröződött, hogy a legnagyobb hatású változást egyértelműen a török kiűzése, a közép-európai térség erőviszonyainak átalakulása, valamint a kortárs pamfletírók szerint az „univerzális monarchiára” törekvő Franciaország politikai lépései, majd pedig 1688-tól nyílt háborúja jelentették.²⁴

Míg a 17. század elején az volt a jellemző, hogy ezekben a jelenetekben egy-egy szűkebb társadalmi csoport eszmecseréjét jelenítették meg, kocsmákban vitatkozó földművesek, kézművesek, matrózok vagy közkatonák, illetve a szűk hatalmi elit tagjai, uralkodók, esetleg neves diplomaták, addig a 17. század végére már több társadalmi réteg egyszerre jelent meg a színen, egy-egy képzeletbeli kártyaasztalnál vagy diplomáciai tárgyalótermekben. Már nemcsak a döntéshozó hatalmi elit, hanem több ország többféle társadalmi rétege külön-külön is véleményt nyilvánított az újságokban gyakran szereplő eseményekről, változásokról. A pamfletek aktuális események kapcsán döntési szituációkat, fordulópontokat emeltek ki, egyszerre több lehetőséget is bemutatva,²⁵ az együttgondolkodás és a bennfentesség élményét nyújtva az olvasóknak. A híres kölni pamfletkiadó, Wilhelm Marteau egyik, az 1688-as angol belpolitikai helyzetet elemző beszélgetésjátékában²⁶ az angol király mellett az angol protestánsok, holland kereskedők, a pápa és

²³ Olaf MÖRKE: *Die politische Bedeutung des Konfessionellen im Deutschen Reich und in der Republik der Vereinigten Niederlande. Oder: War die Konfessionalisierung ein „Fundamentaltvorgang“?* In: *Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft*. Hrsg. Von Ronald G. ASCH und Heinz DUCHHARDT. Köln, Weimar, Wien. 1996. 125–165.

²⁴ Johannes BURKHARDT unter mitarbeit Jutta SCHUMANN: *Reichskriege in der frühneuzeitlichen Bildpublizistik*. In: *Bilder des Reiches*. 51–95.

²⁵ Egyik legjellemzőbb cím: „Curiose Staats-Gedancken, Uber Den verwirrten Zustand des Königreichs Ungarn, Und dahero bey der Christenheit entsehenden Gefahr, Bekümmernus und Zeit-gewöhnlichen Fragen, sonderlich aber was doch die Unserige nach erhaltener Victorie in Ungarn weiter vornehme, und was ist Glückliches verrichten möchten? Ob der Türcke auch wieder vor Wien rucken, und was er sonst bey diesem Kriege gewinnen dürffte? Ob auch die Christliche Potentaten einig bleiben, oder sich trennen solten? Worum hoch dieselben mit dem Türcken so balden Friede machen: Wie es mit dem Tökely, und denen Evangelischen in Ungarn, ja dem ganzen Königreiche endlich ablauffen, und ob solches der Türcke mit der Zeit auch vollens in seinen gewalt bringen werde? Und andrer Zeit-laufftige Dinge Mehr. Alles nach denen bewehrten Staatsreguln, merkwürdigen Exempeln und Begebenheiten, auch gegenwartigen Sachen Zustane unpartheyisch untersucht und ist so weit erörtert. Gedruckt 1684.”

²⁶ Herzog August Bibliothek (HAB) Ge 923. 2. „Continuatio Der jez vorgehenden neuen Staats- und Kriegs-Sachen, Durch welches Die aller verborgesten Dessen und Chargriens der vornehmsten Potentaten, Fürsten und Staende, In- und ausserhalb Europa Ans Licht gestellet werden. Durch ein Grand de Chambre befindet Mit Glied. Cölln, Bey Wilhelm Marteau, 1688.”

a római utcalányok is hozzászóltak az eseményekhez. A Marteau-műhely egy másik, egyszerre olaszul, franciául és hollandul megjelenő pamfletjében²⁷ már ötvenegy szereplő diszkurzusa mutatta be az európai és az Európán kívüli helyzetet. A kortársak között Richelieu és Mazarin is szót kaptak, hiszen bár korábban, de hosszú távra meghatározó politikusai voltak Európa hatalmi viszonyainak. A nemzetközi nyilvánosság névtelen figurái is felbukkantak színpadi játékok szereplőiként:²⁸ spanyol, holland, olasz kereskedők, heroldok, katonák, parasztok, cselédek is megjelentek a beszélgetők között. Egy, a katolikus II. Jakab trónörökösének megszületésével kialakult 1688–1689-es angol politikai válságot²⁹ elemző német pamfletben³⁰ a katolikus Franciaország véleményét XIV. Lajos mellett Madam von Montespan, Madame von Maintenon, egy francia admirális, Párizs érseke, Vauban, Franciaország mérnöke képviselte. Sőt, az európai béke esélyeinek mérlegelésénél már a perzsa király és Canada is színre lépett. Wilhelm Marteau másik 1688-ban kiadott pamfletjében³¹ az európai hatalmi harcok megértéséhez már Kína, Perzsia, Sziám és Algír is hozzászólt. A pamfletekben azt is elemezték, hogy a nagyhatalmak mellett a kisebbek miként tudják a világ dolgait befolyásolni. A bécsi udvar megelevenítésekor a magyar főméltóságok is véleményt nyilvánítottak. A politikai eszmecserében a Habsburg Birodalom aktuális helyzetét és az átrendeződő európai hatalmi egyensúlyt befolyásoló erdélyi fejedelmi udvar és Thököly politikusi gárdája is szót kapott. A Buda visszafoglalása kapcsán kialakult új helyzetet elemezte végig a „Staats-protocoll” című, 1686-ban megjelent pamflet,³² olyan kérdéseket is feszegetve, hogy miért nem fogadta el Thököly a császári amnesztiát, miközben már keresztény győzelmek vannak? Lesz-e vallásszabadság Magyarországon? Milyen károk és eredmények születtek Buda ostroma kapcsán? Mi lesz a magyarországi háború végkimenetele, milyen előkészületek szükségesek, mi várható az adott évi hadjárattól? Buda visszafoglalásával olyan széles körben lett közbeszéd tárgya a török kiűzése utáni magyarországi helyzet, hogy egy 1689-ben megjelent szórakoztató párbeszédes játékban, az *Északi igazmondo*³³ című pamfletben egy dán és egy hollsteini kereskedő egy lappföldi fogadóssal is a török háború aktuális eseményeiről cserélt eszmét. A lapp fogadós az európai udvarok jelenlegi háborús érdekeit, hadi szerencsését elemezte a török háború kapcsán. Svivio, a lappföldi kocsmáros azt állította, hogy Bécsben a lengyel és a

²⁷ HAB GE 923. 3. „Unbetrüglisches Staats-Orackel durch welches Die allerverborgnensten Dessenins und Chargrins Der Vornehmsten Potentaten, Fürsten und Staende, In- und ausserhalb Europa uns Licht gestellet werden. Nach den Italianischen, Französischen und Hollandischen. Cölln, Bey Wilhelm Marteau. 1688.”

²⁸ HAB Lo 6280. *Ratio Status, Oder iziger Alamodesierender rechter Stats-Teufel Ineinem neuen Schauspiele abgebildet.* Gedruckt im Jahr Anno 1668.

²⁹ KONTLER László: *Az állam rejtelvei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei.* Budapest, 1997. 145–160. *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. John Dunn, J. G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai.* Szerkesztette: HORKAY HÖRCHER Ferenc. Pécs, 1997.

³⁰ Universitätsbibliothek Erlangen Hist. 215.b.7. „Raths Befragung An das Oraculum Durch die Potentaten auff Erden zu Wissen, Ob der von Gott gegebene Prinz von Wallis, Ein Wechsle-Kind, Oder Rechtmassig-gebohrner Sohn Seye? Auss des Englischen und die Französische, und auss dieser in die Hoch-Teutsche Sprach übersezt. Gedruckt im Jahr 1688.”

³¹ HAB 923. 1. „Jez vorgehende neu Staats- und Kriegs-Sachen, Durch welches Die aller verborgnensten Dessenins und Chagrins der vornehmsten Potentaten, Fürsten und Stande, In- und auuserhalb Europa Ans Licht gestellet werden Durch ein Grand de Chambre befindent Mit-Glied. Cölln, bey Wilhelm Marteau, 1688.”

³² HAB QuN 130. 10. H 1696 „Raisonables Staats-Protocoll, Darinnen nach richtiger Ordnung der jezigen souverainen Herren und gewaffneten Haupter in ganz Europa merckwürdige Staats- und Kriegs-Gründe, Heimliches Interesse,... In Verlegung dess Autoris gedruckt im Jahr 1686”

³³ HAB Ge. 923. 4. „Teutophili Nordischer Wahrsager, den izigen Zustand Europa betreffend: Worinnen zugleich abgehandelt wird, was die Nordischer Kronen bey izigen Conjuncturen von Messures nehmen, und die Hollsteinische Sache noch vor einen Ausschlag gewinnen dürffte. Im Jahr 1689.”

velencei követek előtt fogadták a török küldöttséget, ezért békekötés várható, ám a dán kereskedő szerint a békekötés rövid életű lesz Thököly miatt. A beszélgetés nem magas színvonalú, ám mégis tanulságos, hogy milyen bennfentes udvari értesülésekkel büszkélkedik a lapp kocsmáros, aki nemcsak a társadalmi rangja, és az eseményektől való távolsága miatt jelzi a széleskörűséget, hanem azért is, mert a 17. századi rölapok a lappföldieket rendszeresen barbárokként, elmaradottként mutatták be.

Ezeknél a pamfleteknél minden fontos európai ország megszólalt, a címekben is gyakran szerepelt az európai jelző, a különböző változatokban azonban más-más térség kapta az elsődleges hangsúlyt. A problémák és megoldások szoros összekapcsolódása, az organikus egység gondolata és az egyidejűség élménye nagyon fontos szempontot jelentett, ugyanarra a formára és fontosabb témára volt angol, holland, francia vagy német központú változat is. A fordítások révén több ország olvasóközönségét szinte egy időben célozták meg a pamfletek, melyek sokszor folytatásokban jelentek meg. A röpiratok, publicisztikai írások földrajzi értelemben is egyszerre több egyidejű nyilvánosságnak szóltak, ami azt is jelentette, hogy épp az átjárhatóság miatt, együttesen is létezett egy érvényes közös nemzetközi nyilvánosság.

Ezek a szituációs játékok, melyek önmagukban is egyfajta „virtuális nyilvánosságot” jelenítettek meg, jelzik, hogy a hatalmi elitnek egyre inkább figyelembe kellett vennie a döntéshozatalban közvetlenül nem résztvevő társadalmi rétegek véleményét is egy-egy hosszútávú döntés kapcsán. A 17. század közepére egyértelművé vált, hogy a nyilvánosság, és ezen belül is az átalakuló nemzetközi nyilvánosság olyan tényező lett, amellyel a hatalomnak számolnia kellett.³⁴ Egyre jelentősebbé vált a gyors reagálású, hír alapú sajtótermékek által létrehozott, és az aktuális politikai eseményeket folyamatosan figyelemmel kísérő nyilvánosság. A széles körben, gyorsan és nagy mennyiségben közzétett hírek révén új, egymásra épülő, és egymást kiegészítő nyilvános terek formálódtak. A különböző európai gazdasági, politikai és kulturális hatalmi központokból egyidejűleg tudósító hetilapok, valamint az egyidejűleg több nyelven megjelenő pamfletek arra is lehetőséget adtak, hogy kisebb-nagyobb közösségek szűkebb körű nyilvánossága mellett az országhatárokat átlépő nemzetközi nyilvánosság is jelentőssé váljon. A nyilvánosság szerepe nőtt, megszűnt a hatalomgyakorlás titka, egyre nagyobb lett az értő és a befolyásolandó közönség is. Az államelméleti művek már nem a szűk elitnek szóltak, a politika híreit széles körben terjesztették és magyarázták. A politikai tudás is kilépett az uralkodói rezidenciák falai közül és az utcára, piacterekre került. Ha nem is a közember, de a nyilvánosság egyre szélesedő, képzett rétege számára közhírtévé, bevetté vált az államelméleti fogalomrendszer és gondolkodásmód.³⁵ A hetilapok,³⁶ nyomtatott hírlevelek és pamfletek által létrehozott kommunikációs közegben is egyértelművé vált, hogy az értelmiség társadalmi súlya nőtt a 17. században.

A hatalmi változásokat tájékozottan figyelemmel kísérő politikai publikum kialakulásában legnagyobb változást a nyomtatott sajtó széleskörű elterjedése eredményezte. Kialakult egy állandó közönsége a tudósító újságoknak, a diplomataik mellett a művelt polgári és köznemesi réteg is egyre szélesedő és megbízható bázist nyújtott. Az újságokat vidéken főleg fogadóknak olvasták, sőt

³⁴ Franz BOSBACH: *Monarchia Universalis. Ein politischer Leitbegriff der Frühen Neuzeit*. Göttingen, 1988., Konrad REPGEN: *Der Westfälische Friede und zeitgenössische Öffentlichkeit*. Historische Jahrbuch 117. 1997. 38–83. Johannes BURKHARDT: *Reichskriege in der frühneuzeitlichen Bildpublizistik*. In: Rainer A. MÜLLER (Hrsg.): *Bilder des Reiches*. Sigmaringen, 1997. 51–95.

³⁵ Michael STOLLEIS: *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland*. Bd. 1. *Reichspublizistik und Policywissenschaft 1600–1800*. München 1988., Bernd Mathias KREMER: *Die Interpretation des Westfälischen Friedens durch die „Schulen“ des Jus Publicum*. In: *Westfälische Friede*, 1998. 757–778.

³⁶ Else BOGEL–Elger BLÜHM: *Die deutschen Zeitungen des 17. Jahrhunderts. Ein Bestandsverzeichnis mit historischen und bibliographischen Angaben*. Bd 1. (Text) und Bd. 2. (Abbildungen) Bremen, 1971. Bd 3. Nachtrag bearb. Elger BLÜHM, B. KOLSTER, H. LEVIN. München, New York, London, Paris, 1985.

kialakultak előfizetői körök, amelyek tagjai egymásnak továbbították a lapokat.³⁷ A nagyvárosok bejáratott hírcentrumai: piacterek, fogadók, nyomdák, könyvkiadók, városkapuk, városháza mellett kisebb városokban is kialakultak az információs központok, ahol távolabbi területek aktuális híreihez is hozzá lehetett jutni. Kisvárosok értelmisége vagy szerzetesek közössége adta kézről kézre a hetilapokat, olvasta és értelmezte közösen a híreket. A hetilapok egy-egy példányát mintegy tíz érdeklődő olvasta rendszeresen. A sajtó már nem csak politikai krízisek idején, alkalmanként nyújtott tájékoztatást, mert kialakult egy hírekre érzékeny és kiéhezett publikum, mely változó intenzitással, de állandó információt igényelt. A 17. század második felében egy újabb minőségi változás figyelhető meg a hetilapoknál és a hozzájuk egyre szorosabban kapcsolódó röpirat- és pamfletirodalomban. A nyomtatott sajtóban kimondva és kimondatlanul megjelent az államelméleti művek szemlélete, érvrendszere és sokszor szóhasználat is. Ez a tendencia azt is eredményezte, hogy a nívósabb hetilapokból az is kitűnt: egyes uralkodói udvaroknak kik a meghatározó személyiségei, s esetlegesen milyen koncepcionális különbségek figyelhetők meg az udvar miniszterei, fontosabb méltóságai között egyes döntések kapcsán. A hetilapok rövid híradásait elemző, megvilágító röpiratokból, pamfletekből méginkább egyértelművé váltak az egyes udvarok meghatározó politikusi körei.³⁸ Egy 17. század végi újságpárti traktátus már azt ajánlja a fejedelmeknek, birodalmi városoknak, kisebb hatalmi központoknak, hogy felesleges drága pénzen saját információszerző hálózatot fenntartaniuk, amikor a hetilapok gyorsabbak, olcsóbbak és kevésbé elfogult híreket továbbítanak. A hetilapok növekvő politikai jelentőségét a szűkebb gazdasági, politikai és kulturális elitől a polgári középrétegek felé szélesedő újságolvasó közönség is indokolta.

A szinte napi aktualitásra törekvő hetilapok, a gyors hírekre építő nyomtatott hírlevelek és rölapok, valamint a szintén egyidejűsége törekvő pamfletek újfajta kommunikációs közeget alakítottak ki. Ebben a hírek által keltett sajátos világban, a lényeges és lényegtelen információk kavalkádjában még az iskolázottak és háttérismeretekkel rendelkezők számára is nehéz lehetett eligazodni. A sorsdöntő hadiesemények, politikai döntések hosszú távon kevésbé jelentős eseményekkel, díszes ceremóniákkal, esküvőkkel, koronázásokkal, bálokkal és ünnepélyekkel, valamint természeti csapásokkal, égi jelekkel együttesen jelentek meg. Ezt a hatalmas és heterogén híráradatot egy adott nyilvánosságot tekintve is többféle hatalmi érdek próbálta befolyásolni: világi és egyházi hatalmak, a császári udvar, a választófejedelmek és a városi politikai, kulturális és gazdasági elit is. Az országhatárokat átlépő nemzetközi nyilvánosságot tekintve nem volt olyan kitüntetett hatalom, mely egyedül uralni tudta volna az aktuálpolitikai diszkurzust. A pápai állam, a császári udvar, az abszolutista királyi hatalmat megtestesítő Franciaország direkt és burkolt propagandával ugyan kísérletet tett a beavatkozásra, a hírszatórnakat azonban legfeljebb szűkíteni tudta, a híráradatot féken tartani nem. Az aktuális politikai nyilvánosság előtt így sokféle politikai megoldás, hatalmi érdek jelenhetett meg, még akkor is, ha a hosszú távú diszkurzust, az aktuális eseményekből kiemelt, hagyományozott és „kanonizált” elemeket már az adott területen jelenlévő legjelentősebb hatalom határozta meg.

Az egyházi és állami hatalom, a városi és vallási közélet, a templomok és iskolák révén a hatalom egyre inkább elérte a privát élet szféráját is. A hatalom a magánélet sokrétű befolyásolására is törekedett a nyilvánosság segítségével, de a közéletnek is egyre több fóruma nyílt. A kora újkorban a hatalom megjelenésénél már gondosan megtervezett nyilvános ceremóniák domináltak, és a politikai manierizmus alapvető kérdése volt a nyilvánossághoz való viszony.³⁹ A hatalom

³⁷ Andreas GESTRICH: *Absolutismus und Öffentlichkeit. Politische Kommunikation in Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts*. Göttingen, 1994. 130.

³⁸ Johannes WEBER: *Götter-Both Mercurius. Die Urgeschichte der politischen Zeitschrift in Deutschland Edition Temmen*. Bremen, 1994. 115. 122–123.

³⁹ Michael STOLLEIS: *Arcana Imperii und Ratio Status. Bemerkungen zur politischen Theorie des frühen 17. Jahrhunderts*. In: Michael STOLLEIS: *Staat und Staatsräson in der frühen Neuzeit. Studien zur Geschichte des öffentlichen Rechts*. Frankfurt am Main, 1990. 37–45. (Első megjelenés 1980.)

rákényszerült, hogy a hirtelen széleskörűvé és sokrétegűvé váló nyilvánosságot szükség esetén elérje a kialakult közvélemény intenzív és hatékony tájékoztatása és befolyásolása céljából.⁴⁰

A folyamatosan szélesedő és politikailag jelentősebbé váló nemzetközi nyilvánosság a hatalom és az értelmiség diszkurzusában is újfajta szerepet kapott, fontosabb tényezővé vált. Már nemcsak a hagyományos módon, egy-egy önálló alkotással, tudományos vagy szépirodalmi művel jelent meg a nyilvánosság előtt az értelmiségi magatartásforma, hanem jelen volt úgy is mint a világ hírei iránti nyitottság, a kapott értesülésekről való gondolkodás, önálló véleményalkotás. Az értelmiség részben maga is fontos része volt a sajtótermékek által megcélzott befogadó közegnek mint a hírek olvasására és értelmezésére a leginkább felkészült réteg. Az értelmiségi szerepet vállalók ugyanakkor közvetítőként is szerepet játszottak a nyilvánosság alakításában és kisebb-nagyobb közösségek véleményformálásában. Iskolamesterek, prédikátorok, szerzetesek, könyvkiadók és postamesterek értelmezték az eseményeket intézményi háttérükre vagy társadalmi rangjukra építve. Az állami és egyházi intézmények révén azonban a hatalom, illetve a hatalmak el is várták a közvetítő magatartást. A kora újkorban látványosan növekedett az értelmiségi réteg társadalmi presztízse. Nemcsak a nagy egyéni teljesítmények, felfedezések, hanem az iskolázottak számának növekedése és a közép- és felsőfokú iskolák által nyújtott képzés színvonalának emelkedése és a tananyag használhatóbbá válása is növelte a társadalmi elismertséget. Miközben volt egyfajta értelmiségi túltermelés, azonközben folyamatosan nőtt és sokrétebbé vált a társadalmi igény is. Az egyetemi végzettségük jól behatárolható, de gyorsan szélesedő köre a Német-római Birodalmon belül a 18. század elejére mintegy 800 000 főre tehető.⁴¹ A tudomány is párhuzamosan intenzív fejlődésen ment át, míg 1540-ben csak 17 egyetem volt Németországban, addig 1700-ra számuk 39-re futott fel. Minden terület megpróbálta a maga szellemi bázisát megeremteni, hogy ezáltal a saját kulturális elitet és hivatalnokréteget is kiképezze. Az uralkodói udvarokban nőtt a gazdasági szakemberek, képzett diplomata, politikusok, katonák és szakképzett hivatalnokok iránti igény, de egyes kisebb hatalmi központoknak, városoknak is szükségük volt saját értelmiségi rétegre.⁴² A társadalom periferiájára kerülő értelmiségiek, az egyetemet vagy a papi pályát elhagyók, az elcsapott iskolamesterek, vándorénekesek ugyanakkor a társadalom alsóbb rétegei felé biztosítottak kapcsolódási pontokat. Már nemcsak az egyház nyújtott a tehetséges polgári és alsóbb rétegeknek kiugrási lehetőséget, hanem a világi pályák száma is megszorodott. A hagyományos értelmiségi pályák, papok és tanárok, iskolamesterek mellett egyre nagyobb lett a kereslet az orvosok, mérnökök, gazdaságban, hadtudományban jártas szakemberek iránt is.⁴³

Az értelmiség és hatalom viszonya a kora újkorban egyszerre volt egymásra utalt és ellentétes, nagy szembefordulások és összefogások jellemezték. A hatalomnak szüksége volt a hatalombirtoklás új technikáit alkalmazó, a modern állam működését biztosító, hozzáértő szakapparátusra. Az értelmiség értette és alkalmazta az új technikákat, miközben a hatalom maga sokszor nem ismerte és nem is értette a módszert. Az értelmiség pedig az egzisztencia és karrier érdekében rászorult a hatalomra. Az értelmiség nem alkotott zárt egységet, mind a hatalom felé, mind pedig az alsóbb rétegek felé sok szállal kapcsolódott, egyszerre értették a paloták és a fogadók nyelvét. Az értelmiség adta a cenzorokat és a névtelenség mögé bújó, a „közvélekedés” nevében megszólaló

⁴⁰ Talán éppen a reformáció és a harmincéves háború hatása, hogy a közvélemény és a nyilvánosság alakulása más ritmusban zajlik le német nyelvterületeken, mint Itáliában. BENE Sándor: *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*. Csokonai Könyvtár 19. Debrecen, 1999.

⁴¹ Andreas GEISTRICH 1994. 135.

⁴² STOLLEIS 1987. 26.

⁴³ R. VÁRKONYI Ágnes: *Értelmiség és államhatalom Magyarországon a 17–18. század fordulóján*. In: *A Magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szerkesztette: ZOMBORI István. Szeged, 1984. 54–81.

pamfletírókat is.⁴⁴ Miközben az értelmiség önállósága és nemzetközisége megőrzése érdekében kialakította a maga tudós és irodalmi társaságait, akadémiáit, kevés volt a független értelmiségi. Talán csak a 17. század egyik nagy pamflet- és röpiratírója, a jogi képzettségű Erasmus Francisci⁴⁵ tudott megélni saját művei kiadásából. Bár több mint hatvan, álnéven írt röpirat szerzőjének vallotta magát élete végén, még alkalmanként ő is dolgozott az Endtereknek mint kiadó, tanácsadó és korrektor, miközben a család is biztosított számára biztos háttérjövödelmet. Sigmund von Birken, a nürnbergi Pegnesischen Blumenorden irodalmi társaságot is irányító költő, aki szinte minden neves nürnbergi nyomdásszal kapcsolatban állt, s rengeteg törökellenes röpirat, alkalmi ünnepi kiadvány fűződik nevéhez, bár nyíltan nem állt udvari szolgálatban, mégis kénytelen volt Gottfried Windischgrätz gróf bécsi támogatását igénybe venni.⁴⁶ A korban szintén népszerű, a német festők akadémiáját létrehozó Sandrart festőt és grafikust szintén az uralkodói udvarokat is elérő kapcsolatrendszer segített jelentős megrendelői köre létrehozásában.⁴⁷

A nemzetközi nyilvánosság a kora újkor folyamán a Királyi Magyarország szempontjából is egyre nagyobb jelentőségűvé vált, hiszen önálló magyar külpolitika hiányában a nemzetközi nyilvánosság kulcsfontosságú fórum lett a császári udvartól eltérő érdekek megjelenítésére. Ennek a nemzetközi nyilvánosságnak a jelentőségét a magyar politikai elit is felismerte, és a nyomtatványok hasábjairól az is kitűnik, hogy a nemzetközi nyilvánosság előtt is kirajzolódtak a magyar politikai elit által képviselt álláspontok. Az Oszmán Birodalom magyarországi előretörése az európai politika szempontjából is meghatározó jelentőségűvé avatta a térséget. A török jelenléte miatt a 15. század végétől, a 16. század elejétől, a „modern”, nyomtatott információra építő széleskörű nyilvánosság a kezdetektől élénk érdeklődéssel kísérte a magyarországi hadi és politikai eseményeket. A három részre szakadt magyar királyság változó intenzitással, de folyamatosan jelen volt a legszélesebb nemzetközi nyilvánosság előtt, a török ellen harcoló végvárok és katonák emlékezete beépült az európai köztudatba és a hosszú távú hagyományba. A török kiűzése az európai külpolitika szempontjából is döntő kérdés volt, ezért az egyre erősebb Habsburg Birodalom helyzetének befolyásolására a magyar politizáló elit mind a Német-római Birodalom fejedelemségeire, mind pedig a protestáns országok érdekeire építhetett. Az európai hatalmi egyensúly elve alapján, politikai ellensúlyként az Erdélyi Fejedelemség mellett egyre nagyobb lett a jelentősége Thököly államának is. Az önálló külpolitikai kapcsolatokkal rendelkező Erdély, és a katonailag és politikailag egyre fontosabbá váló Thököly-fejedelemség olyan lehetséges alternatívát képviseltek a Habsburg Birodalommal szemben, melyek a hivatalos diplomácia keretei között nem igazán helyezhetők el, a nyomtatványok képzeletbeli tárgyalóasztalainál azonban jelen voltak. A pamfletek, újságok révén a nyilvánosság előtt politikai tényezőként nemcsak a császárvárosban, illetve I. Lipót magyar király udvarában „hivatalosan” jelenlévő magyar főméltóságok és a török elleni háborúban kezdetektől a császári seregben harcoló katonák jelentek meg, hanem a rebellió vádja miatt illegális státusba kényszerülő protestáns elit is. Thököly Imrével és politikusi körével is

⁴⁴ R. VÁRKONYI Ágnes: *A tájékoztatás hatalma*. In: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Szerkesztette: PETERCSÁK Tivadar és BERECS Mátyás. Studia Agriensia 20. Eger, 1999. 9–31.

⁴⁵ Gerhard DÜNNHAUPT: *Erasmus Francisci*. In: Philobiblon 19/4 (1975) 272–303. Gerhard DÜNNHAUPT: *Erasmus Francisci, ein Nürnberger Polyhistor des siebzehnten Jahrhunderts: Biographie und Bibliographie*, Philobiblon 19 (1975) 272–303. Uő.: *Das Oeuvre des Erasmus Francisci (1627–1694) und sein Einfluss auf die deutsche Literatur*. Daphnis 6/3. (1977) 359–364.

⁴⁶ John Roger PAAS: *Zusammenarbeit in der Herstellung illustrierter Werke im Barockzeitalter: Sigmund von Birken (1626–1681) und Nürnberger Künstler und Verleger*. Wolfenbütteler Barock-Nachrichten. Gillian BEPLER und Thomas BÜRGER. Jahrgang 24. 1997. 217–239. G. ETÉNYI Nóra: *A nürnbergi nyilvánosság és a Nádasdy Mausoleum*. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerkesztette: FODOR Pál–PÁLFFY Géza–TÓTH István György. Budapest, 2002. 121–137.

⁴⁷ Renate Jürgensen: *Gelehrte im Nürnberger Buchgewerbe des 17. Jahrhunderts*. Wolfenbütteler Barock-Nachrichten. Gillian BEPLER und Thomas BÜRGER. Jahrgang 24. 1997. 47–52.

európai hatalmi tényezőként számoltak.⁴⁸ A politikai ismereteket ötvöző és államelméleti gondolkodásmódot tükröző pamfletek, beszélgetésjátékok a Királyi Magyarország és Erdély helyzetét is sok aspektusból, többféle szereplővel világították meg. A kifejezetten Thököly személyét lejárató császári propagandával szemben az aktuális politikai diszkurzusban Thököly állama is sok szereplővel: katonákkal, politikusokkal, gazdasági szakemberekkel és értelmiségi elittel jelent meg. A Thököly államát alkotó felső-magyarországi protestáns köznemességnek és városi polgárságnak sikerült képviselnie saját politikai álláspontját a korabeli nemzetközi nyilvánosság előtt.⁴⁹

A 17. század második felére azonban a császári udvarban megváltozó viszonyokból adódóan nem elsősorban a magyar főnemeselek vállaltak meghatározó szerepet a nemzetközi nyilvánosság elérésében, mint az 1650-es és 1660-as években Zrínyi Miklós horvát bán, Nádasdy Ferenc országbíró vagy a fiatal Esterházy Pál törökellenes propagandájában, hanem a városi polgárok és a köznemeselek. A nemzetközi nyilvánosság elérésében a protestáns értelmiségnek, illetve az értelmiségi szerepet is vállaló városi polgárságnak és köznemességnek több szempontból is megnövekedett a súlya, és szaporodott a kapcsolatok kialakításának lehetősége. A 17. század közepétől ismét erősödő ellenreformációs politika felerősítette az országhatárokon átívelő szolidaritást, ami egyfajta védőhálót és információs kapcsolatrendszert is jelentett a magyar protestáns értelmiség számára. A nemzetközi politikában egyre nagyobb jelentőségre szert tevő protestáns államok, Anglia, Hollandia, Svédország mellett a Német-római Birodalomban is egyre nagyobb lett a jelentősége a protestáns fejedelemségeknek, főleg a katonailag is felemelkedő, a közép-európai térségben növekvő politikai szerepet játszó brandenburgi és szász választófejedelemségnek. A korabeli publicisztikában a vallásszabadság biztosítása érdekében nagyon sok rokonszenvező írás jelent meg. A császári udvarnak figyelembe kellett vennie a protestáns országok véleményét is, hiszen a török, majd pedig 1688-tól a franciák elleni háborúhoz is Anglia és Hollandia biztosított pénzügyi és gazdasági bázist. A német birodalom protestáns fejedelemségei pedig jelentős hadsereggel vettek részt mind a törökök, mind a franciák elleni háborúban. A „szász Mars”, III. János György választófejedeleme (1680–1691) személyesen is részt vett a háborúban.⁵⁰ A 17. században sokkal összetettebbé vált a propagandaközpontok egymáshoz való viszonya. A nagypolitikai kapcsolatrendszerekkel szemben is megfigyelhető az egyes felekezeti közösségek országhatáron átívelő összetartozás-tudata. A vesztfáliai békekötés után a császári udvarral szövetséges Anglia, Hollandia kitüntetett módon és az erőszakos ellenreformációt elítélően kísérte figyelemmel a magyar protestánsok sorsát.⁵¹ Egyértelműen kimutatható a fokozott

⁴⁸ G. ETÉNYI Nóra: *Államelmélet, politika, pamfletek a 17. századi Európában*. Aetas 2002. 15–35.

⁴⁹ G. ETÉNYI Nóra: *Döntéshozók színjátéka. Párbeszédés politikai pamflet Európáról 1688-ból*. In: „Külföldiek magyarság-képe, a magyarságkép alakítása külföldön.” Szerkeszti: UJVÁRY Gábor–VARGA J. János. (Megjelenés előtt.)

⁵⁰ A török elleni háborúban játszott szerepéről kiadott korabeli újságok: Röpl. 760. „Extract-Schreiben, Betreffend Den March der Churfürstlichen Sächsischen Völcker gegen dem Erbfeind Christliches Namens dem Türcken. Im Jahr Christi 1683.” Röpl. 776. „Kurzer aber aussführlicher Bericht Dess schönen Feld-Zugs, Ihro Chrusfürstl. Durchl. In Sachsen (Johann Georg III.) den er selbst in Hoher Person Ih. Kayserl. Majestät (Leopold I.) zu Hülff in Ungarn sein wolmundirtes Volck angeführet hat... Gedruckt im Jahr 1683.” Röpl. 800. „Warhafft- und eigentliche Beschreibung, Der Bey Entsetzung, Der Kayserl. Residentz-Stadt Wien, Von Ihrer Churfürstl. Durchl. Von Sachsen (Johann Georg III.) persönlich mit seinen Völckern gethanen, Ruhmwürdigen, Helden-Thaten, Welcher sonst niemahls in einigen Gazetten oder Zeitungen gedacht worden. Nachdem zu Leipzig gedruckten Exemplar, Anno 1683.”

⁵¹ R. VÁRKONYI Ágnes: *Magyar politika és nemzetközi hatalmi egyensúly*. In: R. VÁRKONYI Ágnes: *Europica varietas – Hungarica varietas*. Budapest, 1994 183–198. R. VÁRKONYI Ágnes: *A király és a fejedelem. II. Rákóczi Ferenc, I. József és az európai hatalmi egyensúly. – Der König und Fürst. Franz Rakoczi II., Josef I. und der Status quo der europäischen Mächte (1676–1711)*. In: *Tanulmányok Csapodi Csaba tiszteletére. (Festschrift zu Ehren von Csaba Csapodi)*. Budapest, 2002. 321–351.

érdeklődés, figyelem az azonos vallású országok, területek, városok népessége és politikája iránt. Már a Bocskai-szabadságharc idején megjelentek olyan német nyelvű kiadványok, melyek a szabad vallásgyakorlat megsértése miatt jogosnak tartották a Bocskai-felkelést, pedig a felkelés a török elleni háború politikáját sértette.⁵² Nemcsak protestáns országok és fejedelemségek szintjén mutatható ki, hogy érdeklődéssel figyelték a magyarországi evangélikusok sorsát, hanem egyes városok esetében is. A protestáns iskolák által hagyományosan nyújtott támogatás mellett a városi elit gazdasági kapcsolatrendszerét is felhasználta a protestáns szolidaritásra építve. Az eperjesi főiskola megalakításakor a magyar evangélikus köznemesek és városi polgárok a Német-római Birodalom protestáns fejedelemségeiben is szereztek anyagi és politikai támogatókat. Az adományok mellett a külföldi gyűjtés is jelentős eredményekkel járt, főleg Svédországban, a tanárok közé pedig egy jónevű magdeburgi rektort hívtak meg.⁵³

A magyar értelmiség, illetve az értelmiségi szerepet felvállaló magyar köznemesség és városi polgárság is kettős értelemben volt jelen a nyilvánosság világában, egyrészt a hírek világának, a politikai élet színpadának szereplőiként, másrészt a sajtótermékek olvasóiként. A magyar értelmiség bekapcsolódott a nemzetközi párbeszédbe, mind publicisztika írójaként, mind a befogadóközönség tagjaként. A magyar köznemesség és polgárság is érzékelte, hogy a 17. század végére már kifejezetten széles rétegek számára szóltak a vulgarizált államelméleti művek, politikai ismeretekre építő pamfletek. A magyarországi értelmiség és a politizáló elit több szálon kapcsolódott az új európai diszkurzushoz, figyelemmel kísérte az új politikai eszmék és fogalmak: a közérdek, a közjó megjelenését és a nemzet fogalmának átalakulását.⁵⁴ A közvetítésben a legnagyobb szerepet az egyetemjárók kapták, akik a 17. század közepétől a legmodernebb politikai ismeretekkel tértek haza, amikor már az egyetemeken is teret kapott az új államelméleti irodalom. Hazatérve azonban, a főúri elitet kivéve, már nehezebben tudtak lépést tartani a változásokkal. A főúri könyvtárakat vizsgálva kitűnik, hogy elsősorban „klasszikus műfajt”, a királytükroket olvasták, s hogy még a 17. században is az egyik legkedveltebb mű Guevarától a *Fejedelmek serkentő órája* volt, mely még a 16. századi udvari élet viszonyait és elvárásnormáit tükrözi.⁵⁵ Petróczy István egy esős őszi napon futárral hozatta vissza kölcsönadott „Horologum principiumát”. Guevara államelméleti művének még a 17. század elején is eredeti tartalmát kissé módosítva, elsősorban az erkölcsi alapelveket tartalmazó, nő- és gyermeknevelésről szóló részeit fordították,⁵⁶ mégis egyértelműen a politikai irodalom megjelenését jelezte.⁵⁷ A magyar politikai és kulturális elit azonban alapvetően Justus Lipsius etikáját és politikai gondolkodásmódját követte a 16. század végétől a 18. század elejéig.⁵⁸ A magyar nemesség politikai műveltsége más típusú, más orientációjú, mint a városi polgárságé és

⁵² NÉMETH S. Katalin: *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel* I–III. München–New York–London–Paris, 1993. Németh H 5 HAB Go Kapsel 4 (18) „Abdruck Der Friedenshandlung unnd Vergleichung mit den Hungarischen Standen. Insonderheit auch von deß Herrn Botschkay seiner Person, Tittel und Ganzen Befriedung”. Nürnberg, 1606.

⁵³ ZOMBORI István: *A felvidéki evangélikus értelmiség*. In: *A magyarországi értelmiség*. Szerk. ZOMBORI István Szeged, 1984. 90–91.

⁵⁴ R. VÁRKONYI Ágnes: *Értelmiség és államhatalom Magyarországon a 17–18. század fordulóján*. In: *A Magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szerkesztette: ZOMBORI István. Szeged, 1984. 54–81.

⁵⁵ ZOMBORI István: *Külföldi művek magyarországi fogadtatása (A. Guevara magyar kiadásának kérdőjelei)*. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szeged, 1988. 159–167.

⁵⁶ ZOMBORI István 1988. 161.

⁵⁷ TARNÓC Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*. Budapest 1978. 126–127.

⁵⁸ VARGHA Anna: *Justus Lipsius és a magyar szellemi élet*. Budapest 1942. TARNÓC Márton: *Magyar Justus Lipsius*. In: Uő: *Kettőstükör*. Budapest, 1988. HARGITTAY Emil: *Justus Lipsius és Laskai János*. In: *Tarnai Andor-emlékkönyv*. Szerkesztette: KECSKEMÉTI Gábor. Budapest, 1996 (Historia Litterata, 2) 117.

az értelmiségre. Zrínyi Miklós politikai gondolkodásmódját elsősorban itáliai és francia szerzők határozták meg, de ismerte és használta a korabeli újságokat is.⁵⁹ A főnemesek elsősorban itáliai és francia klasszikusok műveit használták, a köznemesi és polgári könyvtárakban csak a 17. század végére jelentek meg a latin, német nyelvű munkák mellett a francia és olasz művek is.⁶⁰ A határok azonban nem élesek, a politizáló városi polgárság és a magyar főmértóságok között sokféle kapcsolódási pont volt. A magyar értelmiségnek megvolt az a sajátossága, hogy a főnemesség és a köznemesség soraiból bizonyos életszakaszukban vagy egy-egy alkotás erejéig sokan értelmiségi funkciót töltöttek be.⁶¹ Sok volt a feladat, kevés az értelmiségi, de a sajátos társadalmi munkamegosztás következtében és oktatásban, nevelésben, gyógyászatban meglévő átfedések megsokszorozták a hatékonyságot.⁶² A felső-magyarországi politizáló köznemesek és városi polgárok könyvtárlistáiban⁶³ szembeötlően sok a politikával, államelmélettel foglalkozó korabeli kiadvány, bár a rövidített címek és az évszámok hiánya miatt nem mindig egyértelmű az azonosítás. A könyvtárlisták rövidített címeiben szereplő közkedvelt allegóriák, az elsősorban 17. században használt szókapcsolatok, az elterjedt toposzok (Theatrum politicum, Politicae Rationalis Status, Axiomata Politica, Politica colerata, Ratio Status) egyértelművé teszik, hogy a teoretikus művek mellett a hatalomgyakorlás új technikáit bemutató kiadványok, a „populáris” államelméleti művek is megtalálhatók. A tradicionálisan sok külföldi kapcsolattal rendelkező városok, mint Eperjes,⁶⁴ hagyományosan gyorsan reagáltak a külszági eseményekre és szellemi áramlatokra. Az eperjesi Gutt család egyik tagjától 1676-ban lefoglalt 245 tételből álló könyvtárban feltűnően sok jogi, történeti, politikai, közjogi, gazdaságpolitikai és államelméleti vonatkozású könyv volt. A sokirányú érdeklődést jellemzi, hogy Arisztotelész-kommentárok, Justus Lipsius, Hugo Grotius művei mellett Morus Tamás *Utópiájá*tól kezdve Mazarin és Richelieu politikájának elemzése is szerepel. Az újabb politikai traktátusokat a Ratio statusok jelzik, és a Theatrum politicum, Theatrum Tragicum Angliae.⁶⁵ Keczer Menyhért Sáros megyei nemes eperjesi könyvei között Johannes Weber *Regenten Spielje* is szerepelt.⁶⁶

A híres textilnagykereskedő, az eperjesi főiskolát is támogató, az eperjesi vésztörvényszék határozata alapján kivégzett eperjesi polgár, Zimmermann Zsigmond könyvtárában nagy számban szerepelt az új típusú politikai irodalom. Az 1687-ben felvett lista tükrözte a 17. század végére

⁵⁹ KLANICZAY Tibor: *Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában*. In: Uő: *Pallas magyar ivadékai*. Budapest, 1985. 153–210. R. VÁRKONYI Ágnes: *Török világ és magyar külpolitika*. Budapest, 1975. Uő: *Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban*. Történelmi Szemle 1984. 341–369. *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Zrínyi Könyvtár IV. Főszerkesztő: KLANICZAY Tibor. Szerkesztő: KOVÁCS Sándor Iván. Írták és összeállították: HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza. Budapest, 1991.

⁶⁰ MONOK István: *Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon*. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerkesztette KOVÁCS András, SIPOS Gábor, TONK Sándor. Kolozsvár, 1996. 397. A bányavárosok könyvkultúrájáról: Viliam ČIČAJ: *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században*. (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmezbánya.) Szeged, 1993. (Olvasmánytörténeti dolgozatok IV.)

⁶¹ R. VÁRKONYI Ágnes 1984. 62–63.

⁶² R. VÁRKONYI Ágnes 1984. 60.

⁶³ *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721*. Sajtó alá rendezte: FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2. Szerkeszti: KESERŰ Bálint. Szeged, 1992.

⁶⁴ Marie MARECKOVA: *Eperjes társadalmi szerkezete a XVII. században*. In: *Thököly-felkelés és kora*. Szerkesztette BENCZÉDI László. Budapest, 1983. 71. NÉMETH István: *Információszerzés és hírközlés a felső-magyarországi városokban*. In: *Információáramlás*. Eger, 1999. 117–127.

⁶⁵ *Magyarországi magánkönyvtárak II.* 1992. 87–93.

⁶⁶ *Magyarországi magánkönyvtárak II.* 1992. 93–95.

látványosan kibontakozó változást. Nem csak jogi, történeti művek tekintetében volt modern a könyvtára, de nagy számban használt haditechnikai és építészeti szakirodalmat is. A pozsonyi és az 1681. évi soproni országgyűlések törvényeit is forgatta. Több rövid, pamfletszerű kiadvány is szerepelt olvasmányai között: Mercurius Europaeus, Consiliarius Politicus Germanice, Politicus modernus Germanice, Theatrum machinarium, Discursus Politicus de praesenti statu, Secretus Aule politicus. De az 1651-es eperjesi komédia is megvolt nála.⁶⁷ Szirmay Andrásnak, aki Rákóczi államában az ítélőtábla elnöke volt, a legsokoldalúbb a könyvtára.⁶⁸ Orvosi és teológiai képzettséggel tért haza külföldről, tudását birtokain gazdálkodva, terményeivel kereskedve és közhivatalt vállalva is hasznosította. Könyvei között államelméleti és filozófiai művek egyaránt voltak, és a katonai építéset is foglalkoztatta.⁶⁹ Puffendorf *Dissertatio de Republica*-ja vagy a modernebb, népszerűsítő államelméletek, az „Alamodischer Politicus”, Philipp von Zesentől, vagy az „Arcana Politici”, „Axiomata historico Politica” egyaránt szerepeltek nála.

A korabeli protestáns iskoladrámák azt is tükrözték, hogy nemcsak ismerték, hanem használták is a párbeszédés politikai pamfletok műfajának újdonságait. Elsősorban az eperjesi evangélikus kollégiumból maradtak fent aktuális politikai eseményekre konkrétan utaló színpadi darabok.⁷⁰ Az evangélikusok a vallásüldözésről írtak iskolai drámákat, melyek nem történelmi eseményekhez, hanem napi aktualitáshoz kapcsolódtak, és főként Eperjes-központúak az alkotások. Bár itt sem szerepelnek valóságos személyek, azonban a viselettel, egyéb effektekkel segítették a hallgatósággal megértetni az előadást.⁷¹ Különösen jellemző Ladiver Illés publicisztikai-történeti színdarabja és Schwart János drámája 1682–1684-ben.⁷²

A magyar politikusok bécsi szerepvállalását, nemzetközi jelenlétét erősen befolyásolta, hogy a császári udvaron belül a magyar értelmiség kevés feladatot kapott. A rendi fórumok és helyi közösségek szerepe hagyományosan kiemelkedő volt, ez azonban nem modernizálódott. A török kiűzését követő berendezkedést sokféle és alapos értelmiségi munka előzte meg. A politikai célok országismereti, gazdaságpolitikai, történelmi és társadalompolitikai elvárások ismeretében fogalmazódtak meg.⁷³ Államelméleti felkészültséggel foglalták meg az aktuális politikai célokat, jórészt fordítások alapján, de nemzetközi toposzokkal, új nemzetközi irodalomból foglalták össze az új eredményeket.⁷⁴

Az államelméletileg képzett és politikailag is aktív protestáns értelmiség jelentős része azonban ellenzékbe került.⁷⁵ A politikai harcok is éppen a legképzettebbek soraiból szedtek áldozatokat, például a Wesselényi-mozgalom leverése idején vagy az eperjesi vésztörvényszék alkalmával.⁷⁶ A

⁶⁷ Magyarország magánkönyvtárak II. 1992. 118–127.

⁶⁸ Magyarország magánkönyvtárak II. 1992. 168–174. A jegyzéket részletesen ismertette: R. VÁRKONYI Ágnes: *Ismeretlen kuruc vers és politikai háttér. (Gondold meg Magyar Népet)*. Irodalomtörténeti Közlemények (83) 1979. 80–81.

⁶⁹ R. VÁRKONYI Ágnes 1984. 62–63.

⁷⁰ VARGA Imre–PINTÉR Márta Zsuzsanna: *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*. Irodalomtörténeti füzetek. 147. Budapest, 2000. 125–127.

⁷¹ VARGA Imre: *Huszonkilenc drámaszöveg egy kézirat forrásban 1670 tájáról*. Magyar Könyvszemle 1986. és VARGA Imre: *A magyar protestáns iskolai színjátszás*. Budapest, 1995. VARGA Imre–PINTÉR Márta Zsuzsanna 2000. 177–180. THALY Kálmán: *Thököly Imre és iskolatársai mint színjátszók*. Századok, 1880. 411–417.

⁷² VARGA Imre–PINTÉR Márta Zsuzsanna 2000. 183–187.

⁷³ R. VÁRKONYI Ágnes 1984. 73.

⁷⁴ R. VÁRKONYI Ágnes: *Politikai elmélet – politikai gyakorlat*. Irodalomtörténet 1981. 2. 399–413.

⁷⁵ R. VÁRKONYI Ágnes 1984. 75.

⁷⁶ R. VÁRKONYI Ágnes 1984. 67.

protestáns többségű felső-magyarországi vármegyék már az 1660-as évektől egyfajta sajátos alternatívát képviseltek a Habsburg-politikával szemben. Nem véletlen, hogy a Habsburg-abszolutizmus is éppen ezen a területen próbálta a protestáns értelmiséget megfenyegetni.⁷⁷ Miközben Várad és Érsekújvár eleste után az erdélyi és a felső-magyarországi katonai és kereskedelmi helyzet válságossá vált, a végvárakba helyezett német katonaság is növelte az ellátási terheket. A császári tisztek és bankárok közvetlenül is sértették a város és a régió gazdasági érdekeit, mikor udvari monopóliumokkal próbálták meg kisajátítani a réz-, bor- és sókereskedelmet. A Hofburg abszolutista eszközei a térség megyéinek köznemesi és városi polgári érdekeit is keresztezték. Főként a protestáns felső-magyarországi városok politikai és gazdasági érdekei sérültek, eközben Eperjes a 17. század közepén is egy növekvő lélekszámú, virágzó város képét mutatta.⁷⁸

A felső-magyarországi köznemesek és városi polgárok Erdély közelsége és a Thököly-felkelés területeként, gazdaságilag is prosperáló vidékként különösen érzékenyen érezték át a Magyar Királyság helyzetének változását. A felvidéki evangélikus értelmiség háttérét a bányáik, kohászatuk, kereskedelmük miatt kedvező helyzetben lévő városok biztosították.⁷⁹ A szabad királyi város státus adott némi önállóságot, és az iskoláztatásra már a 15–16. század fordulóján nagy súlyt fektettek, diákjaik sokszor a város költségén mentek egyetemekre. A magyarországi német nyelvű városok polgársága elég gazdag volt ahhoz, hogy a saját városából kinevelt értelmiségit külföldi iskoláztatás után vissza tudja fogadni.⁸⁰ A felső-magyarországi városokban a 17. századra már szám szerint is jelentős volt ez az értelmiség: lelkész, tanító, orvos, patikus, mérnök, ügyvéd, zenész, akik között több generáción átívelve öröklődtek a foglalkozások. Az 1665-ben Eperjesen megalapított felső-magyarországi evangélikus főiskola⁸¹ egy még intenzívebb, saját bázisú értelmiségi elit képzését tette volna lehetővé. Eperjesen már az 1640-es években megvolt az a módos lutheránus polgári réteg, amely szívesen áldozott könyvkiadásra.⁸² Sőt értelmiségi öntudattal, a szellemi feladatot vállalva, sokan írtak is, ha nem is kiemelkedőt. Weber János példája mutatja, hogy a lutheránus polgárság is megrajzolta a maga mérsékelt abszolutizmusát. Weber János közéleti szerepvállalása, városi bírónak választása kapcsán több államelméleti művet is írt (Janus Bifrons,⁸³ *Lectio Principium*,⁸⁴ *Wappen der Koenigl. Freyen Stadt Epperies in Ober Ungarn*⁸⁵), felhasználva a kurrens államelméleti értekezéseket. Míg Weber János *Janus Bifrons* című művét Johannes Rottal grófnak, illetve Szelepcsényi Györgynek ajánlotta,⁸⁶ addig a „*Lectio principum, dass ist Regenten*

⁷⁷ R. VÁRKONYI Ágnes: *Politikai elmélet – politikai gyakorlat*. 1981. 399–413., R. VÁRKONYI Ágnes: *Értelmiség és államhatalom Magyarországon a 17–18. század fordulóján*. In: *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szerk. ZOMBORI István. Szeged, 1984.

⁷⁸ Marie MARECKOVA: *Eperjes társadalmi szerkezete a XVII. században*. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Szerkesztette: BENCZÉDI László. Budapest, 1983. ZOMBORI István: *A felvidéki evangélikus értelmiség*. In: *A magyarországi értelmiség*. Szerkesztette: ZOMBORI István. Szeged, 1984. 82–91.

⁷⁹ ZOMBORI István: *A felvidéki evangélikus értelmiség*. In: *A magyarországi értelmiség*. Szerk. ZOMBORI István Szeged, 1984. 82–91.

⁸⁰ R. VÁRKONYI Ágnes 1984. 62.

⁸¹ ZOMBORI István 1984. 89.

⁸² HARGITTAY Emil 1994. 123.

⁸³ RMK II. 992. Janus Bifrons seu Sepuculum Phisico Politicum, dass ist Natürlicher Regenten Spiegel. Lőcse, 1662.

⁸⁴ RMK II. 1057. *Lectio Principium, dass ist Regenten Lection*, Lőcse, 1665

⁸⁵ BUBRYÁK Orsolya: *Weber János Wappen der königlichen freyen Stadt Epperies című művéről*. Irodalomtörténeti Közlemények 1995. XCIX. évf. 3–4. sz. 335–344.

⁸⁶ HARGITTAY Emil: *A fejedelm tükör műfaja a 17. századi Magyarországon és Erdélyben*. Irodalomtörténeti Közlemények 1995. 473.

Lectio” saját kisebb közösségének szólt, művét eperjesi polgároknak ajánlotta, mint Zimmermann Zsigmond és Fleischhacker György.⁸⁷ Weber műve széles közönség – akár diákok – számára is közérthető. Ladivér Illés jóvoltából a politika tantárgyként is megjelent az eperjesi kollégiumban,⁸⁸ ahonnan fennmaradt kéziratban „Politica, sive doctrina civilis ad leges et consuetudines patriae, 1671” című politikai elmélkedése.⁸⁹ Eperjes, bár rövid időre, a 17. századi politikai gondolkodás központjává vált. Az eperjesi polgárok gazdaságilag, szellemileg és diplomáciai feladatvállalással is támogatták Thököly mozgalmát.⁹⁰ Egyszerre gondolkodtak országos kérdésekben, és ugyanakkor saját kormányzásukat is az új államelmélet jegyében alakították ki, újítták meg. Jellemző, hogy amikor Weber János metszetet készített Eperjesről, a nevezetes középületek között az iskola épületét külön is jelölte. Lipót császár udvarában a szintén az új államelméleti irodalmon felnevelkedett pragmatikus új hatalmi elit is felismerte, hogy olyan politikai autonómiák alakultak ki a protestáns vezetésű városokban, amit egy abszolutizmus nem engedhet meg. Az 1670-es évek ellenreformációs politikájában a császári udvar kifejezetten a protestáns értelmiséget próbálta megtörni azzal, hogy a háttérintézményei ellen indított támadást, a templomok és paplakok mellett az iskolákat is elvette, a prédikátorokat és a tanítókat pedig elűzte.

A felső-magyarországi vármegyék sajátos politikai, vallási és gazdasági arculata a korabeli nyomtatványokban is megjelent. Daniel Speer kifejezetten szórakoztatóan, széles olvasóközönségnek írt *Magyar Simplicissimus* című művében, a kalandvágyó ifjú Simplicissimus is ezt a politikailag egyre fontosabbá váló, újsághírekben mind gyakrabban szereplő régiót járta be.⁹¹ A főszereplő, a tanulni vágyó, ám sokszor a társadalom szélére sodródó ifjú személye is mutatja, potenciálisan kik számítottak olvasóközönségnek. Az 1683-ban és 1684-ben is kétszer megjelentetett *Simplicissimus* sikere is érzékelteti a fokozott érdeklődést a politikailag mind fontosabbá váló térség iránt, amely, miként a korabeli sajtóból is kitűnt, a Thököly-felkelés politikai, gazdasági és szellemi háttére volt. A felső-magyarországi városokat bemutató *Magyar Simplicissimust* Thököly Imre nagysikerű, több mint hat változatban megjelent népszerűsítő életrajza tette aktuálissá, miközben a Thököly-portrét éppen a bemutatott háttér tette árnyalttá. Kassa, Eperjes, Kisszeben, Késmárk, Bártfa természeti adottságai mellett a városok kulturális élete, híres iskolái is megjelentek. Kifejezetten a Thököly-felkelés politikai hátterét, illetve religio és a rebellio érveinek összefonódását világította meg az a nyomtatvány, melyre a *Simplicissimus*ban megjelent Thököly-életrajzban is utaltak. A Felső-Magyarországról elűzött protestáns értelmiség helyzetét bemutató 1682-ben kiadott nyomtatvány elsősorban az 1670 és 1674 közötti időszakot foglalta össze.⁹² A kiadvány aktualitását azonban Thököly 1682-es sikerei jelentették, hiszen Kassa elfoglalása, Zrínyi Ilonával kötött házassága, majd pedig fejedelemségének török elismerése döntő fordulatot jelentett katonailag és politikailag egyaránt. Az 1670-es évek üldöztetésének bemutatása a vallási és a rendi szabadság szoros kapcsolatát érzékeltette az olvasóközönség számára. A

⁸⁷ HARGITTAY Emil 1995. 475.

⁸⁸ HARGITTAY Emil 1996. 124.

⁸⁹ HARGITTAY Emil 1995. 472.

⁹⁰ ZOMBORI István 1984. 90–91.

⁹¹ G. ETÉNYI Nóra: *Ungarnberichte im Spiegel des Ungarischen Simplicissimus*. In: *Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit. Kolloquium des Instituts für Literaturwissenschaft der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Germanistischen Instituts der RWTH Aachen in Verbindung mit der Grimmshausen-Gesellschaft*. Budapest, 9–13. October 2002. A konferencia tanulmánykötete megjelenés alatt TÜSKÉS Gábor szerkesztésében.

⁹² RMK III. 3228. „I. N. J. Weh- und bemüthige Elend-Klage Derer aus dem Königreich Ungarn von Anno 1670. biss 1674. In denen jüngsten Verfolgungen unschuldig Vertriebenen, annoch hin und wieder in Deutschland, Und sonderlich in der Lausiz, Schlesien, Pohlen, Preussen, Curland, und andern Orthen zertreuten, kümmerlich sich auffhaltenden, und bey acht Jahren her noch umbwallender Prediger, Schuldiner und Elend-Manner... Gedruckt im 1682 Heil-Jahre „

protestáns szolidaritásra építve a mű ajánlása gondosan végigvette, hogy a választófejedelmek, birodalmi rendek, kancellárok, titkos tanácsosok, polgármesterek, tanácsosok, hivatalnokok mellett az iskolamestereknek, kereskedőknek, polgároknak, művészeknek és a parasztoknak is ajánlja művét, külön kiemelve a városok evangélikus lakosságát. Thököly politikájának érveit is ismertette egy felső-magyarországi, 1681. július 21-i levél⁹³ alapján, amely szerint olyan kevés engedményt kaptak az evangélikusok, elsősorban Kollonich Lipót miatt, hogy Thököly nem fogadhatta el az 1681-es soproni országgyűlésen felkínált kompromisszum lehetőségét. Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György példájára hivatkozva ki is mondja, hogy a magyar rendek szabadsága és a vallásszabadság összetartozik: egy test és lélek,⁹⁴ de még a ratio status szempontjából és a magyar törvényekből is következik, hogy a Thököly-pártiak nem lázadók.⁹⁵ S a protestáns szerző szerint Thököly a hazája szabadságáért küzdve kényszerült a török oldalára.⁹⁶

A jól felépített nyomtatvány részletes életrajzot is közölt Thökölyről, melyben születési évét 1656-ra teszi 1657 helyett, mert szerinte Thököly éppen akkor született, amikor XI. Károly svéd király. Gyermekkoránál nemcsak a családi háttérrel, apjának evangélikusokat pártoló mecénázóját, a hatalmas Thurzó-vagyont említette, hanem azt is, hogy Thököly Imre az eperjesi gimnáziumban jelesen tanult, csak parasztruhában az erdőn keresztül menekülnie kellett, mert apját rebellisnek deklarálták.⁹⁷ A konkrét utalások alapján egyértelmű, hogy Thököly Imre több változatban is fennmaradt, róla igen pozitív képet rajzoló 1682-es életrajzában erre az „előzőtt protestánsok szenvedéseit bemutató”, „aus Ungarn Unschuldig Vertriebenen und Elendklagenden” műre utaltak. A többféle műfaj egymásra épülése egyrészt az események háttérének megértését segítette, másrészt a propaganda hatékonyságát fokozta.

⁹³ Extract-Schreiben aus Ober-Ungarn, (júl. 27.) 1681. 18.

⁹⁴ „Dass ihnen aber vor Gott und vor der Welt Unrecht geschehe, wird aus nachfolgenden Bericht von ihren Uralten Freyheyten und Rechten gar klarlich erhalten, worauss ein eider vernunfftiger Mann urtheilen soll, dass demem Ungarischen Hochadelichen freyen Sranden, welche annoch für ilhre Freyheit ritterlich streiten, auch hiebervor zu denen Zeiten Georgii Rakoczy des Ertsen 1644 bis 1647. Wie aus unter dem Weiland Fürsten Gabriel Bethlen von Anno 1619 biss 1626. Und vorher unter dem Weiland Fürsten und Herrn Stefan Botschkai 1600 biss 1608. Mit vielen Blut vergiessen gestritten und verfochten haben, viel zu ungutlich geschehe, wenn sie vor aller Welt für Rebellen gehalten und gescholten werden.”... „Religion Freiheit und ungarischen Stande Freyheit, Leibes und Lebens gesetzet...” „So viel uns aber hiervon bewust ist, wollen wir kurzlich andeuten, und den hochgeneigten Leser davon lassen urtheilen. In denen Decretis und Jure Tripartito Regni Hungariae sind unzehlich viel Articuli zu finden, ja fast die meisten durch und durch, Krafft welcher die Adeliche und Bürgerliche Ungarische Freyheit dermassen bekräftiget wird, dass nicht glauben können, ob ein Volck in Europa, ausser denen Pohlen, dergleichen Freyheit habe, als die Ungarn: sonderlich bey der Wahl eines neuen Königes, da Freylich die von Adel (cetoeris paribus, i. e. non exclusis caeteris Statibus) bey dieser Solennitat Electoris sind.”

⁹⁵ „Bedingen uns aber hiermit öffentlich und hochfeyerlich, dass man das jenige, so wir zur Verthähigung der Hochadelichen und die Freyheit streitenden Staende Unschuld in puncto imputatae Rebellionis aus denen Diplomatus Regni angeführet, nicht übel deuten, noch anders erkläeren wolle, als es von uns gemeinet. Es sind Rationes Politica, welche das Evangelium nicht auffhebet, nach der Regel: evangelium non abolet Politicam, als solches unser geliebter und obbenanter Bruder in Christo M. Daniel Klesch, in seiner Ration Status Evangelica, zu Hamburg gedruckt, gründlich und weitlaufftig ausgeführet- Juris Consulti rationes politicas und sonderlich die Capitulationem Om.” 38.

⁹⁶ „... als hat sich die unter dem Herren Grafen Tököli vor die Freyheit streitende Parthey alles Ernstes resolvirt, ihre Sache mit denen Waffen zu verfolgten, und die angebothene Türckische Hülffe anzurechen, wie sie denn mit derselben so weit avanciret, das sie erstlich die Citadell vor Caschau unversehens durch ihre Talpaschen (das sind ihre Fussganger und Schützen oder Infanteri) überrumpelt, und bald darauff auch die Stadt selbst ohne grossen Widerstand eingenommen.” 18–19. „Unsere Leuthe sind nun ganz desperat, und lauffet alles dem Thökölischen Anhang mit Hauffen zu, für die Freiheit des Vaterlandes zu streiten.” 19.

⁹⁷ 35–36.

A katonai-igazgatási központ Kassa mellett, sőt még azt megelőzve is, kiemelkedően sokszor szerepelt Eperjes városa. A felvidéki evangélikus értelmiség háttérét a bányáik, kohászatuk, kereskedelmük miatt kedvező helyzetben lévő városok biztosították.⁹⁸

Miként a hírekben, nem elsősorban név szerint említették a Thököly-felkelésben jelentős szerepet játszó városi polgárokat, köznemeseket, hanem elsősorban a városok szerepe alapján bontakozott ki sokszínű kép. Név szerint elsősorban Thököly katonái jelentek meg a nyomtatott hírekben. Petneházy Dávid neve sem Buda visszafoglalásakor vált széles körben ismertté, hiszen már az 1680-as évek elején rendszeresen feltűnt a részletesebb beszámolókból. Thököly politikusi gárdájának tagjait sem nevesítették, de például a Szirmayak, elsősorban Szirmay István, akit Thököly szekretáriusának vagy titkos tanácsosának neveztek a hír alapú sajtótermékek, szintén közismert lehetett a rendszeresen újságot olvasó közönség előtt. Az evangélikusok által lakott Nürnbergben 1664-ben indított „Friedens und Kriegscourier” című hetilapban is sokszor utaltak a magyarországi bujdosók sorsára és áttételesen az üldözött protestáns prédikátorok helyzetére. Annak ellenére, hogy a magyarországi elégedetleneket mindig rebellisként említették, sokszínű és árnyalt kép alakult ki még a hetilapok híráradatában is a felső-magyarországi helyzetről. A figyelmes olvasó észrevehette – ami persze nem is volt könnyű feladat az egyre nagyobb számú és egyre távolabbi területekről érkező hírek özönében –, hogy nem katonai krízis, hanem politikai válság alakult ki a felső-magyarországi vármegyékben. A nürnbergi Friedens und Krieg Currier,⁹⁹ amint a címe is mutatja, alapvetően katonai konfliktusokról közölt híreket, és a magyarországi helyzetről is hadszíntérként számolt be. Sok helyről szerezte információit, Berlin, Hamburg, London, Danzig, Lübeck, Malmö, Koppenhága, Varsó, Boroszló voltak az északi régióban a legfontosabb hírforrásai, Amszterdamban keresztül pedig a gyarmatokról is közölt híreket. Miközben egy állandóan megjelenő hetilap nem helyezkedhetett szembe a császári politikával, az evangélikus nürnbergi újságon mégis érződött a protestáns szolidaritás, többször hivatkozott pozsonyi, kassai és eperjesi beszámolókra, és az evangélikus Sopront sújtó hatalmas tűzvészről is tudósított.¹⁰⁰ Pontos és részletes ismeretekkel rendelkezett Felső-Magyarországról, még arról a később kudarcba fulladt akcióról is hírt adott, hogy Barkóczy István vezetésével a franciák ellen toboroztak seregeket, így próbálva leszerelni a bujdosókat.¹⁰¹ Ugyanakkor a megegyezési lehetőségeket is figyelemmel

⁹⁸ ZOMBORI István: *A felvidéki evangélikus értelmiség*. In: *A magyarországi értelmiség*. Szerkesztette: ZOMBORI István. Szeged, 1984. 82–91.

⁹⁹ A nürnbergi Evangelisches Landeskirchliches Archiv und Bibliothek példányait használtam az elemzéshez.

¹⁰⁰ Num I. Das Unglück der abgebrandten Stadt Oedenburg sit Leider gewiss. Die gute Stadt Carpfen ist auch ganz in Feuer anffangen, und bald darauff der Türck denselben armen Leuten auch grossenen Schaden gethan. Num II. Jan 4. 25. Dec.

¹⁰¹ Num XIII. 1677 2. Und 12. Wien 31. Jan. Den Ober-Ungarischen Zustand belangend, haben Ihro Keyserl. Majest. Dem Grafen Baragozi bedeuten lassen, dass man ihn ehister Tagen mit Satisfaction ebfertigen, und zugleich die neulich gemeldte Resolution solche aller Orten publiciren zu lassen, mit geben werde, und ist Kays. Hof noch intentonirt, 4. Biss 5000 Mann von den Unsasshaften unter gedachtes Grafen Mann von den Unsasshaften unter gedachtes Grafen Commando ins Reich zu zu Verstärkerung der Keyserl. Haupt Armee abzuschicken, die übrigen aber sollen sich wiederum zu ihro Haus unnd Hof begeben.

kísérték,¹⁰² 1679 elején Kassáról és Eperjesről Barkóczy Isván és Sallay Pál közvetítésének sikeréről többször tudósítottak.¹⁰³ A vármegyék, városok és iskolák udvarellenes hangulatát azzal érzékeltették, hogy részletesen beszámoltak arról, amikor Kassán egy magyar diák a húsvéti színdarabban a királyt gúnyolta.¹⁰⁴ A hetilapokból sokszínű kép rajzolódott ki a felső-magyarországi katonai és politikai helyzetről, míg az 1670-es évek elején általában csak rövid híreket írtak a rebellesek támadásairól, addig 1678-tól jóval részletesebb és konkrétabb ismertetéseket közöltek. A híradásokból Petneházy Dávid¹⁰⁵ és Petróczy István¹⁰⁶ neve már az

¹⁰² Num II. 1679. Jan 6.–Dec. 27. 1678. Man hat nunmehr bey dem kaiserl. Hof gute Hoffnung das Ungarische Unwesen in kurzer Zeit beygelegt zu sehen, wie dann Ihre Kaysel. Mayest. Dero Böhmischen Obristen Hof-Canzler Grafen von Nostiz zu seitig vorhabenden Tractaten ihres Orts zum Commissario ernennt haben deme nunn auch die Acta, um sich diesem Sachen genugsamlich zu seyn, dass er so bald immer müglich zur Abreise nach er Ungarn sich praepariren solle. Wie zu vernehmen stehet, sollen zwar diejenigen, welche dieser obhandenen Irrung Ursachen zu seyn vermuhet worden, sich bemühet haben, wo nicht die vorhabene gütliche Handlung ganzlich zu verhindern, doch wenigst die gefasste Kaiserl. Gute Resolution in etwas zu beschneiden, doch geben die Kaiserl. Geheime Ministri einen besseren Trost von welchen Discurs zu hören ist, dass Ihre Kaiserl. Majest schon im verschiedenen Monat Junio entschlossen gewesen, und in Ungarn Ruhe haben, denen Rebellen ein Mehrers nachzusehen, als jezo von ihnen selbst begehret wird

¹⁰³ Num VI. Jan. 10/20. 1679. Das jüngst mit dem Sallay nacher Ungarn abgeschickte Friedens project solle in folgenden Puncten bestehen, als nemlich, dass 1. Der Waffen Stillstand continuiren, 2. Die Malcontenten sobald als möglich, einen oder mehr deputirte mit einer zureichenden Vollmacht (deren der Sallay ganz keine, sondern nur eine insupportable Instruction gehabt) anhero schicken, so dann 3 was ohne Land-Tag nicht geschlichtet werden könne, bis dahin verschoben, und 4, jeztbesagten Land Tag förderlichst ausgeschrieben. 5. Inmittelst das Privat-Exercitum und Religions-Freyheit passiret, auch 6 die Contribution aufgehoben werden solle.

¹⁰⁴ 1679 Marz 24. Ápr. 3. Melléklet Frühlings Quartals Num I. 1679. Lit. Wien 14 Marz. Unterdessen ist zu Caschau ein artlicher Possen vorgangen, allwo man in Faschinen eine Comödia hat praesentiren wollen, in welcher ein Ungarischer Student ein König agirte, zu dessen Aufbuz die statlichsten Kleider, ein überaus schönes Pferd, mit denen kostbaristen Zierathen entlehnet worden, wie nun dieser König in der Stadt herum geritten, und an das Thor kommen, ist er hinaus, und mit allem diesem Königlichen Ornat Sporenstreichs darvon denen Rebellen geritten, anjezo ist ein grosser Disputat wer das Pferd und die Kleidung bezahlen solle.

¹⁰⁵ 1679 Marz 24. Ápr. 3. Melléklet Frühlings Quartals Num I. 1679. Lit. Wien 14 Marz. Mit getringer Post hat man aus Ober Ungarn Nachricht, dass die Feindseeligkeit wieder angangen, und von dem Massinischen Regiment 22 mann bey Zathmar niedermacht seyn, hingegen hat der Dünewaldische Obrist Leuthanat Freyherr von Khuniz den berühmten Rebellen Bednethasi in Khyns überfallen wollen, bey 20 Hussaren aber, so zurück geblieben, hat er nieder hauen lassen,

¹⁰⁶ Zeitung Num 7. 1680. Num XX. August Sommer Quartal. Wien den 3. August. Aus Ober Ungarn hat man, dass man eine Parthey Rebellen so in Schlesien bey der Jabloncker-Schantz vorbey ins Land gangen, etliche Hauser zu Mosty in Brand gesetzt, und biss 40. Personen nieder gehauen hatten, und darnach wieder davon gegangen waren, ehe man ihrer gewahr worden, Petrozi aber habe eben auch daselbst einbrechen wollen, ware es aber mit Verlust 80. Mann zurück gewiesen worden. Das Haupt Corpus aber stünde ohnfern Trentschin, in der Gepsannschaften Lipto, und hatten des Carl Palffi, wie auch alle Güter so denen Jesuiten gehörig, weggebrandt.

1670-es évek végén közismertté vált. A megegyezés reményében azt a hírt is közölték, hogy Thököly az özvegy Rákóczinét, Zrínyi Ilonát készül feleségül venni, de nem hajlandó katolizálni.¹⁰⁷

Thököly kudarcairól a császári propaganda részletesen beszámolt. Az 1684. szeptember 4-ei, Eperjes melletti csúfos vereségéről is szakszerű hadijelentést tettek közzé, megörökítve, hogy Schulz ezredes hajnalban annyira váratlanul lepte meg Thökölyt, hogy hiányos öltözetben az ágyból kellett a város falai közé menekülnie. Még izgalmasabb a híradás szerint, hogy a győzelem mellett nagy zsákmány jutott a császáriaknak, mivel a vezérkari sátor, és benne Thököly levelezése, valamint irodája is Schulz kezébe került.¹⁰⁸ A nyomtatvány végén Petróczy Istvánra, Petneházy Dávidra, Madecz Péterre, Szőcs Jánosra vonatkozó iratokra utaltak, melyből sajátos módon ugyan, de kirajzolódott Thököly politikusi köre.

Eperjes felismert jelentőségét mutatja az a részletes beszámoló, amelyet – miként a címben szerepelt – az 1685. július 20-ától 1685. szeptember 19-én este hét óráig tartó ostrom végeztével tettek közzé Bécsben az egyetemi könyvkiadónál.¹⁰⁹ A harmincoldalas jelentés terjedelme és sokoldalúsága önmagában is mutatja, hogy mekkora fontossága volt a császári udvar számára Eperjes bevételének. Maga a kiadvány is érzékeltetette, hogy nem elsősorban hadászatiilag döntő a város bevétele, bár a többszöri, 1683. decemberi és 1684. novemberi, kínosan sikertelen ostrom és Buda 1684-es ostromának kudarcra érthetővé teszi, hogy katonailag is nagy sikerként könyvelték el Eperjes bevételét. A város ostromáról közreadott „hadinapló” azonban nem elsősorban a védműveket (bástyákat, városfalat, vizesárkot) vette számba, hanem a város gazdasági és kulturális hatását érzékeltette hosszas leírásaival. A város fontosabb középületei, a városháza, a kereskedőház, a templomok, a gimnázium bemutatása mellett a virágzó díszkerteket és szőlőhegyet, valamint a sokféle betegségre jó gyógyvizét is érzékletesen leírták. A környéken található híres opálkövek mellett két oldalon keresztül ecsetelték a nagy jövedelmeket biztosító sókereskedelmet. Az élvezetes, anekdotákkal fűszerezett beszámoló a *Magyar és Dáciai Simplicissimus* világára emlékeztet, de annál sokkal konkrétabb és részletesebb a jellemzés. Miközben egy kevésbé művelt olvasó számára is „szórakoztató olvasmány” ez a sajátos „hadinapló”, a városleírások klasszikus szabályait is betartotta a szerző. A kiadvány felénél vált át tényeleges katonai jelentéssé a beszámoló. A hadi eseményeken kívül politikai jelentőségű eseményeket is megörökít, mint például: szeptember 13-án Szirmay, Thököly titkos tanácsosa tizenhat lóval Kassára ment, hozzáfűzve, hogy onnan Bécsig jutott, ahol letartóztatták. Azt már nem tették hozzá, hogy Thököly Szirmay Istvánt követségbe küldte, hogy a császári udvarban a töröktől való átállásáról tárgyaljanak. Eperjes feladásának feltételeit és a város kulcsainak átadását a valóságnak megfelelően rögzítették,¹¹⁰ kiemelve, hogy szabad elvonulást kaptak a Thököly pártján maradt katonák, s miként adták át a város kulcsait a császáriaknak hódolva. Az ismeretlen szerző sokszor szólította meg közvetlenül a „jóindulatú olvasót”, hiszen már a bevezető egyértelművé tette, hogy a

¹⁰⁷ Zeitung Num 7. 1680. Num XX. August Sommer Quartal. Wien den obigen dato (3. August) Auf seiner verlorhten 4 Fahlein stehet nachfolgendes geschrieben: Come Teckeli vivat, qu pro Deo et Patria pugnat. Dieser tagen ist ein Abgeordneter von der Fürstin Ragozi hierdurch nach Linz passirt, und verlautet, ob ware wieder ein Accommodement mit denen Rebellen obhanden, und die Punctadergestalt ein gerichtet, dass zu einem erwünschte Frieden gute Hoffnung seye, auch dass der Teckeli noch gesonnen ware, die verwittibte Ragozin zu heurachten, so aber ohne Catholisch werden, und ausser des Kayserl. Perdons nicht leicht geschehen kan.

¹⁰⁸ KÓNYA Péter: *Az eperjesi véstörvényszék 1687*. Eperjes-Prešov–Budapest, 1994. 36–37.

¹⁰⁹ App. H. 2218. „Eigentliche Relation Der in Ober-Ungarn ligenden Statt Eperies, So von Ihro Eccell. Herrn General Valentin Graffen von Schulz den 20. Julii 1685. Belaegert, und den 19. Septembr. Darauff Abends ungefehr gegen 7. Uhr erobert worden. Wienn, bey Johan Van Ghelen Universitaet Buchtruckern. Zufinden unter der Ketten im Freissinger Hoff, bey Johann Conrad Ludwig.”

¹¹⁰ Vö.: KÓNYA Péter: *Az eperjesi véstörvényszék*. Eperjes-Prešov–Budapest, 1994. 39–40. és KÓNYA Péter: *Eperjes szabad királyi város szerepe a kuruc mozgalomban*. In: *Hegyaljai felkelés 1697*. Sárospatak, 2000. 153–154.

beszámoló a sok „téves” újsághír között akar eligazítást nyújtani,¹¹¹ mivel olyan gyakran szerepelt az újsághírekben Eperjes, a „rebellio műhelye” (Werckstatt der Rebellion), akarva-akaratlan elismerve ezzel a protestáns szellemi és gazdasági központ szerepét.

Eperjes fontosságát a követjelentések is tükrözik, a már az 1660-as évektől 1693-ig Bécsben dolgozó bajor követ, Johann Ferdinand von Stoiber sokféle magyarországi kapcsolattal rendelkezett.¹¹² Úgy tűnik, nemcsak a főnemességekkel tartott kontaktust, hanem köznemestől is voltak közvetlen információi. Hetenkénti jelentéseiben, és gyakran annak külön mellékleteiben sokszor közölt magyar informátoroktól, „jó barátoktól” közvetlen értesítéseket. Thököly pályafutását folyamatosan figyeli, 1685 októbere, a váradi fogság után is tényezőnek tekint, s Thökölynek nemcsak a katonáit, hanem politikusait is megnevezte, a gyakran emlegetett Szirmayt, és szintén secretariusnak említette Petneházyt. A katolikus bajor választófejedelemség követe is leszögezte, hogy Thököly nemcsak a vallásszabadságot, hanem az ország szabadságát is védi,¹¹³ s számon tartotta a francia támogatás mellett a lengyel király közvetítési kísérleteit is. A lengyel király politikailag nem veszélytelen közbenjárása külön nyomtatványban is megjelent, három oldalon összefoglalva javaslatait, miként lehetne elősegíteni Thököly csatlakozását a Szent Ligához. Stoiber jelentéseiben előbb szerepelt hírként az elsősorban belpolitikai szempontból döntő fontosságú Eperjes bevételének lehetősége, mint a Buda visszavávása szempontjából meghatározó jelentőségű Érsekújvár ostroma 1685. áprilisi jelentéseiben.¹¹⁴ Már a szeptember eleji megadási feltételekről való tárgyalásról is voltak értesülései, melyeket szeptember 10-én és szeptember 23-án az eperjesi táborból érkezett jelentésekkel pontosított.¹¹⁵ Ismerte Thököly „titkos tanácsnokának”, Szirmay Istvánnak a javaslatait is, pedig a császári udvarban rövid tanakodás után nem követként, hanem fogolyként bántak Szirmayval.¹¹⁶ Az 1687 februárjában felállított és 1687 őszéig működő eperjesi vésztörvényszék kapcsán Stoiber jelentéseiből is kitűnik, hogy a császári udvar tudatosan számolt le a politikai bázist nyújtó elittel, hiszen az eperjesi városi polgárság alapvető fontosságú háttérrel jelentett Thököly számára.¹¹⁷ A követjelentésből még egyértelműbb, hogy már az áprilisi jelentésekben úgy fogalmazott Stoiber, hogy a Thököly-párti konspirációnak Caraffa a szülőatyja. Stoiber jelentéseiben utalt a munkácsi védők helyzetére is, érzékeltetve, mi a jelentősége Thököly számára a várnak, és Erdélyből is jó informátorai lehettek, mert a balázsfalvi szerződést is részletesen ismertette, sőt a téli elszállásolási rendjét is közölve.¹¹⁸ Nem is igazán Stoiber

¹¹¹ Günstiger Leser. Diese Relation, ist allein zu diesem Ende in offener Truck gegeben worden, weiln sich Theils unterstanden, der Wahrheit ganz zu wider von dieser 8. Wöchiger Belägerung solche ungleiche Bericht- und falsche Zeitungen hin und wieder ausszuschicken, dass ich der Wahrheit zur Steuer nicht umbkönnen noch sollen, der Sachen hergang, so viel ich anders penetriren können, auch Theils selbst bey- und darmit gewesen, aus Pappier zu bringen, und dem günstigen Leser zuzeigen, dass deme nicht allaezeit also seye, was zuweilen überschrieben wird. Mich mithin dessen Wolgewogenheit getröste, und eines jeden zu seyn verlange.

¹¹² Stoiber 1663–1664-ben írt magyar vonatkozású jelentéseiről: G. ETÉNYI Nóra: *Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei 17. századi német újságokban*. Budapest, 2003. A visszafoglaló háború időszakára vonatkozóan: SZITA László: *A törökök kiűzése a Körös–Maros közéről 1686–1695. Gyula vár és város törökálói felszabadulásának 300. évfordulójára*. Gyula, 1995. SZITA László–Gerhard SEEWANN: *A legnagyobb győzelem. Dokumentumok az 1697. évi török elleni hadjárat és a zentai csata történetéhez*. Pécs–Szigetvár, 1997.

¹¹³ Bayerisches Hauptstaatsarchiv München (BSAM) Kasten schwarz 16653. Stoiber jelentése 1686. február 7. F. 7–8.

¹¹⁴ BSAM Kasten schwarz 253. Stoiber jelentése 1685. április. 5. F. 38.

¹¹⁵ BSAM Kasten schwarz 253. Stoiber jelentése 1685. szeptember 2. 10. és 23. F. 108–109. 121–122. 123.

¹¹⁶ BSAM Kasten schwarz 253. Stoiber jelentése 1685. szeptember 30. f. 126–127.

¹¹⁷ BSAM Kasten schwarz 258. Stoiber jelentése 1687. március 9. és március 13. F. 53–54. És F. 57–58.

¹¹⁸ BSAM Kasten schwarz 258. Stoiber jelentése 1687. november 13. F. 171–172.

jelentéseinek árnyaltsága és adatgazdagsága a meglepő, hanem éppen a követjelentések világítják meg, hogy a korabeli nyomtatványok milyen sokrétű magyar vonatkozású információt tettek közzé a hivatalosan kiadott udvari közlemények mellett a kevésbé legális csatornákon keresztül. Stoiber persze kedvező helyzetben volt, hiszen a magyar főnemességen keresztül az 1660-as években sokrétű és hatékonyan működő információs hálózatot tudott kialakítani a császári udvarban, mivel erre az 1663–1664-es török elleni háború nyilvánosan is lehetőséget adott. A visszafoglaló háború idején a császári politikával szembe forduló protestánsokkal és rebellesekkel való kapcsolattartás azonban már több veszélyt rejtett. Ha megvizsgáljuk a Stoiber halála után Bécsbe érkező Franz Hannibal von Mörmann bajor követ jelentéseit, bár ő is sokféleképpen próbál értesüléseket szerezni, sokkal inkább az udvar által kiadott katonai jelentések, illetve a Bécsben kapható német és olasz hetilapok alapján tájékozódott.

A folyamatos híradások révén kialakult egy sajátos kontinuitás, így hosszabb idő után is közöltek információkat a hírekben már korábban szereplő személyekről, anélkül, hogy utaltak volna a korábbi eseményekre. A kor híres szereplőinek történetét még akkor is „továbbbírták”, mesélték az olvasóközönségnek, mikor már egyértelmű, hogy nem játszott komoly katonai és politikai szerepet. Thököly Imre halálhírét is többször közzétették.¹¹⁹ 1683-ban készült életrajzának egyik nyomtatott példányába egy korabeli kéz frankfurti újsághír alapján jegyezte fel, hogy Velencéből 1705. december 4-én híre érkezett, hogy egy október 16-i konstantinápolyi jelentés szerint Nicodémiában szeptember 13-án elhunyt a híres Thököly Imre. Nemcsak a sokféle hírcsatorna gondos jelzése miatt izgalmas ez a bejegyzés, hanem mert az is nyilvánvaló, hogy valaki megőrizte Thököly nemzetközi jelenléte sikeres időszakának ezt a látványos, ám aktualitásra törekvő dokumentumát, és későbbi pályafutását is figyelemmel kísérte. A rövid összefoglalásból az is kiderült, hogy a francia követ hajtottá végre Thököly testamentumát, aki így közvetítette Thököly mostohafiára, II. Rákóczi Ferenc javára örökített végakarátát.

A magyar politikai és kulturális elit nemzetközi nyilvánossághoz való viszonya nehezen vizsgálható még egy szűkebb időszakon belül is. Az önálló külpolitikai kapcsolatok korlátozottsága miatt elsősorban nem a legális csatornák épültek ki. A külszági kapcsolatrendszer alapvetően informális és privát formában alakult ki, s ez megnehezítette a nemzetközi nyilvánosság elérését is. Az információszerző és hírterjesztő mechanizmus azonban nagy számban jelentetett meg magyar vonatkozású híreket. A hetilapok folyamatos hírközlése nemcsak a krízisek időszakát, hanem a hosszútávú folyamatokat is figyelemmel kísérte, és a magyar országgyűlésekről és tanácskozásokról is tudósítottak.¹²⁰ A császári udvar tudatos és jól szervezett propagandával számolt le a magyar politikuskárdá nemzetközi hírnevével. Thököly katonai és politikai sikerei azonban ismét azt eredményezték, hogy mint politikai tényező jelen volt a nemzetközi nyilvánosság színpadán.¹²¹ A magyar elit, az értelmiség és értelmiségi funkciókat ellátó főnemesi és köznemesi, polgári réteg tudatosan készült a török kiűzését követő állapotokra.

¹¹⁹ Num XVII. febr. Wien febr. 21. Marc. 3. 1687. Im übrigen continuirt zum zweyten mahl, des Weltberuffenen Tökeli Tod, welchen Bericht dann ein Überlaufer anzeiget, durch die Gewissheit, dass er ihz zu Temesar warhafftig im Tod gesehen, ob deme Glauben beyzumessen wird dem geneigten Leser die künfftige Post eröffnet.

¹²⁰ G. ETÉNYI Nóra: *Német hírek – magyar törekvések. A magyar főméltóságok török elleni politikája az 1663–1664-es német újsághírekben.* In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerkesztette: TUSOR Péter. Budapest, 1998. 346–357.

¹²¹ KÖPECZI Béla: *„Magyarország a kereszténység ellensége”. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben.* Budapest, 1976.

Hargittay Emil (*Piliscsaba*)

Az uralkodói eszmény irodalmi kifejezési formái Magyarországon

A Hungarológiai Kongresszust megelőző időszakban tíz 17. századi magyarországi és erdélyi fejedelmi tükör és négy további államelméleti munka feldolgozását végeztem el. A következő szerzők műveiről van szó: Szepsi Korotz György (*Bazilikon dőron...királyi ajándék*), Pataki Füsüs János (*Királyoknak tüköre*), Draskovich János–Prágai András (*Fejedelmeknek serkentő órája*, két kiadás), I. Rákóczi György (*Fejedelmi parainesis*), Wilhelm Lamormaini (*Ferdinandi II. Romanorum Imperatoris virtutes*), Zrínyi Miklós (*Mátyás király életéről való elmékedések*), Weber János (*Janus Bifrons, Lectio Principum*), ifj. Teleki Mihály (*Fejedelmi lélek*), továbbá: Balásfi Tamás (*De fidelitate subditorum erga principes*), Frisowitz Boldizsár (*Oratio de virtute principis*), Laskai János (Lipsius *Politica*-jának fordítása: *A polgári társaságnak tudományáról*) és Csáky István műve (*Politica philosophiai okoskodás szerint való rendes életnek példája*).¹²² Elemzéseimet egy, a konferencia előtt néhány héttel megjelent könyvemben¹²³ együtt közöltem. Hálával tartozom Szörényi Lászlónak és R. Várkonyi Ágnesnek, hogy a kongresszuson a szimpózium vitaindítójaként bemutatták könyvemet.¹²⁴ Jelen referátumomban könyvem összegző megállapításainak egy részét elevenítem fel. Az előadás óta előkerült két államelméleti kéziratról szintén említést teszek az alábbiakban.

A fejedelmi tükör és a vele kapcsolatban álló műfajok a társadalmi élet tudományának, az arisztotelészi értelemben vett *politikának* az irodalmi kifejezési formái. A *politika* és a *politikus* kifejezések jelentése az évszázadok során figyelmen kívül nem hagyható változásokon ment keresztül. Már az alábbiakban részletesebben tárgyalt 17. századot követő 18. század első felében is differenciáltan fogalmazódott meg e fogalmak jelentéstartalma: 1) a politika az államformák és törvényeik tana, 2) a politikus állami, mindenekelőtt diplomáciai feladatokkal ellátott ember, 3) a politikai hivatás világi hivatás, hangsúlyozott ellentétben az egyházzal, 4) a politikus társadalmi érintkezési formákban világi-udvari ember, 5) a politikus bölcs abban az értelemben, hogy a kínálgató lehetőségeket következetesen kihasználva a saját sikerét, földi „szerencsáját” keresi.¹²⁵ A *politika* és a *politikus* a tárgyalt időszakban még valamennyi értelemben használatos volt. Éppen a 18. századtól következett be e kifejezések jelentéstartalmának szűkülése.

A *politika* a platóni és az arisztotelészi felfogásban mindenekelőtt az államformák tanát jelentette: Platónnál a filozófia gyakorlatát, Arisztotelésznél az etikával kibővített tudományt. Az arisztotelészi tanokból kiinduló Szent Tamásnál a politika a keresztény etika és morál tanításaival alapozódott

¹²² Az itt hivatkozott művek (feloldásukat l. a *Rövidítésjegyzékben*): SZEPSI KOROTZ, 1612; PATAKI FÜSÜS, 1626; DRASKOVICH, 1610/1989; DRASKOVICH, PRÁGAI, 1628; RÁKÓCZI, 1979; LAMORMAINI, 1638; ZRÍNYI, 1985; WEBER, 1662; WEBER, 1665; TELEKI, 1689; BALÁSFÍ, 1620; FRISOWITZ, 1625; LASKAI, 1970; CSÁKY, 1992.

¹²³ HARGITTAY, 2001.

¹²⁴ Köszönet illeti azokat is, akik a könyvet más alkalommal mutatták be: Bence György, Bene Sándor, Gábor György, Klaniczay Gábor és Ludassy Mária (2001. július 17., Magyar Televízió 2, *Tudósklub*), Bene Sándor (2001. október 12., Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem).

¹²⁵ J. H. Zedler 18. század közepén megjelent *Universal Lexicon*a alapján összefoglalja: BARNER, 1970, 142. A *Geschichtliche Grundbegriffe* mintegy 120 kulcsszót dolgoz fel monográfiászerűen, köztük a politika fogalmának változását is Platónról Max Weberig (GG, IV, 789–874). Ez a monumentális munka különösen éles fényt vet a hazai politikai esztétörténeti (alap)kutatások hiányára. Ezt a hiányt igyekezett pótolni egy tíz esztendeje meghirdetett program: BENCE, 1991. – A fogalomtörténethez l. még: PACZOLAY, 1982, 677–678.

meg.¹²⁶ A politikának a keresztény etikától és teológiától, valamint általában az erkölccsantól való erőteljes függetlenedési folyamata Machiavelli (1469–1527) *Il Principéje* (első megjelenése: 1532) után indult meg, s a tudománnyá váló diszciplína egy új szemléletmód jegyében körvonalazódott. A 16. században elsősorban Itáliában és Franciaországban kialakult az államrezon-irodalom, amely – akár követve a firenzei politikust, akár elutasítva az ő tanításait – a politikát mint az állam *önálló* tudományát körvonalazta. Ugyanakkor megmaradt a politikának a még keresztény morállal átitatott változata is, amelyet rendszerré Lipsius (1547–1606) fejlesztett. A további változás a 17. században két irányban zajlott: egyfelől a politika bevonult a hivatalos egyetemi oktatásba, előbb a protestánsoknál, később a katolikusoknál, másfelől – részben Castiglione (1478–1529), részben a vele vitatkozó Guevara (1480–1545), majd Gracián (1601–1658) nyomán – a társadalmi-udvari élet etikai szabályait is jelentette. Ennek alapja a *politikus* szónak a már Platónnál is meglevő „nyílt”, „közösségi” jelentése lehetett, szemben a privát szférába tartozással.¹²⁷ Csáky Istvánnál a *politicus* az *aulicus* szinonimája, saját fordításában mindkettő *udvarit*, *udvari embert* jelent.¹²⁸

Az ókori eredetű fejedelmi tükör műfaja állandó módosulásokon keresztülmenve a 16–17. században az uralkodói reprezentáció sajátos kifejezőjévé vált.¹²⁹ Az ekkor egyre jobban körvonalazódó politikához mint diszciplínához és az udvari élet színteréhez egyaránt közvetlenül kapcsolódott. Az előzőhöz úgy, hogy tárgyalja az uralkodói hatalom eredetét és működését, az utóbbihoz pedig úgy, hogy bepillantást enged az ideálisnak vélt fejedelmi és udvari életbe. Ugyanakkor a fejedelmi tükrök többségének mai értelemben vett közvetlen politikai funkciója is van: az uralkodói hatalom legalizálását és erkölcsi erejét hivatott ábrázolni. A fejedelmi tükör mint irodalmi műfaj élete a legtermészetesebb módon, közvetlenül kapcsolódott a társadalmi élethez: a műfaj ott virágzott, ahol fejedelemségek (uralkodói udvarok) voltak. Az iránta megnyilvánuló érdeklődés aligha elkülöníthetően függ össze a *politika* kikristályosodási-önállósodási folyamatával. Az elmondottak alapján nem véletlen tehát, hogy a fejedelmi tükör műfaja például Németországban a 17. században volt a legnépszerűbb. Itt, a 14. században 4, a 15-ben 17, a 16-ban 39, a 17. században 69 mű keletkezett, a 18. században pedig már csökkenés tapasztalható, ekkor 55, a 19. században 14, a 20-ban pedig 2 fejedelmi tükör jelent meg.¹³⁰

Ha 17. századi, szakrendes bibliográfiákba tekintünk, azt tapasztaljuk, hogy a fejedelmi tükrök többnyire a *Politica* címszó alá kerülnek. Így Draudius egyik *Libri historici, geographici et politici* című főszakának alosztálya: *Principum educationes, Regumque institutiones*, ahol megtalálható Guevara *Horologium*ának 1624. évi latin fordítása és Erasmus *De principis institutione* című

¹²⁶ GG, IV, 792, 794, 804. – A terminológia kérdéséhez – túl a korabeli és újabb szótárakon – három speciális szójegyzék használható a 17. századi hazai anyaghoz: Apáczai Csere János *Encyclopaediájának* alternatív (magyar–latin) jelölései; Tarnóc Márton Laskai Lipsius-fordítása alapján készített szójegyzéke (LASKAI, 1970, 500–501); és a Csáky-mű alapján készített szójegyzék (CSÁKY, 1992, 20–21).

¹²⁷ GG, IV., 790.

¹²⁸ L. a Csáky-mű alapján készített szójegyzéket. BARTAL, 1901: a „politicus” első jelentése: „ravasz” (500). A *politica*val kapcsolatban a TESz legkorábbi adata csak 1734-ből való (III, 244). A számos korábbi előfordulás közül Zrínyi *Vitéz hadnagyát* idézem: „az emberi társaságnak csendességére sok dolgokban hasznossan fáradhatunk, ki törvény tanulásában, ki politica elmélkedésben”; ZRÍNYI, 1985, 103.

¹²⁹ A fejedelmi tükör történetéhez: RAC, VIII, 555–632 (P. Hadot cikke); TRE, XI, 707–711: a 13-tól a 19. századig mintegy félezer fejedelmi tükör keletkezett (B. Singer cikke); VL, III, 64–65 (Kapitánffy István cikke); BERGES, 1938; KLEINEKE, 1973²; SINGER, 1981; MÜLLER, 1985; *Politische Tugendlehre*, 1990. A „tükör” metaforáról: GRABES, 1973. Szent Ágoston *Speculum*ával kezdődik a középkori tükörcímek sora (uo. 25), az első, címe szerint is királytükör Gottfried von Viterbo *Speculum reguma*, 1180–1183 (uo., 249).

¹³⁰ Berges kimutatását összefoglalja: SINGER, 1981, 45. Bruno Singer szerint az utolsó fejedelmi tükör Wilhelm Münch műve (MÜNCH, 1909), amely Iszokratésztől és Xenophontól a 20. század elejéig tárgyalja a fejedelemnevelés történetét, uo., 167.

művének 1592-es kiadása.¹³¹ Ugyancsak Draudiusnál a *Libri politicis*ben szerepel egyebek között egy Guevara-fordítás: *The Diall of Princeps* (London, 1619).¹³² Lipenius filozófiai bibliográfiájának rendszere részletezőbb tagolású. A *Politica* címszó is számos alfejezetre oszlik a művek címében szereplő szavak alapján. Így kerül ide Arisztotelész (1567-es és 1587-es kiadású), Botero (1606-os kiadású) és Lipsius hat kiadásban felsorolt politikája.¹³³ Jakab király művét (a *Donum Regium, s. de Institutione Principis* 1679. évi kiadását) az educatio- és pedagógiai-módszertani művek közé teszi, az *Informatio et informandi methodus* cím alá.¹³⁴ Ugyanakkor fölveszi a *Gubernatio* és az *Aula, Aulica* szakot is, melyben megtalálható Guevara: *Vitae Aulicae Molestiis et Privatae Commodis* című művének több kiadása.¹³⁵ Lipenius teológiai bibliográfiája is tartalmaz *Aula, Aulicus* fejezetet, ahova bekerült Guevara művének egy német kiadása: *Wecker der Hoff-Leute* (Frankfurt, 1593).¹³⁶

Utalni kell a magyarországi politikai gondolkodás feldolgozásához figyelembe vehető források műfaji és tematikai gazdagságára. Ha csupán az 1600 és 1700 közötti *nyomtatott* (RMK, I–III) anyagot tekintjük, akkor mintegy félszáz, javarészt latin nyelven írt és eddig fel nem dolgozott dokumentumot kell figyelembe venni. Ehhez hozzá kell még számítani azokat a műfajokat, műveket is (hitvita, politikai publicisztika, etika stb.), melyekben a politikai diszkurzus vizsgálata szempontjából nélkülözhetetlenül fontos részletek találhatók. E források természetesen különböző módon vehetők számításba, de a politikai gondolkodás irodalmának műfaji rendszerezésében helyet kell kapniuk. Egy teljes feldolgozás szempontjaira gondolva ehhez járulnának a peregrinációkhoz, egyetemjáráshoz kapcsolódó, egyelőre alig áttekinthető, jórészt külföldi egyetemi nyomtatványok, továbbá a hazai kéziratos anyag, amelynek számos műfajában (végrendeletek, instrukciók, diplomáciai levelezés stb.) lehet a politikai gondolkodás történetére vonatkozó adalékokat találni. Ehhez képest az 1999 előtt készült összefoglaló igényű hazai szakirodalom elenyésző,¹³⁷ csupán néhány – bár fontos – részterület nyert méltó feldolgozást, elsősorban Zrínyi politikai eszméire és Lipsius magyarországi hatására vonatkozóan.¹³⁸ A fentiek tudatában nyer jelentőséget Bene Sándornak az irodalom- és eszmetörténeti, valamint a politikai nyilvánosság története szempontjából egyaránt fontos monográfiája és programtanulmánya.¹³⁹ Egyetértésben vele különösen fontosnak és aktuálisnak tartom egy politikai eszmetörténeti szöveggyűjtemény összeállítását.

A fejedelmi tükrő műfajának vizsgálata alkalmas arra, hogy a politikai gondolkodás irodalmi formáinak történetét illetően általánosítások alapjává válhasson. Ebben a vonatkozásban teljességre törekedtem: valamennyi 17. századi magyarországi fejedelmi tükröt figyelembe vettem. A műfaj meghatározása a következő kritériumok alapján történt.

1) *Időbeli körülhatárolás.* Az *Intelmek* a bizonyíték arra, hogy a műfaj a királyság létrejöttével megjelent a magyarországi irodalomban. Középkori magyarországi jelenlétét illetően mégsem árt óvatosnak lennünk, éppen a műfaj több típusa miatt. Az *Intelmek* műfaja irodalomtörténeti

¹³¹ DRAUDIUS, 1625a, 1237.

¹³² DRAUDIUS, 1625b, 297.

¹³³ LIPENIUS, 1682, 1206b, 1207b, 1209b.

¹³⁴ Uo., 729b.

¹³⁵ Uo., 144a.

¹³⁶ LIPENIUS, 1685, 120a.

¹³⁷ ERDÉLYI, 1885; BALLAGI, 1888, 28–47; MT, 1529–1553 (a *Politikai gondolkodás* című fejezetet Makkai László írta).

¹³⁸ L. HARGITTAY, 2001, 177–198, a vonatkozó tételek.

¹³⁹ BENE, 1999; BENE, 2001.

szempontból kezdő- és végpontnak egyaránt tekinthető.¹⁴⁰ A fejedelmi tükör laza műfaji kereteit tekintve két középkori fejedelmi tükrünk tartalmazza a „műfaji minimumot”: a magyarországi szerzők magyar (potenciális) uralkodónak ajánlják művüket, az eszményi magatartásformát határozzák meg, felhasználva az irodalmi előzmények által felhalmozott toposzkészletet.

Az Andreas Pannonius (1474 k.–1505 u.) által 1467-ben Mátyásnak dedikált *De regiis virtutibus* az uralkodói erények részletezésére épül, azonban tartalmilag sokkal többet nyújt egy erénykatalógusnál. A műfaj adaptálhatóságának meggyőző példája, hogy Andreas Pannonius művét Hercole d’Este ferrarai herceg számára is átdolgozta.¹⁴¹

Érzékelhető a választóvonal a középkori és a Machiavelli után készült speculumok között. A különbségeket újabban Bene Sándor hangsúlyozta.¹⁴² A toposzhasználatban kimutatható számos azonosságot tekintve úgy gondolom, hogy a különbségek inkább a szemléleti átalakulásból következnek, s a műfaj magyarországi darabjait tekintve ez a változás csak lassabban megy végbe. Machiavelli pozitív említésére Lipsius nyomán Laskai Jánosnál van példa,¹⁴³ követése azonban – áttételekkel – csak Zrínyi *Mátyás-elmékedése*iben érhető tetten. A 17. század végén Machiavelli emlegetése még mindig nem „szalonképes”.¹⁴⁴ Bár tanait ismerik, ezek idézése csakis negatív példaként lehetséges, ahogy ifj. Teleki Mihály *Spiritus principalis*-fordítása mutatja.¹⁴⁵

Ahogy arról szó volt, a fejedelmi tükrök megjelenését részben a fejedelemség léte (esetünkben az erdélyi fejedelemség), részben a politika iránti Európa-szerter, így Magyarországon is megnyilvánuló érdeklődés indokolta. Ez a nálunk az államalapítással szinte egyidős műfajnak a

¹⁴⁰ Az egyik vélemény: „István király fiához intézett Intelmei, a *De institutione morum*, egy elhaló államelméleti műfaj utolsó hírnöke”, GYÖRFFY, 1977, 369; s a másik (V. Kovács Sándoré): „az *Intelme*k voltaképpen egy divatos politikai írásműnek, a királytükörnek első hazai példája”, In: *A magyar középkor irodalma*, 1103.

¹⁴¹ *ÚMIL*, I, 41 (Maurer Zsuzsa cikke).

¹⁴² E helyütt érdemes hosszabban idéznünk a különbségeket élesebben hangsúlyozó Bene Sándor véleményét: „A magyarországi humanizmus korától számíthatjuk azt az időszakot, amikortól kezdve olyan topikus elemek, argumentációs technikák és narratívák lépnek be a nyilvánosság terébe, amelyek tartósan meghatározó jelleggel ott is maradnak, nyomelemeikben is azonosíthatók. (Gondoljunk a magyar–zsidó analógiában adott ‘választott nép’ koncepciójára, a prédikátorok prófétai öndefiníciójára, majd ebből következően a laikus politizáló értelmiség küldetéstudatára, a nemzeti dicsőség toposzkészletének olyan összetevőire, mint a Boldogasszony pártfogolta magyarság vagy Attila Európát rettegető szittya örökösei; az irodalmi önreprezentáció és a politikai propaganda humanista műfajaira és eljárásaira, a politika szereplőit ószövetségi uralkodók aurájával övező protestáns bibliai mitizáció gyakorlatára, az udvari elit önreprezentációjának nyelvi-retorikai összetevőire, a korai abszolutista hatalomgyakorlás kommunikációs technikáira stb.)”, BENE, 2001, 7. Az itt említett toposzok nagyobb része, a Szent István által Máriának felajánlott ország, a hun–magyar rokonság, a pl. Szent Lászlót övező ószövetségi mitizáció középkori fogantatásúak. (L. alább a toposzhasználatról írottakat.)

¹⁴³ LASKAI, 1970, 302.

¹⁴⁴ Az európai és magyarországi recepcióról: LUKÁCSY, 1998.

¹⁴⁵ A középkori művek közül a történetírás műfajába tartozónak tekintem Kükülei János Lajos királyról szóló életrajzát. Műfaji előzményként számba vehető még Michel Beheim (1416–1475) V. Lászlónak ajánlott *Wie ein König regieren soll* című műve, valamint két, II. Lajos számára dedikált munka: Johannes Dubravius (1486–1553) *Theribuliája* és a németalföldi származású Jodocus Clichtoveus (1472–1543) által írt *De regis officio*. (Az első kettőről adatok: SINGER, 1981, 53–54, 80, Clichtoveus művére Holl Béla hívta fel a figyelmemet.) A 16. század vonatkozásában meg kell említeni Kovácsóczy Farkas 1584. évi *De administratione Transsylvaniae dialogus*át, mely bár nem fejedelmi tükör, de – Klaniczay Tibor megfogalmazása szerint – „az első eredeti politikai traktátus Magyarországon”, In: *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, 1336, magyar fordítása uo. 1225–1254; l. még: KÖPECZI, 1977. Ide kapcsolható: VIZKELETY, 1990.

mennyiségi növekedéssel egyidejűleg a minőségi átalakulását idézte elő. Az első „új típusú” fejedelmi tükör 1612-ben jelent meg Szepesi Korotz György fordításában, az utolsó 1689-ben ifj. Teleki Mihályéban. Ezt követően az erdélyi fejedelemség gyakorlatilag megszűnt, a műfaj pedig a 18. századra elhalt. Ezzel párhuzamosan a politika az államigazgatás technikai kérdéseinek szürke tudományává, illetve – paradoxonként – politikamentes társasági etikává (például Faludi Ferenc népszerű fordításai) alakult át.

2) *Formai, tematikai és kommunikációs körülhatárolhatóság.* A fejedelmi tükrök az ideálisnak megrajzolt uralkodói magatartással foglalkoznak, uralkodónak vagy uralkodó-jelöltnek szólnak. Az eszményi uralkodói magatartást a műfaj – különböző hangsúlyeltolódásokkal – a vallás, a társadalom és a család viszonylatában tárgyalja. Ilyen „klasszikus” szerkesztésű írás a Jakab művéből fordított *Bazilikon dórón*. A rövid terjedelmű *Intelmek* és I. Rákóczi György parainezise magában foglalja a legjellemzőbb témákat. Az életrajzi típusú speculum példája Zrínyi műve, az erénykatalógusé Lamormainié, míg a további művek fellazított szerkezetben fogalmazzák meg a vallás, a társadalom és a család hármasságában élő eszményi uralkodó képét. Andreas Pannonius és Pataki Füsüs művén a teológia, Weber Jánosén és a Guevara-fordításán a terjengős exemplumhasználat, Telekién az uralkodói technika elemzése hatalmasodik el. Az idegenből fordított fejedelmi tükrök hazai adaptációját a műveket kísérő versek, dedikációk, előszavak stb. adják meg. A fejedelmi tükrök megkülönböztetetten ideologikus és elméleti igénytelenséggel megírt művek. Ezért utalandók a műfaji *rokonság* kategóriájába s így elemzésünkön kívüli területre a történeti- illetve prédikációs irodalom egyes alkotásai.¹⁴⁶

3) *Az ideológiai-elméleti igény.* A fejedelmi tükör műfaját e sajátossága teszi különösen alkalmassá a politikai gondolkodás alapkérdéseinek megragadására. A politikai irodalom számos műfajában elszórtan jelentkező kérdések, mint a fejedelmi hatalom eredete, a törvények szerepe, az alattvalók jogainak és kötelességeinek kérdése e műfajban koncentráltan jelentkeznek. Ugyanakkor a műfaj adaptáció-jellege miatt megőrzi a realitásokhoz, a politikai praxishoz, az adott történelmi helyzethez való kapcsolódását, szemben az iskolai oktatásban megnyilvánuló pusztán tudományos érdekű elméletiséssel.¹⁴⁷ Mindezek alapján lehetővé vált a magyar irodalomtörténetben jobbra említés, egyes esetekben alapos elemzés szintjén eddig is számon tartott művek *együttes* tárgyalása, egy olyan műfajtörténeti áttekintés megírása, amely az Európa-szerte népszerű művek és műfaj magyarországi elterjedését is összefoglalja.

A magyarországi és erdélyi fejedelmi tükrök kiválasztása bizonyos egyoldalú következményekkel járt: azzal a felismeréssel, hogy a műfaj hazai darabjai jobbra a protestáns politikai gondolkodás szférájába vezetnek. Igaz ugyan, hogy Zrínyi katolikusként írta meg a *Mátyás-elméleteket*, de felfogása, eszményei és orientációja távol áll a kortárs vagy megelőző magyarországi katolikus politikai gondolkodás koncepciójától, ugyanakkor számos kérdésben a hazai protestáns felfogással rokonítható. Így – hasonlóan eposzához és lírájához – a politikai gondolkodó Zrínyit is egészen különleges hely illeti meg a magyar irodalom- és esztétikában belül. S igaz az is, hogy Draskovich János is katolikus nemesként fordította le Guevara művének középső részét, de éppen azt a – családi életről szóló – könyvet, amely ideológiai szempontból teljesen közömbös. A református Prágai András Rákóczi Györgynek ajánlott fordítása előszavában a katolikus felfogású eredetit átmagyarázó hitvitát szerkesztett. Végül ifj. Teleki Mihály is a katolikus J. A. Weber

¹⁴⁶ Formai és tartalmi okokból sem tekinthetők fejedelmi tükörnek a Bethlen Gábor környezetében készült művek közül Bojti Veres Gáspár, Keserői Dajka János, Milotai Nyilas István, Redmeczki T. János írásai. Rozsnyai Dávid *Horologium Turcicum* című mesegyűjteménye a *Pancsatantra* török közvetítéssel készített átdolgozása. Ezért, bár címe Guevara *Horologium principum*ára emlékeztet, nem fejedelmi tükör.

¹⁴⁷ „Prinzipiell haben Fürstenspiegel keinen akademisch-wissenschaftlichen Anspruch: sie wurden nicht für die Lehre an Universitäten geschrieben, sondern für die politische Praxis und die gebildete Öffentlichkeit – ein Aspekt, der ihre Vernachlässigung in der modernen Forschung vielleicht zum Teil erklären könnte”; *Politische Tugendlehre*, 6, a szerkesztők bevezetéséből.

fejedelmi tükrét tolmácsolta, ám ő maga református volt, akárcsak a választott erdélyi fejedelem, II. Apafi Mihály, akinek fordítását dedikálta.

A katolikus fejedelmi tükör lényegi hiányát nem szünteti meg II. Ferdinánd luxemburgi származású udvari papjának, Wilhelm Lamormaininak a császár halálát követően írt latin nyelvű erénykatalógusa, mivel ennek a tárgyalt fejedelmi tükrökhöz képest kevés magyarországi vonatkozása van. Nem változtat a helyzeten az az 1673-ban Prágában megjelent monumentális, 610 oldalas, félrétben nyomtatott munka, amely ugyan a *Fürstenspiegel* címet viseli, de valójában nem fejedelmi tükör, hanem a Habsburg-ház uralkodásának története I. Rudolftól I. Lipótig.¹⁴⁸ Ez a hiány természetesen nem azt jelenti, hogy a Habsburg politikának ne lettek volna támogatói a 17. századi Magyarországon, azonban az ő politikai írói tevékenységük figyelmen kívül hagyta a *pietas austriacá*hoz társuló fejedelmi tükör műfaját.¹⁴⁹

A fejedelmi tükrökhöz kapcsolódó műfajok közül a katolikus oldal álláspontját világítja meg Pázmány munkatársának, Balásfi Tamásnak a politikai irata, az 1620 körül kibontakozott politikai vitairódalom leginkább elméleti igényű alkotása, amelynek mondanivalója azonban csak részben azonosítható Pázmány álláspontjával.

A politika egyetemi oktatásához kapcsolódó számos mű reprezentánsa Frisowitz Boldizsár műve a fejedelem érényességéről, ami Lipsius *Politicája* második könyve VII. részének adaptációja.

A Laskai János által tolmácsolt híres Lipsius-mű, a *Politica* nem fejedelmi tükör, de az e műfaj által tárgyalt valamennyi lényeges kérdésre kitér. A 16–17. századi politikai irodalomból e mű hatott a legjobban a korabeli Magyarországon és Erdélyben; a Lipsius-fordítás figyelembevétel nélkül csonka maradna a politikai gondolkodásunk történetéről szóló vázlat. A Laskai-fordítás kapcsán említést kell tennünk arról is, hogy közvetlen szálak fűzték ezt a művet és fordítóját a 17. századi politikatudomány fellegváraihoz: Eperjeshez és az erdélyi fejedelemséghez. Feltehetőleg a Lipsius-hatás újabb bizonyítéka az az erdélyi eredetű levéltári anyagból előkerült kézirat, amely egy lényeges alkotásmódbeli kérdésre világít rá.¹⁵⁰ A restaurálás előtt álló, „Politicae causa efficiens seu authores” kezdetű, 30 oldalas latin nyelvű kézirat (az utólagos számozás szerint a 222–252. oldal) igen rossz állapotban van, a papír minden oldalon foszladozik, a szélek hiányosak. Az írás alapján a 17. század közepe tájáról származtatható kézirat mintegy 24 tematikus fejezetre oszlik, melyek a helyes fejedelmi magatartást antik szerzők (pl. Arisztotelész, Cicero, Curtius Rufus, Hérodotosz, Livius, Plutarkhosz, Tacitus, Xenophón és mások) gyakran felhasznált műveiből vett citátumok alapján jellemzik. Így esik szó például a fejedelem dicsőségkereséséről („Amor gloriae in principe”, 236), gyalázattól való tartásáról („Metus infamiae in principe”, 236), a fejedelem erkölcsi bölcsességéről („Prudentia ethica in principe”, 238), a jó tanácsokat követő fejedelemről („Princeps, qui aliorum bona consilia secuti sunt”, 244), a fejedelem színlelő magatartásáról („Dissimulatio in Principe”, 250) stb. A tematikus címek alatt az oldalak egyik felét elfoglaló idézetek találhatók, oly módon, hogy a locusjelölések többnyire paginát is tartalmaznak, üresen hagyva az oldalak nagyobb részét, így helyet hagyva további idézetek vagy – még inkább – kommentárok számára. Esetenként a ténamegjelölő címet teljesen üresen hagyott oldal követi. Megállapítható, hogy a szöveg összeállítója első lépésként csupán a szerkezet kialakítására törekedett, amely később az üresen hagyott részek kitöltésével teljes szöveggé (művé) alakítható, azaz *egy fejedelmi tükör vázlata*

¹⁴⁸ A magyar történelemről összefüggően csupán tíz oldal szól (WEINGARTEN, 1673, 266–276), s regiszterében nem szerepel pl. sem Pázmány, sem Zrínyi. A wolffenbütteli Herzog August Bibliothek példányát használtam, jelzete: 176. 13 Hist. 2°.

¹⁴⁹ A 17. század végétől megerősödő jezsuita moralizálás (pl. Tarnóczy István – I. ANGYAL, 1944, 232–245) a katolikus barokk udvari irodalom témakörébe tartozik.

¹⁵⁰ A *Kolozsmonostori Konvent Articuli diaetales*, F 29 (Filmtár: 46378) jelzetű kéziratra 2002 végén Bakács Bernadette hívta fel a figyelmemet a Magyar Országos Levéltárban, amelyet hálásan köszönök. A kéziratról előzetesen csak ennyit lehetett tudni: „állambölcséleti feljegyzések”, TRÓCSÁNYI, 1973, 145.

került elő. Ez az alkotásmód világít rá a citátumokra építő művek létrehozásának általános technikájára: 1) a tematikus fejezetekre osztás, 2) a locusok bejegyzése, 3) a kommentárok, az interpretáció, vagyis az összekötő szövegek elkészítése. Ilyen – de már befejezett – „idézet szerkesztmény”¹⁵¹ volt Lipsius *Politikája* is. A kézirat összeállítója nyilván tekintettel volt Lipsius művére, az azzal való kapcsolatot a számos tematikai megfelelés mutatja, azonban nem valamely összefüggő lipsiusi rész átvételéről van szó adott esetben, hanem egy több helyről egybeszerkesztett kompiláció körvonalai bontakoznak ki. Az sem lehetetlen, hogy iskolai oktatással összefüggő kéziratról van szó.

Végül az első (és a 17. században az egyetlen) magyarországi katolikus udvari etikát is említsük meg.¹⁵² Csáky István műve sok ponton érintkezik a fejedelmi tükör és az embléma műfajával, ugyanakkor mutatja a katolikus politikai gondolkodás laicizálódását: a jezsuita egyetemeken (Pázmány által is Grazban) előadott filozófiai, azaz a logikai, fizikai és metafizikai téziseket („példákat”) alkalmazza a politika egyes témaköreinek magyarázatához. Csáky művének elterjedtségére utal az a kézirat, amely az Országos Széchényi Könyvtárban található.¹⁵³ Az igen értékes, vegyes politikai tartalmú kéziratköteg, amely például az *Áfium* szövegét is tartalmazza,¹⁵⁴ Szepesi Pál (megh. 1685), Erdélybe menekült borsodi alispán, később fejedelmi tábornok tulajdonában volt, de nem kizárólag az ő másolatában maradt fenn.¹⁵⁵ Tartalmazza Csáky „G. C. I.” szerzői név alatt Lőcsén 1674-ben megjelent magyar fordításának (*RMK* I, 1169) címlapszövegét, a mottóul szánt idézeteket, az első három példa szövegét és a negyedik példa első mondatának töredékét.¹⁵⁶ Az őrszóval megszakadó szöveget tartalmazó oldal verzóján néhány aforizma olvasható „Ex versione Politicae C. S. C.” címmel, azaz nyilvánvalóan „Comes Stephanus de Chyak”-tól, más kéz írásában. A másolat elhagyja a nyomtatvány lapalji locusjelöléseit, mindazonáltal néhány másolási hibája, szókihagyása nyilvánvalóvá teszi, hogy az 1674-ben megjelent nyomtatványból készült. Elgondolkodtató azonban, hogy a kéziratban megjelenési időpontként 1675 olvasható, ami (ha ugyan nem másolási hiba), feltételezhetővé teszi a *Politica-philosophiai okoskodás szerint való rendes életnek példája* egy mindeddig ismeretlen, lőcsei 1675-ös kiadását is.

Bár – ahogyan arra Bene Sándor rámutatott – éles a választóvonal a Machiavelli előtti és utáni politikai irodalom nyelvét illetően –, a magyarországi fejedelmi tükrökben a toposzhasználat biztosítja a középkori és kora-újkor művek közötti folytonosságot. A fejedelmi tükrök szerzői nemcsak a 17. században, de azt megelőzően is ugyanabból az antik és bibliai irodalmi hagyományból kiindulva foglalmazták meg gondolataikat. Különösen tanulságos, hogy az *Intelmek* recepciója I. Rákóczi György *Fejedelmi parainesis*-én felismerhető, ugyanakkor a benne felhasznált toposzok és citátumok egy része a 17. században is kimutathatóan tovább él.¹⁵⁷ Andreas Pannonius

¹⁵¹ Négyesy László kifejezése, ZRÍNYI, 1985, 85.

¹⁵² Csáky művének magyar és latin nyomtatott kiadása 1674-ben jelent meg. A magyar nyomtatvány szövegétől eltérő kézirat fordítás teljes szövege: CSÁKY, 1992.

¹⁵³ A kézirat jelzete: Quart. Hung. 411. Köszönöm Nagy Leventének, hogy 2003 májusában fölhívta rá a figyelmemet.

¹⁵⁴ ZRÍNYI, 1985, 70, 263, 315.

¹⁵⁵ Az OSZK kéziratkatalógusa (*OSZK*, 1956, II, 420) a kézirat leírásakor három helyen is utal autográf Szepesi-írássra a több kézírást tartalmazó, 19. században bekötött kötetes kézirat 39r, 43r-44v és 47v oldalain, az itt található írások azonban különböznek egymástól. Minthogy a 39r oldalon Szepesi aláírása is szerepel, az itt található írás tekinthető autográfának.

¹⁵⁶ Csáky nyomtatott művének másolata a kézirat 79r-83r oldalain olvasható. Mindez a teljes szöveg kevesebb mint egytizede.

¹⁵⁷ Pl. a „legitime certantibus” (2 Tim 2, 5, az *Intelmek* I. részében) később II. Ferdinánd jelmondatává válik; In: *A magyar középkor irodalma*, 323; HARGITTAY, 2001, 232.

fejedelmi tükrében számos olyan toposz található, amely a 17. századi fejedelmi tükrökben is központi szerepet kap.¹⁵⁸ Már maga a tény, hogy fejedelmi tükrét Mátyásnak ajánlja, a Mátyás-mítosz kialakulásának egyik kezdeményezőjévé teszi. Az egyik leghíresebb történelmi toposz a várnai csata előzményeinek és körülményeinek bemutatása és értelmezése – amely később a katolikus és protestáns fél állandóan vitatott toposzává vált –, szintén megtalálható nála. A szerző itt Ulászló halálát csupán a csatában elkövetett hadvezetési hiba következményének tekinti, s nem tér ki a „ravasz szövegezésű” békekötés felmondásának sokat vitatott erkölcsi kérdéseire.¹⁵⁹ Jelentős állomás a Szent István-i felajánlás és a barokk kori Regnum Marianum eszme térhódítása közötti humanista időszakban Szűz Mária segítségül hívása és tisztelete fontosságának hangoztatása.¹⁶⁰ Andreas Pannonius külön fejezetet szentel annak a kérdésnek, hogy *Miért kerülnek pogányok kezére keresztények?*¹⁶¹ A bünt követő isteni büntetés Bibliából kiinduló és Szent Ágoston által is megerősített általános toposzának hangoztatása a tatárjárás kori *Planctustól* a hitviták korán¹⁶² és Zrínyi eposzán keresztül a reformkorig (sőt tovább is) állandóan visszatérő motívum történetiszemléletünkben. Nem hiányzik a „katharizmus humanista” művéből sem, bizonyítva a toposz meglétének folytonosságát. Másfél évezreden keresztül a filozófiai és történeti-politikai irodalom egyik legkedveltebb toposza, a társadalom antropologikus szemléletének gondolata (ahogy az emberi testben, úgy a társadalomban is minden tagra szükség van) szintén szerepel Andreas Pannoniusnál.¹⁶³ A mű teológiai jellegét mutatja, hogy olyan kérdéseket is tárgyal, melyek túlmutatnak az erénykatalógus szorosán vehető tematikáján. Ilyen *Az Antikrisztus eljöveteléről* szóló rész, amelyben az ördög fajzásáról, annak technikai megoldásairól esik szó, melynek nemzetközi szakirodalmát Pázmány is jól ismerte, s ezt kibővítette a Luther ördögi fajzásáról szóló híresztelések idézésével.¹⁶⁴ Biblikus-teológiai meghatározottságú a *Jelenések könyve* alapján tárgyalt, *A világ megújulásáról* szóló rész, s a drágakövekkel díszített város képe majd Pataki Füsüs János fejedelmi tükrének lesz strukturálisan meghatározó eleme. A toposzhasználatnak még olyan apró elemei is tovább élnek, mint a napi két mise hallgatása Hunyadi János és II. Ferdinánd esetében.¹⁶⁵ A szerző számára Hunyadi János különösen fontos személy. Megtudjuk, hogy öt évet szolgált táborában a szerző, s többször is emlegeti háláját.¹⁶⁶ Érthető ezek után, hogy a már az *Intelmekben* is hangoztatott erény, az elődök és ősök követésének fontossága itt különös jelentőséget nyer a Mátyásnak szóló kívánalmak között.

A toposzkészlet felhasználása természetesen szoros összefüggést mutat más műfajok citátum- és toposzhasználatával. Bornemisza Péternek *A fejedelemségről* szóló prédikációjában a következő – egyébként Pázmánynak a tematikailag hasonló prédikációiban is hivatkozott¹⁶⁷ – hasonlatok szerepelnek: a többször idézett Szent Pál-citátum (Róm 13, 1–2),¹⁶⁸ Salamon kijelentése a hatalom eredetéről: „az közönséges társaságban szükséges [...] az kormányos az hajónak igazgatására”,¹⁶⁹ a

¹⁵⁸ Boronkai Iván fordításában: In: *A magyar középkor irodalma*, 371–529.

¹⁵⁹ *Uo.*, 396–397.

¹⁶⁰ *Uo.*, 440–441.

¹⁶¹ *Uo.*, 443.

¹⁶² ÖZE, 1991.

¹⁶³ *A magyar középkor irodalma*, 461–463.

¹⁶⁴ PÁZMÁNY, 1637/2000, 200–201.

¹⁶⁵ *A magyar középkor irodalma*, 525 és LAMORMAINI, 1638, 54.

¹⁶⁶ *I. m.*, pl. 375, 528.

¹⁶⁷ HARGITTAY, 1987, 409–410.

¹⁶⁸ Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei, 1204, 1219.

¹⁶⁹ *Uo.*, 1204.

fejedelem a pásztorhoz hasonlatos,¹⁷⁰ megtalálható az emberi és társadalmi szervezet párhuzama is,¹⁷¹ az ellenállási jog („ha pedig Isten ellen parancsolok, ez bottal reám hadakozzál”),¹⁷² és a törvénytisztelet („Az törvének az fejedelem nem ura, hanem szolgája és őrzője”).¹⁷³ Igen sok toposz és hivatkozás megtalálható a Bethlen köréhez tartozó többi írónál is. Például Háportoni Forró Pálnál a salamoni hatalom-eredeztetés,¹⁷⁴ Milotai Nyilas Istvánnál pedig közvetlenül Bethlenre vonatkoztatva olvashatjuk, hogy a fejedelem úgy tündöklök, „mint a fényes nap az csillagok között az égen”.¹⁷⁵

A társadalom antropológikus szemlélete megvan Milotai Nyilas István zsoldármagyarázatában,¹⁷⁶ s évtizedekkel később felbukkan Tolnai F. István kálvinista prédikátor egyik művében.¹⁷⁷ Ez a toposz, a társadalomnak „politikus testként” való felfogása, ennek a párhuzamnak a részletesebb kifejtése vagy akár csak említése mind a magyar, mind az európai államelméleti irodalom egyik igen kedvelt hasonlata volt.¹⁷⁸ Az eredet kérdése bizonyára homályba vész.¹⁷⁹ Mint említettük, megvan már Andreas Pannonius *De regiis virtutibus*ában, s a hazai fejedelmi tükrök közül az orvos Weber János művében figyelhető meg a legerőteljesebb hatása, a *Janus bifrons*ban a műegész szerkezetét meghatározó tényezővé válik.

Jellegzetesen protestáns felhasználású toposz a 101. zsoldár citálása és kommentálása a fejedelmi tükrökben, s már Luther óta gyakori.¹⁸⁰ Ebben a zsoldárban „Dávid adott példát rá, hogyan kell a fejedelmi tisztet helyesen viselni, a fejedelmi udvart helyesen berendezni,” így Luther e zsoldárt Dávid fejedelmi tükrének fogta fel.¹⁸¹ Weber János – bizonyára német minta alapján – a 101. zsoldár szimbolikus kifejtésére építette fel a *Janus bifrons* mondanivalóját. Szepsi Korotz két helyen is utalt e zsoldárra,¹⁸² s az sem véletlen, hogy éppen a 101. zsoldár szövege áll a *Bazilikon dőron*-fordítás

¹⁷⁰ Uo., 1207.

¹⁷¹ Uo., 1208.

¹⁷² Uo., 1218, 1232.

¹⁷³ Uo., 1228.

¹⁷⁴ *Bethlen Gábor emlékezete*, 281 (Háportoni ajánló levele Curtius Rufus-fordításához).

¹⁷⁵ Uo., 286 (a *Speculum Trinitatis* előjáró beszéde). A Bethlennel kapcsolatos bibliai metaforákról: BARCZA, 1980, 83–92.

¹⁷⁶ MILOTAI NYILAS, 1620, 41. (*RMNy*, II, 1216. Példány Magyarországon csak az MTAK-ban található.)

¹⁷⁷ „Ha a testben az egyik tagnak vagyon nyavalyája és fájdalma, az egész test azon szomorkodik, bánkodik, és orvosság felől értekezik”. Tolnai F. István: *Haza békessége, avagy egyenes ösvény*, Nagyszeben, 1664. 17. Idézi: R. VÁRKONYI, 1981, 409.

¹⁷⁸ ARCHAMBAULT, 1967, FRÜHSORGE, 1974.

¹⁷⁹ A bibliai hivatkozás helye: 1 Kor 12, 12–26. L. Pázmánynál: *PÖM*, VI, 343 (*A keresztyén urak és szolgák tisztiről*); megtalálható még: *PÖM*, VII, 580 (*Mivel tartozunk fejedelmünknek*). – Arisztotelésznél: *Politika*, IV. könyv, 4, 1290b. (ARISZTOTELÉSZ, 1969, 204–205.) – Livius római történetében a hivatkozott hely: II. 32. (BORZSÁK, 1979², 20.) – Szent Tamás *Summájában* öt helyen fordul elő: *Summa theologica*, VI, 47. – Balásfi a *De fidelitate*ban szintén többször utal rá, hivatkozás nélkül (BALÁSFÍ, 1620). György Lajos az egyiptomi eredeztetést fogadja el, s felsorol több későbbi előfordulást: GYÖRGY, 1934, 163.

¹⁸⁰ Példák a német fejedelmi tükrök közül: SINGER, 1981, 42.

¹⁸¹ HELTAI, 1994, 157.

¹⁸² SZEPSI KOROTZ, 1612, 129, 136; *Iacobi primi*, 117, 120.

előtt.¹⁸³ Az e zsoltárra való hivatkozás Pataki Füsüsnél ugyanúgy megtalálható, mint a külföldi protestáns államelméleti irodalomban.¹⁸⁴

A *biblikus mitizáció* a bibliai hivatkozások, párhuzamok alkalmazásának egy sajátos módja. Tudatos eljárás a mű szerzője részéről: a kortársakra vonatkoztatott bibliai párhuzamok (nevek) valamilyen lényegi hasonlóság alapján jelentéstöbbletet kölcsönöznek a műnek, akár pozitív, akár negatív mitizációról van szó. Úgy vélem, az eddigi szórványos vizsgálatok nyomán nem tudatosult eléggé, hogy a biblikus mitizáció sajátos irodalmi-művészi eljárás, s éppen a legutóbbi évek vizsgálatainak eredményei győztek meg arról, hogy valójában egy új kutatási terület és irodalmi megközelítésmód lehetőségei körvonalazódtak 17. századi irodalmunk vonatkozásában,¹⁸⁵ noha régóta ismert, hogy a középkorban általánosan alkalmazott eljárásról van szó. Például a középkorban „legnépszerűbb” királyunk, Szent László alakjának jellemzéséül Sault, Jákobot, Dávidot, Júdás Makkabeust vagy Salamont említik a róla szóló prédikációk.¹⁸⁶ Szent László esetében megtaláljuk a névetimológiát (*Ladislaus = laus divinitus data populo*) is.¹⁸⁷ A középkori és kora újkori toposzhasználat részletes egybevetése kétségtelenül sok új eredményt hozhat a középkori szemlélet továbbélésére, módosulására, az eszmény és valóság viszonyának alakulására vonatkozóan.¹⁸⁸

Az áttekintés mégoly vázlatossága ellenére is megfogalmazható a 17. századi magyarországi politikai gondolkodás néhány alapvető sajátossága. A katolikus állásponton belül Balásfi a politikai küzdelmek által befolyásolt szélsőséget, Lamormaini az idealizált jezsuita-katolikus eszményt, Csáky a jezsuita kiindulásból (fő forrása: Jacob Masen) létrehozott sztoikus színezetű irányt képviseli. Zrínyi az európai katolikus felfogás egy modernebb, francia orientációjú változatát tette magáévá, és túllépett a teológia és politika sokáig elválaszthatatlanul összefonódó keretein a szuverén államtudomány irányába. Részben a középkori örökséget vitte tovább a protestáns fél (I. Rákóczi György), részben katolikus eredetű műveken keresztül – Prágai Guevera-fordítása és ifj. Teleki Mihály J. A. Weber-fordítása – fejezte ki magát. Kifejezetten protestáns szempontokat érvényesített Pataki Füsüs János és Szepsi Korotz György. Az eperjesi lutheránus Weber János többféle elemből épülő rendszere (humanista, sztoikus, protestáns, sőt a népfelség gondolata) a lojalitás és a burkolt ellenállás kötéltáncát mutatja. A különösen Guevaránál és Lipsiusnál erőteljes humanista-sztoikus irány – mely a vallásos morál fölé emelkedik műveikben – Magyarországon részben megmaradt (Draskovich Jánosnál és Laskainál), részben református szempontok szerint átértékelődött (Prágainál).

A 17. század első felében még a katolikus–protestáns ellentétén van a hangsúly. Ez a politikai elmélet szintjén is kimutatható. Pázmány a klérus lelki hatalmát vallotta, s különösebb nyomaték nélkül, de megfogalmazta a zsarnokkal szembeni ellenállási jogot is. Elméletében az Istentől származó uralkodói hatalom alá van rendelve az emberi törvényeknek.¹⁸⁹ A protestáns oldalon Alvinczi Péter húz választóvonalat a vallási és a világi szféra közé.¹⁹⁰ Emellett azonban a református szemlélet is alapvetően teológiaiilag determinált. E felfogás – általában külön hivatkozások nélkül is – közvetlenül Kálvin tanaira vezethető vissza. Ez részben az ellenállási jog

¹⁸³ Szenci Molnár Albert fordításában az ‘A’ ív előtti oldalon. – L. még VÁSÁRHELYI, 1985, 47.

¹⁸⁴ PATAKI FÜSÜS, 1626, 49. Számos további toposzt említ: WENDE, 1991.

¹⁸⁵ HELTAI, 1983, 685–708; PÓCSI, 1992, 99–117; HELTAI, 1994, 155–161; HARGITTAY, 1997.

¹⁸⁶ MADAS, 2000, 153. L. még: SZOVÁK, 2000.

¹⁸⁷ MADAS, 2000, 155 és BOLLÓK, 1994.

¹⁸⁸ Kiindulópontot jelenthetnek ehhez a vizsgálathoz Kurcz Ágnes és Klaniczay Gábor szintézisei: KURCZ, 1988; KLANICZAY G., 2000.

¹⁸⁹ HARGITTAY, 1987.

¹⁹⁰ HELTAI, 1989, 246.

korai megjelenésében,¹⁹¹ részben az ideális állam szerkezetében mutatkozik meg. Pázmányhoz hasonlóan az arisztotelészi elmélet követése mutatható ki Alvinczinél is, amelyben az állam léte a természetjogból következik. Kálvin szerint „Isten és az uralkodó, illetve a hatóságok közti viszony közvetlen megbízásos jellegű, azaz a megbízottak nem rendelkeznek maguk a hivataluk fölött, hanem egyszerűen Isten tisztviselői. Isten, hogy e felsőségnek a hatalom gyakorlását lehetővé tegye, a hatalom gyakorlóit a Szentlélek ajándékaiként heroicum ingeniummal, heroica virtussal ruházza fel. Ezzel a felsőség pneumatikus-karizmatikus jelleget ölt.”¹⁹² Tekintve, hogy az állam is „közvetlen Isten hatalma alá vetve működik, ezért az ő törvényétől nem is térhet el”, ez a törvény pedig maga a tízparancsolat. Pataki Füsüs ennek jegyében fogalmazta meg a *Királyoknak tükrö*e első, a törvényről szóló fejezetét.¹⁹³ Az ő Kálvinra visszavezethető rendszerében a magisztrátus feladata a törvények megtartása feletti őrködés. A Pázmány-féle törvényfelfogás szerint a törvényalkotásban az emberi tényező nagyobb szerephez jut, ugyanakkor az igazság és a törvény szinonimaként való alkalmazása teremti meg a kapcsolatot a földi és a transzcendens szféra között.¹⁹⁴

A katolikus és protestáns álláspont közös vonásai a hasonló toposzkészlet¹⁹⁵ és a teológiai determináltság.¹⁹⁶ Mint utaltunk arra, Magyarországon a 17. század második felében már megérték a politika önállósodásának feltételei. Ezen az úton indult el Zrínyi, akinek politikai elmélete mind a hagyományos katolikus, mind a protestáns rendszertől különbözik, éppen az említett determináció hiánya miatt. A század második felében minden gyötrelmes történelmi esemény ellenére – vagy talán éppen ezek miatt – az elmélet szintjén megindult a katolikus és protestáns felfogás közeledése. A sztoikus alapvetésű lipsiusi rendszer általánosan elfogadhatóvá vált, katolikus szellemű műveket ideológiai szembenállás nélkül vettek át a reformátusok (ifj. Teleki, Pataki István, Pápai Páriz), megerősödött a protestáns eredetű vallási tolerancia.¹⁹⁷ Ezzel párhuzamosan a politikai diszkurzus nyelve is jelentős átalakuláson ment keresztül. Talán a Teleki-féle *Fejedelmi lélek* mutatja legjobban, hogy Machiavelli tanait és nyelvét a továbbiakban egyik felekezet sem hagyhatja figyelmen kívül. A 18. században részben az államirányítás praktikus tudományává, részben udvari-társasági etikává alakult át a politika.

Végezetül ismételnem kell térnünk Bene Sándor programtanulmányára,¹⁹⁸ mely élesen világítja meg a külföldi kutatások párhuzamos és komplementer voltát, ugyanakkor a hazai vizsgálatok sajátos kezdetlegességét. Az általa vázolt kutatási terv előnyei a következőkben foglalhatók össze röviden: bekapcsolódás a nemzetközi kutatás (amerikai, angol, francia, német, olasz) irányába, a 15–17. századi külföldi szellemi áramlatok hazai recepciójának vizsgálata, a terminológia- és toposzkutatás kiterjesztése, az elméleti problémák tisztázásának elősegítése és kérdések föltétele a részletvizsgálatok segítségével, a szükséges alap kutatások elvégzése. Mindaddig azonban helyben topogunk, amíg ezen utolsóként említett feladat elvégzéséhez hozzá nem fogunk. A *politica*

¹⁹¹ BENDA, 1970, 420–427; BENDA, 1971; PÉTER, 1984, 66–71.

¹⁹² HELTAI, 1994, 160. Bohateč Isten és az állam viszonyát – Kálvin alapján – pneumatokráciának nevezi: BOHATEČ, 1936, 18.

¹⁹³ HELTAI, 1994, 159–160.

¹⁹⁴ Szabó Ferenc írja a *De iustitia et iure* traktátus elemzésében: „Mintha a Krisztusban kapott ‘igazságosságnak’ (megigazultságnak) nem lenne köze az emberi kapcsolatokat szabályozó etikához! Kicsit ‘pogánynak’ tűnik ez a jog és igazságosság!”, SZABÓ F., 1990², 167.

¹⁹⁵ DUCHHARDT, 1991, 40.

¹⁹⁶ „Trident és Genf konzervatív politikai üzenete az egyház világi hatalmat ellenőrző szerepének megerősítését, a *politica ecclesiastica* elsőbbségét posztulálta (utóbbi egyenesen beleolvastotta a világi magisztrátust a teokratikus igazgatási modellbe)”, BENE, 1999, 353–354.

¹⁹⁷ E toleranciát nem taktikai, hanem teológiai indokoltságúnak tartja: BARCZA, 1978.

¹⁹⁸ A *Theatrum politicumból* (BENE, 1999) kinőtt tanulmány: BENE, 2001.

disciplina területébe tartozó magyarországi munkák bibliográfiai feltárása és beható szövegszerű ismerete szükséges a szintézis eléréséhez, a magyarországi politikai irodalom, nyelv és eszmetörténet modellezéséhez. A Bene által átemelt és felállított kategóriák máris hangsúlyosak és nélkülözhetetlenek: általuk megszólítható és értelmezhető lesz a régi magyarországi *historia litteraria* alkotásainak több műfaja.

Rövidítésjegyzék

ANGYAL, 1944	ANGYAL Endre, <i>Udvári kultúra, udvari költészet</i> , Kolozsvár, 1944.
ARCHAMBAULT, 1967	ARCHAMBAULT, Paul, <i>The Analogy of the „Body” In Renaissance Political Literature</i> , Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance (29)1967, 21–53.
ARISZTOTELÉSZ, 1969	ARISZTOTELÉSZ, <i>Politika</i> , ford. SZABÓ Miklós, Bp., 1969.
BALÁSFÍ, 1620	BALÁSFÍ Tamás, <i>De fidelitate subditorum erga principes</i> , Wien, 1620.
BALLAGI, 1888	BALLAGI Géza, <i>A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig</i> , Bp., 1888.
BARCZA, 1978	BARCZA József, <i>A vallási türelem elvi alapjai a XVII. század magyar protestáns teológiájában</i> , Theológiai Szemle, 1978, 282–291.
BARCZA, 1980	BARCZA József, <i>Bethlen Gábor, a református fejedelem</i> , Bp., 1980.
BARNER, 1970	BARNER, Wilfried, <i>Barockrhetorik: Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen</i> , Tübingen, 1970.
BARTAL, 1901	BARTAL Antal, <i>Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae</i> , Lipcse, 1901.
BENCE, 1991	BENCE György, <i>Bevezetés a politikai eszmetörténetbe: Források, módszerek, szakirodalom</i> , Bp., 1991. (Az ELTE Bölcsészettudományi Karon meghirdetett kurzus programja, kézirat.)
BENDA, 1970	BENDA Kálmán, <i>Habsburg politika és rendi ellenállás</i> , Történelmi Szemle, 1970, 404–427.
BENDA, 1971	BENDA Kálmán, <i>A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára</i> , 1971, 322–330.
BENE, 1999	BENE Sándor, <i>Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban</i> , Debrecen, 1999.
BENE, 2001	BENE Sándor, <i>A politikai nyilvánosság modelljei és a politikai diszkurzus típusai a kora újkori Magyarországon. (Javaslat egy kutatási programra.)</i> Bp., 2001. (Kézirat.)
BERGES, 1938	BERGES, Wilhelm, <i>Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters</i> , Stuttgart, Karl W. Hiersemann, 1938.
<i>Bethlen Gábor emlékezete</i>	<i>Bethlen Gábor emlékezete</i> , kiad., bev. MAKKAI László, Bp., 1980.
BOHATEČ, 1936	BOHATEČ, Joseph, <i>Isten szuverénitása és az állam Kálvin tanításában</i> , ford. TRÓCSÁNYI Dezső, Pápa, 1936.
BOLLÓK, 1994	BOLLÓK János, <i>Ladislaus: Egy középkori etimológia és tanulságai</i> , In <i>Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére</i> , szerk. DRASKÓCZY István, Bp., 1994, 63–173.
BORZSÁK, 1979 ²	<i>Római történeti chrestomatia</i> , szerk. BORZSÁK István, Bp., 1979 ² .
CSÁKY, 1992	CSÁKY István, <i>Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája</i> , bev., kiad., HARGITTAY Emil, Bp., 1992.
DRASKOVICH, 1610/1989	DRASKOVICH János, <i>Horologii principum, azaz az fejedelmek órájának második könyve</i> , Graz, 1610. A faksimile szövegét közzéteszi KÖSZEGHY Péter, KOM-LOVSZKI Tibor tanulmányával, Bp., 1989 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 23).

DRASKOVICH, PRÁGAI, 1628	(DRASKOVICH János), PRÁGAI András, <i>Feiedelmeknec serkentő oraia, az az Marcvs Avrelius csaszarnac eleteröl [...] három könyvec</i> , Bártfa, 1628
DRAUDIUS, 1625a	DRAUDIUS, Georgius, <i>Bibliotheca classica sive catalogus officinalis</i> , Frankfurt, 1625.
DRAUDIUS 1625b	DRAUDIUS, Georgius, <i>Bibliotheca exotica sive catalogus officinalis</i> , Frankfurt, 1625.
DUCHHARDT, 1991	DUCHHARDT, Heinz, <i>Das protestantische Herrscherbild des 17. Jahrhunderts im Reich</i> , In <i>Das Herrscherbild im 17. Jahrhundert</i> , REPGEN, Konrad (Hrsg.), Münster, Aschendorff, 1991 (Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte), 26–42.
ERDÉLYI, 1885	ERDÉLYI János, <i>A bölcsészet Magyarországon</i> , Bp., 1885.
FRISOWITZ, 1625	FRISOWITZ, Balthasar, <i>Oratio de virtute principis</i> , Frankfurt, 1625.
FRÜHSORGE, 1974	FRÜHSORGE, Gotthardt, <i>Der politische Körper: Zum Begriff des Politischen im 17. Jahrhundert und in den Romanen Christian Weises</i> , Stuttgart, I. B. Metzlersche, 1974.
GG, I–VI	<i>Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland</i> , I–VI, BRUNNER, Otto; CONZE, Werner; KOSELLECK, Reinhart (Hrsg.), Stuttgart, 1972–1991.
GRABES, 1973	GRABES, Herbert, <i>Speculum, Mirror und Looking-Glass: Kontinuität und Originalität der Spiegelmetaphor in den Buchtiteln des Mittelalters und der englischen Literatur des 13. bis 17. Jahrhunderts</i> , Tübingen, 1973.
GYÖRFFY, 1977	GYÖRFFY György, <i>István király és műve</i> , Bp., 1977.
GYÖRGY, 1934	GYÖRGY Lajos, <i>A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai</i> , Bp., 1934.
HARGITTAY, 1987	HARGITTAY Emil, <i>A politikai elmélet Pázmány tevékenységének hátterében</i> , In <i>Pázmány Péter emlékezete</i> , szerk. LUKÁCS László, SZABÓ Ferenc, Róma, 1987, 405–448.
HARGITTAY, 1997	HARGITTAY Emil, <i>A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetben</i> , In „Mint sok fát gyümölcse...”: Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére, Bp., 1997, 73–85. – Ua.: <i>A magyar művelődés és a kereszténység – La civiltà ungherese e il cristianesimo</i> , II, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, Bp.–Szeged, 1998, 731–742.
HARGITTAY, 2001	HARGITTAY Emil, <i>Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben</i> , Bp., 2001.
HELTAI, 1983	HELTAI János, <i>Bethlen Gábor és Báthori Gábor viszonya a kortársak szemében</i> , Irodalomtörténet, 1983, 685–708.
HELTAI, 1989	HELTAI János, <i>Alvinczi Péter pályája</i> , In <i>Alvinczi Péter, Magyarország panaszainak megoltalmazása</i> , kiad., ford., jegyz. Heltai János, Bp., 1989, 229–257.
HELTAI, 1994	HELTAI János, <i>Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok</i> , Bp., 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21).
<i>Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei</i>	<i>Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei</i> , kiad., NEMESKÜRTY István, Bp., 1980 (Magyar Remekírók).
<i>Iacobi primi</i>	<i>Iacobi primi [...] sive regia Institutio</i> , Hanau, 1604.
<i>Janus Pannonius – Magyarországi humanisták</i>	<i>Janus Pannonius – Magyarországi humanisták</i> , vál., szöveggond., jegyz. KLANICZAY Tibor, Bp., 1982 (Magyar Remekírók).

- KLANICZAY G., 2000 KLANICZAY Gábor, *Az uralkodók szentsége a középkorban: Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*, Bp., 2000.
- KLEINEKE, 1973² KLEINEKE, Wilhelm, *Englische Fürstenspiegel vom Policraticus Johannis von Salisburg bis zum Basilikon Doron König Jakobs I*, Tübingen, Max Niemeyer, 1973².
- KÖPECZI, 1977 KÖPECZI Béla, *A magyar politikai irodalom kezdeteihez: Kovacsóczy Farkas Dialógusáról*, In Uő, *Függetlenség és haladás*, Bp., 1977, 13–30.
- KURCZ, 1988 KURCZ Ágnes, *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*, sajtó alá rendezte KLANICZAY Gábor, Bp., 1988.
- LAMORMAINI, 1638 LAMORMAINI, Guilielmus, *Ferdinandi II. Romanorum Imperatoris virtutes*, Wien, 1638.
- LASKAI, 1970 LASKAI János *Válogatott művei: Magyar Iustus Lipsius*, szerk., bev. TARNÓC Márton, Bp., 1970 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 2).
- LIPENIUS, 1682 LIPENIUS, Martinus, *Bibliotheca realis philosophica omnium materiarum, rerum et titulorum in universo totius philosophiae*, Frankfurt, 1682.
- LIPENIUS, 1685 LIPENIUS, Martinus, *Bibliotheca universalis omnium materiarum, rerum et titulorum in theologica, juridica medica et philosophia*, Frankfurt, 1685.
- LUKÁCSY, 1998 LUKÁCSY Sándor, *Az állam lelke (Machiavelli és egyházi irodalmunk)*, ItK, 1998, 301–336.
- MADAS, 2000 MADAS Edit, „Coepit verbum Dei disseminari in Ungaria”: *Prédikációirodalom a középkori Magyarországon*, Bp., 2000. (Doktori értekezés, kézirat.)
- A magyar középkor irodalma* *A magyar középkor irodalma*, kiad. V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1984 (Magyar Remekírók).
- MILOTAI NYILAS, 1620 MILOTAI NYILAS István, *Sz. Davidnak huzadik soltaranak rövid praedicatiok szerint való magyarázattyá*, Kassa, 1620.
- MT *Magyarország története 1526–1686*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1985.
- MÜLLER, 1985 MÜLLER, Rainer A., *Die deutschen Fürstenspiegel des 17. Jahrhunderts: Regierungslehren und politische Pädagogik*, Historische Zeitschrift, 1985, 571–597.
- MÜNCH, 1909 MÜNCH, Wilhelm, *Gedanken über Fürstenerziehung aus alter und neuer Zeit*, München, 1909.
- OSZK, 1956 *Az Országos Széchényi Könyvtár magyar nyelvű újkori kötetes kézíratainak katalógusa*, I–III, Bp., 1956.
- ŐZE, 1991 ŐZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., 1991.
- PACZOLAY, 1982 PACZOLAY Péter, *Rimay János és korának politikaelmélete*, ItK, 1982, 677–681.
- PATAKI FÜSÜS, 1626 PATAKI FÜSÜS János, *Királyoknak tüköre, melyben abrazattyok szépen ragyog és tündöklök, az feiedelmeknek és egyéb vralkodóknak kedvéért példáiül irattatott és formáltatott Pataki Füsüs Ianos vngvári praedikátor által*, Bártfa, 1626.
- PÁZMÁNY, 1637/2000 PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus. Igazsagra vezetlő kalavz*, Pozsony, 1637, kísértő tan. HARGITTAY Emil, Bp. 2000 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 23).
- PÉTER, 1984 PÉTER Katalin, *Az alattvalók ellenállási joga Magyarországon a reformáció után*, In *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Luther Márton születésének 500. évfordulójára*, szerk. FABINY Tibor, Bp., 1984, 66–71.

PÓCSI, 1992	PÓCSI Katalin, <i>Pataki Füsüs János királytükrenek jelképrendszeréről</i> , Irodalomtörténet, 1992, 99–117.
<i>Politische Tugendlehre</i>	<i>Politische Tugendlehre und Regierungskunst: Studien zum Fürstenspiegel der Frühen Neuzeit</i> , MÜHLEISEN, Hans-Otto, STAMMEN, Theo (Hrsg.), Tübingen, Max Niemeyer, 1990.
PÖM, I–VII	<i>Pázmány Péter összes munkái</i> , A budapesti kir. m. Tud. egyet. megbízásából egybegyűjti és kiad. ugyanazon egyetem Hittud. Kara, Magyar sorozat, I–VII, Bp., 1894–1905.
RAC, VIII	<i>Reallexikon für Antike und Christentum</i> , KLAUSER, Theodor (Hrsg.), VIII., Stuttgart, Anton Hiersemann, 1972.
RÁKÓCZI, 1979	I. RÁKÓCZI György, <i>Fejedelmi parainesis</i> , In <i>Magyar gondolkodók, 17. század</i> , kiad., jegyz. TARNÓC Márton, Bp., 1979 (Magyar Remekírók), 133–137.
RMK, I–III	SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád, <i>Régi magyar könyvtár</i> , I–III, Bp., 1879–1898.
SINGER, 1981	SINGER, Bruno, <i>Die Fürstenspiegel in Deutschland im Zeitalter des Humanismus und der Reformation</i> , München, Wilhelm Fink, 1981.
<i>Summa theologica</i>	<i>S. Thomae Aquinatis [...] Summa theologica</i> , I–VI, Taurini, Marietti, 1938.
SZABÓ F., 1990 ²	SZABÓ Ferenc, <i>A teológus Pázmány</i> , Róma, 1990 ² .
SZEPSI KOROTZ, 1612	SZEPSI KOROTZ György, <i>Bazilikon dórón: Az angliai, scotiai [...] első Jacob kiralynac, az igaz hitnec oltalmazojanak etc. fia tanitasaért irtt kiralyi ajandeka</i> , Oppenheim, 1612.
SZOVÁK, 2000	SZOVÁK Kornél, <i>Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban</i> , Századok, 2000, 117–145.
TELEKI, 1689	Ifj. TELEKI Mihály, <i>Fejedelmi lelek, avvagy a' jo fejedelemnek szükséges ajandeki, mellyeket rövid szakaszokban foglalván historiákkal és politiai elmékedésekkel világositván deák nyelven adott ki Weber Adam Janos</i> , Kolozsvár, 1689.
TRE, VIII, XI	<i>Theologische Realenzyklopädie</i> , KRAUSE, Gerhard, MÜLLER, Gerhard (Hrsg.), Bd. VIII., XI., Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1981, 1983.
TRÓCSÁNYI, 1973	TRÓCSÁNYI Zsolt, <i>Erdélyi kormányhatósági levéltárak</i> , Bp., 1973.
ÚMIL, I–III	<i>Új magyar irodalmi lexikon</i> , I–III, főszerk. PÉTER László, Bp., 1994.
R. VÁRKONYI, 1981	R. VÁRKONYI Ágnes, <i>Politikai elmélet – politikai gyakorlat</i> , Irodalomtörténet, 1981, 399–413.
VÁSÁRHELYI, 1985	VÁSÁRHELYI Judit, <i>Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében</i> , Bp., 1985 (Humanizmus és Reformáció, 12).
VIZKELETY, 1990	VIZKELETY András, <i>Nádasdi Bálint omniáriuma és beszéde a fejedelmi tisztról</i> , In <i>Collectanea Tiburtiana</i> , szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, 1990, 121–128.
VL, I–XIV	<i>Világirodalmi lexikon</i> , I–XIV, főszerk. KIRÁLY István, SZERDAHELYI István, Bp., 1970–1992.
WEBER, 1662	WEBER, Johannes, <i>Janus Bifrons, seu Speculum Physico Politicum, Das ist Natürlicher Regenten Spiegel</i> , Lócse, 1662.
WEBER, 1665	WEBER, Johannes, <i>Lectio Principum, Das ist Regenten Lection</i> , Lócse, 1665.
WEINGARTEN, 1673	WEINGARTEN, Johann Jacob, <i>Fürsten-Spiegel oder Monarchia des hochlöblichen Ertz-Hauses Oesterreich</i> , Prag, 1673.

- WENDE, 1991 WENDE, Peter, *Das Herrscherbild des 17. Jahrhunderts in England*, In *Das Herrscherbild im 17. Jahrhundert*, REPGEN, Konrad (Hrsg.), Münster, Aschendorff, 1991 (Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte, 19), 58–78.
- ZRÍNYI, 1985 *Zrínyi Miklós prózai művei*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1985 (Zrínyi Könyvtár, 1).

Jakó Klára (*Cluj-Napoca*)
Értelmiség és hatalom viszonya a moldvai és havasalföldi vajdák magyar secretariusai pályájának tükrében

A moldvai és havasalföldi vajdák magyar secretariusai, a magyar nyelvű írásbeliség e sajátos ágának gyakorlóit különleges színterület képezik a 16–17. században kialakulóban lévő, az erdélyi fejedelemség területén kifejlődő, értelmiséginek nevezhető rétegnek. Sajátos jellemzőiket meghatározza földrajzi-politikai-társadalmi környezetük, ahol tevékenykednek (Moldva és Havasalfölde vajdasága), a „közönséges” secretariusságon túlmutató, már-már diplomáciainak tekinthető szerepkörük, munkájuk többnyire időleges mivolta.

Ahhoz, hogy értelmiség és hatalom viszonyának e sajátos megnyilvánulási területét vizsgálhassuk, mindenekelőtt tisztában kell lennünk a moldvai és havasalföldi vajdai kancelláriák felépítésével, működésével, már amennyire a viszonylag gyér szakirodalom ezt lehetővé teszi. A kutatást hátráltató sajnálatos tény, hogy a 18. századot megelőzően nem létezett a vajdai kancelláriák mellett levéltár.¹⁹⁹ Ebből következik, hogy csak a kancelláriák által kibocsátott iratok és az elbeszélő forrásokban található gyér információk alapján, csupán a két világháború közötti időszakokkal kezdődően sikerült a szakembereknek felvázolniuk e két vajdai kancellária működését.²⁰⁰ Mivel mind Moldva, mind pedig Havasalfölde az ortodox világ részei voltak, a kancelláriákban folyó írásosság is nyilvánvalóan legnagyobb részben cirill betűs, előbb ószláv, majd román nyelvű volt, s ezen intézmények felépítése, a tisztségviselők megnevezése, az oklevelek formai jegyei elsősorban a bizánci-szláv világban gyökereznek. A két ország kancelláriái az általános, közös jellemzőkön kívül bizonyos sajátos jegyekkel is rendelkeznek, hiszen Moldvában a lengyel és a magyar hatás az erősebb, míg Havasalföldében a bizánci-szláv. Egyes szakemberek a litván–oroszlás hatást is felfedezni vélik, sőt talán nem tévedünk, ha a török írásbeliséghez kötődő szokások előfordulásáról is beszélünk (gondolok itt elsősorban a fekete tintás szárazpecsét időnkénti használatára). A kancelláriák megjelenése mindkét országban a feudális állam kialakulásával, megerősödésével párhuzamosan történt. Moldvában lényegében Alexandru cel Bun uralkodásától (1400–1432) számíthatjuk a vajdai kancellária szervezett működését.

Az itt dolgozóknak két csoportját különböztethetjük meg: az elsőbe a vezető és ellenőrző szerepet játszókat tartoznak (a nagy *logofăt*,²⁰¹ majd később másod, illetve harmad *logofăt*), a második csoportba az íródeákokat sorolhatjuk. A *logofăt* mindenkor világi személy volt, körülbelül a 16. század elejétől fogva az udvari főméltóságok sorában az élen állt, lényegében a vajda tanácsadójává vált.²⁰² A moldvai és a havasalföldi főtisztviselők archontológiáját²⁰³ lapozva feltűnik, hogy

¹⁹⁹ CIUREA, Dumitru: *Diplomatica latina în Tarile Române. Noi contribuții*. In *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol*. Iasi. 8/1971. 2.

²⁰⁰ GRAMADA, Nicolae: *Cancelaria domneasca în Moldova pînă la domnia lui Constantin Mavrocordat*. In *Codrul Cosminului* 9/1935. 129–231.; COSTACHESCU, Mihai: *Documentele Moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*. Iasi. 1932.; CIUREA, Dumitru: *i. m.*, 1–24. UO, *Observatii pe marginea documentelor latine romînesti*. In *Apulum*. 2/1943–45. 215–250.; BOGDAN, Ioan: *Album paleografic moldovenesc* (Nicolae Iorga bevezetőjével). București–Paris. 1926.; VACARU, Silviu: *Activitatea dieilor din cancelaria domneasca a Moldovei în prima jumătate a secolului al XVII-lea*. In *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol Iasi*. 30/1993. 93–113.; SIMASCHI, Leon–IGNAT, Georgeta: *Constituirea cancelariei statului feudal moldovenesc I–II*. In *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol*. Iasi. 9/1972. 107–132., 10/1973. 123–150.

²⁰¹ *logofăt* = kancellár

²⁰² GRAMADA: *i. m.*, 143.

²⁰³ STOICESCU, Nicolae: *Dictionar al marilor dregatori din Tara Româneasca și Moldova (sec. XIV–XVII.)*. București. 1971.

ugyanaz a személy sok esetben a legkülönbözőbb főtisztviségeket viseli, tehát valószínűleg nem minden esetben a kancelláriai munkában való jártasság volt a döntő szempont a *logofăt* kiválasztásában. Éppen a hatalomhoz való viszony szempontjából szükséges megjegyeznünk, hogy mivel a *logofăt* közvetlenül a vajda nevezte ki, s bármikor visszahívhatta,²⁰⁴ lényegében teljességgel az ő személyétől függött, így hát (ismerve a vajdai hatalom ingatagságát) nem is volt nagyon biztos pozíció. Betöltésekor természetesen a vajdához való hűség döntő szerepe mellett az illetőnek vélhetően az írásbeliség világában, s lehetőleg a kancelláriai munkában is jártas személynek kellett lennie. Ő volt a kancelláriai munka irányítója és ellenőrzője, felelős a kiállított írások hitelességeért, szükség esetén alkalmazta az írnokokat, bonyolította a vajda levelezését, ő őrizte a vajdai pecsétet, s valószínűleg ő szedte be az okiratok kiállításáért fizetett díjakat. Úgy tűnik, kezdetben nekik kellett megszerkeszteniök az okmányok szövegét, s ellenőrizni az írnokok munkáját a tisztázás után, s ők pecsételték le az oklevelet. Távollétükben feladatkörüket (bizonyos megszorításokkal) az úgynevezett első írnok, majd később a másod- (*vicecancellarius*), illetve a harmad-logofăt (a lengyel kancelláriabeli *primsecretarius*) vette át. Úgy tűnik, sokszor ez a tisztség „örökölhető” is volt, egy családon belül több generációból is kerültek ki *logofăt*ok. A logofăt-kancellár hatalma nagy volt, képviselője inkább politikusnak tekinthető, mintsem értelmiséginek.

A tényleges írásbeli munkát az írnokok végezték, akiket deákoknak, *gramatic*oknak vagy *pisar*oknak neveztek. A későbbiekben ez a csoport is differenciálódott: a magasabb rangúakat, a nagyobb tapasztalattal rendelkezőket *uricarnak* neveztek. Egyiküknek mindig a vajda mellett kellett tartózkodnia, sőt olykor diplomáciai feladattal is megbízták némelyüket. A vajda személyes kancelláriája és a *diván*²⁰⁵ kancelláriája csupán a 18. században, Constantin Mavrocordat (uralkodása Moldvában: 1733–1735 és Havasalföldön: 1735–1741) reformjait követően különültek el.²⁰⁶

A kutatók véleménye szerint a deákság is nem egy esetben apáról fiúra öröklődő mesterséggé vált. Természetesen a politikai instabilitás ezt a kategóriát kevésbé érintette. Társadalmi gyökereiket tekintve legnagyobbbrészt bojár-, és különösen a későbbi időkben szabad paraszti családokból származtak.²⁰⁷

A fentebbiekben vázolt szerkezetű kancelláriákba tagozódott be a minket most foglalkoztató, idegen nyelveket kiszolgáló részleg. Ezek között a korai időszakban legfontosabb a latin *secretarius* volt, hiszen leginkább ezen a nyelven tarthatták fenn kapcsolataikat Közép- és Nyugat-Európával. Ezek között a legfontosabb szerepet kezdetben a lengyelek játszották (Moldva esetében), majd a 16. századtól az erdélyi magyarok vagy a moldvai katolikusok. Különösen a 16. századtól kezdődően ezt a szerepet gyakran a lengyel, illetve a magyar *secretarius* látta el. A változás érthető, hiszen ekkorra tehető az anyanyelvű írásbeliség elterjedése, s ezen belül a diplomácia területén való térnyerése, s ezzel párhuzamosan a különböző nyelveken levelező, általában egy-egy főnyi: magyar, lengyel, görög, török, tatár *secretariusi* részleg megjelenése. Ezek közül sajátos helyzete volt a török deáknak, az úgynevezett *divan effendinek*, aki az írás, olvasás és tolmácsolás mellett bíraskodott a törökök és a helybeliek közötti peres ügyekben, és lényegében a vajda tevékenységét ellenőrző hivatalos kémnek tekintették.²⁰⁸

A következőkben a *secretarius hugaricus* vagy ahogyan a román források említik, a *pisarul unguresc* tevékenységét fogjuk megvizsgálni, hiszen a 16. század közepétől a 18. század elejéig a magyar nyelvű levelezés a térség diplomáciájában meghatározó jelentőségű volt.

²⁰⁴ CIUREA, Dumitru: *Observatii pe marginea doumentelor latine românești*. In *Apulum*. 2/1943–45. 8.

²⁰⁵ Vajdai tanács, mely a legmagasabb tisztségviselők részvételével zajlik, magyar megfelelője a királyi vagy fejedelmi tanács.

²⁰⁶ GRAMADA: *i. m.*, 179.

²⁰⁷ VACARU: *i. m.*, 100.; GRAMADA: *i. m.*, 149, 180.

²⁰⁸ VACARU: *i. m.*, 111.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a kancellárián belüli státusuk lényegesen különbözött a fentebb bemutatott írnokokétól. Nyelvtudásuknak köszönhetően sokszor tolmácsként is tevékenykedtek, sőt a diplomáciai életbe is bekapcsolódtak. Ennek következtében nemegyszer szerephez jutottak a külpolitikában is, ismerői voltak a kulisszák mögötti diplomáciai mesterkedéseknek, titkos terveknek, tárgyalásoknak. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy személyük szorosan kötődött a vajdához, gyakran annak sorsához is. A vizsgált levéltári anyag alapján, az írás-összehasonlításra alapozva kijelenthető, hogy magyar secretariusi tevékenységük általában a vajda megváltozásával egy időben lezárul. A vajdához való szoros, személyes kötődésre utaló tény továbbá az is, hogy egyesek közülük a száműzetésbe is elkísérték urukat, s továbbra is szolgálták secretariusként, tolmácsként. Kitűnő példa erre Radu Șerban havasalföldi vajda (1602–1610; 1611. június–szeptember) esete, aki száműzetése során eljutott Nagyszombatba és Bécsbe, ahonnan származó, máig megmaradt latin és magyar nyelvű levelezése²⁰⁹ bizonyítja, hogy magyar és latin nyelvű secretariusainak szolgálatait mindvégig igénybe vette.

Az idegen nyelveken szolgáló secretariusok anyagi helyzete is különbözött a vajdai kancelláriák többi írnokáétól. Szolgálataikra ugyanis nem volt igény a moldvai és havasalföldi társadalom, mármint a lakosság részéről, így egyéb, írástudásukhoz köthető pénzkereseti lehetőségük nem akadt. (Ellentétben a „közönséges” deákokkal, akik a „magánoklevelezés”-ben, határjárásokban stb. vállalt szerepükkel tudtak pénzt keresni.) Tevékenységük, az általuk bonyolított levelezés a vajda és az ország érdekeit szolgálta, tehát feltételezhető, hogy jövedelmüket is közvetlenül a vajdától kapták. Úgy tűnik, hogy ez úton is szert lehetett tenni tetemesebb vagyonra, miként azt a Moldvában tevékenykedő Máté deák esete példázza, aki kölcsönökkel is segítette néhány erdélyinek a tatár rabságból való kiszabadítását a váltságdíj kifizetésével.²¹⁰ Az írnokok közötti különleges státusukat, kívülállóságukat az is jelzi, hogy a kancelláriai hierarchiában nincs meghatározott helyük, s a vajdai udvarban szokásos tisztségek viselői között is nagyon ritkán találunk körükből valót. Ilyen például Sava *logofăt*, Matei Basarab havasalföldi vajda (1632–1654) titokzatos életútú magyar secretarius.

Amint azt már említettem, a legtöbb moldvai és havasalföldi magyar secretarius erdélyi volt. Valószínűnek tűnik, hogy sok esetben, sőt talán leggyakrabban a vajdák az erdélyi fejedelmet vagy kancellárt kérték meg, hogy ajánljon nekik a kancelláriai munkában járatos deákot. Ismeretes például, hogy 1584. január 23-án írt levelében Petru Șchiopul moldvai vajda (1578–1579; 1582–1591) Kovacsóczy Farkas erdélyi kancellártól kért kancelláriája számára képzett, latinul és magyarul jól tudó írnokot.²¹¹ Alkalmazásuk lejártá után pedig legtöbbször vissza is tértek szülőföldjükre. Ez a helyzet azonban a hatalomhoz való kettős kötődést jelentette. Secretariusi minőségükben kenyéradó uruk a moldvai vagy havasalföldi vajda volt, de amint az nem egy, saját nevükben írott levél megszólításából kiderül, az erdélyi fejedelmet is szolgáló alattvalónak tekintik magukat. A vajda által íratott levelekhez fűzött utóiratokból vagy a hozzájuk mellékelte cédulákból arra következtethetünk, hogy a magyar secretariusoknak hírszerző szerepük is volt az erdélyiek felé (melyet nem ritkán adománnyal honorált a fejedelem). Több esetben az Erdélyi Fejedelemség és a Kárpátokon túli vajdaságok közötti diplomáciai tárgyalásokon is részt vettek. Mai szóhasználatával élve követi, illetve konzuli feladatokat is ellátott a *magyar deák*, amikor közbenjárt, különösképpen a határvidékeken élők közötti vitás kérdések megoldásában, kereskedelmi ügyletek lebonyolításában. Mindezek a fentebb említett feladatok, melyekhez nyilvánvalóan a román nyelvtudásnak is párosulnia kellett, többnyire akár a nagyobb, akár a kisebb fejedelmi kancellária átlagos írnokai fölé helyezhetik megbecsültségüket.

²⁰⁹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: M. O. L.), Magyar Kincstári Levéltárak, Missiles, E 204, fasc. 36. vagy a Homonnai Drugeth család levéltára P 1983, fol. 47.

²¹⁰ *Török-magyarokori államokmánytár*. (Kiad. SZILÁDY Áron és SZILÁGYI Sándor) (a továbbiakban: TMÁOkm) IV. Bp. 1870. 49–50.

²¹¹ TTár. 1892. 694.

A fentebb elmondottak érzékeltetésére, a magyar secretariusok és a hatalom/hatalmak közötti viszony bemutatására a továbbiakban néhány konkrét életút felvázolásával teszek kísérletet. Ezeket a secretariusi karriereket azon kevés rekonstruálható életpálya közül választottam ki, amelyhez elegendő forrással rendelkezünk, hiszen több a számunkra névtelen magyar deák, akiknek csupán az írását ismerhetjük fel, de a nevét sem tudjuk, mert sajnos nagyon kevesen voltak azok, akik ellenjegyezték az általuk kiállított iratokat.

A 16. század második felében (amikortól is magyar secretariusokkal találkozunk a vajdai kancelláriákban) tevékenykedő magyar deákok közül értelmiség és hatalom viszonyát vizsgálva úgy vélem, az egyik legszínesebb egyéniségre, Szalánczy Jánosra nem térek ki, hiszen az ő egész életútja, személyisége sokkal inkább politikai-diplomáciai karriernek tekinthető,²¹² s ő maga is, Trócsányi Zsolt terminológiáját használva,²¹³ inkább a tisztségviselő nemesség kategóriájához áll közelebb.

Sokkal inkább hivatalnok-értelmiséginek tekinthető az a Johannes deák, aki a forrásokban leginkább Joannes *literatus*ként szerepel, s feltételezhetően magyarul is tudó beszercei szász. Leginkább Petru Rareș (1527–1538) latin nyelvű levelezését intézte (levéltári adataink szerint 1529 és 1538 között). Azután tűnt fel a moldvai vajda környezetében, miután János király a vajdának adományozta Beszerce városát és annak környékét.²¹⁴ Viszonylag jómódú (háza, különféle ingóságai és saját szolgája volt Besztercén) és tanult városi polgár volt (íráskepe és latin nyelvtudása a korában megszokott erdélyi szint felett állt), akinek kapcsolatai nem csupán Beszerce vidékére és Erdélyre, hanem János király udvarára és Bécsre is kiterjedtek. Ismeretségben volt Szalánczy Jánossal, Majláth Istvánnal és Nádasdy Tamással is. Moldvai tevékenysége kezdetén láthatóan a vajda Beszerce-szakértőjekének számított, aki a Radna környéki bányák körüli vitákban is tanácsal tudott szolgálni. Végül maga is belekeveredett a korabeli Erdélyben nagy port felverő botrányba, mely ez ügygel kapcsolatban kiobbant. Dióhéjban a következő a történet: Petru Rareș 1530-ban és 1531-ben különösebb teketóriázás nélkül lefejeztette a két leggazdagabb radnai szász bányatulajdonost: Wolfgang Forstert és Andreas Beuchelt.²¹⁵ Számunkra most érdektelenek az ügygel kapcsolatos ellentmondásos vallomások, hanem inkább azt érdemes megfigyelnünk, hogy az ezzel kapcsolatban fennmaradt, viszonylag bőséges források alapján milyen kép rajzolódik ki arról, hogy a hatalmon lévők (mindkét oldaliak) miként is becsülték meg saját írástudóikat.

1538-ban Johannes deákot börtönbe vetették, ahol azt nyilatkozta, hogy noha tisztában volt Thomas Waldorfer beszercei bíró ártatlanságával Wolfgang Forster lefejezése ügyét illetően, a vajda kényszerítő parancsára mégis egy olyan nyilatkozatot írt, mely szerint Petru Rareș Forstert a beszercei bíró írásos vádjai alapján végeztette ki. Azzal is tisztában volt, hogy azért kellett nyilatkozatát megtennie, hogy azt felhasználhassák a bíró eltávolítására. Ő tehát megírta a hamis okmányt, a kancellár ellenjegyezte és lepecsételte.²¹⁶

Az írástudóknak, magának az írás tudományának a társadalmi megbecsültsége nem volt túl jelentős a korabeli városi vezető réteg köreiben sem. Johannes deáknak 1542-ben a Szász Universitas ítélőszéke előtt tett esküjéből kiderül, hogy 1538-ban, amikor Szalánczy János bilincsbe verve vitte Csicsó várában lévő börtönéből Besztercére, éjnek idején megjelent szállásán az akkori bíró,

²¹² JAKÓ Klára: *A Szalánczyak*. In *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár. 1999. 199–211.

²¹³ TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Bp. 1980. 406–413.

²¹⁴ HURMUZAKI, Eudoxiu: *Documente privitoare la istoria românilor*. I–XLV. București. 1887–1967.–XV/1.355–356.; *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*. I–VIII. Kronstadt. 1886–1929. II.199.

²¹⁵ SCHULLER, Richard: *Wolfgang Forster*. In *Schäsburger Gimnasial-Program 1889/1890*. 3–41.; Uo: *Andreas Beuchel*. In *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*. 1890/23. 5–72.

²¹⁶ HURMUZAKI. XV/1. 383.

Thomas Pellio, aki halállal fenyegette meg, amennyiben nem hajlandó lemásolni egy hamis szöveget a magáéként, melyet korábban már megszerkesztett a város jegyzője, aki nem volt más, mint Christian Baumgarten (Pomarius). Ezt a hamisítványt kellett Szalánczynak átadnia, hogy az továbbítsa majd János királynak.²¹⁷ Johannes deák későbbi életútja ugyan homályba vész előttünk, de az bizonyos, hogy fentebb idézett hányattatásai világosan bizonyítják a korabeli értelmiségiek kiszolgáltatottságát a hatalomnak. Nyilvánvaló, hogy abban a társadalmi közegben, amelyben tevékenykedett az értelmiségi, az írástudó, a tudás megbecsültsége alacsonyabb szinten volt, mint a budai királyi vagy az erdélyi vajdai udvarban. Ez talán az egyik magyarázat arra, hogy noha valószínűleg Johannes deák tehetősebb volt pályája kezdetén, mint Szalánczy János (akivel azonos időszakban tevékenykedtek), de ez utóbbinak tehetségét jobban megbecsülték, mivel sikerült bekapcsolódnia a „nagypolitikába”, és karrierje is meredeken ívelt felfelé secretariusi ténykedése lezárulta után. Voltaképpen nem csupán Petru Rareș vajda (aki minden további nélkül lefejeztette a radnai bányák gazdag tulajdonosait, mivel útjában álltak) használta ki secretariusát, hanem Beszterce patríciusai sem tartották egyébnek az írástudókat szolgálknál, akiket egyszerűen eszközként használhatnak kétes céljaik elérése érdekében, nemegyszer erőszakkal kényszerítve őket az engedelmességre, az igazság elfedésére.

A secretariusi pálya veszélyességére még sokatmondóbb példa Mihály vajda (1593–1601) magyar írnokának, Rácz Jánosnak a sorsa. Ő minden valószínűséggel az erdélyi fejedelmi kancelláriából deákként került Havasalföldre, és hivatali teendői ellátása mellett titkon tájékoztatta az erdélyi fejedelmet a vajda diplomáciai mesterkedéseiről. Ez a secretarius, akiről Szamosközy történeti feljegyzéseiben azt állapította meg, hogy „rácfi volt, de jó magyar és deák írástudó”,²¹⁸ s aki jól ismerte a román nyelvet és otthonosan mozgott a cirill betűs írásosság világában is, elnyerte Mihály vajda bizalmát, olyannyira, hogy tudomást szerezhetett legrejtettebb terveiről is. Mivel azonban ezekkel nem értett egyet, s magát erdélyinek tartotta, hiszen ott nőtt föl, szükségesnek vélte a tudomására jutottakat Báthory Andrással (1599. március–1599. október 31.) közölni. Önálló, hazájáért felelősen gondolkodó értelmiségire valló cselekedetért azonban életével fizetett. Mihály vajda tudomást szerezve a történekről letartóztattatta, s nem sokkal Gyulafehérvárra való győzedelmes bevonulása után, 1599 októberének végén különleges kegyetlenséggel kivégeztette. A (telj)hatalom példát akart statuálni.²¹⁹

Értelmiségtörténeti szempontból különlegesen is figyelemre méltó a Kárpátokon túli magyar secretariusi karrierek közül a Nápolyi Péteré, aki Moldvában, a Movilq családnál szolgált e minőségben kb. 1596-tól megközelítőleg 1609-ig. A feltehetően olasz gyökerekkel rendelkező deák, aki korábban a királyi Magyarországon kamatoztatta írástudását (amint azt a zágrábi püspök ügyében kelt, 1587-et követő évekből származó irománya bizonyítja²²⁰), a hatalom által sokkal megbecsültebb életúttal rendelkezik. Ebben bizonyosan szerepet játszik az is, hogy az általa kiállított levelek mind formai, mind írásképi, mind pedig nyelvi szempontból a kor színvonalán állnak, felveszik a versenyt az erdélyi fejedelmi kancellária termékeivel, sőt néha még meg is haladják azokat. (Ahogyan ezt Sennyei Pongrác is megállapította 1598-ban a császári megbízottaknak írott jelentésében a moldvai vajda válaszeveléről: „Ugy veszem eszemben, lengjel cancellarius hírével lött a választétel, Moldvából ki nem tölt volna.”²²¹)

Moldvai szolgálatát Ieremia Movilq vajda udvarában kezdte, akinek nemsokára „meghitt embere” lett, s a továbbiakban hűséggel szolgálta a Movilq család vajdává lett többi tagját (Simiont, Mihailt

²¹⁷ Uo. 411.

²¹⁸ *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores* XXX. 111.

²¹⁹ MHHScrip XXVIII. 295.; SZAMOSKÖZY István: *Erdély története*. Bp., 1963. 173.; MHHScrip XXX. 111.; *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* IV. 89, 99.

²²⁰ Bécs, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten. fasc. 136. Konvolut A. fol. 214.

²²¹ *TörtTár* 1879. 45–46.

és Constantint). Sikertelenül is kinőtte magát az erdélyi–moldvai kapcsolatok egyik kulcsemberevé, aki gyakran közvetített a két ország között nem csak írásban, de többször követségek tagjaként²²² is. Diplomáciai tehetségét, jártasságát nyilván az erdélyiek is hasznosították, szolgálatait a fejedelmi hatalom adományokkal honorálta. Előbb Rákóczy Zsigmondtól, majd Báthory Gábortól kapott birtokokat a Szamos mentén, úgyhogy családja (nem csak felesége, Petki Margit, Petki János erdélyi kancellár leánya révén) a Belső-Szolnok megyei nemesség részeként illeszkedhetett be az erdélyi társadalomba. Rákóczy Zsigmond adománylevelében (1607) kifejezetten a mai szóval értelmiséginek nevezett munkáját tartja említésre méltónak: a moldvai vajda secretariusaként tett szolgálatait az ország érdekében, s különösképpen Moldva és Erdély közötti jó szomszédi kapcsolatok megteremtéséért végzett fáradozásait.²²³ Az egy darabig erdélyi birtokain visszavonultan élő Nápolyi még egyszer feltűnik a diplomácia színpadán, ezúttal Erdély szolgálatában. 1617-ben Bethlen Gábor küldi Lengyelországba (kihasználva a Movilq-k oldalán szerzett lengyel kapcsolatait), hogy kipuhatolja az igazságot a nyugati államok által kezdeményezett törökellenes keresztény koalícióról.²²⁴ Nápolyi Péter átlagosnál jobb képzettségét, diplomáciai érzékét tehát a hatalom nem csak kihasználta, de meg is becsülte, megteremtve ezáltal az értelmiségi típusú munkán alapuló társadalmi felemelkedés lehetőségét. S hogy esete már nem egyedi, bizonyítja, hogy egy amúgy jelentéktelennek tűnő havasalföldi magyar secretarius, Mezey Mihály, aki II. Alexandru Mircea vajda (1568–1577) udvarában dolgozott, 1589-ben szorgalmas munkájáért nemességet nyert Báthory Zsigmondtól, és így egyúttal jobbágyi helyzetéből is megszabadulhatott.²²⁵

A 17. században a Kárpátokon túli szolgálatban lévő ismert magyar secretariusok életútján végigtekintve feltűnik, hogy a hatalomhoz sokkal személyesebbnek tűnő viszony fűzi őket az egyszerű őrnökökénál. Többjükről is tudjuk, hogy a száműzetésben is urukkal tartottak – például Récei Boér István, aki Constantin Movilq-val (1607–1611) bujdosott Lengyelországban, vagy az urát, Gheorghe Ștefan (1653–1658) a határokon túlra követő János deák.²²⁶ Ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy e században kevesebb a vajdai magyar deákok között az értelmiségtörténeti szempontból kimagasló egyéniség. Kivételt képez Budai Péter, akinek karrierje egészen újszerű a hanyatló erdélyi fejedelemség korában.²²⁷ A szegény sorból magát önerővel felküzdő értelmiségre Bethlen Miklós is felfigyelt.²²⁸ Vajdai secretariussága a pálya kezdetét jelenti, először Matei Basarab (1632–1654) udvarába került, majd tovább tevékenykedett Constantin Șerban (1654–1658) vajdasága alatt is.²²⁹ Havasalföldi tartózkodása alatt kitűnő kapcsolatokat épített ki az ottani főemberekkel, bojárokkal, például a Cantacuzino család tagjaival, és ezeket aztán későbbi pályafutása során kamatoztatta. (Például 1658-ban Constantin Șerbantól kért kölcsönt Barcsay Ákos

²²² A vajda Ureche udvarmestert küldi Erdélybe „velem egyetemben, noha én meguntam volt a sok alá s fel járást... örömet fáradok, minthogy kívántatik is, hogy én is ott legyek ilyen foemberrel, mert okegyelme is senkivel egyébbel nem akar jární.” *Magyar Történelmi Tár* 1867/13. 125–126.

²²³ „...intimi secretarii, quae ipse in plerisque regni nostri negotiis, praesertim vero legationibus ad confovenda mutuae vicinitatis jura inter nos et praefatum dominum suum vigentis.” SZILÁGYI Sándor: *Nápolyi Péter. Egy diplomata a XVII. század elejéről*. Értekezések a történelmi tudományok köréből. IX/7. Bp. 1881. 8.

²²⁴ EOE VII.74–79.: TTár.1881. 283–297.

²²⁵ MOL, Erdélyi Fejedelmi Kancellária, Báthory Zsigmond Liber Regiusa 1587–1589. 219–220.

²²⁶ MOL, Magyar Kincstári Levéltárak, Archivum familiae Rákóczy E 190, 9239.; Monumenta Hungariae Historica Diplomataria XXIII. 655–656.; Hurmuzaki XV/2. 1276–1277.

²²⁷ JAKÓ Klára: *Budai Péter...*

²²⁸ „Budai Péter fehérvári, az Ompolyról egy lóval vízfordó és azt pénzen eladó szegény ember gyermekéből foemberré lett.” BETHLEN Miklós: *Önéletírás*. (Kiad. V.WINDISCH Éva.) I. Bp. 1955. 237–238.

²²⁹ KRAUS, Georg: *Erdélyi krónika 1608–1665*. (Ford. és kiad.: VOGEL Sándor) Bp. 1994. 233, 327.

fejedelem számára. Kapcsolatuk szorosságára utal az is, hogy Constantin Șerban végrendeletileg rá hagyta a Rákóczytól megvett Sólyomkő várát.²³⁰ Szintén a havasalföldi főrendekkel való jó viszonyára utal, hogy a törökök elől rákosi kastélyában bujtatta Grigore Ghica (1660–1664) elűzött havasalföldi fejedelem terhes feleségét, Maria Sturzat.²³¹ Ezek mellett feltűnően jó a kapcsolata Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszonnyal, valamint II. Rákóczy György erdélyi fejedelemmel (1648–1660). Nyilvánvaló, hogy a havasalföldi udvarban s a Portán is otthonosan mozgó Budaiban Rákóczy jó emberére lelt külpolitikai terveihez. Így tehát 1654–1658 között, amíg hivatalosan Constantin Șerban vajda secretariusus volt, valójában mindhárom udvar által elismert diplomatává nőtte ki magát. Mind Rákóczy, mind Șerban vajda bizalmasává fogadta,²³² s a Porta szövevényes útvesztőiben is kitűnően eligazodott, tudta, kit és mennyivel kell megvesztegetni, értékes információkkal segítette a fejedelemség portai megbízottját.²³³ Budai Péter tehát secretariussága végére a hatalom legfelsőbb köreiből is otthonosan mozgott. Constantin Șerban bukásával a Porta haragja Budaira is kiterjedt: ez, valamint az erdélyi politika irányváltása hozzájárultak ahhoz a bölcs döntéséhez, hogy visszavonuljon a politikai életből. A háttérből azonban kezdetben Barcsayt, majd Apafi Mihályt is segítette, felhasználva román és török kapcsolatait, természetesen ezáltal saját helyzetét is megerősítve a fejedelemségben. Ezt követően azonban inkább a gazdasági életben játszott szerepet, s így tett szert egyre tetemesebb gazdasági hatalomra (mely azért elválaszthatatlan a politikaitól). Keleti-levantei, görög, macedoromán és örmény vállalkozókkal és pénzemberekkel együttműködve a marosváradjai, dévai és szászvárosi harmincad, a fejedelmi sóaknák, sókamarák és sólerakóhelyek bérlője, majd országos adófőpénztárnok, a török adó perceptora lett. Halálakor, 1686. március 28-án Erdély egyik leggazdagabb lakója volt. Őt a korabeli Erdélyben oly ritka polgári rendű értelmiségi előfutárának tekinthetjük. Tehetségének köszönhetően nem csupán a hatalom kiszolgálója, hanem annak részese és haszonélvezője is.

Talán amint azt az itt bemutatott példák is igazolják, az effajta értelmiséginek nevezhető pálya, amit a moldvai és havasalföldi vajdák magyar secretariusai bejártak, alkalmas volt arra, hogy a tanultabb, az írással hivatásszerűen foglalkozók, s különösképpen a tehetségesebbek számára biztosítsa a társadalmi felemelkedés, a meggazdagodás, a politikai hatalomból való részesedés lehetőségét. Az is általános érvényű megállapításnak tűnik, hogy a Kárpátokon túlról Erdélybe hazatérők pályáját pozitív irányba módosította vajdaságokbeli hivataluk.

Nem csupán ezeket az életpályákat vizsgálva, hanem a vajdai kancelláriák által kibocsátott iratok formai, írásképi jellemzőit szemlélve is megállapíthatjuk, hogy a 16. században a vajdai secretariusi pálya nagyobb vonzerővel bírt. Ekkor a magyar deákok a legjobban képzett erdélyi írástudók közül kerültek ki, míg a 17. században a román fejedelemségekben a kiállított magyar levelek színvonala visszaesik, csakúgy, mint Erdélyben. Ez érthető is, hiszen a secretariusok java részben onnan származnak, ott kezdik hivatali pályafutásukat vagy esetleg leszármazottaik is majd ott tevékenykednek (mint például Dési István moldvai secretarius családja esetében). Úgy tűnik, ha más szinten is, de ebben a vonatkozásban is érvényes Trócsányi Zsoltnak az erdélyi fejedelmi kormányhatóságok tisztségviselőire tett megállapítása, melynek értelmében a 16. századhoz képest, amikor több a külföldi tanulmányokkal rendelkező, jól képzett szakember a vezetők között, a 17. századra azonban túlsúlyba kerülnek a világi értelmiségi elitben a birtokosok közül származó elemek, akik fejedelmi főhivatalnokként is többnyire csak egyszerű hivatalnokok²³⁴ maradnak.

²³⁰ SZILÁGYI Sándor: *Erdély és az észak-keleti háború*. II. Bp. 1891. 499–500.

²³¹ BETHLEN János: *Erdély története. 1629–1673*. (Kiad: JANKOVICS József.) Bp. 1993. 246–248.; TMÁokm VII. 457–458.

²³² TTár. 1889. 664–665.: MHHDipl. XXIII. 590–591.

²³³ SZILÁGYI: *i. m.*, I. 525–526, 534–535, 569–572.; TMÁokm. IV. 8.

²³⁴ TRÓCSÁNYI: *i. m.*, 406–407.

Ami a hatalom és ezen értelmiséginek nevezhető secretariusok viszonyát illeti, fontosnak tartom hangsúlyozni helyzetük sajátosságát. Ez pedig abból fakad, hogy tevékenységük színtere, a vajdai udvar, egy másik, az ortodox–pravoszláv kultúrkörbe tartozik. Ebben a világban, mely erősen keleti színezetű, maga a hatalom, annak birtokosai is sok szempontból mások, mint a nyugati kereszténység területein. Maguk a főtisztviselők is, nemhogy a hivatalnokok, tökéletesen kiszolgáltatottak a kényúrként uralkodó vajdának (elég, ha a főtisztviselők életútján végigtekintünk, feltűnően sok közöttük, aki nem természetes halállal távozik az élők sorából, aki hosszabb-rövidebb időt rendszeresen külföldi száműzetésben tölt stb.). A gyakori vajdaváltások, száműzetések, portai intrikák mind a belpolitikai élet instabilitását eredményezték. Ilyen viszonyok között, ahol mindennaposak voltak a kegyvesztések (a Porta részéről a vajdákkal szemben is), természetesen sokkal személyhez kötöttebb volt a hatalom és hivatalnoka közötti viszony általában is. Nyilván ezzel függ össze az a jelenség is, hogy a vajdák főtisztviselőik jórésztét lehetőleg rokonaik, atyafiságuk köréből toborozták. A magyar secretarius ebben a körben kívülről jöttek számított és a többi írnokétól egészen eltérő helyzete volt, hiszen nyelvtudása révén a külpolitikai történések akaratlan résztvevőjévé vált, tehát az egyszerű kancelláriai deáknál jóval nagyobb befolyással rendelkezett, egy kis túlzással talán az is állítható, hogy esetében egy kicsit a vajda is a kezében volt. Ugyanakkor sajátos státusukból fakadt viszonylagos függetlenségük is, hiszen erdélyi származásuk révén volt háttországuk, ahová szorult helyzetükben visszavonulhattak. Mind a vajdai, mind pedig az erdélyi fejedelmi hatalomnak való alárendeltségük és többnyire kiszolgáltatottságuk azonban a vizsgált időszakban mindvégig nyilvánvaló. Ennek ellenére azt is megállapíthatjuk, hogy a maga módján a hatalom e secretariusok tudásának, szakképzettségének az igénybevételével, és bizonyos fokú, több-kevesebb, nem utolsósorban anyagi megbecsülésével hozzájárult egy sajátos hivatalnok-értelmiségi réteg kialakulásához, melyben a moldvai és havasalföldi magyar deák csupán parányi színfoltot képez.

Kósa László (Budapest)

Természeti katasztrófák – tömegkommunikáció – társadalmi szolidaritás

A „hosszú XIX. század”-ban történt természeti katasztrófák civilizációs hatásai között több olyan fontos következménnyel találkozunk, amelyek ember és természet kapcsolatának addig nem ismert oldalaira derítenek fényt. Előadásomban ezekhez kapcsolódva, és szükség szerint a XVIII. század korábbi évtizedeire is kitekintve, a jelenünket megelőző modernizációs folyamatok néhány jellemző mentalitástörténeti mozzanatára kívánom föl hívni a figyelmet. Elsősorban azt vázolom, hogy a tömegkommunikáció tökéletesedése miként tette lehetővé a természeti csapások lefolyásának és kártételének mind szélesebb körű megismertetését, és ez a továbbiakban hogyan befolyásolta a károk enyhítését, a helyreállítást, valamint a fölkészülést az esetleg ismétlődő katasztrófa kivédésére.

1. A hírközlés módja és gyorsulása

A hír terjedésének legtermészetesebb és fenntartás nélkül legősibbnak nevezhető módja a szóbeliség volt, ami azonban mindig kiszámíthatatlan és óhatatlanul esetleges. A történeti forrásokban gyakran igen nehéz követni. 1801 nyarán Nagyszalonta lakosai – korabeli följegyzés szerint állítólag – már másnap a szél sodorta pernye nyomán értesültek a 30 km-re fekvő Gyula leégéséről. Valószínűbb azonban, hogy a szemtanúk közül valaki vagy valakik személyesen mondták el, mi történt.²³⁵

A szóbeliség útján terjedő hír könnyen elakadt és elenyészett a nagy földrajzi távolságok képezte akadályokon, melyeket a nyomtatás sem mindig győzött le könnyen és gyorsan. Az 1755. évi lisszaboni földrengés híre 1759-ben ért az erdélyi Mezőségen élő, egyéni kedvtelésből krónikát író Rettegi Györgyhez.²³⁶ A példa jól szemlélteti, hogy egy szörnyű pusztulás híre milyen lassan járt, amikor még nem létezett szervezett hírtovábbítás. Retteginek egy latin nyelvű röplap szolgált hírforrásul.

Az újkori Magyarország legsúlyosabb földrengése még szintén korszakunk előtt, nem sokkal a lisszaboni után, 1763. június 28-án Rév-Komárom epicentrummal pusztított. Újságkiadás nemhogy Magyarországon, a Habsburg Birodalomban is alig létezett, így a történetek szélesebb, írott-nyomtatott nyilvánosságát évekkel az események után Baróti Szabó Dávid magyarul és Stefan Korbel szlovákul írt költeményei szolgálták. Újabb évtizedek múlva a Komáromban élő Fábíán Julianna költő és Gvadányi János verses levelezésükben ismét szépirodalmi formában foglalkoztak vele. Az első két mű nemcsak eseménytörténetet nyújt, hanem a barokk poétika szabályai szerint elmélkedik is az okokról. A harmadikat is foglalkoztatják a feltehető okok, azonban csak érintőlegesen, mert a leírásra összpontosít, egyúttal sok tekintetben a hírvers műfajára emlékeztet.²³⁷ Az 1797-es, 1802-es és 1811-es sorozatos debreceni városégésekről hárman is

²³⁵ A gyulai református egyház irattára. Presbiteri jegyzőkönyv, I.

²³⁶ RETTEGI György: *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közlést teszi JAKÓ Zsigmond. Kriterion, Bukarest, 1970. 82.

²³⁷ Stefan KORBEL: *Visszatekintő elmélkedés az iszonyatos földrengésről*. – BARÓTI SZABÓ Dávid: *A komáromi földindulásról*. Fordította és az utószót írta: VARGA Imre. Madách–Európa, Pozsony–Budapest, 1981.; *Verses levelezés a mellyet folytatott gróf Gvadányi József Bédi Jánosné Fábíán Juliannával, mellybe több nyájás dolgok mellett, Komárom városába történt siralmas föld-indulás-is le-íratott*. Weber Simon Péter nyomdája, Pozsony, 1798.

készítettek hasonló verses beszámolókat.²³⁸ Bár rendszerint kéziratban terjedt, a hírvers ebben az időben Magyarországon – ha nem is szilárdan, de – még őrizte újsághelyettesítő szerepét. Szívós továbbélését tanúsítja, hogy jóval később is megörökítették vele katasztrófákat. Még az 1910. évi szatmárökörítői tűznek is akadt megverselője, pedig akkorra a hírvers minden tekintetben marginalizálódott, a vásári ponyván árusított „istóriák” tárgyának is többnyire csak egyéni tragédiákat vagy bűneseteket választottak.²³⁹

2. A hír tartalma: valóság és horror

A korabeli források sokszor kimerülnek a borzalmasabb részletek leírásában. Ez egyszersmind az illetékes hatóság elégtelen kommunikációját is jelentette.

A gyermek Jókai Mór két nemzedékkel később is elborzasztó történeteket hallott mesélni a komáromi nagy földrengésről. Regényeiben többször fölbukkan az esemény, ám nehéz megállapítani, mennyi előadásában a folklór, és mennyi saját képzeletének hozzátétele. A folklórképződés az adott időben a szóbeliség nagy súlyát tekintve, itt sem meglepő. Jókai *Az elátkozott család* című regényben szentelte a legnagyobb terjedelmet az 1763. évi elemi csapásnak. Hatáskeltés céljából általában is szívesen nyúlt katasztrófák lefestéséhez. Ezúttal az egyik megtörtént részlet fölnagyításához és kiszínezéséhez folyamodott. A hajnali nagy erejű földmozgástól a Szent András plébániatemplom boltozata a valóságban is beszakadt és maga alá temette a korai misén részt vevő híveket. Jókai előadásában az első rezgések hatására telik meg a templom isteni irgalomért könyörgőkkel. A boltozat éppen akkor omlik le, amikor a pap fölhívására bűnbánatot tartanak, s így bűneiktől megtisztultan éri őket a halál. Az író eljárása összhangot mutat azzal a ma is megfigyelhető ellentmondásos jelenséggel, hogy az emberek bevallva vagy be nem vallva, fokozottan érdeklődnek a katasztrófák iránt. Borzadnak tőle, mégis igénylik a médiától, hogy horrorisztikusan tudósítson.²⁴⁰

Ha nincs elegendő ellenőrzési lehetőség, gyakran utólag sincs sok esély valóságértékük eredményes mérlegelésére. Az 1815–1816. évi szakadatlan esőzések miatt az Erdélyben bekövetkező nagyarányú terméspusztulásról és éhínségről fennmaradt beszámolókból többször fölbukkan, hogy a végső kétségbeesésükben útra kelő éhezők közül sokan az országutakon pusztultak el.²⁴¹ Ennek az elemi csapásnak máig hiányzik a hiteles történeti földolgozása, de biztosra vehető, hogy Magyarországon tömegesen akkor haltak éhen utoljára emberek. Megközelítően sem tudjuk megmondani, hányan. Számukról valószínűleg hatósági összesítés sem készült.²⁴²

Az 1831-es koleralázadást közvetlenül rémhírek sorozata váltotta ki. Nem az történt, ami várható lett volna és gyakran elő is fordult, hogy a nagy veszélyben forgó emberek a túlélés reményében minden lehetőséget megragadtak, hanem ellenkezőleg, a hatóságok járványellenes intézkedéseivel az északkeleti vármegyék parasztjai erőszakosan szembefordultak. Sőt korábbi eredetű úrgyűlölő érzelmeik fölerősödése gyilkos indulatokat szabadított fel bennük. A kút- és italmérgezés vádjának annyiban volt alapja, hogy orvosi utasításra szórtak a kutakba és keverték a kocsmában mért italba

²³⁸ A debreceni tüzekről legújabb, a korábbiaktól eltérő szempontok alapján készült tanulmány: ABLONCZY Balázs: *Lángok között. Az 1802-es és az 1811-es debreceni tűzvész történetéről*. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1995–1996. Debrecen, 1997. 191–211.

²³⁹ LOVAS Balázs: *Híres tüzesetek a „hosszú” XIX. században Magyarországon – Ökörítő*. Szakdolgozat. ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Budapest, 2000.

²⁴⁰ JÓKAI Mór: *Az elátkozott család*. (Kritikai kiadás, a jegyzeteket írta HARSÁNYI Zoltán). Akadémiai, Budapest, 1963. 287–288. Jókai Már művei. Regények II.

²⁴¹ ÚJFALVY Sándor: *Emlékiratok a reformkori Erdélyről*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta JÉKELY Zoltán. Magvető, Budapest, 1955. 152. – Nemzeti Gazda 1816. I. 325–326.

²⁴² TELEKI Domokos: *Az 1817-ki inség és éhhalál Erdélyben*. Budapesti Szemle XIV. k. (1862.) 310–336.

ellenszernek vélt bizmut port. A túladagolás is okozhatott halált, illetőleg az alkoholisták szervezetük alultápláltsága miatt szintén áldozatul eshettek.²⁴³ A hatóságok és a lakosság közötti ugyancsak elégtelen vagy téves kommunikáció következményeként Pesten is voltak rövid ideig tartó, véres zavargások. A Dunántúlra hazaigyekvéstől hirtelen katonai kordonnal elzárt diákság robbantotta ki a város bizonytalan egzisztenciájú, társadalmi peremhelyzetű elemeivel összefogva. Kellő információ hiányában nem értették meg a vesztégzár fölállításának indokoltságát.²⁴⁴ A több mint hatvan esztendőn át ciklikusan föllépő, óriási emberáldozatokat követelő kolerajárványok története később épp ennek ellenkezőjét, azaz az óvó rendszabályok fokozódó elfogadását tanúsítja. A megelőző intézkedések és a beteg elkülönítésének szükségességét az illetékesek egyre jobb hatásfokkal tudták a lakossággal elfogadtatni, amiben jelentős szerepet játszott a kibontakozó sajtó és az 1876-i közegészségügyi törvény nyomán kiépülő egészségügyi intézményrendszer.²⁴⁵ Az előzőeknél jóval kisebb számú halálozással járó, utolsó tömeges járványt (1892–1893) a budapesti újságok már csupán a szenzációk egyikeként kezelték. Miközben a hatósági óvintézkedést hirdető rendeleteket közzétették és a legváltozatosabb ellenszereket ajánlották, nem tartózkodtak a fekete humortól sem. A diákság is hallgatott magáról. Amikor a főváros bezáratta az iskolákat, spontán az utcára tódulva, „éljen a kolera!” kiáltásokkal indult haza.²⁴⁶

Úgy tűnik föl, hogy az egyre nagyobb befolyásra szert tevő korabeli hírközlésnek a leghálásabb témát a nagyobb településeket pusztító árvizek kínálták. A részletekben gazdag témakörből most csupán egyetlen összetett jellemzőt emelünk ki, a képi ábrázolással kísért történetet. Az 1838. márciusi pesti jeges ár bőséges ikonográfiája különösen gazdag meglepetésként rémes jelenetekben. Például emeleken rekedt lakóknak csónakról rúdra tűzött cipőt nyújtanak föl, kezdetleges tutajokon evickélnek a menekülők, vagy a szennyes hullámok két apró gyermeket sodornak egy ágyon, mellettük – láthatólag szegény sorú – apjuk éppen elmerül. Akad olyan ábrázolás, amelyen ünneplő magyar ruhás úr, tollas föveggel a fején, karddal az oldalán, fényes sarkantyús csizmával a lábán egy fiatalasszonyt és egy gyermeket emel be csónakjába egy épületromról. A rajzoló az évszak természeti jellemzői nem zavarták, mert lombos fákkal keretezte a képet.²⁴⁷ Hasonlóak az 1879-es márciusi szegedi nagy árvízről megjelent újságrajzok. Bölcsőt ringat a víz, benne mit sem sejtő kisdeddal. Emeleten gyászolók virrasztanak halottjuk mellett, nem törődve a már-már ablakig érő Tiszával. Később mégis elmenekülnek, a nyitott koporsó gazdátlan csónakként úszik.²⁴⁸ Nem vonom kétségbe a szörnyűségek megtörténtét vagy a történetek lehetőségét, de az nyilvánvaló, hogy csupán a képek és a történetek egy része ábrázol hitelesnek látszó mozzanatot, a másik rész föltehetően fantáziakép, bár az utóbbiak valóságtartalma teljes bizonyossággal talán csak az olyas fajta knál zárható ki, mint az említett díszruhás mentés. A valóság és a képzelet pontos határának kijelölése nem könnyű. Nem végeztünk erre vonatkozó vizsgálatot, ám föltevésként megfogalmazhatjuk, hogy némelyik történet és kép visszatérő vándormotívum lehet. Szinte minden ábráról megállapítható, hogy erős érzelmi hatásra törekszik.

²⁴³ TILKOVSKY Lóránt: *Az 1831. évi parasztfelkelés*. Művelt Nép, Budapest, 1955. 52–58.

²⁴⁴ TILKOVSKY Lóránt *i. m.*, 46–49.

²⁴⁵ KÓSA László: *A polgári társadalom korának művelődése I. (A XVIII. század végétől 1920-ig). A hétköznapi élet kultúrája*. In: *Magyar művelődéstörténet*. Szerk.: KÓSA László. Osiris, Budapest, 1998. 304–309.

²⁴⁶ GÖNCZI Ambrus: *Az 1892–93. évi kolerajárvány Magyarországon. A társadalom járványra való reagálásának vizsgálata különös tekintettel Budapest polgárságára*. Szakdolgozat. ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Budapest, 1999. Lásd még például: „Mit tegyünk járvány idején?” A Budapesti Hírlap melléklete (1892. szept. 4. 244. sz.).

²⁴⁷ Gazdag képanyagot tartalmaz: „Jégszakadás és Duna kiáradása” Pest-Buda 1838. Kiállítási katalógus. A kiállítás forgatókönyvét írta: LÉTAY Miklós. Budapest, 1988.

²⁴⁸ TÓTH Béla: *A szegedi nagyárvíz képeskönyve*. Szeged megyei városi tanács v. b. művelődési osztálya. Szeged, 1979.

Az érzelmi befolyásolás nemcsak az árvízi tudósításoknál, hanem általában a szerencsétlenségekről szóló beszámolóknál, végső soron mindig a részvét fölkelését szolgálta. A szörnyűségekről szóló hírek azonban az értelemre is próbáltak hatni, ha nem is mindig eredményesen. A legpusztítóbb kolerajárvány idején a fővárosi újságok napi tudósításai azért nem segítettek igazán, mert hiába közölték rendszeresen a járványban elhunytak névsorát, a tilalmakat és a köztisztaság betartására szóló fölhívásokat nagyon sokan nem vették figyelembe.²⁴⁹ Szintén gyöngítette a védekezés hatásfokát, hogy az orvosok hosszú ideig nem ismerték, csak sejtették a kórokozót. Robert Koch egy évtized múlva fedezte föl a kolerabaktériumot (1883), ami döntően megváltoztatta a járványellenes feltételeket.

Az események pontos ismertetésének lehetséges típusaiból még kettőt idézünk. Az egyik ismét a földrengésekhez kapcsolódik, melyek Magyarországon a XIX. században, szerencsés módon, nem pusztítottak nagyobb arányban. Ha voltak is jelentékenyebb erejűek, mint 1868-ban a Jászságban és többször Dél-Erdélyben (például 1802-ben és 1838-ban), azok híre tartós figyelmet nem keltett.²⁵⁰ Az 1911. július 8-án egy központi fekvésű, népes településen, Kecskeméten bekövetkezett földrengés részint az efféle természeti katasztrófa viszonylag ritka hazai előfordulása, részint a messinai borzalmak közelsége miatt országszerte óriási riadalmat keltett, amit fokozott, hogy az újságok rengeteget cikkeztek róla. A napilapokban megjelent tudósításoknak és cikkeknek a tartalma azonban, amíg az esemény újdonságnak számított, nap nap után alig különbözött egymástól. Jórészt a szemtanúk (átélők) élménybeszámolóit és az anyagi károkat ismételtek, mert valójában igazán szenzációs mozzanat kevés akadt. A helyszínen közvetlenül egyetlen halálesetet okozott a rengés, ezt falomlás okozta, de mellette volt a katasztrófának még egy kecskeméti áldozata, akit az átélt esemény miatti ijedség ölt meg.²⁵¹ Ezzel a példával szemben az előző évi (1910. március 27.) ököritói, legkevesebb 337 halálos áldozatot követelő szerencsétlenség részletes kivizsgálásához a sajtó megújuló sürgetései nagyban hozzájárultak. A hatóságok törődésének fölerősödése, és különösen a segélyek szétosztásának megközelítően igazságos vagy méltányos lefolytatása jelentős részben az újságok kitartó figyelmének volt az eredménye. Igaz, sosem derült ki a teljes igazság: hogyan keletkezett a tűz, és személy szerint ki vagy kik voltak a katasztrófa okozói, valamint a súlyosságát fokozó halmozott körülményekért felelősek; egészen pontosan hányan haltak meg és hányan szenvedtek sebesülést.²⁵² Végül ide kívánczik egy sajátosan rendhagyó vonatkozás. Móricz Zsigmond három héttel a szerencsétlenség után éles hangú társadalombíráló cikket (nem riportot) írt az esetről a Nyugatban (1910. április 16.), majd még egyszer foglalkozott vele *A fáklya* című regényében. A tűz emlékét máig elsősorban az utóbbi, az eset után hét évvel megjelent regény tartja fenn a nemzeti emlékezetben, pedig csak az utolsó oldalain esik szó magáról a katasztrófáról, anélkül, hogy az író megnevezné a helységet. A történet csattanója, hogy a szatmári származású Móricz sem előbb, sem utóbb nem járt a szülőfalujához viszonylag közel fekvő Ököritőn.²⁵³

²⁴⁹ SIPOS András: *Járvány, városi környezet és a közegészségügy megszervezése*. In: *Egy nagyváros születése. Pest, Buda, Óbuda az egyesítés idején*. Tanulmányok Budapest múltjából XXVII. k., Budapest, 1998. 51–60. KÖHLER Kitti: *A főváros és a kolera. Az 1865–1866. és az 1872–1874. évi járványok története*. Szakdolgozat. ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Budapest, 2000.

²⁵⁰ RÉTHLY Antal: *A Kárpát-medencék földrengései (455–1918)*. Akadémiai, Budapest, 1952. 124–131, 174–178, 222–239. A szerző katalógusszerűen összegyűjtötte a vonatkozó legkülönbözőbb forrásokat. Szembetűnő, hogy az erdélyiekhez képest lokális jársági földrengéssorozatnak a sajtó megnövekedett nyilvánossága miatt mennyivel több az írásos emléke.

²⁵¹ RÉTHLY Antal: *A földrengésről, különös tekintettel az Alföldre és Kecskemétre*. Fritz Ármin könyvnyomdája, Budapest, 1912. 19–22.

²⁵² LOVAS Balázs *i. m.*

²⁵³ CZINE Mihály: *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig*. Budapest, 1960. 487–489.; KOC SIS Elemér–VARGA Károly–SZALAI Pál: *Szatmárökörítői lángok*. Confessio IX. 1985. 3. sz. 93–99.

3. A tudósítás (hír) társadalmi szolidaritást fölkeltő és tápláló hatása

Igaz ugyan, hogy az idézett Rettegi György érdeklődött a nagyvilág eseményei iránt, de a lisszaboni hír nem jelentett számára egyebet mint rémisztő kuriózumot, hiszen a korabeli viszonyok között, ha akarja sem tud segíteni – a legcsekélyebb adománnyal sem – a károsultakon. Nem is kezdett mást vele, csak följegyezte.

Másfél évszázaddal később az újkori Európa hatalmas pusztítást okozó másik nagy földrengése, a messinai (1908. december 28.) híre a távíró és telefon immár kiépített hálózatának köszönhetően azonnal bejárta az egész európai–amerikai világot. Az újságok hetekig cikkeztek róla, fölkeltve a túlélők iránti részvétet, sokszorosan serkentve a károkon enyhíteni igyekvő áldozatkészséget.

A katasztrófakrónikákból kimutatható, hogy a híradás sebessége, a minél szélesebb körű tájékoztatás hatványozottan hozzájárult a társadalmi együttérzés fölkeltéséhez és erősödéséhez. Nem állítom, hogy teljesen újkori jelenségről van szó, hiszen azok, akiket szerencsésen elkerültek a természeti csapások, módjuktól és érzelmeiktől függően az idézett időpontoknál korábban is igyekeztek többet-kevesebbet segíteni a kárvallottakon. Ezeknek köre azonban a modern híradás és közlekedés kiépülése előtt a katasztrófásújtotta település vagy vidék szűkebb környezetén ritkán terjedt túl. A távolabb lakók hosszabb idő elteltével értesültek a történetekről. A XIX. század első feléig sem a társadalom szervezettsége, sem az ország infrastruktúrája nem érte el azt a fokot, hogy a lakosság széles köre adományokkal adhassa jelét szolidaritásának. Említettem a gyulai tüzet. A mezőváros mintegy négyötöde, az összes középülettel együtt 1801. július 9-én porig égett. Az a néhány helybeli lakos, akinek a portáját megkímélte a vész, gazdasági erejéhez mérten azonnal derekasan segített a bajbajutottakon. A távolabbi települések pénzsegélyei öt nap múltán kezdtek érkezni, de a segítők köre mindvégig Békés megyére, illetőleg a vele szomszédos megyék peremére, 50-60 km-es körzetre terjedt ki.²⁵⁴ A gyulai református templomot hat évvel a tűz előtt szentelték föl, újjáépítésére a helybeli hívek saját erőből nem gondolhattak. A szükséges összeg alapját archaikus módon gyűjtötték össze. Szeptember elején annyi pár önkéntes egyháztag (köztük az egyháztanács tagjai, a presbiterek) indult útnak fogatjával, ahány egyházmegyeje volt a tiszántúli református egyházkerületnek, hogy könyöradományért minden egyházközséget fölkeressenek. Ez az eljárás különben hasonló helyzetekben szokásos volt, helytartótanácsi engedély és komoly áldozatkészség kellett hozzá. Az utolsó küldöttek január végén tértek haza.²⁵⁵

Tehát modern tömegkommunikáció híján el kellett menni a lehetséges adakozókhoz, elmondani, mi történt, kérni és elhozni a segítyt. Ám ha a baj olyan nagy méretű és olyan kiterjedésű volt, mint az elsősorban Erdélyt sújtó 1816–1817. évi éhínség, ezt a gyakorlatot nem lehetett alkalmazni. Az utóbbi esemény súlyosságát fokozta, hogy közvetlenül a napóleoni háborúk után az államnak nem volt elegendő élelemtartaléka, ám ha lett volna is, nem voltak jól járható utak a szállításhoz. Arról sem tudunk, hogy a kevés országosan olvasott újságban hozzáférhető vagy más eredetű híryanag nyomán a lakosság körében a helyin (kolozsvárin) kívül országos segélygyűjtést szerveztek volna. Amikor 1817-ben a királyi pár végigutazott a nagyfejedelemségen, hogy személyes jelenlétével fejezze ki együttérzését, állítólag 11 600 kérelmet nyújtottak be hozzájuk, melyek közül azonban egy sem részesült válaszban. A következő esztendő bőséges termése szüntette meg az éhínséget.²⁵⁶ A főleg az Alföldet tönkre tévő, 1863-as szárazsággal járó „nagy ínség”-nek emlegetett éhínség elsősorban azért nem követelt emberéleteket, mert központi tartalékból és külföldi vásárlásokkal, a

²⁵⁴ SCHERER Ferenc: *Gyula város története*. Gyula megyei város kiadása, Gyula, 1938. 380–384.

²⁵⁵ KÓSA László: *A gyulai református egyház története*. Békés Megyei Levéltár. Gyula, 1994. 71. – A gyulai református egyház irattára. Limbus

²⁵⁶ TELEKI Domokos *i. m.*, 321–322.

már megépült vasúti fővonalakat kihasználva, gabonát tudtak juttatni a szükséget szenvedő településekre.²⁵⁷

A társadalmi szolidaritás megnyilvánulásának történelmileg új, polgári formájaként jelent meg a jótékony célú kulturális vagy társasági rendezvény. Első nagyszabású megnyilvánulása Magyarországon az 1838-as pesti árvízvet követte, és bizonyosan hozzájárult, hogy az esemény tartósan helyet kapott a nemzeti emlékezetben. Az ország nem hivatalos fővárosa, egy megpezsztült életű kor fontos eseményeinek központi színtere szenvedett súlyos károkat. Országszerte színelőadások, hangversenyek, bálók bevételét, illusztrációk, albumok, könyvek megjelentetésének tiszta jövedelmét ajánlották föl segélyül. Hosszabb felsorolás helyett néhány kiemelkedő példát említünk. A Nemzeti Színházban Laborfalvi Róza, az egyik legnépszerűbb színésznő szavalta el Vörösmarty Mihály, a kor vezető költője *Az árvízi hajós* című versét. Az új magyar irodalom kibontakozását jelentősen támogató Heckenast könyvtárúrs kárát enyhítendő adták ki a *Budapesti árvízkönyv* öt kötetét. Az az Eötvös József szerkesztette, aki hét évvel korábban az első kolerajárvány idején a pesti zavargásban diákként részt vett. Minden, magára valamit adó szépíró küldött művet a kiadványba. Eötvös itt közölte először *A Karthausi* című regényét.²⁵⁸

A nagy pesti árvízhez kapcsolódó jótékony célú kulturális és társadalmi rendezvények máig tartó hagyományt is teremtettek. Az 1863-as ínség károsultjai javára még a rákövetkező év farsangján is rendeztek „jótékonyági bazar”-t, melyen előkelő, főleg Pesten telelő arisztokrata hölgyek árusítottak.²⁵⁹ Az 1879-i szegedi árvíz híre nagyon gyorsan elterjedt mind Magyarországon, mind külföldön, amiben komoly része volt az erre az időre már nálunk is kialakult, a nagyvilágot mértékadóan tájékoztató modern polgári sajtónak, működtek a távírvonalak, nem utolsósorban differenciáltabbá vált a társadalmi és kulturális intézményrendszer. Szeged a korabeli ország egyik élénk kereskedelmi forgalmú, gyorsan fejlődő települése volt. Több jótollú újságíró dolgozott a városban, köztük a fiatal Mikszáth Kálmán, aki sokat tett a hírverés érdekében. Művészek, újságírók, közéleti emberek segítő akciója minden addiginál szélesebb körben bontakozott ki. Mint 1838-ban, Liszt Ferenc most is hangversenyezett. Zichy Mihály rajzolta az árvíz egyik emléklapját. Nyugat-Európában számos jeles kortárs művész működött közre a Szeged javára rendezett hangversenyeken, például Párizsban Delibes, Massenet, Saint-Saëns. Míg az 1838-as pesti árvíz károk enyhítésére a Habsburg Birodalmon kívülről viszonylag kevesen áldoztak, most a szegedi katasztrófa világszenzációvá vált. Különböző eredetű és nagyságú pénzösszegek mind az öt világrészről érkeztek. Tudott dolog, hogy a legtöbbet küldő nagyvárosok nevét máig őrzik a hálás Szeged körútjai. A magyar irodalom neves alkotói pedig – nemcsak Mikszáth, hanem Tömörkény István, Móra Ferenc, Gárdonyi Géza és mások, egészen Temesi Ferenc *Por* című, közelmúltbeli regényéig, visszatérően témául választották a város pusztulását és újjáéledését, ápolták emlékét a nemzeti emlékezetben.²⁶⁰

Pest és Szeged újjáépülése lendületesen, viszonylag gyorsan, és vonzó városképet teremtve ment végbe. E két, akár sikertörténetnek nevezhető folyamattal szemben Miskolc Szegednél fél évvel korábbi árvízi pusztulása és annak utóélete az ellenpélda. Előzményeiből szorosabban tartozik témakörünkhöz, hogy Miskolc önkormányzata évtizedeken át nem tudott eredményesen kommunikálni a város lakosságával a lehetséges elemi csapást, nevezetesen az árvíz rombolását

²⁵⁷ ÉRKÖVY Adolf: *Az 1863. évi aszályosság a Magyar Alföldön*. Pest, 1863.; GYÖRFFY Lajos: *A „rettenetes esztendő”, az 1863-as „nagy ínség”*. Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv, 1978. 91–103.

²⁵⁸ A másfél százados évfordulóra megjelent tanulmánykötet összegzi a kutatási eredményeket: *A pest-budai árvíz 1838*. Szerk. FARAGÓ Tamás. Fészek, Budapest, 1988.

²⁵⁹ *Fénnyel írott történelem. Magyarország fotókrónikája 1845–2000*. Szerk. JALSOVSZKY Katalin és STAMMLERNÉ BALOG Ilona. Helikon, Budapest, 2000. 28.

²⁶⁰ Az igen terjedelmes könyvészetből egy viszonylag újabb összefoglaló és bibliográfiát is tartalmazó munkát idézünk: *A szegedi árvíz 1879. (Adalékok a Tisza-szabályozás történetéhez)*. Szerkesztő és szerző megjelölése nélkül. Budapest, 1969. Vízügyi történeti füzetek I.

súlyosbító, veszélyes tényezőkről. Hiába tilalmazták megújulóan a települést átszelő patakok fölött ólak, istállók, árnyékszékek építését, szemétdombok létesítését, a rendelkezéseket sem elfogadtatni, sem végrehajtani nem tudták. A mederrendezés is elmaradt. Mígnem 1878. augusztus 31-ről szeptember 1-jére virradó éjszaka Gyöngyös és Ungvár térsége között, Miskolc központtal a korabeli tudósítók által „trópusi”-nak jellemzett, hatalmas felhőszakadás következett be, és főként a patakokon álló melléképületekkel torlaszokat emelve, iszonyatos pusztítást végzett.²⁶¹

Ez volt a XIX. századi Magyarországon a legtöbb halottat követelő árvíz, többen veszték oda, mint az említett pesti és szegedi árvizek együttes emberáldozata. Miskolc azonban nem tudott igazán sorsa iránt országos részvétet kelteni. Ennek leginkább az volt az oka, hogy javában tartottak a boszniai okkupációval járó hadi cselekmények, az újságokat megtöltötték a harctéri hírek. Viszonylag kevesebbet törődtek a korabeli városhierarchiában ekkortájt különben sem kiemelkedő helyen álló Miskolccal, s talán a város illetékesei sem követtek el minden lehetőt, hogy fokozottabban a szerencsétlenségre vonják a sajtó figyelmét.²⁶² Megoszthatta a figyelmet, hogy a térségben több települést ért hasonló baj (például Eger). Az sem volt közömbös, hogy míg a Duna, illetőleg a Tisza heteken, sőt hónapokon át fenyegette a végül elöntött Pestet, illetőleg Szegedet, így a közvélemény figyelme hosszabb ideig tapadt a veszélyeztetett helységekre, de Miskolcot amilyen hirtelen és váratlanul érte a víz, olyan hamar el is hagyta, másnap reggelre levonult, és csak a pusztulás szörnyűségei látszottak. Annak következményeként, hogy nem tettek eleget a veszteségek széleskörű megismertetéséért, nem vált országos érdekűvé a károk helyreállítása sem. Így – a két másik nagy áradással és a károkkal összevetve – aránytalanul kisebb segély érkezett Miskolcra. Kevesebb jótékony akcióról tudunk, nem akadt az ügynek valóban kiemelkedő művész vagy újságíró pártfogója. Elmaradt az az újjáépítő lendület is, amely Pest nagyvárossá válásához hozzájárult, Szegeden pedig megalkotta a belső városrészek máig vonzó, többé-kevésbé egységes képét, pedig Miskolcnak is szüksége lett volna a polgári átalakulás során hasonló változásokra.²⁶³

Befejezés

Előadásom korántsem merítette ki a témakör példatárát, mégis remélem, hogy az adott időkeretben általam megismertetett összefüggések meggyőzően bizonyítják, hogy a mainál jóval egyszerűbb lehetőségek és eszközök mellett is igen nagy jelentősége volt a tömegkommunikáció hatásának (vagy éppen hiányának) a természeti csapásokkal járó károk enyhítésében, a regenerációban és az újabb katasztrófa elleni védekezésre készülésben.

²⁶¹ DOBROSSY István–VERES László: *Miskolci árvíz 1878–1978*. Herman Ottó Múzeum–II. Rákóczi Ferenc megyei Könyvtár, Miskolc, 1978.

²⁶² DOBROSSY István–VERES László *i. m.*, 30–49.; B. PAPP Gyöngyi: *Árvíz Egerben – 1878. augusztus 30–31*. *Agria* XXXIV. k. (1998) 203–213.

²⁶³ DOBROSSY István–VERES László *i. m.*, 50–56.

Molnár Szabolcs (*București*) A gúny eszközei Czeglédi István (1620–1671) írásaiban

Id. Köleséri Sámuel Czeglédi István *Sion vára* posztumusz munkájának (Sárospatak–Kolozsvár, 1675) bevezetőjében írja, nevelő apja mondta magáról, hogy „tizedízig a Czeglédi házból származottakat fölviheti, akik egymás után mind egyházi szolgák voltak”.

Czeglédi a gyászévztized vértanú nemzedékéhez tartozó hitszónok és a protestáns teológia kálvini irányzatának harcos írója volt, akinek vitázó tehetsége külföldi tanulmányai során bontakozott ki. Sárospatakon szerzett ramista retorikai műveltségét 1644–1647 között Hollandiában gyarapította. A ramusi dialektika alapján összekötötte a teológiát a mindennapi élettel, a dogmatikát az etikával. Rendszerét Pierre de la Ramée († 1572) az emberi értelem szabadságára építette (*Ars bene disserendi*). Ramus tanai mellett Czeglédi megismerkedett Hugo Grotius, Gilbert Voetius, Hoornbeek, Fr. Spanheim, Coccejus munkásságával is. Franekerben a felekezeti különbségekről írt disszertációt, Leydenben zsidóul és görögül vitázott.

1647-ben került Kassára, az 1606–1634 között ott szolgáló Alvinczi Péter örökébe. Iskolát (1654) és templomot (1663) épített Kassán. A református egyház és a nemzeti művelődés ügyét szolgálta polemikus íróként is.

Hatalmas szöveganyag mutatja termékenységét: 1659-ben jelenteti meg *A megtért bűnösnek a lelki harcban való bajvívásáról írt könyvnek első része, mely vagyon az idvességnek fundamentuma, s annak eszközei felől* (Kassa) című művét, a második rész nyomtatott példányaikat megsemmisítették, a Czeglédinél talált utolsó példányt elfogatásakor elkobozták.

Az országok romlásáról írott könyvnek első része, melyet szerelmes hazájának békességben való maradhatásáért írt (Kassa, 1659) folytatás nélkül maradt. Mint Farkas András, Batizi, Szkhárosi Horvát András, Alvinczi Péter és mások, az ország hanyatlásának okait vizsgálja. A bálványozás, türelmetlenség mellett az egyenetlenséget, engedetlenséget, adócsalást, részegeskedést, paráznaságot, cifrázkodást tartja a „szélvészről hanyattatott s vigasztalástul megfosztatott, megaljassodott szegény Magyar haza” romlását előidéző okoknak. Ebben a munkájában még nem élcelődik. Maga int arra, hogy „kövessed a méhek királyát, vagyon neki fulákja, de nem él véle, így te megmértékeld haragodat.” Visszafogott indulattal igyekszik jó útra vezérelni honfitársait. Csupán egy-két helyen mutatkozik meg későbbi szatirikus vénája: például amikor Pázmány állítását cáfolja, aki szerint „Illyés mind testestül-lelkestül az égben vagyon”: „Náladnál szemesebbek mondják, hogy ezt a levelet elragadtatása előtt fogta írni Illyés. De ha ugyan Illyés írta azt a levelet, ki vitt néki a paradicsomba téntát, pennát s papirosat? Talám az angyalok? Da probandi?. Csuda, hogy a sebes mozgásban mind a ténta el nem omlott, mind a papiros el nem szakadozott’. Jeles vallás, hogy a kétféle életből levelet írhat egymásnak ember. Vajha úgy lehetne! Gondolod-é, hogy sok megháborodott szívek elébbi szövetséges frigyeseznek levelet nem küldenének? De hol a posta, s ki viszi el?” Komoly hangütésű intelmei között az emberi bűnök leltára után versben következnek *A magyarok romlásának okai*:

A kegyetlenkedés,
Sok részegeskedés,
A buja öltözés,
Bűnben bémerülés,
Az egymásra törés,
Izetlen vesződés,
Babonára lépés
Lűn néked éles kés. /.../

Ha az Isten tanításait betartják a magyarok:

Nem lesz úgy a török
Ez hazában örök.
Mint keserű bürök,
Oly lesz víg örömök.
Elromolnak török.
Ellenek mennydörög,
Magyar ha könnyörög,
S könyve sírva görög.

Oh, mely jó ez s mely szép
Igaz keresztyén nép!
Ha keserűség tép,
Országod legyen ép,
Meggzúnik a vascsép
S törben akasztó lép.
Krisztusod hozzád lép,
Ama mennyei kép.

Esztétikai törekvésének is példája az idézett versrészlet, ahol a Rimay János *Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyássán* című versében elindított és Kölcsey *Hymnusában* is fellelhető rímtoposzt²⁶⁴: *nép – szép – kép – ép* itt még gazdagabbá teszi: *szép – nép – tép – ép – csép – lép* (főnév) – *lép* (ige) – *kép*.

Sárospatakon nyomtatták szatirikus hitvitázó művét, amelyben bő diákhumorról szurkálja a katolikusokat: *Síralmas szarándoki járásból csak nemrégén hazaérkezett Malach doktornak néhai napkor elhagyott s kicsinységében véle együtt oskoláztatott Melach tudós barátjával való pajtársi szó beszéde, melyben feje hajtogatásával sápit azon, hogy az ő tüle ő időben elbúcsúzott fényes hírt viselő szíves Jonathánja csekély elmét kezdett viselni egy calvinistának a nagypénteki ostromozás felől való castigálásában /fenyítésében/.*

A „két katolikus között való üstökvonás” vitamódszerének választására, deákos durvaságának megkövetésére mondhatja egyik szereplőjével a dialógus elején: „Juta eszembe a néhanapján ifjabb korunkban közöttünk szokásban ment vetélkedés, amikor hol te voltál kálvinista s rontottad az én vallásomat, hol én oltalmaztam azoknak pártjokat, s úgy gyakorlottuk egymást /.../, hadd álljak én kevéssé a kálvinisták seregében, lássuk, mint oltalmazod a disciplinát. Ha valahol pajtársi beszélgetés esnék, azt tulajdonítsd az elmebéli gyakorlásnak.” (P. szó: 6)

Az 1659-ben megjelent negyedik munkájából, amelyben a katolikusokkal vitázik, egyetlen példány sem maradt fenn.

1661-ben nyomtatja ki Kassán *Ama ritka példájú...*, II. Rákóczi György felett mondott halotti prédikációját, 1662-ben pedig Udvarhelyi György *Jó emlékezetű* /.../ feleségét búcsúztató beszédét.

Czeglédi nem pazarolta el az elődök nyelvi vitaörökségét, sőt gyarapította, kamatoztatta. Pázmány prózáját viszi tovább annak könyveivel polemizáló teológiai munkájában, melynek címe: *Barátsági dorgálás azaz az igaz calvinista (mert így neveztetik ma) vallásbúl kicsapont, s hogy már a Sz. Péter hajójában mezitelen béugrott, egy pápistává lött embernek megszólítása, ki is nyolc okait adván egykor hiti változtatásának calvinista barátjához küldött levelében, orcázza régi pajtársa, hogy úgy elhullámodott, s férges okokért kellett megvetni az Izráelnek tiszta forrását, s béomlott kútra ment meríteni.* (Kassa, 1663) A könyvre válaszul Kiss Imre kassai jezsuita a következő évben kiadja *Egy vén bial orrára való karika* című pamfletjét. Erre tromfol rá Czeglédi még abban az évben kiadott munkájával: *Idős Noe becsületit oltalmazó Japhetke, azaz édes atyja becstelenítéséért oly kikelő*

²⁶⁴ Vö. IMRE Mihály: *Egy rímtoposz története*

szerelmes gyermek, ki elszaggattatlan s megoszolhatatlan palástokkal takarja bé nevelő kedves atyjának csintalan Chámtúl feltakart mezitelenségét.

Az áldozópap válasza sem késik: *Jesuita professorának böcsületi mellett kikelő hálaadó tanítvány felel meg kassai calvinisták prédikátorának, Czeplédi Istvánnak arra a könyvecskére, melynek titulussa idős Noe becsületit oltalmazó Japhetke.* (Kassa, 1663) A kassai jezsuita Kiss Imre hitvitázó vetélkedésbe kezd Pósházi Jánossal is: *Tök, makk, zöld tromfjára Pósházinak veres tromf* (1664). A sárospataki kollégium filozófiatanára válaszul 1666-ban megjelenteti *Bensült veres kolop, avagy Kis páternek vesztett peri* című vitairatát. Pósházi védelmére kél Czeplédi, és a „kártyaasztalra” teszi 448 lap terjedelmű „rövid írásocskáját”: *Egy veres tromfosdit jádzó sandal barátomnak játék elvesztéséért való megpiricskeltetése* (H. n., 1666). A címben és a *Készület* első leütésében már látható a gúnyolódó alapállás: „Tetszék nékem, hogy egy néminemű nevetlen jesuitának veres tromfjáért, s játékelvesztéséért jeles jó plágákat /csapás, verés/ s magabíró piricskeléseket készítenék. Nemcsak a Sz. Írásból, melyet ők: nasum quendam cereum, in omnem sensum flexibilem (Canus libr. 3. cap. 2), mindenfelé hajtathatandó viaszornak neveznek, hanem még a magok tejét szívott, s saját kenyereken nőtt-nevelkedett pápista atyjok fiainak írásokból s az evangelica igaz religiónak ellene mondhatatlan igazsága felől lelkek ismeretiben meggyőztetett authoroknak józan bizonyoságtételekből egybenszednék, egyszóval: az nem emberi leleményes keresztyén magyarságnak az igaz evangélikusok vallása régiségiről kiadnék.” „Csak nemrégiben fejedhez veré a veres kolopot a tudós elméjű Pósházi János uram, vakarhadd a fejed belé, ha körmöd vagyon! Elég nagy kalafintát tűnek az orrodra /.../ Jól megolvasd másszor a dolgot, mert ilyen forró töltenek alád /.../ Tromf ki a cigányságért!”

1669-ben jelenteti meg Kassán kálvinista katekétizáló dialógusát: *Redivivus Japhetke, azaz Czeplédi Palkónak Dobraviczai Miklós preceptorával való beszélgetése* címmel. A bevezető ritmusok nem hagynak kétséget a szerző egész könyvön át érvényesített gúnyos magatartását illetően. A „Sámbár /Mátyás, aki havaselvi és moldvai hittérítő is volt, kassai áldozópap, heves hitvitázó/ jesuitának mérges pennája ellen írt” dialógust bevezető rigmusok hangvételére néhány sor példa:

Istenért is kérünk jesuita Sámbár!
Mutasd meg, ha jó vagy, hogy te nem vagy számár.

...
De ne szitkozódjál, mint néked szokásod,
Mert *rendedben* nem lesz bizony maradásod!
Fogadban is nem lesz *csorbaságban* másod.

(Utalás arra, amit Bod Péter is említ, hogy Sámbár csak azzal a feltétellel állt le vitatkozni ellenfeleivel, ha a vesztes feje a tét. A hagyomány szerint Felsőbányán Matkó István legyőzte a vitában, de megkegyelmezett az életének, csak két fogát verette ki Sámbárnak.)

A versben Sámbár sóhajtványa ironikus:

Elégtelen vagyok a megcáfolásra,
Bizony e munkákat én csak bízom másra

...
Ha pénz kell: bizonynyal megnyitom erszényim,
Csak én nevem alatt follyanak könyveim.

Sámbár Mátyással Kézdi-Vásárhelyi Matkó István, a karánsebesi román reformátusok papja, majd a „felsőbányai ecclésiának együgyű tanítója” is felveszi a harcot a *Fövenyen épített ház romlása, avagy három kérdések körül gögösen futkározó Sámbár Mátyás jesuita ina-szakadása* (1666, Szeben). Sámbár sem késik „Matkó hazugságainak megtorkollásával és Pósházi mocskaiknak megtapodásával” *X ut Tök* (1668) című tromfjával, amelyre a sárospataki nyomdában készül a válasz még abban az évben: *X ut Tök könyvnek eltépése, avagy bányász-csákány, mellyel amaz*

fővenyen építtetett s már leromlott házát elébbi fővenyre sikertelen sárral raggatni akaró és 1000 mocskokkal eszelőssen színlő – s mázló Sámbar Mátyás nevű tudatlan sárgyúró megcsákányoztatik.

Czeglédi időben következő munkája, *Enochnak Istennel való mindennapi járása* című emlékbeszéde Rhédey Ferenc felett, 1669-ben jelent meg Sárospatakon. A műfaj kizárja a tréfás hangütést. Veretes biblikus stílusban búcsúztatja a halottat.

1670-ben Kolozsvárt nyomtatja ki hitvitázó teológiai művét: *Az Úr frigyszekrénye előtt Dagon ledülése azaz Gorup Ferenc győri nagyprépost misérül írt könyvecskéjének oly megsemmisítése, úgyhogy még e több mostani római katolikusok is gondolkodóra vehetik e könyvben költött miséjeket, s szánva tapogathatják annak megvagdalt sebeit.* (A kötet tartalmazza kiváló riportját is: *Az erdélyi méltóságos Fejedelemnek, Apafi Mihálynak a fővezér Köpöli Ahmet pasa néhai Érsekújvár alá szállott táborában való hivattatásának, menetelének, s ott létének, és visszajövetelének leírása, mely lött 1663. esztendőben.*)

A 655 lapot tartalmazó vaskos posztumusz kötetének, a *Sion várának* nyomtatását 1675-ben Sárospatakon kezdték és Kolozsvárt fejezték be. Ez a legismertebb teológiai munkája, Pázmány Kalauzának kálvinista párja, a magyar hitvitázó irodalom utolsó jelentős terméke, amely magában foglalja másfél évszázad vitaanyagának legfontosabb érvrendszerét. Prózaírodalmunk szempontjából is becsülendő mű, mert a korabeli lelki gyötrelmek, feszültségek, érzések, indulatok sűrűtődnek benne.

Irodalmi értéket képviselő vitairatai, prédikációi, búcsúztatói, vallásos-hazafias buzdító írásai stílusukban nem egységesek. Bár a protestáns világszemlélet és stílushagyomány kívül esett a barokk körén, az egyházi szónoklatban és a hitvitázó teológiai irodalomban, így Czeglédi munkáiban is, manierista és barokk stíluselemek is keverednek, míg az alaptónust a biblikus-zsoltáros és a népies stílus határozza meg. A barokk terjedelmesség, a linearításban való extenzivitás, a szellemes ellentétezés és csattanó, a zord erejű komor ószövetségi tónus, a bűnbánati zsoltáros hangnem és a gúnyos magatartást kifejező élőnyelvi kifejezések keverése az egyházi agitatív eszköztárba tartozik. A vallástörténeti mozgalmak durva harci fegyverei villannak fel a hitvitázó prózából. Fölényesek és sokszor vulgárisak. Minden eszközzel a másik fél nevetségessé tételére, tekintélyének rombolására törekednek.

A protestáns prédikátor szükségét érezte az ellenreformáció nyomása idején, hogy gúnyolódással, csipkelődéssel föloldja a védekező alárendeltségi helyzetet, a szatirikus alapállást a fölénybe kerülés eszközeként használja. Az olvasónak nemcsak az értelmére akar hatni, hanem az indulatait is fel akarja gerjeszteni. Hitsorsosai lelki higiénéjét, lelki felfrissülését is akarta szolgálni. Az ellenfél lejáratásával az indokolatlan tekintélytiszteletet, a kishitűséget, a félelmet igyekezett lecsapolni az olvasó tudatából. A kakaskodó, harcias párviadalban mindkét fél – ahogy már a fentebb említett címek is mutatták – a gúny eszközeivel, villanó petárdákkal, pukkanó aknákkal akarja ártalmatlanná tenni a másikat. A gúnyos attitűd úgy válogatja ki az eszközöket, hogy azok komikus hatást váltsanak ki. A befogadót kényszeríti arra, hogy úgy értelmezze a jelenséget, ahogy ő elvárja tőle. Czeglédi is a tételek kifejtésében körvonalazza azt a magaslati pontot, ahonnan komikusnak tűnik az ellenfél állításainak ésszerűtlensége. Az író meghatározott elvi alapról, a protestáns világkép által kialakított és megfogalmazott kritikai szemlélet révén, eszmei fölénnyel és lehengerlő indulattal ítéli meg ellenfelét, akinek így bizonyított balgaságából fakad a komikum. A leleplezés, leigázás, megszegyenítés érdekében a disszonáns motívumot komikummá, a komikumot gúnnyá minősíti át.

A címben megjelölt feladatom arra késztet, hogy a torzító művészet gúnyfogalmát is körvonalazzam. A humor, gúny, szatíra, ironia, komikum, groteszk értelmezések ellentmondásosak. Nem csak a szóhasználat, a hétköznapi elnevezések keverik a fogalmakat, de a szakirodalomban is fellelhetők a gúnyos, szatirikus, ironikus, komikus, groteszk, abszurd jelzők átvitt értelmezései. A roppant gazdag, több évszázados, évezredes szakirodalom nem jutott el a fogalmak egységesült értelmezéséig. A nehézség abból is adódik, hogy a szokatlanság, furcsaság, ésszerűtlenség, ellentmondásosság vagy más komikusnak tekintett ok és a komikumot befogadó személy között szubjektív kapcsolat van. Az emberi viselkedésformák pedig közösségi, társadalmi konvenciók

függvényei, térben és időben változhatnak, így a komikus hibaforrások megítélése is módosulhat. A komikum ízléstől, erkölcsi neveltetéstől, műveltségi szinttől, egyéni alkattól, lélektani tényezőtől és sok más bonyolult viszonylattól függ, amely az egyén humorát mint magatartásformáját, szemléletét alakítja. A komikum lényeges szerepe a feszültség feloldása, de nemcsak megszabadítani akar és tud, hanem leleplezni, megtagadni, megszegyeníteni, gyalázni. A gúny és a szatíra racionálisan és emocionálisan minősített komikum. A gúny felismerésének, a komikum szellemességének recepciója is koronként változó és sokszor megfoghatatlan.

A hatvanas–hetvenes évek elméleti irodalmi vitáihoz tartozott a komikum-szatíra értelmezések fölötti csatározás. Szalay Károly fogalomtisztázó írásai vezettek logikusabb értelmezésekhez.

Az Értelmező Szótár a gúny fogalmát úgy határozza meg, hogy az 1. „valakire, valamire vonatkozó lekicsinylő ítéletnek magatartással, taglejtéssel, hanggal, beszéddel való olyan kifejezése, mely az illető személyt vagy dolgot nevetségessé teszi vagy akarja tenni. 2. (Irod.) A nevetségességnek az az erősen célzatos faja, mellyel az író vagy költő valamely társadalmi visszásságot torzítva ábrázol, hogy jobban észrevetesse, s kiküszöbölését elősegítse, szatíra.” Ez a meghatározás nem járul hozzá a fogalmak elkülönítéséhez. Megkísérlem ezeket a fogalmakat röviden, bocsánatos leegyszerűsítéssel egymástól megkülönböztetni: a gúny lejárát, a szatíra leleplez. A gúny egy rossznak minősített személy vagy egy elvetendőnek tartott jelenség lejárátása, degradációja művészi vagy más eszközökkel. A gúny nem formai eleme az irodalmi ábrázolásnak, de egy szatirikus mű része lehet. Czeglédi hitvitáinak is fontos része. A leleplezésben van argumentáció, a gúnyos lejárátásban nincs. A gúnyolónak a saját szemszögéből vélt, de ki nem fejtett igaza az alap a másik lejárátására. A számára ésszerűtlen, furcsa, szokatlan, ellentmondásos jelenséget minősíti. A gúnyolódó eleve feltételezi, hogy a befogadó is tudja, amit ő tud. A szatirikus viszont nemcsak minősít, hanem ismereteket is közöl, kifejti, megeleveníti, nevetségessé teszi a leleplezett jelenséget. A szatíra tárgya általában valami aktuális, élő, ható jelenség, amittől megszabadítható a befogadó. A csúfolódás is degradáció, lejárátás, amely a konvencióknak ellentmondó értékelésből ered, de nélkülözi az erkölcsi alapot (pl. a kancsal, sánta, csorba kicsúfolása).

A szatirikus író bírálóan, fölényesen, romboló szándékkal gúnyolja tárgyát, nincs benne megbocsátó, megértő, ellentéteket feloldó humor, amely nem igyekszik fölényhelyzetbe emelni magát. Balázs Sándor szóhasználatával élve²⁶⁵ Czeglédi sem az arisztotelészi simogató humor, hanem a barokk korszak vastag szabadszájúságával pofonverő humor kreátora.

A gúny és a szatíra elvont fogalmak komikus szerkezetekben realizálódnak. A gúny alapformája az irónia,²⁶⁶ amelynek fő jellemzője a tettetés (eironeia). A látszatot dicséri színleg, a rosszat, az elvetendőt. Igazsága egyértelmű, magától értetődő kell hogy legyen. Az irónia a szatirikus író egyik eszköze, amelynek segítségével feldicsérve lejárát, igenléssel tagad. Dicsérve degradáló szerkezet, amelyben a komikum forrása az inkongruens értékviszony. A hitvitázó irodalomban, így Czeglédinél is gyakran találkozunk az iróniával mint retorikai eszközzel (Kierkegaard, Hegel), ahol az ironikus dicséretforma átvált gúnyolódásba, majd szatirikus okfejtésbe. Czeglédi maga így vall erről: „Olyan a jó doctor /.../, hogy az ellenkezőket az igazságról meggyőzze, a róka farkat farkhoz köti, azaz azoknak különböző értelmekeket egyben szedi, s a magok mondásából oly dolgokat hoz ki, melyeket mint megannyi égő üszögöket azoknak vetésekben kibocsát, hogy azoknak tévelygéseket megégesse /.../ Eszes férfihoz illik az, hogy az ellenséget maga fegyverével megölje”. (Pajtárs. 289) Íme az irónia ma is érvényes meghatározása.

A XVII. századi Magyarországon a hitvitának még nyitott a játéktere, bár az egymással torzszalkodók írásaiban nem az igazságkeresés, hanem a bizonyosság kijelentése dominál. Az egymás – akár fizikai – megsemmisítésére irányuló összetűzések okozója e bizonyosságok elvitatása volt, amely a birodalmi politikai erőviszonyok mozgásának függvényében éleződött vagy

²⁶⁵ *Humor és filozófia*

²⁶⁶ MÉSZÁROS

tompult. A politikai paszkvillusok századában a veszített politikai és felekezeti csaták árnyékában fénylik fel igazában a gúny. Bár a vallási tételek bajnokai tudják, hogy a gúnyolódás, a nevetségesség tétel ellenkezik a keresztényi szeretet normáival, vállalták ezt a maguk által is elítélendő magatartást, s ha őket érte a „megnevetés” fullánkja, még keményebben „orcázták” ellenfelüket.

Czeglédi István kiváló stilisztá volt. Jelentéstani fejtegetéseire Trócsányi Zoltán hívta fel a figyelmet. A Biblia igéit nem tulajdon, hanem jelképes értelmükben magyarázza. A *Barátsági dorgálásban* fejti ki, hogy a Biblia trópusait természetesnek találja és csodálkozik, hogy ellenfelei – „az elhajlott pápisták” – ezt nem értik meg. „Christus mondotta. Ez az én Testem. Ezek oly világos szók, hogy akárki megértheti. De minémű értelemben kelljen ezeket venni, nem oly könnyű megítélni. Mert a Szent Írás meg nem mondja, ha a szókat maga ereje szerint csak tulajdon értelemben kell-e venni, vagy figuraté, szokatlan és titkos jegyzés szerint. És ha tulajdon erejekben kell a szókat hadni, meg nem magyarázza a Szent Írás, mit kelljen érteni, hogy Christus kenyeret vött kezében, és azután maga testének mondotta, amit kezében tartott. Bezzeg ha a Szent Írás azt mondaná, hogy a *Testen test jelet kell érteni, vagy hogy a Testen kenyérrel együtt Testet kell magyarázni, vagy hogy a Christus szavának erejével a kenyér testté változik*: közbevetés nem volna, mivel mindnyájan az Isten magyarázatján megállanánk. De világosan kifejezett szókkal efféle magyarázat nincsen a Bibliában (Bar. dorg. 223–234) /.../ Ha csak két hiteleseket /tanukat/ állatnék is, elég volna Isten mondtaként, de kedvéért többhöz nyúlok: *Bárány-által menetel*, a környülmételkedés-frigy, a Pohár Újtestamentum, a kenyér közösülés. Ezeket tulajdon jegyzésben nem vehedd, mert megpártolsz ezektől, s farkasnyakat vonsz vélek: Azaz: a környülmételkedés JELE a szövetségnek. Ismét: a pohár vétetik a pohárban való borért /.../ a Bárány jele az általmenetelné. /.../ Isten azt akarta, hogy az ő frigyének JELE legyen a környülmételkedés. /.../ Az Úrvacsorájában FIGURÁK vadnak. Metaphora ez: Míglen újat iszom veletek az én Atyámnak országában. /.../ Hyppalage (mikor egyik szó a másikért vétetik) ez: e pohár új Testamentum az én véremlében. Ismét: Ez az én testem, mely tiérettetek megtörettetik. /.../ Synecdoche s metonymia ez: E pohár Új Testamentum, avagy e vér Új Testamentum. /.../ Mikor valamely képtelen dolog mondatik: nyilván betű kívül való értelemben kell azt venni, miképpen Christus is így szóla: Ha nem eszitek az Ember Fia Testét, nem leszen örök életetek. Itt képtelen dolgot láttatik Isten parancsolni, azért NEM BETŰ szerint kell érteni, hanem így kell venni: hogy az ő megfeszült testének emlékezetit elménkben rakogassuk.” (Bar. dorg. 224–227) Stilisztikai játéknak tartja az élcelődést, A *Veres tromfosdiban* például a tudatos ironikus, gúnyolódó magatartás választására fel is hívja az olvasó figyelmét: „Azt tudod-e, keresztyén olvasó, hogy ezekkel csak pusztá tréfát üzök, ne gondold, ím ezekre tanítlak.” (214) „Tréfával kell néha meggyőzni a majmoskodót” (Pajtárs. 156). A szellemesen megtervezett nevetető szövegben ritkán kell kimondottan durva kifejezést használnia. Közmondásokkal, tréfás szólásokkal bőven tarkított társalgási nyelve a komikum legfőbb eszköze. Élőnyelvi, népies stílusának forrása és alakítója a mindennapi beszélt nyelv.

Vitairatai szent gyűlöletből, erőteljes szatirikus magatartásból fakadnak. A korunk abszurdját és groteszkjét uraló komikus képződmények durvaságához képest Czeglédi gúnyolódása igen szelíd. Az obszcént, az erotikust a szellemi szférába illeszti, gorombasága még összeegyeztethető a szellemességgel. Komikumának vizsgálatakor figyelembe kell vennünk szövegeinek történetiségét, a külső kontextusba tartozó történelmi körülményekből fakadó meghatározottságát, ami végül is a szöveg belső kontextusának szerves része.²⁶⁷ A korszak politikai és társadalmi képe megszabja a szöveg jelentését, komikus vagy közömbös hatását.

A kor művészi élményen kívüli célt szolgáló didaktikus irodalmában a collatio – az igazság dialógus formában való előadása – és a methodus – a növendékkel folytatott oktató párbeszéd – az áttekinthetőséget, rendezettséget, a befogadás könnyítését szolgálta. Az épületes irodalomban is a katekézis – a kérdés-feleletek formájában megvilágított teológiai problémák megismertetésének módszere – egyre inkább tért hódít. A vetélkedőszerű iskoladrámák is agitativ lehetőségeket

²⁶⁷ SZILI

rejtettek magukban. A reformáció és ellenreformáció fellendülő vallási-filozófiai vitáiratai is gyakran a kérdés-felelet formát használják. A megcélzott befogadó (városi polgár és falusi paraszt) hitben való megerősödésére szolgáló írások azt sugallják, hogy a vitabeli ellenfél legyőzése nem nehéz feladat. Az ellenvetések relatív jogosultságát gúnyolódással, a népi tréfakincs bevonásával vonják kétségbe. A diszkurzus rendező elve a doktrína, amelyet az olvasónak el kell fogadnia. A XVII. század második felére már jobbára lecsengett a hitvita, csak ritkán tűnik fel szenvedélyes teológiai érvek csillogása. Czeglédi gúnyos szövegei sem vegytiszták, bőven tartalmaznak szatirikus, ironikus, csúfolódó elemeket. A mester és tanítvány dialógusára épített *Redivivus Japhetke* teljes szövegében a saját területén igyekszik megverni ellenfelét, ezért látszólag elfogadja a katolikusok premisszáit, értékrendjét, okfejtésének módszerét, belemegy a játékba, hogy aztán sorban kimutassa, leleplezze ellenfele nyilvánvaló képtelenségeit, bizonyítva a képzeletbeli tanítványnak a tételek ostobaságait.

Legtöbbször a tárgy kijelölésekor tartja retorikai szempontból fontosnak az ellenfél degradálását: „Szép gyalázat az igaz vallás ellenségétől rútoltatni, látom én, nem is várhatok dicsíretet, mert az farkasmosolygás volna”. (Pajtárs. 290) „Be jó mestere vagy mindennek, mint a palágyiak a rigófogásnak.” (Veres tromf. 73) „Tíz körmöd legyen bár, mégpedig jó erős, ha ezaránt fára akarsz mászni.” (Veres tromf. 166) „Tajtékot túr némelyitek, mikor prédikál, menyét módjára elpökdösvén az ötlet hallgató méltóságos nagy rendeket, mint csak nemrégiben is Bagoly Bíró cselekedék egy szomorú halottas háznál Kassán, hol e textust vevé fel: A baglyot meg ne egyétek! Keresztyén magyarság! e volna ám a jezsuita prédikátor!” (Veres tromf. 77) „Cramben bis coctam, kétszer főtt étket akarsz előloccsantani”. (Veres tromf. 223) „Ugyanazon egy bakot nyúzzsz.” (Veres tromf. 220) „Tudom, ama myrtusfák között álló szent férfiú nekem adja veres lovát, és ennek segítségével rugaszkodom én meg. /.../ Szaladj, mert megrugaszkodom.” (Pajtárs. 27) „Rázd meg a fejedet, mert meghígt veleje.” (Pajtárs. 124)

Az intertextualitás dinamikája, a transzformált, újraírt szöveg ironiája a megcélzott tételeknek az ésszerűséggel való összeférhetetlenségéből adódik: „Ládd-é, hogy a purgatórium e világon vagy, én is azt vallom, méltán is, mert itt sokféle purgatóriumok által megkoholtatván kell bémenni az Isten országában. Bizonyos helye vagy a mi purgatóriumunknak, de a te némely purgatóriumod a *levegő égben* is vagy, vagy hát az orrod lyukában is, mert ott is vagy a levegő ég. Elmehetsz véle! Nosza hozzá még a fakéseddel! (Chemnitius part. 3. Exam. Consil. Trid. Pag. 77) *Hosszában vagy Pokol mellett a Purgatórium*. (Vajon s kik deszkázták által?) Mástok így szemlélte (Bellar. Libr. 2. cap. 7): *A felső a szent atyák Limbusa, a másik a gyermekeké*, harmadik a Purgatórium, legalsó a Pokol. (Két házon kell hát úgy általmenni a halandó lelkeknek, s vajon nem ülnek le a sz. atyák üres Limbusában? Mert jobb lett volna ott nyugodni, hogysen melegebb helyre menni, de tudom, ha a másik hajlékban érkeznek megint az édes atyák s -anyák, azonban meglátják az új keresztleletlen gyermekeknek lelkeket, – előttem a képe, mely szörnyen siratják!” (Veres tromf. 184–185). „Elméje házánál nem lévén /.../ ezt Peltanus pápista így gyomrozza: *Eljűnek hozzánk a purgatóriumbéli lelkek, s nálunk mulatoznak*. Vajha láthatnám őket! Megkérdeném Ignatius Loyola apádat, ha volt-é valaha a Purgatóriumban, s mikor szabadult ki? Mert egykor *gyermekkorában egy gazdának kertét igen meglopta vala* (Ribadeneira. L. 2. C. 2).” (Veres tromf. 195) „Erre való feleletben szurokban akadtak itt meg mind Bellarminus s mind Salmero ismerőid. Nagyobbat füllentettek itt mindketten. (Salmero Disp. 27. 236) *Gergely pápa imádságára pokolból ment mennyországban a Traianus imperator lelke*. Más annál is messzebb, így hagyítja a nyárfa-sulykot (Bellarmini Lib. 2. cap. 8): *Traianusnak lelke nem igeressen ment Pokolból Menyországban, hanem elsőben testet vőtt magára, megkeresztelkedett, s poenitentia-tartása után ment a boldogságba*. /.../ Ezek mind agnő-lelte babonák, s eb-hiszi beszédek.” (Veres tromf. 198–199) „(Antonius pars. 4. cap. 10. 4.): *Volt oly keserves, ágyban sínylő nyavalygó beteg, ki elcserélte betegségét a Purgatórium tüzén, de mikor azt nehezebbnek látná meg, az ágyat választotta*. (S ne! Az új hatalmában volt-é a csereberélés, s meg a Purgatóriumból újabb kínos ágyban hazavánszorgás? Bizony jó emberek vadtok, hogy a pokol szomszédságában szállotok, s meg ha nem tetszik a málé, haza illantotok. Jüttök s mentek, ugyé?)” (Veres tromf. 191)

A példázatokban a szatíra és a gúny együtt jelentkezik: katolikus példázatot ironikusan így ad elő: „Egy embernek lelke táncot jár a purgatóriumban (vajon s ki volt a dudás?), kit midőn a szomszéd lelkek kérdenének, miért mívelné azt, felele: Azért mert a más világon szintén mostan születék az éntülem való fiam, aki ha felnő, s pappá leszen, első misemondásában szabadít engem innen meg. Szinte úgy tött e kínos lélek hát, mint egy rongyos koldus, ki így beszélgete feleségének: Atyámfia, egy tyúkunk vagyon, adjuk el azt, s vegyünk egy ludat rajta, azon megént egy borjút, s ezáltal csikóra is szert tehetünk. Mond – ezt hallván a fia: Apám uram, megnyargalom én. Előveszi az apja, s keményen megsupprálja, így szólván: ahé, istentelen gyermek, miért rongárod a gyenge csikót?” (Veres tromf. 180–181). Az ironikus szerkezetnek a szövegen belüli viszonyítástere mellett szövegen kívüli gúnyos, szatirikus értelmezését is megadja.

Az ellenfél szörszálhasogató dogmatikai tételeit a kívánság és a tett kettősségéről az erotika felé hajlított szellemes kétértelműséggel teszi nevetségessé: „Piha neked! mert valaki a cselekedetre való hajlandóságból s a cselekedetből (filozofia ellen) két különböző állatot csinál, annak dolga gezemitce s pöködék. De Kis páter realis distinctiót tanítván az actus s potentia között /.../ azért az ő dolga pöködék /.../ Ugyé, hogy mikor te anyád melegében még nem született gyermek voltál, volt vétked, hacsak in positivo grado is? (Hanem ha ezt megtagadod: bűnben melegített engem az én anyám) potentia volna ez magyarnak. Mert a filozofia szerint id est in potentia cui deest aliquid, quod habere potest. Jó! Már ha te kacérságban találtnál, nevelkednék a *potenciád*, s végre a comparatiómon általfutván, a superlativust is (vagy inkább infralativát) elérné, és így actusod miatt gyalázatot vallanál, vajon olyankor e gradualitás között lenne-e essentialis distinctio? Nem ítélem! /.../ Lássad, ha vallásodat farban harapod.” (Veres tromf. 122) Másutt így élcelődik: „Ama gonosz concepiscentiának kell ellene állani, melyet te csak véteknek sem tartasz, mikor így írsz: Ha benne vagyon is az emberben a kívánság, de az nem vétek. Maga oly nagy tenyeres-talpas s izmos szülőanya, hogy ugyan feszítés kíváztatik nekie, nemcsak megzabolázás.” (Pajtárs. 143) „A szakáll teszen különbséget a férfi és az asszonyrend között, kik azt koros férfi korokban elnyíretik, férfi testeknek nem díszes állását jelentik. Ha téged meglátna ma Diogenes, így szólana: Hallád-e te uram, mit vétett a természet, hogy téged nem asszonnyá, hanem férfivá tött, mégis te erőszakot akarsz rajta tenni?” (Pajtárs. 146)

A gúny forrása az explikáló részletezés is, az ésszerűség látszatában fellépő, anekdotaként előadott oktalanság: „Ante lentem auges ollam – lencséd sincs, s már fazakat készítesz néki. Avagy talám úgy cselekszel, mint ki a számár urának felfogadta, hogy megtaníttja szamarát az olvasásra tíz esztendő alatt, melynek lehetetlenségét midőn mindennek nevetnék, így szól a kérkedékeny: Nem tartok a fogadástul semmit, mert az idő alatt vagy a számár ura hal meg, vagy én, vagy a számár, és így ment ember leszek azután. Te is nagyra kötöd magad, de erről megemlékezzél.” (Veres tromf. 57) „Egykor egy számár ítéletet tött a kakukk és filemile között, melyik volna jobb madár. A kakukkot dicsérte inkább, mert annak szava egy tenoron foly, a filemile pedig változtatja szavát. Micsoda ítéletet tudsz te tenni Pósa-házi írása felől, ki menten praejudiciumval nyúlsz a hit dolgához, s megesküdt ellensége vagy? Tudod-e: furor iraq mentem praecipitant, látjátok: nem nyughatik a szeg a zsákban, kimutatja magát, ha csak alig is.” (Veres tromf. 60) „Annak a könyvnek a derekát kellett volna illetned, nem a könnyűjében kettőt-hármat kicsípned. Jeles jó katona vagy azért te, ki beszállván gazdájához, elbeszélte véle atyjának halálát, mint holt légyen az meg, hogy a katona többet s szabadosban ehessék. Végre kevés lévén a tálban, kérdi a gazda is túle: hát a te apád hogy holt meg? Amaz rövideden így szól? Csak feldült és megholt. Miért kellett néked is csalogatnod a fontos írást kákumbák ízetlen felelettel, elhagyván a derék dolgot?” (Veres tromf. 74) „Csak azt kellene teveled is cselekedni, amit egy pápista pappal hallgatói, ki breviáriumjában ezt olvasván: Salta per tria (három levelet fordítson egyszermind) ő három grádicsot ugrik az oltárról hátra. Paraszt hallgatói bolondnak alítván, mind kezét-lábát megkötözik, s a templomból kilobbantják. /.../ Szapora Margit beszéde lévén előtted is a tudós munka, olyant ugrottál rajta, mint egy balha, s olyant estél, mint egy tehén.” (Veres tromf. 759)

Amikor a kártyajátékká degradált vitában az ellenfél a tök tromfot engedi át, ironikus magyarázattal fogadja a döntést: „Legyen úgy bár, hogy a tök sok haszontalan nedvességeket szerezzen is az

emberben, de a jó doktorok mustárral elegyítik, s a gyomrot igen megmelegítik véle. /.../ Úgy látom az üres elme jeléül adtad a tök tromfot néki. /.../ Az makknak csak a haja is úgy használ, hogy mind orrod vérét, vérhasadat, sőt még az asszonyok természeti betegségét is meggyógyítja”. (Veres tromf. 66)

Gyakori a durva döféssel végzett degradáció: „Ládd-é, hogy ünőfejő, s semmibőlcsességű vagy!” (Veres tromf. 222) „A pokol általdesztkázásához többet tudsz te”. (Veres tromf. 221) „Eredj tudósabb scholába!” (Veres tromf. 242) „Mit eszelősködöl?” (Veres tromf. 272)

Szövegeiben szitkozódástól sem mentes: „Csapja meg Isten itt szádat /.../ Sátán tanítványa!” (Veres tromf. 349) Önmagában az ízléstelen szó nem gúnyos, csak a szövegkörnyezet, a használat módja, a viszonylagossági tényezők teszik azzá: a gyakran használt „büdös kelevény”, „mocskos köntös”, „féreg”, „konkoly”, „poshadt mérges tej”, „sűrű setéség” stb. az ellenfélre értve sértő.

Gúnyos a sértő kifejezések halmozása: „Otromba s tudatlan elméjű ember vagy, veres kolop” (Veres tromf. 52) „Fene bestia káromkodó kölykének mutatod magad./.../ Soha el nem hiszem, hogy hunyort nem öttél prebendádban, hogy így gróbiánuskodol. Hiszem elég szentelt vized volna, s nem kellene így szántsándékkal vallás ellen mocskolódni, káromkodni.” (Veres tromf. 63)

A túlzásnak nem annyira értelmi, mint érzelmi hatása van, így az ironikus túlzás a gúny eszköze lehet: „Ott /a pokolban/ a szörnyű kínnak miatta csikorognak a fogak, kiromlanak, s megmegnőnek, mint a legelő baromnak fü etele után a pázsit etc. De mind nagyobb a lelkiismeret férge, melyet ha tisztítanál is, menten ülik a pokolbeli legyek, s pondrosítják.” (Veres tromf. 176)

Az egyszerű megnevezés is tömör gúny lehet: „Ím minden nap kérődzni kezdé ezt a Lojolita sereg” (Veres tromf. 3), „tromf ki, kis Aga” (töröknek nevezi ellenfelét) (Veres tromf. 52). Amikor ellenfele, Kiss Imre sértő szándékkal prédikátornak titulálja, így vág vissza: „Hát te pap vagy s nem prédikátor? Nosza hát, a fogoly madarakból csinálj halakat, hadd jusson pénteken más szegénynek is benne, ne bocsásd csak magad koldus torkokra. /.../ Láss csudát, még a marka is szül a pápista papnak. Tied legyen bár afféle papság. /.../ Nem illet egyféle állatot veres nyereg.” (Veres tromf. 46) „Úgy cselekszel itt, mint Sambar jesuita, ki a disznó (az a neve) farka izecskéi s találandó elmetszése felől így szólott egy református s igaz vallású becsületes embernek: *Ha ezt eltalálsz igyenesen vágni, igaz a calvinista vallás*. Disznófark elmetszéséből kell-é a vallást megpróbálni? Vaj, csúfos majom!” (Veres tromf. 230)

A komikumelméletek közhelyszerű tétele, hogy a csúfalkodó csak abban találhatja nevetségesnek ellenfelét, amiben az valóban hibázik. Czeglédi ismeri ellenfeleit, és sokszor csúfalkodik: „Vaj, méreg, méreg! Eleitül fogva ily ráncos homlokú valál még mikor együtt tanulunk vala is.” (Pajtárs. 52) (Említettem már a Sámbar Mátyás csorbaságán való élcelődését.)

Ritkán gúnyverset is költ a politikába keveredett jezsuita ellen: „Tudná csak a méltóságos Rákóczi Ház azt, mit cselekedett a jesuiták Sándor pápája még ama tüle sokat szenvedett Friderik imperatornak is a nagy méltóság a nyakára hágván /.../ az cseberrúd után azt dúdolnák utánad:

Nem lűn kedves Patakon,
Kilobbanták a fokon.
Nem marada meg Mádon,
Megnyomorodék Ondon.” (Veres tromf. 54)

A találó szentencia is komikus hatást kelt: „Skorpió farkad vagyon néked, s benne vagy a fulákja, ugyé.” (Veres tromf. 51) „Bár Salamon felelne is meg neked, de ha calvinista volna neve, számárrá tennéd.” (Veres tromf. 49)

Közbevetett felkiáltásokkal is nevetségessé teszi ellenfelét: „Füst, vess lángot, hiszem nagy gyökeret ránta. Boldog Anya, bírd vele!” (Pajtárs. 142) „Jobban kiálts a te Istenednek, mert talám valakivel beszél, vagy valakit kerget, vagy útban vagy, avagy alszik s felserken!” (Pajtárs. 156) „Ne varrd hát a korbács végire a keresztvizet!” (Pajtárs. 184) „Csínján beretválj, barátom, mert a mankónak az horgasa jó, s a szónak az igaza.” (Pajtárs. 188) „Olaj nélkül vagy te, jámbor, látom

én!” (Pajtárs. 222) „Könnyű így Kassárul is Egret megvenni!” (Pajtárs. 290) „A dióhajon kapkods, s nem porcogtad a bélit.” (Pajtárs. 296) Ezek legtöbbje a népies barokkba tartozó érzéki, erősen konkretizáló kép.

Az ismétlések játékaival szatirikus hatást ér el: A *Veres tromfosdi* minden szakaszát azzal zárja, hogy „Tromf ki!”

A felsorolás is gúnyol: „Az egész elementumok pénzzé váltának: a föld, mikor testeket fogad be, nem lehet tallér nélkül, a víz pénzért adatik megszentelésre, az aerben nem szól a harang moneta nélkül, sem a tűz nem gerjede a szövétnekekben tarsolyemelőgetés nélkül.” (Pajtárs. 108)

Tréfások találékony szószövései: „botló követ szerzeni” (Bar. dorg. 62), „hódoltasd meg az hallgatásnak füledet” (Pajtárs. 25), „szapora lelki tusakodásodat babosgatód” (Bar. dorg. 81), „horgas-borgas mondások.” (Bar. dorg. 102)

Olykor szellemes csattanóval zárja a szakaszt: miután ellenfelét a vitában legyőzte, „Kutya legyen, ha nem szeretlek” – mondja lovagiasan. (Veres tromf. 130) „Nosza hát, szappanozd meg éppen a szerecsent, s ha megtisztíthatod, a te akarod is jobban futhat Istennél”. (Veres tromf. 274)

Gyakran a hasonlat a gúny eszköze: „Glóriát vadászván az emberektől, úgy jársz mint a teve, mely szarvakat kívánván, füleit is odaveszté.” (Veres tromf. 56) „Cigányként megeszitek mind az ebédet, vacsorát egyszersmind, s azután csak azt mondjátok: S ki látta, hogy a vacsora után dolgozzanak?” (Veres tromf. 72)

Kedveli a csípős igei metaforákat: „ellocsogatta igaz vallását” (Veres tromf. 42), „kérődzni kezdé /tétéleit/” (Veres tromf. 3), „vajon szépapád kiszepelkedett /a purgatóriumból/?” (Veres tromf. 174) „te pedig ezt így döföld” (Veres tromf. 220), „vakítasz” (Veres tromf. 253), „mit tapogatsz hát egyebet mellé” (Veres tromf. 289), „ez ellen türköldöl” (Veres tromf. 298), „mit majmoskodol” (Veres tromf. 333), „meg kell a fejed rázni” (Veres tromf. 243), „ne tekerd oda” (Veres tromf. 285), „vakardogáld a bokádat” (Pajtárs. 103), „ládd-é, mint herélte meg a Bibliát”. (Pajtárs. 291)

Hitvitázó társai – ahogy Czeglédi is – előszeretettel használják az Ótestamentum hely- és személyneveit szimbolikus értelemben. Kain, Jafet, Dávid, József, Benjamin, Gileád, Kánaán, Sion, Ninive stb. megfelelő asszociációs láncot indított el az olvasóban.

Az üldözőket is kár nélkül nem hagyja:
Farahót tengerbe csakhamar borítja,
Ellensége előtt Saul elfuttatja,
Végre az ő maga törbe taszítja.
Hámánt, Akitőfelt majd felakasztatja,
Ákábot, Jezabelt az ebeknek adja,
Heródest az angyal mentest megcsapatja,
A férgeknek gyomra lészen koporsója.

A protestánsok és az ország szenvedései miatt nevezik gyakran keserű gúnnyal Ausztriát Babilonnak. Ez a szimbólum-toposz a kulcsfogalma a Czeglédit elsirató énekeknek is:

Minap Babilonból érkezik egy posta,
Ki szomorú hírrel engem elbágyasztja,
Minden vigasságot tölem elszakasztja,
Bokros bánatimhoz bánatot ragasztja.
...
Te kevély Babilon, hát téged mely nagy kár
Követni fog, melyre reá vigyázz ámbár,
A kénköves fürdő készen vár, elhidd bár
Mert szörnyű vétkeid az eget érik már.

(A Jesus Krisztus hú tanúbizonyságának nagy híré s nevű CZEGLÉDI Istvánnak, a Kassai Keresztény Helvetika Ekklesiának hűségese lelki pásztorának életbeli sok szenvedéséről)

áréstáztatásáról, Posonyba citáltatásáról, és útjában nagyszombati búzavetések között lett boldog kimúlásáról, és Posonyban tett tisztességes temetéséről íratott *síralmas versek*, melyekhez mostan tétetett az Isten anyaszentegyházának szomorúságos sorsán és keserves állapotján való *Síralom*. Nyomtattatott 1760-dik esztendőben.)

Bár Origenészt idézve Czeglédi többször leírta, hogy „eszes férfihoz illik az, hogy az ellenséget maga fegyverével megölje”, ő *nem betű szerént* értette a fizikai megsemmisítést, mint ellenfelei, akik nem *figuraté*, hanem *tulajdon* értelemben végezték ki őt e múltó világból.

Irodalom

- BALÁZS Sándor, *Humor és filozófia*, Bukarest, 1963.
- BARCZA József, *A társadalmi és politikai felelősségvállalás kérdése a XVII. századi magyar református teológia irodalmában*, Theológiai Szemle, 1978, 11–12. sz., 345–350.
- BINDER Ákos, *Az eperjesi vértörvényszék*, Bp., 1941.
- BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép*, Bp., 1979.
- BOD Péter, *Magyar Athenas*, Bp., 1982.
- BUCSAY Mihály, *Adatjegyzék a főbb reformátorok életéhez*, Bp., 1956.
- DÖMÖTÖR Tekla, *Régi magyar vígjátékok*, Bp., 1954.
- GÁL Lajos, *Útkeresés a gályarabságra ítélt prédikátorok sorsában, ügyében*, Theológiai Szemle, 1980, 6. sz., 335–340.
- HEGEL, *Eszétikai előadások*, I–III, Bp., 1952–1956.
- HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., 1994.
- HERCZEG Gyula, *A régi magyar próza stílusformái*, Bp., 1975.
- HERMANN István, *Komikum és „könnyű” műfaj*, Bp., 1968.
- IMRE Mihály, *Egy rímtoposz históriája*, Irodalomtörténeti Közlemények, LXXXVIII. 399–426.
- KEMÉNY Lajos, *Czeglédi István életéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1910, 319–324.
- KIERKEGAARD *Írásából*, Bp., 1982.
- KLANICZAY Tibor, *Reneszánsz és barokk*, Bp., 1961.
- KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil, *Stíluskomikum és nyelvfejlődés*, Bp., 1970.
- KÖPECZI Béla, *Függetlenség és haladás. A magyar politikai irodalom kezdeteihez*, Bp., 1977.
- MÉSZÁROS István, *Szatíra és humor*, Bp., 1955.
- NAGY Géza, *Fejezetek a magyar református egyház XVII. századi történetéből*, Bp., 1985.
- NAGY István, *Czeglédi István, polemikus író a XVII. században*, Kolozsvár, 1899.
- RÉVÉSZ Kálmán, *Alvinczi és a kassai vértanúk*, Bp., 1899.
- RÓZSA Zoltán, *Az antik satíra műfaja és a satirikus módszer*, Filológiai Közlöny, 1960. 3–4.
- SÉRA László, *A nevetés és a humor pszichológiája*, Bp., 1980.
- SZABÓ Géza, *A magyar református ortodoxia – a XVII. század teológiai irodalma*, Bp., 1943.
- SZABÓ Zoltán, *A magyar szépírói stílus történetének fő irányai*, Bp., 1998.
- SZABÓ Zoltán, *Szövegnyelvészet és stilisztika*, Bp., 1988.
- SZALAY Károly, *Szatíra és humor*, Bp., 1963.

- SZALAY Károly, *A komikum breviáriuma*, Bp., 1970.
- SZALAY Károly, *Komikum, szatíra, humor*, Bp., 1983.
- SZILÁGYI Júlia, *A humor filozófiája*, Korunk, 1963, 5.
- SZILI József, *A történetiség mint az irodalmi mű létezés módja*, Helikon, 1969, 3–4.
- SZIMONIDESZ Lajos, *Magyar vértanúk nyomában*, Pápa, 1944.
- TOLCSVAI NAGY Gábor, *A magyar nyelv stilisztikája*, Bp., 1996.
- TRÓCSÁNYI Zoltán, *Czeglédi István stilisztikai és jelentéstani fejtegetései*, Magyar Nyelv, XXIV, 5–6.
- VERES Imre, „Barátsági dorgálás...” *Szólásmódok, példabeszédek*, Magyar Nyelvőr, 1877, 163–167.
- VÍGH Árpád, *Retorika és történelem*, Bp., 1981.
- ZOVÁNYI Jenő, *Tanulmányok a magyar protestáns egyház és irodalom történetéből*, Sárospatak, 1887.
- (Az anyaggyűjtést a Domus Hungarica-ösztöndíj tette lehetővé.)

Gizella Nemeth–Adriano Papo (*Sistiana*)

Ludovico Gritti. An example of maecenas and powerful man of the XVI century

1. Ludovico Gritti's personality and habits

Ludovico Gritti was the natural son of the Venetian doge Andrea Gritti; he was born in 1480 in Constantinople, where his father worked as a merchant and a banker for some two decades as well as a diplomatic agent and spy for the Republic of Venice.²⁶⁸ His mother was probably one of the concubines of his father, we do not know whether a Greek, Turkish or Slav woman.

According to his biographers, Ludovico Gritti had a very strong physique; he was apparently a young-looking man even at a good old age. He had a very high standard of living: he wore gilded silk clothes in the Turkish fashion, but he wore a sable cap as headgear instead of a turban. He was living near Pera (on the other side of the Golden Horn with respect to Istanbul) in a splendid palace with beautiful gardens, where he would give sumptuous feasts inviting a good number of Christian and Turkish noblemen; his guests were also entertained by actors performing comedies and by the dances of graceful Turkish women.²⁶⁹ Gritti had hundreds of slaves and servants; his stables housed hundreds of horses of various breeds, camels and mules for his waggons. He also had a *seraglio*, only slightly smaller than that of the sultan. He was very religious, charitable, and extremely generous, so that he became very popular among the inhabitants of Constantinople.

2. Gritti's interest in culture

Ludovico Gritti was endowed with a great talent: he spoke the Italian, Turkish and Greek languages fluently and was well versed in the Graeco-Latin culture as well, since, according to Ramberti, he was enrolled in the famous university of Padua during his short stay in the Republic of Venice in the years 1502-1506. Nevertheless, his name has not been found in the list of students who graduated from Padua university. However, it must be pointed out that not all the records of Padua university have been consulted so far, these records consisting of thousands of volumes, some of which are in no good repair and include several illegible names.²⁷⁰

²⁶⁸ Works dealing with the life and the habits of Ludovico Gritti have been written by his adherents. The most important are: Francesco DELLA VALLE, *Una breve narrazione della grandezza, virtù, valore, et della infelice morte dell' Illustrissimo Signor Conte Alouise Gritti, del Serenissimo Signor Andrea Gritti, Principe di Venezia, Conte del gran Contado di Marmarus in Ongaria, et Generale Governatore di esso Regno, et General Capitano dell' esercito Regio, appresso Sulimano Imperator de Turchi, et alla Maesta del Re Giovanni Re d'Ongaria*, published by Iván NAGY in „Magyar Történelmi Tár”, Vol. III, Pest 1857, 9–60; *Tranquilli Andronici Dalmatae Traguriensis de Rebus in Hungaria Gestis ab Illustrissimo et Magnifico Ludovico Gritti Deque eius Obitu Epistola*, published by Heinrich [Henrik] KRETSCHMAYR in „Történelmi Tár”, Budapest 1903, 198–231, with the title *Adalékok Szapolyai János király történetéhez* [Contributions to the story of Kings Louis and János], as well as by Florio BANFI in 1934 in „Archivio Storico per la Dalmazia” (Rome), IX, Vol. XVIII, n. 105, 417-68. Mention should also be made of the travel book *Delle cose de Turchi. Libri tre*, Venice 1541, written by the Venetian Benedetto Ramberti, who paid a visit to Gritti in Constantinople in 1534 and has described the personality and the household of the doge-son at the cc. 35r–37v of his book.

²⁶⁹ Here mention is made of the feast organized on the occasion of Carnival 1524, where silver plates were laid for 300 guests. See Carlo Zen to Giacomo Corner, Constantinople, February 14, 1524, in Marino SANUTO, *I Diarii*, ed. by Rinaldo FULIN et al., Venezia 1879–1903, XXXVI, 117–121.

²⁷⁰ Cf.: Elda MARTELLOZZO FORIN (ed.), *Acta graduum academicorum gymnasii patavini, ab anno 1501 ad annum 1525*, Padova 1969 and *Acta graduum academicorum gymnasii patavini, ab anno 1501 ad annum 1550. Index nominum cum aliis actibus praemissis*, Padova 1982.

Gritti was an excellent talker: he delivered long, emphatic but reasonable speeches. He paid particular attention to culture and supported some intellectuals financially: in December 1532 he recommended to Venice a very learned Turkish man,²⁷¹ who was probably the official dragoman of the Sublime Porte Yunus Bey.²⁷² The doge-son cultivated a friendship with the Minorite Franciscan friar Bartolomeo Fonzio, who had translated Luther's work *An den christlichen Adel deutscher Nation* into Italian; most probably, Fonzio took refuge with Gritti, as can be evinced from a note written by the *nuncio* in Germany Girolamo Aleandro to Pietro Paolo Vergerio on September 8, 1534.²⁷³ Gritti financially supported the famous court-poet Pietro Aretino, who promised the doge-son the dedication of his Psalter translations [*I sette Salmi della penitenza di David*].²⁷⁴ However, on account of the unexpected death of his benefactor the Italian poet changed his mind and patron as well. In fact, the work was published with the dedication to both the Spanish general Antonio de Leyva and the bishop of Chieti Agostino Ricci. According to Ferenc Szakály, Pietro Aretino is the author of a poem of 66 lines (*Ad Illustrissimum Principem et Dominum Ludovicum Gritti Regni Hungariae Gubernatorem, ac summum Capitaneum Regie Maiestatis. In Adventu suo Agriam Carmen*), written on the occasion of Gritti's visit to the town of Eger: in this poem the Venetian is praised as the rescuer of Hungary and his actions reflect the same virtues as his father Andrea, which were the virtues of the Roman heroes, too.²⁷⁵

Ludovico Gritti had invited Pietro Aretino to his court with the promise of a hearty reception and princelike gifts as well: the first time, he begged the poet: „...to come and live with me, so that, when you want to cheer me up with your pleasant conversation, I shall gratify you with the biggest reward that a prince could give; take with you as many people as you mind: I shall provide for all the charges, the clothes, and the horses they need. I shall give you the pension you will demand from me.”²⁷⁶

²⁷¹ „Homo dottissimo in la soa leze, et si dice è santo”. Cf. Sanuto, LVII, 378.

²⁷² Yunus stayed in Venice as envoy of the Ottoman Empire from December 10–13, 1532 to January 9, 1533. Cf.: Maria Pia PEDANI, *In nome del Gran Signore*, Venezia 1994, 206.

²⁷³ See: *Nuntiaturberichte aus Deutschland*, Part I: 1533–1559, Vol. I (*Nuntiaturberichte des Vergerio, 1533–1536*), ed. by Walter FRIEDENSBURG, Gotha 1892, n. 58, 170–171, nt. 1. Fonzio's travel report was read in the presence of the Consiglio dei Dieci on July 12, 1535, immediately after his return from Germany and Constantinople [cf. Archivio di Stato di Venezia, Consiglio dei Dieci, Secreti, Reg. 4, 50v]. As regards Fonzio's journey to the Bosphorus see also the letter written by Girolamo Aleandro to Pope's secretary Pietro Carnesecchi, Venice, June 20, 1534, in *Nunziature di Venezia*, ed. by Franco GAETA, Vol. I, Roma 1958, n. 91, 239–242. About Bartolomeo Fonzio cf. the study by Achille OLIVIERI: *Il „Catechismo” e la „Fidei et doctrinae...ratio” di Bartolomeo Fonzio, eretico veneziano del Cinquecento*, in „Studi Veneziani”, IX, 1967, 339–452.

²⁷⁴ Pietro Aretino to Ludovico Gritti, Venice, September 14, 1534, in Heinrich KRETSCHMAYR, *Ludovico Gritti. Eine Monographie*, in „Archiv für österreichische Geschichte”, LXXXIII, 1896, p1–104: n. 19, 104.

²⁷⁵ Cf. Ferenc SZAKÁLY, *Lodovico Gritti in Hungary. 1529–1534. A Historical Insight into the Beginnings of Turco–Habsburgian Rivalry*, Budapest 1995, 17. The poem, whose original one can find in the Hof-, Haus- und Staatsarchiv of Vienna (Cod. 15.023, 1v–3r), is reported in the article by G. NEMETH and A. PAPO, *Ludovico Gritti. La carriera politico-militare di un principe-mercante del Rinascimento*, „Rivista di Studi Ungheresi” (Rome), n. 14, 1999, 47–85.

²⁷⁶ „...a vivere insieme con meco, che quando ve disponiate a fornire di felicitarmi con la vostra dolce conversatione, vi sodisfaro con tal premio, che maggior non ve ne mostrerebbe alcun Principe; menate il numero che vi pare di persone con voi, che a tutte espese, et vestire et Cavalli daro da gentilhuomini et amici, non che da servitori et familiari. La provision vostra poi sara quel tanto che m'importere voi stesso”. Ludovico Gritti to Pietro Aretino, Constantinople, June 1532, in Alexander APPONYI, *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*, München 1903–27, Vol. III, n. 1694, 143.

The second one, the doge-son wrote him on the way to Hungary: „I am going towards Hungary, where please God there I shall arrive. I shall stay in Hungary for some time. When you have a mind to reach me, I shall give you such a proof of hospitality that will astonish even a king.”²⁷⁷

We do not know whether the Tuscan writer replied to the invitation. Pietro Aretino had lived in Venice under the protection of Doge Andrea Gritti since 1532: thanks to the intercession of the Doge himself, he became reconciled with Pope Clemente VII. Nevertheless, the poet continued to attack princes by using only his pen, saving, on the other hand, the Venetian authorities, who had kindly received him in the lagoon town. Therefore, Pietro Aretino addressed to Ludovico Gritti, his „patron and benefactor,” a letter filled with sincere admiration and warning about some „malicious people” who covered him with a shower of insults instead of praises.²⁷⁸

The Christian secretary of Ludovico Gritti was the famous itinerant humanist of Dalmatian origin Tranquillus Andronicus Parthenius,²⁷⁹ the author of the already cited *Epistola*, where there are described the last years and the tragic death of the doge-son. Tranquillus Andronicus (Francesco Tranquillo de Andreis) was born in Traù (now Trogir), in Dalmatia, between 1490 and 1495. Most likely he had begun his studies in Ragusa (now Dubrovnik) and still young he had moved to Italy, where he devoted himself to *studia humanitatis* in Padua, Bologna, Siena, Perugia and Rome. He also studied at the universities of Vienna, Leipzig, Ingolstadt and Augsburg. In Augsburg he published the poem *Ad Deum contra Thurcas oratio carmine heroico*, while, at the imperial Diet held on May 25, 1518, he presented to Emperor Maximilian I Habsburg the *Oratio contra Thurcas ad Germanos habita*, which exhorted the German princes to head a Christian crusade against the Turks. Tranquillus Andronicus had been in the service of the French envoy Antonio Rincon and, later on, in that of King János Szapolyai himself, before joining Ludovico Gritti as private secretary.

Gritti’s biographer Francesco della Valle from Padua was his faithful chamberlain serving him till his tragic death in Medgyes. The parson of Treviso Agostino Museo [Augustinus Museum] was in charge of the theological education of Gritti’s elder son Antonio; Museo wrote *Fr. Augustini Musei Tarvisini de expugnatione Megghes* about the siege to Medgyes, and reported the interrogation he underwent in Vienna after his return from Transylvania in the *Constitutio sive Interrogatio a Mareschalco Caesariae Maiestatis sibi et socio Petro Cremensi post facta suum de Buda in Viennam reditum Anno 1535*.²⁸⁰

Anyway, the son of the doge filled his court with collaborators and followers who had also attended Italian universities or could speak the Italian language: the nobleman from Sárvár Tamás Nádasdy, the Bishop of Pécs (former Bishop of Syrmia) and High Chancellor of Hungary István Brodarics, the poet Orbán Batthyány, the nobleman from Szeg János Dóczy, the Polish diplomat Hieronym Łaski, etc. Tamás Nádasdy, Vice-Governor of Hungary in the times of Gritti’s rule (later, at the

²⁷⁷ „Vado alla volta di Ongharia nel qual paese piaccia a Dio, che io giunga, che giongendovi starò qualche tempo, et quando sia che vi disponiate a venirvi, ne farò una tal dimostrazione, che anche ai Re darà, che dire”. Ludovico Gritti to Pietro Aretino, May 1533, *ibid*.

²⁷⁸ See the above cited letter of September 14, 1534. About the stay of Aretino in Venice cf. Alessandro LUZIO, *P. Aretino nei suoi primi anni a Venezia e alla corte dei Gonzaga*, Torino 1888, 34–35. About the invitation of Aretino to Gritti’s court see also Giuliano INNAMORATI, *Aretino Pietro*, in *Dizionario biografico degli Italiani*, Torino 1888, Vol. IV, Roma 1962, 97.

²⁷⁹ About Tranquillus Andronicus cf.: Imre LUKINICH, *Tranquillus Andronicus életéhez* [Biography of Tranquillus Andronicus], in „Levéltári Közlemények”, I, 1923, 179–86; Gábor BARTA, *Egy sikertelen humanista a XVI. században. Tranquillo Andreis és Magyarország* [An unsuccessful humanist in the 16th century. Tranquillo Andreis and Hungary], in *Az értelmiség Magyarországon a 16–17 században* [The intelligentsia in Hungary in the 16th and 17th centuries], István ZOMBORI ed., Szeged 1988, 61–76.

²⁸⁰ Both works of Agostino Museo have been published by Iván NAGY, in „Magyar Történelmi Tár”, Vol. III, Pest 1857, 61–74 and 75–81, respectively.

peak of his career, Judge of the Court, Chief Captain of Transdanubia and finally Court Palatin of Hungary), studied grammar in Graz, law in Bologna and philosophy in Rome; his master in Vienna was the Swiss humanist Vadianus [Joachim von Watt]; in Rome, he worked as interpreter among the suite of Cardinal Gaetano De Vio. Nádasdy spoke German, Italian, Latin and ancient Greek well; in 1539, the first book written in Hungarian: *The Hungarian Grammar* by János Sylvester was printed in his printing office of Újsziget. Moreover, in the Thirties of the 16th century his court in Sárvár was one of the principal centres of the Hungarian Renaissance culture.²⁸¹

István Brodarics, descendant of an ancient Slavonic family, studied in Padua from 1501 to 1506, thanks to the economic support of Bishop György Szatmári, High Chancellor of Hungary in the times of the Jagiellos. In Italy, he perfected his knowledge of the Latin and Greek Classics and graduated in canon law as well.²⁸² Also Orbán Batthyány attended Padua university,²⁸³ Hieronym Łaski and János Dóczy, too, were highly proficient in the Italian language: Łaski learned Italian during his stay in Italy, where he had been to pursue studies and gain experiences; Dóczy translated Gritti's speech to the Hungarian Estates at the Diet held in August 1532 in Buda. According to Ferenc Szakály,²⁸⁴ Gritti's adherents had probably been attracted by the more civilized and refined way of life in the court of the doge-son, which may have made them forget that his polished Italian customs were mixed with typical Turkish ones.

Ludovico Gritti is probably the author together with the Turkish dragoman Yunus Bey of a pamphlet dealing with the political and administrative organization of the Ottoman Empire. The book, whose title is *Opera Nova la quale dichiara tutto il governo del gran Thurco e tutta la spesa che il gran Thurco ha sotto di lui così in pace come in guerra e il numero de le Persone e nome e governo de le sue Donne e Garzoni che lui tene nel serraglio serrati e de tutta la Entrata che lui ha all'anno e nomina tutti li Signori de le sue provincie e il nome de tutte le sue terre che ha sotto sé e la ordinanza del suo Campo quando va alla guerra come va in ordinanza tutte le persone a sorte per sorte e come vanno e che arme portano. Novamente stampata nel 1537*, was published in 1537, i.e., after Gritti's death.²⁸⁵

Gritti's interest in culture could also be related to his alleged theft of some volumes of the Corvinian Library. In fact, many present-day scholars have accused the doge-son wrongly of having stolen and sent to Venice some *codices* of the famous library founded by Matthias Corvinus: such a charge is based only on one note of Gritti's biographer Heinrich Kretschmayr; the note is not supported by documentary evidence.²⁸⁶ In addition, other researchers have charged Gritti with the theft and forwarding to Venice of all the oriental codices now existing in the State Library of Vienna. Actually, Heinrich Kretschmayr referred to only one codex: the cod. lat. 644 with the

²⁸¹ About Tamás Nádasdy and his court in Sárvár cf. Tibor KARDOS, *La corte rinascimentale di Tamás Nádasdy*, in „Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae”, XIII, n. 1–4, 1971, 205–221.

²⁸² About István Brodarics see: Pongrácz SÖRÖS, *Jerosini Broderics István*, Budapest 1907.

²⁸³ About Brodarics and Batthyány as students in Padua cf.: György BÓNIS, *Gli scolari ungheresi di Padova alla corte degli Iagelloni*, in Vittore BRANCA ed., *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, Firenze 1973, 236.

²⁸⁴ SZAKÁLY, *op. cit.*, 88.

²⁸⁵ The presently not to be found edition of 1537 has been published by Albert H. LYBYER in *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge 1913, 262–276, again. „Questo libro è stato cavato da Ionus bei il qual era greco et hora è thurco et è interpreto grande dil Signor et del Signor Alvisse Gritti fiol dil Duxo di Venetia et tutto è vero” is written at the end of the book. Cf. also Carl GÖLLNER, *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI Jahrhunderts*, București–Berlin 1961, n. 611, 293. According to Alexander APPONYI (*op. cit.*, 143), several data from Gritti's book were utilized by Benedetto RAMBERTI in his travel book.

²⁸⁶ Cf. KRETSCHMAYR, *Ludovico Gritti... cit.*, 20.

letters of Saint Jerome that, in accordance with a marginal note, was taken by Gritti from Buda to Venice. However, this *codex* does not report any trail that attests to have entered into possession of the Venetian. Moreover, it is well known that the Corvinian Library was destroyed by the Turks in 1526 and there were no more volumes in Buda in the times of Gritti's government. Hence, Csaba Csapodi has cleared Ludovico Gritti of the theft of the Corvinian *codices*, the Hungarian scholar being also sure that all the oriental *codices* were sent to Vienna after the Buda liberation of 1686.²⁸⁷

3. Gritti's political and financial power

After a short stay in Venice, Ludovico Gritti returned in 1506 to Constantinople, where he spent his early career as a merchant and a banker. He traded in every kind of goods: jewels, saffron, salt, saltpetre, silk, spices, sweet wine, tin, wheat. The wealth he had accumulated in business would help him to maintain an expensive living style. Quickly, he distinguished himself for the very good profits he made out of his business activity, so that he was promoted to leader and patron of the Venetian colony of Pera, just as his father Andrea had been before his espionage activity was unmasked at the beginning of the 1499-1503 Turco-Venetian war. Gritti was an excellent commercial partner of the Republic of Venice, but also one of its loyal political and military informers.²⁸⁸ By virtue of his friendship with Grand Vizier Pasha Ibrâhîm and of the favour of Sultan Suleiman I, Ludovico Gritti entered politics and started ascending quickly at the Hungarian court of King János Szapolyai.²⁸⁹

The alliance drawn up between King János and the Sublime Porte directly involved Ludovico Gritti in summer 1529 in the Ottoman offensive against Vienna: after the Turkish occupation of Buda, the son of the doge was granted the title of Royal Councillor ("consiliarius regius") and High Treasurer ("summus thesaurarius") as well as the dignity of Bishop of Eger. The King donated him also the three Dalmatian castles and towns of Clissa, Poglizza and Segna, which, however, were at that time held by Captain Pietro Crusich for King Ferdinand's account. Certainly, Gritti obtained these important dignities as reward for his assistance rendered to Hieronym Łaski; moreover, King János, granting the Venetian the title of High Treasurer, hoped that he would be able to improve and stabilise the finances of Hungary, seriously damaged by the previous inept administrators who had led the State to the verge of bankruptcy. The dignity of High Treasurer involved also the control of the ore mines of Northern Hungary and Transylvania so far farmed out to the Fuggers, the famous bankers of Augsburg.

²⁸⁷ Csaba CSAPODI, *Gritti mint a Corvina Könyvtár állítólagos fosztogatója* [Gritti, supposed thief of the Corvinian Library], in „Magyar Könyvszemle”, LXXXVII, n. 2–3, 1971, 171–174.

²⁸⁸ About Gritti's business activity cf. A. PAPO and G. NEMETH, *Ludovico Gritti, partner-commerciale e informatore politico-militare della Repubblica di Venezia*, in „Studi Veneziani”, XLI, 2001, 217–45. About the espionage activity of Andrea Gritti: James C. DAVIES, *Shipping and Spying in the Early Career of a Venetian Doge, 1496–1502*, in „Studi Veneziani”, XVI, 1974, 97–108.

²⁸⁹ Gritti made his first appearance on the stage of Hungarian history in winter 1527–1528, during the negotiations between the Porte and the envoy of King János Szapolyai, Hieronym Łaski. The doge-son was introduced to Łaski by Grand Vizier Pasha Ibrâhîm as „councillor of the Sultan”. There is no doubt that Gritti's influence on the Porte was already known in Hungary. According to Łaski himself, his diplomatic mission on the Bosphorus regarding the military alliance between Hungary and the Ottoman Empire succeeded by virtue of the assistance of Gritti, who at the end of the negotiations was appointed as „orator et rerum negotiorum procurator” of King János. As for Gritti's political career reference is made of the already cited article by G. NEMETH and A. PAPO, *Ludovico Gritti. La carriera politico-militare...*

One year later (1530), the doge-son was appointed Governor of Hungary as a reward for having defended the Castle of Buda from the attack of Ferdinand Habsburg's troops.²⁹⁰ In addition, he was granted the dignity of *comes* of Máramaros together with the control of all the salt mines of the area. Finally, in 1532 Gritti became the military leader (Chief Captain) of the Hungarian army.

*Hence, in 1532 Ludovico Gritti was at the height of his political and economic power: he combined many important dignities (Governor of Hungary, High Treasurer, Royal Councillor, Count of Máramaros, Chief Captain of the Hungarian army, Bishop of Eger, Lord of Clissa, Poglizza and Segna); also his influence on the political resolutions of the Sublime Porte was considerable, and his wealth was immense as well.*²⁹¹ *Besides the enormous profits coming from his trading activity, Gritti's annual incomes were: 40.000 ducats as tax farmer in the Greek domains of the Ottoman Empire, 6000 ducats as High Treasurer, 36.000 ducats from the diocesan estates, 80.000 ducats from the Transylvanian salt mines and the related trade. In addition, he had become creditor of enormous sums of money for single persons: King János owed him a lot of ducats (300.000 in 1534); the French envoy Antonio Rincon owed him 10.000 ducats; Grand Vizier Ibrâhîm 50.000; the Turkish admiral Hayreddin „the Barbarossa” 6000; finally, he held in usufruct the taxes collected in the free town of Ragusa for account of King János. Just in this period it was also rumoured that Gritti was converted to Islam in order to enter the group of the Ottoman pashas.*²⁹²

On account of his enormous political, military, and financial power Ludovico Gritti soon became a real despotic prince: he levied high taxes on towns, noblemen and clergy (for instance, he required the noblemen – the magnates were exempted from payment – to grant half of their wealth for financing the military campaign against Esztergom of August 1532); he let the noblemen and the towns buy his saffron; he substituted the Christian soldiers of Buda with Turkish troops. However, he tried to calm the noblemen from whom he levied the tax of fifty per cent by promising them the incomes from the Transylvanian gold mine he had formerly discovered; in addition, he promised

²⁹⁰ About Gritti's election to Governor see Gábor BARTA, *Ludovicus Gritti magyar kormányzósága (1531–1534)* [The Hungarian government of Ludovico Gritti (1531–1534)], in „Történelmi Szemle”, XIV, n. 3–4, 1971, 289–319.

²⁹¹ About Greek tax farming: DELLA VALLE, *op. cit.*, 21 and RAMBERTI, *op. cit.*, 36v. About incomes as Treasurer and Bishop: Ludovico Gritti to *Consiglio dei Dieci*, Semedria, November 27, 1529, in *Sanuto*: LII, 515–16. About incomes from Máramaros salt mines: DELLA VALLE, *op. cit.*, 21. About Ibrâhîm's debt: KRETSCHMAYR, *Ludovico Gritti... cit.*, 21. About King János's debt: Anton GÉVAY ed., *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreichs, Ungarns und der Pforte. Gesandtschaft König Ferdinands I an Sultan Suleiman I*, Wien 1838–1842, II/2 (1534), 37. In exchange for a loan of 15 000 florins, King János had to pledge to Gritti the town of Szeged „cum universis villis et praediis, et omnibus ad illud pertinentibus” and, presumably, also the town of Debrecen [from a letter of János Szapolyai, Buda, March 17, 1534, in *Szapolyai János levelezése* (János Szapolyai's letters), István SZAMOSKÖZI ed., in „Történelmi Társulat”, Budapest 1889, 317]. About Rincon's debt: *Sanuto*, LIV, 369–370. About Hayreddin's debt: GÉVAY, *op. cit.*, 51. About Ragusa tax usufruct: János Szapolyai to Ragusa free town, Buda, January 8, 1531, in György PRAY, *Epistolae Procerum Regni Hungariae*, Posonii 1806, I, n. 137, 370–371.

²⁹² About Gritti's conversion to Islam cf. G. NEMETH and A. PAPO, *La presunta apostasia di Ludovico Gritti e le sue aspirazioni alla corona magiara*, in „Transylvanian Review”, VIII, n. 4, 1999, 109–31.

the restitution of Syrmia and the re-unification of Hungary just owing to his friendship with the Turks.²⁹³

Gritti's despotism soon displayed some cruel traits: the first one was the beheading of the brothers Balázs and Pál Ártándy, who were charged with being in contact with Ferdinand Habsburg and Queen Mary and having taken advantage of King János's confidence in the management of Máramaros's salt mines.²⁹⁴ Most likely, the two Ártándys were beheaded because they had been opposed to Gritti's election to Governor and were an obstacle to his appropriation of the salt mines' incomes.

As Chief Captain, the doge-son was engaged in August 1532 in laying siege to the Esztergom castle, which was the seat of the pro-Ferdinand archbishop Pál Várday. With this campaign the Governor had to keep a part of the Habsburgian troops far from Vienna, against which Sultan Suleiman in person was marching with a very great army. Thanks to the naval Turkish *flotilla* he succeeded in checking an Austrian attack; nevertheless, he did not take advantage of the victory: after the Turks had been stopped at Kőszeg by the heroic resistance of Miklós Jurisics's defenders (August 28, 1532), Gritti left Esztergom in a hurry and returned to Buda. The withdrawal of the doge-son from Esztergom and that of the Turks from Kőszeg mark the beginning of Gritti's political and economic decline.

On account of his despotic and sometimes cruel government, Gritti gained many opponents in Hungary, who begrudged his meddling with their economic business and, first of all, mistrusted him in that he was a man of the Sublime Porte. The staging of the Magnus Ludus is emblematic. The Magnus Ludus is a satire, which was performed on Carnival 1532 and where Gritti is described as a perpetrator of crimes: Tamás Nádasdy and some of his friends, who organized the farce, had also sent round news according to which the Sultan had ordered Gritti to be killed, his skin filled up with straw and the puppet hung on a tower, stuck through by a lance. The Magnus Ludus had probably the hidden purpose to provoke a rising: indeed, a rising broke out in September 1534 and in this occasion Gritti met a tragic death.²⁹⁵ Gritti revenged himself by killing only Pál Pozaka, one of the friends of Nádasdy who had staged the Ludus.

²⁹³ See *Georgii Sirmiensis epistola de perditione Regni Hungarorum*, in SZERÉMI György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról, 1484–1543 [Recollections of György Szerémi, Court Chaplain of Kings Louis II and János, of the decline of Hungary, 1484–1543], Gusztáv WENZEL ed., Pest 1857 (*Monumenta Hungariae Historica, Scriptores I*), 313–16. Hieronimus Ostermayer's Chronicle confirms that Gritti had sent in 1532 big quantities of saffron to Transylvania [Joseph KEMÉNY ed., *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, Klausenburg 1839, 19]. About Gritti's saffron distribution see also the document dated Buda, March 23, 1533, in Magyar Országos Levéltár, Archives of the Zichy family, P 707, Fasc. 4, n. 1809. From a letter written by István Brodarics to Tamás Nádasdy on July 10, 1532 it results that the Lord of Sárvár had to take to the King (presumably by order of Gritti) all the silvers accessible to himself and those of his friends [from the *Brodarics István Levelezése* (István Brodarics Letters), Gábor KUJÁNI ed., in „Történelmi Tár”, n.s., Vol. IX, Budapest 1908, n. 16, 277–278].

²⁹⁴ The brothers Ártándy were put to death on January 25, 1531 „suasu et consilio” of Gritti, while King János had gone hunting; their decapitation affected all the magnates and noblemen deeply [Miklós Oláh to Cornelius Schepper, Bruxelles, January 14, 1533, in *Oláh Miklós levelezése* [Miklós Oláh Letters], Arnold IPOLYI ed., Budapest 1875 (*Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria XXV*), 273]. Before Mohács, the two Ártándys had joined a secret society (the „Adventurers”), which had been founded to hinder János Szapolyai's power. Cf. Gábor BARTA, *La route qui mène à Istanbul, 1526–1528*, Budapest 1994, 17–18.

²⁹⁵ About *Magnus Ludus* see the interesting study of Tibor KARDOS, *Dramma satirico carnevalesco su Alvise Gritti governatore d'Ungheria*, in *Venezia e Ungheria nel Rinascimento* cit., 397–427.

Meantime, Gritti had gained some opponents in Constantinople, too: the Barbary pirate Hayreddin „the Barbarossa”, the treasurer Mehmed Çelebi, the dragoman of the Sublime Porte Yunus Bey, who could not bear him meddling with the political affairs of the Ottoman Empire, he being a Christian and the son of a western prince as well. So, when Mehmed Çelebi ordered him to hand over to the Turkish Treasury the incomes deriving from the taxes of Rumelia he farmed in ready cash (200.000 ducats!) instead of goods (silk, spices, jewels, etc.), Gritti was forced to pawn his jewels, thus falling into the hand of usurers, and then to hurry away leaving his residence at the Golden Horn for his last journey to Hungary: he was practically ruined! Many people linked up his trip to Hungary with his yearning for the Crown of Saint Stephen, even if, officially, he would have marked out the frontiers and reconciled the two kings of Hungary János Szapolyai and Ferdinand Habsburg, in accordance with the task he had been charged with in June 1533 by the Sultan himself during the peace negotiations between Ferdinand Habsburg and the Sublime Porte.

Gritti approached Hungary through Wallachia, where he found hostile surroundings, since there had been rumours going about that he would dethrone the cruel Voivode Vlad Vintil.²⁹⁶ Gritti found Transylvania too in a state of turmoil.²⁹⁷ the Bishop of Várad Imre Czibak had incited the Transylvanians to rise up in arms against the Governor of Hungary, so that Transylvania was far from being a safe place for the son of the doge. Imre Czibak had described Gritti as a despot, who was going to dethrone King János Szapolyai and to deliver Hungary into the hands of the Turks. A great many people, who had been vexed in the last years at famine and tax and prices increasing, rushed to arms. The murder of Bishop Czibak by Gritti's men hastened the events. A numerous and mixed army composed of Transylvanians, Wallachians and Moldavians²⁹⁸ blocked Gritti's way to Buda and compelled him and his soldiers and accompanying persons to repair to Medgyes. After three weeks of siege, Gritti fell victim to the rage of their enemies meeting an atrocious death on September 29, 1534.²⁹⁹

4. Conclusions

Most present-day historians have defined Ludovico Gritti as a despot or an adventurer who killed his political enemies in order to strengthen his economic interests. So, August Roth has him defined „a Turkish satrap who oppressed the king, the country and the people”,³⁰⁰ according to Ferencz Révész, Gritti was „a cruel, arrogant, proud, ambitious, cunning tyrant”, and „a poisonous and

²⁹⁶ About the journey through Wallachia: Aurel DECEI, *Aloisio Gritti în slujba Sultanulni Soliman Kanunî, dup unele documente turceşi inedite (1533–1534)* [Aloisio Gritti in the service of Suleiman the Legislator, from an unpublished Turkish document (1533–1534)], in „Studii si materiale de istorie medie” (Bucureşti), Vol. VI, 1974, 101–60. See also: G. NEMETH and A. PAPO, *L'ultimo viaggio in Ungheria e la tragica fine di Ludovico Gritti nelle diverse versioni delle cronache e dei documenti coevi. Parte I: La rivolta della Transilvania e l'uccisione di Imre Czibak*, in „Transylvanian Review”, IX, n. 4, 2000, 73–88.

²⁹⁷ Cf. *Fr. Augustini Musei Tarvisini de expugnatione Megghes* cit., 64–65; ANDRONICUS, *op. cit.*, 457.

²⁹⁸ 60 000 men according to Pietro Paolo Vergerio. [Pietro Paolo Vergerio to Pietro Carnesecchi, Vienna, September 13, 1534, in *Nuntiaturberichte aus Deutschland*, Part I: 1533–1559, Vol. I (*Nuntiaturberichte des Vergerio, 1533–1536*), Walter FRIEDENSBURG ed., Gotha 1892, n. 116, 302–05].

²⁹⁹ About Czibak's murder, the siege to Medgyes and Gritti's death see the already cited article of the Authors *L'ultimo viaggio in Ungheria...* Parte I as well as the Parte II: *L'assedio di Medgyes e la morte di Ludovico Gritti*, in „Transylvanian Review”, in press.

³⁰⁰ August (?) ROTH, *Ludwig Gritti. Biographische Skizze nach historischen Quellen*, in „Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde” (Kronstadt), II (July–December 1838), nn. 29–30, 233–236 and 241–243.

viscid snake”³⁰¹ as well; according to Nicolae Iorga the doge-son was „an adventurer who murdered his opponents in accordance with Italian customs”.³⁰² Moreover, some present-day historians have characterized Ludovico Gritti as a „Renaissance prince” on account of his despotism, thirst for glory, economic mentality and patronage of culture. For instance, Gritti has been compared by Robert Finlay with Cesare Borgia, another natural son who made a political career by assassinating a lot of his enemies.³⁰³

In our opinion, Ludovico Gritti was essentially a powerful merchant and banker with some interest in culture who entered politics in order to increase his profits; however, his political power was to some extent aleatory in that he was manoeuvred by the Sultan, who placed him, i.e., a Christian and son of a western prince, beside King János with the hidden purpose of controlling his foreign policy. In this manner, a second court – that organized around Gritti – arose near that of the legitimate King of Hungary. It is verisimilar that Gritti yearned for Saint Stephen’s Crown; however, according to his biographers³⁰⁴ Gritti had more likely planned to retire into private life after arranging peace among the Hungarians and to select as new residence a town on the Adriatic coast, where he could eventually continue his commercial activity perhaps in competition with the Republic of Venice, his original country which had barred him from a political career.³⁰⁵

³⁰¹ Ferencz RÉVÉSZ, *Gritti Lajos szereplése Magyarországon* [Ludovico Gritti’s role in Hungary], in „Erdélyi Múzeum-Egylet Bölcselet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának Kiadványai”, István HEGEDÜS ed., VII, 1890, 134–160 and 211–257: 215.

³⁰² Nicolae IORGA, *Geschichte des osmanischen Reiches nach den Quellen*, Vol. 2, Gotha 1909, 419–420. As for Gritti as an adventurer see also: Géza PÁLFFY, *A tizenhatodik század története* [The history of the 16th century], Budapest 2000, 89; István NEMESKÜRTY, *Mi Magyarok* [We Hungarians], Budapest 1993, 205.

³⁰³ Robert FINLAY, *Al servizio del sultano: Venezia, i Turchi e il mondo Cristiano, 1523–1538*, in Manfredo TAFURI ed., „*Renovatio urbis*”. *Venezia nell’età di Andrea Gritti (1523–1538)*, Roma 1984, 99–100. As for Gritti „Renaissance prince” see also A. PAPO and G. NEMETH, *Ludovico Gritti, un principe sui generis del Rinascimento*, in „Ambra” [Szombathely], I, n.1, 2000, 218–36; and Paolo PRETO, *Venezia e i Turchi*, Padova 1975, 211.

³⁰⁴ Cf. ANDRONICUS, *op. cit.*, 465.

³⁰⁵ In accordance with a bill passed by the *Consiglio dei Dieci* in 1484, *cives originarii Venetiarum* who were natural sons even if of patricians were barred even from career in the Dogal Chancery. About *cives originarii Venetiarum* cf.: Andrea ZANNINI, *Burocrazia e burocrati a Venezia in età moderna: i cittadini originarii (sec. XVI–XVIII)*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia 1993, 108–118.

Boris Nikšić (Zagreb)

Egy Mohács előtti horvát történetíró az oszmán birodalomról

A vélemény vagy kép, amelyet egy nép vagy civilizációs kör alkot a másikról, több tényezőre vezethető vissza. Egyrészt attól függ, hogy milyenek voltak az illető csoportok közötti viszonyok a múltban. Függ a csoportokat megkülönböztető jegyeiktől. Végül valamennyi csoportban függ azok képzettségének szintjéről és lehetséges érdekeitől, akik a „másokról” való véleményt alkotják.

Amikor Közép-Európának a török veszéllyel szembeni viszonyáról van szó, először azt kell tekintetbe venni, hogy a török-képet kifejezetten negatív sztereotípiák jellemzik, másodszor azt, hogy ez részint közvetlen tapasztalatok eredményeként formálódott, részint pedig külföldi írók, elsősorban olasz humanisták (pl. Paolo Giovio) közvetítésével jött létre. A probléma harmadik komponensének tekinthető a törökbarátság megjelenése: az a tény, hogy bizonyos társadalmi rétegek és némely felekezeti közösségek számára a török uralom elfogadhatónak, sőt kíváncsúnak, „kisebb rossznak” tűnt, mint valamilyen keresztény egyház, illetve a Habsburg uralkodó fennhatósága.³⁰⁶

Már a korai oszmán betörések Délkelet- és Közép-Európába érdeklődést keltettek nemcsak az e területen élő nemzetek és országok körében, de az egész keresztény Európában is. Konstantinápoly 1453-as eleste különösen nagy félelmet ébresztett. A nyugat-európai uralkodók és a képzett elit jelentős része meg volt győződve arról, hogy az oszmán terjeszkedés az egész nyugati kereszténységet veszélyezteti, és ha nem sikerül megállítani, az bukáshoz vezet.³⁰⁷ A „véres és durva török” európai sztereotípiájának eredetét a három elképzelés összeolvadásában kell keresnünk: az akindzsik által folytatott betörések és rablóhadjáratok közvetlen tapasztalataiban; a „barbárokról” szóló, az antik hagyományból merített közhelyek felelevenítésében; és végül a középkorból örökölt keresztes háborús szellemében.

A török elleni diszkurzus a horvát és a magyar közvéleményben már a tizennegyedik század végén formálódni kezdett, Zsigmond király uralkodása idején, amikor az oszmán hadak és a király serege közötti első összecsapásokra sor került. Ezzel kapcsolatban nagyon érdekes arra figyelmeztetni, hogy az oszmánokról szóló első források nem tesznek különbséget köztük és más „szakadárak” között, a törököt nem tekintik külön, minden mástól eltérő veszélynek.³⁰⁸ A tizenötödik század közepétől Mohácsig az Oszmán Birodalom a közgondolkodásban „a kereszténység szörnyű ellenségévé” válik, s ezzel kapcsolatban a magyar és a horvát politikai elit soraiban az az elképzelés születik meg, amely szerint királyságuk „a kereszténység védőbástyája”.³⁰⁹ A toposzt néhány külföldi író és humanista is elfogadta és használta, lévén, hogy részben az igazságon alapult, hiszen a Magyar–Horvát Királyság, földrajzi fekvése miatt, éppen a Közép-Európába irányuló oszmán terjeszkedés útjában álló utolsó akadály volt.

³⁰⁶ Ld. Hans Joachim KISSLING, *Türkenfurcht und Türkenhoffnung im 15. und 16. Jahrhundert. Zur Geschichte eines Komplexes*, in: *Südostforschungen* 23 (1964), 1–18.

³⁰⁷ Erről a témáról ld. *Europa und die Türken in der Renaissance*, hrsg. Bodo GUTHMÜLLER und Wilhelm KÜHLMANN, Tübingen, 2000.

³⁰⁸ FODOR Pál, *Az apokaliptikus hagyomány és az aranyalma legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben*, in: *Uő, A szultán és az aranyalma*, Budapest, 2001, 180.

³⁰⁹ HOPP Lajos, *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*, Budapest, 1992; TERBE Lajos, *Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája)*, in: *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 60: 7–12 (1936). A horvát humanizmusban ekkortájt honosodott meg az ún. törökellenes beszéd (*oratio antiturcica*) műfaja, ld. Vedran GLIGO, *Govori protiv Turaka*, Split, 1983.

A tizenötödik század közepétől a „török veszély” a magyar humanizmus egyik visszatérő témájaként fordul elő, például Vitéz János, Janus Pannonius és mások írásaiban. Ugyanakkor a közvélemény egyre több tájékoztatást kap az Oszmán Birodalom belső helyzetéről, főként volt foglyok vagy diplomáciai küldöttségek tagjai – például magyarországi György – beszámolóiból vagy emlékirataiból.

A „török veszély” megjelenése körülbelül egybeesik a magyarországi humanizmus kibontakozásával. Mátyás és Beatrix udvara találkozáspontjává válik különböző magyar, horvát, olasz és egyéb tudósoknak. Oláh Miklós szerint ez idő tájt nevezett ki Mátyás király egy bizonyos Felix Ragusinust az udvari miniátorműhely vezetőjének.³¹⁰ Felix elég rejtélyes személyiség, hiszen más forrás nem szól róla.

Ismerjük viszont a Mátyás király halála után II. Ulászló udvarában működött Petancius (Petančić) Felix nevű horvát humanistát, aki a király megbízásából diplomáciai ügyeket intézett Itáliában, Spanyolországban, Rodoszon és az Oszmán Birodalomban. Az utókor számára az utóbbi államban folytatott diplomáciai tevékenysége tűnik a legjelentősebbnek, mivel egyedül ennek születtek irodalmi gyümölcsei, nevezetesen az oszmán életet leíró, a török birodalom helyzetéről szóló és a török ellen vívandó harc lehetséges módszereit elemző három emlékirata.

Már régen nem érvényes az a sztereotíp kép, amely szerint Corvin Mátyás korszaka volt az egyetlen, amelyben a magyar humanizmus virágzott, s utána csak hanyatlás következett. A huszadik század elején írt tanulmányaiban (nevezetesen: *II. Ulászló udvartartása* és *Quomodo rex Wladislaus II. cancellariaque eius de rebus litterariis meriti sint in Hungaria*) már Főgel József figyelmeztetett arra, hogy II. Ulászló udvarában is el nem hanyagolható száma gyűlt össze azoknak a „vándorlóknak és hamis istenek imádóinak”, akik olyan műveltségi színvonalat tartottak fenn, amely nem sokban maradt el a Mátyás udvarától.³¹¹ A II. Ulászló udvarában tartózkodó humanisták közül Főgel Petancius Felixet is említi, aki, ahogy mondja róla, azzal akarta magára vonni a figyelmet, hogy megírt néhány turkológiai traktátust, s ezekbe belefoglalta az Oszmán Birodalomról diplomáciai pályája során felhalmozott ismereteit.

Főgel, akárcsak az összes régi Petancius-kutató, nem vette észre Petancius Felix és a Mátyás udvarában tartózkodó Felix Ragusinus közötti azonosságot. Az első kutató, aki határozottan állította ezt az azonosságot, Petar Matković volt, aki az *Utazások a Balkán félszigeten a tizenötödik században* című írásában Petanciusról is említést tesz.³¹² Később mások is elfogadták ezt az álláspontot (mint pl. Florio Banfi,³¹³ Dragutin Kniewald),³¹⁴ úgyhogy manapság szinte mindenki bizonyított ténynek tartja, hogy mindkét esetben ugyanarról a személyről van szó.³¹⁵ Származását

³¹⁰ Nicolaus OLAHUS, *Hungaria. – Attila*. Ed. Colomannus EPERJESSY et Ladislaus JUHÁSZ, Budapest, 1938, 9: „Audiui a maioribus Matthiam regem, dum viveret, aluisse semper ad triginta servos amanuenses pingendi peritos, quorum ego plerosque illo mortuo noveram. Horum erant opera omnes fere et Graeci et Latini codices conscripti. Praefectus his Felix Ragusinus Dalmata et ipse iam senex mihi cognitus, qui non modo Graece et Latine, sed Chaldaice et Arabice doctus; praeterea in ipsa quoque pictura exercitatus sedulo advertebat, ne quid error in describendis libris committeretur.”

³¹¹ FŐGEL József, *II. Ulászló udvartartása (1490–1516)*, Budapest, 1913.

³¹² Petar MATKOVIĆ, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. veka; Felix Petančić i njegov opis puteva u Tursku*, in: Rad JAZU, knj. 49, Zagreb, 1879, 103–164.

³¹³ UŐ, *Felice Petanzio da Ragusa oratore dei re d' Ungheria Mattia Corvino e Vladislao, miniatore e bibliotecario della Corviniana di Buda*, in: *Archivio storico per la Dalmazia*, vol. XXIV, fasc. 142, Roma, 1938.

³¹⁴ UŐ, *Feliks Petančić i njegova djela*, Beograd, 1961.

³¹⁵ Ld. Alojz JEMBRIH legutóbbi cikkét: *Feliks Petančić i njegovo djelo*, in: *Gazophylacium*, 1–2, 1995., 114–146.

illetően komoly kétségek és nézetkülönbségek voltak a kutatók között: egyesek szerint dubrovniki volt, mások Šibenikbe tették születési helyét, s voltak olyanok is, akik azt gondolták, Senjből származik. Petar Kolendić és Dragutin Kniewald Petanciusról szóló dolgozatai véglegesen megoldották ezt a dilemmát.³¹⁶ A dubrovniki levéltárban végzett kutatásaik eredményeként bebizonyították dubrovniki származását. Mindkét kutató teljesen biztosnak tekinti a két személy azonosságát, és további kutatásaikban ebből a tételből indulnak ki.

Mi is támogatjuk azt a véleményt, amely szerint Mátyás miniátora és Ulászló diplomatája ugyanaz a személy volt, néhány újabb megfontolás alapján is. Először, mert kevésbé valószínű, hogy ilyen rövid idő alatt a magyar király udvarában két Felix nevű, Dubrovnikból származó ember tevékenykedett volna, különösen a név ritkaságát figyelembe véve. Másodsor, a dubrovniki levéltárban csak egy Felixről szóló tanúságot találni. Harmadszor, amikor Oláh Miklós Ragusinus Felixről szól, azt hangsúlyozza, hogy az érintett személy ismerte „a latin, a görög, a káldeus és az arab nyelvet”, s ez a tény személyiségét még közelebbi kapcsolatba hozza Petancius Felixszel, aki az oszmán nyelvnek legalább az alapjait ismerte. A *lingua Chaldaica* itt biztosan nem a bibliai arám nyelvet jelenti, valószínűbb, hogy ezzel a névvel a szerző a török, az arab és a perzsa nyelv keverékére gondol (illetve az oszmán nyelvre). Ez volt az irodalmi és a hivatalos nyelv az Oszmán Birodalomban. Végül maga Oláh azt állítja: „már mint öreg embert ismertem meg” (*ipse iam senex mihi cognitus*).³¹⁷ Ez Felixet, a miniaturistát ugyanabba az időkeretbe helyezi, mint Felixet, a diplomatát.

Petancius Felix Dubrovnikban született ezernégyszázötvenöt körül. Úgy tűnik, a *studia humaniora*t szülővárosában végezte, ahol akkor élénk kulturális élet folyt. Dubrovnik humanista tudósok találkozópontjává lett, akik között Konstantinápoly eleste után menekült bizánciak is voltak. A fiatal Felixnek alkalmá nyílt arra, hogy szülővárosában gyakorolja magát a klasszikus tanulmányokban. Fiatal korában egy időre még a helyi büntetőbíróság kancellárjaként is működött. Valószínűleg a nyolcvanas évek közepe táján ment Magyarországra, Mátyás udvarába, hogy ott a miniátorműhely vezetőjeként dolgozzon. Mátyás halála után visszatér Dubrovnikba. Ekkor kezdődik diplomáciai pályája, eleinte a Dubrovniki Köztársaság szolgálatában. A 16. század első éveiben azonban II. Ulászlóhoz szegődik. Franciaországban is járt, hogy ott két francia hercegnő portréját lefesse. A királynak ez alapján kellett eldöntenie, melyiküket veszi feleségül. Rodoszon a johannita lovagok mesterénél részt vett a nagy törökellenes koalíció előkészítésében. Valamilyen szerepe a Velence elleni Cambrai Liga létrejöttében is lehetett. Élete vége felé, 1512–1513-ban az Oszmán Birodalomba is elutazott, és ez utóbbi utazások anyagát használta fel emlékiratainak megírására. Élete során Senj város kancellárja is volt, valamennyi időt pedig Zágrábban is töltött, ahol városi bíróként dolgozott. Mivel a senji levéltár nagyobbik része a II. világháború folyamán elpusztult, ma már lehetetlen megállapítani, hogy kancellári címe csupán tiszteletbeli volt-e vagy ott is tartózkodott, és tényleges munkát végzett.

Petancius az Oszmán Birodalmat tárgyaló három emlékiratot hagyott hátra. A „Törökországba vezető utak” (*De itineribus in Turciam libellus Felice Petancio cancellario Segniae autore*) című emlékiratot Rodoszról való visszatérése után (1502) adta át II. Ulászló királynak. Ebben a műben azt írta le, hogy a világ különböző tájairól mely utak vezetnek Konstantinápoly felé. Kifejezett szándéka az volt, hogy ellássa a királyt hasznos információkkal arról, miképpen vállalható a török elleni támadás annak saját területén, ahelyett, hogy megvárnák, amíg az tör be Magyarországra. A Balkán-félszigeten lévő országokat, tájakat és városokat Petancius az antikvitásból eredő nevükön nevezi. Ezt az emlékiratot először Iohannes Cuspinianus adta ki Bécsben, *De itineribus in Turciam libellus Felice Petancio cancellario Segniae autore* címmel (1522). A 16. század folyamán még négyszer nyomtatták ki önállóan, s többször került publikálásra különböző antológiákban.

³¹⁶ Petar Kolendić, *Feliks Petančić pre definitivnog odlaska u Ugarsku*, Beograd, 1959, 1–20; Dragutin KNIEWALD, i. m.

³¹⁷ OLÁH, *Hungaria*, i. m.

A *Török szultánok genealógiája* című második emlékirat címe nem felel meg a tartalmának, mert benne az Oszmán Birodalom akkori állapotának leírásáról van szó. Erre az emlékiratra később visszatérünk.

A harmadik emlékirat címe *Historia Turcica*, vagyis török történelem. Egyetlen, kéziratos, még kiadatlan példányát a nürnbergi városi könyvtárban őrzik. Miniaturái miatt eddig inkább csak a művészettörténészek figyelmét keltette fel, a történészekét nem, pedig a történeti kutatás érdeklődését is megérdemelné.³¹⁸

Az első két emlékiratot többször is kinyomtatták latin eredetiben és német fordításban. A *Historia Turcica* nemcsak hogy kéziratban maradt, de befejezetlenül is. A szöveg történelmi áttekintés, amilyen elég sok keletkezett abban az időszakban, és nem tartalmaz különösképp érdekes adatokat az Oszmán Birodalomról. Petancius azt tanácsolja II. Ulászlónak, hogy ne keressen idegen segítséget, inkább a hazai katonasággal támadja meg a törököt, és álljon bosszút az 1444-es várnai vereségért.

Ezúttal a „Genealogiára” fordítok nagyobb figyelmet. Olyan iratról van szó, amelyet a 16. században többször kiadtak, főleg a Német Birodalom területén és német nyelven. Ahogy már mondtam, a „Genealogia” cím nem felel meg annak, ami a műben található. A szakirodalomban csak azért szokás így emlegetni, mert az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példány ezt a címet viseli. Dragutin Kniewald a már említett, „Felix Petancius és művei” című tanulmányában Petancius munkájának még két példányát említi: a bécsi és a velencei Museo Civico Correrben található. A budapesti kézirat külön értékét alkotják a miniaturák és a II. Bajazid idején a Portán szolgáló magas rangú tisztviselők ábrázolásai. A bécsi kézirat azonban a mű valamely régebbi változatának átírása, s az a régebbi változat volt talán az eredeti. A bécsi példány Johannes Cuspinianus osztrák humanista tulajdona volt. Cuspinianus több más mű mellett a Petanciusét is felhasználta a *De Caesaribus* című történeti munkájában.³¹⁹ Petancius ugyanis személyes barátja is lett, s magának is voltak kapcsolatai II. Ulászló udvarában. Petancius *De itineribus* című művének kiadatását is szorgalmazta a szerző halála után.

Kniewald azt állítja, hogy a kézirat, amely a bécsi másolat alapjául szolgált, nincs többé vagy legalábbis még nem találták meg. Ám a velencei Marciana könyvtárban megtalálható e műnek még egy kéziratos változata, amelyet sem Kniewald, sem más Petancius-kutató nem regisztrált. A kézirat a *De potentia et statu magni imperatoris Turcarum* címet viseli. A szöveg prológusában a szerző, ahogy szokásos az ilyen iratokban, személyesen az uralkodóhoz fordul. De a II. Ulászlónak dedikált budapesti redakciótól eltérően a szerző a művet „a császár öfelségének” ajánlotta, nagy valószínűséggel I. Miksának, ha tekintetbe vesszük Petancius életidejének kereteit. A bécsi kézirat is a császárnak van dedikálva. A tény, hogy a Marciana-beli kézirat ajánlása a császárnak szól, arra utal, hogy esetleg ez a kézirat volt az az eredeti, amelyből Cuspinianus átírata készült, és amelyet Kniewald tanulmányában elveszítettnek nevez. Ugyanakkor nagyobb valószínűséggel lehet feltételezni, hogy Petancius az eredeti művet eredetileg a magyar királynak ajánlotta, nem pedig a császárnak, ahogy a Marciana-beli és a bécsi változatban olvashatjuk. Végül is Petancius II. Ulászló szolgálatában állt, és nem a császáréban. Ezért a Marciana-redakció esetében nagyobb valószínűséggel feltételezzük azt, hogy itt az eredeti átírásáról van szó, s nem magáról az eredetiről. Ezt az átíratot talán egy német szerző készítette el, úgy, hogy a műnek a Német Birodalmon belül való felhasználhatósága érdekében megváltoztatta a dedikációt: a címzett II. Ulászló helyett *Caesarea Maiestas* lett. A kézirat másik jellemzője egyfajta „névtelenség”: szerzője nincs feltüntetve. A címlapon csak a fent idézett cím található, a tartalma pedig majdnem teljesen egybeesik a bécsiével, kétségtelenül Petancius művéről van tehát szó. Azt azonban nem tudni, milyen utakon került a kézirat éppen Velencébe.

³¹⁸ Pl. André de HEVESY, *Une „Histoire turque” enluminée provenant de la Bibliothèque de Wladislas II roi de Hongrie et de Pologne*, in: *Gazette des Beaux Arts*, 65e Année, 1923, II, 2 semestre, Paris, 287–296.

³¹⁹ KNIEWALD, *i. m.*, 45.

A Marciana-beli kézirat tizenhat oldalas. Viszonylag könnyen olvasható, nincs benne sok rövidítés és ligatúra. A betűk csak néhány helyen romlottak, de a nedvesség miatt nehezen olvashatók.

A mű prologusa azzal a megállapítással kezdődik, hogy a *res publica Christiana* nagy bajban van a törökök miatt, mert azok „nem csak gondosan őrzik, amit korábban elvettek a keresztényektől, de új és új területeket akarnak meghódítani”. A szerző szerint a „szent királyság” trónján uralkodó királynak kötelessége az, hogy a török feletti győzelemre törekedjen. A műben található *sacrum Regnum* formula is arra utal, hogy itt eredetileg II. Ulászlóhoz intézett dedikációról volt szó. A prologusban megtalálható a törökökre használt sztereotípa, a „kereszténység örök ellensége, aki állandóan annak megsemmisítésére törekszik”.

A törökök, Petancius szerint, csupán homályos eredetű nemzet (*obscura gens*) voltak, mielőtt Oszmán vezér híressé tette őket cselekedeteivel. A törökök eredetének ismertetésében Petancius tipikus humanista eljárást használ: a kortárs események és népek bemutatása kapcsán antik autoritásokra hivatkozik. Maga a tény, hogy Plinius (*gravissimus auctor*) a szkíták leírásában azt állította, hogy az Azovi-tenger körül élnek, arra ösztönözte Petanciust, hogy a törököket azonossá tegye az antik szkítákkal. Ezen a helyen látható a török kérdés megközelítésének egyik, a humanizmusban igen elterjedt típusa, amelynek jellemzője a törökök azonosítása az antik írók által „barbároknak” nevezett népekkel. Petancius szerint a törökök kezdetben az élelem és más, az élethez szükséges dolgok hiányában kirabolták a szomszédos népeket. Később, miután Oszmán vezér az élükre került, vállalták a nyílt háborút a határok kiterjesztése érdekében. Ugyanakkor érdemes hozzátenni, hogy Petancius a mű kezdetén semmilyen említést sem tesz az iszlámról mint a török terjeszkedés és hódító lendület egyik legfontosabb tényezőjéről, hanem beéri a barbárokkal történő azonosítással.

Petancius ezután röviden összefoglalja az egész oszmán történelmet Oszmántól saját koráig, miközben a legtöbb figyelmet II. Bajazidnak szenteli, aki, ahogy mondja, jelenleg uralkodik. II. Bajazidról mint olyan szultánról beszél, aki nemcsak arra törekszik, hogy megtartsa azokat a tartományokat, amelyeket apja már meghódított, hanem arra is, hogy folyton terjessze határait a keresztény államok rovására. Ezért neki tulajdonítja mindazt, amiről korábban mint a törökök általános jellemzőiről beszélt. Különösen sötét színekkel festi le Horvátország akkori súlyos állapotát: „tűzzel-vassal elpusztították, és az állandó török betörések miatt erői teljesen kimerültek” (*Croacia igni ferroque consumpta et crebris incursionibus pene exhausta*). Részletesen bemutatja II. Bajazid családtagjait, és mindegyikük esetében feltünteti az udvarban viselt tisztségét.

Ezután felveti a kérdést, mi az oka annak, hogy a szerény kezdetekből kiindulva (*ex angustissimis principiis*), az Oszmán család ennyire gyorsan feljutott a hatalom csúcsára. Véleménye szerint a fő ok az európai uralkodók közötti viszályokban és összeütközésekben keresendő. A egymással torzszalkodó keresztényekkel szemben áll egy igen hatékony császárság, amelyben majdnem mindenről a szultán dönt. A szultán körül minden más tisztviselő rabszolga, aki feltétlen engedelmisséggel tartozik uralkodójának. Úgy látszik, Petancius az Oszmán Birodalom sikereinek egyik legfontosabb okát az igazgatási–katonai elit rabszolga származásában látja. Ebben megegyezik nem csak a császárságot leíró korabeli szerzők zömével, de egyes mai történészekkel is. Machiavelli szerint az oszmán állam magasrangú tisztviselőinek rabszolga származása miatt a törököket nagyon nehéz legyőzni, de ha valakinek egyszer sikerülne, akkor könnyű lenne a hódítás megtartása, hiszen nem lennének főurak, mint Nyugaton, akik lázadhatnának.³²⁰ A mai szerzők közül Fodor Pál az *Állandóság és változás az oszmán történelemben* című tanulmányában a rabszolgaságot a szultán hatalmát és az ország területi terjeszkedésében aratott sikereket megalapozó három pillér egyikének tekinti.³²¹

³²⁰ Niccolò Machiavelli *muvei*, I, Bp., 1987, 18–19.

³²¹ FODOR Pál, *A szultán és az aranyalma*, i. m., 11–24.

Az európai belviszályokon kívül Petancius az oszmán siker okát a hadművészet általános elhanyagolásában keresi. Felhossa az „aranykor” toposzát, s a mostani uralkodókat méltatlanoknak tekinti a spártaiakkal és a rómaiakkal összehasonlítva. Amazoknál, mondja, virágzott a hadi művészet, és ennek köszönhetően hódították meg az egész világot. A török hadművészet igen magas színvonalát azzal magyarázza, hogy az Oszmán Birodalomban az embereket nem különböztetik meg nemesség vagy származás szerint. Valóban, ez az Oszmán Birodalomnak olyan tulajdonsága volt, amelyet elég gyakran magasztaltak a törökről író európaiak. Fél évszázaddal később ezt ismétli majd meg Busbecq a híres *Rathschlag*ban.³²² A nemesség hiánya, legalábbis a Birodalom fejlődésének „klasszikus” korszakában, logikus eredménye volt a kormányzó réteg rabszolga származásának, de Petancius nem vonta közvetlen összefüggésbe ezt a két jelenséget.

A mű következő, nagyobb része elég terjedelmesen leírja a birodalom igazgatási, katonai és területi berendezkedését. Ahogy a *De itineribus*ban is, az egyes területekről szólva antik helyneveket használ (Bithynia, Paphlagónia, Aiólia, stb.).

Az oszmán tisztviselők és méltóságok felsorolása elárulja Petanciusnak birodalom felőli tájékozottságát. Ő maga a végén azt állítja, hogy dubrovniki származása elősegítette és megkönnyítette számára a törökről szóló információk összegyűjtését, mert „városunk elég gyakran érintkezik ezzel a néppel”. Említi a birodalom valamennyi fontosabb méltóságát, sajnos, sajátos transzkripciójában, amelyet nem lehet mindig azonnal megfejteni. Kisebbségi korrekciókkal Petancius emlékiratának szövegét ma is ki lehetne adni mint az Oszmán Birodalmat leíró, mérvadó korabeli művet.

A mű végén, híven a kezdettől fogva betartott humanista elképzeléshez, az európai uralkodók oszmánellenes harcát a rómaiak „barbárok” elleni harcával hasonlítja össze. Ahogy a rómaiaknak is sikerült legyőzniük a barbárokat, úgy ez a mostani európai uralkodók számára is lehetséges, ám elsősorban egyetértés, az egymás közti viszályok felfüggesztése szükséges hozzá. A győzelem egyik kulcsfontosságú tényezőjének tekinti a köznép, a *vulgus* bevonását a hadseregbe. Ez az emlékirat jóval a Dózsa-féle felkelés és az azt követő, Taurinusszal példázható reakciók előtt íródott. Talán az is feltételezhető, hogy Petancius tanácsa szerepet játszott abban, hogy a király később beleegyezett „paraszthad” szervezésébe.

Az oszmánellenes harcban Petancius szerint kiemelkedő szerepe van Hungariának. Ez az ország, állítja, bátran harcba szállhat egy nagyhatalom ellen, mint ahogy egykor vállalta a küzdelmet a rómaiak ellen, sőt sikereket is aratott. Itt természetesen ismét arról van szó, hogy Magyarországot, humanista módon, azonosítja az antik Pannóniával, és célzást tesz az Augustus császár korában történt, Baton vezette lázadásra. Lehetséges, hogy itt a magyarok elődeinek tartott hunokról és a Rómát majdnem elfoglaló Attiláról van szó. Magyarország kiemelése alapján feltételezni lehet, hogy a szerző a magyar királyhoz intézi szavait, s nem a német-római császárhoz, hiszen a Habsburgok Petancius életében nem lettek magyar–horvát uralkodók. Aki nem olvasta a mű prológusát, könnyen azt hinné, hogy a magyar uralkodó a címzett. Ezt bizonyítéknak tekintjük arra, hogy a prológusban található *Sarcra Caesarea Maiestas* cím utólagos betoldás.

Léteznek olyan feltételezések, amelyek szerint Petancius török tárgyú írásai befolyásolták az utókort, a török témát tárgyaló későbbi írókat. A tartalom hasonlósága miatt valószínűnek tarthatjuk, hogy Georgievics Bertalan is használta Petancius.³²³

Mindenesetre úgy gondoljuk, nagy az esélye, hogy a Marciana-beli kézirat az, amelyből átírták Cuspinianus Bécsben megőrzött példányát. Természetesen nem gondoljuk, hogy autográf szövegről van szó. Állításunk egyelőre nem bizonyítható egzakt módszerekkel, de reméljük, ez a felfedezés ösztönzést ad a további Petancius-kutatások számára.

³²² Ogier Ghiselin de BUSBECQ, *Vier Sendschreiben der türkischen Botschaft...* Nürnberg, 1664. (Újabb kiadás: Ogier Ghiselin de BUSBECQ, *Opera quae extant omnia*, Graz, 1968.)

³²³ KNIEWALD, *i. m.*, 98.

Petróczi Éva (Budapest)

A hatalom kritikus megjelenítése a magyar puritán írásokban

Puritán szerzők – kontra hatalom. A kérdést könnyű volna rövidre zárni a puritán egyenlő anti-episzkopális, puritán egyenlő eleve autoritás-ellenes képlettel. Még idézet is kötetszámra állna rendelkezésünkre e rendkívül leegyszerűsített tézis igazolása érdekében. Korabeli szövegek éppúgy, mint későbbi keletkezésű külföldi és hazai történelmi, egyháztörténeti, egyház-szociológiai elemzések. Jelentős ugyanis a puritanizmust egyfajta „spirituális narodnyikizmusként”, vallásos jobbagyfelkelésként, egyházi köntösbe öltöztetett kuruckodásként (ez utóbbi, természetesen, csak a hazai puritanizmusra vonatkozhat) bemutató művek száma. Ezek sorában az egyik legtartósabb hatású Makkai László 1952-es, több szempontból még ma is értékes és értékelhető, több ponton azonban az akkoriban kötelező vonalasságából fakadóan félrevezető munkája. Makkai (is) úgy indítja a puritán mozgalom általános jellemzését, mintha nem egy lelki megújulási mozgalmat, pusztán egy társadalmi-politikait mutatna be. „A puritanizmus a reformáció demokratikusabb kálvini irányzatának angliai változata, s a feltörekvő polgárság társadalmi és politikai követelései jutottak benne kifejezésre.”³²⁴ Legyünk azonban igazságosak: Makkai nem áll egyedül a maga osztálycentrikus, csupán a puritánoknak a polgárosodásra gyakorolt hatását hangsúlyozó okfejtésével. Richard Niebuhr, a neves szociálteológus valami nagyon hasonlót fejteget számos kiadást megért, s a teológiát is végzett Makkai által nyilvánvalóan ismert könyvében, *A felekezettudat szociális forrásaiban*. Niebuhr ebben a fontos munkájában használja először a sok szempontból tisztázó erejű „denominationalism” kifejezést, amelyen ő elsősorban egy alapvetően hibás egyházi magatartásformát ért: konkrétan az egyház életének önkényes átszabását, a világi kasztrendszer mintájára, amely a keresztyén testvériséget megrontó módon helyet követel az egyházi életben az attól alapvetően idegen gögnek és kiváltságoknak.³²⁵

Ahogy Niebuhr könyvének egy későbbi fejezetében a puritanizmust interpretálja, az Makkai eszméinek nagyon közeli rokona, csak éppen az 1952-es Magyarországon kötelező sallangok nélkül: „De amikor az igazi reformáció felbukkant Angliában, amikor felébresztette a reményt a társadalom gyökeres krisztianizálását illetően, majd felöltötte a puritanizmus tipikusan középosztálybeli és intellektuális formáját, a szegények vallási forradalma elkerülhetetlenné vált.”³²⁶

A Menna Prestwich-szerkesztette, mindmáig mérvadó *Nemzetközi kálvinizmus* című reprezentatív oxfordi kiadvány Magyarországot és Kelet-Közép-Európát tárgyaló fejezete, amely a nyelvünket, országunkat és történelmünket kiválóan ismerő Robert Evans munkája, merőben más és kevésbé egyoldalú szempontokat kínál a puritanizmus és a hatalom viszonyának vizsgálatához: „Azt a meghatározó lépést, amely a puritanizmust (tudniillik annak eszméit) behozta Magyarországra, Bethlen Gábor tette meg, aki sem valamiféle aszkéta, sem a vallási újítások barátja nem volt. Bethlen nagylelkűen pénzt áldozott arra, hogy ígéretes tehetségű kálvinista diákok külföldre utazzanak, s az itthon tanulókat is gyámolította... Mi volt a puritanizmus kihívásának lényege? Semmi esetre sem a politikai radikalizmus. Medgyesi és Tolnai mindketten I. Rákóczi György és családja támogatását élvezték... Ugyanígy a szociális forradalmat sem tekinthetjük a puritanizmus lényegének, bár a puritánok felléptek a nemesség egyeduradalma ellen... A puritánok mindenek felett azok voltak, aminek vallották magukat: morális reformerek, babonaellenes (itt: katolikusellenes) programmal, s egy olyan, az alsóbb papságból és a köznépből kikerült vezetéssel, amely istenes (tudniillik a Biblia és a hittételek által vezérelt) politikát folytatott. Ezen ügy képviselője

³²⁴ MAKKAI László, *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952, 7.

³²⁵ H. Richard NIEBUHR, *The Social Sources of Denominationalism*, Living Age Books, Meridian, New York, 1958, (first: 1949), 6.

³²⁶ Niebuhr, *i. m.*, 40.

megkövetelte a püspökség eltörlését, s a presbiteri rendszer azonnali és teljes bevezetését...³²⁷ Evans tehát jóval tovább lép Niebuhrnál és Makkainál, amikor a magyarországi puritán mozgalom valós tényeknek megfelelő *morális* jellegét, az állandó erkölcsi megmérettetés és önvizsgálat gyakorlatának szükségességét hangsúlyozza.

Honi puritánus szerzőink „zsigeri” hatalomellenességének – pontosabban, a hatalommal visszaélők iránti ellenszenvnek – egyik forrása természetesen az Angliában olvasott, onnan hozott, majd fordított, átírt irodalmi művek mellett – első számú mesterük, atyai tutoruk, az Angliából száműzött William Ames példája volt, akinek franekeri professzori működése, széleskörű hatása, a kelet-európai (nem csupán magyar, de lengyel, cseh) diákok iránti érdeklődése elsősorban Melanchthon két emberöltővel korábbi wittenbergi szerepéhez hasonlítható.³²⁸

Keith L. Sprunger kiváló Ames-monográfiája bővelkedik a mester életével kapcsolatos anti-episzkopális epizódokban: ahány angol püspök, annyi történet paphoz méltatlan, az ünnepeket is megszenteltető cselekedeteikről. Így – más elrettentő példák mellett – az Amest papi szolgálati helyéről mindenáron kiebrudalni akaró Valentine Cary esete, aki „karácsony napján lejött a fogadószobába és kártyázni kezdett, közvetlenül azután, hogy kiszolgáltatta a szent jegyeket.”³²⁹ A Sprunger által felidézett következő történet már közvetlenül Ames szavait idézi, *Új köntös* című, önéletrajzi elemekkel átszőtt művéből: „Egyszer, csak egyetlen egyszer (Istennek legyen hála) állottam személyesen egy püspök előtt: s lettem bemutatva neki a városi magisztrátus képviselői által, azon célból, hogy városuk papjává (tudniillik Colechester város papjává, George Abbot londoni püspök jóváhagyásával) választassam. Ez az alantas ember (lowly man) először megkérdezte tőlük, hogyan merészelnek papot választani az ő beleegyezése nélkül. Ti (mondá ő) azt kapjátok prédikátorotokul, akit én kijelölök nektek. Mert én vagyok a ti Pásztorotok – noha soha nem legeltette őket (azaz: nem szolgált a gyülekezetükben). És azután, hozzám fordulva, így szólt: hogyan merészelsz ígét hirdetni az én egyházkerületemben, az én írásos engedélyem nélkül? Így azután, minden további indoklást mellőzve, csupán merő hatalmaskodásból elbocsátott engem, s az egész magisztrátust, hogy várjuk ki, míg kedve támad javunkra dönteni; ez a várakozás – esetemben – immáron húsz éve tart.”³³⁰ George Abbot azonban nem elégedett meg Ames húsz esztendeig tartó „előszobáztatásával” colechesteri kinevezése ügyében. Sokkal hatékonyabban igyekezett ártani kipécézett ő-ellenségének. Sir Ralph Winwood, I. Erzsébet és I. Jakab diplomatája levéltári hagyatékának tizenhétedik századi kiadásában találunk erre nézve döntő bizonyítékot. A kérdéses levél írásának idején, 1612 márciusában William Ames már holland hittestvéreinél kapott menedéket, a hiúságban megsértett Abbot mégis a jeles teológus megbüntetésére uszítja Winwoodot, mégpedig meglehetősen alattomos módon, titokban akarván elintéztetni ellenlábasa kiutasítását Németalföldről, illetve élesen követelve az azt követő további retorziókat: „Ezenképpen hogyha ő (tudniillik Ames) közöttünk (tudniillik ismét Angliában) volna, oly messze esnék a legcsekélyebb kegytől is, hogy valamely példa értékű büntetés lenne jogos osztályrésze. Őfelsége értesítést kapott arról, milyen kiváltságok közepette adtak otthont Hágában ennek az embernek...”³³¹

³²⁷ R. J. W. EVANS, *Calvinism in East-Central Europe, Hungary and Her Neighbours*, In: *International Calvinism 1541–1715*, ed. Menna Prestwich, Clarendon Press, Oxford, 1986, 183, 185.

³²⁸ Erről bővebben: PETRÓCZI Éva, *Some Features Added to the Portrait of William Ames*, In: *In Search of the Republic of Letters. Intellectual Relations Between Hungary and the Netherlands 1500–1800*, Wassenaar, 1999, 57–67.

³²⁹ Keith L. SPRUNGER, *The Learned Doctor William Ames. English Backgrounds of Dutch and American Puritanism*, University of Illinois Press, Urbana–Chicago–London, 1968, 24.

³³⁰ SPRUNGER, *i.m.*, 25.

³³¹ George Abbot's letter to Sir Ralph Winwood, March 22. 1612., In: Sir Ralph WINWOOD, *Memorial Affairs of State in the Reigns of Queen Elizabeth and King James I.*, III. London, 1725, 346.

Cary Abbot, Whitgift és főpapi társaik csak egyet értek el a fentiekben idézett (illetve jóval korábbi, de hasonlóan ellenséges mentalitásról tanúskodó), egyfelől teljesen önkényes, másfelől ráadásul a katolikus restauráció irányába mutató viselkedésükkel. Nemtelen gesztusaik – ez természetes is – nem szülhettek nemes viszontválaszokat. Például az 1588–1589-es év folyamán a legcsekélyebb türelmet is nélkülöző, epés pamfletek láttak napvilágot, amelyek azok közül is sokakat elidegenítettek a puritán eszméktől, s azon belül a zsinat-presbiteri rendszertől, akik korábban annak elkötelezett hívei voltak. Ahogyan Szántó György Tibor írja az angliai reformációt és az angol polgári forradalmat tárgyaló összefoglaló művében: „Ha egy mozgalom elveszti kapcsolatát a tömegekkel, illegalitásba kényszerül, továbbá nem számíthat többé befolyásos patrónusok segítségére és okos vezetők nélkül marad, óhatatlanul hibákat követ el. Martin Marprelate (szabadon fordítva: Rosszprelátus Márton) álnéven 1588–1589 folyamán a presbiteriánusok minden eddiginél agresszívebb hangnemű röpiratokat publikáltak a püspöki kar ellen. Nem kellett volna. Még maga a veterán Cartwright és Travers is meghökkent az írások útszéli és durva hangnemétől. Whitgift és munkatársai nagyon is hálásak lehettek „Marprelate”-nek. Igazolva látták tételüket: a puritánok veszedelmes bajkeverők és felforgatók.”³³²

Nos, a mi puritán szerzőink – egy-két gorombább kitéltet nem számítva – általában jóval mérsékeltebbek voltak. Marprelate-i vitrioloságú püspök- és uralkodóellenes opusz jóformán nincs is írásaik sorában. A visszafogott indulat így hazai tollforgatóink esetében az írói teljesítmény szempontjából jóval igényesebb, sokszor egészen művészet közeli műveket hozott létre. Ahogyan egy hosszabb angol, s egy rövidebb magyar nyelvű tanulmányban a közelmúltban magam is kifejtettem: stilisztikai szempontból minden vitát kizáróan a mi (magyar és kelet-európai) szerzőinké a diadal.³³³

Mielőtt néhány szemelvényt kínálnék ezekből az írás minőségét holmi hatalomellenes dühkitöréseknek fel nem áldozó magyar puritán írásokból, szeretném felidézni Patrick Collinson pontosan húsz esztendővel ezelőtt megfogalmazott, de mindmáig egyedülálló és szokatlan tézisé: „Ha a reformerek (puritánok) nemigen törődtek is a püspöki tiszttel, mint katolikus maradvánnyal, élénk érdeklődést mutattak az iránt, milyen legyen a püspök helyénvaló kapcsolata az egyház többi tagjával, a települések előljáróival, a papokkal és a köznéppel, s foglalkoztak annak helyreállításával, amit ők e sok visszaéléssel terhelt tisztség (much-abused office) tökéletes működésének tekintettek.”³³⁴

Collinson itt arra hívja fel a figyelmet, amiről sokan és sokáig megfélemeztek: hogy tudniillik a puritán szerzők többsége nem tekinthető ab ovo hatalomellenesnek, csupán a hatalommal való visszaélés esküdt ellenségének. Tézisének egyik tökéletes illusztrációja lehetne egy nagyon korai, William Perkins nyomán született magyar puritán értekezés, az ifjú korában Heidelbergben tanult Kecskeméti C. János *Catholicus reformatusa* is. Az iktári Bethlen Istvánhoz címzett ajánlás – a patrónus magas rangjára ezúttal egyáltalán nem tekintve – a kevélységet, a hatalomvágyat veszi célba: „Négy lovak vonnyák az kevélységnek szekerét. Uralkodásban való telhetetlenség, maga dicsiretinek kívánsága, másnak meg uralása, engedetlenség. Négy kerek vadnak, melyeken forog. Az elmének maga hanyása, kérkedés, csacsogás, álhatatlanság...”³³⁵

³³² SZÁNTÓ György Tibor, *Anglikán reformáció, angol forradalom*, Európa Kiadó, Budapest, 2000, 143.

³³³ Lásd: PETRŐCZI Éva, *Egy puritán stilisztikai diadal a 17. századból*, In: Szabó G. Zoltán 60. születésnapjára, Balassi Kiadó, MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 2003, 13–14., illetve: Éva PETRŐCZI, *An English and a Hungarian Anti-Episcopal Dialogue From the 16th–17th Centuries*, megjelenés alatt a 2003-as 5. egri Theatre of the World – the World of Theatre konferencia anyagában.

³³⁴ Patrick COLLINSON, *Godly People. Essay on English Protestantism and Puritanism*, The Hambledon Press, London, 1983, 159.

³³⁵ KECSKEMÉTI C. János, *Catholicus reformatus*, Kassa, 1620. 7r. (RMNY 1214A.)

A főszöveg kis történelmi-egyháztörténeti áttekintése a szerző szokatlan taktikai készségéről tanúskodik: úgy kárhoztatja ugyanis a múlt gyakorta rosszra hajló uralkodóit, hogy közben felmagasztalja (még hozzá nagyon részletes felsorolásban!) kora mindazon protestáns uralkodóit, akik nem adták el magukat a gonosznak (a „parázna birodalmának”), azaz a katolicizmusnak, s így az isteni hatalmon túlnőni akaró emberi hatalmaskodásnak sem: „Mert noha ez előtt egynehány üdökkel többnyire ez egész földnek királyai annak a paráznának birodalma alá adták vala magokat, mind azon által, ez mi üdönkben sok királyok (úgy mint az angliai, dániai, svéciai, norvégiai, scotiai) és többire az Német országi fejedelmek és sok nagyságosok ennek paráznaságátul el távoztatnak. Az mellek megmutathatták mely hiában való az pápista különböztetések.”³³⁶

Kecskeméti C. szövege, illetve egész munkássága ugyanazt bizonyítja egyébként, amit Szenci Molnár Albert életének és életművének több állomása: azt, hogy a különböző német fejedelemségek, német egyetemek csaknem olyan mértékben a puritanizmus „komp-országainak” tekinthetők, mint Hollandia és Anglia hasonló intézményei, mégpedig a puritánus művek igen korai német fordításainak és széleskörű ottani recepciójának köszönhetően.

A *Catholicus reformatus*ban tapasztaltnál sokkal élesebb kritikai hang tapasztalható a keményszavú és nagyhatású Selyei Balog István *Uti-társ* című híres prédikációgyűjteményének alábbi részletében: „Ti nyúzó, fosztó, kóborló lopók és mindazoknak oltalmazói, orgazdái, nem féltek-é az Istennek igaz ítéletiről, ki azt sem tudgyátok, mely órában, kövekkel veret agyon Áhánnal? Ti szegény embereket nyomorgató, újabb újabb adókat találó privilégiumokat rontó és minden igazság(on) kívül sarcoltató tisztek, nem féltek-é az igaz ítéletű Istentől, ki majdan megkeserít titeket, és a ti kedves gyermekeiteket is kivágja az élőknek számok közzül, hogy nagy jajgatással sírjátok Pharaóval?”³³⁷

Selyei Balog itt nem a hatalmukkal visszaélő püspököket, hanem a tisztükhöz nem méltó világi hatalmasságokat ostorozza és fenyegeti, apokaliptikus távlatot adva így a legköznapiabb eltévelyedéseknek is, csakúgy, mint számos 16. századi protestáns szerzőknél; többek között Károlyi Gáspár *Két könyv* című munkájában. A hazai puritán művek szerzői egyébként nagyon gyakran járnak el hasonló módon. Náluk a világi hatalmasságok ostorozása legalább annyira gyakori, mint az egyháziaké. A puritanizmus egyenlő protestáns kuruc mozgalom elméletet nyilvánvalóan ezeknek a szemelvényeknek a túlhangsúlyozásával sikerült fenntartani, tendenciózan kibővítve így – mint zavaró tényezőt – annak egyházi-lelkiségi jellegét.

Selyei Balog világi hatalmat kárhoztató szavainak talán legközvetlenebb rokona az a prédikáció, amelyet a magyar puritán irodalom koronázatlan írófejedelme, Medgyesi Pál mondott el Sárospatakon, 1657. szeptember 2-án, II. Rákóczi György tragikus kimenetelű és nagyravágyó lengyelországi királykodás-kalandja idején. Ha tekintetbe vesszük Medgyesi egy életen át tartó egzisztenciális és alkotói függését legfőbb mecénásaitól, a Rákócziaktól, ez az ígehirdetés egyenesen hőstettként értékelhető, még akkor is, ha sem a könnyelmű ifjú fejedelem neve nem hangzik el, sem egyetlen korabeli fegyvertényt, hadi eseményt nem említ. A keserű vádak középpontjában Izrael hatalmaskodó, népére végveszélyt hozó uralkodói, Jeroboám és Manassé állnak, a 17. század bibliás, a Szentírás eseményeit jelenként megélő közegében azonban nem kellett vájt fülű teológusnak lenni a dörgedelmes üzenet megértéséhez: „Halljuk már az Istennek rettenetes haragját s büntetését mind király, mind nép ellen. A király ellen: Menj, mondd meg Jeroboámnak, ezt mondja az Izraelnek Jehova Istene, mivelhogy én téged az én népem közül felmagasztaltalak stb., te pedig nem voltál olyan, mint az én szolgám, Dávid stb., hanem gonoszul cselekedtél mindazokkal, akik teelőtted voltak stb., annak okáért én veszedelmet hozok Jeroboám

³³⁶ KECSKEMÉTI C. i. m., 7.

³³⁷ SELYEI BALOG István, *Uti társ*, Váradon, 1657, 905–906. (RMK I. 928.)

házára és kiirtom Jeroboámot mind a falra hudozóig... és kihányom, kisépre Jeroboámnak házáat, miképpen a ganéjt ki szokták hányni stb...”³³⁸

A széles körben kárhoztatott, bíralt II. Rákóczi Györgynek nem jutott tehát túl sok írásos laudáció; öccsének, Zsigmondnak annál inkább. E művek egyike – korántsem jellegzetes puritánus „tálalásban” – éppen egy puritán szerző, Pápai Borsáti Ferenc munkája, aki a nagyváradi iskola kollaborátora, s egy puritánus szellemű barokk eposz szerzője volt, amelynek hőse az 1652-ben elhunyt Rákóczi Zsigmond. Ez a mindössze 346 soros, Ovidius *Metamorphoses*-ére emlékeztető mű olyan erőteljesen barokk, hogy néhol egyenesen katolikus vonásokat mutat, például abban, hogy a halott ifjú fejedelmi sarj Krisztus virágoskertjében egészen Szent Imre-i változáson megy át, hiszen liliommá válik. A puritán szemléletet e műben már-már elfedik a túlbujánzó barokkos stilisztikai elemek; csak azokban a sorokban mutatkozik meg nyilvánvalóan ez a gondolkodásmód, ahol a szerző Zsigmond állhatatosságát, a könnyelmű örömtől való elfordulását mutatja be. Az idősebbik, a különösen puritánus körökben általános elutasításnak örvendő idősebbik fivér „a múzsák és iskolák nutrix”-aként történő, feldicsérő bemutatása – egy ugyancsak Pápai Borsáti Ferenc tollából származó, meglehetősen súlytalan kis epigrammában – nagy valószínűséggel csak egyfajta családi árukapszolás, az ifjabbik fivér iránti rajongás szokatlan végkicsengésű terméke. Más szóval: valamiféle elfogult értékátvitel.³³⁹

Visszatérve Medgyesi Pálra: a többnyire – joggal – mérsékelt puritánként számontartott szerző kivétel nélkül gorombáskodó, már-már útszélien durva hangnembe csúszik át, amikor a hatalmukkal visszaélőket veszi tollhegyre. Hét évvel a már korábban idézett, nagyon keserű kvázi-fejedelmi tükörnek is beillő sárospataki prédikáció előtt született, a hazai presbitériumokat sürgető *Dialogus politico-ecclesiasticus*-ában például egy kifejezetten és szándékoltan sértő szófejtést ad közre: „Az episcopus szó magyarul vigyázót, gondviselőt tészén, amint mi magyarul nem jól mondjuk püspöknek, ezen episcopus szó, az eleji és utolja nélkül pispök pro Piskop, a mi nyelvünkben gyakran által-tévéen vagy elcserelvén ez két betűket k, p: mint ez ilyen szókban, pök, köp...”³⁴⁰ Ez a szómagyarázat – ne szépítsük – bizony-bizony az elízió-adta lehetőségek visszaélés-közeli kihasználása, a mai olvasóban inkább idegenkedést, mintsem helyeslést kelt, még akkor is, ha az illető nem különösebben püspök-rajongó. Jóval kevésbé látványos és csattanós, meggondolt, bölcs érvelésének köszönhetően azonban sokkal maradandóbb érvényű a *Dialogus* azon részlete, amely az angolok gyógyíthatatlan „püspökösségét”, felemás protestantizmusát veszi célba: „Az hierarchicus avagy püspökös anglusok és minden ezekhez vonók, míg Krisztus a kétféle sántikálásért ki nem okádá őket. Kik is oly közel jártanak, kiváltképpen az eklésia igazgatás dolgában az pápistákhoz, hogy magok az pápisták Angliában megvallották azt (mint Parkerus említi), hogy az püspökök, mikor az pápistákkal vetekednek, puritánusok; mikor pedig puritánusokat akarnak cáfolni, akkor ismét mint (mind) pápisták.”³⁴¹

Medgyesi munkájának fenti idézete a korszak kegyességi irodalmában egyenesen páratlannak számít. Ez az epizód azért nem mindennapi, mert a modell-ország, a peregrinációs helyszín, azaz Anglia és az anglikán egyház itt kivételesen negatív példaként jelenik meg, úgy is mint megrögzötten episzkopális terep. Ez a szokatlan hangvételű részlet – hatásos és tudatos „concionator”-ral lévén dolgunk – nem előzmény és előkészítés nélküli a szövegben. Már a

³³⁸ MEDGYESI Pál, *Erdély romlásának okairól*, előszó, jegyzetek Szigethy Gábor, Holnap Kiadó, Budapest, 1999, 46–47.

³³⁹ Az eposz teljes szövege és elemzése olvasható: TÓTH István, *Phoebus forrása. A váradi latin nyelvű humanista költészet antológiája*, Literátor Könyvkiadó, Nagyvárad, 1996, 228–244. – Lásd még: TÓTH István, *A váradi puritánusok költészete*, In: Uő, *Értékek és mértékek*, Literátor Könyvkiadó, Nagyvárad, 1998, 113–116.

³⁴⁰ MEDGYESI Pál, *Dialogus politico-ecclesiasticus*, Bártfa, 1650, 72. (RMNY 2309.)

³⁴¹ MEDGYESI, i. m., 222.

párbeszéd elején szerepel egy szóváltás a Kéredző (azaz mai helyesírással: kérdező) és a Felelő között, amelynek lényege a püspökös Anglia szembeállítása az itthoni, eredendő és természetesen zsinat-presbiteri gyakorlattal. Medgyesi Pál büszkélkedése – mondanunk sem kellene talán – bővelkedik ugyan a túlzásokban, mégis a ritkán megnyilvánuló peregrinusi patrióta öntudat rokonszenves példája, a sokkal gyakoribb, kritikátlan és elvakult külföld-majmolás határozott elutasítása. Stilisztikai szempontból hatásos és hamisítatlan hazai genius loci teremtő az a mód, ahogyan a szerző jóízű indulatszavakkal tarkított felkiáltásokba ágyazza komoly, bíráló hangú mondanivalóját: „Kéredző: A vér is megposdúla bennem! Oh, nagy Úr Isten, hogy én ezeket elébb nem értettem! Felelő: Ami a vallásunkon lévő más nembéli eklézsiáknak példájokat illeti, azok egy akaratból és tetszésből többnyire mindnyájan prédikátorokból és igazgató öregekből álló presbiteriumokat tartanak... Az egy nyomorult Anglia vont ki magát, jobbnak vélvén az nagy érsekek és püspökök által való igazgatást koncért... úgy tetszik valamint indultál meg az többen, de ezeken valóban megposdulhatsz.

Kéredző: Él az Isten, még a bélem is reszket belé, hogy ezeket hallom.”³⁴²

Medgyesi Pál az egész tanító párbeszéd során következetesen ugyanezt a képletet követi: egy komoly okfejtés, egy indulatos, zsigeri helyzetjelentés. Aki esetleg sokallaná Medgyesi szövegeiben az ilyen és ehhez hasonló, testi megkönnyebbedésre (hudoz, okád, pök) utaló kifejezéseket, gondoljon arra, hogy a tizenhetedik században még a nem-puritánus szemléletű orvosok is folyton-folyvást purgálták, purifikálták, gyakran a halálba tisztogatták, végzetes kiszáradásba kergették (merő jó szándékból) a szerencsétlen pácienseket, tehát ezek a fogalmak és tevékenységek sokkal inkább a mindennapok részét képezték, mint manapság. Testileg katartikus történetek nyelvi leképezései lévén, ezek a biológiai metaforák alkalmasnak bizonyultak, a fokozott ahá-élmény (ismerősség-érzet) révén a lelki katarzis kiváltására is.

A hatalomellenességnek egy másik, jóval szelídebb és mérsékeltebb, a gyengékre, az elesettekre, a névtelenekre figyelő formája érhető tetten számos magyar puritán írásban. Így a Medgyesiehez hasonlóan kivételes íráskészségű és termékenységű Mikolai Hegedűs János műveiben is, aki *Biblia tanúi* című, Utrechtben megjelent munkájának már az előszavában is a gyengékhez, a kiváltságok nélkül élőkhöz fordul, nem a lehajlás, hanem az odahajlás gesztusával: „Ebben a maga-hitt Tudósoktul megvetendő, De az Istenes Gyengéket szépen építendő íráskában ezek találtatnak fel.”³⁴³

Az ajánlás egy későbbi pontján folytatódik ez a hivatkozás a „kisdedekre” és a „gyengékre”, de nem kizárólag az oktatásra szoruló fiatalokra célozván ily módon, hanem legalább ennyire a „christianus lactans”-okra, azaz nem életkoruk, hanem keresztyéni mivoltuk fejlettsége szerinti csecsszopókra is: „És úgy fogtam ehez, elsőbbenis a kisdedekért az Úr segétevén és gyengékért, hogy ők ebből épüllyenek, ha az lelkemet az Úr magához venné is, maradgyon ez én helyettem az ő apródinál... és bár tsak egynek vagy kettőtskének használlyon is, nem lesz hiába az én fáradságom.”³⁴⁴

A keresztyén olvasóhoz címzett második ajánlás (amely bensőségebb még a patrónusnak szánt, az előbbieken idézett captatio benevolentiaénál is) hasonlóan indirekt, vagyis csak a gyengéket hangsúlyosan pártoló szemlélete révén hatalomellenes: „A Nyomorultak ügyét felvenni, s azt elébb mozdítani, kellemetes dolog annyival inkább, ha annak oly sok letapodói vagynak, és reménység vagyon, hathatós segítség által, annak felemelkedése felől. Sok letapodói, számtalan elnyomó vannak a Szent Írásnak is világ szerte... Az egy mi nyomorult nemzetünk az, akiben majd legnehezebben kaphat lábra ez feltámadt mennyei világosság... De mitsoda ennek ott is az oka? A

³⁴² MEDGYESI, *i. m.*, 8.

³⁴³ MIKOLAI HEGEDŰS János, *Biblia tanúi*, Utrecht, 1648, címlap verzőja. (RMNY 2247.)

³⁴⁴ MIKOLAI HEGEDŰS, *i. m.*, 2r.

köznépnek iszonyú tudatlansága... Szegény nemzetünk! Bezzeg méltán panaszkodunk ínségünkről!”³⁴⁵

A fenti idézetben ugyan sem fejedelmek, sem püspökök, sem más nemszeretem hatalmasságok nem említetnek expressis verbis, nyilvánvaló azonban, hogy a szerző a köznép elégtelen bibliai ismereteiért, szálnalmas tudatlanságáért a méltatlan előjárókat tette felelőssé. Ugyanez a gyengékhez odahajló gesztus érhető tetten Drégely-Palánki János *Praxis pietatis contractájában* is, amely Medgyesi Pál nagysikerű *Praxis pietatis*ának rövidített-egyszerűsített változatát kínálja, egy emberöltővel a teljes szöveg megjelenése után. A hatalomellenesség ebben a szövegben is csak közvetett; itt is az elesettek felkarolásán van a hangsúly, nem azoknak a kárhoztatásán, akik elzárták őket a tudás forrásaitól: „Ím azért Kegyes Olvasó, ki adom tenéked (más formában) e Praxist (többel együtt) Textusokra és documentumokra intézvén azt, hogy nem csak az írástudók, hanem (a praedikálás által) az írástudatlanok is épüljenek belőle.”³⁴⁶

Talán már ez a szerény példatár is nyilvánvalóvá teheti: bár a hazai puritanizmus nem tekinthető egyszerűen a kálvinizmus „népi” és „forradalmi” változatának, képviselőinek egyértelműen krisztocentrikus gondolkodása mindenképpen egyfajta spirituális demokrácia irányába mutatott. A puritán eszméket követők számára a „hatalom az Ő vállán” (Máté evangéliuma) nem szép szólam volt csupán, hanem hitgyakorlatuk egyik alapja, nem-vasárnapi keresztyénységük lényeges eleme. Más szóval: a Niebuhr-féle denominationalism nálunk, végeredményben, elsősorban puritán szerzőinknek és közösségeinknek köszönhetően, egyértelműen pozitív tartalmat kapott. Műveik, magatartásuk ugyanis nem a világi formációk, viselkedésbeli torzulások egyházi életre való ráerőltetését jelentette. Éppen ellenkezőleg: a Szentírásból vett példák sokasága valamelyest legalább fékezte-fékezhette a világi hatalmasságokat a névtelenekkel és a vagyontalanokkal szemben. Mindez azonban – ismétlem – távol állt mindenféle „krisztobolsevizmustól”, keresztyéni egyenlősítőtől; mindössze a világi hatalom esendőségére, viszonylagosságára figyelmeztetett mindenkit, Krisztus abszolút hatalmához képest.

³⁴⁵ MIKOLAI HEGEDŰS, *i. m.*, 3r.

³⁴⁶ DRÉGELY-PALÁNKI János, *Praxis pietatis contracta*, Debrecen, 1692, a4r. (RMK I. 1420.)

Ratzky Rita (Budapest)

Majláth János gróf titkos jelentései a bécsi Polizeihofstellének az 1840-es évekből

Egy szolgálataiért nemességet nyert család első ágának sarja, egy államminiszter apa, Majláth József sokadik gyermeke Majláth János, aki családi tradícióinak megfelelően jogi végzettséget szerzett, és az udvari kancellária hivatalnoka lett. Az irodalom és a történettudományok azonban sokkal jobban vonzották, mint a hivatal. Vagyonos ember volt, de rosszul gazdálkodott, pénzét irodalmi vállalkozásaiba fektette. Ezért birtokait el kellett adnia, testvéreivel, hitelezőivel végeláthatatlan perekbe bonyolódott. A dinasztia iránti rendíthetetlen hűsége mellett ez lehetett az oka annak, hogy fizetett besúgóként működött évtizedeken keresztül. Levéltári adat csak 1832-ből van a politikai rendőrséggel való kapcsolatára. Metternich Kelemen kancellár személyesen ajánlja be I. Ferenc császárnak mint alkalmas személyt, hogy a politikai rendőrség alkalmazottja legyen.³⁴⁷

„Der ungarische Hofkanzler setzt mich laut der gehorsamt beygebogenen Note indie Kenntniss, dass Euere Mayestät zu einem... Berichtstatter den Grafen Johann Majláth bestimmt haben, und es ist nach meinem gehorsamste Ermessen allerdings zu erwarten, dass Graf Majláth dem in ihm gesetzten allerhöchsten Vertauen um so mehr entsprechen wird, als er als gewandter Redner die königlichen Interessen kann: und über die Verhandlungen selbst ein Werk zu schreiben beabsichtigt, woduech das In- und Ausland von der Lage der Dinge aus dem Gesichts punkte, wie es die Regierung wünscht, bekehrt werden wird. Für den Grafen Majláth würde ich, da er zu täglichen Verfassung der Notafen und Berichte eines Schreibers benötigt, mit Rücksicht auf seine Standes-Verhältnisse eine monatliche Renumerazion von 3000 f. [...] aus dem geheimen Fonde erbeubst in Auftrag bringen...³⁴⁸

Kolos István monográfiájának egy lapalji jegyzetében azonban adatot hoz arra is, hogy a kortársak már sokkal korábban észlelték Majláth tevékenységét. Cserey Farkas Erdélyből 1819. szeptember 14-én beszámol Kazinczynak arról, hogy Majláth erdélyi útja során társaságban, hogyan hallgatta ki a vendégeket az urbáriumról folytatott beszélgetésük során. Mesterkedését azonban észrevették és félrevezették.³⁴⁹ Horváth Mihály *Magyarország története*³⁵⁰ szerint Majláth országgyűlési, illetve Pest vármegyei gyűlési „beszédeinek nem volt hatása, köztudomású dolog lévén, hogy ritkábban szólt belőle meggyőződés, mint azon anyagi érdek, melyért szavát részint a kormánynak, részint a papságnak lekötötte.”³⁵¹ Ez utóbbira én nem találtam adatot.

Kolos könyvéből kiderül, hogy ő Majláth besúgói tevékenységének elsősorban az 1839–1840-es és az 1844-es országgyűléshez kapcsolódó időszakát ismeri, és azt jegyzi meg, hogy a jelentések csak az 1839–1844-es időszakból hozzáférhetőek. Bécsi levéltári kutatásaim idején még nem ismertem az ő könyvét, de szerencsémre az általam talált jelentések 1845–1846-osak, így komplementer jellegűek a korábbi feltáráshoz képest. Ugyancsak a Staatsarchivból valók, de az Informations Büro anyagából.

A Majláth-kézirattól függetlenül, anélkül, hogy tudta volna, kinek a beszámolóit alapján készült, látta az 1514-es aktát Mezösi Károly, amint az *Petőfi és Czakó Zsigmond* című tanulmányából kiderül.³⁵² „A magyar irodalom hazai szakembere, akiről a rendőrminiszteri referátum

³⁴⁷ Staatsarchiv. Conf. Akten a. 1832/1488. Idézi KOLOS István, *Gróf Majláth János (1786–1855)*, Bp., 1938, (Palaestra Calasauctiana. A piaristák doktori értekezései az 1932 évtől. 21. sz., 82).

³⁴⁸ *i. m.*, 82.

³⁴⁹ KAZINCZY Ferenc levelezése, XVI. köt. 507—508.

³⁵⁰ HORVÁTH Mihály, *Huszonöt év Magyarország történetéből, 1823—1848-ig*. Bp. 1864.

³⁵¹ I. köt. 563–564.

³⁵² In: MEZÖSI Károly, *Közelebb Petőfihez*, Bp., 1972, 313–344.

megállapította, hogy ‘a tárgyban jól képzett személy’, megőrizte inkognitóját. A kamarilla titkosságára valóban jellemző, hogy a tárgyalások során és ennek aktáiban a magas személyek egymás között sem árulták el a nevét.” – olvashatjuk Mezösi írásában. Ő tehát nem látta azt a mintegy százlapnyi, Majláth kézírásával készült anyagot, amely a rendőrminiszeri referátumok alapját képezte. Magam egyrészt egyes akták ceruzás rájegyzéseiről („Mailath”), másrészt más bécsi gyűjteményekben megőrződött Majláth-levelek alapján tudtam azonosítani a kézírást, de itthon, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratárában, illetve az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában is van Majláth-levél.

Kolos kutatásaiból megtudtuk, hogy maga Metternich ajánlotta be I. Ferenc császárnál Majláthot, de hogy ki szervezhette be, az Mezösi kutatásaiból gyanítható. Feltehetőleg a Judex Curiae, vagyis az országbíró Majláth György, a helytartótanács akkori vezetője.

Majláth János, a kétnyelvű literátor és történész a magyar kultúra XIX. századi osztrák–német közvetítőinek sorába tartozott (Gaál György, Mednyánszky Alajos, aki mellesleg Majláth sógora, később Kertbeny Károly). Elsősorban a *Magyarische Sagen und Märchen*, Brünn 1825, *Magyarische Gedichte*, Stuttgart, 1825. – és ez utóbbi két bevezető tanulmányára gondolok: *Übersicht der magyarischen Poesie, Über die magyarische Prosodie*. A grófnak és társainak aligha sikerülhetett volna a missziója, ha nem illeszkedik bele a hormayri kultúrpolitika kereteibe. Joseph von Hormayr 1810-től kis kihagyással (1813-ban ugyanis I. Ferenc börtönbe záratta) lapokat szerkesztett, amelyekben helye van a magyar kultúrának is. Tevékenységének értékelését a legutóbbi időkben T. Erdélyi Ilona végezte el: „Joseph von Hormayr báró korán felismerte az Összbirodalom, a Gesamtstaat egységére leselkedő veszélyeket. Míg Metternich kemény politikai, sőt rendőri eszközökkel küzdött az egység megőrzéséért, Hormayr a kultúra területén kísérelte meg ugyanezt. [...] Felismerte, hogy a széthúzó erőket egyesítő napóleoni korszak bukása után új kötőanyagra van szükség a „Viel-Völkerstaat” fennmaradásához: össznépi patriotizmusra [...] Hitte és remélte, hogy a Birodalom egyes népei között elsimíthatók az ellentétek, ha a népek megismerik saját, egyben közös hagyományait, és ráébrednek közös érdekeikre. Hormayr a Habsburg Birodalom egységében gondolkodott, ebből az egységből kiindulva, ennek keretében, ennek fenntartása érdekében kívánta bemutatni az osztrák »patriá«-ban élő népek kulturáját.”³⁵³ Ebben a szellemben végezték munkájukat a kultúrközvetítők, de az már nem igaz, hogy „ők mindannyian hazafiak voltak, még ha egy más nemzetelv szellemében is.”³⁵⁴ T. Erdélyi Ilona nem vette észre, hogy a magyarok tartózkodása irányukban nem valamiféle szűklátókörű gondolkodásból ered, hanem gyanakvásból, hogy esetleg ezek az emberek az osztrák hatóságok besúgóí. A gyanakvás Majláth, Mednyánszky, Kertbeny esetében megalapozott volt (Gaál ilyen irányú működéséről nincsen tudomásom).

Az anyag, amely egy jelzet alatt található,³⁵⁵ az *Allerunterthänigster Vortrag des Präsidenten der k. k. Polizeyhofstelle Grafen Sedlnitzky. Über den Stand der ungarischen Literatur aufgrund des Verwaltungsjahres 1847. Wien, am 16. November 1847. Ezen belül: Abschrift. Gedrängte Übersicht der ungarischen Literatur vom 1. November 1845 bis 1. November 1846.*

Az anyag bevezetése magyarul: „A magyar irodalom ebben az évben egyáltalán nem nyújt örömdetes képet, nem mintha a teljesítmény kevesebb lett volna, mert mennyiségileg ez az év egyáltalán nem áll az előző évfolyamok mögött, és a művek tartalma, ezek belső értéke nem rosszabb, nem csekélyebb, mint az előző éveké, de éppen ebben jelentkezik kedvezőtlen volta, mert kitűnik belőle, hogy a magyar irodalom nem mozdul előre. Ha az a hely, amelyet betölt, tudományos szempontból kedvezőbb álláspont volna, meg lehetnénk vele elégedve, mert az

³⁵³ T. ERDÉLYI Ilona, *Politikai restauráció és irodalmi újjászületés*, Bp., 1998, 66–67.

³⁵⁴ *i. m.*, 81.

³⁵⁵ Staatsarchiv 13582. A lapon még: N 14822/1514

irodalmi mozgás nem mindig jelent előrelépést, azonban a magyar irodalom egyáltalában nem áll valami fényes helyen, és ezért kedvezőtlen jelenség, hogy nem mozdul a helyéről.”

A jelentés szerint ebben az évben is, ahogy a korábbiakban, fontos szerepet játszanak a politikai lapok. Megtartották politikai irányukat, a Pesti Hírlap ellenzéki, a Buda-Pesti Híradó konzervatív, a Jelenkor különböző színezetű. A Nemzeti Újságnál visszaszorult a katolikus tendencia, csak a konzervativizmus maradt meg. A Heti Lap gazdasági újság, Kossuth irányítja, akinek ez idegen szféra. A Pester Zeitung nem önálló, a konzervatív magyar lapokból fordítják. Ezután egy statisztikát készít a magyar és a német nyelvű lapokról a profiljuk szerint. Majd a kijelölt időszakban megjelent könyvek ismertetése következik néhány mondatban. Érdekes, hogy a történelmi munkák mellett (Szalay *Államférfiak és szónokok* című könyvét említi, Horváth Magyarország történetének negyedik, utolsó kötetét, Jászay Magyarország történetét a Mohácsi csata után) megemlíti (az adatközlő) Majláth János vallásháborúkról szóló munkájának második kötetét, amivel kiteljesedik a vállalkozás, amelyet a legmagasabb katolikus szellemiség jegyében születettnek ítélt. Igaza van Mezősinnek, hogy az ügynökök inkognitóját védték a rendőri besúgórendszer működtetői, lám, ez is egy „elterelő hadműveletnek” tekinthető. A földrajzi munkák sorában Korponay katonai leírását emeli ki és Vahot Imre *Magyarország és Erdély képekben* című munkáját a nemzetiségek leírásával, helyi szokások ismertetésével. A néhány szavas ismertetéseken is látszik, hogy szerzőjük valóban jártas a magyar irodalomban, a rövid jellemzések értékelő megjegyzéseket tartalmaznak. Megszaporodtak folyó évben az útleírások, észrevételezi az összeállítás készítője.

A szépirodalmi munkák sorában Császár Ferenc és Garay János mellett megjelenik „Ein junger dichter – er heißt Petöfy – hat unter dem Titel: »Wolken« exzentrische Gedichte losgelassen, die aber von Talent zeigen.” (Az adatot Mezősi is idézi.) A jelentő (Majláth), akire a Vortrag írója épít, megérzi a Felhők ciklus újszerűségét a magyar irodalomban, és szerzője tehetségét. Említésre méltónak találta egy népdalgyűjtemény, bizonyos Herczegé, tudjuk, hogy Majláth is kiadott ilyet németül, amit majd jóval később Kazinczy Gábor megjelentet magyarul is.³⁵⁶

Ezután Czákó *Leonájával* foglalkozik részletesebben, de ezt a részt Mezősi Károly alaposan megvizsgálta idézett tanulmányában. Az anyagnak a második felét azonban valószínűleg nem látta. *Übersicht der ungarischen Literatur vom. 1. November 1846 bis letzten Oktober 1847. Zweiter Artikel. Zeitschriften.* Először megint egy statisztikát kapunk: a vizsgált időszakban Magyarországon és a kapcsolt részekben összesen 30 folyóirat, illetve újság jelent meg, ebből 18 magyar nyelvű, 10 német és kettő valamelyik szláv nyelven. Az adatközlő különösen elégedett a Budapesti Híradóval, amelyet Dessewffy Emil szerkesztett, és amely időnként recenziókat is közölt irodalmi művekről. Sokszor meggyűlt a bajuk a cenzúrával, de néhány ügyes munkatársa keresztülvitte, amit akart. A Pesti Hírlap, amióta nem Kossuth szerkeszti, elvesztette agitációs jellegét, most érvekkel akarja az ellenzéki elveket elfogadtatni. Az ellenzékieknek van egy doktrinér frakciója, amelyhez Eötvös József báró, Lukács Mór és mások tartoznak. A Jelenkort, illetve annak szépirodalmi mellékletét nem tartja sokra, nehézkesnek értékeli, ami mögött nincs semmilyen csoport, egyedül Széchenyi István. A liberális színezetű Erdélyi Híradót ugyancsak jelentéktelennek mondja. Szilágyi Ferenc Mult és Jelenje az ügynök véleménye szerint Erdélyen kívül nincs hatással az olvasóközönségre, szerkesztője pedig könnyelmű ember, ami Majláth szóhasználatában feltehetőleg azonos a megvesztegethetővel. Az Agramer (a „Zágrábi”) Horvátországban jelenik meg, és a „magyarosító törekvések” ellen szól. A Pester Zeitungról az előző jelentéshez hasonlóan lesújtó a véleménye. A Pressburger Zeitungról sokkal kedvezőbb értékelést ad, van egy melléklapja is, a Pannonia, amely jól szerkesztett, a lapban néha egészen jó politikai írások jelennek meg. Az erdélyi Wochenblattról azt írja, jelentéktelen. A szláv nyelvű lapokról személyes véleménye nincs, minthogy nem bír egy szláv nyelvet sem, de általában az a hír járja, hogy nem jelentősek.

³⁵⁶ *Magyar regék, mondák és népmesék*, Gróf Majláth János után Kazinczy Ferenc, kiadta KAZINCZY Gábor, Pest, 1864.

A teológiai újságok közül a Religió és Neveléssel elégedett, a lap a püspökök előfizetésével keményen meg van támogatva, megbízható színvonalú, Somogyi szerkeszti. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot Székács és Törek, két pesti protestáns lelkész szerkeszti, néhány gazdag protestáns támogatja. A protestáns szellemiségnek megfelelően enyhén a racionalizmus irányába hajlik. Mindkét oldalról vitatják.

A szépirodalmi lapok közül a Divatlappal (Pesti Divatlap) nagyon igazságtalan, Vahot Imre orgánumát leírhatatlanul durvának, gorombának titulálja. Az Életképekkel kapcsolatban most Bécsben azon gondolkoznak, hogy más kezébe kellene adni a szerkesztést, Frankenburg lapját ultra liberálisnak mondja, alattomos módon juttatják érvényre irányukat. A Honderű Horváth István (?) tulajdona³⁵⁷ és ő a szerkesztő is. Arisztokrata és konzervatív irányú. A szerkesztés sokkal szakszerűbb, mint Vahoté és Frankenburgé. Foglalkoznak a magyar színházakkal, amelyeknek a sokszoros fogyatékoságaira nap mint nap fény derül. A Spiegel szerkesztője Rosenthal, melléklete a Schmetterling és a Handelszeitung jelentéktelen. Forst úr, a német színház igazgatója támogatja, ezért állandóan vitában áll a magyar újságokkal. A Der Ungarn szerkesztője, Hermann Klein szoros kapcsolatban van Forst úrral, a lap jelentős. A Hetilapot a Védegylet adja ki. Vig (?) István szerkeszti. Ebben a lapban időnként megjelennek Kossuth eszméi, éspedig nemcsak a nemzetgazdaságiak, hanem egyéb politikai nézetei is. Egyébként nem túl nagy az olvasótábora. Az Akadémiai Értesítő csak a Magyar Tudós Társaság üléseiről számol be rendszeresen. Figyelemreméltó még a Honi Irodalmi Hirdető, amelyet Eggenberger ad ki minden hónapban. A Magyarországon megjelenő művek címét és árát tartalmazza. Gazdag bibliográfia egészíti ki.

Tudomásom szerint eddig nem szemrevételezte senki Majláth 1846–1847-es jelentéseit. Ezek egyebek között a pesti megyegyűlésekről szólnak. 1846. január 20-án például a Tisza szabályozására vonatkozó tervezetről tárgyaltak. Széchenyi egy brosúrát írt erről, amely terjed az országban. Az ő elképzelése szerint ehhez a pénzt a kormányon keresztül kellene kapni, illetve a kormány garantálná a kölcsön visszafizetését Magyarország részéről. Kossuth és Szabó Pál koncepciója szerint azonban a kölcsönt önállóan kellene felvennünk. Az ügynök szerint ez egy szeparatista ötlet, amelyet Desseffy Emil egy megvilágító cikkben le fog leplezni a Budapesti Híradó következő számában.

Az 1846-os pesti megyegyűléseknek egyik fő témája az országgyűlésre való felkészülés. Az ellenzékiek szeretnék többséget szerezni a küldöttválasztásokkor. Küldöttséget menesztettek Bécsbe, de ott nem fogadták őket. A konzervatívok nincsenek kevesen, de ha vitára kerül sor, kevés a jó szónok közöttük. Majláth itt magát is a jó szónokok között említi.

Márciusban két fontos kérdés volt, az egyik, hogyan lehetne azt elérni, hogy a nép is képviselve legyen az országgyűlésen. Az ő képviselőtüket a nemességtől nem lehet várni. A másik, hogy a nemesség vesse magát alá az adónak.

Magyarországon mindig is sokat foglalkoztak a lengyel helyzettel, a magyarok általában fenyegető példaként tekintették a lengyelek sorsát. A galíciai eseményekkel kapcsolatban megjegyzi, hogy az ellenzék és Teleki László azt állítja, hogy a kormányzatnak szerepe volt a parasztfelkelés kiobbantásában, ők heccelték a parasztokat földesuraik ellen.

Kossuth sokat foglalkozott a horvát kérdéssel. Beadványokat szerkesztett ezzel kapcsolatban, például, hogy Zágráb megyét kérjék fel az illír történet megírására és külföldi kinyomtatására. Az országgyűlésből ki kell utasítani a tárgyat. A horvát gyerekek számára ösztöndíjakat kell biztosítani. Kossuth javaslatait néma csend követte, majd rendre utasították.

Az áprilisi események közül kiemelkedik az a hír, hogy Majláth György le akar mondani az udvari kancellárságról, az anyacsászárnő is hiába kérte, hogy maradjon. A magyar udvari kancellária helyzete így ingatag, az ellenzék örül ennek a helyzetnek. Majláth maga helyett Apponyit akarja

³⁵⁷ Itt a jelentő téved, mert ez a lap Petrichevich Horváth Lázár kezében volt.

beiktatni, ezt az ő követői jellemtelenségnek tartják, mivel korábban a konzervatívokon belül ellenkező frakcióhoz tartoztak. A dolog mégis megtörtént, Apponyi beiktatási beszéde visszatetszést keltett a konzervatívok körében.

Információkat kapunk Heckenast nyomdatulajdonos és könyvkereskedő viszonyáról Wigand Ottóval, a bécsi könyvkiadóval, akivel többszörös rokoni kapcsolatban áll. (Wigand Heckenast húgát vette el, Heckenast pedig Wigand lányát készül feleségül venni.) Heckenastot magyar nyelvű könyvek kiadása miatt állandó megfigyelés alatt tartják, néhány általa kiadott, forgalmazott könyvet betiltottak. Szeretné, ha Wigand garanciát vállalna érte. Egyébiránt fontolgatja, hogy felhagy a könyvkereskedéssel, marad a nyomda mellett, de ezt Majláth nem tartja komolynak.

Az ügynök figyeli Eötvös József helyzetét, az ellenzék azzal vádolja, hogy károkat okozott neki, és a kormány kezére dolgozik. Eötvös ezért most készül visszavonulni, és kizárólag az írásnak szentelni magát, egy politikai összefoglaló művet szándékozik írni. Majláth véleménye szerint most meg lehetne nyerni őt a kormány számára.

1846 májusának fő eseménye Liszt Ferenc pesti hangversenykörútja. Itt-tartózkodásának idejére hallgatnak a politikai csatározások. A Gyűlde és a Nemzeti Kör közötti rivalizálás is egy időre háttértbe húzódott. Liszt a Körben is vállalt hangversenyt, másnap pedig elfogadta a Gyűlde vacsorameghívását. Két hangversenyt a saját hasznára adott, hármát azonban jótékonyági célokra. Ha elutazik, és nem jön Pestre legalább Esler Fanni, akkor újra fellángolnak a torzsalkodások.

Júniusban az ellenzék kongresszust készül tartani. Klauzál, Bezerédy, Deák már Pesten vannak. Valószínűleg már az országgyűlési választásokra készülnek. A kongresszuson a visszafogottabb meggyőzés mellett döntenek, a nyílt agitáció nem vezet eredményre, olyan anyagok kellenek, amelyek átmennek a cenzúrán, és amelyeket ki lehet nyomtatni. Jó kis botrány volt a városban, az Ungarn szerkesztője, Klein úr és a Spiegel szerkesztője, Rosenfeld úr a nyílt utcán összeverekedtek.

Július hónapban az ügynök szerint teljes a politikai szélcsend, csak a zsidó lakosság mozgolódik. A következő országgyűlésen szeretnék megszerezni az emancipációt, az indok, hogy az ország kézműiparában nagy számban részt vesznek és pénzzel is támogatják. Ez Pesten kevésbé szembeszökő. Létrehoztak egy zsidó egyesületet, az ellenzékkel keresik a kapcsolatot, nem a kormánytól várják a keresztényekkel való egyenlőségük elnyerését, hanem tőlük.

Visszatérve az irodalmi eseményekre, 1846-ból említésre kínálkozik Táncsics (Stancsics) *Népkönyvének* értékelése, amely, mint oly sok haladó szellemű könyv akkoriban, Lipcsében jelent meg. A Nemzeti Újság mint nagyon veszélyes szellemű munkát aposztrofálja. Ez nagy butaságra vall az adatközlő szerint, csak a figyelmet hívta fel rá, nincs arra hivatalnok vagy hatóság, amely össze tudná gyűjteni ezt a könyvet a magánemberektől. Az 1847-es jelentések között szerepel az Eötvös József új regényéről, a *Magyarország 1514-ben*ről szóló, jó regény, mondja az ügynök, de nem sok szót veszteget rá, talán mert részletekben jelenik meg, épp az 5. füzet jött ki. Sokkal szívesebben időzik Dessewffy Emil két brosrájánál, amelyek az Ausztria és Magyarország közötti vámkérdésekkel foglalkoznak.

Majláth János gróf nem tartozott a közönséges ügynökök közé. Jó kapcsolatai voltak az uralkodó családdal, az egykori államminiszter apa megbízható háttérnek bizonyult. Ugyanakkor széles ismeretségi köre volt a bécsi és a pesti tudós, történész és irodalmár berkekben. Maga mindkét tudományterületen publikált. 1846-ban ő ajánlkozik a kancelláriának, hogy elmenne a történetírók és jogi publicisták Frankfurtban rendezendő összejövetelére, ajánlóleveleket és pénzt kér az úthoz, cserében beszámolna észrevételeiről. Részletes leírásokat küld magánlevél formájában személyesen Sedlniczky rendőrminiszterhez, aki másolatot és összefoglalót készített a kapott anyagból a császár számára. Majláth mint főrendi nemes részt vehet és részt is vesz az országgyűléseken, a főtáblán és Pest vármegye közgyűlésein is. Politikai ügyekben tehát meglehetősen jól informált. Mindkét párt, illetve korábban mindkét irány, konzervatív és ellenzéki politikusairól alaposan beszámol. Maga mint a konzervatívok aktív hangadója szerepel a gyűléseken. Az irodalmi folyóiratokról készített

jelentése mutatja, hogy ismeri a teljes magyarországi és nemzetiségi sajtót, ismeretségben áll a szerkesztők többségével, ismeri emberi gyengéiket is. Ez utóbbi, úgy látszik, szükséges az információk begyűjtéséhez. Maga is könnyelmű ember, amíg teheti, ez derül ki egyes elszórt kortársi megjegyzésekből. Levelezésben állt a nagynevű kortárs szerzőkkel: Berzsenyi Dániellel, Kazinczy Ferencsel, Döbrentei Gáborral stb.³⁵⁸

Élete utolsó éveit Münchenben töltötte, folyamodott történész katedráért, nem kapta meg. Nehéz anyagi körülmények között éltek leányával, Henriette-tel, aki elkísérte apját Bajorországba. Kazinczy Gábor utóiratából idézek: „1853 (sic!), a bajor főváros lapjai elmondták, hogy Január 3-d, a regényes starnbergi tóba, München mellett, egy agg ember és leánya ölte magát... Megrakták öltözetüket kövekkel, hogy annál biztosabban vesszenek, s egybekötözék karjaikat, hogy egyesülve maradjanak a »szabadító« halálban is, kiket az öldöklő élet nem bírt elszakasztani. Gróf Majláth János volt és leánya.”

³⁵⁸ Lásd a Kolos könyvének Függelékében közölt leveleket.

Antono Sciacovelli (Szombathely)

L'eredità di Machiavelli nelle opere di Miklós Zrínyi: tratti comuni di un sentire politico tra Firenze e l'Ungheria.

Il binomio Machiavelli–Zrínyi ha una fortuna particolare nella storia della letteratura ungherese ed in particolare in quella della prosa di carattere scientifico-politico: comprovata e verificata nelle sue tesi, esiste infatti una scuola critica che ha improntato diversi saggi su questo argomento di estremo interesse, interesse che ha colpito per lo più gli studiosi ungheresi, escludendo spesso i magiaristi italiani. Due nomi soprattutto vengono alla memoria di tutti, e sono quelli di Sándor Kőrösi e Tibor Klaniczay, autori il primo di un ampio saggio, una vera e propria monografia che analizzava i punti comuni alla scrittura dei due autori, a beneficio dei lettori del *Bollettino di Storia Letteraria* (*Irodalomtörténeti Közlemények*) del 1902 (ma anche nostro!), il secondo di una esauriente e notissima monografia zrinyana, apparsa nel 1954 a Budapest per i tipi della Casa Editrice dell'Accademia (*Akadémiai Kiadó*): ad essi è d'uopo aggiungere almeno i nomi di Sándor Sík e di Tibor Kardos, che si sono occupati anch'essi dell'opera del grande poeta ungherese, privilegiando in più d'una occasione proprio l'analisi delle sue opere in prosa, ovvero di quelle opere di cui anche noi ci occuperemo tra breve.

Mi preme sottolineare, inoltre, che l'esistenza di una accurata ricerca sulla biblioteca zrinyana, documentata dall'accuratissimo volume redatto proprio dal già citato Klaniczay,³⁵⁹ ci consente di avere a portata di mano delle certezze su gran parte delle letture e delle annotazioni alle letture, fatte dal bano-poeta: per questo non ci spingeremo in riflessioni filologiche per provare un'altra volta quanto già Kőrösi aveva esaurientemente fissato nelle sue pagine di quasi un secolo fa, ma indugeremo piuttosto sulle considerazioni di carattere generale che gli studiosi del passato si sono concessi al momento di analizzare l'opera di Miklós Zrínyi in un confronto con quella di Niccolò Machiavelli.

Le differenze nell'approccio di lettura e di analisi esistenti tra Kőrösi e Klaniczay appaiono subito grandissime, tanto che se fosse possibile convertirle in unità di misura cronologica, sarebbero piuttosto cinquant'anni del nostro secolo a significare un divario maggiore che il secolo che separa la composizione del *Principe* machiavelliano dalla nascita del poeta ungherese (1513–1620): se Kőrösi inizia la sua esegesi machiavello–zrinyana con una parafrasi tutta costellata di esclamativi, tendente ad illustrare icasticamente il messaggio del governatore di Croazia³⁶⁰ rivolto alla ricomposizione non di un conflitto di classe (tra popolo e media nobiltà), ma di una spiritualità la cui decadenza aveva fatto vacillare la pace nel Regno già tanto devastato, l'introduzione del capitolo di Klaniczay su *Le Meditazioni sulla vita del Re Mattia* (*Mátyás király életéről való elmélkedések*) si apre immediatamente su di una riflessione squisitamente politologica, in cui la storia degli accadimenti istituzionali ungheresi viene analizzata secondo il „classico” metro della gradualità: il critico ricorda che soltanto Zrínyi aveva visto chiaramente la necessità di creare in Ungheria una potenza statale forte e di stampo assolutistico³⁶¹ e di seguito illustra come l'importanza della creazione di un mito sulla figura del Re Mattia coincidesse non tanto con un empito nazionalistico, quanto piuttosto con la negazione della via tacitista all'asservimento al potere asburgico, con la preoccupazione, già espressa ne *Il Capitano Virtuoso* (*Vitéz Hadnagy*), di formare un condottiero pratico nell'arte militare e che potesse essere anche valido uomo politico (ID:372). Le tematiche di elucubrazione zrinyana sull'arte militare e sulla condotta politica vengono poi legate alla fonte machiavelliana nel senso che anche il segretario fiorentino manifesterebbe una sua rivoluzionarietà: il filologo magiaro lo definisce

³⁵⁹ KLANICZAY 1991

³⁶⁰ KŐRÖSI 1902, 20.

³⁶¹ KLANICZAY 1954:367, ma v. anche, documento del tempo, la citazione dell'analisi storica del periodo contenuta nelle opere di Stalin, in ID:3, nn. 1 e 2.

rappresentante della borghesia repubblicana rivoluzionaria agli inizi del secolo XVI (ID:289), gli attribuisce la volontà di liquidare il feudalesimo e di aspirare alla creazione di uno stato italiano nazionale ed unitario! Assai più realistica appare la visione (di appena cinquant'anni prima!) del Kőrösi, che legge nelle parole di Machiavelli l'aspirazione a che un uomo forte possa spazzare via dalla serva Italia gli eserciti stranieri, affinché un popolo unito nella libertà possa nuovamente vivere nella ricchezza e nell'abbondanza.³⁶² se usciamo per un momento da questo strano paradosso di prospettiva storica che il Risorgimento ha voluto edificare nella lettura della letteratura „nazionale”, prefigurando spesso forzatamente un precursore dell'unità d'Italia in chiunque compiangesse le sorti di questa sfortunata penisola, ci accorgeremo infatti che, al di là di quanto si può ad una prima lettura percepire nella celeberrima *Exhortatio ad capessendam Italiam* (XXVI del *Principe*), siamo ben lontani da un sogno unitario, piuttosto vicini ad una riflessione generale che Machiavelli avrebbe potuto rivolgere a tutta l'Europa e, perché no, a tutto il mondo occidentale sempre più minacciato dal turco.³⁶³ Più di un critico ha sottolineato, infatti, che oltre i problemi di connessione testuale del capitolo XXVI con il resto dell'opera, sembra che esso abbia quasi il compito di integrare ottimisticamente quanto chiuso, dal punto di vista della trattazione, con il capitolo precedente sulla influenza della fortuna nelle cose umane.³⁶⁴ in effetti, la profonda antinomia sottesa alla edificazione stessa dell'opera trova una consequenzialità nella disposizione dei capitoli XXIV, XXV e XXVI, se è dialetticamente coerente che, dopo aver spiegato perché i principi d'Italia abbiano perso i propri domini, si parli dell'influenza della fortuna nelle cose umane per ritornare infine sul tema politico „italiano” chiedendo l'intervento di un uomo forte per risolvere la situazione di estremo pericolo che non è più una minaccia, ormai. Anche tra le righe del Kőrösi possiamo leggere la perplessità di fronte alla conclamata esistenza di un ideale unitario già nel Rinascimento³⁶⁵ ed alla chiara „necessità” di coinvolgere nella *Exhortatio* quei Medici sui quali, a detta del critico ungherese, Machiavelli non aveva dubbio che non sarebbero stati in grado di realizzare quanto li chiamava a fare (ID:146). Del resto, lo studioso ricorda che quando Machiavelli scrive il suo trattato *De Principatibus*, Cesare Borgia è già morto e sepolto: che dire a proposito delle *Meditazioni*, se non che allo stesso modo, ma forse con maggiore fortuna icastica, lo stesso Zrínyi si sarebbe servito di una figura di grande uomo di stato già scomparsa, per edificare il mito dell'uomo forte, dell'uomo virtuoso capace di cambiare il corso degli eventi? Ma forse l'esempio addotto da Machiavelli, in contrasto con alcune gloriose figure del passato, contiene un riferimento alla possibilità che anche il rappresentante di una casata non italiana, ma che abbia ben presente l'importanza della propria missione politica, istituzionale e militare, possa giungere fino a realizzare quanto altri non ha realizzato? Se leggiamo l'analisi dell'ascesa al potere di Cesare Borgia cui è dedicato il capitolo VII del *Principe*, vediamo come Machiavelli, più di una volta, ricordi l'importanza dei francesi nelle circostanze politiche che avrebbero fatto la fortuna del Valentino, il quale avrebbe ricevuto ben due volte il „veto” da parte della potenza d'Oltralpe: nel momento in cui decide di non dipendere *dalle arme e fortuna di altri*,³⁶⁶ Cesare Borgia inizia la sua carriera di „uomo forte”, sempre con l'appoggio dello Stato della Chiesa, che rappresenta (fino al 1870) pur sempre uno Stato estraneo all'Italia! Ma il segretario fiorentino aveva bisogno di trovare un modello, che allo stesso modo potesse dare l'idea di quanto inestimabilmente incalcolabile sia la forza della Fortuna nelle vicende umane, anche di fronte ad una incommensurabilmente grande Virtù: simile appare la prospettiva con cui Zrínyi si avvicina ai suoi ideali, uno generico, quello tratteggiato nel *Capitano*, l'altro specifico, quello delle *Meditazioni*. Da questo punto di vista appare notevole l'intuizione di Klaniczay che, correggendo quanto affermato da Tibor Kardos a proposito delle *Meditazioni* come prima opera sulla *ragion di stato* in Ungheria, sostiene che la fonte di maggiore influenza nella

³⁶² KÖRÖSI 1902, 21.

³⁶³ SCIACOVELLI 2001.

³⁶⁴ v. l'introduzione di Gennaro Sasso in MACHIAVELLI 1987.

³⁶⁵ KÖRÖSI 1902, 34.

³⁶⁶ MACHIAVELLI 1987, 69.

composizione di queste sia da cercare proprio nell'altra opera zrinyana, il *Capitano*.³⁶⁷ non si tratta soltanto di un naturale procedimento di sedimentazione di esperienze di scrittura, ovvero di intuizioni, ma di una facoltà di composizione che troviamo anche in Machiavelli, in quanto le opere del fiorentino si possono leggere come la risultanza di continui richiami interni, essendo al *De Principatibus* funzionali ed organicamente collegati i *Discorsi*, mentre alla trattazione delle problematiche militari dei due non si può accedere senza una lettura dell'*Arte della guerra* (volume ben frequentato dallo stesso Zrínyi!); incompleto sarebbe l'approccio al „mestiere” di Machiavelli scrittore di storia politica senza un opuscolo prezioso come la *Descrizione del modo tenuto dal duca Valentino nello ammazzare Vitellozzo Vitelli, Oliverotto da Fermo, il signor Pagolo e il duca di Gravina Orsini*. Le opere di Machiavelli, complete individualmente eppure parte di un intero mai davvero completato, hanno una loro funzione interna che consente questo processo, in cui le singole parti tendono ad integrarsi a vicenda, alla stessa maniera in cui le opere in prosa di Zrínyi, che pure hanno un rapporto platealmente evidente con la stessa produzione in verso del poeta, si combinano esse stesse in un ambito di interazione che comprende appunto il *Capitano*, le *Meditazioni* ed il *Rimedio contro l'oppio Turco* (*Az török áfium ellen való orvosság*): nella sua monografia, Klaniczay non si stanca di esaltare la strenua volontà antiturca degli avi di Zrínyi, nonostante essi abbiano dimostrato in più di un'occasione un altrettanto strenuo attaccamento al denaro ed alla terra,³⁶⁸ in questo modo salvandone la statura storica rispetto a quegli aristocratici che, oltre a rapinare e saccheggiare i sudditi propri ed altrui, non avevano gran coraggio né voglia di contrastare il turco fino al dissanguamento (reale o metaforico che fosse!). A questo proposito, viene ricordato un episodio che sembra uscito proprio dalle righe machiavelliane della *Descrizione* appena citata: l'avo omonimo del poeta, che sarebbe poi stato immortalato proprio nell'epos zrinyano, si macchiò di un delitto politico dal quale sarebbe partita la sua fenomenale ascesa di uomo politico e condottiero, assassinando (forse con le proprie mani!) su ordine di Ferdinando d'Asburgo il comandante Katzianer, caduto in disgrazia presso la corte viennese e dunque pericolosa „serpe” nel seno dei futuri oppressori dei magiari (Id:18). Questo episodio, presentato dallo studioso ungherese con una arguta sottolineatura assai simile a quelle utilizzate dall'antimachiavellismo (*Egli fece degli Zrinyi una delle più ricche famiglie aristocratiche del Paese. Sì, ma con quali mezzi? Con la violenza, la rapina, il tradimento, l'omicidio, l'inganno: in questo modo si poteva, allora, divenire proprietari di possedimenti immensi, e Zrínyi se li guadagnò in questo modo!*), diventa emblematico nel momento in cui leggiamo non tanto la fine analisi, tutta in positivo, della vita di Re Mattia, quanto piuttosto i suggerimenti contenuti nel *Capitano* a proposito di un tema tipicamente machiavelliano, quello del rapporto tra la Fortuna e l'agire del condottiero:

*A questo proposito ho imparato ancora due cose dai politici, cose che in fin dei conti non mi sento di consigliare né di giustificare pienamente. La prima, è che i più saggi non possono approfittare in gran misura della fortuna. La seconda, è che coloro i quali sono fedeli alla patria o al proprio signore, non possono avere gran fortuna. Eccone i motivi: i saggi non vogliono affidare nulla alla fortuna, ma agire solo con la guida della ragione, cosa che non è sempre possibile. A proposito dei secondi viene citato il seguente assioma: Homo qui habet cogitationes extra se, non ambulat in via quae est pro se. Ambedue mi sembrano sentenze vane, in quanto non può essere uno stupido chi riesce a piegare ai suoi voleri la fortuna; le occasioni e gli eventi che si presentano di ora in ora, non vengono valutati appieno da chi non è saggio, onde non possono essere diretti al proprio utile. Se non vogliono agire senza una ragione, fanno bene.*³⁶⁹

La misura della riflessione generale sulle possibilità, per un capitano virtuoso, di impostare una campagna militare di successo, che serva a preparare o a coronare una campagna politica di altrettanto successo, si permea in questo senso di quello spirito che non è difficile ritrovare nelle parole di

³⁶⁷ KLANICZAY 1953, 372.

³⁶⁸ KLANICZAY 1953, 16–22.

³⁶⁹ ZRÍNYI 1985, 123.

Machiavelli, specie in ragione di un alto ideale morale incarnantesi nella ragion di stato: nei dialoghi *Dell'arte della guerra* il segretario fiorentino, per illustrare il suo ambizioso e forse anacronistico progetto di riforma militare, giunge fino a svisare, talvolta, la realtà storica, rafforzando il mito negativo delle milizie mercenarie pigre, indolenti e rapacissime, per criticare la condotta militare e politica degli Stati italiani, governati da principi altrettanto ignoranti di arte militare quanto le milizie che foraggiano. Il suo ideale militare, che proviene dalla commistione degli ordinamenti militari del periodo repubblicano di Roma e di quelli del periodo augusteo, viene sostenuto dalla presenza, anche lì, di un capitano, dello stratega che „prepara” le sue azioni, approfittando talvolta della fortuna e del „momento propizio”.³⁷⁰

Debbe uno capitano, tra tutte l'altre sue azioni, con ogni arte ingegnarsi di dividere le forze del nimico, o col fargli sospetti i suoi uomini ne' quali confida, o con dargli cagione ch'egli abbia a separare le sue genti e, per questo, diventare più debole. (ID:485)

In una parola, come dice lo stesso Zrínyi, *diversificare!*³⁷¹

Ed infine qualche considerazione sulla funzione della religione nei due autori: si tratta, anche qui, di un argomento già ampiamente sviscerato, che vede da un lato Machiavelli in forte posizione antiecclesiastica proprio in misura di quanto ampiamente trattato nel primo libro dei *Discorsi* a proposito delle istituzioni di Roma repubblicana, e sinteticamente nel XVIII capitolo del Principe (*A uno principe, adunque, non è necessario avere in fatto tutte le soprascritte qualità, ma è bene necessario parere di averle. Anzi ardirò di dire questo, che, avendole e osservandole sempre, sono dannose; e parendo di averle, sono utili; come parere pietoso, fedele, umano, intero, religioso, ed essere; ... E hassi ad intendere questo, che uno principe, e massime uno principe nuovo, non può osservare tutte quelle cose per le quali gli uomini sono tenuti buoni, sendo spesso necessitato, per mantenere lo stato, operare contro alla fede, contro alla carità, contro alla umanità, contro alla religione.*) dall'altro uno Zrínyi paladino di una religione che lo contrappone al turco ma lo avvicina pericolosamente agli Asburgo, con un passato in famiglia di vari ripensamenti religiosi, ed una linea che lo ricongiunge all'avo-eroe di Szigetvár (nella introduzione *Al Lettore del Capitano: ... nella terza parte vedrai, come da me illustrato nell'ultimo aforisma, che è Dio a dirigere la nostra condizione, è Lui che dona fortuna a chi vuole elevare, Lui che la toglie a chi vuole precipitare, per quanto ci si sforzi di trattenerla e per quanto ognuno tenti di rapportarsi al detto che dice: quisque suae fortunae faber.*) e che trova proprio nell'adesione ad una fede veritiera la „molla” della speranza nel capovolgimento di una situazione sfavorevole. Appare chiaro però come Machiavelli, pur non escludendo la possibilità, nel *Principe*, di contravvenire ai principi della religione, sia convinto della necessità di un ordinamento religioso inequivocabilmente legato al sentire stesso del cittadino nei confronti dello Stato: la critica alle istituzioni ecclesiastiche, ed in parte agli effetti „indesiderati” della religione cristiana quale professione di umiltà e di umanità, se da un lato contrastano con l'idea zriniana di fedeltà ai voleri divini, possono trovare un compromesso nello specifico della contingenza, in quanto la fede alle istituzioni religiose non può essere preposta alla ragione di stato, cioè alla fede alla patria: se *La parola dei re è santa, o almeno deve essere tale.* (ZRÍNYI 1985:181), è giustificato che l'imperativo categorico di uno scrittore civile il quale, al pari di Machiavelli, è cosciente della gravità della condizione del proprio Stato, sia il seguente: *Io ho sempre utilizzato il mio ingegno per servire la mia Patria.* (ID:104)

³⁷⁰ v. MACHIAVELLI 1961, 479–485.

³⁷¹ ZRÍNYI 1985, 112.

Bibliografia

- Klaniczay 1953 KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Budapest
- Klaniczay 1973 KLANICZAY Tibor, *A múlt nagy korszakai*, Budapest
- Klaniczay 1991 KLANICZAY Tibor (a cura di), *A Bibliotheca Zrinyana története és állománya*, Budapest
- Kőrösi 1902 KŐRÖSI Sándor, *Zrínyi és Machiavelli*, Irodalomtörténeti Közlemények, XII. évf., Budapest, 1902, 20–34, 142–161, 272–299, 392–445.
- Machiavelli 1961 Niccolò MACHIAVELLI, *Arte della guerra e scritti politici minori* (a cura di Sergio BERTELLI), Milano
- Machiavelli 1987 NICCOLÒ MACHIAVELLI, *Il Principe e altri scritti* (a cura di Gennaro SASSO), Firenze
- Sciacovelli 2001 Antonio Donato SCIACOVELLI, «*Credete voi che 'l Turco passi questo anno in Italia?*» *Machiavelli e l'invasione turca dell'Ungheria*, Nuova Corvina, Budapest, 2001/9, 126–132.
- Zrínyi 1985 ZRÍNYI Miklós *Prózai művei* (a cura di Tibor KLANICZAY), Budapest

Takáts József (Pécs) A bennszülöttek nyelve és a tudósoké³⁷²

Mint tudják, nem vagyok a kora újkori magyar politikai beszélés szakértője, nem is fogok ilyesmiről szólni, így hát legelőször is szeretném megindokolni, hogyan kerülök mégis ide. Amikor Bene Sándor megtisztelő módon felkért, hogy tartsak az általa vezetett szekcióban egy teoretikus jellegű előadást, kérése a fejemben összekapcsolódott egy nemrégiben elkészült tanulmányának³⁷³ egy kimondatlan, hozzám intézett kérdésével. Bene ugyanis, számomra váratlanul, egymás mellett tárgyalta két, néhány évvel ezelőtti módszertani kérdésfeltevésű dolgozatomat – az egyik a kulturális antropológiától ihletett irodalomtörténet-írásról, a másik a politikai beszédmódkutatásról íródott.³⁷⁴ E módszertani javaslatokat én semmilyen módon nem kötöttem össze. A kimondatlan kérdés tehát így hangozhat: mi köze az antropológizáló látásmódnak a politikai esztétörténet-íráshoz? Az alábbiakban röviden e kérdéssel fogok foglalkozni.

A legegyszerűbb megoldás talán az volna, ha Clifford Geertz *Az ideológia mint kulturális rendszer* című tanulmányát elemezném: mint ismeretes, Geertz, aki a kulturális antropológia elmúlt harminc évének talán legnagyobb hatású szerzője, nemcsak saját tudományágán belül, hanem néhány társtudományban is nagy befolyású szerzőnek számít, például a szociológiában, a társadalomtörténet-írásban, történeti antropológiában és a politikai esztétörténet-írásban is, ez utóbbi diszciplínában főként imént említett nevezetes tanulmánya révén. Ez alkalommal mégis másféle megoldást szeretnék választani: egy elméleti jellegű probléma bemutatásán keresztül igyekszem kapcsolatot teremteni kulturális antropológia és politikai beszédmódkutatás között.

Kiinduló példám az alkotmánytörténet-írás köréből való. Péter László nemrégiben kiváló vitairatot tett közzé *Miért szorul gyökeres revízióra a magyar alkotmánytörténet?* címmel,³⁷⁵ amely szerint baj van e tudományág „egész fogalmi rendszerével”. E fogalmi rendszer kulcsszavai – a perszónalunio, az önálló magyar állam, a polgári államrendszer, a feudalizmus, a modernizáció stb. – „az anyagra rákényszerített kategóriák”, más tudományágakból behozott kifejezések, melyeknek használata a régi vagy a 19. századi magyar alkotmány esetében anakronisztikus. „A legnagyobb bűne a meghonosodott szegényes nyelvezetnek az, hogy eltakarja a szemünk elől mindazt, ami a régi magyar alkotmányban sajátos, egyedi volt... Érdemes szembeállítani a szakma hazai absztrakt, normatív nyelvezetével azt a szinte elfeledett szókincset, amelynek érvényre juttatása, tudományos elemzése után a régi alkotmány mint hamvából éledt főnix jelenne meg újra előttünk: privilégium, szokás, királyi rendelet, rezerváta, corona, ország, dietalis tractatus...”³⁷⁶ Péter azt állítja tehát, hogy a bevett tudományos szókészlet egyáltalán nem illeszkedik azon szókincshez, amelyet valaha a régi alkotmány keretei között élők használtak ezen alkotmány értelmezésére. Nem lévén

³⁷² E szöveg első változata előadásként hangzott el 2001. augusztus 7-én Jyväskyläben, az V. Hungarológiai Kongresszus „Hatalom és értelmiség diszkurzustípusai a kora újkorban” elnevezésű szekciójában.

³⁷³ BENE Sándor: *A politikai nyilvánosság modelljei és a politikai diszkurzus típusai a kora újkori Magyarországon (Javaslat egy kutatási programra)*. (Kézirat.)

³⁷⁴ TAKÁTS József: *Antropológia és irodalomtörténet-írás*. Budapesti Könyvszemle, 1999/1, 38–47.; Uő: *Magyar politikai beszédmódok a 19. század elején (A keret)*. In: *Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*. Szerk. SZAJBÉLY Mihály. Bp., Magvető, 1999. 224–248. Ez utóbbi tanulmány alig eltérő változata: *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején (A keret)*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1998. 668–686.

³⁷⁵ PÉTER László: *Miért szorul gyökeres revízióra a magyar alkotmánytörténet?* In: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Szerk. ANGI János és BARTA János. Debrecen, Multiplex Media–DUP, 2000. 183–189.

³⁷⁶ Uo. 185.

alkotmánytörténész, engem az alábbiakban nem a konkrét kérdés érdekel, hanem az idézett sorok két előfeltevése. Az első szerint az elvileg ugyanazon dologról készült, különböző fogalmi rendeket használó leírások mást és mást engednek látni számunkra. A második szerint az egykori értelmezők szókinccse alkalmasabb és egyben történetibb egy valaha volt jelenség leírására, mint a kései tudományos elemzések analitikus szókinccse és általánosító perspektívája. Ez az a probléma, amit szeretnék körbejárni, s a kályha, amelytől elindulok, Quentin Skinner nagy, *Jelentés és megértés az eszmetörténetben* című módszertani tanulmánya lesz, amely a politikai nyelvek vizsgálataként értett eszmetörténet-írás egyik elméleti alapszövegének számít.

Mint ismeretes, Skinner műve sok-sok oldalon keresztül azokat a tudományos paradigmákat igyekezett feltárni, amelyek a politikai eszmetörténet-írásban önkéntelenül működtek, s amelyek döntő részben történetietlen eredményekhez vezették a kutatókat, majd megfogalmazta saját kutatási módszertani javaslatát. Tanulmányából engem most nem e paradigmák érdekelnek, hanem egyrészt a *történeti leírás* általa használt fogalma, másrészt paradigmafeltáró törekvésének az elméleti közege. Skinner a történeti megértés normájaként szögezte le, hogy nem szabad olyan leírást adnunk egy valaha volt személy szövegéről vagy cselekvéséről, „amit ő maga esetleg nem fogadott – vagy nem is fogadhatott – volna el cselekedete hiteles leírásaként”.³⁷⁷ Röviden ezt *elgondolhatósági feltételnek* nevezném: csak olyan fogalmakkal és osztályozási szempontokkal jellemezhetjük az egykori szerző vagy cselekvő működését, mely ismert vagy elgondolható lehetett számára is. E feltétel erős korlátja az utólagos történészi tudástöbblet vagy jelentőségadás érvényesítésének. Amikor a szerző újra meg újra elhatárolta módszertani javaslatát a kontinentális hermeneutikától, általában a jelentés és jelentőség közti különbségtétel szükségességére hivatkozott, amelyet az ő javaslata megtett, míg a hermeneutikáé nem.³⁷⁸

A történeti leírásnak e felfogása szoros kapcsolatban áll a paradigmafeltáró törekvéssel. A paradigma – a tudósok munkája során észrevétlenül működő vonatkoztatási keret, amely meghatározza a kutató észlelését, gondolkodását és osztályozási szempontjait – feltárása hasonló munka, mint az eszmetörténész munkája általában: egy-egy valaha volt szöveg értelmezése kapcsán is paradigmákat kell feltárni, egykori paradigmákat, amelyek működtek a szöveg elkészítésében és befogadásában. A történésznek arra kell törekednie, hogy a tudományos munkájában működő paradigmák összhangban álljanak az általa tanulmányozott szöveg/szövegthalmaz paradigmáival.³⁷⁹ Skinnernek a *nyelvi kontextus feltárását* középpontba állító módszertani javaslata³⁸⁰ egy valaha volt vonatkoztatási keret láthatóvá tételét jelenti. Mint látható, mind a történeti leírás normája, az elgondolhatósági feltétel, mind a nyelvi kontextus feltárásának törekvése szorosan összefügg ugyanazon elvvel, amely a kutatói paradigmák vizsgálatát meghatározta: a paradigmák elsődlegességének elvével.

Ez az elv valamennyiünknek Thomas S. Kuhn művéből, *A tudományos forradalmak szerkezete* című könyvéből ismert, s csak emlékeztetőül, elsősorban azt jelenti, hogy az egyes tudóscsoportok kutatási gyakorlatát, érzékelését, gondolkodását nemcsak a csoport által elfogadott nyilvános előírások szabályozzák, hanem sokkal inkább, kevésbé látható módon, önkéntelenebbül azok a képződmények, amelyeket a szerző paradigmáknak nevez, s amelyeket később, mikor kritikusai szemére hányták, hogy túlzottan sok jelentésben használja a paradigma fogalmát, egyszerűen csak példáknak nevezett. A *Jelentés és megértés az eszmetörténetben* nemcsak hivatkozott Kuhn művére

³⁷⁷ Quentin SKINNER: *Jelentés és megértés az eszmetörténetben*. In: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látkepe*. Szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc. Pécs, Tanulmány, 1997. 10. (A továbbiakban: SKINNER, 1997.)

³⁷⁸ Quentin SKINNER: *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996. 7–8.

³⁷⁹ SKINNER, 1997. 30.

³⁸⁰ Lásd különösen: uo. 49.

és a paradigmák elsődlegességének tételére, de e hivatkozással saját törekvései (egyik) elméleti közegére is rámutatott, némi távolságtartást is becsempészve leírásába. Skinner ugyanis két korabeli módszertani törekvéssel rokonította saját álláspontját: a paradigmák elsődlegessége tételét Erich Gombrich művészettörténet-írása és Thomas Kuhn tudománytörténet-írása alkalmazta eddig sikerrel, írta, s lábjegyzetben finom gúnnal jegyezte meg Kuhn kapcsán, hogy ez „az elképzelés természetesen nem új, csak az empiricisták számára.”³⁸¹ Kuhn nézetei persze e lábjegyzetnél sokkal jelentősebb szerepet játszottak a „cambridge-iánus” esztétörténet-írásban, elsősorban J. G. A. Pocock révén, aki *Politics, Language and Time* című kötetében a kuhni paradigmák mintájára igyekezett leírni az általa feltárni kívánt kora újkori (és korábbi) politikai nyelveket – „nyelvi paradigmákat” –, elméletileg jelentős részben Kuhn könyvére támaszkodva.³⁸²

Előre elárulom, hogy további gondolatmenetemben Kuhn lesz az, akinek segítségével szeretném összekötni a politikai beszédmódkutatást a kulturális antropológiával, ám mielőtt ebbe belekezdene, még leragadok egy kicsit Skinner nagy tanulmányánál, ugyanis van két apró, egymással összefüggő passzusa, amelyben szóba kerül az antropológia. A tudósi paradigmák feltárása során a parókiализmus mítoszát tárgyalva kerül szóba, hogy milyen intellektuális veszélyek merülnek fel, ha egy számunkra idegen kultúrát akarunk megérteni, szükségszerűen saját kultúránk fogalmi és osztályozási rendszerének segítségével. A probléma (nevezzük az egyszerűség kedvéért *antropológiai problémának*), mint látható, nagyon hasonlít a kiinduló példához, Péter Lászlóéhoz. Skinner egyrészt azt írja, hogy „az elől nincs kiút”, hogy saját fogalmi sémáinkat kell használnunk a megértés során³⁸³ – itt is találunk egy lábjegyzetbeli elhatárolódást, ezúttal Peter Winch álláspontjától –, majd rátér azon veszélyek tárgyalására, amelyek ebből a helyzetből következnek. A szociálintropológia úgy jelenik meg fejtegetésében, mint amely tudományának nagyon hasonló problémákkal kell szembenéznie, s míg az antropológusok tisztában vannak az „ismerőssé tétel” veszélyeivel, addig az esztétörténészek nincsenek. Skinner gondolatmenete az elgondolhatósági feltétel bővebb kifejtéséhez vezet,³⁸⁴ amely mintegy a szerző (mérsékelt) válasza az antropológiai problémára.

Az antropológiai problémára, amellyel a történész találja szemben magát, megfogalmazódtak másféle válaszok is. Peter Burke *Az olasz reneszánsz* című könyve bevezetőjében azt a módszertani maximát vezette be a kérdés megoldására, hogy „feledkezzünk el saját fogalmainkról”.³⁸⁵ Röviden összefoglalva, Burke azt állítja, hogy ha a történész figyelme – a reneszánszt vizsgálva – azon tárgyak használatára irányul, amelyeket ma műalkotásoknak tekintünk, akkor arra a következtetésre kell jutnia, hogy amit mi műalkotásnak látunk, az a kortársak szemében – használati kontextusától függően – vagy szentkép volt, vagy politikai propagandaeszköz, vagy a szórakozás-szórakoztatás, illetve a látványos családi fogyasztás tartozéka. Ahhoz, hogy úgy tekintsünk e tárgyakra, mint a kortársak – tehát ha igazodni akarunk az egykori paradigmához –, el kell feledkeznünk saját művészetfogalmunkról. Nem szembeállítani akarom Skinner és Burke módszertani javaslatait, s azzal sem foglalkoznék most, hogy e javaslatok hogyan viszonyulnak a hermeneutika történetéből levonható tanulságokhoz. Inkább az érdekel, mi következik Kuhnnek a paradigmákról adott jellemzéséből a történeti megértés lehetőségeire nézve. Hiszen *A tudományos forradalmak szerkezetében* azt olvashatjuk, hogy nincs átjárás két eltérő paradigma közt. Ez volt negyven évvel

³⁸¹ Uo. 10.

³⁸² Lásd elsősorban a kötet bevezető tanulmányát: J. G. A. POCK: *Languages and Their Implications: The Transformation of the Study of Political Thought*. In: UÖ: *Politics, Language and Time*. New York, 1971. 3–41.

³⁸³ SKINNER, 1997. 27.

³⁸⁴ Uo. 30–31. Skinner fogalmazásából látszik, hogy számára az antropológia sokkal inkább a szociálintropológiát jelentette ekkor, semmint a kulturális antropológiát.

³⁸⁵ Peter BURKE: *Az olasz reneszánsz*. Budapest, Osiris, 1999. 11.

ezelőtt megjelent művének legtöbbet és legviharosabban vitatott, központi tétele, az inkommenzurabilitás elve.

Mindenekelőtt érdemes talán megjegyezni, hogy Kuhn kutatói alapélménye nagyon hasonló volt a Péter László által bemutatott tudományos helyzethez: „egész tudományfilozófusi pályáját elindító és meghatározó hermeneutikai tapasztalata éppen az volt, hogy a tudománytörténész megdöbbentő tévedéseket és értelmetlenségeket talál a korábbi tudósok műveiben, ha saját korának fogalmaival és értelmezési standardjaival közeledik hozzájuk.”³⁸⁶ Kuhn úgy látta, ezeket az értelmetlenségeket akkor lehet megmagyarázni, ha feltételezzük, hogy valaha körülvette őket egy nyelvi közeg, amely értelmessé tette őket egykori készítőik és használóik számára, s ez a valahai közeg összemérhetetlen mai nyelvi közegünkkel. *A tudományos forradalmak szerkezetében* azt olvashatjuk, hogy két eltérő tudományos paradigma szerint eljáró közösség voltaképpen „különböző világban dolgozik” és „különböző dolgokat lát”.³⁸⁷ Nem egyszerűen eltérő módon értelmezik ugyanazt a világot, hanem eltérő világot érzékelnek; tapasztalataik, metodológiájuk vagy kozmológiájuk éppen ezért összemérhetetlen. E tézis sok évtizedes vitákhoz vezetett, bár számomra kérdés, túlmege-e vajon a mannheimi tudásszociológia alap kijelentésein és az abból adódó lehetséges következtetéseken.³⁸⁸

Amikor Pocock a kuhni paradigmáknak megfelelően értelmezte a politikai nyelveket, éppen azt hangsúlyozta, hogy e nyelvek nem pusztán szó-, érv- és narratívakészletek, hanem világfelépítési módok is: a politikai nyelvekkel használóik sajátosan építik fel gondolat- és társadalmi világukat.³⁸⁹ Csakhogy Kuhn arra a radikális következtetésre jutott, hogy egy adott paradigmához tartozó tudós csak akkor képes megérteni egy másik paradigmát, ha *megtér* hozzá, ha leválik korábbi sajátjáról és azonosul a másikkal.³⁹⁰ Mi a módja ezen elméleti keretben vajon a történeti megértésnek? Pocock válasza már hivatkozott tanulmányában az volt, hogy az egykori politikai nyelveket (nyelvi paradigmákat) úgy lehet feltárni, ha a történész megtanulja őket beszélni, egészen addig, amíg úgy nem érzi, hogy már tud e nyelveknek megfelelően gondolkodni.³⁹¹ Pocock válasza tehát mérsékeltebb és gyakorlatiasabb volt, mint Kuhné, s érdekes módon a későbbi évek során Kuhn ugyanabba az irányba mozdult el, mint Pocock.

A kései Kuhn ugyanis, a paradigmák összemérhetetlenségének (gyengített) tételét – immár más fogalmakat használva – a történeti megértésre is érvényesnek tekintve, másként ítélte meg a megértés lehetőségeit és módját, mint az 1960-as évekbeli. Ha belepillantunk *Természettudomány, társadalomtudomány* című, 1980-as évek végi vitacikkébe, nemcsak az derül ki, hogy állításait a történeti megértésre is kiterjesztette, hanem az is, hogy álláspontja nem állt messze attól a választól,

³⁸⁶ LAKI János: *Az úrhajósok, az etnográfus meg a történész. A „Könyv utáni” Kuhn*. Replika, 27 (1997. szeptember), 42. A továbbiakban Kuhnról írva nagyban támaszkodom a Replika e számának Kuhn-összeállítására, azon belül is főként Laki János és Fehér Márta tanulmányaira.

³⁸⁷ Thomas S. KUHN: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Gondolat, 1984. 201.

³⁸⁸ Kuhn fentebb idézett szövegrészeit olvasva ugyanaz juthat eszünkbe, mint Skinnernek a paradigmák elsődlegessége elve kapcsán. Arról, hogy az eltérő csoportok eltérő nyelvhasználatai – mivel a fogalmakba nézőpontok és cselekvésmintázatok vannak foglalva – eltérő tapasztalatokhoz vezetnek a világról, a tudásszociológiában elég sokat és részletesen lehetett olvasni már korábban is. Lásd például: MANNHEIM Károly: *Ideológia és utópia*. Budapest, Atlantisz, 1996. 11.

³⁸⁹ POCOCK, *i. m.*, 15.

³⁹⁰ A „megértés mint megtérés” formulája, ha jól értem, párhuzamos Ludwig Wittgenstein *A bizonyosságról* című művének egy nevezetes példájával. Kis példázata szerint „Moore” meg szeretne győzni egy királyt arról, hogy a Föld már az ő születése előtt is létezett. Wittgenstein szerint ehhez a királynak fel kell adnia régi hitét az új kedvéért: meg kell térnie. Nem egyszerűen arra kell rávenni őt, hogy fogadjon el egy kijelentést a Földdel kapcsolatban, hanem arra, hogy ezentúl szemlélje másként a világot, amiben él. Lásd: *A bizonyosságról*. Bp., Európa, 1989. 29–33., különösen a 92. szakaszt.

³⁹¹ POCOCK, *i. m.*, 26.

amit Péter László adott önnön alkotmánytörténeti kérdésére: „bármely arra irányuló kísérlet, hogy a gyakorlatok egy halmazát egy olyan konceptuális szótár segítségével írjuk le, melynek jelentérendszerét egy másik kifejezésre szokták használni, csak erőszakot eredményezhet. Ami nem jelenti azt, hogy elegendő türelemmel és erőfeszítéssel ne lehetne feltárni egy másik kultúrának vagy a sajátunk egy korábbi stádiumának a kategóriáit.”³⁹² E szövegben Kuhn amellett érvel, hogy a konceptuális szótárak összemérhetetlenségéből azon történeti vagy antropológusi módszertani maximának kell következnie, hogy minden sajátos emberi gyakorlatot vagy azok egy halmazát azon szótárral kell leírni, amely eleve hozzá tartozott e gyakorlathoz vagy gyakorlatok e halmazához.

Mint Fehér Márta Kuhn 1987-es Shearman-előadásait elemző kiváló cikkének címe³⁹³ is jelzi, a kései Kuhn-művek érveléseinek középpontjába a paradigma kategóriája helyére a lexikon, a taxonómia, a konceptuális szótár kifejezések kerültek, jelezve nézeteinek nyelvi jellegűbbé válását.³⁹⁴ Még fontosabb talán, hogy a szerző – mint a fenti idézetből is látható – ekkor már nem látott csak megtéréssel áthidalható szakadékot a lexikonok között, hanem lehetségesnek tartotta a múltbeli konceptuális szótárak gondos feltárását és ezen keresztül megértését. Laki János így foglalta össze a Shearman-előadások ide tartozó állításait: „a múlt tudását kutatók tevékenysége kettős, de általában csak ezek egyikét szokás ismerni: azt, hogy megalkotnak egy, a korábbi tudástól a későbbihez való átmenetet leíró narratívát. Kevésbé ismert viszont az ezt megelőző lépés, a múlt tudásának a rekonstruálása, melynek során a tudománytörténésznek úgy kell eljárnia, mint egy idegen kultúrához tartozók látszólag értelmetlen viselkedését megérteni próbáló etnográfusnak. A terepmunkát végző etnográfus ugyanis... nem lefordítani próbálja a dzsungelbeli törzs nyelvét, hanem megtanulni, hogy milyen stimulusszituációban milyen az adekvát nyelvi viselkedés.”³⁹⁵ Laki, ha jól látom, némileg kételkedik Kuhn érvelésében, mivel szerinte érvényességéhez az etnográfus nyelvtanulásával *azonosnak* kellene tekintenünk a történész tevékenységét. E két tevékenység viszonyáról roppant sokan állást foglaltak ilyen vagy olyan módon az utóbbi évtizedekben, főként a történeti antropológia tudományos sikertörténetének kezdete óta. Laki talán túl erősen értelmezte itt Kuhn érvelését: nem szükséges *azonosnak*, elég részben *analógnak* tekintenünk e két tevékenységet ahhoz, hogy az etnográfusi munkát a történeti munka (egyik) modelljeként kezeljük, amint Kuhn is tette, hasonlóan oly sok történeti antropológushoz, Peter Burke-höz, Hans Medickhez, Carlo Ginzburghoz vagy Richard van Dülmenhez.

Az etnográfia programja pedig Bronislaw Malinowski óta az, hogy „a bennszülött... saját világának saját maga által alkotott képéhez” jusson el,³⁹⁶ a „the Native’s Point of View”-hoz. Clifford Geertznek az antropológia örökségét felülvizsgáló egyik fontos esszéje, „*A bennszülöttek szemszögéből*”: az *antropológiai megértés természetéről*, minden szkepticismusa ellenére is fenntartotta ezt a

³⁹² Thomas S. KUHN: *Természettudomány, társadalomtudomány*. Világosság, 1999/1, 63.

³⁹³ FEHÉR Márta: *A paradigmától a lexikonig... Thomas S. Kuhn 35 év után*. Replika, 27 (1997. szeptember), 29–36.

³⁹⁴ Arról, hogy mi következik szerintem Kuhn e fogalmaiból az irodalomtörténész munkájára nézve, máshol részletesebben írtam: *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*. Irodalomtörténeti Közlemények, 2000/3–4, 321–322.

³⁹⁵ LAKI, *i. m.*, 44.

³⁹⁶ Bronislaw MALINOWSKI: *A nyugat-csendes-óceáni térség argonautái*. Café Babel, 2000/2, 56. Érdemes talán megjegyezni, hogy e program Malinowski „Bevezetés”-ének csak a zárlatában hangsúlyos; a terepmunkáról írott nagy hatású gondolatmenete a külsődleges-holisztikus tudományos leírás eszményéhez kötődik, s a bennszülött nézetek vizsgálatának követelménye betagozódik e leírás keretébe.

programot.³⁹⁷ Az elmúlt két évtizednek azok az antropológiai kísérletei, amelyek a bennszülöttek hangjának, önleírásainak újfajta érvényre juttatásával és az etnográfusi autoritás korlátozásával próbálkoznak, szintén e program megvalósításán fáradoznak, akár tudnak erről, akár nem.³⁹⁸ Érdemes talán itt kitérni egy régi antropológiai javaslatra, Paul Bohannanra, amely hordoz néhány tanulságot a bennszülött fogalmak etnográfusi leírását illetően. Bohannan 1957-ben a tivek jogi fogalmairól írva határozottan megkülönböztette a tivek saját közösségük működésének leírására használt fogalmait, a *folk-systemet*, a népi fogalomrendszert az etnográfus fogalmi rendjétől, amely ugyanezen működést leírja – ez utóbbit *analytical-systemnek* nevezte. Sally F. Moore-nak a jogi antropológia történetét áttekintő tanulmánya így jellemezte Bohannan módszerét: „sorra vette az egyes tiv terminusokat és magyarázatukat összekapcsolta a bírósági ügyek leírásával.”³⁹⁹ Sally F. Moore számos kritikai megjegyzést tesz az ilyesféle „terminológiai megközelítéssel” szemben, amelyekre most nem térek ki, mert ezeknél érdekesebb számomra, hogyan vizsgálta fölül évekkel később maga Bohannan egykori módszertani javaslatát. „Túlbugzó voltam, amikor a *Justice and Judgment*-ben azt írtam, hogy a népi fogalomrendszer az, amit az emberek gondolnak és mondanak. Állításom javított formájában így hangzik: a népi fogalomrendszer az, amit az etnográfus gondol és mond, s ami lehetővé teszi számára, hogy sikeresen kapcsolatot teremtsen a vizsgált néppel.”⁴⁰⁰

Átfogalmazva némiképp Bohannan mondatait: amikor az etnográfus (vagy akár a történész) feltárja a népi fogalomrendszert, bármennyire is ragaszkodik a népi önleírásokhoz, *analitikai* módon jár el, s olyan rendszert épít fel, amely egyetlen bennszülöttnél sem állt a rendelkezésére. Az etnográfus elemző fogalomkészlete és nézőpontja körbeveszi a népi terminológiát, amelynek leírása nem annyira a megértés eredménye, inkább az eszköze. Bohannan módosítása eredeti módszertani javaslatán nem érinti azt a tételt, hogy a leírásban meg kell különböztetni a *folk-systemet* és az *analytical-systemet*, hogy az előbbinek olyan leírását kell adni, amely közel áll a bennszülöttek önleírásaihoz, s e fogalmakat működésük közben, tehát cselekvések közegében kell bemutatni. A módosítás arra hívja fel a figyelmet, hogy mindez az etnográfus *írásának* a része: a leírásnak és bemutatásnak a nézőpontja az etnográfusé, még ha e nézőpont meg is osztható azáltal, hogy a leírás szóhoz engedi a bennszülött önleírásokat is.

Visszatérve Kuhn fenti idézetéhez, amelyben a történész munkájának két szakaszát, a rekonstruktív feltárást és a leírást emlegette, e Bohannannel kapcsolatos kitérő után azt mondanám, hogy bár számomra elfogadható Kuhnnek a munka első szakaszáról adott értelmezése, amely az etnográfus „nyelvtanulását” nevezte a történészi munka modelljének, mégis úgy látom, hogy azon módszertani problémák egy része, amelyek a történészi munka etnográfusivá tételével ezen első szakaszban feloldhatónak tündtek, a második szakaszban, a leírás során visszatérnek. Nem az a probléma ugyanis, hogy a történész tevékenységét nem lehet azonosnak tekinteni az etnográfuséval, hanem az, hogy mindkettőjük tevékenysége részben analóg az íróéval. A történeti *megértés* kuhniánus

³⁹⁷ Clifford GEERTZ: „*A bennszülöttek szemszögéből*”: az antropológiai megértés természetéről. In: Uő: *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Osiris, 1994. 200–216., különösen: 201. Geertz javaslata részben Peter Burke-éhez hasonlít, részben Skinneréhez: egyrészt ahhoz, hogy megértsük, hogyan gondolnak magukra más kultúrákban az emberek, „félre kell tenni” saját kultúránk személy-fogalmát, s azokra a szimbolikus formákra kell figyelni, amelyekkel ők jelenítik meg, értelmezik saját magukat – írja Geertz (uo. 204., 203.), másrészt a leírásunkban az ún. „élményközel” és „élménytávoli” fogalmak praktikus egyensúlyára érdemes törekedni (202.) – ha úgy tetszik, a bennszülött és a tudományos nyelv praktikus egyensúlyára.

³⁹⁸ Lásd: N. KOVÁCS Tímea: *Helyek, kultúrák, szövegek. Pillanatképek az irodalomtudomány és a kulturális antropológia határvidékéről*. PhD-értekezés. (Kézirat.) Pécs, 2001. Különösen „Írás, szöveg, hatalom: retorika és politika az antropológiai diszkurzusban” című fejezete.

³⁹⁹ Sally F. MOORE: *Jog és antropológia*. In: H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jog és antropológia*. Budapest, 2000. 37. Sally F. Moore tanulmánya részletesen ismerteti a vitaszituációt is, amelyben Bohannan kifejtette nézeteit.

⁴⁰⁰ Paul BOHANNAN: *Etnográfia és jogi összehasonlítás a jogi antropológiában*. In: H. SZILÁGYI, i. m., 127.

modellje nem sokat mond a történeti *megértetésről*. Mintát ad arra, hogy a történészi munka első szakaszában hogyan lehet választ adni az antropológiai problémára, ám nem világos, hogy mi a teendő a második szakaszban. Azt hiszem, a népi és az analitikus fogalomkészletek elkülönítésén, az „elgondolhatósági feltétel” érvényesítésén, a „bennszülött” önleírások szóhoz juttatásán, a történészi jelentőségadás korlátozásán túl valószínűleg olyasfajta szerzői önreflexióra volna szükségünk, amely nemcsak a történészi kutatásban működő, skinneri értelemben vett paradigmákra lát rá, hanem a történetírás retorikusságára⁴⁰¹ is, a történetírást mint írást befolyásoló nyelvi paradigmákra is. S e szerzői önreflexiót a történészek – a politikai eszmetörténészek is – például a „retorikus fordulat” utáni kulturális antropológiától tanulhatják el.

⁴⁰¹ Különbséget teszek – döntően praktikus szempontok miatt – retorikai és retorikus elemzés, illetve a szövegek retorikája és retorikussága között. A „retorikai” azt a változatos, de egységben látható hagyományt jelenti, amely Arisztoteléstől a XIX. századig alapvetően meghatározta a nyilvános kommunikáció rendjét és tudáskészletét az európai kultúrában, a „retorikus” viszont a szövegeknek olyan szerkezeti, megformáltságbeli vonásait jelenti, amelyekhez főként a retorika összeomlása után különböző humán tudományokban kialakult elemzési technikák vagy szempontok révén tudunk hozzáférni.

Kultusz, autorizáció, kisajátítás

Jászberényi József (Budapest)

A jánosrendi szabadkőművesség kultikus nyelve⁴⁰²

A szabadkőművesség mint kifejezés a középkor elején, az európai templomépítők egyes közösségeinek nevéként jelent meg. E csoportok a középkori Nyugat-Európa több államában is léteztek, s az építés titkait (az anyagokat, az építkezés módjait és arányait, a szimbólumokat stb.) őrizték. Különösen fontos központjaik Strassburgban, Magdeburgban és Londonban jöttek létre. Ezek a közösségek a kontinentális Európában a XV. századtól, a gótika hanyatlásával megszűntek vagy kevés megbízással, egyre szegényebben működtek, háttérbe szorultak. Angliában viszont fennmaradt a céhszervezet, és a kőműves közösségek tagjai a XV. századtól bekapcsolódtak a társadalmi-politikai életbe is, hiszen például a királyi udvarok belső köreivel tartottak munkaviszonyt – ez gyakran nemesi címek elnyerésében is konkretizálódott –, s így óhatatlanul különféle szociális színtereken mozogtak. Ezenkívül az elhúzódó építkezéseken éveken át együtt élve saját, különféle egzisztenciális problémáikat is meg kívánták oldani, s ezért maguk közül képviselőket választottak. Ezzel párhuzamosan a XV. századtól az angol építőpáholyok hermetikusan zárt, örökletes-családi alapokon álló jellege fokozatosan csökkent, s a csoportokba – leginkább a hatékonyabb érdekérvényesítés és az ott megfogalmazott szellemi célok kedvéért – egyre több nem kőműves, azaz „profán” lépett be. Így történt meg, hogy a XVIII. század elejére megszűntek a hagyományos kőművesi páholyok, s létrejött a szó mai értelmében vett szabadkőművesség. (Azt a szabadkőművességet, amelynek tagjai valódi kőművesmunkát végeztek, operatívnak, azt, amelyik a régi szimbolikát alkalmazva, de nem kőműves foglalkozású embereket tömörít, szimbolikusan nevezzük.)

A szimbolikus szabadkőművesség születési időpontja 1717. június 24. Ekkor, a Lúdhöz és Rostélyhoz címzett londoni sörházban született meg a szabadkőművesség történetének első nagypáholya, amikor négy páholyból Angol Nagypáholy (Grand Lodge of England) néven megszületett az első hivatalos, állami törvényeknek megfelelően működő szervezete.

Az alapítás dátuma egyben Keresztelő Szent János ünnepe is. Ez önmagában is kiemelheti a szabadkőművesség korai közösségeinek egyik fontos jellegzetességét: a vonzódást a (misztikus) vallásosság felé. E religió azonban ekkorra már egyértelműen átitatódott olyan eszmékkel, amelyek – bár maga a szervezet mindenféle militáns akció és kapkodó forradalmi változás ellensége – a polgári forradalmakban érték el első győzelmeiket.

Ezt alátámasztandó, a James Anderson lelkész által készített, 1723-as szabadkőműves Törvénykönyvre (Old Charges) hivatkozhatom, amelyben szervezetileg és implicite, a társadalomban megvalósítandó ideológiaként kinyilvánítatik az érdem szerinti egyenlőség, a (főleg vallási) különbözőség iránti tolerancia és a józan ész diktálta erkölcsiség gondolata. E szabályok, „sarokkövek” között található azonban három fontosabb is. Ezeknek elfogadása nélkül senki sem lehetett szabadkőműves, s nem lehet az ma sem. Ez a három alapelv, szabály egyenlő mértékben és hangsúllyal fontos, így most ismertető sorrendjük pusztán technikai okokkal magyarázható. A szövetségbe törekvő – szabadkőműves nyelven: kereső – csak akkor vehető fel, ha hisz valamilyen spirituális, metafizikus erőben, amely a világot létrehozta, s amellyel kapcsolat alakítható ki. Hogy ezt az erőt miképpen nevezi, s azzal miképpen kommunikál, másodlagos, és sohasem lesz témává a szabadkőműves páholyban. Az elsődleges annak fontossága, hogy higgyen abban: a látható világban működnek láthatatlan erők, összefüggések, amelyekre figyelmeztetve a világ és önmaga

⁴⁰² A jvaskylái hungarológiai konferenciára beadott előadásom első felének rövidített és az azóta végzett kutatások eredményeivel kiegészített szövegváltozata (2004. január). Az előadáshoz felhasznált szakirodalmat illetően lásd „A Sz: Sophia’ Templomában látom én felszentelve NAGYSÁDAT” (A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség) című könyvem III. fejezetének összes lábjegyzetét.

jobbá tehető. A belépésnek további feltétele, sarokköve az, hogy elfogadja, a szövetségnek csak férfiak lehetnek tagjai. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a nők nem tagjai a szervezetnek valamilyen, komplexebb értelemben. Az első avatáskor a felvett testvér például egy kesztyűt kap, amelyet a hozzá legközelebb álló hölgynek kell átadnia. Ezzel a hölgy ún. nővérré lesz, s rengeteg feladat hárul rá a páholy életében, egyedül csak a rituális munkákat nem látogathatja. Végül harmadik sarokkőként a felveendő testvér megfogadja, hogy minden aktuálpolitikai megjegyzéstől tartózkodik a páholy falain belül. A spiritualításban való hit, a férfiak tagsága és az aktuálpolitikától való tartózkodás adja évszázadok óta a szabadkőműves gondolkodás centrumát. Más kérdés, hogy ettől az idők során számos szabadkőműves csoport eltért. Szigorúan értékelve ezt a jelenséget, azt mondhatjuk, hogy ezek a csoportok nem tekinthetők szabadkőműveseknek. Kevésbé szigorúan változatról, eltérésről beszélhetünk.

A mindenkori jánosrendi szabadkőművessel szembeni belső elvárásokat összefoglalja egy 1911-ben kiadott inaskaté záró fejezete. A szöveget Köhegyi Lajos írta: „Milyen legyen a szabadkőműves?

A szabadkőművesség törvényeit a tiszta erkölcs törvényei képezik. Ezek legbiztosabban igazítanak el azon az úton, mely az igazság megismeréséhez vezet. A szabadkőműves szigorúan kövesse azon kötelességeket, amelyekkel istennek, embertársainak és önmagának tartozik. Bánják el embertársaival a szögmérő szigorú mértéke szerint és tartsa őt magával egyenlőnek, amelyet hasonló helyzetben ő is elvárna attól. Teljesítse kötelességét önmagával szemben és ne éljen vissza azon nemes adományokkal, melyekkel a sors megáldotta.

Legyen az államnak békés polgára és mindenek fölött legyen hű és odaadó hazájához, engedelmes annak törvényeihez.

Külső magatartásához ne férjen gáncs vagy szégyen. Ne engedje meg, hogy nyereségvágy, törekvés a hatalomra és előítéletek hátrányos befolyással legyenek igazságosságára vagy becstelen tett elkövetésére csábíthassák.

Gyakoroljon jótékonyságot és szeretetet; helyezze magát a szerencsétlen szenvedők helyzetébe, hallgassa meg türelemmel elszenvedett fájdalomai keserű panaszát és amidőn könyörületes szívvel, a részvét könyűjével szemében adózik felebarátjának, siessen enyhíteni bánatát.

Legyen hű és engedelmes a szabadkőművesség alkotmányához és ragaszkodással saját páholyához. Legyen fáradhatatlan, kitartó munkása a királyi művészetnek, hogy a szövetségnek és páholyának dísze váljék.

Látogassa szorgalmasan a munkákat, de sohasem profán kötelességeinek rovására. Gyakorolja buzgósággal a királyi művészetet a profán életben is, de sohase lépje túl az eszélyes megítélés határait, sohase ragadtassa el magát arra, hogy vitatkozásba bocsátkozzék olyanokkal, akik szövetségünket és annak tanait, mivel nem ismerik, balul ítélik meg. Viseltessék szájalommal azok iránt, kik ócsárolják azt, amit megismerni sohasem volt alkalmuk. Legyen mindig büszke arra a fölényre, mely őt a közönséges emberek fölé helyezi, legyen büszke arra az értékre, melyet neki a királyi művészet gyakorlása kölcsönöz.

Ha ismerősei körében oly férfúval találkozik, aki a szövetségbe felvételt óhajt, sohase ajánlja, amíg meggyőződést nem szerzett magának arról, hogy elég esze és elég szíve van ahhoz, hogy elveinket megérthesse.”

Mindezek fényében, a szabadkőművesség alakulásának történeti folyamata ismeretében kétféle szabadkőművességről beszélhetünk 1717 óta. A szerves belső, szervezeti és társadalmi fejlődésben hívő, spirituális és szociális orientációjú szabadkőművességről – amely dolgozatomban az eredetnek megfelelően az ‘angol’ vagy ‘jánosrendi’ nevet fogja viselni – és a spirituális orientációt nem feltétlenül elváró, az aktuálpolitikától nem elzárkózó, illetve a nők szerepét is liberálisabban megítélő szabadkőművességről, amelyet oldalágnak, pontosabban rengeteg változata miatt oldalágaknak tekinthetünk. Mivel ez az oldalág már a forradalom előtti Franciaországban megjelent, s a forradalom idején virágzott először, majd később, a XIX. század végén a Francia

Nagy-Oriens elvként is kimondta a spirituális hit kizárólagosságának eltörlését, munkámban ezeket a széleskörű oldalágakat közös néven, az egyszerűség kedvéért „francia”-ként fogom hívni.

A szabadkőművesség a XVIII. század Európájában gyorsan elterjedt, ezt a páholyok számának gyors növekedése is alátámasztja. A hatás jelentőségének bizonyítására pedig elég néhány olyan ismert személy felsorolása, akik 1725 és 1850 között szabadkőművesek lettek, azaz elfogadták az andersoni alkotmányt: Washington, Franklin, La Fayette, Voltaire, Mirabeau, Beaumarchais, Robespierre, Talleyrand, Byron, Lessing, Herder, Kleist, Klopstock, Goethe, van Swieten, Mozart, Haydn, Puskin.

Az 1700-as évek közepére kialakult az a fentebb már alapelveit tekintve jellemzett két irányzat, amely mindmáig a szabadkőművesség két típusát alkotja. Az egyik az általam ‘angol’-nak nevezett, más néven jánosrendi kőművesség, amely létszámát tekintve ma is a legnagyobb. Nevét az 1717-es János napi megalakulásról kapta, szimbolikus színe a kék, amely különféle formákban: a szabadkőműves által viselendő köténytől kezdve a páholy berendezési tárgyain domináns színekig egyaránt megjelenik. A jánosrendi szabadkőművesség erősen kötött rituálékban, 1730-tól három beavatási fokban (inas–legény–mester) munkálkodik, és az idők során a harmadik fokról csak két, lassan csiszolódó rendszerben lehetett feljebb lépni: az itt nem részletezendő skót rendszerben és a Royal Archban. A másik szabadkőművesség-típustól, a „franciától” eltérően itt egyik jánosrendi rendszeren túlvezető magasfokú szisztémába sem lehet jelentkezni, s a mesterfokról való továbblépés sem automatikus: a magasfokú rendszer tagjai hívják meg a mesterfokú szabadkőművest maguk közé. E két, jánosrendre épülő, magasfokú rendszer teljességgel titkos, valódi működéséről csak annak tagjai tudhatnak.

Már a jánosrendi szabadkőművesség létrejötté idején, de főként utána olyan változatos iniciatikus renddel működő páholyok alakultak ki, amelyeket közös névvel francia rendszernek is hívhatunk. Ezekben már eleve háromnál több lépcsőfokból áll a beavatás, így nevezhetjük ezeket a szisztémákat magas fokok rendszerének is. (A negyedik legfontosabb különbség tehát a két rendszer, az angol és a francia között az a már említett vonás, hogy itt automatikusan lehet a magasabb fokokra menni, a páholy szavazatától függően.) A magasfokú vagy francia rendszerek között ma legelterjedtebb a skót típus – ez nem tévesztendő össze a jánosrend magasfokú irányzatával, a skót rendszerrel. A skót típus hivatalos létrejötté 1743-ra – más források szerint 1736–40-re – tehető, amikor néhány francia jánosrendi mester magasabb fokot alapított. Ez a szisztéma mára már egy harminchárom fokozatú rendszerré vált, amely széles körben ismert. A skót rítus vallói eredetüket a templomosok rendjéig, s onnan Ádámgig vezetik vissza. Szimbolikus színük a vörös.

A magasfokú vagy francia rendszerek általános jellemzőjének látszik a legszélesebb körű érdeklődés, az első három fokban kizárólag szociális, történelmi, tudományos, filozófiai és misztikus kérdésekkel foglalkozó jánosrendiekkel szemben összejöveteleik során már az alapfokokban is erősen aktuálpolitizálnak, s – mint említettem – nincsenek a tagságot illetően nemi korlátozásaik, s nem várják el tagjaiktól a spirituális hitet sem. (Természetesen megjegyzendő, hogy a két típusnak több átmenete is van, amelyek részletezésére itt nincsen mód.)

Mindkét rendszerre, az angolra és a franciára is jellemző az, hogy a magas fokokban erős a metafizikus orientáció is: a halál utáni lét, illetve az okkult tudományok (alkímia, asztrológia) titkait is gyakran kutatják. (Megjegyzendő, hogy itt nincs ellentmondás tekintetben, hogy a francia rendszernek ateisták is lehetnek tagjai, hiszen ez nem jelent semmiféle kizárólagosságot.)

Előadásom második részében immár szorosabban a kultikus nyelvről, a szabadkőművesség alapvető rítusairól szólok. A szabadkőműves rituálé jellemzésénél kevésbé kell figyelembe vennem az időbeliséget, hiszen, ahogyan Kirk MacNulty írja: „A gyakorlatban a nagypáholyok őrzik ezt a szimbolizmust és óvják bármiféle változástól...”, azaz: képzeletben a történetiség fölé emelkedve, általános leírással fog találkozni az olvasó, vállalván annak minden problematikusságát.

A szabadkőművességbe belépni szándékozó ember több fokozaton átjutva lehet csak a szövetség tagja. Elsőként ajánlója vagy ajánlói bejelentik a páholynak belépési szándékát, majd egy rövid próbaidő következik, ezalatt a leendő beavatott egy felvételi esszét is megír. Ebben az átmeneti időszakban – amely minimum egy évig tart – a páholy ún. kutatókat küld ki a jelentkezőhöz, akik jelentést írnak tapasztalataikról a páholynak. A kutatók kötelesek beszélgetni a jelölttel spirituális orientációjának meglétéről, s arról is, hogy az illető „jóhírű, szabad” férfiú-e, ami esetünkben leginkább azt jelenti, hogy van-e olyan stabil anyagi helyzetben, hogy másokat segíthessen, illetve azt, hogy szakmájában milyen előrehaladást ért el, s magánélete rendezett-e. A beszélgetésben általában kitérnek arra is, hogy az illető milyen közvetlen szellemi hasznot tud jelenteni a szabadkőművesség számára. Ez azért nagyon fontos, mert a szövetség nagyon válogatós a felvételben, nem célja, hogy feltétlenül minél több tagja legyen, sokkal inkább az az elvárása, hogy minél kvalifikáltabb emberek kerüljenek soraiba. Mint említettem, csak azokat veszi fel, akiket anyagilag stabilnak, morálisan megingathatatatlannak, szakmailag elismertnek, magánéletét tekintve kiegyensúlyozottnak lát, de ez még mindig kevés akkor, ha a személy nem jelent valamilyen okból különleges fontosságot a szövetség számára. Ez a fontosság lehet az, hogy az illető neves orvos vagy szociális munkás, aki segíthet a páholy jótékonsági programjaiban, lehet az, hogy az illető neves tudós, akinek fontos kutatásaihoz a páholy támogatást tud adni, s akitől a páholy tagjai tanulhatnak, lehet jogász, aki segít a szövetség jogi problémáinál, lehet bölcseész, zenész vagy színész, aki a páholy estjeit szervezi vagy azokon fellép stb.

A próbaidő során a kutatók jelentéseit a főmester felolvassa, majd sor kerül arra, hogy a páholy meghallgatja az esszét, és szavaz a felvételtől (a szavazást a szabadkőművesek golyózásnak hívják, azért, mert fekete és fehér golyókkal történik a szavazás). Ha a szavazásban teljes a nézetazonosság, azaz mindenki fehér golyóval szavaz, kitűzik a felvétel dátumát. Ezen a napon a leendő szabadkőműves aláveti magát az inassá avatás szertartásának. A jánosrendi páholyokban a kezdeti időktől a dramaturgia alapszerkezetében szinte teljesen megegyezik a rituálé. A „keresőt” a beavatás kezdeteként bekötött szemmel vagy anélkül bevezetik egy sötét szobába, amelyet az elmélyülés kamrájának vagy sötétkamrának is neveznek. A teremben található egy asztal, amelyen általában egy koponya és egy világító gyertya áll, a halál és az újjászületés szimbóluma, s gyakran egy Bibliát is helyeznek bátorításként az asztalra, illetve azért, mert ezzel is hangsúlyozni kívánják a jánosrendi szabadkőművesség spirituális orientációját. További kellékként előfordulhat még a homokot pergető óra, ami a nemsokára elkövetkező beavatásra emlékeztet, s gyakoriak a falra írt morális tartalmú figyelmeztető szövegek vagy képek, például egy kakas rajza, amely szintén a nemsokára megtörténő „felébredést” szimbolizálja. A sötétkamra lehetséges, falra írott figyelmeztető mondatai közül többet idéz egy 1912-es magyar szertartáskönyv. Ilyenek lehetnek pl.: „Ember, gondolj a halálra! Mindnyájan meghalunk!”, „Ha csak kíváncsiságból jöttél, menj vissza”, „Ha önzés hozott ide, hagyd el ezt a helyet!”, „Szeretet hassa át szívedet!”, „Törekedjél tökéletességre!”, „Igazság és méltányosság vezesse ítéletedet!”, „Tiszteld az igaz meggyőződést!”

Általában mintegy negyed óra telik el, amikor belép az előkészítő mester, törrel a kezében, fekete ruhában, arcát csuklya fedi. Egy kérdőívet hoz, amelyen hagyományos kérdések vannak. A kérdező kíváncsisága elsősorban arra terjed ki, hogy a beavatandó mit vár a szövetségtől, s magának milyen szerepet szán a szabadkőművességben. Ezt ki kell töltenie, majd alá kell írnia egy nyilatkozatot arról, hogy aláveti magát a szövetség törvényeinek.

A páholytagok megvizsgálják e szövegeket, majd behívják a beavatandót, akinek belépése előtt meg kell szabadulnia ékszereitől, sőt a zakójától és a nyakkendőjétől is, az ingét ki kell nyitnia, s bal lábán térdig felhúznia a nadrágot. E momentumok szimbolikus jelentésének alaprétege könnyen leírható a térdig felhúzott nadrág kivételével, amely szimbolizálhatja a következő beavatásokban előkerülő tenger-motívumokra való előzetes felkészülést. A belépni kívánó a jobb lábára kap még egy sarut is, és bekötik a szemét. Ezután kopognia kell a szentély ajtaján, s ekkor párbeszéd zajlik le, amelyben először belülről megkérdezik, ki kopogtat, mire – általában nem az iniciálandó, hanem helyette a páholy első felügyelője – válaszol: egy fénykereső érkezett. Néhány kisebb kérdés után, amelyekre szintén nem a beavatandó válaszol, bevezetik a szentélybe, és a főmester egy karddal

érinti a szíve táját, miközben azt mondja, hogy e kard sújtja az esküszegőket, s megkérdezi, a keresőnek kiben van a legfőbb bizalma. Erre a kereső általában az Isten szót mondja, hiszen mint azt többször is hangsúlyoztam, a szabadkőművesség még ma is spirituálisan gondolkodó emberekből áll.

Ezután rövid párbeszéd vagy már a szorosabban vett rítus következik, amely különböző országokban különböző mennyiségű próbával zajlik. Általános jellemző viszont, hogy a főmesterrel a szentély északi felén indulnak el, aki a páholy szőnyegén másféle lépéseket tesz, mint az általa vezetett beavatandó. A lépésekkor kezdetben a páholyban ülő testvérek nagy zajt csaphatnak, és időnként meg-megállíthatják őket egy-egy kiáltással. A zaj és a csendesülés háromszor ismétlődik meg, miközben a beavatandó körüljárja a termet. Ezután a főmester még egyszer lehetőséget ad neki a távozásra, majd felkéri a fogadalom megtételére.

Az 1912-es szertartáskönyv szerint a fogadalmat a következőképpen kell elmondani: „Szabad akarattal, becsületemre és lelkiismeretemre fogadom: először, hogy hazám törvényeit megtartom; másodsor, hogy magamat teljes odaadással szentelem az emberszeretetnek, s hogy ember és ember között származása, társadalmi állása vagy vallása miatt különbséget nem teszek, és mindenkinek meggyőződését tiszteletben tartom; harmadszor, hogy a szabadkőművesek szokásairól és a páholy belső ügyeiről senkivel sem beszélek, akiről nem tudom, hogy szabadkőműves; negyedszer, hogy szabadkőműves testvéreimet tehetségem szerint gyámolítom; ötödször, hogy adott szavamat megtartom; hatodszor, hogy szabadkőműves testvéreimnek reám bízott titkait senkinek, még testvérem sem árulom el; hetedszer, hogy szabadkőművesnek nem ajánlok mást, csak akit derék, becsületes, tiszta jellemű embernek ismerek; nyolcdszor, hogy a szabadkőműves törvényeknek engedelmeskedem, és a páholy javát tőlem telhetőleg előmozdítom; kilencedszer, hogy sem páholyomtól, sem a szabadkőműves szövetségtől fontos ok nélkül meg nem válok; tizedszer, hogy amíg a szabadkőműves szövetség kötelékébe tartozom, titkos társaságba nem lépek.”

A fogadalmat, amelyet kisebb rituálék kísérhetnek, a titkár olvassa fel, s az immár inassá vált beavatandó utána mondja a szöveget. Mikor az eskünek vége, a testvérek jelt adnak (tapsolnak, dobbantanak), s a második felügyelő leveszi a kötést az inas szeméről, majd a főmester kimondja az ebben a diszkurzusban a beavatottságot jelölő mondatot, azaz a rítust lezáró szavakat: „Íme a Világosság!” Az inas ezután láthatja meg a páholyt, az ott ülő tagokat s a páholyasztalt, ahol rituális rendben van elhelyezve az úgynevezett három nagy világosság: a Biblia, a körző és a szög mérő.

Ezek jelentéséről Kiszely Gábor így ír: „A két szerszám a Bibliával egyetemben alkotja a maszonéria három nagy világosságát, melyek közül első a Szent Törvénykönyv nevet is viselő Szentírás. Jóllehet a szabadkőművesség nagyrészt az Ószövetségből merít, sok helyütt a munkák idején a János evangéliumának első oldalán nyitják fel a Könyvek könyvét, mely a tanítás szerint rendezi s irányítja az ember hitét, s a legfőbb spirituális szimbólumként arra ösztönzi a kőművest, hogy a kaoszából szüntelenül törekedjék a rend felé.

A körző, amelyet valamennyi fokozatban használnak, az emberiség egyik legfontosabb szimbóluma, hisz az általa leírt kör a tökéletes forma, amelynek se kezdete, se vége. Nemkülönben jelképezi az erényes és hibátlan közösséget. Két szára a kötelesség és a jog közötti egyensúlyt s a világmindenségben fennálló rendet szimbolizálja. A szög mérő az Istent és az embert összekötő lelkiismeret jele, s kifejezője az élet művészetének, amelynek örök eleme a dolgok állandó mérése és a mértéktartás. A derékszöget alkotó két kar a jog és a kötelesség egymáshoz való helyes arányát mutatja.”

Ekkor az új tag kimehet a páholyteremből felöltözni eredeti ruhájába, de visszatértekor figyelnie kell arra, hogy a páholy padlóján az általában előre megtanult lépésekkel haladjon helye, az inasok közössége felé. Ekkor következik az investíció, azaz a felruházás, amelyben az inas kötényt és páholyékszert kap. Ekkor kapja meg a már említett fehér kesztyűt is, amelyen a páholy pecsétje szerepel. Ezt a hozzá legközelebb álló hölgynek kell adnia. Ezután az előkészítő mester két jelre tanítja meg az iniciáltat: a nyakjelre, illetve a felismerő fogásra. Az utóbbi azért lényegesebb, mert kézfogáskor a szabadkőművesek ezt máig is alkalmazzák, így ismerik fel egymást. Az alapvető

jelek mellett a főmester még közölhet néhány fontos információt: jeleket taníthat, javaslatokat adhat a profánokkal szembeni viselkedéshez stb. Ennek végeztekor a főmester kalapácsával három ütest mér a páholyasztalon fekvő körre, s a most már teljes jogú inas visszaülhet inastársai közé. A beavatás végére elnyerte a „gyenge világosságot”, ami az első fok szimbolikus neve is.

Az inasfokban a szabadkőműves mellé a főmester az ajánlók közül egy úgynevezett mentort nevez ki. Ő lesz a neofitának (a friss iniciáltnak) a gyámja és a nevelője. A mentor elmondja a páholy alapvető rituáléit, megismerteti az inast a páholy felépítésével, megküldi neki a páholy könyvtárát, és előfizetteti vele a páholy és/vagy a nagypáholy lapját – ha van ilyen –, s buzdítja más páholyok megismerésére is, úgy, hogy egy-két alkalommal el is kíséri őt. A mentor figyelmébe ajánlja a neofitának a humanitárius egyletek támogatását és azt is, hogy a külvilágban minél inkább érvényesítse a szabadkőműves célokat. Ha az inas a páholy számára megfelelő munkát végez, általában már egy év múltán „díjmelés” részese lehet, azaz átléphet a legényfokba.

Még mielőtt a legényfokra térnék, fontos néhány szót szólnom a szabadkőműves páholy felépítéséről, amelynek bizonyos elemei szintén általánosak a szövetség minden idejében és minden helyén. A páholy ajtaja/kapuja mindig nyugaton fekszik, itt lépnek be a páholy tagjai a munka kezdetén, fokozatuk sorrendjében. A páholy bal oldalán foglalnak helyet az inasok, a jobb oldalon a legények, míg a mesterek bárhová ülhetnek. Az ajtóval szemben van a Kelet, amelyhez három lépcső vezet, s emelvénytyszerűen magasodik a páholy fölé. Itt a főmester, tőle jobbra a szónok, tőle balra a titkár ülnek. Szintén itt vannak a tiszteletbeli főmesterek, illetve az illusztris vendégek. A Kelet előtt, középen áll az oltár, amelyen a Biblia, szögmérő, körző, s egyes rendszerekben a nagypáholy alkotmánya és egy lángpallos található. Általában a bejáratú ajtó bal oldalán foglal helyet az első felügyelő, aki többek között figyel az inasok szellemi fejlődésére, a bal oldalon a második felügyelő, aki a legényekre ügyel. Ha valaki a páholy munkán meg akar szólalni, akkor megtanult mozdulattal jeleznie kell a megfelelő felügyelőnek, aki szót ad neki. Itt jegyzendő meg, hogy sok páholyban az inasok egyáltalán nem szólalhatnak meg. A páholy közepén a Salamon templomára utaló három oszlop helyezkedik el, s negyedikként esetleg szerepelhet a páholy zászlaja is. Az oszlopok között leterítve fekszik a szőnyeg (tápisz), amely egyes páholyoknál egy állókép is lehet. A korai szabadkőművességben a tápisz ábráját homokra rajzolták, s a munka végén letörölték. A tápiszon a foknak megfelelő ábrák találhatók. A foknak megfelelő itt azt jelenti, hogy a páholy három fokban végezhet munkát: dolgozhat inas-, legény-, illetve mesterfokban. Magasabb fokú munka esetén az alacsonyabb fokúak nem tartózkodhatnak a szentélyben. A páholy főbb tisztségviselői közé tartozik még a szertartásmester, a templomőr, a kincstáros, az alamizsnás, a zenemester és a gazda. Az ő áldozatos munkájukkal lesz teljes és lehetőség szerint a hagyományoknak pontosan megfelelő a páholy tevékenysége. A vázlatos ismertetés után térek vissza a fokok tárgyalásához.

A legényfok elnyerésekor a páholy főtermében a főasztal feletti helyre egy pentagram kerül, míg az inassá avatáskor ott a triangulum szerepel, benne egy szemmel. A triangulum a szemmel összetett szimbólum: egyszerre szimbolizálhatja az isteni szentháromságot, a szabadság-egyenlőség-testvériség gondolatát és a múlt-jelen-jövő hármasságát is. A pentagram szintén sokrétű jelentéssel bír, legtöbbször az istenség és a fény kiáradásának, az ember lelki és erkölcsi élete egyensúlyának, avagy a fej és a négy végtag összhangjának szimbólumaként értelmezik. A csillagban gyakran szerepel a G betű, ami a legtöbbek szerint az isten germán nevére, mások szerint a Gloria, a Gnosis vagy a Geometria szavakra utal.

A legényavatás rítusa apró mozzanatokban tér el a fentebb jellemzettől: a beavatandónak a másik nadrágszára türetik fel, és a testvérek már nem csapnak zajt, így a leendő legény még jobban figyelhet a szőnyegen más lépésekkel őt kísérő mester szavaira. A szertartás során a haladás iránya nyugatról indulva délen át vezet kelet felé, majd keletről északon át nyugatra. Az avatás során a mester többek között a hírnév, a gazdagság és a hatalom csábító erejéről beszél, amit a páholy déli részén három szimbolikus tárgy: egy aranydarab, egy babérlevél és egy kard formájában meg is érintet a beavatandóval. Ezután újabb fogadalom következik, amely általában megegyező szövegű minden jánosrendi avatáskor. A főmester ezután ráhelyezi a beavatandó mellére a körzöt, és

kalapácsával háromszor ráüt, nyilvánvalóan szimbolikusan a titoktartás megtartására figyelmeztet, de értelmezhető ez a szívbe hatoló igazság hasonlataként is. Az új legény ezután jobbát a csiszolt kőre helyezi, előbb a vakolókanál fogójával, majd a lapjával kétszer megérinti a kezét. E gesztus feltehetően arra utal, hogy immár a komolyabb szabadkőművesi összejöveteleken folyó és elhatározott, rá háruló munkát is vállalja. (A csiszolt kő a legényfok egyik jele, a legénynek olyan tökéletessé kell válnia öncsiszolása során, mint amilyen ez a tárgy.)

Az avatás során a legény még megteszi a szőnyegen a legénylépéseket, majd megismeri a fokozathoz tartozó jeleket, amelyek között egy újfajta kézfogás is szerepel. Megkapja a legénykötényt, amely színesebb az inasénál. A legénnyé avatott tagnak kötelessége „vándorlást” tenni, ami otthoni és külföldi szabadkőműves páholyok látogatását jelenti. Egyes nagypáholyok külön igazolványt is adnak erre a célra.

Az inasfok további részleteire nem térek ki, helyette az utolsó fokról, a mesteréről szólok röviden. A szakirodalom szerint a mesterré avatás leginkább a Hiram-legendát követi. Az ószövetségi alapon álló történet rövid szűzsége a következő: Salamon, a bölcs zsidó király, híres temploma építéséhez tizenöt föníciai mestert hívott, akiket főmesterként Hiram Abif, a föníciai király fia vagy névrokona vezetett. Hiram Abif hozzáfogott az építéshez a Moria hegyén, mivel ismerte az építési arányok misztikus titkát és az „Igazság Fia vagyok” varázskifejezést, amely hite szerint az épület stabilitását biztosította. Három beosztottja azonban féltékeny lett rá, és harmadik próbálkozásra megölték a templom egyik ajtajában. A többi kőműves, az ártatlanok Hiram keresésére indultak, s végül rátaláltak az akáccal lefedett sírdombra. Salamon a három gyilkost kivégeztette. Az ártatlanok pedig, egyenként a koporsó mellé állva megpróbálták feltámasztani a halott vezetőt. Végül a harmadik próbálkozó révén a sírnál a Mester testéhez egy pillanatra visszatérő szellemtől megtudták a varázsszót („a Mester utóda vagyok”). Ez úgy következhetett el, hogy a harmadik próbálkozó a Mestert kiemelte koporsójából.

A legény minimum fél év után a páholy egyöntetű választásával jelöltként vehet részt a Hiram-történetet pontosan követő mesterré avatás ceremóniáján. Itt tulajdonképpen a szimbolikus halál és az újjászületés misztériumát éli át.

A szentély képe megváltozik a beavatáskor: minden tárgyra fekete drapéria kerül, s általában csak egy gyertya világít. A páholyszőnyeg gyakran fekete lesz, s általában egy koporsó kerül a hely közepére. A jelöltet háttal vezetik a szobába, letépik a felsőruháját, majd hátrafelé háromszor körül kell járnia a páholyt, miközben a főmester hangosan arról beszél neki, hogy a halál megismerése új életet jelent. Közben a második felügyelő koponyát ad a mester kezébe, ami szintén az elmúlásra figyelmeztet. Ezután a jelölt mesterlépésekkel megy át a szőnyegen, az asztal előtt leteszi az esküt, megkapja a szimbolikus tárgyakat (például a mesterkötényt, amely jóval díszesebb az előzőeknél), s következik a csúcspont, a Hiram-legendája rituális eljátszása.

Ezután a főmester kiemeli a sírból a beavatottat, és kigyúlnak a páholy fényei. A koporsót kiviszik, s gyakran akáclombot hoznak be, ami szintén a Hiram-szimbolika része. A mester megismeri a mesterjeleket és azt a néhány titkos szót, amellyel mindig felismerheti testvéreit.

A szabadkőműves páholyok életének s így nyelvi világuknak másik nagy részét az ülések sora teszi ki. Itt, ezeken a munkákon vitatják meg a páholy feladatait, amelyeket az anyapáholy, illetve maguk a tagok jelölnek ki. Itt hallgathatnak előadásokat – rajzolatokat – különféle témákról (ez elsősorban közép-európai jellegzetesség), s itt adakoznak az elesettek, az árvák, az özvegyek vagy a szegény testvérek gyámolítására, illetve itt szavaznak a fokemelésről és a felvételtől. Ritkábban ezen munkák része az ún. oktatás, amelyet idősebb szabadkőművesek tartanak a frissen felvetteknek, vagy az alsóbb fokúaknak. Szintén nem gyakori, de annál ünnepibb alkalom az ún. nővérmunka, amelyen a szabadkőművesek női hozzátartozói is részt vehetnek. A páholy munkát mindig vacsora zárja, amit a szabadkőműves diszkurzus vakolásnak hív. Itt nemcsak a páholygazda által megrendelt ételek és italok fogyasztása zajlik, hanem gyakran rituális felköszöntések is, amelyek rendkívül kiterjedtek és sokfélék a szabadkőművességben.

Az ülések teljes anyagáról a titkár „építészeti rajzot” készít, amely a jegyzőkönyvet jelenti. Ma már általában nem szabadkőműves titkos írással, hanem a páholy anyanyelvén vezetik. A szabadkőművesség titkos írása sokféle lehet, ezek részletes leírása meghaladja kereteinket. A legismertebb írásváltozat alapja egy kilencrácsos négyzet.

A szabadkőműves munkák része még az özvegypersely körülhordása, amelynek során az adakozók által bedobott összegeket az elhunyt szabadkőművesek özvegyeinek ellátására fordítják. Szintén gyakori esemény a páholymunka lezárásaként az, hogy a szabadkőművesek egymás karját megfogva láncba állnak, s valamelyikük láncbeszédet mond, amely összefüggésben van az aznapi munka témájával.

A szabadkőművesség kultikus nyelvéről szóló előadásom zárásaként néhány ismeretelméleti kiegészítést kell tennem. A szervezet kultikus nyelvéről általánosságban szólni nemcsak azért nehéz, mert mindannyian az időbe vettétvén, kiszolgáltatottak vagyunk a temporalitás összes korlátjának. Azért is nehéz ez, mert mint minden titkos társaságban, úgy a szabadkőművességben is léteznek olyan rituálék, illetve szertartás-elemek, amelyek teljességgel titkosak, így a kívülálló kutató nem tudhat róluk semmit, a szövetség tagja pedig nem mondhatja el ezeket. Szintén nehezíti a diszkurzus leírását az is, hogy a nyelv a rituálékban nyilvánul meg, azaz: az átélésben, a bennelétben lesz faktumból létmóddá. Ezen gnoszéológiai fenntartások figyelembevételével készítettem el ezt az előadást.

Kelevéz Ágnes (*Budapest*) Bársonyszék vagy tüzes trón

Babits presztízsváltozásai a Baumgarten Alapítvány kurátoraként

„Ez az alapítvány bizonnyal mindig sok kritikának lesz kitéve: mert a bírálónak mindig jogában áll csupán egy szempontból kritizálni, de az alapítványnak nem áll jogában csupán egy szempont szerint választani” – jósolja meg Babits a kuratórium jövőjét 1929 januárjában, az első díjkiosztás alkalmával.⁴⁰³ A jóslat valóra vált, ettől kezdve a napi- és hetilapok, az irodalmi fórumok kétségtelenül egyik legtöbbet vitatott eseményévé lett a Baumgarten-díjak kiosztása. Babits 1931-ben, s 1933-ban szinte ugyanazzal a fordulattal utal az alapítványi tevékenység hányattatott fogadtatására: „Mióta megindultunk hírlapi támadások keresztüzében állunk, de tekintélyünk és jelentőségünk egyre gyarapodik.”; „Bőven volt részünk támadásban és kritikában. Ennek ellenére alapítványunk tekintélye évről évre szemmel láthatólag nő és erősödik”.⁴⁰⁴

Míg Babits a rendes évi díjkiosztások alkalmával az alapítványt „a magyar irodalom magaslati őrhelyé”-nek nevezi, s a kurátor tevékenységét a „gátör”-éhez hasonlítja, aki „makacsul őrködik a szellemi gát színvonalán, mely a silányabb és efemerebb irodalmi törekvések hangos árjának ellenáll”,⁴⁰⁵ addig a sajtó hasábjain a cikket írók döntő többsége, ha a kritika politikai irányában és tartalmában különböznek is, de abban egységesek, hogy szinte versenyeznek egymással, milyen hasonlattal ítélik el, fokozzák le, tegyék nevetségessé a kuratórium munkáját. Van, aki kijelenti, hogy a döntés „a magyar irodalom szégyene, gyásza és szomorúsága”, van, aki „Mihály bácsi ingyenlevesé”-nek, „erkölcsnemesítő irodalmi kongregáció”-nak, „sarokház alapítvány”-nak, „egyetlen irodalmi csoport [...] családi hitbizományá”-nak, „privát hagyatéki ügy”-nek, sőt „asztaltársasági karácsonyfá”-nak, „irodalmi ingyentej”-nek és „Winterhilfe”-nek nevezi az alapítványt.⁴⁰⁶ Honnan ez az apadhatatlan indulat, honnan a minden évben megújuló roham kifogyhatatlan hajtóereje?

Ha a következő évszázad küszöbéről tekintünk végig a díjazottak listáján, mely ma már teljes terjedelmében hozzáférhető a Téglás János által összeállított, a Baumgarten Alapítvány ünnepeit bemutató dokumentumkötet jegyzetében, megállapíthatjuk, hogy a lista egyáltalán nem szégyenlendő, s ha a díjak kiadásának sorrendjén lenne is vitatni való (például a Kosztolányi által is többször, barátilag ajánlott Füst Milán, illetve a szűkös anyagi körülmények között élő Nagy Lajos először csak 1932-ben kapja meg a díjat, Kassák pedig csak 1936-ban kapná, ha nem tiltanák le a minisztériumból), vagy megkérdőjelezhető egyes, a Nyugat köréhez tartozó, közepes szerzők túlzott

⁴⁰³ BABITS Mihály: [Ünnepi beszéd]. 1929. január 18. In: *A Baumgarten-alapítvány ünnepei*. S. a. r.: TÉGLÁS János. Argumentum–Palatinus, 2000. (A továbbiakban: Téglás 2000.) 11.

⁴⁰⁴ BABITS Mihály: [Beszédtörödédek]. 1931. jan. 18. 23.; BABITS Mihály: [Ünnepi beszéd]. 1933. jan. 18. TÉGLÁS 2000. 27.

⁴⁰⁵ BABITS Mihály: [Ünnepi beszéd]. 1939. jan. 18. TÉGLÁS 2000. 64–65.

⁴⁰⁶ Vö. TVERDOTA György: *A komor föltámadás titka. A József Attila kultusz születése*. Pannónia, 1998. (A továbbiakban: TVERDOTA 1998.) 192.; NÁDASS József: *Az írástudók árulása — az írástudók kiárusítása. (Jegyzetek a Baumgarten-dijhoz)*. Korunk 1929. febr. 2. sz. 149. (A továbbiakban: NÁDASS 1929.); MÁRAI Sándor: *A Baumgarten-ügy*. A Toll, 1930. jan. 24. 7.; [NAGY Lajos] (g. b.): *Baumgarten-alapítvány*. 100%, 1929. febr. 5. sz. 214. (A továbbiakban: NAGY 1929.); LENDVAI István: *A Baumgarten-alapítvány ügye*. Magyar Kultúra, 1929. febr. 5. 3. sz. 126.; ZSOLT Béla: *A költő halála*. Újság, 1937. dec. 8. In: *Kortársak József Attiláról*. I–III. Szerk.: BOKOR László. S. a. r.: TVERDOTA György. (A továbbiakban: *Kortársak*) Akadémiai, 1987. 610.; IGNOTUS: *Irodalom és tehetség*. Magyar Hírlap, 1937. dec. 12. *Kortársak* I. 626. IGNOTUS Pál: *A Baumgarten-díj és az irodalomtörténet*. Magyar Hírlap, 1938. jan. 1. *Kortársak* II. 913.

előtérbe helyezésének jogosultsága (például Gellért Oszkár háromszori díjazása 1932, 1933, 1934-ben, míg József Attila 1935-ben kapja az első pénzjutalmat, s mint tudjuk, csak halála után, 1938-ban a díjat, Déry Tibor pedig egyáltalán nem került Babits ideje alatt a kitüntetettek közé), mégis a mai irodalmi kánonnal lényegében egyezőnek ítélnélhetjük a díjazottak körét. Mindenesetre Kassák és József Attila ügye s annak sajtóvisszhangja elválaszthatatlan része lett nemcsak az alapítvány történetének, nemcsak Babits életrajzának, hanem a kor irodalomtörténetének is.

Nem az események lefolyását, a kirobbanó viták menetét szeretnénk nyomon követni,⁴⁰⁷ hanem azokat a hol nyilvánvaló, hol lappangó összefüggéseket szeretnénk feltárni, melyek a kritikák tüzeit újra és újra szították, s Babits megítélésének szélsőséges formáit hozták létre. Először is nagy pénz osztásáról volt szó, s ez önmagában már elegendő indok lehetne az indulatok elszabadulására. Másrészt Baumgarten Ferenc végrendeletében több díjazási szempont figyelembevételét óhajtotta: a politikai, anyagi, esztétikai és erkölcsi értékek megítélésének súlya és aránya homlokegyenest eltérő értelmezésre adott lehetőséget. Harmadrészt a húszas éveket is a magyar irodalomtörténet politikától erősen szennyezett korszakának tudhatjuk, a heves politikai viták, a durva vagdalkozások lassan elmérgeződő, gennyesedő sebeket okoztak. Gyűlölettől volt terhes a levegő. Negyedrészt a minisztérium vétőjoga fenyegető pallosként függött a kurátorok feje fölött, s ez tovább bonyolította az odaítélés szempontjait és menetét. Végül és nem utolsósorban Babits személye és a végrendelet által hirtelen megváltozó lehetőségei és befolyása, a földcsuszamlásszerűen átrendeződő hatalmi viszonyok kinél zavarodottságot, kinél indulatot, kinél féltékenységet, kinél gyűlöletet, kinél pedig meghunyászkodást okoztak. A húszas évek folyamán amúgy is vitatottá vált virtuális költői vezető szerepe a váratlanul megkapott *tényleges* hatalmi pozíció által szinte főbírói ranggá, esztétikai ítélete pedig egy jogi és gazdasági döntésmechanizmus alapjává intézményesült, s ez sokakat indulatos állásfoglalásra kényszerített.

Baumgarten végrendelete 1927 januárjának végén óriási szenzációként robbant a napi sajtóban, s már az első kommentárok arról szólnak, hogy nem pusztán a tehetség lesz jutalmazandó, hanem másik fontos értékelési szempont az anyagi helyzet is: az alapító „12-15 milliárdot hagyott szegény magyar írók támogatására, ami eddig a legnagyobb kulturális alapítvány”.⁴⁰⁸ Azonnal meg is indult a kérelmezők hada, „Babits Mihály nem mer kimozdulni hazulról, mert megrohanják a Baumgarten-igénylők” – írja a Magyarország.⁴⁰⁹ Valóban, Baumgarten Ferenc 1923-ban írt végrendeletében rögtön a legelején azt a – később leginkább támadott – megállapítást teszi, hogy nem pusztán a „tehetség” támogatása a cél, hanem az író szűkös anyagi helyzetének könnyítése is. Mindehhez nyilván a még közeli történelmi események tanulságaként kiegészítő megköteket is tesz. Nézzük a sokat idézett szöveget: „Ezen alapítvány létesítésénél nem a tehetség jutalmazása lebeg szemem előtt, hanem oly komoly törekvésű – akár a szépirodalmat, akár a tudományt – művelő magyar írók hathatós támogatása, akik minden vallási, faji és társadalmi előítéllettől mentesek és csakis eszményi célokat szolgálnak és így személyes előnyök kedvéért megalkuvást nem ismervén, anyagiakban segítséget szenvednek.”⁴¹⁰ A meghatározás jellemzője, hogy konkrét utalás nélkül, de mégis elég egyértelműen mindazokkal szembefordul, akik a háborús Magyarország nacionalista propagandáját képviselik(ték), akik a bukott kommunista eszméit hirdetik(ték), akik a fehérterror antiszemita nézeteivel rokonszenveznek(ték), sőt akik az

⁴⁰⁷ Ennek részletes dokumentálása elkészült, és a Babits Könyvtár egyik következő kötetében napvilágot lát majd, melyet Téglás János rendez sajtó alá.

⁴⁰⁸ *Hogyan végrendelkezett Baumgarten Ferenc a magyar írókra hagyott sokmillárdos vagyonáról.* A Reggel, 1927. jan. 24.

⁴⁰⁹ Magyarország, 1927. febr. 16. 37. sz. 13.

⁴¹⁰ *Baumgarten Ferencz Irodalmi Alapítvány Alapító Oklevele.* Bp., 1928. (A továbbiakban: Alapító Oklevél) 3. Részletei újraközölve in: BABITS Mihály: „*Engem nem látott senki még.*” I–II. Szerk.: SIPOS Lajos. Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1999. (A továbbiakban: SIPOS 1999.) II. 129–134.

aktuális társadalmi rendnek – adott esetben a keresztény kurzusnak – a hivatalos ideológiáját feltétel nélkül elfogadják és szolgálják, s ezáltal beilleszkedésük és anyagi megélhetésük biztosított.

A végrendelet nemcsak különböző értékszempontokat ad meg a díj adományozásához, hanem ezen túl bonyolult oksági viszonyokat is létesít köztük. Vagyis a tehetséggel párosuló szegénység önmagában még nem elegendő ok, hanem a világnézeti és erkölcsi függetlenség *árán* bekövetkező szűkös anyagi helyzet a támogatandó. A világnézetet a „vallási, faji, társadalmi előítélet nélküli”-ség jellemzi, az erkölcsi habitust pedig a „megalkuvás nélküli” magatartás. Bármennyire is nemes a szándék, a létrejött képlet bonyolult, minden eleme fontos konnotációkkal terhelt, s ez a gazdag mögöttes tartalom a hangsúlyok áthelyezésére, az értelmezések széles skálájára, sőt csúsztatásokra is lehetőséget adhat. Támadták is érte jobb- és bal oldalon, hivatalos és ellenzéki körökben egyaránt.

A végrendelet a két kurátort, Babits Mihályt és Basch Lórántot hatalmazza fel, hogy többek közt határozzák meg „az alapítvány szervezetét és külső képviselőjét és a támogatásban részesülő írók kiválasztását”. Ezt figyelembe véve az alapító okirat tovább értelmezi a végrendeletben írottakat, s az új elemek nem feltétlenül az egyértelmű szempontok irányába mozdítják a döntési mechanizmus működését. Egyrészt az okirat egy időbeli faktort is bevon szempontjai közé, s az eredeti mondatot („nem a tehetség jutalmazása lebeg szemem előtt”) egy időhatározóval egészíti ki („utólag”), s így menthetetlenül áthelyezi a hangsúlyt: „az alapító szándéka nem a tehetség utólagos jutalmazása volt”; vagyis nem pusztán a létrejött eredmény a fontos, „hanem az, hogy a tehetségnek a lehetőséget eszményi célú munkák alkotására megadja, támogatásban csakis olyan írók részesíthetők, akiknél minden reménység megvan arra, hogy ezt az anyagi könnyebbséget ily művek megírására fogják használni.” Ez egyrészt praktikusán a fiatalabb korosztály felé nyitás lehetőségét is jelenti, másrészt elvont értelemben nemcsak a múltban létrejött eredmény alapján való értékelésre ad módot, hanem egy remélt jövőkép bevonása is befolyásolja a döntést. Mondanunk sem kell, hogy ez az aspektus méginkább a személyes interpretációnak, s ebből következően a támadásoknak ad majd tág teret. „Ekként csak oly író jöhet tekintetbe, akinek tehetsége és komoly kulturális törekvése éppúgy, mint jelleme megfelel a végrendelet által megkívánt igényeknek.” Tehetség, kulturális törekvés és jellem közös együttthatójának nehezen kiszámítható, és sokszor egymásnak ellentmondó értékét kell tehát megállapítani és mérlegelni.

A tágítás mellett szűkítés is történik az okiratban a végrendelethez képest. A jutalmazandók köréből az okirat ugyanis kizárja azt, akinek „munkássága nyilvánvalóan politikai agitáció eszköze”, aki „az irodalmi divat és könnyű érvényesülés szempontja szerint” igazodik, valamint azt az író, aki „nemzetellenes tendenciát követ”, illetve a „közrendre, vagy a közerkölcsökre kétségtelen veszélyt jelent”. Ezek a szempontok sokkal konkrétabbak, és aktuálisabbak, mint a végrendeletéi voltak. Hiszen a „politikai agitáció” egészen más, mint a „társadalmi előítélet”, s „nemzetellenes tendenciá”-ról eredetileg nem esett szó. Basch Lóránt, aki a hatvanas évek elején monográfiát készült írni a Baumgarten Alapítvány történetéről, hosszan elemzi kéziratának publikálatlanul maradt, nemcsak az életbelépésig, hanem az első díjkiosztásig megírt részében azt a folyamatot, amelynek során végül e kitétel a minisztérium kívánságára bekerült az alapító levélbe.⁴¹¹ Végül az okirat leszögezi, hogy a megítélés alapjául csak nyomtatásban megjelent művek szolgálhatnak, „ez alól kivétel csupán rendkívüli esetekben tehető”.⁴¹² Nem véletlen, hogy az alapító okiratot és az első

⁴¹¹ BASCH Lóránt: *A végrendelettől az első díjkiosztásig*. (Kézirat) PIM V. 3820/194/28. (A továbbiakban: BASCH PIM) Publikált, rövidebb változata: BASCH Lóránt: *A Baumgarten-alapítvány a végrendelettől az életbelépésig*. ItK, 1966. 5–6. sz. 646–655. (A továbbiakban: Basch 1966.) Újraközölve: *Mozaikok a Baumgarten-díj történetéből. Basch Lóránt cikkei és tanulmányai*. Válogatta, szerkesztette, és a kiegészítő adatokat összegyűjtötte: TÉGLÁS János. Editoprint, Bp., 2000. 123–146. (A továbbiakban: Basch 2000.)

⁴¹² Alapító Oklevél, Sipos 1999. 130–131.

díjkiosztást kritizáló Császár Elemér azt is szóvá teszi, hogy „az alapító levélnek a végrendelettel nem mindenben összhangzó rendelkezései” vannak.⁴¹³

Az alapító akaratát, a díjazás szempontjait már az alapítvány létrejötte előtt is hevesen támadják. A szélsőjobboldali Magyarorszában Milotay István nem habozik sokat, hanem egyenesen cikkének dehonesztáló címével lesöpri az ügyet az asztalról, s a végrendelet világnézetét kozmopolitaként támadja: „Meg akarják semmisíteni Baumgarten Ferenc végrendeletét, amely kozmopolita írók kitenyésztésére [!] tízmilliárdos alapítványt létesített”, s szövegében sem adja alább, amikor „a magyar nép történelmi értékeit, fajiságának, előkelő úri erkölcsének legbájosabb és legszentebb megnyilatkozásait” látja rombolni általa.⁴¹⁴ Leghevesebben Szabó Dezső ront az alapítványnak: a „súlyos terheltségű” végrendeletben „hazugságot, rothadást, elszajhásodást” lát. Nem hagyja ki, hogy a végrendelet ellentmondásosan értelmezhető szempontjait ne játssza ki egymás ellen, s a lehetőséget ne politikai térnyerésre használja fel. Hol csúsztatással, hol politikai elferdítéssel, hol retorikai túlzásokkal bizonygatja, hogy képtelenség a feltételeket betartani. A „hagyaték *faji elfogulatlansága* csak olyan, mint a »sós és ketyeg?«, mi az? – vicces talányban (óra) a »ketyeg«. Azért van ott, hogy a palikat zavarba hozza. Mert a legelvontabb logikai ítéletekben éppen úgy benne van a faji meghatározottság, mint szenvedélyes érzelmeinkben.” A Baumgarten-féle „liberálisok”-ra zúdított antiszemita megjegyzések özöne után hozzáteszi, hogy „Wagner antiszemita volt”, „Petőfi utálta a németeket”, de jelenti-e „ez művészi alkotása alsóbbrendűségét, művészi termése megromlását? [...] Ugye nem is szabad ilyen disznóságot kérdezni?” Majd a „világnézeti és párt-elfogultságok” kritériumát támadja, hiszen „a Dante, a Rabelais, a Voltaire, a Hugo és száz más művész alkotásának a gigászi feltörést nem éppen a világnézeti, és történelmi »elfogultságok« adják?” Végül levonja a bombasztikus következtetést: „a végrendeletnek a sajtóban közölt liberál-humanistico-esztétiko feltételei üres képtelenségek, széllel-bélelt gyermekes galagolyások”.⁴¹⁵ Szabó Dezső támadását azért részleteztük, hogy pontosan érzékelhető legyen az a támadó, lekicsinylő, sértegető hangnem, melyet írásának stílusával megütött, s melynek *párja* lesz majd a *Halálfi*iről írt kritikája is. De hasonlóan indulatos Nagy Lajos is a 100% hasábjain, aki éppen az ellenkező oldalról kritizálva viszont azt teszi szóvá, hogy a társadalmi igazságtalanságok ellen szólókat szorítja háttérbe az alapító okirat: „Csak forradalmi szellemű író ne! – mondja az alapító oklevél, amikor kizár holmi »társadalmi, faji és vallási előítéletekkel« terheseket, értvén ezt úgy, hogy egy kis antiszemitizmus még nem baj, egy kis magyar virtus, turáni szerelem [...] sem baj –, de ha valaki azt meri írni, hogy nem igazságos az olyan társadalmi rend, amelyben a semmi produktív munkát nem végző Baumgarteneknek 2-3 sarokházuk van [...] az elfogult, az társadalmilag igenis elfogult, az »pártíró«, az nem »művész«, annak egy frászt a hasába, de nem pénzt.”⁴¹⁶

Nemcsak az alapítványt támadók, hanem egyik leghűségesebb védelmezője, Basch Lóránt is azt elemzi az alapítvány történetéről tervezett monográfiájának máig publikálatlanul maradt részében, hogy a végrendelet több szempontú kívánságait milyen nehéz volt következetesen betartani: „Az alapítványt rendelő végrendelet az esztétikai ítélkezéssel egy sorba állította a morális megítélést és az írói tehetség jutalmazásával az írói magatartását. Már ezzel is az alapító nem könnyű feladat elé állította végakarátának értelmezőit és döntésre hivatott végrehajtóit. De fokozottan azáltal még, hogy egy, a műtől és az írói jellemtől független harmadik mozzanatot helyezett a mérlegelés súlyegységei közé, a szűkös anyagi helyzetet.”⁴¹⁷ Mondandóját végül így összegzi: „Az esztétika,

⁴¹³ CSÁSZÁR Elemér: *Széljegyzetek az első Baumgarten-jutalmakhoz*. It, 1929. 1–2. sz. 61–69. (A továbbiakban: CSÁSZÁR 1929.)

⁴¹⁴ Magyarországi, 1927. szept. 7. 202. sz. 3–4.

⁴¹⁵ SZABÓ Dezső: *Tavaszi Levelek. Kilencedik levél: A Baumgarten-curée*. Előőrs, 1928. júl. 29. 20. sz. 8–10.

⁴¹⁶ NAGY 1929. 214–215.

⁴¹⁷ BASCH PIM. 34. f.

morál és humanitás hármasszempontjának mérlegelése vont maga után az alapítvány kazuisztikus döntéseinek látszólagos ellentmondásait. Hol az egyik, hol a másik szempont esett döntő súllyal a latba.”⁴¹⁸ Mi más ez a megállapítás, ha nem eufemisztikus megfogalmazása annak, hogy e hármasszempontrendszer szerinti döntésmechanizmus nem lehet másmilyen, mint önellentmondó.

Az első díjkiosztás után pedig a jutalmazottak ismeretében megindul a kritikák áradata. Nem vesszük sorra őket, csak a fontosabb irányokat jelöljük ki. Támadják a döntéseket jobb és bal felől egyaránt, s mindkét oldalról az egyoldalúságot vetik a kuratórium szemére. Császár Elemér az Irodalomtörténet hasábjain leszögezi: „Amit mi vagy egy évtizede hirdetünk, s amit a túlsó partról minduntalan tagadnak, azt, hogy irodalmunk kettészakadt, Babitsnak ez az ítékezése napnál világosabban igazolja: az évdíjjal csupa baloldali író, a Nyugat irányának híveit tüntette ki, s féltő gonddal vigyázott, hogy jobboldali ne kerüljön közéjük a nem mellőzhető Farkas Zoltánon kívül.”⁴¹⁹ Ezzel szemben Nádass József a Korunkban éppen azt kifogásolja, hogy „Babits Mihály sietve nyújtja kezét jobbfelé”.⁴²⁰ Az Új Nemzedék cikke címével is hangzatosan vádol: „A Nyugat klikkjének tagjai között osztották szét a Baumgarten-alapítványt”,⁴²¹ míg a másik oldal éppen a Nyugat folyóirat szellemének elárulását látja a listában: „Ez a döntés, ez a névsor valóban beillett volna a reakciós Akadémia, a konzervatív Kisfaludy Társaság vagy bármely más mohos, elsorvadt, nyíltan élettől elzárt testület döntésének, de egy testület, amelyben a Nyugat szerkesztői és főmunkatársai ülnek!”⁴²²

A hivatalos kultúrpolitikával való konfrontálódás vagy a vele kapcsolatos túlzott engedékenységek veszélye – újabb állandó konfliktusforrásként – amúgy is ott lebegett a kurátorok feje fölött. Az alapító oklevél végső szövegét ugyanis befolyásolta Klebelsberg Kunó kultuszminiszter kívánsága, aki felügyeleti jogot kívánt a minisztériumnak fenntartani, vagy ahogy Basch Lóránt írja visszaemlékezésében, megfogalmazódtak olyan „kívánságok, amelyekből a kormányhatóság a felügyeleti jog hatályosabb gyakorolhatósága végett a jóváhagyást függővé tette”.⁴²³ Ezért került a *Vegyes intézkedések*be első bekezdésként az a sokszor emlegetett 28. §, amely végeredményben a miniszteri vétő jogát fogalmazza meg: „Jelen alapítvány felett a kormányhatósági felügyeleti jogot a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter gyakorolja. A főfelügyeleti jog gyakorolhatása végett a kurátorok az évdíjakat odaítélő határozatokat a tanácsadó testület esetleges észrevételeivel együtt a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszterhez felterjeszteni kötelesek.”⁴²⁴ Ez a felügyeleti jog aztán mindvégig egy bizonyosfajta taktikázást tett szükségessé a kurátorok számára. Basch Lóránt „egy emberöltő távlatából” visszatekintve is szükséges kompromisszumnak tekintette a miniszteri vétő elfogadását, annak ellenére, hogy utólag még világosabban látja a meghozott engedmények súlyát: „Tudtuk, hogy a vétőjog mi(niszteri) gyakorlása ugyanis függvénye a mindenkor politikai helyzetnek, (s) céljaink elérése és a megsemmisítés veszélye között nem egy (esetben) kell majd »tojástáncot« járnunk”.⁴²⁵ Ez a „tojástánc” az alapítvány megítélését óhatatlanul vitatottabbá tette, s további konfliktusokat, nyílt vádaskodásokat, gyakran alaptalan gyanúsításokat szült. Kassák például 1929-ben egyenesen azt írja, hogy Babits „inkább a kormány felé, mint az Igazság felé hajtotta meg zászlóját”.⁴²⁶ A megalkuvást hangoztató vádak ellenére a kuratórium munkája többször

⁴¹⁸ Uo. 36. f.

⁴¹⁹ CSÁSZÁR 1929. 62.

⁴²⁰ NÁDASS 1929. 148.

⁴²¹ Új Nemzedék, 1929. jan. 20. 9.

⁴²² NÁDASS 1929. 149.

⁴²³ BASCH 1966. 655. In: BASCH 2000. 145.

⁴²⁴ *Alapító Oklevél* 14.; Sipos 1999. 133.

⁴²⁵ BASCH PIM. 56. f.

⁴²⁶ KASSÁK Lajos: *Baumgarten-alapítvány és az írástudók árulása*. Munka, 1929. febr. 5. sz. 152–153.

ütközött nyíltan a kormányzati hatalommal: 1930-ban a minisztérium vétót emelt Pap Károly, 1935-ben pedig Kassák Lajos⁴²⁷ és Vas István díjazása ügyében. József Attila nagy port felkavart posztumusz díja sem volt zökkenőmentes hivatalos részről. Basch Lóránt erre így emlékszik: „A minisztérium leiratban hívott fel, hogy mást jelöljünk a helyére, és egyben vétót emelt egy fiatal költő jutalma ellen. A leirat (25 120/1937) súlyos szavakkal róttá meg az alapítványt, amiért »nemzetellenes« tendenciát követ”.⁴²⁸ A fiatal költő Zelk Zoltán volt, aki a felterjesztett listán még szerepelt, de a díjazottak közül már hiányzott.⁴²⁹ 1936 után pedig kényszerűségből egyre inkább a származási szempontokra is ügyelni kellett a lista összeállításánál. Keresztury Dezső erre így emlékszik: „1936 után ugyanis nagyon erősen kezdett jobbra tolni a magyar politikai vezetés, s a minisztérium azt is megnézte már, hogy valaki zsidó-e vagy sem. Megdöbbszünk, mikor Mihály egyszer az ülést megnyitván azt mondta: »Sajnos értesítést kaptam, hogy zsidó jelölt szóba sem jöhet. Kénytelenek vagyunk erre a szempontra is tekintettel lenni, s próbáljuk meg úgy összeállítani a névsort, hogy ne érjen bennünket nagyon erős elutasítás.« Úgy emlékszem: ennek ellenére is volt olyan eset, hogy zsidó származású író jelöltünk”.⁴³⁰ A körülményekhez való kényszerű alkalmazkodás ellenére a harmincas végén mégis inkább jobbról, antiszemita támadások érik az alapítványt, mint balról, hiszen az irodalmi közvélemény hallgatólagosan tudomásul vette, hogy az alapítvány nem a nyilvánosság előtt megjelenő díjakkal, hanem a segélyek névtelenséget eltűrő, s miniszteri jóváhagyást nem igénylő osztásával honorál, s ezzel igyekszik kompenzálni a zsidótörvények egyre kegyetlenebb megszorításait.

A szétosztásra szánt pénzek felhasználására ugyanis kétféle lehetőség volt.⁴³¹ „Az alapítvány jövedelme évdíjak és segélyek alakjában fordítatik az alapítvány céljaira” (11. §) – olvasható az alapító oklevélben. Amíg a díjazottak és jutalmazottak listája közismert volt, az alapító halálának évfordulóján „tétetik közzé lehető széles körben” (11. §), addig a segélyben részesülők névsora nem került a nyilvánosság elé; az előbbinél a minisztériumnak vétóra volt joga, az utóbbi az alapítvány belügyeként volt kezelhető. A segély-osztás egyrészt mozgékonytárgyat jelentett, hirtelen felmerülő problémák gyors orvoslására adott lehetőséget, másrészt a függetlenség részleges megőrzésének célját szolgálta, s éppen a minisztériumi vétó kijátszásának egyik eszközeként jött létre. Például Pap Károly segély formájában kapta meg a minisztériumi vétó után a díj összegét, valamint Kassáknak is hasonló kárpótlást ajánlott fel Basch Lóránt hasonló helyzetében 1936-ban.⁴³² Ám a kurátori jószándék ellenére ez a kettősség is elégedetlenséget és bizalmatlanságot szült, hiszen ami az előnye volt, egyúttal az lett a hátránya is: egyrészt a segélyezetttek szempontjából sérelmes lehetett, hiszen erkölcsi dicsőséget nem jelenthetett, csak anyagi hasznot, mivel titkos volt, másrészt nemcsak a minisztérium nem ellenőrizhette a listát, hanem a nyilvánosság sem, nem lehetett nyomon követni azt, hogy kik és mekkora segélyben részesültek az évek folyamán, s ez találgatásokra,

⁴²⁷ Erről részletesen l. SIPOS Lajos: *Kassák és Babits. Adatok, dokumentumok*. In: *In honorem Cziné Mihály*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999. 119–126. (A továbbiakban SIPOS: *Kassák és Babits*)

⁴²⁸ BASCH Lóránt: *Egy literáris pör története*. It, 1959. 3–4. sz. 408–433. (A továbbiakban: BASCH 1959.) In: BASCH 2000. 116.

⁴²⁹ Vö. TÉGLÁS 2000. 160–161.

⁴³⁰ KERESZTURY Dezső: *A Baumgarten Alapítvány és Babits Mihály. Beszélgetés Kelevéz Ágnessel*. In: *Újhold-Évkönyv*, 1987. 2. sz. 354. (A továbbiakban: KERESZTURY 1987.)

⁴³¹ Az Alapítvány tiszta jövedelmének elosztása a következő arányok szerint lett meghatározva az Alapító Okiratban. A végrendelet külön és név szerint megfogalmazott kívánságának megfelelően 1/4 rész egyenlő arányban a két kurátort illeti meg. A fennmaradó 3/4 rész elosztásának szabályait az okirat kiegészítő rendelkezései tisztázzák: 1/8 részt a tartalékalaphoz kell csatolni, további 1/8 részt a rendkívüli segélyekre kell fordítani, az összjövedelem felét pedig a díjazottak és a jutalmazottak között kell szétosztani: a díjak száma és összege „a körülményekhez képest évről-évre állapítatik meg.” (Alapító Oklevél 8.)

⁴³² SIPOS: *Kassák és Babits*. 124–125.

gyanúsítgatásokra adott okot. Féja Géza írta a leghatározottabb támadást e kérdéskörben. A segélyt dugsegélynek nevezve felháborodottan szóvá tette, hogy a befolyó jövedelemből a díjak kiosztása után „jelentékeny rész marad, melyet a nyilvánosság kizárásával dugsegélyek alakjában osztanak ki. Vajon kik kapják ezeket? (...) Vizsgálatot várunk a dugsegélyek hovaforrásáról s azután majd az illetékesek és a magyar közvélemény ítélni fognak”.⁴³³ Sajnos az utókor sem alkothat a segélyezettek névsoráról objektív képet, mivel a kuratórium iratai elégték, s bár részleges adatok rekonstruálhatók egy-két fennmaradt iratból, de a valóságos arányok semmiképp sem.

Mielőtt Babits személyes szerepkörének elemzésére térnénk, az alapítványi döntési mechanizmusnak még egy jellegzetes sajátosságát kell nagyító alá vennünk, mely táboron belül is ellentéteket szült és vitákat kavart. Az „alapító által kijelölt két kurátor” mellett egy nyolctagú „tanácsadó testület” is létrejött. Basch Lóránt visszaemlékezésének kéziratosa részében megírja, hogy a két kurátor „kezdetől fogva” tisztában volt azzal, hogy egy tanácsadó testületre van szükség. Egyrészt azért, mert „gondoskodni kellett a kurátorok között felmerülhető nézeteltérések eldöntéséről”. Hiszen gondoljunk bele: Babits és Basch Lóránt úgy vágtak bele az alapítvány létrehozásába, hogy addig életükben még nem találkoztak egymással. Szükségük volt konfliktus esetére egy olyan testületre, mely még a kormányzati beavatkozás előtt döntést hozhat vitás ügyekben. Érdekes módon azonban a két kurátor között együttes működésük tizenöt éve alatt látványos összeütközésre nem került sor, Babits elfogadta társának jogi kompetenciáját, Basch pedig feltétlen elismeréssel hajolt meg a költő esztétikai ízlése előtt. Itt jegyezzük meg, hogy Basch ügyintézési mégis gyakran okoztak gondot, mint például Kassák megvétózott díjának esetében, amikor a szociáldemokraták parlamenti interpellációját kivédendő a taktikázáshoz már a politikai manipuláció nemtelen eszközeit is igénybe vette.⁴³⁴ Mindenesetre a két kurátor a lehetséges vitás kérdések eldöntése érdekében is döntött úgy, hogy a tagokat ők jelöljék, mégpedig az alapító oklevélben meghatározott paritásos módon: „mindegyikük négy-négy, összesen nyolc tagot nevez e testületbe”.⁴³⁵ Másrészt Basch emlékezése szerint azért is akarták létrehozni e testületet, mert ez „könnyebbé tette a döntést és a felelősség elviselését. [...] Az alapítvány tekintélyét és súlyát is emelni látszott, ha a legkitűnőbb szakférjak mögötte állnak és nevükkel [?] fedezik”.⁴³⁶ A tanácsadói testület azonban nem többel, mint véleményezési joggal rendelkezett, s arra volt csupán hivatott, „hogy az irodalom érdemes művelőire a kurátorok véleményét felhívja.” Sőt még azt is megfogalmazza az alapító okirat, hogy a „tanácsadó testület véleménye azonban az írók kiválasztásában a kurátorokat nem köti és azok ily vélemény nélkül is határozhatnak”.⁴³⁷ Ez a jogilag lefokozott szerep az idők folyamán sokszor szült elégedetlenséget és eredményezett összeütközést, mindenképp növelte Babits személyes döntésének súlyát, s néha belső konfliktusokhoz, sőt egyes tagok kiválásához vezetett.

Jellemző példa a tanácsadói szerep körüli feszültségekre Osvát esete, mely szomorú végjátéka kettejük egyre jobban elhidegülő viszonyának. Osvátot, aki az alapítvány létrehozásakor társ-szerkesztője Babitsnak a Nyugatban, a kurátorok szintén felkértek arra, hogy a tanácsadó testület tagja legyen. Ez a kettejük közt hirtelen megváltozó hierarchiabeli viszony még érzékenyebbé teszi Osvátot a tanácsadói státusz belső ellentmondásaira, arra a szokatlan helyzetre, hogy a tagoknak a

⁴³³ FÉJA Géza: *Világosságot a Baumgarten-alap ügyében!* Szabadság, 1934. jan. 21. 3. sz. 3. (A továbbiakban: FÉJA 1934.)

⁴³⁴ L. erről részletesen Kassák levelét Babitshoz (Budapest, 1936. jan. 31.). SIPOS: *Kassák és Babits*. 123–125.

⁴³⁵ *Alapító Oklevél* 12.

⁴³⁶ A gépiratos szöveget Basch tintával többszörösen javította, mivel a jelölések félreérthetők, célszerű a mondat első variánsát is közölni, hogy lássuk, az tartalmilag lényegében megegyezik a végső változattal: „az alapítvány tekintélyét is és súlyát is emelni látszott, ha mögötte állnak nevükkel és fedezik az alapítványt az irodalom legkitűnőbb szakférjai.” BASCH PIM. 47.

⁴³⁷ *Alapító Oklevél* 12.

döntésre csak informális hatásuk lehet, vagyis sem a jog, sem a nyilvánosság eszközével nem rendelkeznek. Így Babits nyomatékos felkérése ellenére, aki egyenesen úgy fogalmaz, hogy „szerencsétlenségnek” tartaná, ha Osvát nem vállalná el a tagságot,⁴³⁸ 1927 decemberében elhárító levelet küld neki. Indoklásában azt hangsúlyozza, mivel a bizottságnak csak akkor van döntési joga, ha a két kurátor nem tud megegyezni, máskülönben a bizottság „nem együttesen és nyilvánosan adja a tanácsait”, épp ezért tagsága, „kifelé többet látszik ígérni, mint befelé teljesíthetni”. Máris elterjedt a hír – írja –, hogy a testület tagja, s ezért „úgy fordulnak hozzám, mintha B. ügyben valami függne tőlem s mert éppen annál az optikai csalódásnál fogva, amit az ilyen reprezentatív jellegű bizottság kelt, azt a tényt, hogy semmi befolyásom a dologra, egyszerűen lélektani lehetetlenség bárkivel is elfogadtatnom”.⁴³⁹ Végül Osvát mégis a bizottság tagja marad, sőt az első díjkiosztás alkalmával akaratát is érvényesíteni tudja. Bár ő maga a díjazottak között lett volna, mégis egy álmatlanul töltött éjszaka után nyugtalanul felhívja Basch Lórántot, mivel az általa második helyre jelölt Tersánszky kiesett a díjazottak közül. Ezért arra kéri az ügyvédet, hogy inkább „adják oda neki az én díjamat. [...] Annyira örültem, hogy a magam életének gondja egy évre megoldódott, észre sem vettem a nagy hibát”.⁴⁴⁰ Kérésére nemcsak új szavazást rendeznek, hanem módosítják a jutalmazottak listáját is, melynek eredményeként Tersánszky megkapja a díjat. Ám annak jeleként, hogy a döntési jog körüli feszültség megmaradt, ezen az ülésen mégis nyílt konfliktus keletkezik Babits és Osvát között. Osvát az alapító levelet olvasgatva nem mentesen „kaján gondolatoktól” (ahogy Basch Babits iránt elfogult kommentárjában jellemzi a helyzetet) hirtelen megszólal, s kétségbe vonja a kuratórium működésének legjellegzetesebb és épp ezért legkényesebb pontjának jogosságát, nevezetesen azt, hogy Babits és Basch személyes ítélete és ízlése hogyan lehet a jutalmazás végső soron döntő tényezője. Tette ezt mégpedig úgy, hogy kettejük felhatalmazásának legitimitását, a végrendeletnek az alapító levél általi értelmezését kérdőjelezte meg: „Voltaképpen nem is az lehetett a szándéka Baumgartennek, hogy a két kurátor válassza ki az írókat. Csak az, hogy ők állapítsák meg a kiválasztás mikéntjét. Ezt a rendelkezést a kurátorok rosszul értelmezték.” Jellemző, hogy bár nyilvánvalóan nem volt igaza, hiszen Baumgarten egyértelműen Babitsra és Baschra mint személyekre bízta az alapítványt, ez a kijelentés Babitsot milyen érzékenyen érinti: „elsápadt, felugrott és szó nélkül kiment a szobából”, majd Basch emlékei szerint „Osvát e szavakkal: »De Mihály!« utánarohant. Rövid idő múlva együtt jöttek vissza”.⁴⁴¹ Az ügy elsimult, kilépéshez nem vezetett, de irodalmi körökben visszhangja elterjedhetett, hiszen Németh László is így utal rá az *Ember és szerep*-ben: „az első Baumgarten díjkiosztásnál Osvát kellemetlenkedett Babitsnak”.⁴⁴² Kérdés, hogy mivé fejlődött volna további együttműködésük az alapítványon belül, ha hamarosan nem következik be Osvát tragikus halála. Voltak azonban, akik kenyértörésre vitték a dolgot, s kiléptek: Mikes Lajos 1929 decemberében mondott le, mivel nem értett egyet a döntésekkel, Voinovich Géza 1930 januárjában, mivel szerinte a testület fölösleges, hiszen „a szóba jöhető neveket a kuratórium a nélkül is ismeri”, 1933 decemberében Petrovics Elek, Szekfű Gyula, Thienemann Tivadar is kivált,⁴⁴³ Kosztolányi pedig egyenesen könnyezni kezdett, mikor megtudta, hogy József Attila másodszori ajánlása ellenére sem kapott díjat.⁴⁴⁴ Láthatjuk, hogy a Basch által megfogalmazott cél, hogy „a legkitűnőbb szakférfiak” véleménye „az alapítvány tekintélyét és súlyát” emelje, vagyis a szakmai, baráti tábor megnyerése és véleményének zökkenőmentes integrálása sem sikerült konfliktusmentesen.

⁴³⁸ Osvát Ernő levele Babitshoz, Bp., 1927. dec. 14. *Osvát Ernő a kortársak között*. Gondolat, 1985. 369.

⁴³⁹ Uo. 369–370.

⁴⁴⁰ BASCH Lóránt: *Két literátor. (Osvát és Babits)*. It, 1958. 2. sz. 236. In: BASCH 2000. 55.

⁴⁴¹ Uo.

⁴⁴² NÉMETH László: *Ember és szerep*. Kecskemét, 1934. Tanu-kiadás. 94.

⁴⁴³ L. erről részletesen Téglás 2000. 147., 152.

⁴⁴⁴ NÉMETH Andor: *Mit illik József Attiláról tudni?* In: *Kortársak* I. 635. Vö.: TVERDOTA 1998. 37.

Végigtekintve a sokszor ellentmondó szempontokon, a politikailag kényes, az erkölcsileg nehéz, a gazdaságilag súlyosan felelősségteljes helyzeten, megállapíthatjuk, hogy az alapítvány már életbelépésének pillanatában időzített bombaként ketyegett, és szükségszerű volt, hogy e bomba Babits költői megmérettetésének, esztétikai és egyúttal emberi megítélésének terepén robbanjon, még hozzá olyan erővel, hogy fogadtatásának mikéntjét szinte máig befolyásolja.

Basch Lóránt egyik kéziratban maradt, vázlatos összefoglalásában mutat rá legpontosabban a Baumgarten-díjnak arra az egyedi sajátosságára, amely „más díjaktól megkülönbözteti és külföldi vonatkozásban is egyedülállóvá teszi”, vagyis arra, hogy nem egy bármely szempont alapján összeállított testület, hanem „egy két tagból álló kuratórium dönt a díjak odaítélése tekintetében, valamint az alapítvány ügyében: egy író, aki az irodalmi és egy jogász, aki az anyagi és emberi (tágabb értelemben véve politikai) szempontok érvényesítésére hivatott.”⁴⁴⁵ Amikor a húszas évek végén Babits ezt a kiemelten fontos, személyre szóló megbízatást megkapta, egyszerre volt irodalompolitikai és művészi szempontból is válságosnak nevezhető helyzetben. Az a meredeken felfelé ívelő általános ismertség és megbecsültség, mely a háború éveit alatti bátor kiállásai és hivatalos meghurcoltatása nyomán kezdődött, gondoljunk a *Játszottam a kezével, Húsvét előtt* és a *Fortissimo* népszerűségére és viharos hivatalos fogadtatására, s amely 1918 őszén egy Európához szóló kiáltvány fogalmazásával konkretizálódott, és 1919 elején, egyetemi előadásainak hallatlan látogatottságával tetőzött, olyan vezető helyet jelölt ki számára, mely Ady halála után a költőfejedelem virtuális rangját egyértelműen ráruházta. Ez a széles konszenzuson nyugvó, kiemelt vezető szerep hullott darabjaira a Tanácsköztársaság bukása után. Az ellentmondásos kor maga sem volt alkalmas egy Ady típusú, népvézéri szerep továbbvitelére, s Babits szélsőségektől tartózkodó, mérlegelő, ám valódi lényegéhez hű álláspontja, melyet a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című vallomásában fogalmazott meg, szükségszerűen ellenségeket szült számára jobb és baloldalon egyaránt, nemcsak régi vitapartnerei, hanem hajdani irodalmi harcostársai – gondoljunk elsőként Hatvanyra – soraiban is. Ezt a megváltozott megítélést súlyosbítja az a költői és poétikai válság, mely nyilván éppen e történelmi helyzettel összefüggésben is, a húszas évek folyamán Babits költészetét jellemezte. Kölcsönhatásként e költői elbizonytalanodás további presztízsvesztést is szült, a kialakuló kortársi és nemzedéki konfliktusok egyik alapja is lett. Saját helyzetének önkritikus és önmarcangoló ismeretét jelzik a húszas évek első felében született visszatekintő, öntükröző verseinek nagy szimbólumai is: *Cigány a siralomházban, Istenek özvegye, Holt próféta a hegyen*.

1927 januárjában ebbe a vitáktól és kritikáktól terhelt, kényes helyzetbe robbant be Baumgarten végrendelete, s radikálisan átrendezte a költő körüli viszonyokat: Babits *személyes* emberi és esztétikai ítéletét tette etalonná, annak súlyát jogi felhatalmazással növelte meg, és gazdasági következményekkel tette kiemelten jelentőssé. A hivatalos kereteken kívül álló, semmilyen valódi ranggal és hatalommal nem rendelkező költő esztétikai értékrendje intézményesül egy pillanat alatt, s lesz a kulturális, vagy még pontosabban a kultúrpolitikai élet egyik meghatározó eleme. Baumgarten szinte a legfőbb bírót szerepét osztotta ki Babitsra, aki így méltó lehet arra, hogy anyagi következményekkel járó ítéletet hozzon művek és emberek felett. Egy költői világkép alapján kialakított esztétikai értékrend ettől kezdve már nem irodalomtörténeti elemzés tárgya, hanem megfellebbezhető, kifütyülhető bírói ítéletté laposodik. A művészi kvalitás önmagából táplálkozó hitele menthetetlenül összekeveredik külső (jogi, gazdasági, politikai) tényezőkkel. Ez a hirtelen intézményes formát öltő rang- és szerepváltás vihart szült volna akkor is, ha Babits akár az öreg Victor Hugo szintjével megegyező társadalmi megbecsültségnek örvendett volna. De nem örvendett. Alexander Bernát, Babits régi tanára, az Újságban, dicséret formájában mutatott rá ennek az előzmény nélküli felhatalmazásnak a váratlan fordulatára, arra „a szokatlan, elképzelni is szörnyű tényre, hogy Magyarországon valaki irodalmi díjak kiadását ne az Akadémiára, vagy valami társaságra bízta, hanem Babits Mihályra. Ki az a Babits, akadémikus? Soha nem volt szó róla. Vagy Kisfaludista? Dehogy. Babits tehát hivatalosan senki és semmi.” Ami Alexander szerint

⁴⁴⁵ BASCH Lóránt: *A Baumgarten-díj története*. OSzK Fond 145/332.

mégis alkalmassá teszi Babitsot e feladat ellátására az egyrészt írói kvalitása, hiszen ha itthon nem értékelik is hivatalosan sokra, de „Németországban azt írják, hogy nagy európai író”, másrészt az, hogy soha „nem hagyta cserbe meggyőződését. (...) Baumgarten fejedelmi adománya annak szól, akinek tehetsége nem nagyobb és tisztább irodalmi jelleménél.”⁴⁴⁶

Amit Alexander elismerésként fogalmaz meg cikkében Babits emberi és írói presztízsének jellegéről, éppen az lesz a vita tárgya a továbbiakban. Ettől kezdve Babits minden megnyilatkozását, művét addig nem tapasztalt módon kezdték el vizsgálni, latolgatni: támadni vagy dicsérni. *A kettőszakadt irodalom, Az Írástudók árulása*, az Ady-per, de még a Nyugat szerkesztőváltása körül kialakuló heves vita mögött is Babits művészi hitelének megmértetése, újraértékelési folyamata zajlik, és rejtett módon ott munkál a kérdés: megvan-e még, s ha igen, akkor elegendő-e a művészi, erkölcsi alapja ahhoz, hogy anyagilag súlyos döntéseket hozzon. Kurátori helyzete a kritika legszélsőségeiből szüli: ki feltétel nélküli dörgölődzéssel feldicséri, ki elvakult formában pocskondiázza személyét és művét. Schöpflin így foglalja össze a helyzetet: „Hetek, hónapok óta mindenfelől, a legellentétebb helyekről folyik ellene a támadás, amely költői értéke, irodalmi pozíciója, sőt emberi jelleme ellen is tör. A politika szélső jobbjáról és szélső baljáról jönnek ezek a támadások, de koncentrikusan egy cél felé vannak irányítva: Babits Mihály hitelét megingatni, őt a közönség előtt kompromittálni s ő rajta keresztül a Nyugat pozícióját gyengíteni.”⁴⁴⁷

Nádass József cikke a Korunkban, mely az első díjkiosztás után jelent meg, pontosan mutatja a sokféle értékelési szempont összefonódását, mellyel Babitsnak mint kurátornak a döntését kritizálják: „Valóban az istenkáromló Babits tízévi előtti *Magyar író 1919-ben* cikke óta sok mindenre el vagyunk már készülve. A pár hónap előtti *Írástudók árulása* újabb ízelítőt adott egy írástudó elpártolásáról és fehérbefordulásáról, de az egykori forradalmár, az Ady mellett lépő költő teljes haláláról, a sír végleges bezárulásáról a Baumgarten-díj kurátorának döntése győz meg bennünket. Búcsúzzatok el Babits Mihálytól, búcsúzzatok el tőle, egy ismeretlen jár már köztetek.” Majd levonja a számára egyértelmű következtetést: „A magyar irodalom szégyene, gyásza és szomorúsága az a döntés, amit 1929. január 18-án a Magyar Tudományos Akadémia »Baumgarten Ferenc Irodalmi Alapítvány« emlékünnepe felolvastak. Mindazok a szempontok, amelyekről Babits beszélt, a tehetség, az irodalmi érdem, az emberiség (erkölcsi és anyagi értelemben), az egyéni út szempontjai, mind, mind más, egész más névsor összeállítását követelte volna.”⁴⁴⁸ A legfontosabb elemek együtt vannak, amit sokan sokféleképpen vegyítenek és hangszerelnek majd: pozitív utalás a háborúellenes kiállásra, elítélő említése 1919 végi vallomások cikkének, a kurátorság alatt publikált tanulmányok és művek irodalompolitikai szempontú átértelmezése, s végül – egy biztosan fájónak tudott pont – az Adyval való összehasonlítás Babits kárára.

A támadó cikkek legáltalánosabb jellemzője, hogy különböző értékelési szempontokat mosnak össze: a végrendelet néha önellentmondó szempontjainak értelmezését, egy bonyolult intézményszerűségi folyamatban hozott, végső soron személyes döntés kritikáját és a döntés esztétikai és erkölcsi alapjának tekintett költői életmű és világkép értékelését. Babits korabeli fogadtatásának értelmezését ez a személyes és politikai indulatokon nyugvó szövevény teszi oly nehézé, s az ekkor kialakuló sztereotípiák befolyásolják majd hosszú évtizedeken át kritikai utóéletét is. Egyik legjellegzetesebb példa Lakatos Lászlónak A Toll hasábjain 1930 januárjában megjelent cikke. A cím, *Látnok és dalnok*, már előre sugallja Lakatos válaszát: Babits nem igazi látnok, vagyis költő, hanem csak egyszerű dalnok, mert ha igazi látnok lenne, akkor nem tévedne. Érdekes végigkövetni kritikájának gondolatmenetét, hogy lássuk az értékelési szempontok keveredéséből következő jellemző csúsztatásokat. Lakatos retorikájában úgy tesz, mintha Babits védelmében szólna, de valójában a fiatalabb nemzedék szószólójaként megsemmisítő kritikával illeti. Miközben „hódol” a

⁴⁴⁶ ALEXANDER Bernát: *Baumgarten Ferenc*. Az Újság, 1927. január 27. 1.

⁴⁴⁷ SCHÖPFLIN Aladár: *Hajszja Babits Mihály ellen*. Nyugat, 1930. máj. 15. 10. sz. 763–766.

⁴⁴⁸ NÁDASS 1929. 148; 149.

költő műfordítói munkájának virtuozitása előtt, aközben arra hívja fel a figyelmet (előbb csak általában), hogy a műfordítás „abszolút lelki veszedelmet” is jelenthet egy művész számára. Majd utána konkrétan Babits művészi alkatának szerinte nem túl szerencsés alakulását éppen műfordítói munkásságához köti, sőt világképének változását a ‘Saulus-Paulus’ lapos hasonlatával e tevékenységből következő köpönyegforgatássá degradálja. „A műfordító – és mentől művészibb, mentől bravúrosabb, annál nagyobb készséggel és annál nagyobb szeretettel – tud adaptálni nemcsak műveket és egyéniségeket, hanem eszméket, sőt világnézeteket is. Talán ez is egyik magyarázója annak a látszólagos, de e művészet-lélektani földérintés után azt hiszem nagyon is magától értetődő ellentétnek, amely megvan az 1915-ös és az 1930-as Babits, a Saulus és Babits, Paulus között. [...] A Babits-eset egyszerűen: műfordítói pszichológia, adaptátori lélektan. Ő egyformán jóhiszemű volt 1915-ben és jóhiszemű ma, 1930-ban is. Mentség! Nem tudom.”⁴⁴⁹ Majd felállítja axióma-szerű tételét: „az örökkévalóság (tehát az egyetlen helytálló) mértékkel mérve mindig a nagy fanatikusoknak volt igazuk. Azoknak, akiknek végig egy meggyőződésük volt.” Vagyis szerinte van egyetlen helytálló mérték, amely szerint az igazság megállapítható, s ezt a mértéket nem mások, mint csakis a „nagy fanatikusok” képviselik. Nagy fanatikus pedig szerinte az, aki nem változtat a „meggyőződésén”. Ezek közé tartozott például Dante is. S ha Babits változtatott a meggyőződésén 1915-höz képest, nem is lehet igazi nagy fanatikus, ami Lakatos gondolatmenetében egyet jelent azzal, hogy nem lehet valóban nagy művész. A logikai csúsztatásoktól hemzseggő gondolatmenet abba torkollik, hogy Babits nagy Dante-fordítása nem más, mint „adaptátori tragédia”, hiszen a költő nem lelki alkatát, hanem csak terzináit tudta adaptálni „az emberi lelkiösméret e nagy hőroszának”. Végül levonja a megsemmisítő, Adyt etalonként állító következtetést: „Tévedhet egy kurátor, egy felügyelő, egy inspektor, egy... Mindenki tévedhet. Csak egy költő nem tévedhet. Nem tévedhet a nemzet, nem tévedhet a nemzedék vezére. Költő? A dalnok tévedhet, a látnok nem. És nem azért nem tévedhet, mert nem szabad tévednie. De nem tévedhet, mert nem tud tévedni. Még ha akar sem tud. A látnok sosem. És... És... Ady Endre nem tévedett volna. Ő sosem. Babits, akinek a védelmében ez a cikk íródott, gyakran. Ő, fájdalom, gyakran.”⁴⁵⁰ Lakatos kritikája sokban hasonlít Nádass Józsefére, ő is a kurátori döntés igazságát, mely a díj jellegéből következően sok szempontból értelmezhető és vitatható, annak a személyes legitimációnak megkérdőjelezésével vonja kétségbe, amely a kurátori hatalom elnyerésének alapja volt: Babits művészi és erkölcsi kompetenciájának lefokozásával.

Hatvany Lajos is úgy bírálja a Baumgarten-díj odaítélésének módját, hogy a kurátort támadja, és világnézeti csalódottságának indulatát Babits művészetének értékelésén veri le. Ő is Adyéhoz hasonlítja teljesítményét: „Egy pillanatig, mintha Ady mellé került volna, izgatott retorikáját ömlő lírának néztük, a költészet barátainak minden rajongó reménye és lelkesedése az övé volt.” A húszas években született költészetében csak „izzadt versek dallamtalan mesteré”-t látja, Dante-fordítását egy „körmönfont másolónak ördögi ügyessége”-ként értékeli, végül Babits prózájában csak a „pedáns nehézkesség”-et említi.⁴⁵¹ Nagy Lajos is ironikus indulattal fokozza le Babits költészetének jelentőségét, s kritikájában „az alliterációpattogtatók és rímcsilingeltetők nehézsúlyú magyar bajnoká”-nak nevezi a költőt,⁴⁵² Féja Géza pedig leszögezi: „Babits Mihály mint író egy szerencsétlen túlértékelésnek lett az áldozata. Ady Endrével szemben ő mindig finom és kulturált középszerűségnek és az elsőrangú mesterembségnek volt a megtestesülése. A zseni mindig végtelenül nyomasztólag hat a körülötte tenyésző kisebb tehetségekre. Így volt ez Adyval is, s Ady halála után Babitsban az szabadult fel és jutott lírai trónszékre, ami Ady idejében másodrendű volt.

⁴⁴⁹ LAKATOS László: *Látnok és dalnok*. A Toll, 1930. jan. 24. 4. sz. 8.

⁴⁵⁰ Uo. 9.

⁴⁵¹ [HATVANY Lajos] Gombossy Sándor: *Levél egy Baumgarten-díjashoz*. Századunk, 1930. máj. 5. sz. 280–81.

⁴⁵² NAGY 1929. 214.

A világáért sem akarom ezzel a kitűnő Babits Mihály érdemeit és jelentőségét csökkenteni, csupán a helyét akarom pontosan meghatározni.”⁴⁵³

Babits fogadtatásának szélsőségeit mindkét póluson fokozta, hogy bár Babits mint kurátor hivatalos következményekkel járó ítélkezői szerepkört kapott, költőként azonban továbbra is az állandó ítélkezés tárgya maradt, és természetesen a kritikaírók és a lehetséges díjazottak köre nagyban fedte egymást. Emellé párosult pályájának az a sajátossága, hogy szerkesztőként előbb a Nyugat Figyelő rovatát, majd az egész folyóiratot ő vezette, sőt saját, rangos kritikai sorozattal, a rendszeresen megjelenő *Könyről könyvre* című rovatával is rendelkezett. Vagyis nemcsak kuratori, hanem irodalmi szerepköréből adódóan is befolyásolta a kritikai élet alakulását. Elfogulatlan kritikai visszhang ilyen helyzetben nem fejlődhetett ki. Egyrészt a túlértékelés irányába mozdultak el bizonyos írások, amit persze egy organikusan alakuló Babits-kultusz részeként természetesnek is lehetett volna tekinteni, ám a spontán tisztelgő aktusok kialakulása ezek között a körülmények között lehetetlenné vált, hiszen a nagy alkotókat általában övező kultikus cselekedetek vagy írások Babits körüli megjelenését rögtön érdekvezéreltségű hízelgésnek tekintették. Féja ezt támadó cikkében így jellemzi: „Mihelyt Babits a Baumgarten-alap kurátora lett, tömjénezése évről-évre már a megcsömörülésig fokozódott”. Másrészt e folyamat ellenhatásaként az írások jelentős részének hangneme és tartalma határozottan, szélsőségesen elcsúszott a lefokozás, sőt denunciació irányába is.

Illyés egy visszaemlékezésében azt fájlatja leginkább, hogy „kebelbelitől, ügyértőtől” is érkeztek az ütések. „Az iskolát a hangra a *Filozopter az irodalomban* nyitotta meg”⁴⁵⁴ – mondja. Valóban, Szabó Dezső a *Halálfi* megjelenése után prózaírói leleményességének teljes fegyvertárát nemcsak annak érdekében mozgósította, hogy Babits művészi teljesítményét a kuratori szék magasából lerántsa, hanem hogy személyét szinte vegetatív szinten visszataszítónak tüntesse fel. A regényt, mely valóban nem tartozik Babits legsikerültebb prózai alkotásai közé, egyenesen „roppant kád szókulimásznak” nevezi, az önéletrajzi főhőst és a regény stílusát pedig olyan hasonlatokkal jellemzi, hogy az emberiség főbiáinak legfontosabb toposzait sorakoztatja fel: Sándor Imre „undorító és gennyes, hitvány és irgalmat nem érdemlő ember-bacillus”, aki „ott penészfoltosodik” az egyetem padjain, „ott gennyesedik” a kávéházakban; a regényben pedig „a nyakatekert mondatok, mint eső utáni didergető fehér giliszták, egymásra hemzsegek”, „a szócikornyák, mint bottal ütött kígyók görcsösen tekergőznek” stb.⁴⁵⁵ Az undornak ez a párját ritkító megjelenítése valóban szabad utat nyitott a kritikák szélsőséges hangja előtt. Ez is volt Szabó Dezső nem titkolt szándéka. Babits jelenlétét az irodalmi életben „egészségtelen arányúnak” nevezi, „mert szerzőjének egy folyóiratnál s a Baumgarten-díjak kiosztásánál döntő szava van”, és most a *Halálfi* megjelenése után, „mikor szerzőnk csődöt kért maga ellen: bizonyos tanulságokra és veszélyekre rá kell mutatnom”.⁴⁵⁶ Szabó Dezső a regény kritikáját a pamflet eszközeivel túldimenzionálja, a kritikus racionalitásból a viszolyogtató érzékek területére helyezi át, a valóban meglévő írói melléfogásokat végzetesnek tünteti fel, mindezt a tekintélyrombolás olyan fokán teszi, hogy az írott sajtóban kijáró minimális tisztelet határait sem tartja be.

A Baumgarten Alapítvány történetében máig tartó, külön fejezetet nyitott, Babits hatalomadta és saját művészeti jogon szerzett vezető szerepének végzetes összekeveredését, külön-külön és együttvéve való kétségbe vonását okozta József Attila pamfletje, mely A Toll című folyóirat 1930.

⁴⁵³ FÉJA 1934. 3.

⁴⁵⁴ ILLYÉS Gyula: *Babits szemébe nézni*. Tiszatáj, 1963. nov. 11. sz. 1.

⁴⁵⁵ SZABÓ Dezső: *Kritikai füzetek*. 1.: *Filozopter az irodalomban*. – *Babits Mihály: Halálfi*. 1929. In: SZABÓ Dezső: *A magyar Káosz. Pamfletek*. Szépirodalmi, Bp., 1990. 188; 205–206.

⁴⁵⁶ Uo. 208–209.

évi 2. számában jelent meg *Az Istenek halnak, az Ember él* című kötet ellen.⁴⁵⁷ Schöpflin, a jó barát, „a támadók legaljának” minősítette íróját, Babitscsal mint kurátorral és mint a Nyugatot Ignótus nélkül folytató szerkesztővel szemben igen kritikus Márai is „éppoly túlzott és igaztalan, mint neveletlen támadás”-nak nevezte az írást, sőt Németh Andor, József Attila elkötelezett híve is „feleslegesen durvá”-nak ítélte a pamfletet.⁴⁵⁸ A keletkezés körülményeit kutatva egyetértünk Tverdota Györggyel. „Két dolog bátorította a költőt a vállalkozás véghezvitelére. Az egyik objektív tényező: a Babits e kötetében olvasott daraboknak, s általában az utóbbi időben írott verseinek költői fogyatékoságai. A másik szubjektív, atmoszferikus jellegű: Babits körül a közvélemény minden eddiginél élesebben megoszlott, ami azt a benyomást keltette, hogy a vele szembeni határozott fellépés eredményes lehet, irodalomirányítói pozíciója megingatható, legalábbis meggyengíthető, s az ellene folytatott kampány igazságos ügy.”⁴⁵⁹ József Attila *Az Istenek halnak, az Ember él* című kötet fogadtatását túlzottan jónak, hízelkedőnek találta. Ne feledjük: ez volt az első olyan verskötet, mely a díj életbelépése után megjelent. Mindenki sanda szemekkel méregette a másikat, ki ír kritikát úgy, hogy közben titokban ne a költő-kurátor zsebére lesne. Egy művészi válság-periódus (melyről nem lehetett tudni, hogy átmeneti-e) termékeként egy viszonylag egyenetlenebb színvonalú, poétikai problémákkal küzdő kötet, melyben az életmű szempontjából kiemelkedően jelentős versek mellett (például *Cigány a siralomházban*, *A gazda bekeríti házát*, *Psychoanalysis Christiana*) kevésbé sikerült alkotások is vannak (például *Babylon egerei*, *Elég a kóistoló*, *Ritmus a könyvről*),⁴⁶⁰ a megérdemelnél olyan értelemben kapott pozitívabb fogadtatást, hogy a recenzensek⁴⁶¹ a gyengébb versek említését, kritikáját kikerülték. Minden biztonnyal a dicséret ceruzáját sem nyomták volna meg olyan erősen, s a kritikai visszacsapás sem lett volna olyan heves, ha nincs a Baumgarten-díj, s a mellé párosuló frissen megszerzett társszerkesztői szék a Nyugat élén, ráadásul Ignótus nevének levételével párosítva.

„Babits Mihálynak szóbanforgó verseit úgy körülajnározták, mintha a kritika kisdetek majálisa volna” – fogalmazza meg vádját József Attila. Szinte erkölcsi küldetésének érzi, hogy kivonja magát a talpnyalók táborából. Az írás megszületésének van egy másik, személyes, közvetlen oka is, Németh László megsemmisítő kritikája József Attila frissen megjelent kötetéről. Súlyosbító érzelmi körülmény volt a fiatal költő számára, hogy ez az első olyan szám, melyet Babits főszerkesztőként jegyez. Németh Andor felidézi az érzelmi hatást, amit a recenzió elolvasása keltett József Attilában: „Az olvasóra bizzuk, képzelje el, mit érzett a fiatal költő, mikor a Nyugat friss számát izgatottan fellapozva, e fölényesen szánakozó sorokat, melyek mint szemetet fricskázzák ki az irodalomból, megpillantotta. Ha azt mondjuk, hogy előbb elsápadt, aztán fülég vörösödött, hogy reszketni kezdett, hogy ájuldozott a felháborodástól, keveset mondunk. A fogait csikorgatta dühében, szemét elborította a vér, ölni akart. Az volt az érzése, hogy megfullad, ha nem áll a sértésért bosszút. És nem a bírálóra haragudott, hanem Babitsra, aki hagyta, engedte, helybenhagyta, hogy a lapjában

⁴⁵⁷ A témát részletesen feldolgozta: TVERDOTA 1998. 32–39.; 190–195.; SÁRKÖZY Péter: „Kiterítenek ügyis”. József Attila kései költészete. Argumentum, 1996. 34–40.

⁴⁵⁸ SCHÖPFLIN Aladár: *Hajszá Babits Mihály ellen*. Nyugat, 1930. máj. 15. 10. sz. 763–766.; NÉMETH Andor: *József Attila*. In: NÉMETH Andor: *József Attiláról*. Gondolat, 1989. 71. (A továbbiakban: NÉMETH 1989.) A cikk fogadtatásáról részletesen l. JÓZSEF Attila: *Tanulmányok és cikkek 1923–1930, Magyarázatok*, Osiris, 1995. A magyarázatokot írta: TVERDOTA György. (A továbbiakban: JÓZSEF Attila 1995.)

⁴⁵⁹ JÓZSEF Attila 1995. 212.

⁴⁶⁰ A *Ritmus a könyvről* a kötet függelékének (*Újabb versekből*) részeként jelent meg, nem is került bele az *Összegyűjtött versek* szövegébe.

⁴⁶¹ ILLYÉS Gyula: *Az Istenek halnak, az ember él. Babits Mihály új versei*. Nyugat, 1928. dec. 1. 23. 703–709.; NÉMETH László: *Három verskötet*. Erdélyi Helikon, 1929. jan. 1. sz. 67–69.; RÉDEY Tivadar: *Az istenek halnak, az ember él*. Debreceni Szemle, 1929. márc. 3. sz. 113–119.; [BÁLINT György] B. Gy.: *Babits Mihály: Élet és irodalom... Az istenek meghalnak, az ember él*. Az Est, 1929. dec. 17. 287. sz. 2.

csúffá tegyék.”⁴⁶² Végül a bosszúval, felháborodással és a hetyke lázadással megírt pamfletnek a módszere hasonló lett, mint Szabó Dezsőé volt, azzal a különbséggel, hogy József Attila írása fontos elméleti megállapításokat is tartalmaz.⁴⁶³ Ő is felnagyítja a valóban meglévő művészi fogyatékosságokat, s ebből következően a költő pályáját végleg csődbe jutottnak tekinti. A szöveg kezdetének szakmai, kritikai hangja nála is áttér az intellektuális érvelésről a zsigeri hatáskeltés terepére. Jelzőivel ő is azt sugallja, hogy nemcsak Babits egész kötete visszataszító, hanem az ember is, aki mögötte van. Babits verseinek elemzését „hullaboncolás”-hoz hasonlítja. Az egész kötet szövegét „undorító kulimász”-nak tartja, melyben csak elvétve akadnak „egyes szép sorok [...] Égi kalácsba való, szűken mért mazsolaszemek ezek”. A *Madonna fakírja* című verset „ocsmány ürességért” marasztalja el, a szakaszok olyan „irtóztatóan üresek, mint valami dögszagú árok, amelyben még szennyvíz sincsen, csak a nyirkosság emlékeztet rá”. Mindehhez ráadásul kijelenti, hogy Babitsnak „nyákos, üres odú a lelke”. Végül levonja azt a következtetést, mely akár szellemesen ironikus is lehetne, ha előtte nem az indulat lengte volna be a sorokat: „Sokat kell még tanulnia. Verseit pedig tartsa hét esztendeig az asztalfiában és ne adja ki barátai unszolására sem. Hogy hozzáértőkkel való érintkezése mégis legyen, egyik-egyik kísérletét be-beküldheti módjával valamilyen kisebb igényű lapnak.”⁴⁶⁴ József Attila a cikk konklúziójával Babitsot művészi teljesítménye alapján a „hozzaértők köré”-ből egyenesen kirekeszti: vagyis végső soron a szerkesztői és kurátori döntések meghozatalához szükséges művészi illetékességét vonja kétségbe. A pamfletnek erre az irodalmi jogosultságot vitató végső kicsengésére figyel fel Márai a fentebb már idézett cikkében, melyet pedig éppen Babitsot kritizálандó írt a Nyugatban lezajlott szerkesztőváltásával kapcsolatban. Miközben fájlalja, hogy „Ignotusnak távoznia kellett a Nyugat éléről, mert neve kényelmetlen volt” az új szerkesztők számára, közben József Attila „neveletlen” támadására válaszolva leszögezi, hogy „nem akadhat senki, aki e nagymultú s nagyjelentőségű folyóirat irodalmi szerkesztéséhez való feltétlen jogosultságát elvitatná”.⁴⁶⁵

A Babits–József Attila-konfliktusban, mint egy görög sorstragédiában, szinte előre megjósolható módon haladnak hőseink a tragikus végkifejlet felé. Babits, aki egyszerre durván megtámadott, túlérzékeny *költő*, saját ízlése alapján irodalmi döntéseket hozó *szerkesztő* és pártatlanságra kötelezett, pénzjutalmat osztó *kurátor*, ebben a helyzetben csak rosszul cselekedhet. József Attila, aki egyszerre tehetséges, fiatal *költő*, nagy műveltségű, jótollú, ám Babitscsal szemben kíméletlenül igazságtalan *kritikus* és súlyos anyagi körülmények közt élő, támogatásra esélyes *jelölt*, ebben a helyzetben csak rosszul járhat. A jól ismert történet legfájdalmasabb pontja, amely világosan megmutatja az egymásnak ellentmondó szerepkörök összekuszáltságát, a helyzet valóban tragikus mélységét, 1935 decembere. A kurátorok ekkor már elfogadták Kosztolányi javaslatát, hogy az egyik fődíjat József Attila kapja. Ám november 25-én A Reggel című lapban megjelenik József Attila *Én nem tudtam* című szonettje, a következő ajánlással: *Babits Mihálynak hódolattal*. Az irodalmi visszaemlékezések szerint az ajánlás Kosztolányi unszolására került a cím alá: „Helyre kell hozni A Toll-beli kritikát, különben sohasem kap Baumgarten-díjat”.⁴⁶⁶ Babits viszont, meglátva a neki dedikált szonettet, éppen ellenkezőleg reagált, mint amit elvártak tőle: magát a hódolatot érezve kompromittálónak, élve személyes kurátori jogával, megváltoztatta a döntést. „Úgy érzem, éppen most nem adhatom ki a díjat József Attilának. Bizonyítékot szolgáltatnék önmagam ellen azok számára, akik állítják, hogy csak annak adok díjat, aki hódol nekem”.⁴⁶⁷ Így ebben az évben csak jutalmat kapott József Attila. A felfokozottan kritikus légkör, amely teljes erővel kereste az

⁴⁶² NÉMETH 1989. 216.

⁴⁶³ L. erről részletesen JÓZSEF Attila 1995. II. 201–210.

⁴⁶⁴ JÓZSEF Attila 1995. I. 217, 230–231, 235.

⁴⁶⁵ [MÁRAI Sándor] M. S.: *Cégváltozás*. Az Újság, 1930. jan. 16. 12. sz.

⁴⁶⁶ VÁGÓ Márta In: *Kortársak* I. 813.

⁴⁶⁷ BASCH 1959. 408–433. In: BASCH 2000. 112.

értékelési hibákat, a végrendelet szellemével ellenkező mozzanatok, a személyes elfogultság jeleit, szinte kézzel fogható módon kontraszelektíven hatott a döntés mechanizmusára ebben az esetben. A díj a botrányosság határát súrolva 1937-ben is elmaradt, pedig a költő tehetsége alapján megérdemelte, nehéz anyagi helyzete alapján pedig kiérdemelte volna, hogy a kiválasztottak közé tartozzék. Babits nyilván nem sejtette, hogy a halogatás, mely más írók esetében is jellemezte őt (például Nagy Lajos, Füst Milán díja), most végzetesen későre tolja a döntést. Ugyanis hiába született meg a díj 1938-as odaítéléséről a kurátori határozat még József Attila halála előtt, s hiába tudta az eredményt a költő maga is, a nyilvánosság előtt mindez ismeretlen maradt. A posztumuszként megkapott díj pedig csak olaj volt a tűzre. A szárszói halál után épp ezért egy addig nem tapasztalt hevességű támadássorozat indult meg Babits ellen, melynek bűnbakképzési jellegére Tverdota György hívta fel a figyelmet, s melynek egyik legfontosabb aspektusa az volt, hogy „József Attila elismerése csak Babits (irodalomszervezői) presztízsének megrongálása révén látszott lehetségesnek”.⁴⁶⁸ Fontos mozzanatra kell itt felfigyelnünk: a harmincas évek végén már kevésbé írói presztízsét támadták Babitsnak, aki ekkorra háta mögött tudhatta nem egy fontos kései alkotását a *Mint különös hírmondótól* kezdve az *Ősz és tavasz között* című verséig; hanem főleg irodalomszervezői, szerkesztői tevékenységét, emberi habitusát, erkölcsi érzékét kritizálták. Az alapító oklevél hármasszempontrészszeréből következő belső ellentmondások feszítő ereje, az irodalom természetes határain túlnyúló, anyagi következményekkel járó, valódi hatalom gyakorlásának teljesen a személyi felelősségre alapozott jellege, mely tényleg időzített bombaként ott ketyegett Babits életében, József Attila öngyilkossága után akkorra detonációval robbant, hogy Babits fejére a kritikák, szemrehányások, vádak és átkok súlyos repeszdarabjai hulltak.

Annak ellenére, hogy az alapítvány személyes és nem testületi döntéssel alapuló intézménye oly sok támadásnak lett alapja, Babits maga mégsem bánta meg, hogy elvállalta a kurátorságot, s felvállalta a vele járó felelősséget. Pedig a ráruházott hatalom nem megbecsülésének növekedését hozta magával, hanem komoly lelki terhet jelentett, kortársi fogadtatását természetes medréből elterelte, hiszen egyrészt nemcsak döntéseit, hanem személyét és műveit is támadások kereszttüzebe állította, másrészt a kegyét keresők hadát zúdította rá, s nem tudhatta, mi a valódi tisztelet, s mi a hízélgés. Harmadrészt azok tollát pedig visszafoghatta a kurátorság ténye, akik talán tényleg szívből dicsérték volna. A *Babits Emlékkönyv* több írása tanúskodik ez utóbbi érzésről. A szerzőként nem túl jelentős Dallos Sándor írása igen jellemző e szempontból. Fiktív levelet küld Babits „túlvilági címére”, melyben töredelmesen megvallja, hogy sokáig „az ellenfelei és tagadói közé” tartozott, majd azt is, hogyan kezdte el tisztelni őt. Dallos Babits-értékelésének történetéből most a mi szempontunkból csak az a tény fontos, hogy szinte ismeretlenül, személyes viszony nélkül megkapott 1938-as Baumgarten-díja amennyire kötelezte őt, „legalább ugyanannyi gátlást is” jelentett számára, hogy felvegye a költővel a személyes kapcsolatot, hogy bocsánatot kérjen tőle. Csak Babits halála után, a hivatalosan elvárható hála erkölcsi gátja alól felszabadulva tud őszintén szólni hozzá. Illyés Gyula a másik, aki bevallja ezt a paradox érzelmi helyzetet. „Most bontakozik a magányból, az ezerféle elzártaságból és bezártságból. Első alkalom, hogy szabadon írhatok róla.”⁴⁶⁹ Egy késői beszélgetésben Keresztury Dezső arra mutat rá, hogy a Baumgarten-kuratórium által nyújtott intézményes hatalom Babits presztízsének ellentmondásos változását hozta, a kuratóriumi „bársonyszék” inkább „tüzes trón” volt számára, „töviskoszorúval a fején volt király, és nem koronával.”⁴⁷⁰ Mégis az alapító halálának tízéves évfordulóján Babits határozottan kiállt a kuratórium működésének szervezeti felépítése mellett, egyértelműen vállalva a személyes döntéssel járó felelősség minden ódiumát. „Baumgarten azt akarta, hogy ajándékának részeseit az én ítéletem válassza ki, az én ízlésem jelölje meg, s aki az irodalom törvényeit és lényegét ismeri, bizonyosan bölcsnek fogja találni azt a rendelkezését, hogy irodalmi kérdések eldöntését nem testületre vagy

⁴⁶⁸ TVERDOTA 1998. 190.

⁴⁶⁹ ILLYÉS Gyula: *Az ismeretlen*. In: *Babits Emlékkönyv*, 1941. Szerk. ILLYÉS Gyula. 193.

⁴⁷⁰ KERESZTURY 1987. 2. sz. 354.

szervezetre, hanem egy író irodalmi lelkiismeretére bízta. [...] Vállalnom kellett a teljes felelősséget, hacsak nem akartam megcsalni várakozását.”⁴⁷¹

A kuratórium történetének van egy olyan olvasata is, mely Babits személyes sorsa szempontjából közelít az eseményekhez. Utólag nézve szinte hihetetlen, hogy a közismerten labilis idegzetű költő éveken keresztül el tudta viselni azt a rettenetes érzelmi nyomást, amely ránehezedett, hogy összeroppanás nélkül meg tudott küzdeni azzal a felfokozott figyelemmel, mely nemcsak döntéseire, hanem személyére és alkotásaira összpontosult, s amely nemegyszer éppen a kurátorság erkölcsi alapját adó művészi presztízst vonta kétségbe. Sőt, a támadások kereszttüzében, a húszas évek alkotói-poétikai válságából kikerülve, a harmincas évek folyamán és főleg végén, súlyos betegségekkel küzdve olyan műveket alkotott, mint a *Jónás könyve* vagy a kései nagy versek, amelyek ma már a magyar irodalom klasszikus darabjai közé tartoznak. A kézenfekvő néhány külső ok nem feltétlenül adja meg a művészi végeredményt szülő magyarázatot. Hiszen Babits számára nyilvánvaló pozitívumot jelentett a kurátorsággal együtt járó viszonylagos anyagi biztonság, ennek segítségével válhatott a napi honoráriumtól független alkotóvá, konszolidálhatta hosszú távon anyagi körülményeit, ennek segítségével rendelkezett annyi pénzügyi fedezettel, hogy Móricz mellé a Nyugat szerkesztésébe beszálljon, majd teljesen elvállalja azt. Mindezen túl az is érzelmi többletet jelenthetett, hogy pedagógusi hajlamát váratlanul széles körben, a magyar irodalom egészének horizontján kamatoztathatta, mint Basch Lóránt is megfogalmazta: az alapítvány jelentős és hatékony eszköz lett Babits számára, „hogy a fiatal nemzedéket, amiért egykor egyetemi katedrára vágyott, a maga szellemében kultúrára, írókká nevelhesse”.⁴⁷² Tény, hogy van az alapítványnak olyan kézzel fogható, pozitív eredménye, amelyet Babits kétségtelenül jobban látott, viszont a sajtó kevésbé érzékelt: az alapítvány segítségével megszülető művek hosszú sora. A kuratórium anyagai között ma is olvasható néhány a fennmaradt jelentések közül, amelyekben a kitüntetettek felsorolják, hogy mely műveik születtek a díj nyújtotta anyagi könnyebbség ideje alatt. Gazdag és meggyőző anyag. Babits ezek ismeretében egyértelműen úgy vélhette, hogy „erőt és irányt adhat és büszkén idézhető hagyományt jelent” a névsor, amelyet az alapítvány évdíjasainak neveiből lehet összeállítani.⁴⁷³ Nyilván számára a legfontosabb szempont az lehetett, hogy ő maga soha nem érezte úgy, hogy saját irodalmi ízléséhez hűtlen lett volna. Az alapítvány tízéves jubileuma éppen egybeesett József Attila posztumusz évdíjának kiadásával, amikor olyan vádló sorok jelentek meg a sajtóban, mint Faludy György: „S nem volt keményebb a tehervonat / vaskereke Babits Mihály szívénél”.⁴⁷⁴ Babits ekkor is úgy nyilatkozott az eltelt tíz évről, hogy „teljes erőnkkel s igaz lelkiismerettel igyekeztünk szolgálni”.⁴⁷⁵

Felváztuk az alapítvány működésének eredendően belső ellentmondásoktól terhelt értékelési mechanizmusát, amelynek alapján szinte lehetetlen volt vitathatatlanul egyértelmű döntéseket hozni, amikor még a jóindulatú kritika számára is az értelmezések számtalan lehetősége nyílt meg, amikor, ha Babits tévedhetetlen lett volna (természetesen nem volt az), döntései akkor is több szempontból megkérdőjelezhetővé válhattak, amikor egyre nehezebb politikai helyzetben kellett a kormányzati szempontokkal szemben a korrektség határán belül maradni. „A megnemalkuvás jutalmát nyújtó alapítvány létjogosultságát csak a maga példaadása adhatta a megnemalkuvásról” – fogalmazza meg Basch Lóránt azt az első pillanattól nyilvánvaló erkölcsi tétjét a kurátori funkciónak, ami oly nehézzé tette a navigálást a különböző értékszempontok között, s ami oly súlyossá tette az eseti tévedéseket is. Hogy Babits mégis vállalni tudta nemcsak a döntés felelősségét, hanem elviselte annak viharos konzekvenciáit is, annak talán az a költői világkép, az a

⁴⁷¹ TÉGLÁS 2000. 57.

⁴⁷² BASCH 1966. 647. In: Basch 2000. 127.

⁴⁷³ TÉGLÁS 2000. 58.

⁴⁷⁴ FALUDY György: *József Attila emlékére*. In: *Kortársak*, II. 929.

⁴⁷⁵ TÉGLÁS 2000. 61.

filozófiai szintű meggyőződés is alapja lehet, amelynek legjellemzőbb kifejeződését az *Örökké kék ég a felhők felett* című vallomásában, illetve *Az Írástudók árulása* című tanulmányában olvashatjuk. Vagyis szerinte létezik a részgazságok feletti örök Igazság, melynek szemmel tartására csak a részrdekeken felül álló Írástudó képes, s melynek megközelítésére az Írástudónak tehetsége szerint törekedni a legfontosabb feladata, akinek az igazi szerepe az, hogy „a Kor ellenőrzője és az Igazság nyilvántartója” legyen.⁴⁷⁶ Jegyezzük meg, hogy ez a meggyőződés világnézeti szinten sem vívódásmentes, mint ahogy nyilván nem volt az a mindennapi élet szintjén sem. *Az Írástudók árulásának* egyik vallomásos mondata Babits benső küzdelmének drámai vibrálásáról tanúskodik: „Én úgy küzdök az antiintellektualizmus ellen, mint aki magával küszködik...” Ez a benső vívódás Babits esetében végletesen pusztító méretben sohasem törte át a gondolkodó és alkotó személyiség határait, sőt talán ez az egyensúlyban tartott, mélységeket feltáró és elviselő intellektuális magatartás adja a kései művek művészi izzását. Végso soron ez a filozófiai és erkölcsi megalapozottságú magatartás védhette meg attól, hogy a ránehezedő, különböző irányú bírálatok súlya alatt ne morzsolódjon fel, másrészoól éppen ez a „csillagokra” néző patetikus gesztus irritálhatta külön erővel kritikusait, akik egy-egy döntés súlyát gyakorlati és napi politikai szempontból bírálták, gyakran nem alaptalanul.

A Baumgarten-kuratórium körül zajló éles vita, a József Attila halála után különös erővel meginduló „bűnbakképzés” kétségtelenül nem Babits alkotói tevékenységének színvonalát kezdte ki, nem személyére és művészetére, hanem fogadtatására, utóéletére nézve volt maradandóan káros következménye. Alkotói életművének megítélése ezen az alapon vált már életében ideológiai csatateré. A kurátorsága alatt elkövetett mulasztásai, esetleges tévedései, József Attilával kapcsolatos, végzetessé váló halogatása, a tevékenységét folyamatosan kísérő, kortárs sajtótámadások az 1947 utáni pártideológiai érdekek érvényesítéséhez kapóra jöttek, s kiváló ürügyet szolgáltatnak ahhoz az irodalompolitikai törekvéshez, mely a Nyugat „esztéta szárnyá”-nak az irodalmi életből tüzzelvassal való kiszorítását tűzte ki céljául. Minden bizonnyal a Baumgarten-kuratóriumban betöltött funkciója nélkül is megindult volna a hadjárat Babitscsal és követőivel szemben, csak talán nem gyűlölettől terhes indulattal, kevesebb konkrét váddal, és nem a számtalan, szinte kibogozhatatlan csúsztatással megterhelve szorították volna háttérbe személyét és alkotásait. Babits alapítványi tevékenysége nemcsak kuratori presztízsenek megítélését befolyásolta, hanem visszaáramlott művészi megmérettetésének terepére is. Ha életében, személyes művészi tevékenységére nézve nem volt is végzetes hatása a Baumgarten-kuratóriumnak, hiszen a szélsőséges támadások és hízelgések ellenére nemcsak megőrizte alkotóképességét, hanem megírta kései jelentős műveit is, de életművének megítélése szempontjából bizony mindmáig ható zavart és kárt okozott a felvállalt kuratori funkció.

⁴⁷⁶ *Az Írástudók árulása*. Nyugat, 1928. szept. 16. 18. sz. 355–376. In: *Esszék, tanulmányok*. I–II. S. a. r. BELIA György. Szépirodalmi, 1978. II. 231.

Kiss Gábor Zoltán (Pécs) A világirodalom helye az Ottlik-életműben

Ha a „világirodalmi hivatkozások azok a trópusok, melyekbe az öntudatos irodalomtörténeti szöveg számúzi önnön teleologikusságát”,⁴⁷⁷ továbbá, ha ezt egy számára kiemelt fontosságú szövegkorporusz kapcsán teszi, akkor az efféle komparatizmust célzó vizsgálatnak szükségképpen a kultikus-tropizáló beszéd vizsgálatára kell vállalkoznia. Az alábbiakban a magyar irodalom kapcsán tett, világirodalmi tárgyú kijelentések és összehasonlítások lehetőségeinek, valamint az irodalomtörténet hasonló kijelentéseken keresztül kisajátító, autorizáló mechanizmusainak vizsgálatára tesz kísérletet – Ottlik Géza példáján keresztül.

A szerepek, melyeket az Ottlik-recepció és -kritika – nem csupán a világirodalmi összevetések megtételekor – önmagára oszt, lényegében a kultikus megszólalás logikájának megfelelően szerveződnek. Jellemző módon, még a legszélsőségesebb, elmarasztaló – kultikusnak a legkevésbé tűnő – vélemények is „kegyeleti” alapon érvelnek. A *Buda* kapcsán például ily módon jelenthető ki, hogy „irodalmi értékének felstilizálása (...) kegyeletsértő”,⁴⁷⁸ azaz az elmarasztalás a felmagasztalt életműrész, a főmű felől nyeri el értelmét, maga is a kultikus beszéd része. Az *adós*-státusz, a *fényűző* (Ottlikkal nem megfelelő érdemben foglalkozó), a hozzá képest másokat, vagy önmaga egyéb teljesítményeihez képest magát Ottlikot *leértékelő*, az *alázatos* és *elmarasztaló*, a méltó illetve méltatlan *örökös*, vagy a hitvány tanítvány önostorozó beállításaitól még az amúgy átgondolt, látszólag elfogulatlan értelmezések sem mentesek.

A „világirodalmi helyek” – vagy a magyar irodalomból vett párhuzamok – nem választhatók el a kultikus megszólalás fenti módozataitól, eszköztáruk fontos részét képezik. Ottlik kapcsán sem csupán illusztratív, az adott kijelentést pusztán kifejezőbbé tevő szerepet töltenek be, ahol a *hasonlított* Ottlik állna az egyik, a *hasonlító* világ- vagy magyar irodalmi „hely” pedig a másik oldalon. A „világirodalmi helyek” és hasonlatok logikáját tárgyaló Bényei Tamás szerint az „összehasonlító mondatban szereplő ‘ahogyan’ mögött mindig, elkerülhetetlenül ott rejlik egy másfajta logikai viszony kulcsszava, a ‘mert’.” (77) Az adott mű, szerző, *ahogyan* a megfelelő világirodalmi mű, szerző, *bizonyos okokból* ilyen és ilyen. A hasonlat tétje mindig túlmutat magán a hasonlaton. Bényei problémája az, hogy vajon szükség van-e a hasonlítóra a hasonlítottól történő kijelentés megtételéhez (végső soron nincs), és hogy vajon a hasonlat funkciója nem az-e, hogy arkhimédészi pontként szolgáljon egy különben egészen másról szóló érveléshez (végső soron igen). A probléma mindezzel csupán az – mint arra Bényei felhívja a figyelmet –, hogy az így működő hasonlat végül magát a hasonlított alakítja át, teszi trópusá, világirodalmi helyé. „Mindegyik [ilyen] esetben a magyar szerző vagy mű az, ami *mozog*, ami a komparatív-retorikai szerkezetben *helyére kerül*” (79), a világirodalmi hasonlító pedig *kimozdul* a maga érvényességi köréből, majd *lerögzül*, esetenként egy számára irreleváns helyen.

A fenti gondolatmenet, úgy vélem, annyiban kiegészítésre szorul, hogy a hasonlat nem csupán a hasonlított tekintve jár efféle következményekkel, hanem magát a hasonlítottat is képes trópusá alakítani. A kultikus beszéd különösen képes erre, benne párhuzamosan zajlik a trópusá válás az archiválódással, a „hely” létrehozása a „helyretétellel”⁴⁷⁹ – mindez a „komparatív objektivitás” köntösében. A világirodalmi preferenciák, ízlés, fordítások kérdésköre elől a kultikus-kanonizáló beszéd elzárja az utat az értelmezésben. A látszólag kevésbé elfogult, hangsúlyozottabban

⁴⁷⁷ BÉNYEI Tamás: *Archívum: a világirodalom helyei*, Alföld, 1999/2, 79.

⁴⁷⁸ ANGYALOSI Gergely: *Ezze van az embernek*, In: Uő: *Kritikus határmezsgyén*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 1999, 142.

⁴⁷⁹ Bényei az archívumot (és az archeológiát) foucault-i fogalmakként értve, mindezek ellenpólusaként fenntartja szubverzív potenciáljukat, felhangjukat is.

teoretikus szövegek is csupán bizonyos kitüntetett hagyományokat, műveket követnek, ezzel elfedik a további indokolható párhuzamokat.

Az Ottlikről szóló kultikus beszéd ugyancsak többfajta szöveget támogat az „általa”, rajta keresztül valami egyébről – irodalomtörténetről, kánon(ok)ról, esztétikai-ideológiai előfeltevésekről, politikáról – szövegek közül. A retorikája szerves részét képező világirodalmi párhuzamokra azonban – az efféle beszéd nem reflexív természetéből adódóan – ritkán reflektál. A világirodalmi helyek problémáját ugyan némileg beemeli az értelmezésekbe az ismert kép a pályája bizonyos szakaszán kényszerű okokból (illetve önmagát kényszerítve) hallgatásra (és fordításra) ítélt szerzőről, azonban a főként életrajzi vonatkozások felmondásán túl Ottlik fordítói és olvasói (!) tevékenységéről a róla szóló irodalmi közvélekedés nem, vagy alig vesz tudomást. A kultusz felől érkező hasonlatok *ahogyanjaitól* mindezek fényében nem könnyű (többnyire nem is érdemes) eljutni a *miértjeiig*.

Az alábbiak ennek megfelelően nem szolgálnak az Ottlik-életműről szóló kultikus megszólalások kimerítő elemzésével. Ehelyett az Ottlik-műveket illető különféle világirodalmi párhuzamok – teljesség igénye nélküli – számbavételére, valamint az azokból levonható elméleti következtetések felvázolására tesznek kísérletet, elsősorban Bényei Tamás fentebb idézett cikke, valamint egy szokatlan párhuzamot (Ottlik–Waugh) tárgyaló Tandori Dezső-szöveg kapcsán.

Világirodalmi párhuzamok⁴⁸⁰

Az Ottlik-monográfus Kelecsényi László utalásai szintén túlmutatnak a fent említett illusztratív szerepkörön (pl. polemikus megjegyzésekbe szőtt, azokat alátámasztani hivatott hasonlatok), egészében tipikus példával szolgálnak a Bényei-cikk által elmondottakra.⁴⁸¹ Az összeállítás – a párhuzamok széles spektrumát jelző – igen vegyes; emellett nem tartózkodik a legbizarrabb (sokszor nehezen indokolható) összevetések megtételétől sem. A Claude Simonnal,⁴⁸² Evelyn Waugh-val,⁴⁸³ vagy Goldinggal⁴⁸⁴ való, összességükben eklektikus elegyet adó összevetéseket olyan megjegyzések tetézik, mint hogy a *Hajnali háztetők* olyan, mint Fitzgeraldtól *A nagy Gatsby*, „egy jó léha regény”.⁴⁸⁵

A *Törless iskolaévei*, mint gyakran emlegetett „esetleges hatás” álláspontját Kelecsényi meggyőzően cáfolja, ami – a párhuzamok funkciójából adódóan, ti. nem korlátozódnak a konkrét hatásokra – nem bír(hat) semmiféle következménnyel Musil emlegetettségét illetően. Az *Iskola a határont* tekintve a *Törless* „nem a cselekményben, hanem a hallgatásban és a csend felé tapogatózó megérzésekben rejlő tapasztalásaiban érhető tetten, nem pedig a lelki zűrzavarával küzdő Törless növendék krónikájában” – fűzi hozzá. (155) Az „ifjúsági erőszak magyar és világirodalmi példái” (egész kis kánona) az említett *Törless iskolaévei*, *A legyek ura* és *A Flocsek bukása* mellett: Verne

⁴⁸⁰ A világirodalmiak mellé magyar irodalmi párhuzamok is besorolhatóak: az *Esti Kornél* vagy a *Ködképek a kedély láthatárán* – a sikeres és elnagyolt, ezért sikertelen összevetés egy-egy példája Szegedy-Maszák Mihály részéről – a Bényei-féle „világirodalom helyei” által jelletteket „a magyar irodalom helyeivel” példázzák.

⁴⁸¹ KELECSÉNYI László: *A szabadság enyhe mámora. Ottlik Géza életei*. Magvető, Bp., 2000.

⁴⁸² A hosszú pályafutás, a hagyományos történetmondás szétzilálása, a festészettel való ifjúkori kacérkodás, majd az írás melletti elköteleződés, a késői siker adják a párhuzam alapját. (12)

⁴⁸³ A bentlakásos iskolák személyiségtorzító jellegéhez Waugh-tól a *Jámbor pályát*, Lindsay Andersontól az *If* című filmet említi. (26)

⁴⁸⁴ *A legyek ura* mint a zárt, izolált gyermekközösség világirodalmi példája szerepel a párhuzamban, noha – mint hozzáfűzi – a „magyar irodalomban is akad a gyermekvilág barbarizálódásával foglalkozó kitűnő próza”, mégpedig Örley Istvántól *A Flocsek bukása* (1936). Kelecsényi többször is hivatkozik rá a könyvben.

⁴⁸⁵ Rónay György ugyanerről: „valami ‘angolosan’ objektív szatíra” jellemzi. Id. KELECSÉNYI, 112.

(*A tizenöt éves kapitány*), Richard Hughes (*Szélvihar Jamaicában*), Cocteau (*Vásott kölykök*), Márai (*Zendülők*), Balla Borisz (*Niczký növendék*). (Ide kívánczozhatna *A pénzhamisítók* is. Szegedy-Maszák Mihálynál ugyan – rögtön Kosztolányi és Márai mellett – szerepel Gide-párhuzam (*A Vatikán pincéi*), de egészen más vonatkozásban.⁴⁸⁶ Az izolált, „laboratóriumi közeg” és a lakatlan sziget párhuzamaként a már említett *A legyek urát* és az *Iskola a határon* említi Baranyai Mónika; Mórotz Eszter Ottlik–Márquez-párhuzamának alapja pedig „leginkább a közös életérzés”, melynek megállapítása – mint megvallja – csakis erősen szubjektív „elfogultságon és elvakultságon” alapulhat.⁴⁸⁷ Valami hasonlónak lehetünk tanúi az alábbiakban Tandorinál.

A *Buda* kapcsán érintőleges filmtörténeti párhuzamként „adódik” Tarkovszkijtől a *Tükör* („írás technikája, szerkesztésmódja és életrajziségének egész előadásmódja” indokolja, 225), majd újabb filmes példa: Huszárik *Csontváryja* (párhuzam az utólagos befogadástörténethez, mint ahogy Nagy Lászlót az utólagos trónfosztás – trónfosztottság – példajaként említhetjük).

A fenti „párhuzamok” járulékos, de korántsem mellékes érdekességét Kelecsényinél az intertextualitás kétes hasznosságával kapcsolatos (önreflexív?) megjegyzései adják: „Csak azért említjük itt ezt az olykor paródiaként ható látszateredményeket felmutató szemléletmódot, mert Ottlik művével kapcsolatban is felmerült egyrészt a témakölcsönözöttség, másrészt a (...) hozott anyagból készítettség vádként ható megállapítása”. Másutt a plágiumvádát „álnaiv feltételezésnek” titulálja (144), vagy elnézőbb tónusban: „érdekes tanulságokkal szolgálhat a manapság divatos intertextológiai kutatásnak. Mégsem szeretnénk túlzottan messzemenő következtetéseket levonni belőlük” (190).

Szegedy-Maszák Mihály a 19. század végi *esztétizmus* felemlítésekor (Ottlik korai történetei kapcsán) Oscar Wilde-et nevezi néven. A hasonlító Wilde-hoz a „szellemesség” megszokott, és (itt) üres skatulyáját rendeli,⁴⁸⁸ holott itt sem Ottlik elbeszéléseiről van csupán szó. A hasonlat tétje nem kevesebb, mint a „főművekhez” megelőlegezett írás- és létszemlélet-eszmény igazolhatósága: „Ottlik tevékenységének jelentősége azon múlik, mennyiben tudott megoldást találni az elbeszélés általa megállapított nehézségeire három hosszabb művében [*Hajnali háztetők*, *Iskola a határon*, *Buda*].” (57) Kelecsényi Szegedy-Maszák Mihállyal szemben olyan kifogással él, melyet – a fentiek fényében túlzás nélkül állítható – önmagára is vonatkoztathatna, hogy tárgyát „minduntalan világirodalmi kitekintésekkel bátyázza körül, mintha Ottlik főművét Musil, Gide, Faulkner és mások prózájából kellene megértenünk, nem pedig önmagából.” (161) Szegedy-Maszák ugyan több „világirodalmi párhuzam” alkalmával jelzi, hogy „Hatásra természetesen nem lehet gondolni” (88) – mégpedig általában időrendi okokból (pl. az *új regény* az *Iskolához* képest utólagos fejlemény), míg másutt csupán azt, hogy mi a felmerülő komparatizmusokhoz képesti különbség.

Ottlik–Waugh

Kelecsényinél Evelyn Waugh leginkább a „hívó-e Ottlik”-kérdés kapcsán merül fel: az író feleségét idézi egy levélből: „Furcsa, hogy te a hitetlen, olyan meggyőzően tolmácsolod a hívő író.” (141) Szegedy-Maszáknál sem jut különösebb szerephez Waugh (sem Chandler *The Big Sleep*-je) az említett összehasonlításokban – olyannyira, hogy nála a *hasonlító* Waugh csakis „penzumszerűen”, a „történet teljessége kedvéért”, szinte mellékes összefüggésben fordul elő. Azon a ponton, ahol „a

⁴⁸⁶ Ld. SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Ottlik Géza*. Kalligram, Pozsony, 1994, 23.

⁴⁸⁷ BARANYAI Mónika: *Feljegyzések A Legyek Uráról*, FÜZFA Balázs (szerk.): *Mélylégzés*, Savaria U. P., 1997, 91–93. MÓROTZ Eszter: „Százharom év magány. Párhuzamok Ottlik Géza *Iskola a határon* és *Gabriel García Márquez Száz év magány* című regénye között”, in FÜZFA Balázs (szerk.), 95.

⁴⁸⁸ Könnyű volna ennek kapcsán egy Bényei Waugh-rehabilitációjához hasonló hosszás korrekcióval előállni, ám aligha volna értelme. Ugyanis, mint Bényei is felhívja rá a figyelmet, az efféle „elhamarkodott” ítéletek megtétele mellett akár ugyanazon szöveg, más helyein többnyire tisztában van hasonlatai elnagyoltságával. A hasonlat logikája azonban nem tűri a túlzott reflexiót.

fordítások (...) [Ottlikot] közelebb hozták az angolszász kultúrához, s némiképp eltávolították a franciától.” (42)

Az utóbbi vélemény persze már egy másik szólam részeként nyeri el értelmét, az Ottlik-fordítások, vagy a *Buda* másodlagosságát hangsúlyozó érvrendszer részeként. A közhelyet, miszerint a fordítások az irodalmi életből kiszorult és fordításra kényszerült, ám feltételezhetően „másra”, „többre hivatott” szerző életművének ballasztját képezik, senki sem vonja kétségbe. Ugyanakkor a kultikus beszélő a főmű plágiumvád alóli tisztázását *becsületbeli* ügyének tekinti (ld. Németh Gábort az úriember-kérdésről). (A bridzselő vagy Chandlert, Agatha Christie-t olvasó Ottlikkal sem tud mit kezdeni a kultusz: noha nem rombolja le éppen az erkölcsi tartásával például szolgáló Ottlikot, de nem is „őt” idézi fel, így ugyancsak „ballasztnak” minősül.)

A „világirodalmi helyek” koncepciójának kifejtésekor Bényei Tamás egy Szegedy-Maszák Mihály által felállított, Márai és Waugh közti párhuzamra utal. „Márai ‘fejlődéstörténeti értelemben nem igazán huszadik századi író – ahogyan Evelyn Waugh sem az’.” (77) A hasonlat alapjául az előzetesen *valamiként* feltételezett hasonlító szolgál – esetünkben a *nyelvelfogását tekintve* „korszerűtlen” Waugh. Bényei szerint a hasonlat Waugh-t illető fele azzal támasztható alá, hogy „regényművészete leszámolt a referencialitás illúziójával csakúgy, mint a [„fejlődéstörténeti értelemben korszerű”] Woolf regényeire és az *Ulysses*re is jellemző művészetbeli totalitás- és mélységkultusszal.” (78) Szegedy-Maszák Ottlik kapcsán hasonló, kettős besorolhatatlanságot alkalmaz: „a semleges megismerés karteziánus hagyományával” szembeni idegenkedését (mivel az összeegyeztethetetlennek bizonyult a történetmondás lényegével) a „transzcendencia hiányának érzete” egészítette ki. (18–19) Ottlik ugyan eltávolodott az egzakt-tárgyilagos elbeszéléseszménytől (nem úgy a matematikai metaforikától), mindamellett – az újságíró Waugh-hoz hasonlóan – mindvégig egyfajta „nyelvi gazdaságosság” jellemezte. Mint írja, „Kosztolányihoz s Máraihoz hasonlóan Ottlik is újságoknál alakította ki az írásmódját.”⁴⁸⁹

A fentiekben vázolt, Márai és Waugh, Ottlik és Waugh nyelvszemléletét illető párhuzamok közül az utóbbi érvényességét – erősen hipotetikus jellege mellett – látszólag tovább rontja a „tény” (amire Bényei is felhívja a figyelmet), hogy a párhuzam fő pillére, az Ottlik által fordított *Utolsó látogatás* „mélységét” illetően kivételt képez a Waugh-életművön belül. (Az *Utolsó látogatás* mássága, „komolysága” nem utolsó sorban abban áll, hogy Waugh korábbi regényeihez képest mérsékelten szatirikus.) Az összehasonlítás magjául szolgáló „főmű” azonban, úgy vélem, nem annyira nyelv-, mint inkább világszemléletét tekintve „lóg ki a sorból”. Tandori Dezső *Ottlik–Waugh* című, említett írásában – a recepció fővonalától eltérően – azt igyekszik bebizonyítani, hogy az *Utolsó látogatás* kimondottan illeszkedik az ottliki nyelvelfogásról elmondottakhoz.

Tandorinál a Szegedy-Maszák Mihály kapcsán említett hármasság, a „Nagy Ottlik Trilógia” a *Hajnali – Iskola – Próza*-összeállításra módosul. Emellett Waugh *A megboldogult* című regénye nyomán kísérletet tesz a „megelőlegezett” ottliki „esztétika, emberi felfogás” definiálására is, mely szerint az „emberi mivolt” Ottliknál az összegyűjtött élményanyag, *poggyász* hazavitelében és utólagos feldolgozásában áll. „Dolgozni rajta: sokáig, verejtékesen (...) amihez sokszor egy egész élet is rövidnek látszik.” (83) Tandori, értelmezésének elfoglaltságát jelzendő, kultikus fordulattal megvallja, hogy *személyes* poggyászának tekinti Ottlikot.

Teóriáját az „Ottlik–Waugh-szerkezet” címkével illeti, és arra alapozza, hogy Waugh (de különösen az *Utolsó látogatás*) olvasása és fordítása mérföldkönek tekinthető az ottliki stílust és szerkezetet illetően. „Az *Utolsó látogatás* az a könyv, amely vadromantikus visszafogottságával, szerkezetéből adódó stíluselemeivel (fejezetek, részek zárása, ‘felütések’ stb.) (...) módosította az ottliki stílus pályáját.” (85) A dolgot szerinte mi sem bizonyítja jobban, mint a *Továbbélők* és az *Iskola a határon* stílárís (és ami itt ettől elválaszthatatlan: *világnézeti*) különbözősége, ami Tandori szerint

⁴⁸⁹ SZEGEDY-MASZÁK, 21. Tandori Ottlik és Waugh stílárís összevetésekor az említett kettősséget úgy fejezi ki, hogy Ottlik, miként Waugh, száraz prózában elmondott nagy szavakkal „facsarint egyet a szívünkön.” Ld. TANDORI Dezső: *Ottlik–Waugh*. Alfvöld, 2000/9, 88.

Ottlik „világirodalom-élményének”, különösen Waugh-nak köszönhető. (Kelecsényi számára az „eredeti változat” egészen más, bizonyos fókig a Tandoriénak ellentmondó szempontból szolgál bizonyítékértékkel, azaz a hitelességhez – illetve a hamisítás-vád eloszlatásához. Szerinte a *Továbbélők*hez képest „a szerkezet, az alaprajz, a szereplők köre és neve változott csupán a végül kiadásra került későbbi műben [*Iskola*], de a világgép nem.” 93)⁴⁹⁰

A konkrét párhuzamok felsorolásakor – hozzátevé, hogy számos egyéb is felmutatható volna, ezek előszámlálását azonban „az irodalom elhivatottan filosz kutatóira” bízva – Tandori a következőket említi: a keretes szerkezetet, a címeket és a latin mottót, a „fiúkollégiumos” világot, a festő-elbeszélőt, a regénytagolást („részek és egész” viszonya), a „mélyhegedű-szavakat”, a száraz prózában elhangzó, „szívfacsaró” költőiséget – és amolyan fél-párhuzamként – a prózatagolásnak betudható „fájó véghangulatot”.

A keret viszonylatában a párhuzam *Ottlik felől* kap igazán hangsúlyt: míg az *Utolsó látogatás*ban „a bevezetés-befejezés formai keret-eleme jószerént formáság, felfuttató és elvezető”, addig Ottliknál a „Nagy Trilógia” mindhárom darabjában létfontosságú, „plusz-regényt”, „külön miniatűr-kisregényt” ad. A címek részben Tandori „szellemhasnóságai” (Tandorinál „A láthatatlan lasszó” – az angol kiadásban az *A Twitch upon the Thread*, kb. „Rándulás a fonálon” szerepel –, „Sár és hó”, „Sem azé, aki fut” Ottliknál), a latin mottó („Et in arcadia ego” – Waugh-nál, „Non est volentis” – Ottliknál). Amit általuk sugall, az leginkább az, hogy Ottlik a Mutató(i)t tekintve is sokat tanult Waugh-tól. A festő-elbeszélő tematikus párhuzama az *Iskola* Bébéjét az *Utolsó látogatás* Charles Ryderéhez rendeli (Ryder nem végez Oxfordban, ehelyett épületfestészetre adja a fejét – ezzel akaratlanul bár, de cserbenhagyja barátját; Bébé a főreál után nem megy katonai pályára – Medve, Szeredy igen –, ehelyett festő lesz). A fiúkollégiumos párhuzamhoz nem annyira az *Utolsó látogatás*, mint inkább a *Jámbor pálya* említendő. A tagolást illető párhuzam Tandori szerint egyértelmű: a „Nagy Ottlik Trilógia” megfelel az *Utolsó látogatás* tagolásának – sőt azt sugallja, a *Buda* tagolása is ilyen le(hete)tt volna, ha elkészül. A tagolás másfelől (a „véghangulat” kapcsán különösen) összefügg a stílussal, a „telt zengéssel”, a „gordonkahanggal”. Mindezek fényében „egyértelműnek” tűnik, hogy „Ottlik stílusának is *katalizátora* lehetett a Waugh-irány.” (87)⁴⁹¹

⁴⁹⁰ Németh Gábor „Elefes” című írásában Kelecsényi önigazoló szövegkiadói fogásának, egyszerű csúsztatásnak minősíti ez utóbbi értelmezést, ennyiben Tandori véleményéhez áll közelebb: „az igazoló-cáfoló eljárásban segíthet az összöveg ismerete, de semmiképpen sem azért, mert közlése azt bizonyítja, hogy a *minden* már ott is *megvan*, hiszen a *Továbbélők* is Örley halála után készült, tehát ha lett volna Örley-kézirat, Ottlik már az összöveghez is fölhasználhatta volna.” (Jelenkor, 2001/3, 348)

⁴⁹¹ A Tandori által hangsúlyozott „mélyebb hasonlósághoz” a *Buda* „ingyenmozi”-hasonlata és a *Jámbor pálya* Luna Park-hasonlata szolgálhat példaként. (Az „ingyenmozi” *habitusához* az *Iskolából* is számos részlet idézhető: „egészen jól érzi magát, mert csak néző” (*Iskola a határon*, Magvető–Szépirodalmi, Bp., 1976, 225), „Ő él, és ingyen szórakozik.” (256), „Arra vágytam most, hogy ne csak rúgjam a labdát, hanem kívülről is nézzem vágyakozva.” (346), vagy a *Budából*: „vannak született álló kibicek” (*Buda*, 125)) Az „ingyenmozi” néző- és résztvevő-státuszának alternatíváját a sport, a játék képzete szövi át. Waugh első regénye, a *Jámbor pálya* a mozihoz hasonlóképpen, a *szórakoztatóipartól* kölcsönzött metaforával él az élet meghatározásakor: „az egész épp olyan, mint a nagy korong a Luna Parkban. (...) Az ember fizet öt frankot, és bemegy egy terembe, ahol a fal mellett körös-körül széksorok állnak, közepén pedig egy nagy, korong alakú, sima faemelvény, ami szakadatlanul, gyorsan forog. Az ember először leül egy székre, és a többieket figyeli. Azok mind megpróbálnak ráülni a korongra, de mindig lerepülnek onnan, és ezen nevetniük kell, és az ember velük nevet. Igazán nagyszerű mulatság. (...) Minél közelebb kerül az ember a korong középpontjához, annál lassabban mozog, és annál könnyebb fenn maradni. (...) A legtöbben egyszerűen csak élvezik, hogy felkapaszkodnak, aztán lesöprődnek, és újra felkapaszkodnak. (...) De az egész korong-ügy lényege azért mégiscsak az, hogy ha az ember nem akar, hát egyáltalán nem is kell kapaszkodnia. Mindenféle furcsa elképzelés él az életről, többek közt, hogy ebben a játékban feltétlenül részt kell venni, még akkor is, ha semmi öröm nincs benne.” (*Jámbor pálya*, Európa, Bp., 1962, 237–238, ford. KÉRI Tamás)

A felsoroltak részben redundáns, részben túlzottan általános jellege ellenére rögtön kitűnik, hogy a párhuzamok fele szerkezeti, a maradék stiláris, illetve tematikus hasonlóságra épül. Különösnek hathat, hogy a stiláris összetevők mellett a szerkezetiek is hordozhatnak emocionális tartalmat. Tandori azt állítja, hogy a Waugh hatása alá kerülő Ottliknál „a szerkezet hatott vissza a széprózai (...) stílusra”, azaz hogy „a regénypróza alakulását” Ottliknál „a regényszerkezet alakulása hozta meg.” (85) (A stiláris párhuzamok igazolása – ami nem célom – természetesen alapos szövegvizsgálatot igényelne.)

Waugh–Ottlik

Bényei Tamás a komparatizmusban, „a világirodalomról való ilyesfajta, utalásszerű beszédben” (78) rejlő törvényszerűségek tárgyalásakor az egyik legfontosabbnak azt tartja, hogy benne, általa a hasonlító világirodalmi hivatkozás lerögzül, a továbbiakban pedig csak ennek függvényében vonható újabb párhuzam, az „újak” viszont nem feltétlen illeszkednek az addigi rendszerbe. Hozzátehetnénk, nem kevésbé rögzül le a hasonlított magyar irodalmi vonatkozás. Bényei szerint az összehasonlítás világirodalmi oldala „jár rosszabbul” a folyamat során, mivel lerögzüléséből adódóan róla hangzanak el sokszor megalapozatlan kijelentések. (Ebben az értelemben beszél Waugh „viszontagságairól”.) A problémát a törvényszerűség egyoldalúsításában látom, abban, hogy hiába „a magyar szerző vagy mű az, ami *mozog*”, hiszen ez utóbbi is lerögzül, „*helyére kerül*” „a komparatív-retorikai szerkezetben” (ld. 79).

A komparatizmus, mint világirodalmi utalás jogosságát paradox módon nem az adja, ha beigazolódnak a(z egyoldalú) hatás, hanem ha képes elkerülni az efféle „helyretételt”. A kérdés az Ottlik–Waugh-párhuzam esetében is az, hogy lehet-e köztük úgy összehasonlítást tenni, hogy közben ne válják egyikük sem ama bizonyos arkhimédészi ponttá, világ-, illetve magyar irodalmi *helyé*. A világirodalmi helyként rögzülés, a trópusá válás ha nem is „elkerülése”, mindenesetre mérséklése talán abban áll, hogy az összehasonlítás képes legyen annak érzékeltetésére, hogy a kapcsolat a tagok közt akár *oda-vissza* is fennállhatna, mintha a hasonlítóra is hatna „visszafelé” a hasonlított. Tandori szövege – bár nem jut el a kimondásáig – közel áll egy efféle értelmezéshez. Az Ottlik-életmű talán valóban sokat köszönhet Waugh-nak. Az viszont biztos, hogy „a magyar Waugh” aligha mentesülhet Ottlik hatásától. Ennek igazolásához az említett, Ottlik fordítói és olvasói gyakorlatának nagyobb figyelmet szentelő vizsgálatra volna szükség.

Klimó Árpád (Berlin) **National History Cults. Hungary in the 19th and 20th Century**

General remarks: What is „Geschichtskultur“?

“National histories” as élite narratives of the past of imagined communities became important in relation to the rise of the Nation states in Western societies since the late 18th century. Legitimation of power or revolt, political orientation for the new ethnic defined political systems and the different groups that acted within these, and in general the very existence of a nation was explained, interpreted, and discussed by these narratives. History of men shaped by paradigms of the history of nature (evolution, development, rise/fall), and formulated in continuation and/or conflict with older dynastic and religious, mostly jewish-christian, narratives (chosen people, apocalypse/salvation) functioned as intellectual frameworks, open to both materialistic and idealistic philosophical conceptions. In this perspective national history narratives used older narratives, melted them together in a new way and combining them with new collective ideologies, such as the „people” of which French revolutionaries spoke in 1789. So, history was only one of many possible ways of legitimizing, explaining, or changing a political system. It was part of the cultural field in which societies debated their possible ways of collective action.

In contrast to older views which regarded history as an autonomous field of thought, history should be imbedded within a broader concept, such as „Geschichtskultur.”⁴⁹² What does „culture of history” mean? It includes all different political, aesthetic and cognitive ways a given culture treats interpreted data of the past. Academic history writing is just one, and surely not the most popular part of such a culture. Speeches of politicians, prayers of priests, paintings, statues, songs, spontaneous popular acts, but also quizz shows or comic strips can be expressions of a *Geschichtskultur*.

Theoretical Concept: National History Cults

In consideration of the broadness of the concept *Geschichtskultur*, I would plea for the study of single, distinguishable parts of a culture of history, „history cults”, identified by the historical object that constitutes them. History cults, as f. e. the cults of a national hero, a specific historical event, a certain piece of art, are in a certain way, modern variations of the cults of Saints and Relics, derived from the late ancient period.⁴⁹³

The word „cult” contains since Paulus a dualistic and polemic connotation: the antagonism between body and mind, between the Latin word „cultus” with its broad practical meaning (cultivation) and the spiritualized version of religion radicalised in early Protestantism.⁴⁹⁴ The tensions between specialists of the dogma and the praticians of the cult, between functionaries and activists, between protest and legitimacy, are all embodied by this term. The historical phenomenon, the remembered objects (persons, events, original myths, eras) and the struggles over their meanings remain in the centre of interest of my study. By „national history cult” I understand a form of organized enthusiasm, that emphasise the meaning of a certain object (a person, an event, an epoch) related to the history (interpreted past) of an imagined community called „nation” and that aim at the

⁴⁹² For two different approaches cfr. HARDTWIG, Wolfgang, *Geschichtskultur und Wissenschaft*, dtv: München 1990; RÜSEN, Jörn, *Historische Orientierung*, Böhlau: Köln et al. 1994.

⁴⁹³ ANGENDT, Arnold, *Heilige und Reliquien*. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart. C. H. Beck: München 1997.

⁴⁹⁴ SCHMIDT-BIGGEMANN, W[ilhelm], ‘Kult’, in: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Bd. 4, Wiss. Buchgesellschaft: Darmstadt 1976, 1300–1309.

continuity of this totality. This concept is using both anthropological approaches for the analyses of the cults as well as the *Begriffsgeschichte* of the term „kultusz” which was introduced in Hungary during the 19th Century as an expression *outside* the field of religious practice.⁴⁹⁵ This extension of the semantic field of the term „kultusz” took place at the same time, when numerous forms of veneration of objects related to the national history (as well as art, literature, etc.) began to flourish. By using both approaches both the practices and the transfer of ideas can be studied which is important for understanding how the secularisation/sacralisation of politics functioned.

National history cults can be distinguished by their relationship to the pre-modern feudalistic statehood and its religious foundation. Two ideal-types of national history cults can be distinguished: (1) the national-revolutionary ideal type with the „people” as main actor fighting for its „eternal freedom” (France: 1789, Germany: Luther/antinapoleonic liberation wars, Italy: Risorgimento, Hungary: 1848), (2) the national-conservative ideal type with the „state” as main actor and its dynastic foundation myth in its centre (France/Germany: Charlemagne/Karl der Grosse, Italy: foundation of Piedmont, Hungary: Saint Stephen). There exists no direct relationship between these national history cults and specific political movements: Any movement used any of the different cults for its own history politics, although they used those cults with different intensity and with various forms of adjustments to their political ideas and goals.

The example of Hungary: 1848 and Saint Stephen

For the Hungarian national movement, the marking of a cultural boundary toward Austrian-German influences was one of the main, and maybe the most difficult goals in the 19th century. The cult of 1848, an event which was interpreted by using binary oppositions, could be used for this, if all the Austrians/Germans that fought against the Habsburg dynasty were not mentioned as well as the Hungarians that fought on their side were left out of the narrative that functioned as the basis of the cult of 1848.⁴⁹⁶ The erections of statues of Petőfi and Kossuth were positive expressions of this cult, while the attempts to bomb the statue of Haynau can be called the negative side of it, not less important than the other.⁴⁹⁷ After the end of the Habsburg monarchy, the cult was used by the left and right-wing opposition to express their protest against the conservative and authoritarian regime of Horthy. On March 15th 1937 so called „race-defenders” claimed the legacy of 1848 as a fight of the „Hungarian race” while at the same time the antifascist opposition movement. A similar polarization of the cult of the wars of liberation against Napoleon could be found in Germany during the Second World War: while the nazis claimed to be the successors of this popular uprising, the communists conjured up the image of the russian-“german” alliance of 1815. In 1948, the celebrations of the centenaries of the revolution were used by the Stalinists in Budapest and East-Berlin to propagate the new social and political order. When symbols of 1848 became powerful weapons during the 1956-uprising against this very dictatorship, the popular narratives of the two Hungarian national revolutions of the 19th and 20th century were related to each other, representing different expressions of the same eternal fight for freedom of the Hungarian *people*, no matter, against whom: Germans, Slavs, others.

The cult of 1848 was particularly popular among Protestant intellectuals, although the confessional subtext of its narrative lost its importance after the 1950s when the Communist Party oppressed both churches and tried to secularise national history.⁴⁹⁸ This had to do with the engagement of

⁴⁹⁵ ‘kultusz’, in: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. II. köt., Akadémiai: Budapest 1970, 666f.

⁴⁹⁶ See also: KLIMÓ, Árpád v., *1848/49 in der politischen Kultur Ungarns*, in: *1848 im europäischen Kontext*. Hrsg. v. Helgard FRÖHLICH; Margarete GRANDNER und Michael WEINZIERL, Wien: Turia und Kant 1999, 204-222.

⁴⁹⁷ ‘Szeless baloldal’, in: *Pallas Nagy Lexikona*, Bd. XV. [? A szerk.]

⁴⁹⁸ KLIMÓ, Árpád v., *Die gespaltene Vergangenheit*. Die großen christlichen Kirchen im Kampf um die Nationalgeschichte Ungarns 1920–48, in: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 47/10 (1999), 874-891.

many Protestants, such as Kossuth, Petőfi etc. during the Revolution, the alliance of liberalism and Calvinism and the loyalty of a part of the Catholic episcopate to the Habsburgs. The Protestant version of the cult omitted the fact that the overwhelming majority of the 1848-ers were Catholics, like the nationalist version of it left out the participation of Germans, Slovaks and others. Nevertheless, the Protestant élites in Hungary were very successful in painting the cult in their colours. Because of this success, the Catholic élite focused on the development of a different national history cult, the cult of king Saint Stephen I., founder of the Hungarian medieval kingdom at the beginning of the 11th Century. In the same year 1860, when on March 15th a small group of students and journeymen commemorated publicly in Pest the victims of 1848 and the police shot one of the demonstrators which resulted in the elevation of the day to a national remembrance day (by law since 1928), the Catholic Primate of Hungary, transformed the procession of the hand relic of Saint Stephen, a baroque dynastic and religious cult, into a national history cult, stressing the legitimate claims of Hungarian independence of Habsburg rule.⁴⁹⁹ After the First World War the cult of Saint Stephen could be used for the propaganda of the restoration of the Hungarian kingdom destroyed by the treaty of Trianon as well as for the idea of a national-Christian state, the two main elements of the ideology of the Horthy regime. After 1945, Cardinal Mindszenty mobilised hundreds of thousands of people in the name of Saint Stephen, protesting against the radical social and political changes enforced by the communists. When the communist dictatorship lay in agony, the different new political groups, reform-communists among them, referred to *both* history cults, when trying to outline the peculiarities of the Hungarian national past. The integration into the Western world, the membership in NATO and the European Union, were propagated by use of their most popular symbols. Academic history writing remains, as it always was, only a small and not very popular, part of Hungarian *Geschichtskultur*.

Hungarian national history cults compared to German and Italian

That the most popular and politically significant national history cults in Hungary, Germany and Italy have a lot of elements in common, is not very surprising. All three national movements emerged as results of the intellectual and political irritations the French Revolution caused in the world. All three were in search of their *Quatorze Juillet* as an original myth that represented the rise of the political consciousness of the French people as a political nation, *un et indivisible*.⁵⁰⁰ All over Europe national-democratic activists tried to construct a similar narrative for their own cause. In March of 1848, Hungarians, Italians and (a part of the) Germans seemed to have found their national-democratic origin, when all three movements seemed to have defeated their most powerful common enemy, Metternich. But only in Hungary the beginning of the revolution of 1848 became later a *lieu de mémoire* similar to 14th of July in France. Why that? First, because Hungary had a political centre like Paris, whereas Germany and Italy were, and still remained until today, polycentred states. Second, because the modern Hungarian nation-state had a medieval predecessor, that could be used for the construction of a theory of continuation, the idea of kingdom of Saint Stephen. In Germany, the „Römisches Reich Deutscher Nation” was now divided into many states, in Italy, the cult of the ancient Roman empire played a similar role, but could not be used for the construction of a continuity, only later, by addition of the catholic myth of Rome. But for this, the conflict between nation-state and church had to be reconciled. Third, because the Hungarian revolution of 1848/49 lasted longer than the different Italian and German uprisings and its failure could be interpreted as a defeat against foreign armies: Austrian and Russian. So, like during the French revolution, the construction of foreign enemies played a crucial role in the construction of

⁴⁹⁹ KLIMÓ, Árpád v., *A nemzet Szent Jobbja. A nemzeti-vallási kultuszok funkcióiról*, in: Replika 37 (September 1999), S. 45-56.

⁵⁰⁰ AMALVI, Christian, *Le 14-Juillet. Du Dies irae à Jour de fête*, in: NORA, Pierre (Hg.), *Lex lieux de mémoire*, Bd. I, Gallimard: Paris 1984, 421-472.

the national-democratic narrative. In Italy and Germany, 1848, had more the character of a civil war and did not fail because of foreign interventions.

The success of the counter-cult to 1848, that of Saint Stephen, to which no equivalent exists in France, can be explained by the strength of conservative and catholic groups in Hungary, a fact that prevented a similar Jacobinist hegemony as in republican France. There, the cult of king Clovis of France, baptised in 496, could not, even with the support of the Pope, become an important national history cult. The figure of *Charlemagne/Karl der Grosse*, is even more difficult, because this king was always claimed by both German and French nationalists as founder of their nation state.⁵⁰¹ It seems as if national movements that did not succeed in constructing national history cults during the 19th century like Hungary, Switzerland or the French Republic did, could not „catch up” on this in the 20th century, because the totalitarian movements then transcended the nation state in their racist or internationalist goals while the consumer society of the late 20th century did not need this form of legitimacy any more.

⁵⁰¹ PAPE, Matthias, *Der Karlskult an Wendepunkten der neueren deutschen Geschichte*, in: Historisches Jahrbuch (Görres-Gesellschaft) 120 (2000), 128-181.

Korompay H. János (Budapest) Egy életmű önvédelme

(Horváth János *A reformáció jegyében* című könyvének megjelenéséről)

Másfél évvel nyugdíjba menetele után Horváth János egykori, Eötvös Collegium-beli tanítványának és barátjának, Eckhardt Sándornak írt levelében a „minden Magyar Auctorságról” való lemondás gondolatát fogalmazta meg (1949. december 21.). Úgy hisszük, paradox módon ez volt egyik legfőbb oka annak, hogy a Rákosi-korszakban négy munkáját adták ki; ezek: a *Rendszeres magyar verstan* (1951), *A reformáció jegyében* (1953), *Kisfaludy Károly és íróbarátai* (1955) és a *Tanulmányok* (1956).

Közlük a második, *A reformáció jegyében* megjelentetése már 1949-ben szóba került. Horváth János szavaival (*Válasz a lektori jelentésekre*, 1952. október 16.): „nem is ajánltam fel kiadásra az Akadémiának, s csak egyenes felszólításra nyújtottam be. Mikor aztán két évi hevertetés után sem kaptam felőle hírt, visszakértem. Az I. osztály a múlt évben is tudtom nélkül vette fel 1952-i kiadványtervébe, s a folyó év elején ismét hivatalos felszólítás következtében adtam át a kijelölt lektorok egyikének.”

A megjelentetés felelős szerve tehát az I. osztály volt: ott választották ki a kiadható műveket s a hozzájuk rendelt lektorokat, akiknek funkciója voltaképpen a cenzorokéval egyezett meg. Ezt bizonyítja az Irodalmi Újságnak az az 1952. november 4-i tudósítása a *Lektori konferenciáról*, amelyet október végén rendezett a Népművelési Minisztérium Irodalmi Főosztálya a könyvkiadók lektorai számára (az újságkivágás Horváth János hagyatékából való). Ők – így szól a beszámoló – „az új magyar irodalomnak és könyvkiadásnak egyik igen fontos őrhelyén dolgoznak”. Simó Jenő, a Szépirodalmi Könyvkiadó lektorátusának vezetője szerint „a lektor ma az irodalom pártirányításának közvetítője. Állami alkalmazott, akinek éberem kell őrködnie, sőt gondoskodnia arról, hogy a kiadásra kerülő könyvek pártunk és államunk kultúrpolitikájának megfeleljenek.” A névtelen híradás szerzője úgy összegez, hogy „Az író benyújtott kéziratával egy állampolgár véleményét fejezi ki, a lektor ezzel szemben az egész dolgozó nép államának véleményét képviseli, és arra hivatott, hogy megállapítsa: mennyiben egyezik az író álláspontja a dolgozó nép álláspontjával.” Ötven év távlatának biztonságában könnyű lenne arról élcelődni, hogy mi lehetett a dolgozó nép álláspontja a reformáció korának irodalmáról. A fő kérdést azonban az jelenti, hogy *A reformáció jegyében* mindezen akadályok ellenére hogyan jelenhetett meg 1953 márciusában, s a fennmaradt dokumentáció alapján hogyan viselkedett az ideológiai kontroll összes résztvevője.

1951 októberének elején az Akadémiai Kiadó meg kívánta kötni a könyv kiadására vonatkozó szerződést (1951. szeptember 28.), Horváth János válasza azt azonban a lektorok véleményétől tette függővé (október 1.). Az egyik lektor Révész Imre református püspök, akadémikus, nyugalmazott egyetemi tanár volt. 1951 második felében két magánlevelet küldött: az elsőben „pótolhatatlan becsű”-nek nevezi a kéziratot (augusztus 23.), a másodikban pedig „pompás, monumentális épület”-nek, hozzátéve, hogy „Változtatásokat [...] leginkább abban a tekintetben fognak kívánni, hogy a társadalomtörténeti vonatkozásokat, főképen pedig a plebejus irányú motiválásokat erősebben emeld ki. De ez Neked nem fog nehézséget okozni, hiszen ez az anyag is a kisujjodban van.” (október 16.) Ez a bizalmas közlés két szempontból is lényeges: egyrészt baráti (vagy inkább kollegiális) szinten előlegezi a várható hivatalos véleménynyilvánítás lényegét, másrészt pedig lehetségesnek tartja, hogy a mű írója eleget tesz majd az ideológiai szempontú átdolgozás feladatának.

Horváth János e vélemény ismeretében kapja meg 1952 elején az MTA I. Osztályának hivatalos levelét, amelyben Nagy Péter „mb. szaktitkár” arról értesíti, hogy „az osztályvezetőség a XVI. sz. magyar irodalmáról szóló műve lektorául Révész Imre és Trencsényi Waldapfel József akadémikusokat, technikai szerkesztőjéül pedig Klaniczay Tibort jelölte ki. Kérem, szíveskedjék a

mű kéziratát hozzánk vagy a kiadóhoz mielőbb eljuttatni (szükség esetén érte küldünk), hogy a bírálathoz megtegyék és a mű mielőbb napvilágot láthasson.” (január 4.) Ennek nyomán vitték el a kéziratot, immár hivatalosan (január 16.), Révész Imréhez, akivel az Akadémiai Kiadó februárban meg is kötötte a szerződést (1952. február 12.).

1952. március 3-ára el is készült az első lektori jelentés, mint arról Révész Imre a következő levélben referál: „Mélyen tisztelt kedves Bátyám, a mai napon beadtam Nagy Péter szaktitkár saját kezébe a könyvedről szóló lektori jelentésemet (11 1/2 sűrűn gépelt ív) három példányban. Azt mondja, hogy az egyiket rövidesen el fogják Neked küldeni. Ha késnének vele, tudjad, hogy egy 4-ik példány nálam is van s azzal bármikor szolgálhatok barátilag, kéz alatt. Szerettem remélni, hogy jelentésemet elnéző megértéssel fogod olvasni: azt is, amit mondok, azt is amit *nem* mondok benne – és azt is, amit *másképp* mondok, mint ahogy az Irántad való tudományos respektusom és szívbeli hajlandóságom diktálta volna. »Nolite timere bonum est si omnes consentiunt ego non contradico.« Minden attól függ, hogy a *vesszőket* hogy rakjuk fel! El kell viselni, ha mi vesszőt még az én hátamra s a Tiédre is találnak rakni. De én bármit is vállalnék vesszőből, csak megjelenhetnék pompás szép nagy köteted.”

Ez a levél jó példája annak a megoldásnak, amelyet többen választhattak a félelem korában: elmondták, önmagukat fedezve, a kötelező penzumot (vagy, mint látni fogjuk, annál többet is), és közvetlenül *azután*, bizalmas szinten, megvallották a másinak és elnézést kértek érte.

Horváth János válasza továbbra is tegez, de állásfoglalása és érvei hivatalosak, és számos esetben megegyeznek azzal a válasszal, amellyel az év őszén a két lektori jelentésre reagál. A helyzet megítélése is más, mint lektoráé: „Amit előre is sejtettem, azt jelentésed kétségtelenné teszi számomra: az Akadémiai Kiadó, hiába híresztelték az ellenkezőjét, nem vállalhatja könyved kiadását. Reám pazarolt dícséreteid őt nem indítják meg, a felsorolt adathibákkal nem sokat törődik; ő csak azt a *hiányt* veszi tudomásul, amelyet jelentésedben nagy nyomatékkal konstatálnak lát, meg azon részlet-észrevételeidet, melyek ideológiai elégtelenségemre mutatnak rá.” (1952. április 11.) E választ olvasva eszünkbe jut az a tanács, amelyet Horváth János csaknem negyven évvel azelőtt adott Szekfű Gyulának: „Az a fő, hogy válaszodban ne mutasd ki, hogy bosszant az ostobaság, csak hidegen, külügyileg, Berchtoldosan.” (1913. november 28.)

Ennek jegyében olvasva tovább, a válaszlevél hangja néha metszően ironikus: „Neked, mint a Kiadó megbízottjának természetesen kötelességed volt felhívni az ő figyelmét minden, az ő szempontjából kifogásolható hiányra és részletre, s nem tehet mást a másik két bírálóm sem. A Kiadó pedig joggal kívánhatja tőlem, hogy ezeken változtassak.” Az abszurd természetesnek minősül és a személyes vélemény semmivé lesz itt a *másik* részéről, önmagáról szólva azonban másként ítél: „Én viszont azt nem tehetem meg: ahhoz a tudományhoz, amelyre ily átalakítás miatt szükség volna, én nem értek, ennél fogva csak elcsépelet közszóval, kölcsönvett fogalommal félcelhetném be saját szövegem hiányait, s mindenki előtt világossá válnék, hogy mindezt csak a kiadás lehetővé tétele végett teszem.”

Most következik a „hidegen, külügyileg” összeállított érvsorozat. „Ne vedd rossz néven, ha az említett hiányra és ideológiára vonatkozólag néhány megjegyzéssel untatlak. [...] Azt hiszem, jól teszi az, aki kellő tanultság nélkül nem fecseg gazdaságtörténeti alapokról egy irodalomtudományi műben. Irodalomtörténeti constructio megfelelhet a maga szakmai céljának gazdaságtörténetből kiinduló levezetés nélkül is, amint korábbi műveim irodalomtörténeti constructiója megállhatott »szellemtörténeti« deducálás nélkül. [...] Köztörténeti megalapozással én nem *magyarázni*, végső forrásaira visszavezetni akartam az irodalom jelenségeit, csak a szükséges történeti kerettudnivalókat kívántam közölni, az effélékben többnyire nem eléggé tájékozott olvasókkal. [...] Te a »gyökértelenül lebegne« kifejezésből vonod le azt a következtetést, mintha e köztörténeti elemekben gyökerét látnám az irodalmiaknak. A »gyökértelen« nem szerencsés kifejezés volt; de ott van egy pár sorral előbb, hogy az irodalmi termelést *befolyásoló* eseményekről akarom tájékoztatni olvasóimat. Különben annak is, amit te értettél »gyökéren«, vajon hol a gyökere? Vagy annak nincs? Az egy magától való törvény?”

A református Horváth János öntudatosan utasítja vissza a református püspök véleményét: „Hogy elfogultságomból »mintha« kiesném egy »kicsit« a kálvinista álláspont javára, azt még a »mintha«-val, meg egy »kicsit«-tel enyhítve sem állíthatni az idézett helyek alapján”. A szemléleti kifogás cáfolatában pedig Aranyhoz folyamodik: „Nekem is megbocsátható [...], ha minden irodalomtörténeti tanulmányomban egyszerűen megmondom, hogy ki mit írt, s nem kezdem a gazdaságtörténet Ádám-Éváján – mint ahogy Arany gúnyolja ki a tudomány haladását nem követő, a természetet még mindig a régi tudatlan módon leíró költőket A reggel című versében: »Földünk mind hegyesebb szög alatt fordítja keletnek A pontot, hol az én pusztai kis lakom áll,« stb. Ilyenforma tudákosság lenne az én gazdaságtörténészkedésem!”

Ezután folytatódik az I. osztállyal folytatott levelezés 1952 tavaszán: abban, hogy a bíráló eredményéről való hivatalos tájékoztatás késlekedik, Horváth János „a kiadástól való vonakodás jelét” látja s tájékoztatást kér. „Ha könyvemet, mint sejtem – írja –, kiadásra megfelelőnek nem találják, tessék intézkedni, hogy mielőbb visszakapjam.” (Nagy Péternek, 1952. május 6.)

Nagy Péter hamar, és nyilván kellő konzultáció után küldi a tájékoztatást: „Kérem, legyen meggyőződve arról, hogy mind az Akadémia I. osztálya, mind magam személyesen is fontosnak és szükségesnek tartjuk a »XVI. század« megjelenését. Mint Professzor Úr is nyilván tudja, a mű lektorai Révész Imre és Trencsényi Waldapfel Imre [a lapszálon: „?”] akadémikusok; Révész akadémikus a lektorálással végzett, legjobb tudomásom szerint észrevételeit Professzor Úrral közvetlenül közölte; Trencsényi Waldapfel Imre rektori teendőire és számos más elfoglaltságára való tekintettel az egyetemi tanév ideje alatt nem tud úgy elmélyedni az anyagban, amint azt szeretné. Ezért abban állapotunk meg vele, hogy lektori munkájával legkésőbb június 15-ig végez. Meg vagyok győződve arról, hogy ezután az időpont után a mű nyomdai munkálatai hamarosan megkezdődhetnek.” (1952. május 10.)

Ez a levél azon túl, hogy személyi változásról tudósít (nem volt mindegy, hogy magyar irodalomtörténész vagy klasszika-filológus készíti ezt a jelentést, s az sem, hogy melyik), azzal az ígérettel biztat, hogy a lektorálás utáni átdolgozás nem kíván majd sok időt. Horváth János azonban láthatólag nem reménykedik: válaszában tisztázza, hogy „puszta baráti szívességből” kapta meg Révész jelentését, s csak most tudta meg, hogy a másik lektor Trencsényi Waldapfel Imre lett. Nem tesz szemrehányást amiatt, hogy az Akadémia összetéveszti a hivatalos szintet a priváttal, s hogy minden indoklás nélkül változtat a korábbi határozaton: levele a tényeket rögzíti. *A rendszeres magyar verstan* vitájából indul ki, amelyet az előző hónapban rendeztek:

„Elképzelem, minő fogadtatásban részesülne XVI. Századom, mint hibáztatnák annak lektorait és az Akadémiát, hiszen annak történeti anyaga (tárgya), a maga annak idején korszerű politikai, társadalmi és vallási kapcsolataival százszor több fogódzót adna a hibáztató kritikának, mint Verstanom. [...] Mind ezeknél fogva, megköszönve az Akadémia, Ön és mindazok szíves jóindulatát, akik könyvemet meg akarták jelentetni: ismételten kérem, tessék visszajuttatni hozzám, minden zaj nélkül, a mű beadott példányát, s azzal Tr.W. Imre t. kollegámat is mentesíteni e nagy terjedelmű munka fárasztó és végül is céltalannak bizonyulandó végigböngészése alól.”

A „Magyar Auctor” tehát lemond a könyv megjelenéséről. Szembetűnő a szerepek cseréje: a cenzor, feladata szerint, csak akkor szokta engedélyezni a kiadást, ha a szerző hozzájárul a szükséges változtatások elvégzéséhez. Most, az egyik jelentés birtokában, Horváth János fel kívánja menteni másik lektorát e feladat elvégzése alól; az I. osztály azonban, a cenzúra működtetője és a megjelenésért felelős intézmény, rá kívánja venni a könyv íróját arra, engedje meg, hogy a másik jelentést is megírassák munkájáról. Nagy Péter a következőket írja: „Meggyőződésem az – és ez nemcsak az én meggyőződésem –, hogy Professzor Úr aggályai nem indokoltak; tudomásom szerint az osztály ragaszkodik ahhoz, hogy a XVI. század irodalmáról írott nagy műve mielőbb napvilágot láthasson.” Az Akadémia képviselője úgy látja, a verstani vitának, s azon belül Devecseri hozzászólásának nincs elhatározó jelentősége, s ismételten kéri Horváth Jánost, „ne veszítse el se kedvét, se türelmét; műve megjelenése minden magyar irodalomtörténésznek és az egész magyar irodalomtörténeti kutatásnak feltétlen érdeke”. (1952. május 29.)

A szeptember végéig tartó csend, úgy látszik, beleegyezést jelent: ekkor kapja a szerző a következő levelet: „Mélyen tisztelt Professzor Úr! Mellékelten megküldöm »Irodalmunk története a reformáció korában« c. könyvről beérkezett lektori véleményeket. Remélem, hogy a jövő hét egyik napján személyesen is felkereshetem. Tisztelettel és meleg üdvözléssel Waldapfel József osztálytitkár”. (1952. szeptember 29.)

Nem tudjuk, hogy a lektorálásért felelős tanítvány, aki egyszerre két irányban volt elkötelezve, valóban elment-e Horváth János lakására, s ha igen, miről folyt ott a szó. Azt viszont tudjuk, hogy az október 16-án elküldött hivatalos válasz a lektori jelentésekre a kor egyik leghatározottabb vitája a marxista irodalomfelfogással.

Első felében a részletekről volt szó. Néhány idézet a szövegből:

„48. 1.: Jónás próféta »faji fölény-érzete« helyett »elfogultságát« írtam, noha azon a helyen a teológiai képzettségű Katona Lajos értelmezésére támaszkodtam; de a törölt kifejezést mindkét bírálóm helyteleníti; Révész egyebek közt azért is, mert ahhoz »óhatatlan fasiszta íz tapad«. Remélem, jelentésének olvasói Révész ekörüli fejtegetéseit nem fogják úgy értelmezni, mintha azokra én adtam volna okot. Én u.i. éppen e »faji fölény-érzet« megszügyenítettését ismertettem Batizi éneke nyomán.

[...] 3. *Trencsényi-Waldapfel Imre megjegyzései közül figyelembe vettem a következőket:* 5. 1. Moszkva említése Báthori tervében: kimarad, mert bírálóm »bántó«-nak érzi (noha az történeti tény).

[...] 496: a lutheri reformáció társadalomtanáról Justus Hashagen cikke nyomán közölt részletet töröltem, mert az – mint Trencsényi-Waldapfel megállapítja – egyoldalúan Luthernek csak későbbi álláspontját tünteti fel. Azzal szemben Engelsnek »A német parasztháború« c. könyvére hivatkoznom (melyet bírálóm megküldeni is szíves volt), így tárgyalanná vált. S Engelsre hivatkozni nem is ily részletkérdésben, hanem egy általános (könyvemben hiányzó) alapvetésben volna helyén.

[...] 5. *Álláspontom a könyv egész szellemét illető általánosabb hibáztatások tekintetében.*

a) Mindkét bírálóm kifogásolja a *társadalom- és gazdaságtörténeti alapvetés hiányát*, s mint a fentiekből is kitetszik, ebbeli vonatkozásoknak a részletekben is mellőzését, vagy nem eléggé nyomatékos kiemelését. Sajnos, ezeken a bajokon, megfelelő készség és gyakorlat híján, nem segíthetek. Ami az általánosabb alapvetést illeti, az ahhoz való ismereteket csak másod-harmad kézből vehetném, anélkül, hogy az emberi akarattól független gazdaságtörténeti törvényekről, s a XVI. századi magyar gazdaságtörténet konkrétumairól megbízható ismereteim lennének. Ilyen »alapvetés« kontárkodás lenne! Engem, mondhatom, nagyon érdekelne oly irodalomtörténet, mely gazdasági alaptörvényekből volna mintegy deducálva, de én olyat írni nem tudok. Aki pedig olyanra vállalkozik, az kitűnő közgazdász, s éppoly kitűnő irodalomtörténész legyen egyúttal, nehogy majd éppen a sajátlagos irodalmi szempontok szoruljanak hátra konstrukciójában. Emezek nem is mind vezethetők le gazdaságtörténeti alapból: egyéni különbségeket (hajlam, tehetség, temperamentum különbözőségeit) semmiféle alaptörvényre nem tudunk visszavezetni. [...] [M]eggyőződése, hogy irodalomtörténeti konstrukció megfelelhet a maga szerény *szakmai* céljának gazdaságtörténetből kiinduló levezetés nélkül is; és ha az »alap« mibenlétéről nem oktatom is ki (illetéktelenül) olvasóimat, a »feléptmény«-ben talán tűrhetően elkalauzolhatom őket.”

A következő cenzúra ilyenkor úgy dönt, gondolhatnánk, hogy a könyv nem jelenik meg. De tudjuk, hogy a szerző már többször visszakérte a kéziratot, s a procedura az Akadémia kérésére folyt tovább. Mi lesz a következő lépés? A hivatal ellentmond önmagának, s mégis elakad a kiadás folyamata? Vagy, a lektori jelentéseket komolyan véve, Horváth Jánosnak módosítania kell, legalább részben, a kifogásolt szemléletet? Varga József, az I. osztály új képviselője, két héttel a szerzői válasz beküldése után, a következő tájékoztatást küldi: „Kedves Professzor Úr! A múlt hét első napjaiban megkaptam a lektori véleményekre adott összefoglaló válaszát. Ezt a választ Waldapfel professzor úr utasítására lemásoltattuk és megküldtük a lektoroknak, de ettől függetlenül megtettük a lépéseket a könyv sürgős nyomdábaadása ügyében is: az Akadémia kiadót értesítettük,

hogy a szerződést haladéktalanul kösse meg Professzor úrral. Mihelyt a szerződést megkötik, gondoskodunk arról, hogy a könyv azonnal nyomdába kerüljön.” (1952. október 30.) Két nappal később Fábián Pál szaktitkár expressz levelet küld: „Ma kaptuk meg Waldapfel József professzor úr utasítását, amelyben közli, hogy »A reformáció jegyében« c. könyv haladéktalanul átadandó a kiadónak. A könyv szedhető. Értesítettük az Akadémiai kiadót, hogy a szerződést azonnal kösse meg Professzor úrral.” (1952. november 1.) Ezen a levélen a következő rájegyzés található: „Nov. 4-én a kéziratot átadtam a Kiadónak.”

Az 1952. november 12-én megkötött szerződés után már karácsony előtt megkezdődött a korrektúrák javítása. A kiadói ütemterv szerint a könyvnek 1953. február 28-án kellett megjelennie. De nem hárult el minden akadály. Fennmaradt Horváth János vejének, Korompay Bertalannak Pais Dezsőhöz szóló, 1953. február 27-én kelt levele, amely szerint Waldapfel József „megtiltotta [...] az akadémiai kiadóban H. J. könyve terjesztését azzal, hogy még előbb az osztálynak és a pártnak kell döntenie a könyv terjeszthetőségéről (vagyis sorsáról). H. J. erről nem tud.” Jó volna – folytatódik a levél –, ha Pais Dezső „módját tudná ejteni a helyzet kipuhatolásának.”

A megjelent kötetből a szerző március 7-én öt tiszteletpéldányt kapott. A – rendkívül alacsony – példányszám pontosan nem ismeretes, a bolti ár ellenben igen magas: 125 Ft. Március 30-án az I. osztály vitaülést rendezett a könyvről: a vitaindító Tolnai Gábor levelező tag volt, aki az Irodalmi Újság április 9-i számában adott erről beszámolót, egyebek közt a következőket írva: „A több mint 500 oldalas nagy monográfia elsősorban a szakemberek számára fontos forrás, azonban helytelen módszere, téves ideológiai alapvetése folytán indokolt, hogy nagyobb nyilvánosság előtt is foglalkozzunk vele.” A szerző nem jelent meg a vitán. Koltay-Kastner Jenő közvetlen ezután nyílt levelezőlapon írta neki, hogy „Az Irodalmi Újság »torzító« cikkét olvastam. Úgy tudom nem fedi írójának négy szem közti véleményét könyvedről. Nem fontos! várjuk a következő kötetet!” (1953. április 15.)

A könyv terjesztésének korlátozását Bibó István két levele is megerősíti, aki 1954 nyarán fordult a szerzőhöz: „apósom, Ravasz László püspök úr, régebbi idő óta megbízott azzal, hogy Professzor Urnak »A reformáció jegyében« c. munkáját megvegyem, vagy megszerzésének módját megkeressem. Eddig ebben teljesen sikertelenül jártam s ezúton kérdezem meg Professzor Urat, hogy nem tudna-e segítségünkre lenni egy példány megszerzésében a kiadónál.” (1954. július 7.) Ugyanő három hónappal később, Horváth János lapját és értesítését megköszönve számolt be arról, hogy a művet sikerült megkapnia az Akadémiai Kiadónál, „ahol a túlzott elterjedés ellen nemcsak a példányok ritkasága, hanem az ára is meglehetősen védi” (október 10.).

1957 januárjában Horváth János szerződést kötött a Gondolat Kiadóval: „Szerző átengedi a kiadónak négy irodalomtörténeti művének kiadási jogát.” *A reformáció jegyében*, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfigig*, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* és *Az irodalmi műveltség megoszlása* jelent volna meg újra. Közülük egyedül az elsőt adták ki megint: márciusban kötötték meg a szerződést, s az elkészült példányokat szeptemberben szállították. Azóta a többi is újból megjelent az Akadémiai Kiadónál: a második a centenáriumi évében, 1978-ban, a két utolsó pedig 1988-ban.

Marczell Péter (*Genève*) A Csoma-kultusz és a politika

„Kőrösi Csoma Sándor... a mindenkori nemzeti pantheon bevett alakja”.⁵⁰² Kultuszához nem fér kétség. Az alábbiakban ennek a tiszteletnek 180 éves történetében azonosítom és röviden jellemzem annak főbb terjesztőit, előmozdítóit, majd – a mondanivalóhoz fórumot adó Kultusz–Autorizáció–Kisajátítás szimpózium szempontjaihoz alkalmazkodva – vázolom a kisajátítás legkirívóbb megnyilvánulásait, végül pedig néhány alapvető megállapítással ellensúlyozom a mondottak látszólagos negatívumait. Vállalkozásom merészségében szóljon mentségemre, hogy ha munkám szükségszerűen hozzávetőleges, hiányos és egyes megítéléseiben szubjektív is, aránytévesztésekkel és judiciumbeli eltolódásokkal vádolható, küszködik a kronológiával és sok benne az átfedés: fontos önismereti hézagot igyekszik pótolni.

A kultusz fő terjesztői

Csoma legendájának alapját maga az érintett teremtette meg, amikor Teheránból 1820-ban a nagyenyedi kollégium patrónusaihoz fordult anyagi segítségért, s drámai levele országos gyűjtéshez vezetett. Alapítványai a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium és a kézdivásárhelyi katonai iskola részére az esetleges feledés megelőzését is szolgálták. Tiszteletének terjesztését, teljesítményeinek népszerűsítését és emlékének ápolását olyan rendkívüli egyéniségeknek köszönhetette, akik őt intézményes háttérrel politikai (vagy legalábbis kultúrpolitikai) jellegű terveikhez használták fel.⁵⁰³ Ebből csak a magyaroknál lett kultusz.⁵⁰⁴ A kegyeletbe torkollt fölbuzdulás fejlődésében többnyire nehezen szétválasztható egyedi és kollektív erők játszottak közre, több mint egy tucatot említek meg közülük a továbbiakban, mégpedig időrendi sorrendben.

A Tudományos Gyűjtemény (1817–1841) ez a Trattner Mátyás (1745–1828) nyomdász és könyvkiadó költségén havonta megjelenő folyóirat nemzeti tudományos elvárást elégített ki a maga Csomát érintő korszakában, tehát 1820 és 1836 között. Megbízhatóan tájékoztatott, közleményeinek minőségét elismert szakemberekből és írókból összetevődő szerkesztőgárda szavatolta. Teleki

⁵⁰² FARKAS Attila Márton: *Buddhizmus Magyarországon avagy az alternatív vallásosság egy típusának anatómiája*. 1998. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, 152. Budapest. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek 50. Ezt a közhelyet azért érdemes hivatkozással idézni, mert új keletű, s az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson a fiatal Dallos Csaba is átveszi, pedig ott nem köti a múlt. Fontos információit dolgozatom több helyen gyümölcsözteti.

⁵⁰³ Ez alól az egyetlen kivételnek Baktay Ervin tűnik.

⁵⁰⁴ Külföldön Csoma első csodáló felkarolói (W. Moorcroft, J. G. Gerard, A. Campbell) a Kelet-indiai Társaság szolgálatában álló tudatos imperialisták voltak; könyvtárosi alkalmazója, a független Bengáliai Ázsiai Társaság, az akkori kalkuttai kormánnyal ütköző, sajátos kultúrstratégiát folytatott; s a későbbi tisztelők között is előfordultak politikailag exponált személyiségek (pl. Th.-M. Pavie, J. Barthélemy-Saint Hilaire, C. R. Markham, L. A. Waddell). Támogatása fejében az első csoport és kormánya felhasználta a magyar peregrinus nyelvismereteit és himalájai tartózkodásait, s nem vetette meg azok rá is hízogó presztízsét, de egy jelentős kivétellel máskülönben nem próbált meg székelly pártfogoltjából tőkét kovácsolni. (A kivétel Csoma részvételének terve volt egy Bhutánba menesztett, kémkedéssel összekötött, diplomáciai küldöttségben, amely alól az érintett nyilvánvalóan kibújt.) Az utánuk jövő elismerések-tisztelgések általában az orientalisztika, illetve annak keretén belül a tibetisztika hivatásos gyakorlásából következtek. Távlatukban a magyar keletkutató ünnepélyes bódhizattá válva (boszattcuvá) nyilvánítása 1933-ban Tokióban rendkívüli, japán–magyar külügyi érdekek diktálta mozzanatnak tűnik. (Ld. MARCZELL Péter: *Bodhizattva Csoma: ábránd vagy valóság?* 1997. Confessio. XXI. 1. 47–55.) A többi megnyilvánulást szinte mindig hazafias magyarok vagy (sokszor velük összefonódva) maga a magyar állam eszközölte ki, illetve szervezte meg. (Ez alól jelentős kivételt Sir E. D. Ross tevékenysége látszik képezni.)

József gróf elképzeléseinek megfelelően a rendiség elvének érvényesítése helyett egy új, polgáris és művelt nemzeteszmény kibontakoztatására törekedett. Népszerűsített értékeiből a munkával, tettel való kitűnést frappánsan példázta a cselekvő, feladatának élő, szerénységéről nevezetes Kőrösi. Érthető tehát, hogy a lap első szerkesztője (1817–1827), Thaisz András (1789–1840) ügyvéd következetesen tüzelte a közvéleményt a Távol-Keletnek indult akademitai vállalkozása érdekében, s az ő kiadója kezelte azt a segélypénzt, amely az orbai széki eredetkutató útjának támogatására szervezett országos gyűjtésből folyt be.⁵⁰⁵

A Magyar Tudós Társaság (1825) – a későbbi Magyar Tudományos Akadémia – Széchenyi István s más főnemesek pénzbeli megajánlásaival mint hazafias indíttatású intézmény elsősorban a magyar nyelv művelését szolgálta. Jellegét így a nemzetet meghatározó szellemi értékek ápolása szabta meg a szomszédos abszolutista (vagy legalábbis akként fenyegető) fölényvel szemben. Első elnöke a már említett Teleki József gróf volt. A Révai Lexikon szerint fennállása első száz évében legtöbbször „a magyar nyelv buvárlata s a magyar történetírás érdekében” tett. Mivel Csoma idejében főleg alapvető szótárak szerkesztése kötötte le, különösen kellett értékelnie az erdélyi tibetista e téren kifejtett erőfeszítéseit. Duka Tivadar ösztönzésére az intézmény tekintélyével Kőrösi emlékének azóta is a legilletékesebb fóruma maradt.

Duka Tivadar (1825–1908)

Otthon jogot hallgatott és ügyvédi oklevelet szerzett, Londonban pedig orvosi egyetemet végzett. Filológiai felkészületlensége ellenére módszeres, szívós és rendkívül eredményes a Csoma-kutatásban, munkája eredményeinek kettős, angol és magyar publikálásában, valamint az Akadémiának való adakozásában a hazaszeret vezérelte. Noha a szabadságharcban Görgey hadsegéde is volt (és más tisztekkel együtt emigrált), indiai karrierje távol tartotta a magyar politikai élettől. Szabadon, látogatóba, először csak 1864-ben tért vissza Magyarországra, azután, hogy az MTA levelező tagja lett, itthoni szereplését az Akadémiával együttműködő tudományos ismeretterjesztés jellemezte. Angliában vonult nyugdíjba, és ott is halt meg. Nem érte be azzal, hogy az MTA-nak megszerezze bálványozott hőse több eredeti levelét, valamint személyes tibeti fadúcnyomat- és kéziratgyűjteményének javát, hanem hozzá szekrényt is adott, s még előtte, 1897-ben kétezer korona összegű alapítványával kieszközölte, hogy 1900-tól minden harmadik év áprilisában az intézmény külön ülést szenteljen bengáliai halottjának, amelyen egy-egy szakember publikálendő orientalisztikai szakelőadást tart.⁵⁰⁶ Duka lealacsonyító tévhiteket akart eloszlatni Csomáról, aki még csak földije vagy vele egy vallású sem volt. Stein Aurél szerint két indíték vezérelte: „az a vágy, hogy Magyarországnak a tudomány előbbrevitelében való szerepe iránt bizalmat ébresszen, és az a hő óhaj, hogy érdeklődést keltsen szülőhazájában az orientalista búvárlatok iránt.”⁵⁰⁷

A Turáni Társaság (1911–1944)

A Révai Lexikon szerint a turáni mozgalom a turáni népek, államok és területek művelődési, gazdasági és politikai együttműködését és haladását kívánta megalapozni és fejleszteni. Legtekintélyesebb külföldi referenciája Max Müller orientalista (1823–1900) volt. Magyarországon, ahol turáninak az ural-altáji népeket tekintették, s tágabban az egyéb kelet-ázsiai népeket is

⁵⁰⁵ Erről a háttérrel ld. CSETRI Elek: *Kőrösi és az Akadémia*. Századok. 2001, 1. 103–120.

⁵⁰⁶ A publikációs sorozat tíz előadást tett közzé, mígnem 1935-ben abbamaradt. Az angol stílusú, ötrekeszes, ún. Duka-könyvszekrényt a könyvtár olvasótermében állították fel, a bútordarab a II. világháborúban megsérült, majd az 1950-es évek elején az akkor létesített Keleti Gyűjteménybe került át, mára aztán eltávolították, tartalmát az MTAK állományában szétoszlatták. Ld. pl. TERJÉK József: *Kőrösi Csoma dokumentumok az Akadémiai Könyvtár gyűjteményeiben*. 1976. Budapest, MTAK, 62–68.

⁵⁰⁷ STEIN Aurél: *Duka Tivadar emlékezete*. 1913. MTA Emlékbeszédek. XVI/9. 265–297.

(anélkül, hogy a finneket és észteket kizárták volna közülük), a megnyerő Paikert Alajos mellett vezéregyéniségei élén Cholnoky Jenőt és Teleki Pált találjuk, utóbbi 1913-as akadémiai megválasztásától 1916-ig elnök (utána két évig a Magyar Keleti Kultúrközpont alelnöke).

Széki Teleki Pál erdélyi nagybirtokos gróf (1879–1941) markáns államférfi, nemzetközileg elismert földrajztudós és kimagasló közéleti személyiség. Politikai vonalon államtudományi doktorátusát követően (1903) alkotmánypárti képviselő (1905–1910, 1915–1918), három hónapig a szegedi ellenforradalmi kormány kultusz-, illetve külügyminisztere (1919), majd egy ideig külügyminiszter és miniszterelnök (1920–1921), országgyűlési képviselő (1922–1926), felsőházi tag (1927–1938), vallás- és közoktatásügyi miniszter (1938), végül másodszor is miniszterelnök (1939–1941). Tudományos téren Lóczy Lajos térképész-statisztikusi famulusságából egy észak-amerikai tanulmányút hatására nő gazdasági és politikai földrajz-professzorrá és akadémiai taggá; neki Cholnoky (1870–1950) előbb tanára, majd munkatársa és barátja; fáradhatatlan tudományszervező-nevelő-oktató, így számos tudományos intézmény motorja és „a magyar cserkészmozgalom reprezentáns irányítója”. Mint geopolitikai stratégia, élénkíteni igyekszik a balkáni gazdasági expanziót, bajnoka a trianoni csonkításokkal szembeszálló revíziós ligának, s mivel hisz a származás, az etnikum településeket meghatározó szerepében, illusztris fajvédő. Külpolitikája szovjetellenes, franciabarát s mérsékelni próbálja a hitleri Németország befolyását, amikor az veszélyessé válik.⁵⁰⁸ Rokonszenves vonása, hogy emberbarát, ugyanakkor elvhű, s élete árán is tiszteli az adott szót. Napjainkban jobboldali körökben igen népszerű, baloldaliakban viszont megkérdőjelezett.

A Turáni Társaság folyóirata, a Turán, 1913-tól 1944-ig jelent meg, de évfolyamait csak Teleki Pál elnökségének megszűntétől számította. XXV. évfolyama – mely Cholnokynak egy Csoma göttingeni olvasmányait és környezetét ismertető cikkét is tartalmazza – ünnepélyesen adózott Kőrösi emlékének, s kampányt indított egy új szoborért a száz éve halott tudós tiszteletére, akit előzőleg külön serlegvacsorán is méltattak. Eme hozzájárulásokkal párhuzamosan jelent meg Cholnoky vaskos Csoma-könyve.

Az első Kőrösi Csoma Sándor Társaság (1920–1949)

Teleki Pál, Németh Gyula és Felvinczi Takáts Zoltán kezdeményezésére alakul. 1949-ben beszüntetik, egyebek közt tekintettel arra, hogy a kezdettől öngyilkosságáig Teleki Pál volt az elnöke (tisztségét Hóman Bálint vette át). A magyar generálorientalisztika reprezentatív fóruma ez, amelyben művelőinek száma és fajsúlya folytán a turkológia dominál. Folyóirata, a Kőrösi Csoma Archivum, magyar- és idegen nyelvű cikkeivel a Keleti Szemle 1932-es megszűnte óta a magyar keletkutatásnak egyedüli, külföldön is nagyrabecsült tudományos szemléje. Négy kötetet kitévő anyaga [I. 1921–1925, II. 1926–1932. II. kiegészítő 1935–1939, III. 1941–1943] nem a Csoma-kutatásra összpontosít, így élvonalának (Németh Gyula szerkesztő, Ligeti Lajos) nem minden Kőrösiről szóló, illetve vele kapcsolatos dolgozata jelenik meg benne. Az 1942-es centenáriumhoz emlékkönyvvel járul hozzá.⁵⁰⁹

A Magyar Nippon Társaság (1924–1944?) és a Magyar Keleti Társaság (1932–1943/1944)

Előbbi Mezey István, japánul tudó ügyvéd ügyvitelével „a bolsevista fogságból japán intervenciók erők által kiszabadított magyarok emlékét” ápolta, a szamurájok „hála és lovagiasság” jelszavát szorgalmazta, ugyanakkor Petőfi, Jókai és Liszt alakját igyekezett népszerűsíteni Japánban.

⁵⁰⁸ Ld. *Magyar életrajzi lexikon*. II. 1969. Budapest, Akadémiai Kiadó.

⁵⁰⁹ L. LIGETI (ed.), *Analecta orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata*. Budapest, Sumptibus Academiae Litterarum Hungaricae et Societatis A Csoma de Kőrös nominatae, amely Nagy Lajos összeállításában az MTAK Csoma gyűjtötte tibeti könyveinek és kéziratának leíró katalógusát is tartalmazza.

Tárgyilagos alapját Japán és Magyarország párhuzamos, egymást megértő ellentéte képezte a Népszövetséggel; a Mandzsúria megszállását büntető nemzetközi elszigeteléssel szemben Japánnak jól esett még egy távoli kis ország barátsága is. Felvinczi Takáts Zoltán és Germanus Gyula tüntető bevonásával a Magyar Keleti Társaság érdeklődési területét földrajzilag és tematikailag nálánál sokkal tágabban határozta meg, nem veszélyeztette az elért pozíciókat Nippon viszonylatában, a Tokióban Csoma tiszteletére rendezett ünnepségeket nagy dobra verve viszont ügyesen felhívta magára a nagyközönség figyelmét. Ötletét valószínűleg Vályi Félix újságíró szolgáltatta, aki egy évvel később Csoma (feltehetően általa kieszközölt) 'szentté avatásán' a magyarságot egy Csomáig emanáló Buddha szobrának ajándékával képviselte. Tízéves fennállása alatt a társaság (nem egyszer olyan baráti intézményekkel, mint a Magyar Nippon Társaság, a Turáni Társaság, a Körösi Csoma Sándor Társaság és a Magyar Földrajzi Társaság) 82 magyar-, német-, angol- és francia nyelvű előadást szervezett. Felvinczi Takáts Zoltán szerkesztette kiadványából, az *Acta Societatis Hungaricae Orientalis*ből 1944-ben három szám jelent meg. Az előadások közül mindössze négy, a füzetből pedig csak egy tanulmány foglalkozott Csomával. Mindkét felvillantott egyesület vezéregyénisége Simonyi-Semadan Sándor gazdag bankár (1864–1946) volt, aki Horthy kormányzóvá választása után 1920-ban miniszterelnöksége mellett a belügyi és külügyi tárca feladatköreit is ellátta.

Baktay Ervin (1890–1963)

Indiához vonzódásában a teozófiai érdeklődés mellett minden bizonnyal döntő szerepet játszott az a tény, hogy nővére, Marie-Antoinette Gottesmann (-Lévi) 1912-ben Lahoreban hozzáment Umrao Singh Majithia szik szirdárhoz, Surat Singh rádza idősebb fiához. Az esküvő után a pár Magyarországra költözött, onnét 1921-ben tért vissza Indiába és Simlában telepedett le, ahol Baktay, akkor még festő, hároméves indiai tartózkodása elején, 1927-ben kereste fel őket. Így sokszor nyílt alkalma arra, hogy csillagász-filozófus beállítottságú sógorától tanuljon, s felhasználja annak vendégeskedésekre és keresetre is lehetőséget adó kapcsolatait.⁵¹⁰ Baktay azon könyvei, amelyek Körösi himalájai állomáshelyein kalauzolnak végig, Sven Hedin modelljét alkalmazzák azzal a különbséggel, hogy írójuk képzett geográfus helyett gentleman utazóként lép fel. Felületességük ellenére otthon nagy sikert arattak. 'Kiváló tollforgatónak' tartott szerzőjük informátorai udvarias képmutatásait a terepen sajnos komolyan vette. Fiatallabb éveiben levéltári forrásokkal nem vesződött és a korabeli történelmi háttérhez sem olvasott hozzá. Életrajzai politikai kötődésekről nem beszélnek. Baktayt idősebb korában a kommunista rendszer megtúrta, majd segítette, végül még pártfogolta is, valószínűleg az Akadémia által diszkréten jóváhagyott, csendesen doktorátusig vivő művészettörténeti tanulmányaira való tekintettel.

A Buddhista Misszió (1952-) és a főiskola státusú, közleményfüzeteket is kiadó Körösi Csoma Sándor Buddhológiai Intézet (1957–/1988/1989), majd az utóbbi helyébe lépő Buddhista Tájékoztató Iroda (1990–) és a „Tan Kapuja” Buddhista Főiskola (1990/1991–)

Alapító ügyvivőjük, illetve szálláscsinálójuk Hetényi Ernő újságíró-teológus 1933-ban lett nemcsak aktív marxista, hanem lelkes buddhista is, új hitéhez sokat olvasott és róla sokat publikált. A szovjet csapatok győzelmét Magyarországon fegyveres ellenállóként köszönthette. Antifasiszta érdemeiért elnézett buddhizmusa révén sokat utazott Európa-szerte, sőt járt Észak-Indiában, Burját-Mongóliában, Laoszban, Burmában, Vietnamban és a Szovjetunióban is olyan időkben, amikor kevés honfitársát engedték ki az országból. Mindemellett 1953-tól Angarika Govinda láma Ariya Maitreya Mandala rendjét képviselte Magyarországon, a rend „német kézbe kerüléséig”, úgy 1989-ig. Az előbbiek magyarázzák, hogy protokolláris állami fogadásokra is meghívták. Közösségével azt a benyomást kelthette, hogy a szovjet típusú szocialista rendszer megértőbben kezelte a kiségyházakat, mint a katolikus államvallású horthyzmus, amely elismerte ugyan a református és evangélikus egyházakat, de a zsidók és baptisták 'egyesületeit' már csak megtúrt felekezetűeknek

⁵¹⁰ Ld. N IQBAL SINGH. *Amrita Sher-Gil*. 1984. Delhi, Vikas.

minősítette, és a buddhistákat egyenesen a tiltott szekták közé sorolta. A támadó erőszakkal szembehelyezkedő buddhizmus megfelelt a 'béketábor' alapvető aspirációinak. Magyar követőinek érdekükben állott, hogy Csomára hivatkozván ebben a szellemben legitimizálják vallásfilozófiájuk közös gyakorlását. A lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990-es törvénnyel ez a helyzet megváltozott: a magyar állam az „együttműködő elválasztás” modellje szerint kölcsönös elismerésen alapuló szerződéssel szabályozza hatáskörében az egyházakat, különösebb ideológiai legitimációra nincs szükség, a megszaporodott vallási kisközösségek versenyében a buddhisták több egymástól független intézmény keretében lépnek föl a nyilvánosság előtt.

A második Kőrösi Csoma Sándor Társaság (1968–)

Az első betiltása után 21 évvel Ligeti Lajos, sokoldalú altajista a magyar orientalista tanárok, kutatók és egyetemi hallgatók szakmai együttműködésének elősegítésére hozta létre az MTA keretében, amelynek marxista–leninista útra tért alelnöke volt. Minden hó első keddjén a kb. 30-as létszámú tagság valamelyike társai előtt mutatja be szakmunkájának eredményeit. A társaság folyóirata a magyar nyelvű Keletkutatás.⁵¹¹ Ezenkívül a Kőrösi Csoma Sándor Kiskönyvtár című sorozatában, elvben (ha a gyakorlatban nem is) minden évben kiad egy színvonalas ismeretterjesztő könyvet, sőt égisze alatt még technikailag igényesebb kötetek és nyelvkönyv-, vallásfüzet- és értekezés-sorozatok is megjelennek. Szimpóziumaival és kiadványaival nemzetközileg nagy port vert föl. Belföldön legbüszkébb elhivatottságára, illetve hivatásmegerősítő érdemeire és a Csoma-bicentenárium 1984-beli, főleg az ifjúság körében elért tömegsikerére. Csomát a tagok nemrég még „védőszentjüknek” tekinthették, mivel nevében kutatáshoz és publikációkhoz a kormánytól anyagi támogatást, a távoli külföldi utazásokhoz pedig engedélyt és pénzügyi fedezetet lehetett szerezni. Ezt a megértést a pártállam szemében olyan számítások igazolhatták, mint a Buddhista Misszió iránt tanúsított jóindulat. A nagy nyugati kölcsönfelvételek merész politikájának időszakában aztán fontossá vált a nyugatos magyarok rokonszenvének vagy legalábbis semlegességének megnyerése, amelyhez kitűnő nyitást biztosított a már említett bicentenárium. Jelenleg az ilyenfajta politikai érdem a minimálisra csökkent.

Jakabos Ödön (1940–1979)

1972/1973-ban mindössze öt dollár tőkével, de előrelátóan kialakított levélbarátságok ügyes kihasználásával és szívós kitartással a háromszéki fiatalember elzarándokolt csodált földije dardzsilingi sírjához. Merész kezdeményezése a „Gondolj merészet és nagyot, s tedd rá éltedet” költői felhívásnak látszott eleget tenni. Noha semmilyen tudományos eredményt sem ért el, amikor hazatért, honfitársai diadalmas hőst megillető fogadásban részesítették. Benne Csoma erényeinek hitvallóját látták, aki „a fennállónak hirdetett és örökérvényűnek hitt szocialista társadalmi viszonyok közepette Erdélyben a bezártságtudat, az elszigeteltség kietlenségében... a szabadság nehezen elérhető távlatának a reményét testesítette meg”.⁵¹² Rajongói eltekintettek mind iskolázatlanságától, mind piaci önmotogatójától, önpropagandájától, nekik elég volt, hogy bizonyította: a lehetetlent lehetségesre lehet váltani. Ezek a szurkolók nem teltek be előadásaival, korai halálát az önfeláldozás mártír beteljesedésének fogták fel. Posztumusz indiai útinaplóját breviáriummként forgatták. Számukra Jakabos Ödön maga is példakép, illetve kultikus fáklya lett. Ha

⁵¹¹ Az MTA 1946-ban indított hivatalos orientalisztikai filológiával és kultúrával foglalkozó folyóirata az angol–német–francia–oroszl nyelvű *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, amely szintén közöl Csoma-anyagot. (Pl. 1989-ben *Inner Asian and Buddhist Studies* címmel az 1984-es visegrádi szimpózium 28 dolgozatát. XLIII. 2–3. 145–474.)

⁵¹² KUBASSEK János: *A Himalája magyar remetéje – Kőrösi Csoma Sándor életútja kortörténeti és földrajzi háttérrel*. 1999. Budapest, Magyar Östörténeti Kutató és Kiadó Kft. 21.; Ld. szintén: *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. 1991. Bukarest, Kriterion. 464–465.

úgy tetszik, népek hazája, nagyvilághoz bátran kiáltó ige, mint a sepsiszentgyörgyi Magyar Lajos sok nyelvre lefordított Csoma-verse. Bírálói viszont egy demagóg, sok közpénzt emésztő, káros folyamat beindításáért kárhoztatják.

A Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület (1990–)

Csoma szülőfalujától három kilométerre, Kovásznán kettős céllal és feladatkörrel alapították. Elnöke, az RMDSZ-hez kötődő Gazda József vezetésével egyrészt névadója emlékének tiszteleg és olyan ehhez kötődő feladatokat lát el, mint a Csoma-életművel kapcsolatos dokumentumok gyűjtése, tudományos szimpóziumok tartása, emlékünnepek rendezése stb. Másrészt Kovászna gyógyfürdőváros kulturális életét hivatott szervezni és irányítani. 1991 óta kovásznai és budapesti alapítványokra támaszkodva ennek a programnak eddig eleget tett, habár arról nincs szó, hogy a helyhatóságok vagy a helyi vallási és oktatási-művelődési intézmények vele összefonódva magukat neki alávéssék. Utóbbiakkal minden áprilisban emlékünneppéllyel, tudományos ülésszakkal, diákkerekasztalokkal-vetélkedésekkel-emlékversenyekkel, kiállításokkal, gazdag műsorral stb. egybekötött Kőrösi Csoma Sándor napokat rendez, amelybe erdélyi iskolák, együttesek mellett magyarországiak is szép számmal bekapcsolódnak (Budapestről, Pécsről, Nagykanizsáról, Pápáról stb.). Ezeken az erre érdemesnek tartott résztvevők közül egyet-egyet emlékéremmel, díszoklevéllel jutalmaz. Rendezvényeiken magas rangú illetékes magyar államszervek is képviseltetik magukat, az ő támogatásukkal kerül kiadásra sorozatban a tanácskozások anyaga is, amelyben néhány jeles munka kielégítetlen elvárásoknak igyekszik némileg eleget tenni, s így valamennyire ellensúlyozza a Kőrösi Csoma Társaság névadójával immár alig törődő publikációs irányvételét. Anyaországi közpénzen az építkezési tervekből 2000-ben megvalósult a csomakőrösi muzeális székely ház, de a kovásznai Emlékmúzeum és [utópisztikus] Dokumentációs Központ építését fedezet hiányában félbe kellett szakítani. (A kultúrcentrum és tanulmányi ház szerepét is betöltő létesítményt könyvtárral, kartotéktárral, képzőművészeti galériával, számítógépes adatbázissal, konferenciateremmel és vendégszobákkal kívánják felszerelni.) A felvillantott rendezvények a közönség szemében a szervezett összmagyar kultúrert fejezik ki Erdély délkeleti csücskében. Vitathatatlan idegenforgalmi sikerük mögött a tudományos tanácskozások témaválasztását és színvonalát sokan megkérdőjelezik, ennek ellenére (vagy talán ennek orvoslására) rajtuk egy kivétellel legalább egyszer minden számottevő Csoma-kutató szerepelt.

Autorizáció és kisajátítás

A szimpóziumunkon felvetett „kisajátítás” pejoratív fogalmát vonatkoztathatjuk (1) magára a kultuszra, (2) annak hőisére, s (3) ez utóbbi alkotásaira. Mint már az előzőleg adott áttekintésből kiderülhetett, engem elsősorban az (1) megközelítés érdekel.⁵¹³ Vagyis az, hogy ki milyen

⁵¹³ De azért föltehetjük a kérdést: kinek is a halottja, illetve a hosa Csoma? Kinek lehet?

(a) Családjának, aki pénzügyi vagyonát örökölte? A rokonokként eljöttek által bemutatott családfát komolyan megkérdőjelezte KÁDÁR László: *Adalékok Korösi Csoma Sándor származási rejtélyének megoldásához*. Keletkutatás 1974. 193–211; *Korösi Csoma Sándor származásáról és életkoráról*. Magyar Nemzet. XXXIV. 190 (1978, aug. 13.); *Mikor született Korösi Csoma Sándor?* A Korösi Csoma Sándor Intézet Közleményei, 1978. 1–2., 18–27. A valószínűleg zágoni eredetű család annyira szétszóródottnak tunik, hogy talán kihaltnak vehetjük. Felróhatjuk neki, hogy 1916-ban levéltárával Sándor dokumentumait is eltűzelte. [SZILÁGYI Ferenc. *Korösi Csoma Sándor levelesládája*. 1984. Bp. Szépirodalmi. 351.]. Mivel így semmi sem bizonyítja, hogy Csoma családtagjaival intimebben levelezett volna, családi kapcsolatai élok lettek volna, a kételkedők Csomát érzelmileg és ténylegesen családjától elszakadtnak tekinthetik.

mértékben, másokat mennyire elnyomva vagy marginalizálva képviseli a kultusz ügyét, biztosítja szervezését és ügyvitelét, mennyire határozza meg a kultusz tartalmát és fontosságát, illetve monopolizálja a vele kapcsolatos diszkurzust. A probléma vizsgálatában ókori római és pápai analógiák segíthetnek, amelyekben a pontifex és kollégiuma, illetve testületei pontifikális mandátumuk (pontificatus) folytán gyakorolják a kultuszban az autoritást. Ilyen vonatkozásban diszkurzusi szinten a francia nyelvhasználatban terjedni látszik a „pontifier” pejoratív ige, amelynek jelentése: egy adott területen fontossággal bíró tekintéllyel rendelkezni, illetve azt kisajátítani; fontoskodni; szóban, írásban ünnepélyesen, dagályosan megnyilvánulni.⁵¹⁴

-
- (b) Szülőfalujának? Ott nem él utódja, de a hiányon szépítenek a református templom 1934-es, 1967-es és 1968-as emléktáblái, az Orbán Áron alkotta mellszobor 1969-ből, s 2000 óta ízléses székely épületével egy emlékmúzeum. A lakosság már elozog (1910-ben, az Akadémia hasonló emléklapjával egy időben és szintén E. M. Löffler kalkuttai sáfárkodásával) fekete márvány emléktáblát, egy láda helyi földet és egy cserfakoszorút juttatott el Dardzsilingba. Mivel a község ma már nehezen elválasztható Kovásznától, a képbe ezt a várost is be kell venni, amely az utóbbi tíz évben következetes buzgalommal ápolja Csoma emlékét.
- (c) Dardzsilingnek, ahol meghalt és a sírja van? Igen, noha a mostani hatóságok a gyarmati múlt jeles embereinek emlékével nem szívesen foglalkoznak. A magyar állam állandó nyomása nélkül Csoma sírja az elhagyott, védtelen keresztény temetőben már elenyészett volna, mint körülötte a többi.
- (d) Foiskolájának, a Nagyenyed-i Kollégiumnak, ahol emléktáblája van, habár az épület 1849-ben elpusztult? Igen. Elöljáróitól kért és kapott segítséget stb.
- (e) A göttingeni egyetemnek? Igen, habár az nem választotta meg tudós társasága tiszteleti tagjának vagy honoris causa doktorának, s Csoma alakja a sok nálánál jóval illusztrisabb egykori professzor és diák között elsikkad. (Tibeti nyelvtanát és szótárát két ottani professzorának dedikálta, egy másik professzor elismerően emlékezett vissza buzgó szorgalmára.)
- (f) A Magyar Tudós Társaságnak? Igen. Taggá választották, a titkár írt Csomának, beszámolót kért, segítséget kínált. Ámbár az utód Akadémia kezelési husége felől újabban kétségek merültek fel.
- (g) A Bengáliai Ázsiai Társaságé? Igen. Csoma valószínűleg bennlakó katalogizálója, legfontosabb művei alapján tiszteleti tagja, majd bennlakó könyvtárosa volt. Az intézmény a kapcsolódást tisztelettel most is vállalja.
- (h) Az időben hézaggal egymást követő két Korösi Csoma Sándor Társaságé? Valószínűleg, még ha nehéz is eldönteni, hogy az a hagyatékigondozás, amit felmutattak, mennyire minosítható hu vagy hutlen kezelésnek? (Az újabb időkben azt mondják, az elnevezés Csoma iránt semmire sem kötelez.)
- (i) A nemzetnek? Kétségtelenül, ha másért nem, mert adakozva szurkolt neki.
- (j) „Idegenbe szakadt hazánkfiaiak”? Igen, hiszen Csomában azt az emigráns sorstársat láthatják, aki hozzájuk hasonlóan sok kultúrsokkon esett át, megélte létbizonytalanságait, a helyzetükkel járó versenyhátrányt és megaláztatásokat, hazájával az ambivalenciák keserveit, nem egy terve megghiúsult és életcéljával alapvető kudarcot vallott, de ugyanakkor megtartotta saját magát; ha rokonkeresését nem is, szívós tudományos munkáját siker koronázta, s rendezett anyagi viszonyok között, világhíru személyiségként halt meg.
- (k) A briteknek? Igen, noha ok ezt a szerepet nem igénylik.
- (l) A japánoknak, ahol egy komoly felekezeti egyetem szerzetesei bódhizattvájukként tartják számon? Ki tudja megmondani?

Ha pedig a kérdést egyedire fordítva ismétljük meg, azt a választ kapjuk, hogy Csomát bárki tekintheti halottjának, illetve hőségnek.

⁵¹⁴ „Avoir, s’attribuer de l’autorité, de l’importance dans un domaine particulier; se donner un air important; faire montre de solennité, d’emphase dans ses paroles, dans ses écrits.” *Trésor de la langue française. Dictionnaire de la langue du XIXe et du XXe siècle*. 1988. Paris, CNRS, Gallimard, 770.

A Csoma-kultuszban pontifáló jogra alapot a következő referenciák adtak: a kultusz témakörének bizonyított ismerete (hódolatot feltételező szakértelem); zarándoklat(ok); tudományos státusz, illetve hírnév, illetve társadalmi rang; nemzetiségi csoportok, vallási gyülekezetek, hazafias érdekszövetségek szolidaritása, felhatalmazása; a kultusz manipulációjának, haszonélvezői állítólagos hűtlen kezelésének perbe fogása az igazság kiderítésére az igaz hazafiság nevében; népszerűség, piac. Ilyen távlatokban a Csoma-kultuszban központi pozícióra egyének eddig még nem tettek szert, de jogi személyek és az államhatalom már igen. Hasonlóan nyilatkozhatunk a vele járó tematikáról is. Ez a tézis azért árnyalásra szorul.

A szóba kerülhető magánszemélyek sorában Duka Tivadar, noha valószínűleg nem kereste, de facto monopóliumhoz jutott azáltal, hogy ezt neki az akkreditációképes közegek maguktól megadták. Négy egymásból következő könyve nyolc kiadásával (33 év alatt) Baktay Ervin ebben öt csak megközelítette a magyar közvélemény előtt, Csoma erdélyi hátterének, eredetkutatásának, tibetisztikájának és vallási tájékozódásának kérdését nálánál sokkal illetékesebb szerzőkre kellett hagynia. Az 1942-es centenárium előkészületei óta a tárgykörben elég sok komoly történész-irodalomtörténész, geográfus és nyelvész hallatta a szavát ahhoz, hogy valamelyikük is 'lekörözhesse' a többi. Ez a polifónia a rendszerváltás óta vesztett ugyan dinamikájából – részben méltó utánpótlás híján, részben a fizetőképes magyar értelmiségi olvasótábor megcsappanása miatt –, de kellemes meglepetéseket azért még mindig tartogathat számunkra.

Pontifikális kisajátításra a totalitáris állam mellett csupán a magyar felsőoktatási hálózat és az egyrészt belőle kicsúcsodódó, másrészt saját kutatórészlegeire épülő Akadémia volt képes a bizánci hagyományokból táplálkozó pártállam önkényuralma alatt. Ennek a helyzetnek a megítélése a céhrendszer ezeréves, sokat vitatott problematikájához tartozik. A hierarchikus korporáció szabályozza önnön tevékenységét, korlátozza tagjainak rivalitását, ugyanakkor védi a külső, kontárokknak stb. bélyegzett versenyzőkkel szemben. Akkor igazán káros, ha szférájában nem enged bennfenteseinél hasznosabb elemeket érvényesülni. Játéka az adott magyar helyzetben a 'támogatott, tűrt, tiltott' három T-s elv szerint alakult. Úgy tűnik, minden elfogadott játékos rekeszével megkapta a maga szerepét, ha nem tartotta magát hozzá, kívül találta magát a kiváltságosok körén. Aki nem érte be ezekkel a feltételekkel, tehetséges volt és megtehetette, az gyakran a nyitottabb külföldre ment – legalábbis átmenetileg. Csoma születési évének kérdését leszámítva termékeny, felelő szakmai vita így nem alakulhatott ki: azok a kompetens nyelvészek pl., akik magánbeszélgetésekben Körösi szélhámosnak vagy örültnek titulálták, véleményüknek nem adtak hangot a nyilvánosság előtt. Ezzel a fajta képmutatással az életrajzi kutatás teljesítőképesége is lelassult, szempontjai nem igazodtak a jelen szelleméhez.

Ami közvetlenül a hatóságokat illeti, 1949-ben, „a fordulat évében” betiltották a Csoma-kultusz nyilvános folytatását. Három évvel később azonban bizonyos kikötések mellett engedélyt adtak a Buddhista Misszióra, amelyet 1957-ben el is ismertek. Majd egy évtized elteltével kellő garanciával, a kormányhű MTA-ba ágyazva, beindulhatott a megfelelően revideált Körösi Csoma Sándor Társaság. Körösi újfajta politikai megítélését bizonyítja Losonczi Pál államfő, amikor 1976-ban felkeresi Csoma sírját, rajta emléktáblát helyez el (s ebben az Akadémia is utánozza), 1991-ben pedig diszkrétebben Göncz Árpád államelnök hasonlóan jár el. Azóta a politikai rendszer tovább változott, de az állam kínai érzékenységektől való féltelme ellenére – finansziális és protokolláris úton, de még mindig befolyásolja az érintett szférát. Egyúttal az erdélyi magyarságot hűségre bátorítja (szélsőséges politikai megnyilvánulások nélkül).

Gondot most nem az állami beavatkozás okozhat, hanem olyan kalandor szponzorok és aktivisták offenzívája, akik kihasználva a régi hivatalos tudomány megkérdőjelezését, illetve céh-struktúra iránti sérelmeket-elleneszenveket, a kultuszt saját medrükbe próbálják terelni.

Tanulság

A Csoma-kultusznak talán sohasem volt természetes medre. Mély érzelmek duzzasztották, szenvedélyek korbácsolták, politikai erők opportunistá szolgáltói terelték hol ilyen, hol olyan ágba.

Mindennél fontosabb azonban, hogy nemcsak romantikus példakeresést, hanem eredendő, szinte szakrális szükségleteket kielégítve, jelentős közösségi tudatformáló szerepet töltött be, s mindmáig a magyar nemzeti összetartozás egyik együttthatója. Keletjéből ítélve még jó ideig az is marad. Romantikus útja az ázsiai utazások megkönnyülésével talán nem hat már rendkívülinek, a külföldi munkavállalás fokozódó gyakorisága azonban újfajta megértéshez és rokonszenvhöz vezethet. Fogadhatunk rá, hogy mindig lesz olyan szorongó magyar, akinek önbizalmat ad majd. Nem véletlenül vésették az érdi múzeumkert első szobrának talapzatára Eötvös József bátorítását: „Példája, hogy nehézség nincs, melyet erős akarat legyőzni képes ne volna.” A kegyelet tudományos problémája, hogy hagiográfiára támaszkodik, s csak igen lassan és nagy kilengőkkel fejlődik felvilágosult irányba. Mivel hozzászokott a jól hangzó egyszerűsítésekhez, nehezen tűri korábbi téves hiedelmek jól megalapozott, s ezért körülményes bírálatát-helyreigazítását, és könnyen becsületsértésnek veszi régi, nem mindenben tisztességes, illetve megfelelően tájékozott hangadók tárgyilagos helyretételét.⁵¹⁵

⁵¹⁵ Köszönöm Csetri Eleknek, hogy hat bővítésen, illetve átdolgozáson átment tanulmányom első két, vázlatosan papírra vetett változatát volt szíves figyelmesen elolvasni, bírálni és több tételét helyreigazítani. Zsigmond Gyozonek szintén hálával tartozom a kézirat beadás előtti átnézéséért és nyelvi hibáinak kijavításáért. A mindezek ellenére esetleg megmaradt fogyatékok azonban csak engem terhelnek.

Margócsy István (Budapest)
„...ikerszülettek, egymás kiegészítői...”⁵¹⁶

Petőfi és Arany kettős kultusza és kettős kanonizációja

„Emlékezem, gyermek- és ifjúkoromban, az ötvenes és hatvanas években többször beszélt el egy-egy ilyen álmot, mindjárt másod-, harmadnap; részletei nem jutnak eszembe, de többnyire olyasmi volt az álom, hogy repülve szálltak ketten együtt, a levegőben...”⁵¹⁷

„Érdekes látvány lehetett e két férfiú együtt, kiket a különböző természet és ugyanegy hírkoszorús pálya dacára is szoros és tartós barátság fűzött össze.”⁵¹⁸

„S betoppan a hérosz, ámul a titán...
Lobogó láng Sándor izzó parázs Jánost
Végre szeretettel ölelheti már most.”⁵¹⁹

„Hogy tempóz Arany, s Petőfi hogy istenül” – Mennyire természetesnek hat ma mindannyiunk számára Ady Endre *Hunn, új legenda* című versének paradox példázata (vagy szóhasználat): mikor fölényes gesztusával önmagát a magyar irodalom akkoriban általánosan bevett (de máig is erősen ható) hierarchiájától függetleníteni akarván, az *egész* irodalomról alkotott véleményét a két nagy magyar költő párhuzamos (vagy ellentétes?) említésével óhajtja érvényesíteni, s úgy állítja be, mintha e két név említése elegendő is lenne ahhoz, hogy révükön az *egész* magyar irodalom felidéztesse! S mivel már annyiszor találkoztunk Ady előtt is, utána is, ma is, versben, tudományos műben, ismeretterjesztő vagy alkalmi cikkben e kettősség magától értetődő jelenlétével, szinte észre sem vesszük, mennyire *nem természetes*, hogy e két név és figura irodalmi mitológiánkban és történelmi arcképcsarnokunkban szinte összenőtt, s az irodalmi közbeszédben egyiküknek megjelenése szinte generálja a másikat is, s rendkívül ritkán találkozunk (s ekkor is általában csak a legaszketikusabb tudományos szövegekben) olyan, hőseinkre vonatkozó elemzéssel, mely az *egyiket* vizsgálván ne alkalmazza egy olyan, a *másikra* való utalást, összehasonlítást, mely ne akarna a tisztán történeti eseményekre, találkozásokra, összefüggésekre vagy jelenségekre korlátozódó leírásnál mélyebbnek mutatkozni, s vagy a magyar irodalom egészére, esetleg különösségére óhajtana szintetizáló módon tanulságokat közvetíteni, vagy pedig az éppen felmutatott történeti-tipológiai különbségeket próbálná ilyen vagy olyan irányból, de a történeti egyszerűségnél minden esetben magasabb szempontokat alkalmazván, értékelni. Petőfi és Arany, tudjuk, a magyar irodalom kultikus alakjai, sőt hősei lettek, nélkülük a magyar irodalomról, kultúráról, sőt: nemzetről aligha lehet beszélni. Egyéni kultuszuk (s kultuszaiknak nagyon erős különbségei) mellett azonban az is figyelemreméltó, hogy kettősüknek is kialakult a kultusza, ami azért oly tanulságos, mert a kultikus magyar irodalomszemlélet történetének roppant érdekes összetevőire vet fényt. Hiszen e kettősség önmagában, a kultusz hagyományától függetlenül, történetileg, nem is értelmezhető: hisz csak már a későbbi kultusz teremtette meg és növesztette és színezte oly csodálatossá kettejüknek kapcsolatát is; egyrészt tudjuk az életrajzokból, hogy barátságuk mindössze két és fél évig tarthatott, s mindkettejüknek volt mással olyan barátsága, mely hosszabb tartamú, és nem kevésbé mély volt, mint kettejüké (Petőfi hosszabb és közelebbi

⁵¹⁶ GYULAI Pál: *Arany János. Emlékbeszéd* (1883). In: *Gyulai Pál Munkái IV. Dramaturgiai tanulmányok és emlékbeszédek*. Bp., Franklin Társulat, é. n. 60–97. Az idézet: 72.

⁵¹⁷ Arany László visszaemlékezéseit atyjáról, ld.: ARANY János *Hátrahagyott Művei* 1888. III. VIII.

⁵¹⁸ GYULAI Pál: *Erdélyi úti benyomások* (1851). 1921. 21–22.

⁵¹⁹ KOZMA Andor: *Petőfi*. Költői regény. Bp., 1927. Pantheon Irodalmi Intézet kiadása. 208.

kapcsolatban élt pl. Jókaival, Aranynak pedig az ötvenes évektől kezdve Tompa nem volt kevésbé fontos, mint előbb Petőfi; mindkettejüknek van olyan mással folytatott levelezése, melynek komolysága és intenzivitása igen magas – habár az igaz, hogy e téren a kölcsönösség valóban egyedül; az a közkeletű legenda pedig, hogy a szangvinikus Petőfi egyedül Arannyal nem veszett össze, egyszerűen nem igaz: pl. Pálffy Alberttel vagy Egressy Gáborral az Aranyénál hosszabb barátság alatt sem volt lényeges konfliktusa), másrészt kapcsolatuk önértelmezésében sem találkozunk sem a magánéletet, sem az irodalmi életet illetően sehol a kizárólagosság gesztusával: eleinte, mint tudjuk, Tompával együtt *triumvirátusban* gondolkodtak, s azután pedig, hogy Petőfi szakított Tompával, kettejük kapcsolata belesimult a kor radikális irodalmi csoportosulásának egészébe, s egyiküknek sem jutott eszébe, hogy egymást, ha persze nagyszabásúan dicsérték is, elkülönítsék a csoport többi tagjától. Így azt kell látnunk, hogy már barátságuk különleges nagyságának, ritka fényességének „élettrajzi” állítása is a kultusz terméke, amely csak az *után* alakult ki, hogy irodalomtörténetileg és ideológiailag megalapozták kettejük kizárólagos és kölcsönös egymásrautaltságának teorémáját. Nemcsak arról van ugyanis esetükben szó, hogy alakjuk – mint a kultuszképződés „normális” esetében – természetesen emberfeletti nagyságrendbe növi ki magát (mint ahogy pl. a mottónkban idézett Kozma Andor-verses regényben történik, ahol a rendkívül földközeli élettrajziságot, és sok tekintetben naturalis egyszerűséggel megrajzolt életképiséget szinte stílusromboló erővel töri át hirtelen a kultikus beszéd diadalmas pátosza: a kis szalontai házban, a természetes ismerkedés és barátkozás közegében, a gyermekekkel való játszadozás jeleneteiben, mint látjuk, egy *hérosz* és egy *titán* tréfálkoznak), hanem inkább arról, hogy alakjuknak az esetek többségében az nyújt szintetizáló és szimbolizáló erőt, ahogy egymás kezét fogják, s szinte együttesen válnak hőrosszá és titánná, s egyikük a másik nélkül majdhogynem minden erejét elvesztené; egyikük varázsolja félistenné a másikat (hogy mikor melyik, az világ- és irodalomszemléleti beállítódás kérdése lesz). Kettejük nagy egysége (ami állhat vagy azonosságból, vagy pedig egymásra vonatkoztatott, egymás tükrében szemlélt különbségekből), úgy tűnik, azért lett megkonstruálva, s azért látszik működőképesnek több mint száz év elmúltával is, hogy benne nem egyszerűen a két nagyszabású és nagyszerű íróbarát egyedisége és egyszerűsége mutattassék be, hanem hogy bennük, rajtuk, általuk valami olyan szemléltethessék, ami nagyobb, fontosabb, értékesebb, igazabb, mint az önmagában vett (már persze ha van ilyen) egyedi íráság vagy irodalmiság, s bennük vagy általuk ennek a magasabb értéknek szintetizáló ereje nyilvánulhassék meg (kettejük szembeállításának esetében pedig e gesztusnak az inverze figyelhető meg: ekkor úgy mutatják majd be őket kettejüket, hogy ennek a magasabb értéknek csak az egyikük felelt meg, s a másik, mind az egyikkel, mind a magasabb értékkel szemben, alulmaradt...).

Csak néhány kapásból összeválogatott példa a jól ismert tömegből. Alig hunyta le a szemét Arany, rögtön a megemlékezés első pillanatában *csodásan* fog kettejük viszonya feltűnni, hisz Petőfi szobra épp akkor emeltetik fel a Duna-parton, mikor Arany halálos ágyára hanyatlik; s nemcsak a lánglelkű költő fogja úgy látni, hogy „...Mikor Petőfinek hódolt a nép, Arany sugártól ragyogott az ég...” (Reviczky Gyula: *Arany János halálára*, 1882.), nemcsak a megrendültségében még szokásos iróniájáról is lemondó író, Mikszáth fogja úgy feltüntetni, Arany ténylegesen elhangzott szavait csodára utaló fikcióval a szobor szájába is adván, hogy Aranyt mintegy maga Petőfi hívta el magához („Vagy csakugyan érezni, óhajtani tud az a szobor, s visszakívánta őt innen, őt, »lelke barátját«, s azt mondta neki: Látod, én már itt állok egészségesen: gyere te is. Szorít ez a sok borostyán magamat, most is meg akarnám osztani veled. Jó itt nagyon. Nem fáj semmim. S nem kell már semmi. A nagy megfogadta szavát a nagynak. A holt költő, aki már elvitte mindenkiét, de itt hagyta mindenét, eljött az élő költőért, s az vele ment. Mikor borogatást akartak tenni ápolói a kezére délben, nyugodtan mondta: *Nem kell már semmi.*”⁵²⁰), hanem még az a kritikus szemléletű Gyulai Pál is e retorikával fog élni, aki pedig aligha volt hajlamos a csodák közvetlen mindennapos propagálására. Gyulai e két esemény egymáshoz közeli időpontját egymásra vetíti, s miközben

⁵²⁰ MIKSZÁTH Kálmán: *Arany János meghalt* (1882). In: Uő: *Írói arcképek*. (S. a. r. BISZTRAY Gyula.) Művelt Nép, Budapest, 1953. 65–66.

persze megmarad a tények hű közlésénél is, majdhogynem oksági viszonyt is feltételez, s a halál nemsokára bekövetkezett időpontját, bár semmiféle konvencionális időszámítás nem kötelezné, mégis „épen azon”-nak nevezi: „Általában Arany élete utolsó heteiben sokat emlegette Petőfit, meg akart jelenni szobra leleplezésének ünnepélyén, bár mindentől visszavonulva élt s régóta nem vett részt se nyilvános se magán gyülekezetben. És épen azon nap reggelén lett rosszabbul s egy hét múlva épen azon déli órában halt meg, melyben barátja ércszobra felemelkedett a Duna partján.”⁵²¹ Vagy: e hagyomány ismeretében mennyire kézenfekvőnek tűnik az az egyébként nem teljesen magától értetődő gesztus, mellyel a két jelentős költőbarát, József Attila és Illyés Gyula, mikor elődöket keresnek maguknak, akkor is a Petőfi/Arany kettősségben fognak gondolkodni, ha alkatuk – ahogy ma látjuk őket – egyáltalán nem erre a választásra predesztinálta volna őket (Németh Andor idézi fel 1928–29-ből egyik játékosan komoly, Szántó Judittal folytatott beszélgetésüket: „Judit – fordult Attila a fiatal asszony felé –, mit gondolsz, ki a Petőfi kettőnk közül? – Judit elmosolyodott: – Természetesen te vagy, Attila. – Akkor Gyuszi Arany – mondta Attila.”)⁵²² Vagy: a későbbiekben azt figyelhetjük meg, hogy az egyik szerzőről írott cikkekben hirtelen, minden – a cikk belső összefüggéseiben esetleg ott rejlő – indok nélkül a másik szerző jelenik meg összehasonlításként, mintegy kizárólagos, s más kortársat vagy más magyar költőt nem tartalmazó referenciacsoportként. Pl. Móricz Zsigmond híres Arany-cikkében kizárólag az utolsó oldalon, a retorikus lezárában fordul elő Petőfi neve, minden magyarázat vagy indoklás nélkül, meglegedvén a – szerinte nyilván közismert, s a köz által így ismert és értékelt másság kijelentésével: „Ott megyek el naponta a Múzeum előtt levő szobra előtt. A fényképek és adatok alapján megmintázott görnyedten ülő alak valóban rettenetes terhet hord. Sógora, aki leveleit kiadta, fájdalommal emlékszik rá, hogy ifjúkorában milyen szép és magas ember volt, s hatvanéves korára milyen végtelenül összetört aggastyán lett belőle. Arany nem bírta elviselni ezt a némaságra kárhoztatott életet. Nem bírta a hallgatás, az elhallgatás tragikumát. Vállain viselte a forradalmat, és meg inkább az utána következő kort, mely ólomsúllyal nehezedett rá: a hazug illúziókba tört nemzeti élet korát. Oh, milyen más volt Petőfi Sándor, aki szerencséjére ifjan halt meg, s lehetett mindvégig sugárzó ifjú, aki jelen van minden sorában, mint a tavaszi erjedés, jelen van, minden duzzadó rügyben.”⁵²³ Vagy: pl. Váci Mihály, amikor Petőfit mint világforradalmárt Lenin, Che Guevara, Sartre társaságába helyezi el, szükségét érzi annak, hogy valamilyen módon azért Aranynak is szorítson egy kis helyet e csapatban: „Kortársai közül talán csak Arany János fordult ilyen együtt érző ihlettel a parasztok, jobbágyok, pásztorok, a rendi társadalom elnyomottai felé. De míg Arany János szelíd, bölcs, népi derűvel fogadta magába ezt a világot – Petőfit ez már legkorábban mélységes felháborodással, a jogtalanság elleni lázadással töltötte el.”⁵²⁴ A tudományos diszkurzusban ugyanígy megfigyelhetjük, hogy a szerzők e keresztreferenciális hivatkozást szinte elmulaszthatatlannak tartják: Keresztury Dezső nagymonográfiájának aktuális fejezetét oly címmel közli, mely – a történeti hitelesség igénye mellett – erősen transzcendens allúziókat is kelthet

⁵²¹ GYULAI Pál: id. h. 72.

⁵²² NÉMETH Andor: *József Attila és kora* (1947/48). In: Uő: *József Attiláról*. Bp., Gondolat, 1989. 256–257. S mennyire jellemző, hogy Németh még később, emlékezéseit írván is teljesen természetesnek veszi e választást, még azt is elfelejtve, hogy pár év múlva József Attila olyan verset írt Aranyról, melyben „Atyánk” megszólítással illeti, Illyés pedig Petőfi-könyvével és Petőfi-verseivel sokkal inkább hajlott a Petőfi-alterego felé... (Leírását József Attiláról ugyanis így folytatja: „Milyen találónak tartotta e szereposztást! Miért ne lenne ő az új Petőfi, ki nemcsak külsőleg emlékeztet kiugró ádámcsutkájával, mongol pofacsontjával, törekeny alakjával kísértetiesen Petőfire, de akibe belesűrült annak fékezhetetlen vérmérséklete, futófelhő szeszélyű érzékenysége, könnyedsége, bája, pajzansága is? ... Kettejük közül kétségtelenül ő az ellenállhatatlanabb.”).

⁵²³ MÓRICZ Zsigmond: *Arany János írói bátorsága* (1931). In: Uő: *Irodalomról, művészetről*. II. 1924–1942. Bp., Szépirodalmi, 1959. 213–227. Az idézet: 226–227.

⁵²⁴ VÁCI Mihály: *Az első világforradalmár* (1969). In: Uő: *Összegyűjtött művei*. 1979. 903–910. Az idézet: 903.

(*Petőfi jobbján*)⁵²⁵; továbbá: pl. Alexa Károly egyik Arany-tanulmányának bevezetőjében rögtön leszögezi egy mondatban, hogy Petőfi másfajta volt – ám a tanulmány további részében lényeges elemzés során már meg sem említi Petőfi nevét („A külvilághoz fordulásnak az a természetessége, ami a népköltőt és Petőfit jellemezte, Aranynak nem költői sajátossága.”)⁵²⁶, s hogy magamat se hagyjam ki a sorból, megemlíteném, hogy ifjúkori, Petőfiről írott doktori disszertációmban én is természetesnek vettem, hogy Petőfi rímelését Aranyéval (és csak Aranyéval) szembesítsem, s hogy kettejük verselésbeli különbségeit olyan vetélkedésnek fogjam fel, melyben győztest is kell hirdetni;⁵²⁷ máshol az idézetek szellemes szójátéka kimondatlanul is az egymásra vonatkoztatás igényét rejti el: vö. pl. Szili József Arany-könyvének fejezetcímét, mely frivol posztmodernséggel játszik el a *Szabadság, szerelem* jelszavának vonatkoztatási lehetőségeivel: »Hit, remény, szeretet – „e három”?»⁵²⁸

Bőséggel hozhatjuk a példákat arra, ahogy a szerzők hőseink kettősségével különböző, az irodalom fölött álló és élő szimbolikus értékeit akarják érvényre juttatni, bizonyítani, s együttes jellemzésükben akár az egyéni vonások elhanyagolásáig is elmennek: Beöthy Zsolt pl. híres nemzetkarakterológiai víziójában kettejükben látja meg a magyar faj egységét, s kettejükben fedezi fel a volgai lovas mai megtestesülését: „Mindnyájunkban van egy csepp a Volga-menti lovas véréből. Az őshagyomány érzelmi erejéből, mellyel a pogány vitéz a sas röptébe mélyed, él valami a keresztény magyar főpap lelkében, mikor az egyik lelkesedve kutatja mithoszainkat, a másik újra költi pogány mondáinkat, a harmadik pedig az összetartozás eleven érzésével, oly felekezetek fő embereinek, melyek a múltban az ő feleire keserű napokat hoztak, mint a magyar irodalom jelesei, tiszteletemléket állít. A Volga pusztáinak végtelenén szerető ámulattal csügghető vitéz szemei: a bihari rónán s a Tisza síkján gyönyörködő Petőfinek és Aranynak szemei, melyeknek tekintetét fajunk ős fejlődése élesítette ki s legnyájasabb melegők és legtüzesebb szikráik is e faj tulajdonaiból és szeretetéből áradnak.”⁵²⁹ Karácsony Sándor számára a magyar észjárás a magyar irodalomban elsődlegesen bennük jutott uralomra, s ezért kell példaként folyamatosan *csak* hozzájuk fordulnunk: „Petőfi 1844-ben ajándékozott meg bennünket János Vitéz-zel, Arany 1847-ben Toldi-val. De nem lettek volna magyar költők, ha a mellérendelés elvéhez nem maradnak hívek. Magyar észjárás szerint nemcsak az ökör iszik magában, hanem minden az ég alatt »valamihez képest valami«. Két költőóriásunk is úgy mutatta meg reprezentáns alkotásaiban, kicsoda-micsoda, hogy egyben mindenikük arról is bizonyosságot tett: melyikőjük mihez képest kicsoda, voltaképpen tehát a felől gyón, kicsoda ő és kicsoda nem?”⁵³⁰ Lukács György pedig kettejük közös törekvéseinek eredményeként emelhetette ki az „új ember” magyarországi megszületésének eszme- és ideológiatörténeti eseményét: „Mindenekelőtt megállapítandó Arany közössége Petőfivel... Petőfi és Arany epikai költeményeiben egészen másról van szó: ők lerántják az évszázadok óta eltakaro lepleket a magyar paraszt alakjáról, és íme: készen áll előttünk az eljövendő új Magyarország központi alakja: az uralkodásra hivatott, felszabadulásra felkészülő magyar paraszt. Sehol a modern irodalomban nem lépett egy új osztály reprezentánsa ilyen

⁵²⁵ KERESZTURY Dezső: *Mindvégig. Arany János (1817–1882)*. Szépirodalmi, 1991. A fejezet maga: 139–151.

⁵²⁶ ALEXA Károly: *A megbékélés költészete. (Arany János: A lepke című versének elemzése)*. In: *Vázlatok Arany Jánosról*. Szerk. MEZEI József. Bp., ELTE, 1979. 110–146. Az idézet: 112.

⁵²⁷ MARGÓCSY István: *Petőfi és a magyar rímelés*. Doktori értekezés. Bp., ELTE, 1975. (A disszertáció szerencsére kéziratban maradt.)

⁵²⁸ SZILI József: *Arany hogy istenül... Az Arany-líra posztmodernsége*. It füzetek 139.

⁵²⁹ BEÖTHY Zsolt: *A magyar irodalom kis-tükre*. 1896. XXIV. fejezet. Irodalmunk magyarsága. – Befejezés. 180–182.

⁵³⁰ KARÁCSONY Sándor: *Klasszikus grimászok*. In: Uő: *A magyarok kincse*. 1944. 24–51.l.

egyszerre és hirtelen, ilyen készen az irodalomba... Petőfinél és Aranynál készen áll előttünk az új ember.”⁵³¹

Az állandó egymás mellett emlegetés természetesen hozza magával az állandó összehasonlítás igényét is, ami egészen odáig terjed, hogy az egyes szerzők az untilag ismételtetett lélektani, tipológiai (pl. fiatal–öreg, szangvinikus–nyugodt, lírikus–epikus stb.) különbségek rögzítése mellett szinte vadásznak arra, hogy újabb s újabb területekre is kiterjeszthessék a kölcsönös jellemzés technikáját. Hogy csak a kicsit szokatlanabbakból idézzek néhányat: Vajthó László pl. nem elégszik meg azzal, hogy megállapítja hőseink forradalmiságának eltérését („Petőfi népszabadsága, a nép teljes uralomra juttatásának izzó gondolatával csak szép álom, örök tiltakozás mindenféle elnyomás ellen. Arany a nép valóságos életűjét jelölte ki Toldijában...”), hanem belső alkatukra is kitér („Érdemes megfigyelnünk Petőfit és Aranyt szenvedélyük egy-egy természetük szerint legmagasabb hőfokán, azt a szerelem extázisában, ezt a szeretetnek hullámbzóbb hangulatában.”),⁵³² Voinovich Géza a lélektani jellemzés betetőzéseként megkülönböztető költői érdemként tünteti fel a tematikus újításokat is: „Petőfi a fiatal hév és lelkesülés költője; Arany a férfikor komoly lírája, a családi gond és hazafi-aggodalom kifejezése... Ha Petőfiről elmondhatták, hogy ő fedezte fel a költészet számára a szülőket, apát, anyát nem emlegettek a versek azelőtt; viszont Arany fedezte fel a költészetben az apát, a gyermekeket, a fiút és leányt...”⁵³³; Pilinszky János pedig Petőfi-élmékcikkében a különbségeket radikálisan a transzcendencia jegyében fogja majd értelmezni, s az általa elkülönített költőtípusokat (megjegyzendő: ha ő nem is *csak* két költőt emel ki, a szembeállítás kizárólagossága akkor is a kettősségen alapul!) a biblikus mezőben fogja értelmezni – egyszerre emelvén fel a költőket a legnagyobb magasságba, s egyszerre húzván közéjük rendkívül éles határvonalat is: „Bevallom, nem sok közöm volt Hozzád. Mint törékeny gyerek, mindig is az öregekhez húzódtam. Azokhoz, akiknek volt ereje megöregedni. Az érett Aranyhoz, s a meghasonlott Vörösmartyhoz. Ahhoz a merészséghez, amely lángész létére még a zsenialitásról is hajlandó lemondani. Miként a »visszahúzódo« Atyaisten adta át a Fiúnak a teremtetést... Te: teremtetés voltál, kivont kard, lovasroham. Lángész. Arany és Vörösmarty: érettség, fáradtság, elhomályosuló elme. Te voltál a Fiú, ők voltak az Atya. Te voltál a vállalkozás, ők a lemondás. Fiú voltál, mint Mozart, ők Atya, mint Johann Sebastian Bach.”⁵³⁴

S végezetül megemlítendő a kettős együttes kezelésének fantasztikus erővel öröklődő retorikája: e két költőről írva a szerzők jó része, feltehetően persze öntudatlanul, ugyanazt a felsoroláson alapuló szembeállító mondatszerkesztést követi, amelyet először Gyulai Pál alkalmazott híres emlékbeszédében. Az ott kialakított szerkezet, mely mondatonként vált a jellemzett figurák között; mely mondatonként variálja ugyanannak a kiemelt tulajdonságnak vagy értéknek azonosságát vagy eltérését, szigorúan kiegyensúlyozott voltával a szembeállítás mélyén rejlő azonosság állítására, érzékeltetésére, súlykolására szolgálhatott – úgy, ahogy ezt az azonosságigényt a szónok leplezetlenül ki is nyilvánította (csak egy rövidebb részt ragadván ki a még hosszan ugyanígy felépített párhuzamsorból: „Mily különbség köztök s egy eszme és érzés rokonszenvénel fogva mégis mily hévvel fornak össze szíveik! Petőfi heves, szilaj ifjú, erélyes szellem, akinek a dacban, küzdelemben mintegy kedve telik. Arany nyugodt férfiú, megtört erélyű, aki kerüli a zajt, s inkább magában évdik, mintsem küzdjön. Petőfi vakon hisz eszméiben, bízik önmagában, erőszakos, kíméletlen, s ezt mintegy kötelességének, elvei szolgálatának hiszi, mit sem gondolva a világgal.

⁵³¹ LUKÁCS György: *A százéves Toldi* (1947). In: Uő: *Magyar irodalom – magyar kultúra*. Gondolat, Bp., 1970. 415–432. Az idézetek: 416, 418.

⁵³² VAJTHÓ László: *Halhatatlan magyar irodalom*. Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., é. n. 128, 131.

⁵³³ VOINOVICH Géza: *Arany János*. Továbbá: *Arany János és a színpad*. In: *Arany János emlékkönyv*. A M. Tud. Akadémia tagjainak tanulmányai, előadásai és beszédei Arany János halála félszázados évfordulója alkalmából. I. MTA, 1932. 111, 123.

⁵³⁴ PILINSZKY János: *Levél Petőfi Sándorhoz* (1973). In: Uő: *Szög és olaj* (Próza). Szerk. JELENITS István. Vigilia, 1982. 322.

Arany lelkén a kétely árnya borong, önbizalmatlan, kíméletes, engedékeny, s épen úgy lehangolja a világ, mint saját aggodalma. Petőfi a harag és a merengő szelídség, a düh és a méla ellágyulás közt hánykodik, örül vagy busúl, szeret vagy gyűlöl, boldog vagy boldogtalan, de soha nincs nyugalma. Arany szintén mély fölindulások között él, de erőt vesz magán... Petőfinél egy a gondolat, érzés és tett; Arany a gondolatnál és érzésnél marad s csak a külső körülmények nyomása alatt ér a tethez. Petőfi az ifjúság tüzevel, szenvedélyeivel vonzza magához az embereket; Arany a férfiúi erények tisztos méltóságával. stb.)⁵³⁵ Különös módon ez a kiegyensúlyozó, ugyanakkor kétségtelenül kétfelé is húzó retorikus szerkesztésmód fog visszatérni annak a Riedl Frigyesnek is megannyi hasonlításában, aki, ha módszertanában jelentősen eltért is a Gyulai-féle irodalomszemlélettől, az irodalom társadalmi és nemzeti funkcióit tekintve alighanem tökéletesen egyetértett vele (pl.: „Csakhogy Arany meg Petőfi egyéniségükhöz képest mást-mást tanulnak a néptől. Petőfi mint lírikus átveszi a népdal szerkezetében a népdal közvetlenségét és tüzet, Arany mint epikus a népies hangon, az események naiv-bájos megvilágításán kívül leginkább a nép nyelvének kincseit alkalmazza: az addig irodalmilag fel nem használt szólásmódokat, gazdag fordulatokat, sokféle árnyalatokat. Petőfi tehát inkább a népnek költői eljárását, Arany pedig nyelvét és hangját nemesíti. Petőfi műveiből látjuk, hogyan érez a magyar nép, Aranyéiból, hogyan cselekszik... De ez a szoros baráti viszony csak még erősebben tünteti fel a két költő természetének különbségét. Petőfi exaltált, gyakran szónoki költő: minden költeménye úgyszólván lelkének egy-egy robbanása. Aranyban ellenben nyugodtan, hosszasan nőnek a költői művek. Petőfi nem tanulhatta volna el Arany higgadt műgondját, ez pedig nem érthette el Petőfi közvetlenségét. Aranyt belső nyugalma még érzelmei rohamában sem hagyja el, Petőfi nagyon is könnyen neki heví; képzelete tüstént csak úgy önti lávapatakjait, melynek lángoló hullámai ragyogva, sisteregve, füstölögve borítják el a költői láthatárt. Petőfi költeményeiből valami zajongás hallik ki, költészete tartózkodás nélkül megszólít bennünket; Aranyt bizonyos szerény csendesség veszi körül, nem nekünk, hanem önmagának költ.”)⁵³⁶; de annak a Babits Mihálynak a feszített ellentételezéseiben is, aki pedig éppen e kiegyensúlyozó szintetikus irodalomfelfogás ellen lépett fel erőteljes Petőfi-kritikájának s Arany-apológiájának „modern” esztétizálásával („A múlt sebei gyorsan tűnnek nála; Petőfi a jelen pillanat költője, viszont Aranyt amint a saját múltja folyton üldözi, úgy üldözi örökké fájának múltja is: az ő költészete valóban az egész múlt eredője... Petőfinél a realizmus önkéntelen, magától értetődő, könnyű. Aranynál aggodalmas, fájdalmas. Az egyik a tükör, a másik a festő... Ez annak a rendellenes erkölcsi érzékenységnek alapja, mely Arany egész életét egy Hamlet életévé teszi; ha Petőfié az egészséges erkölcs, Aranyé beteges erkölcsi szenzibilitás... Petőfi nyárspolgár a zseni álarcában, Arany zseni a nyárspolgár álarcában stb.”);⁵³⁷ vagy annak az ekkoriban még polgári radikális Pogány Józsefnek elemzéseiben, aki épp Aranynak „baloldali” politikai érdeklődését hangsúlyozta erőteljesen („Politikai meggyőződéseikben nincsen ellentét Arany és Petőfi között, de van különbözőség a politikai élethez való állásfoglalásukban... Aranyt éppen kisebb politikai tudása megfosztja attól, hogy a fejlődést előre lássa, de egyszersmind megóvja attól, hogy a fejlődés útját megrövidülve lássa, a közeljövőben várva azt, ami még talán esztendő munkája. Petőfi látta a fejlődést, látta már a jövőt, és éppen ezért könnyen a jelenbe vetítette azt... Petőfi nagyobb stílusú politikus volt, de Arany reálisabb politikus. Petőfi inkább hangsúlyozta a forradalom nagy végcéljait, Arany inkább szolgálja a napnak a követeléseit. Petőfi a nagy elvi kérdések szószólója, Arany a praktikus szükségleteké...”);⁵³⁸ továbbá a két háború közti időszak nagyszabású irodalomtörténetében, Szerb Antal portréiban („Petőfi részben politikai eszméinek a hatása alatt tűzi ki a népköltészet programját, részben pedig alkotáslélektani elvből: zseninek tartja magát, aki szabadon, konvenció-mentesen, a természet szavát követve alkot, mint ahogy a nép alkot a

⁵³⁵ GYULAI Pál: id. h. 69–70.

⁵³⁶ RIEDL Frigyes: *Arany János* (1887). é. n. 49, 51.

⁵³⁷ BABITS Mihály: *Petőfi és Arany* (1910). In: Uő: *Irodalmi problémák*. Nyugat, 1917. 155–178. Az idézetek: 164, 171–172.

⁵³⁸ POGÁNY József: *Arany János politikai nézetei*. Bp., 1909. 12–13.

romantikus elmélet szerint. Arany népiességének a lelki oka ellenkező irányú: nem a zseniében, hanem a nem-zseniében; a határaiban való hit, mérhetetlen szerénység és ugyanakkor mérhetetlen magyar gőg. Arany János népköltői attitűdje jellegzetes magyar finitizmus: ismeri a határait és nem akarja túllépni... ..verseiben éppúgy buzdít a szent háborúra, mint Petőfi. Petőfi elemében érezte magát Tyrtaios alakjában, a békés Arany nem”),⁵³⁹ valamint annak a mai irodalomtudósnak, Németh G. Bélának szolid leírásában is, aki – feltehetően a szocialista ideológia elsődleges Petőfi-preferenciáival szemben – ismét a kiegyensúlyozás finom kettősségeivel élt, s a tipológiai különbségeket inkább a külső történeti különbségek szembeállításával írta körül („Petőfi egy egyértelmű boldog történelmi pillanat címszereplője, kezdeményező aktora volt, Arany egy átmeneti, választó, de választást alig hagyó hamleti kor visszarezgő, megszenvedő médiuma. Petőfi kapta a századközép ajándékát: a biztonságérzetet, Arany átkát: a bizonytalanságot. Petőfinek a nemzeti kérdés példái csak hatalmas fölhajtó erejét mutatta meg, neki csak lekötő súlyát. Petőfinek »magától értetődő« volt az alkotás, öröm; (schilleri értelemben:) „naiv” költő. Aranynak keserves munka, kötelesség, fejfájás; ő „szentimentálisnak” kényszerült lenni. Petőfi a szabadság szuverén gyermeke volt, ő minden lépését ellentétes kötöttségek hármjában tette meg. „Forradalom előtti” az egyik, „forradalom utáni” a másik.”⁵⁴⁰ Talán épp e retorikai hagyományozódás, illetve ennek hatalmas ereje mutathatja leginkább, mennyire mélyen is hatotta át irodalomszemléletünket e különös kettősség, s mennyire e kettősség az, ami sokszor azokon a nehézségeken is átlendítheti az értekezőt, melyek az egyedi elemzések során elkerülhetetlenek lettek volna. Hiszen ha megnézzük e fenti idézeteket: az így párban leírt mondatok jó része nyilván nem hangozhatott volna el párdarabja nélkül, s az egyes állítások rengeteget vesztenének leíró és jellemző erejükből, ha csak az épp érintett egyedi illetőről szólnának. S nyilván e kettős pszichológiai-tipológiai egymásra vonatkoztatás „természetes” közkeletűsége okozhatta, hogy Karinthy Frigyes egykori szatirikus aforizmája a későbbiekben szinte közmondás-szerű, folklorizálódott népszerűségnek örvendhetett – s máig is örvendhet: „Irodalomtörténet: Hallgatni arany – beszélni Petőfi.”⁵⁴¹

Ha a kanonizáció kezdeti időszakára, azaz a 19. század közepére-végére vetünk pillantást, természetesen egészen más képet kapunk, bár az már ebben az időben is magától értetődő volt, hogy az (akkor) újabb magyar irodalom (vagyis: költészet) legnagyobb alakjainak Petőfi és Arany tekintendő. Petőfi kultikus kanonizációjának speciális kérdését itt nem kívánom érinteni, csak utalnék arra a közismert tényre, hogy elismertsége a korábbi korokra nézvést egészen példátlan méreteket öltött: elegendő itt akár az 1882-es szoborállítás aktusának körülményeire, az elhangzott beszédek és ekkorra született alkalmi költemények tónusára, akár a kicsit későbbi, 1899-es halálozási évforduló hihetetlen terjedelmű ünneplésére hivatkoznom. Jókai szoboravató beszéde vagy nagy előszava a tudományos (!) igényű Petőfi-összkiadáshoz elégségesen illusztrálhatja a hangnem emelkedettségét („Petőfinek, mint embernek, az életrajza nem lehet más, mint Petőfinek, a költőnek megdicsőítése.”),⁵⁴² a sok mártíriumot megdicsőítő vers közül pedig szintén elég csak a legimpozánsabb istenítésekre, ugyancsak Jókainak *Apotheosis* című nagyszabású poémájára vagy Váradi Antalnak a segesvári csatateret megéneklő *A szent nyomok* című költeményére rámutatnunk. Ezekben a megemlékezésekben vagy leírásokban még nyoma sincsen Arany említésének (Jókai nagy terjedelmű életrajzában még a barátság sincsen jelentőségének megfelelően érintve!): Petőfi szentsége éppen egyedülvalóságában lesz megragadva és felmutatva. S hasonló a helyzet az

⁵³⁹ SZERB Antal: *Magyar irodalomtörténet* (1934). Révai, Bp., 1947. 365, 367.

⁵⁴⁰ NÉMETH G. Béla: *Arany János*. In: Uő: *Mű és személyiség*. Irodalmi tanulmányok. Magvető, Bp., 1970. 7–41. Az idézet: 9.

⁵⁴¹ KARINTHY Frigyes *Notesze* (1927). In: Uő: *Címszavak a Nagy Enciklopédiához*. Cikkek. (Szerk. UNGVÁRI Tamás.) Bp., Szépirodalmi, 1980. I. 218.

⁵⁴² JÓKAI Mór: *Petőfi Sándor élete és költészete*. In: *Petőfi Sándor Összes költeményei*. Végleges, teljes kiadás. (S. a. r. HAVAS Adolf.) Bp., Athenaeum, 1892. I. I–XCV. Az idézet: VI.

Aranyról folyó kanonizációs diszkurzusban is: Arany haláláig kettejük barátsága legfeljebb az életrajzi tények közlésére vagy közös tevékenységük ismertetésére szorítkozott, de lényeges azonosságot, genetikus közösséget vagy pláne *együttes* jelentőséget tulajdonítani nekik senkinek eszébe nem jutott. Kemény Zsigmondnak Toldi-elemzésében pl. meg sem említetik Petőfi neve, nemhogy feltételezné a később közhellyé vált *János vitéz*-ihletést, s nagy összefoglalásában is csak mint egy újabb (de nem feltétlenül értékeesebb) történeti korszak két jelentős képviselőjeként említi őket egymás mellett („Petőfi és Arany lángesze sokkal kétségtelenebb fényben ragyog, mintsem megjegyzéseim által, melyek részint rájuk is vonatkoznak, érdemeiket csorbítani akarnám; de én Kazinczy és Vörösmarty rendkívüli szellemének is bámulója vagyok, noha nem feledém a Kazinczy-oskola által gyakorolt nagyszerű hatásnak árnyoldalait.”).⁵⁴³ Sőt: az ez időben keletkezett legfontosabb nagy tanulmányok éppen mintha el akarnák választani Aranyt a Petőfi névvel fémjelzett népiesség irányzatától, s így magától a nagy baráttól is. Salamon Ferenc, aki pedig Aranyról erősen kultikus nyelvet használva írja elemzéseit („Az ítéshoz neveltségessé válik, ha Aranyt akarja tanítani, neki Aranytól tanulnia kell”), a népiesség kategóriáit elutasítván („A mint a dolgot most egy év tized múlva látjuk, tévedés volt Petőfi és Arany költészetét túlnyomóan a népiesség szempontjából fogni fel”), elsősorban a kettejük közti különbségeket hangsúlyozza, finom, árnyalt, de erős Arany iránti elfogultsággal („Szótára távolról sem olyan gazdag, mint Arany Jánosé, akár szavakban, akár eredeti fordulatokban. Petőfi csak kora népnyelvét s annak sem sok dialectusát használja, s csak igen kevés nyoma vehető észre, hogy régi nyelvemlékeink szókincsét méltatná, mely Arany részére oly gazdag bányát volt”),⁵⁴⁴ s még Erdélyi János is, ki pedig az egyik legmélyebb irodalmi tanulmányát szentelte Petőfi költészetének, vitatja, hogy a magyar költészet fejlődésének aktuális (nála: „negyedik”) szakasza a *népi* lenne, Petőfi és Arany jegyében, s úgy látja, hogy Arany költészete egészében meghaladta a Petőfiét, s *egyedül* Arany költészete tetőzi be, „zárja” le azt a korszakot, azt a fejlődési szakaszt, melyben most éppen él a magyar irodalom („A líra tárgyai felett uralkodik az egyéniség..., melyet előkelőleg Arany képvisel, mint aki a széteszlással, felbomlással fenyegetett s rendetlenségre hajló korszakból, mint tudalmasan alkotó művész áll elő, s a tartalom gazdagságát a forma szépségével párosítván új költői világnézetet alapít meg... Az utolsó fejlődési korszakot nem is mondhatnók bevégezettnek... ha nem állna e korszak végén Arany János, mint amaz öntudatos népiesség kiváló képviselője. ... Azért ő teszi a zárkövet a regényes lírai alkotásokhoz, vagy ő benne tér vissza költészetünk az első kezdethez, az eredeti népköltészethez...”).⁵⁴⁵ S mindez alighanem meg is érthető abból a történeti körülményből, hogy a már kultikusra kanonizált Petőfi figurája Arany életében nem volt rászorulva másnak segítségére, az élő Arany számára pedig éppen hogy egyéni, s nem közös teljesítménye révén kellett hogy a kiemelt szerep biztosítottassék. Szépen bizonyítja ezt akár az az életrajzkozpontú visszaemlékező elemzés, melyet olyan szerző írt, aki mindkét érintettel jó viszonyban volt: Lauka Gusztáv Aranyt az egekig dicsőítő tanulmányában („Arany mint ember és mint író arany egyaránt”; „Ha az egyházi törvények megengednék, hogy valaki mint református is szentté lehessen, Arany Jánost egész lelki nyugodtsággal canonisálhatnánk...”) Petőfi neve jóformán elő sem fordul, s amikor az hangzik el, Arany „a XIX. századi irodalomtörténetben az első helyet foglalja el”, az indoklásban Petőfi csak egy sor egyik, nem kitüntetett tagjaként nyer említést („Amit halhatatlanaink nagyszerűt és magasztost felmutattak, azt ő munkáiban egyesíté. Vörösmarty, Petőfi

⁵⁴³ KEMÉNY Zsigmond: *Arany Toldi-ja* (1854). In: Uő: *Élet és irodalom. Tanulmányok*. (Szerk. TÓTH Gyula.) Bp., Szépirodalmi, 1971. 345–382. Továbbá: *Élet és irodalom* (1852). Uott. 123–190. Az idézet: 130. l

⁵⁴⁴ SALAMON Ferenc: *Arany János és a „népiesség”* (1856). Továbbá: *Petőfi újabb költeményei 1847–1849* (1858). In: Uő: *Irodalmi tanulmányok*. I. Bp., Franklin, 1889. 3–37. és 179–236. Az idézetek: 34, 23, 181.

⁵⁴⁵ ERDÉLYI János: *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* (1855). In: Uő: *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*. (S. a. r. T. ERDÉLYI Ilona.) Bp., Akadémiai, 1991. 183–255. Az idézetek: 243, 252, 254.

és Tompa ereje és szépségei egyaránt feltalálhatók nála”),⁵⁴⁶ akár az a nagy irodalomtörténeti összefoglalási kísérlet is, melyben Toldy Ferenc egyszerre próbálja a két gesztust érvényesíteni: bár a történeti folyamatban természetesen Arany mellé helyezi Petőfit, s abban az időben még magától értetődő módon, Tompát („... egymás után feltűntek, mint az új népies iskola mindannyi bajnokai, Tompa, Petőfi és Arany; amaz népregei szimbolizmusával, Petőfi mindent átható nyers és dús lírai erével, s Arany, kiben a mély természetér erős értelemmel és érzékeny ízléssel egyesülvén, az új költészet általa fogta művészi avatását nyerni...), a lezáró, értékelő részben azonban Aranyt mint élő klasszikust önmagában emeli messze Petőfi és az egész csoport fölé („Arany a kor csúcsára hágott, melyen – ha a jelek nem csálnak – első rangját meg fogja tartani.”).⁵⁴⁷ Elsősorban az elválasztás és a felismert különbségek hatalmasra stilizálása fogja jellemezni azt a nagyszabású körképet is, mely – ismereteim szerint – először fogja szintetizálólág összekapcsolni a magyar nemzet történelmi és irodalmi mozgásait, s mely az irodalmi mozgásokban közvetlenül is fel fogja fedezni az ideológiai-politikai mozgalmaknak nemcsak párhuzamait, hanem egyenesen szimbolikus megtestesüléseit. A fiatal és konzervatív Asbóth János, amikor – még Arany életében! – áttekinti a tizenkilencedik századi magyar szellemi-politikai mozgásokat, egyrészt meghökkentően közel hozza – minden finom irodalmi elemzése mellett is – egymáshoz a politikát és az irodalmat („közéletünk valóban nemzeti része pusztán a politikára és az irodalomra szorítkozott...”), amikor Széchenyi és Vörösmarty, Kossuth és Petőfi, Deák és Arany között teljes (ma talán így mondanánk: társadalomlélektani) tipológiai megfelelést állít fel („Én úgy érzem, hogy e nevek: Széchenyi és Vörösmarty, Kossuth és Petőfi, Deák Ferenc és Arany annyira összetartoznak, mint a hogyan összetartoznak azok az egyes hangok, melyek együtt adják meg zengő harmóniájukban az accordot...”), másrészt olyan éles határvonalakat és értékeléseket is húz az érintett költők költészete közé és köré, melyek ha politikailag megérthetők is, már-már mintha mindenféle költészetbeli átjárást is megakadályoznának („Nemzeti kinyomatban, tiszta magyarosságban felülmúlják Kossuthot és Petőfit..., műveltségük erősebben gyökerezik a magyar talajban: Deáké történetünk, alkotmányunk múltjában, Aranyé a magyar népben és mondában. ... Végre Deák és Arany a népben rejlő erőt nem kevésbé ismerik és használják fel, mint Kossuth és Petőfi, de tisztábban s jobban tudják érvényesíteni... Aranynál sehol nem találjuk a bizarrnak, a dagálnak, a világfájdalomnak, a cosmopolitaságnak azon elemeit, melyek Petőfit gyakran zökkentik ki a népköltészet igaz hangjából... A népköltészet ezért Aranyban éri el legszebb diadalát.”).⁵⁴⁸

Ez az elkülönített, nem egyszer egymással szembeállított kanonizációs mechanizmus fordult át radikálisan Arany halálának pillanatában: a lezárult Arany-életmű elhelyezése ugyanis már más feladatokat rejtett s más megoldásokat is kínált, hiszen megszabadult az élő, aktuális függéstől. A két nagy figura ettől az időtől kezdve nem egyszerűen egymás mellett, hanem egymásra vonatkoztatva, s egymás tükrében fog megjelenni. Gyönyörűen szemlélhető ez a hatalmas váltás az Arany halálát közvetlenül követő reflexiókban, a két legfontosabb baráti nekrológban, a Szász

⁵⁴⁶ LAUKA Gusztáv: *A múltról a jelennek. Emlékjegyzetek*. Kiadja a Petőfi-Társaság. é. n. (1879). Aranyról: 104–111. Az idézetek: 104, 107, 110.

⁵⁴⁷ TOLDY Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története*. A legrégebb időktől a jelen korig. 1864–65. Bp., Szépirodalmi, 1987. Az idézetek: 366, 396.

⁵⁴⁸ ASBÓTH János: *Három nemzedék* (1873). In: Uő: *Irodalmi és politikai arcképek*. 1876. 7–50. Az idézetek: 13, 44–46. Asbóth felosztása és párhuzamteremtése igen nagy hatással élt tovább; hatására elegendő itt csak egy majdnem félszázaddal későbbi példát idézni. Négyesy László szerint a nagy XIX. századból hat figurát (Széchenyi, Kossuth, Deák, Vörösmarty, Petőfi, Arany) választott a közvélemény, „a kiknek személyéhez a század nagyszerű eredményeit hozzáfűzi, a kikben a nép őstermesztetének és történetileg fejlődött jellemének, a magyarság erkölcsének, szellemének, ízlésének, gyakorlati és művészi alkotó erejének eszményi képviselőit ismerte fel, szereti és bálványozza. E hat név az új Magyarország szimbóluma, s ha a XIX. század művét új honfoglalásnak mondjuk: e hat vezérszellem az új honalapítás hat vezére...” In: NÉGYESY László: *Arany*. A költő születésének százados évfordulója alkalmából a Kisfaludy-Társaság ajándéka a magyar tanuló ifjúságnak. 1917. 3–4.

Károlyban s a Gyulai Pálban. Mindketten kétszer nyilatkoztak meg, egyszer a saját nevükben, másszor az általuk képviselt testület nevében. Szász Károly, amikor a Vasárnapi Ujság nekrológját írja, rengeteg életrajzi esemény megrajzolása, sok fontos barát és kolléga említése során sem tulajdonít még különös vagy kiemelt fontosságot Petőfinek, ám amikor az Akadémia nevében elmondja nagy búcsúztatóját, az elhunynak kanonikus helyét már szinte magától értetődően a már kultikusan szemlélt és tisztelt Petőfi mellett fogja kijelölni, elindítva annak az (eredetileg Petőfi-versből idézett) irodalomtörténeti tézisnek is végeláthatatlan menetét, mely szerint Arany a Petőfi által kijelölt úton teljesebben volt ki („A nemzet csak az imént állított ércszobrot egyik halhatatlan dalnokának; annak, a ki a maga jól érzett nagyságában, oly önérzettel, mint szerényen, jóslólag mondá Arany Jánosnak: »Mit én nem egészen dicstelenül kezdék, / Folytasd te, barátom, teljes dicsőséggel«.

Arany betöltötte ezt a jóslatot, és a magyar irodalom évtapjai két egyenrangú névtől ragyognak. Mindkettőnek igazi nagyságát az mutatja, hogy mindenik a másikat nagyobbra tartotta magánál. S mind a kettőnek igaza volt. Mi pedig csak hálát adhatunk a gondviselésnek, hogy míg amaz a csaták viharában elveszett, mint egy harckiallás, emez még ez után alkotta meg legdicsőbb műveit; megérhette költőtársa és barátja apotheozisát, és úgy hűnyhatta le szemét az örök álmra, hogy abban a magáét is láthatta és érezhette. Amannak a dicsőségéből nem hiányzik semmi, bár ő hiányzik a miénkből; emezéből sem hiányzik semmi, s ő sem a miénkből, mindketten pedig örök dicsőségei a nemzetnek, mely őket nemcsak szülte, hanem meg is tudta érteni.”).⁵⁴⁹ S Gyulai Pál ugyanígy jár el: amit közvetlenül a gyász pillanatában, a sír mellett elmondott (a megrendüléstől csak töredékesen tudott beszélni, s így beszéde is csak az újságtudósítás kivonatában maradt fenn), az nem tartalmaz semmiféle utalást Petőfi személyére vagy Arany életében betöltött szerepére, ám az a nagy emlékbeszéd, amelyet majd egy év múlva fog az Akadémián megtartani, már teljes mértékben a szétválaszthatatlan Arany–Petőfi kettősség jegyében fog szólni.

Alighanem Gyulai beszéde emelte az Arany–Petőfi-barátságot a kultusz szobortalapzatára: ő kötötte meg kettejük maradandó szövetségét, s ő alkotta meg azt a beszédmodot, melynek ismeretében (s ki ne ismerné e beszédmodot?) e két név együttese elválaszthatatlanná vált. A nagy Gyulai-beszéd ugyanis részletesen taglalja a két szerző párhuzamait és különbségeit, egyértelműen avégett, hogy kettejük együttesével véglegesen biztosítsa az általa megideologizált népies-nemzeti irodalmi irányzat diadalát. Gyulai e kettős nagyságát a népköltészet ihletéséből vezeti le („...ez ellentétek mellett is a naiv lélek és őszinte szív ugyanegy lángja lobogott bennök, s a magyar népköltészet ugyanegy sugalmain lelkesültek...”), kettejük poétikai különbségeit szinte fokozati különbségekként fogja fel, hosszú időre meghatározóként említve Petőfi kezdeményező, s Arany folytató, kiegészítő szerepét („... nem soká Petőfi jelent meg, e legeredetibb lyrai költőnk, a specifikus magyar lyra megteremtője, kihez egypár év múlva Arany is csatlakozott, hogy ugyanazt tegye az eposzsal és balladával, mit Petőfi tett a dallal...”), s ha részletesen felsorolja is a két költő közti nagy eltéréseket, ám mindezt úgy teszi, hogy a különbségeket egy nagy *egész* részmozzanataiként tünteti fel, s szinte szükségszerűnek látja, hogy egy ember, egy költő csak részlegesen teljesíthet, ám kettő együtt, egymást mintegy az ellentétek révén kiegészítvén, már képes az áhított teljesség felmutatására, egészen odáig menően, hogy akár még az életkor hosszának életrajzi véletlenét is hajlandó a komplementaritás elve alapján értelmezni („Ez mindent kiegyenlített, sőt jellemők és költészetők ellentéteinek némely oldala mintegy vonzotta őket egymáshoz... Keveset hatottak egymás jellemére és költészetére, de mindkettő szerette egymásban azt, ami benne többé-kevésbé hiányzott... Arany ifjúságát a Petőfié pótolja, a Petőfi férfikorát az Aranyé...” stb.).⁵⁵⁰ Gyulai ki is mondja a varázsszót, mikor a két költőt az „egymás kiegészítői” kategória alá rendeli, e gesztusával egyértelműen meghatározván, hogy irodalomtörténeti szintézisének jegyében nem az egyéni életművek egyediségének, hanem ezen életművek *együttes*, az egyediség *fölött* érvényesülő működési elvének

⁵⁴⁹ Szász Károly temetési beszéde (az Akadémia nevében). Vasárnapi Ujság 1882. okt. 29. 702.

⁵⁵⁰ GYULAI PÁL: id. hely: 66, 71, 73.

tulajdonít elsődleges szerepet. Gyulai ama nagy történeti vízió nevében, melyet még a majdan, most, folyamatosan megteremtendő, kiépítendő magyar irodalom teljességének vágya éltet, a magyar irodalom *minden* lehetséges műfaját, alfaját szeretné már beteljesedettnek látni, s most, itt, épp e két költő képezi számára a garanciát arra, hogy legalább a költészetnek teljessége, a líra és az epikai ág egymást kiegészítő nagy harmóniája már létrejött. *Ennek* a teljességigénynek nevében rögzül majd a nagy szétválás, mely szerint Petőfi csak lírai, Arany csak epikus költő, s ennek nevében lesz a két szereplő elválaszthatatlan: a továbbiakban ők fogják a magyar költészetet (amely persze, *pars pro toto*, az egész magyar irodalom elnevezése helyett áll) garantálni és szimbolizálni. S ez a nagy egész épp azáltal lesz kiváltképpen értékes és nagyszabású, hogy *ennyire* ellentétes princípiumok és alkatok tudják mint komplementerek, biztosítani egyszerre sokféleségét és egységét.⁵⁵¹

Gyulai kezdeményezését a tizenkilencedik század vége felé majdhogynem teljes egyetértés fogadta, a beszédnek még csak vázlatosan felvetett iniciatíváit Riedl Frigyes és Beöthy Zsolt dolgozta ki tudományos részletességgel: az ő komplementer szintézisre törekvő hagyományuk alapján rögzült majd száz évre egyrészt az egyértelmű népi indíttatás tézise („Petőfi és Arany is a magyar nép tanítványa”),⁵⁵² a lírikus–epikus szembeállítás („E részben a par excellence epikus Arany, határozott ellentéte a lényegében lírikus Petőfinek”).⁵⁵³ Külön érdekessége e nagy tipizálásnak, hogy azoknak a tudósoknak, akik e teóriát árnyalt analízisek segítségével igazolták, természetesen rengeteg, általuk ismert tényről és adatról kellett eltekinteniük: a fő tézis, a magyar népnemzeti irodalom egységének állítása azonban a részleteltéréseket könnyedén hátrította el magától. E teória fogja természetesnek állítani, az evidens egység nevében, Petőfi kezdeményező és Arany betetőző szerepét, mindvégig úgy, hogy az egymásra hatás kétoldalúsága is kiemeltessék („Petőfi költeménye mintája lett ismét – Aranynak, midőn Toldi-t írta. ... A két munkát könnyű párhuzamosítani. Mind a kettő, János vitéz is, Toldi is, valami hibát követ el, mely miatt elbujdosnak. ... Élénkségre, leleményre, költői tűzre Petőfi felülmúlja Aranyt, ki viszont a jellemzésben, a compositioban, a nyelv művészetében első. Petőfinél a compositio laza, kalandok kalandok után, ezeket szaporítani is, belőlük törölni is lehetne, a nélkül, hogy a compositio megsínylené. ... Nem nehéz egyes helyeket is kijelölni a Toldi-ban, egyes vonásokat, melyeket Petőfi »szellemujja vont.«”).⁵⁵⁴ Ők ketten fogják a magyar irodalmat teljes terjedelmében képviselni, sőt, azt lehetne mondani: e teória szerint egészében ők teremtették meg azt („Azt lehetne mondani, Árpád hódította meg Magyarországot politikailag, Arany meg Petőfi pedig meghódították a költészet számára”); az egész történeti fejlődés, kiváltképpen az újabb, a nemzeti újjászületést célul kitűző irodalom mintegy magától futott belé kettejük nagy szintetizáló alkotásába, s kettejük csodálatos teljesítménye oly erőteljes, hogy régebbi korok szükségszerű hiányait is mintegy pótolni képes (Négyesy László pl. így írja le Aranyék jelentőségét: „Egész pályája, Petőfivel és kortársaival együtt hosszabb idők törekvésének volt a koronája... Még messzebb tekintve, egészen az újabb irodalmunk kezdete óta, Bessenyei óta forrongó irodalmi áramlatok jutottak az ő költészetük által egységes, mély, szabályozott medrükbe. Sőt az ő költészetük... a fejlődésében mindenkép gátolt, öntudatra későn ébredhetett magyar irodalmi költészetnek több százados mulasztását pótolta. ... A magyar nép költői génusza mintegy a kinyilatkoztatás újságával és hódító erejével lépett általuk a

⁵⁵¹ Érdemes megemlíteni, hogy Gyulai kategóriája a megszokás és ismétlések hatására mennyire mechanikussá is átalakulhatott: egy a maga korában igen tekintélyes költő-irodalomtörténész nagy tanulmányában, a megszokott jellemzés-pár összegzéséül már ezt olvashatjuk: „*Egymásnak nemcsak ellentéte, hanem szoros kiegészítői is, mint két gépkerék pontosan egymásba vágó fokozata.*” Vö: JAKAB Ödön: *Petőfi*. Budapesti Szemle, CXLVI. 1911. 411.

⁵⁵² RIEDL Frigyes: *Petőfi Sándor*. In: *A magyar irodalom története*. Képes díszmunka két kötetben.³ Szerk. BEÖTHY Zsolt és BADICS Ferenc (1896). Bp., Athenaeum, 1906. II. 276–299. Az idézet: 283.

⁵⁵³ RIEDL Frigyes: *Arany János* (1887). é. n. 46.

⁵⁵⁴ RIEDL Frigyes: *Petőfi Sándor*. (S. a. r. SIKABONYI Antal.) Bp., Franklin, 1923. 152–154.

világ elé.”⁵⁵⁵); kettejük örök és mozdíthatatlan nagysága, amely épp ilyenségében felülmúlhatatlan, pedig éppen abban rejlik, hogy rajtuk áll a transzcendens módon felfogott magyar irodalom sorsa („Petőfi és Arany – a mennyiben szellemi életünk áramlataiból a jövőre következtetnünk lehet – a legnagyobbyszerű költői tünemények, melyeket Magyarország valaha létrehozott. Lesznek még nagy államférfiaink, ... de költőnk, mint Arany, mint Petőfi, tán nem is születik többé.”).⁵⁵⁶ Továbbmenve: a magyar irodalom transzcendens értékei amiatt lesznek ily mértékben preferálva, mert bennük látja ez az irodalomszemlélet magának a magyar fajnak, a magyar nemzetnek legszebb és legnemesebb értékeit is, s az irodalmat elsősorban amiatt tekinti fontosnak és lényegesnek, mert a nemzetiség létének garanciáit találja fel benne. Petőfi és Arany kettősségének *magyarsága* épp ezért fog folyamatosan kiemeltetni és oly nagy súllyal szerepelni: bennük a magyar népnek, fajnak, nemzetnek két egymást kiegészítő alaptípusát fogják szemlélni és felmutatni. Már idéztem ama meghökkentő állítást, mely szerint Beöthy Zsolt a volgai lovas tizenkilencedik századi letéteményeseiként éppen Petőfit és Aranyt fogja feltalálni, de e korszakban ennek az állításnak számtalan variációjával találkozhatunk („Petőfi költészete egy hasonlíthatatlanul gazdag magyar érzésvilágnak, az igazság és egyszerűség költői erejében, mintegy ösztönszerű és lángoló áradata; Aranyé úgyszólván mindannak, ami magyar, egy nagy szív melegén s egy nagy elme mélyén művészetté érlelése. Petőfinél, egy elragadó egyéniség sajátos vonásaival, nyelvben, formában, gondolatban, a maga korának magyarsága áll előtérben, mely örömét és bánatát, lelkesedését és szenvedélyeit mind a jelen és jövő képeiből meríti; Aranynál az örök magyarság, a múlt kapcsolata a jelenrel s útmutatása a jövőre, az emlékek a reményekkel, a mesék a tényekkel, a hagyományé a törekvésekkel, népnek nemzetté olvadása”⁵⁵⁷ vagy egy másik példa: „Petőfi egész általánosságban beszél nemzetéről, mintha dorgáló vezércikket írna versben. Egy-két főjellemvonását mint a széthúzást, a maga fáját nem becsülést, oktalan kérkedését kiemeli s áthévti az egészet a maga haragos lelkének lobogásával. De nem fél ostromozni sokszor dicsőített népét. Arany sok apró, jellemző mozzanatról rakja össze érdekes típusát, jóakarattal gúnyolja hibáit is. A Petőfi haragja szintén szeretetből fakad: de türelmetlen, hogy nem tudja előre haladásunkat siettetni. Arany belenyugszik a változhatatlanba, s mint józan bölcse, egyszerűen csak konstatál; Petőfi mindig ítéletet mond.”)⁵⁵⁸ A két főszereplő különbségeiben a magyar nemzetkarakterológia hagyományosan szembenálló két alaptípusa, a heves szalmaláng természetű lázadó és a nyugodt szemlélődő konzervatív fogalmaztatik meg („Aranynak epikus komolyságú alakját méltóan egészíti ki a magyar fajkép szempontjából az ő szívéhez forrott, felejthetetlen barátjának, Petőfinek nemes szenvedélyektől megtöltött egyénisége. Mintha a lassú tempósságra hajló magyar temperamentumnak másik szélsőségét képviselné. De amint a magyarban az erős hevülékenységgel sok ellentmondónak látszó tulajdonság együvé fér, úgy nagyobb a lobbanékonyosság mellett Petőfiben is a magyarnak csaknem minden komolyabb erkölcsi tulajdona”)⁵⁵⁹ egymás kiegészítőjeként, egymást soha ki nem zárva („A magyarság is eszményi egység marad Petőfi és Arany költészete alapján”).⁵⁶⁰ Feltűnő (a tizenkilencedik század végi liberális asszimiláció ismeretében persze nem meglepő), hogy a magyar nemzetiség faji egységét szemléltető szép harmónia leírása során soha nem ejtenek szót Petőfi származásának nemzetiségi problémájáról: különbsége a magyar fajon belül létező eltérések komplementaritásán belül fogalmaztatik meg; s Petőfi magyarsága az Aranyé mellett ugyanolyan „faji”, „vér”-jellegűnek mutatattatik be („Ennek a magyar népleleknek eredetisége és művészi

⁵⁵⁵ NÉGYESY László: *i. m.* 51.

⁵⁵⁶ RIEDL Frigyes: *Arany János* (1887). é. n. 319, 323–324.

⁵⁵⁷ BEÖTHY Zsolt: *Arany János*. In: *A magyar irodalom története*. Képes díszmunka két kötetben.³ Szerk. BEÖTHY Zsolt és BADICS Ferenc (1896). Bp., Athenaeum, 1906. II. 300–338. Az idézet: 320.

⁵⁵⁸ OLÁH Gábor: *Petőfi képzelete*. Bp., Franklin, 1909. 117–118.

⁵⁵⁹ MITROVICS Gyula: *Szépérzelmeink nemzeti elemei*. In: *Emlékkönyv Beöthy Zsolt születésének hatvanadik fordulójára*. Írták tanítványai, barátai, tisztelői. Bp., Athenaeum, 1908. 66–85. Az idézet: 83.

⁵⁶⁰ RIEDL Frigyes: *Petőfi Sándor*. Id. kiad. 228.

fejlődésképesége eddig legmagasabb fokon Aranyban s lángelméjének nagy osztályosában, Petőfiben ragyog. Hatott vérök által, környezetök által, neveltetésök által, sorsuk által. Bennük, s általuk a legfelső művészetté emelkedett s a legigazabb természet maradt”).⁵⁶¹ Az ily szellemiségű irodalom-elvű, de nemzet-központú magyarságképnek szinte önvédelmeként és történelmi lezárásaként olvasható aztán a huszadik század húszas éveiből Horváth János állásfoglalása, mely ugyanezeket a téziseket ismétli meg, ám már számot vetvén Petőfi szláv származásának problémájával is („S mikor csorbíthatatlanul elismerjük Petőfi abbéli jelentőségét, hogy a hagyományos magyar ízlés formái között faji jellegünket új lírikummal gazdagította – mit egyébként ő is csak a magyar kultúra közösségében fejthetett ki ilyenné –, meg hogy irodalmunknak – ha helyes úgy mondanom – visszamagyarosodását ő teljesítette be, az ízlésnek nemzetileg klasszikus megrögzítésével: viszont másfelől meg kell adni, hogy azt a magyar specifikumot, melyet ő oly zseniális fogékonysággal megérezett, kiszínezett és közkedveltségre juttatott, nálánál gyökeresebb, ősbibb, konkrétabb, testibb-lelkibb fajisággal valószínűsítette meg az, kinek tartózkodóbb hajlamait felszabadította: Arany János”), a liberalizmusnak talán kevésbé közvetlenül nemzetközpontú változataként („...nemegyszer ők tudatosították, állították elő s tüzték ki a »magyarság« eszményét. Tükröt tartottak eléje, hogy magára ismerjen. Szunnyadó, az újra meg újra nyugatra fordulókat alsóbbrendűvé bélyegzett vagy tartózkodóvá zsibbasztott ösztönöket felébresztettek, s tevékenységre, önmaga szabad kifejtésére bírták az övéknél konkrétabb történelmibb magyar specifikumot...”), s mindezt oly módon, hogy a nemzeti irodalom nemzeti jellegének folyamatos elsődlegessége épp kettejük közös révén legyen újra biztosítva („Kettejük kézfogásában, szeretetteljes, férfias szembenézésükben hadd lássuk mintegy szembesítve faji problémánk nagy történelmi megoldását.”).⁵⁶²

Horváth János egyébként még egy aspektusból tekintve is közvetlenül a Gyulai–Riedl–Beöthy-féle kanonizációs mechanizmus követőjének minősül: ő, hatalmas irodalomtörténeti szintézisében, a „magyar nemzeti klasszicizmus”-nak Petőfi és Arany művészetében beteljesülő kategóriájában kívánta betetőzőttnak látni a magyar irodalmi fejlődés lehetséges és megvalósult útját. Nemcsak abban a tanulmányában uralkodik mindenek felett e két szerző, melyben nyíltan is *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése* cím és szintetizáló kategória alá rendeli a költők (s lényegében csak e két kiválasztott költő!) életművét, hanem a nagy fejlődéstörténetben is: ott a fejlődés céliránya mindvégig a „Petőfi és Arany féle magyar klasszicizmus” felé mutat, s az ott elért irodalmiság elvileg is meghaladhatatlannak nevezetik („Semmi kétség: Petőfi, Arany, Gyulai magyar klasszicizmusában nyugvóponthoz, érettséghez, célhoz érkezett el a magyar irodalmi fejlődés egésze. Benne minden tényezők egybe találkoztak, összebékültek, és közös eredményüket létesítették, amelyek nyolc évszázad irodalmi fejlődésében részt vettek. Klasszicizmusunk tehát időbeli unikum: történeti képződményű, megállapodott magyar lelki forma...”).⁵⁶³ Különösen érdekes megfigyelni, hogy e kérdést érintve még Horváth is mindig azonosítja a magyar irodalmat a *költészettel*, s a magyar klasszicizmus képviselőjeként pl. prózaírókat nem tud vagy nem akar felmutatni, még Keményt vagy Madáchot sem méltatja arra, hogy e kultikus pozícióban helyet szerezzen számára. A két kiemelt költő viszont egymás erősítésével, genetikus egymás után következésével e teória számára erős szintézist ígér; bármily finom és árnyalt analízist mutatott fel Horváth akár Arany, akár Petőfi esetében, a szintézisekben nem az egyes művek analitikája, hanem szimbolikája fog érvényesülni: az ő kettősük a továbbiakban tulajdonképpen az egész magyar

⁵⁶¹ BEÖTHY Zsolt: *Arany János. Beszéd a költő nagykörösi szobra előtt*. In: Uő: *Írói arcképek*. III. Bp., é. n. (1910.) 7.

⁵⁶² HORVÁTH János: *Fajkérdés az irodalomban. Jegyzetek a Petőfi-irodalomhoz* (1922). In: Uő: *Tanulmányok*. Debrecen, 1997. II. 221–225. Az idézetek: 223.

⁵⁶³ HORVÁTH János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Bp., Akadémiai, 1976. 345–346. Egyes helyek, ahol a nemzeti klasszicizmus mint Petőfi–Arany-féle irodalmiság említett: pl. 272, 293, 341. A másik említett tanulmány: *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése* (1928–1930). In: Uő: *Tanulmányok*. II. Id. kiad., 7–220.

irodalom *helyett* állhat, hiszen itt is a művön túlmutató, a művek mögött ható vagy a műve mögül kilátszó egységesítő erő lényegisége nyeri az elsődleges értékelést – mintha Petőfi és Arany képvisleti szerepük által lennének nagy költők, azáltal, hogy általuk szólal meg a nemzet kultikus lényege, azaz önmegfogalmazása. Talán ezért is lehet, hogy a nemzeti klasszicizmus szimbolikus említése során Horváth e két költőn kívül csak magát Gyulait tudja kiemelni mint a nagy tendencia megfogalmazóját (Gyulainál „...az ízlés, melyet képvisel, magyar, eredeti: tulajdon esztétikai öntudata a Petőfi–Arany-féle irodalmiságnak...”);⁵⁶⁴ úgy látszik, az oly irodalomszemlélet számára, mely a nagy egységet fontosabbnak tekinti, mint az egyes műveket, a költészet és a költészet teóriája azonos szinten lesz felfogható és értelmezhető: a kanonizált szerzők és a nagy kanonizátor e hatalmas szintézisben ismét mint egymás kiegészítői, komplementerei fognak feltűnni. Horváth impozánsan egységesítő teóriája, mint ismeretes, igen nagy hatást gyakorolt az egész huszadik század irodalomszemléletére; s arra, hogy a Petőfi–Arany-kérdés ily szimbolikus szemlélete milyen sokáig változatlan erővel hatott, elegendő egyetlen példát idézni: Hegedűs Gézának több kiadást megért nagy irodalomtörténeti portrészorozata még a hetvenes-nyolcvanas években is ugyanezt a kanonizációs okfejtést ismétli meg: „Petőfi és Arany célkitűzése az irodalomban közös volt, az irodalomban együtt győzedelmeskedtek. ... De együtt indultak azzal a céllal, hogy a népet győzelemre segítsék a költészetben és a politikában. És együtt lettek nemzeti klasszicizmusunk főalakjai.”⁵⁶⁵

Láttuk: a kultusz kiépülése szoros kapcsolatban állt azzal a nagy egységesítő, a kifejlést előbb szorgalmazó, illetve később regisztráló szemlélettel, mely a magyar irodalom általánosan szemlélt teljességét mint a nemzeti önkitaljesítést kívánta volna szimbolizálni. E nagy irodalom- és nemzetszemlélet azonban nagyon hamar, már a huszadik század első évtizedére elvesztette kizárólagos érvényét, s a nagy kívánt egység helyére az irányzatos hasadás különböző nagy tendenciái léptek, mind nemzetszemléleti, mind politikai, mind esztétikai értelemben. S mindez azt eredményezte, hogy az egységes nemzet-irodalmi vízió nagy szimbóluma, a két költő testvéri egymásra utaltsága is elvesztette funkcióját: kettejük harmonikus illeszkedése helyére az éles, nem egyszer kizáró érvényű szembeállítás lépett. A kettősnek együttes jellegét azonban e hasadás sem tudta, sőt nem is akarta megszüntetni: inkább kihasználta, s épp a kettős egység radikális lerombolásával próbálta irányzatos elfogultságait kihirdetni; a tizenkilencedik század végének oly erős volt kanonizációs mechanizmusa, hogy e szimbolikus kettősségről még azok sem akartak lemondani, akik pedig épp az ellenmozgásokban érezték magukat érdekeltnek; a két figura a maguk különbségében pedig szinte felkínálta magát arra, hogy épp rajtuk lehessen bizonyítani az irodalom (és az ideológia) aktuális sokféleségének széttartó jellegzetességeit. Hőseink „egymás kiegészítőiből” így lassan egymás ellenpólusává, sőt nem egy leírásban egymás ellenségeivé válnak (Földessy Gyula pl. épp rajtuk szemlélteti az ellentétes lelki-költői alkatok végletes „kiegyenlíthetetlenségét”: „A két költő annyira meggyőződéses, megalkuvást nem ismerő, elfogult, merev prófétája a két egymással harcban álló élettendenciának, hogy megféréjük az olvasmányokban is öntudatlanul önmagát kereső, erkölcsi szimpátiáit irodalmi ideáljaiba akaratlanul is belevívó olvasó lelkében szinte lehetetlen... Az ellentétek ellentéte ez a két nagy ember.”),⁵⁶⁶ olyan „dudásokká”, akik semmilyen szempontból nem férhetnek meg egy csárdában, s tulajdonképpen már az is érthetlenné válik, hogy személyes életükben mégis valami módon barátok voltak (csak egy nagyon éles példa: Ady Endre már majd azt is sajnálni fogja, hogy életükben nem szakítottak egymással...: „Kár, hogy nem maradt ideje Petőfinek arra, hogy Aranyt is közelebből és tiszteletlenebbül meglássa: olyannak, amilyen...”)⁵⁶⁷ Mindehhez természetesen

⁵⁶⁴ HORVÁTH János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Id. kiad., 341.

⁵⁶⁵ HEGEDŰS Géza: *A magyar irodalom arcképcsarnoka*⁴ (1976). I–II. Bp., 1992. I. 256.

⁵⁶⁶ FÖLDESSY Gyula: *Arany János, az ember és a költő*. Bp., 1917. 40–42.

⁵⁶⁷ ADY Endre: *Petőfi nem alkuzik* (1910). In. Uő: *Publicisztikai írásai*. Bp., Szépirodalmi, 1987. 744.

rendkívüli mértékben járult hozzá, hogy mind a tizenkilencedik század közepi, mind a századvégi irodalomszemlélet (elsősorban a pozitivizmus hatása alatt) az irodalmi műveket elsősorban nem önálló szövegekként, hanem mint a költők életrajziságának, személyiségének, pszichológiai alkatának, szerepének, figurájának eredményét kezelte, s így a költőnek, az embernek, az ideológiailag, társadalmilag, esztétikailag körüljárható típusa, szerepvállalása könnyen alkalmassá volt tehető egyes művektől függetlenített szimbolikus figurává, kiben az egyes művektől már függetlenített magatartásformák váltak szemlélhetővé: alighanem ennek volt köszönhető, hogy épp ebben az időszakban szaporodtak el az olyan típusú vagy című tanulmányok, melyek az adott költőnek egész alakját kívánják egyedileg megformálni, s az aktuális követelményeknek megfelelően átértékelni.

Az egység széthasításának három területét próbálom meg körvonalazni. Először az ideológiai-politikai jellegű tendenciák elválására utalnék: ennek legismertebb gesztusa bizonyára Ady 1910-es nagy és radikálisan modernista cikke, a *Petőfi nem alkuzik* volt. Ady itt Petőfi erkölcsi-politikai tartásának és szerepvállalásainak kivételességét emelte ki, egyszerre erősítvén meg a Petőfi-kultusz sok már bevett mozzanatát (pl. Petőfi páratlanságát és társtalanságát illetően), s ugyanakkor szinte bálványromboló dühvel támadván az Arannyal való hasonítás létjogosultságát – s ha minderre a Petőfi-cikkben csak néhány mondatban tér is ki, annak nyilván szükségét érezte, hogy állásfoglalását a kettősség kérdésében is konkretizálja, s a Petőfi-dicsőítés párdarabjaként fél éven belül megírta Aranynak roppant erőteljes korholó bírálatát is⁵⁶⁸ (nagyon hasonló lesz majd később állásfoglalása Móricz Zsigmondnak is, ki lényegében a Petőfi-féle „meg nem alkuzás” tartását fogja Aranyon számon kérni).⁵⁶⁹ Kevésbé ismert, hogy ugyanekkor elhangzott egy ugyanilyen éles szembeállítás konzervatív oldalról is, ráadásul egy nagyon jelentős politikai személyiség, Tisza István szájából, csak éppen oly módon, hogy ő Aranyt adja a kizárólagos elsőbbséget. Tisza abban a széles visszhangot kiváltó előadásban, melyet 1912-ben tartott, ugyan nem támadja nyíltan Petőfit, ám azzal, hogy Aranyt épp azokat a tulajdonságait értékeli a világirodalom legmagasabb mércéje szerint, melyek mindenki számára ellentétesnek látszottak Petőfi gesztusaival, annyira nyilvánvalóvá tette preferenciáit, hogy sokan közvetlenül is belehallották a Petőfi-ellenességet. Mikor pl. Tisza a szerelmi költészetet elítélvén dicsőíti Aranyt („Nem tudom, nagyon meg fognak-e botránkozni, vagy nagyon ki fognak-e nevetni, kivált mélyen tisztelt hallgatóságomnak ifjabb tagjai, ha azt mondom, hogy engem Aranyban mint lírikusban már az a körülmény is megkap, hogy ő talán az egyetlen lírai költője a világnak, akinek egyetlen szerelmes verse sem maradt fenn. Tudja Isten, én úgy érzem, hogy ebben a szerelemnek igaz megbecsülése rejlik. Nem tehetek róla, nem csak ma, de fiatal koromban is, én reám minden szerelmes vers igen-igen kevés hatást gyakorolt. Üres, csengő-bongó frazeológiának hatását gyakorolta. ... Ha igaz a költő, hát a szerelemnek jóformán artikulált dadogása lesz, amit leírt. ...),⁵⁷⁰ akkor nemcsak az elégedetlenkedő újságíró fogja kommentárjában megkérdezni („vajon mit szólna ehhez Petőfi Sándor?”),⁵⁷¹ nemcsak a Nyugatos Schöpflin Aladár fogja mindezt egyértelműen Petőfi-ellenesre fogalmazni („Tisza Szinyei-Mersét megróttá, hogy miért él a modern irányú fiatal művészek társaságában, a harag és undor kifejezésével hagyta ott Rippl Rónai kiállítását, egy előadásában, mint egykor Virág Benedek a fiatal Kisfaludy Károlyt, hibáztatta Petőfit, mert szerelmi verseket írt, ami férfinak nem méltó dolog, s azért emelte fölébe Aranyt, mert az sohasem írt szerelmes verset.”),⁵⁷² hanem Tisza hívei is

⁵⁶⁸ ADY Endre: *Strófák Buda haláláról* (1911). In: Id. kiadás 776–780.

⁵⁶⁹ MÓRICZ Zsigmond: *Arany János írói bátorsága* (1931). In: Uő: *Irodalomról, művészetről*. II. 1924–1942. Bp., Szépirodalmi, 1959. 213–227. Továbbá: *Petőfi-őserő* (1941). Uo. II. 460–467.

⁵⁷⁰ TISZA István: *Utazás Arany János körül*. Szabad előadás. In: *Az Újság* 1912. II. 10. Az előadás visszhangja: REXA Dezső: *Utazás Arany János körül*, Irodalomtörténet, 1912. 220–221., IGNOTUS: *Az úr az irodalomban*. Nyugat, 1912. I. 379–382. (febr. 16.)

⁵⁷¹ (név nélküli tudósítás:) Budapesti Hírlap, 1912. II. 10.

⁵⁷² SCHÖPFLIN Aladár: *Ady Endre*,² Bp., 1945. 135.

úgy fogják értelmezni, mint a radikálisan konzervativizmus-ellenes Petőfivel szembeni állásfoglalást („Petőfiért már nem tudott lelkesedni, nemcsak politikai világnézetük ellentétessége miatt, hanem amiatt sem, hogy Petőfiben – noha egyébként az erkölcsi tisztaság és eszményi életfelfogás megtestesülése – nem volt meg a magába zárkozó, néma szemérmesség, hanem érzelmi életének minden mozzanata (a szerelmi vonatkozások különösen) ösztönös mohósággal kívánczoltak vallomásszerű költeményekké...”).⁵⁷³ A politikai konzervativizmus, mely az irodalomban természetesen elsősorban a nemzeti és nemzeti-erkölcsi értékek megőrzésének gesztusát értékeli, lám, ugyanúgy az elválasztásban lesz érdekelt, mint ahogy az volt az ellenpóluson a radikális, forradalom-igenlő Ady Endre is.

A „tisztán” esztétikai jellegű bálványrombolás (mely a fentiekhez hasonlóan természetesen ugyanúgy a portréjellegű tipizáló figuraképzés mechanizmusát alkalmazta), elsősorban a modernista Nyugat hasábjain következett be: Babits Mihály volt az, aki ismeretes módon először vonta kétségbe Petőfi modernista használhatóságát s „időszerűségét”. Babits rendkívül tudatosan kezeli az előző generációk által kanonizált kettősséget, s tudatosan vállalja, egy nyíltan bevallott szubjektivista ítéletalkotás nevében, hogy ő a kettő közötti választásnak a híve („Íme az örök kontroverzia Petőfi vagy Arany elsőbbségéről: bármily esztétikátlan és filozófiátlan, mégis igen érdekes jelenség, mert jóformán az egyetlen esztétikai probléma, mely a magyar közönség legszélesebb rétegeibe beszivárgott. ... E két nagy egyéniség oly hatalmas és végletes két szembenálló típusa a magyar léleknek, hogy valamelyikét mindenünk közelállónak érzi a maga kedélyéhez s e rokonságerzet adja meg irodalmi ítélezéseink öntudatlan alapját.”), s választásában épp a modernizmus által vallott nem-konvencionális értékek tengelye mellett dönt, mind az esztétikai, mind az erkölcsi értékek terén („S itt tapintunk az egész dolognak mélyére. Petőfi a nyárspolgár erkölcsös ember, önkéntelen és nem érdemből, nem lelkiismeretből, erkölcsös, mert úgy született, erkölcsös épp oly könnyedén, mint a mily könnyedén tesz mindent. Őszinte, mert egyszerű és nincs mit elhallgatnia. ... Aranynál másképp van. Akinek egész lelke seb, annak az őszinteség keserves lelkiismeretesség. Az csak azért őszinte, hogy ne legyen egy újabb, még keservesebb sebe, a lelki furdalás; mert minden lelki furdalást ismét mély és halhatatlan sebnak érez. ... Ez annak a rendellenes erkölcsi érzékenységnek alapja, mely Arany egész életét egy Hamlet életévé teszi; ha Petőfié az egészséges erkölcs, Aranyé beteges erkölcsi szenzibilitás... Petőfi nyárspolgár a zseni álarcában, Arany zseni a nyárspolgár álarcában.”).⁵⁷⁴ Különösen fontos kiemelni, hogy Babits úgy konstruálja meg elkülönítő választását, hogy épp azokat az értékeket állítsa, alakítsa át vagy vonja meg, melyek a megelőző kanonizáció során a legfontosabb szerepet játszották (pl. azok a tulajdonságok, melyek eddig az egészség, őszinteség, természetesség dicsérő

⁵⁷³ ZSIGMOND Ferenc: *Tisza István és az irodalom*. In: *Tisza-émlékkönyv*. Gróf Tisza István halálának tizedik évfordulójára. Debrecen, 1928. 233–256. Az idézet: 240. Hasonlóan vélekedett, s szintén Petőfivel érvelt Herczeg Ferenc is: „– A férfi szerelmi gerjedelmei nem a nyilvánosság elé valók – mondta egy ízben –, ha a költő megénekli a boldog vagy boldogtalan szerelmét, akkor rám olyan szemérmetlen benyomást tesz, mintha levetköznék a nyilvánosság előtt. – Ebben természetesen *nem* volt igaza. Toldi zordon lantosa kivétel volt, de Petrarcától Petőfiig a legjobb költők a szerelmi dalok énekesei voltak.” In: HERCZEG Ferenc: *Tisza István mint ember*. In: *Tisza-évkönyv*. 1922. Szerk. ANGYAL Dávid. 94–106. Az idézet: 103.

⁵⁷⁴ *Petőfi és Arany* 1910. 155–178. Az idézet: 155–156., 171–172. A cikk fogadtatására nézvést vö. pl. HATVANY Lajos cikkét: *Petőfi és Arany* (1922). In: Uő: *Irodalmi tanulmányok*. I. 1960. 236–245, ahol újra élesen Babits-ellenes gesztussal egyszerűen visszafordítja Babits állításait: „*Arany a nyárspolgári fájdalma költője... Amit Arany magáról megírt, mind igaz és őszinte. Csak épp Arany nem írt meg magáról mindent, ami igaz és őszinte.*” 244–245. „Megemlíthető, hogy Szabó Dezső is kifejtette ellenvéleményét, melyben mintha a korai expresszionizmus jegyében mindkét költővel szemben inkább távolságtartását érzékelteti „Megvallom, ... szerintem, Petőfit burzsoának keresztelni, Aranynál pedig a l’art pour l’art-ot akár csak fel is említeni, a két költő valóságával a legkiáltóbban ellenkező dolog... Mindketten koruk átlagemberének voltak a kifejezői, a zseni intenzitásával... egyaránt robusztusan egészséges művészek... távol vannak minden l’art pour l’art-tól, minden dekadenciától...” Ld.: SZABÓ Dezső: *Petőfi művészi fejlődése*. Nyugat, 1912. II. 510–521. Az idézetek: 511, 513.

kategóriái által voltak jelölve, most fognak átfordulni a korlátoltság, naivság, nyárspolgáriság kifogásoló jelzőibe): Babits mintha terv szerint nyújtaná az eddigi leírások és értékelések inverzét – a legerőteljesebben talán a forradalmiság kétségbevonásával. Am talán azt lesz a legfontosabb kiemelnünk, hogy a kettősséget ő sem hagyhatja el, s ha leírása ugyan Petőfit illetően sokkal kidolgozottabb is az Aranyénál, az elképzelhetetlen lenne, hogy e Petőfi-bálványrombolás az ellenpélda nélkül jönne létre. Ugyanúgy, ahogy a Nyugat másik nagy Petőfi-ellenes cikkének modernista szerzője, Szász Zoltán sem nyugodhatott meg annyiban, hogy az önmagában vett Petőfi-kultusz szerinte rendkívül káros hatásaira felhívta a figyelmet („Aligha volt érzélem, mely az annyi szempontból meghasonlott, oly sok ellenséges táborra oszlott magyarság oly nagy részét egyesítené egyetlen hitközséggé, mint a Petőfi iránt érzett korlátlan... lelkesedés. ... Tántorgó politikai ellentéteket is egyesít... A magyar közszellem dédelgetett kedvence Petőfi... Primadonnája ő a magyar irodalomtörténetnek, bálványozott cigányprimása a magyar kedélynek... Petőfi ma már tényleg kritika fölött állónak látszik; félistenként, pogány szentként, bálvány-fogalomként él az emberek tudatában...”), vagy abban, hogy mindent kétségbe vont, amit Petőfi esetében kétségbe vonni lehetett, illetve amit eddig Petőfi költészetében megdicsértek („Petőfi primitív, differenciálatlan dalnok, ... legsajátabb versei népdalok, azaz zeneszövegek... közel áll a mai dilettánshoz... csupa olyan silányság maradt utána, mely mintaképe a tehetségtelen dilettáns versfaragásnak, fülbántó fűzfapoézisnek... Petőfi a világirodalom legízléstelenebb lírikusa. Prózaísága azonban vetekszik ízléstelenségével. ... Rossz tulajdonságai: alantas, ízléstelen, prózai, pongyola, egyenetlen, szakgatott, handabandázó), hanem ő is rögtön ellenpéldával, a Petőfi által állítólag elnyomott igaz nagy magyar költészet ellenpéldájával érvel, s folyamatosan hivatkozik Arany és Vörösmarty előkelőbb, „kultúraltabb” voltára.⁵⁷⁵

A harmadik terület, ahol a nagy hasadás végbement, az a magyar nemzeti karakter meghatározási kísérleteinek területe. Míg a megelőző, egységesítő kanonizáció a két költő együttesével próbálta a nemzeti egységet szimbolizálni, a huszadik század elejére ennek illúziói is szétfoszlottak, s az irodalmi irányzatok is, melyek között még az újabbak, a modernisták is elfogadták azt, hogy – a régi meghatározás szerint – a magyar nemzeti reprezentáció valamilyen illetékességével rendelkeznek, különbséget tettek egymás közt a magyarság fokozatai vagy legalábbis típusai szerint. Ennek lett következménye, hogy Petőfi és Arany között a különbséget a magyarsághoz tartozásnak, a magyarság képviselőének terén is egyre határozottabban állították – ám továbbra is egyre úgy, hogy ők ketten szolgáltatták a pozitív vagy negatív példákat. Kosztolányi Dezső felvetése, mely szerint különbséget kell vagy lehet tenni e kétféle magyarság között, illetve a magyar közönségnek magyarságfelfogása és az „igazi” magyarság között („Előre is megjegyzem, hogy én nem Petőfit, hanem Aranyt tartom a legmagyarabb költőnek. Petőfi a magyar faj legnagyobb álmodója, s a magyarság legtüzesebb, legrajongóbb dicsőítője. Ez azonban természetesen még nem azt jelenti, hogy benne vannak megtestesülve azon tulajdonságok, melyek a magyar fajt leginkább jellemzik. Azt hiszem, hogy csak ragyogó tehetsége tévesztette meg eddigelé azokat, akik őt a legmagyarabb költőnek tartották; ezt hinni azonban oly tévedés lenne, melyre ma maga az élő jelen cáfolna rá. ... Arany a legnagyobb magyar költő. Petőfi pedig a magyaroknak legnagyobb költője”),⁵⁷⁶ igen sok megnyilatkozásban visszhangzott: a közvetlen kortárs Szász Zoltán ugyanúgy megismételte,⁵⁷⁷ mint később az irodalomtörténész Brisits Frigyes („Petőfi nem a

⁵⁷⁵ SZÁSZ Zoltán: *Petőfi revíziója*. Nyugat, 1912. I. 1026–1038. Az idézetek: 1026, 1031, 1032. A cikk egyébként elég heves reakciókat váltott ki, eleve úgy jelent meg, hogy Ignótyus egy szerkesztői lábjegyzetben elhatárolta magát tőle („A Nyugat szerkesztősége különösen nem ért vele egyet, de híven a saját liberalizmusához, megnyitja előtte a szemle kapuját...”), s még Schöpflin Aladár is, ki pedig úgy gondolta, hogy az unalmas Petőfi-imádatnál még e cikk is többet ér, súlyos kifogásokat tett ellene. Ld.: SCHÖPFLIN Aladár: *Petőfi revíziója*. Nyugat, 1912. II. 38–42.

⁵⁷⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső: *Petőfi a szocialista* (1906). In: Uő: *Látjátok, feleim*. (Szerk. RÉZ Pál.) Bp., Szépirodalmi, 1976. 319–322.

⁵⁷⁷ i. m. 1029.

magyar költő. Ez a dicsőség Arany János költészetének halhatatlansága. De ő a mindent magyarra érzés és élés költője, a magyar lírikus. Egyéniségének költői lángsugarával ő fedezett fel és láttatott meg mindent, ami e magyar földön az élet költői valósága, s amire büszke önérzete lehet.”)⁵⁷⁸ Ezek szerint a magyar közönség átlagos magyarságfelfogásának Petőfi felszínebb nemzetfelfogása vagy képviselője lenne megfeleltethető, míg az igazi, a későbbi meghatározás szerint a „mély” magyarok Aranyra szavaznának. Az, amit Németh László majd húsz évvel később fog kifejteni a mélymagyarság teóriájában, e két költő magyarságát illetően („S ha Petőfit nem is éreztük olyannak, akitől magyarságot lehet tanulni, emberségünkben találhattunk-e nagyobb iskolát? ... Más kérdés, hogy Petőfi leért-e igazán ahhoz a magyarsághoz, melynek a lassú elsüllyedését egy hirtelen támadt irodalmi magyarság alá nyomon követjük. Nem, ő erről a magyar Atlantiszról nem tudott. Magyar nyelv és ritmus keserves szülőfájásait sosem érezte.”)⁵⁷⁹ természetesen csak csíra formájában, már ekkor, a század első évtizedeiben is hangot kapott, s egyesek már ekkor elkezdtek a magyarság-képviselői lehetőségeinek latolgatásában Petőfi nem magyar származását is emlegetni. S a gesztus fontosságát, egyben a nemzetkarakterológiai szemlélet hagyományának hatalmas erejét mutatja, hogy a nemzet feltételezett egységének széthasítása érdekében Ady Endre a nemzeti színek helyett Petőfi *piros és fekete* lobogóját ajánlja, mikor a „gyermekesen nacionalista” Petőfi-verseket mellőzi, akkor e hagyományból következően Petőfinek nem magyar származását is egyenesen pozitívumként fogja felmutatni, szembeállítván a szláv természet „eredendő” forradalmiságát az Aranyra is annyira jellemző magyar finitizmussal és konzervativizmussal („Az igazi Petőfi: ez mindazt jelenti, amit a 19. század közepén egy fiatal, szláv származású, tehát forradalmár és nagyon nyugtalan idegrendszerű magyar ember jelenthet ... Csak szláv származásával tudom azért egészen megmagyarázni Petőfi forradalmárságát és páratlan internacionalizmusát”).⁵⁸⁰

Amint e háromféle terület mutatja, a megteremtett és kifejlett magyar irodalom, mikor önideológiájában lemondott a szimbolikus egység igényéről, rögtön nagyon erős irányzatos ön- és irodalmértelmezésekbe csapott át, melyek mind az eredeti egység destruktív széthasításán munkáltak: a nagy paradox csupán abban mutatkozik meg, hogy széthasításuk épp az eredeti egységnek összetartozására fogja valamennyiüket emlékeztetni. Alighanem ezért történik, hogy a két ikerköltő egyikét illetően bekövetkezhet bármely nagy destruktív gesztus, olyan erősen soha nem fog tudni hatni, hogy a megtámadott, akár csak az adott cikk kontextusán belül is, teljes mértékben érvénytelennek nyilváníttassék: hisz abban az esetben az éppen magasba emelt figura jelentősége is megengedhetetlen mértékben csorbulna – valószínűleg emiatt fog a legoffenzívabb cikkek szövegében is mindig megszólalni egy megengedő szólam is, amely valamilyen szempontból mentséget nyújt majd a most éppen hátrányt szenvedőnek. E tendencia a legélesebben valószínűleg a szocialista irodalomszemlélet Arany–Petőfi-viszonyításán szemlélhető. Az az irodalompolitika, mely kiadta a „Lobogónk, Petőfi” jelszót, elvileg nagyon keveset tudott volna kezdeni Arany költészetével (vö. pl. Révai József jubileumi emlékbeszédének elhatároló gesztusát: „Ez a népiesség más, mint Arany János népiessége. Toldi Miklós is lázad, de – hogy úgy mondjam – végszükségből, és azért, hogy a felette álló nemesi világ befogadja. És amikor befogadta, megnyugszik. Petőfinél nem erről van szó. És csak ha megértjük Petőfi népiességének ezt a sajátosságát, érthetjük meg Petőfi forradalmi-politikai költészetének és az emberi élet egyéb

⁵⁷⁸ BRISITS Frigyes: *A XIX. század első fele*. Bp., Szt. István Társulat, 1939. 305.

⁵⁷⁹ NÉMETH László: *Kisebbségben* (1939). In: Uő: *Sorskérdések*. Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1989. 408–482. Az idézet: 423. Németh egyébként több cikkében is kifejtette, hogy „Petőfi, a negyvenes évek fia, a koreszmék léghezamában lobog, míg Aranyban a faj mélyei álmodoznak”, s hogy míg Aranyt nemcsak az osztályharc, hanem a magyarság forradalma is érdekli, addig „Petőfinek a faji sérelem hangja elmegy a füle mellett”. Ld.: *Petőfi és Arany* (1941). In: Uő: *Az én katedrám*. Tanulmányok. Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1975. 585–593.

⁵⁸⁰ ADY Endre: *Piros és fekete* (1910). Id. kiad. 720., *Petőfi nem alkuzik*, id. h.759.

területeit felölelő költészetének természetes egységét. Azt a természetességet, amivel magánéletének problémáit közügyként tárgyalja, s azt a természetességet, amivel közéleti érdeklődése, a közélet problémái, a politikai problémái alakítják legsajátabb magánéletét és szabják meg viszonyát költőtársaihoz, barátaihoz, az egész akkori világhoz”),⁵⁸¹ hiszen maga a jelszó is a kizárólagos egyértelműséget hirdette meg, s az egész irodalompolitika azt a felfogást képviselte, hogy épp a hagyományos irodalomtörténet és irodalomszemlélet szimbolikus egysége ellen kellene egy irányzat uralmát biztosítandó, az osztályharc-elvű szembeállítás alapján, fellépni. Király István programadó cikke, mely már címében a történeti összemosás ellen lépett fel (*Petőfi mint vízvázlat*), egyértelműen Petőfiben látja a követendő példát, s a régebbi magyar irodalmat és irodalomtörténetet amiatt kárhoztatja, hogy ezt a vezető példát nem hangsúlyozták eléggé a többiek rovására, ám ő már megteszi azt a megengedő gesztust is, mely Petőfi elsőbbsége mellett azért Aranynak is szorít valamely helyet („De hiába hallgattak az Akadémia urai Petőfiről, hiába igyekezett a liberális birtokos nemesség Petőfi meghamisításával is leplezni árulását, óvatos pálfordulását a haladás oldaláról a feudális reakció támaszává: a dolgozó nép körében meggátolhatatlanul éltek tovább a Petőfi-legendák, meggátolhatatlanul élt tovább az igazi Petőfi, Arany János, aki nemcsak Gyulainak volt barátja, hanem Petőfinek is, aki nemcsak a király magasztalását szőtte versebe, hanem megírta A walesi bárdok bátor, támadó sorait is, ez az Arany János »harminc év múlva« is megrázó költeményben idézte halott barátja emlékét. Ennek a parasztsághoz, a dolgozó néphez tartozó Arany egy-egy emlékező versében felcsillant Petőfi igazi arca, azé a Petőfié, aki »a jelenre hág, azon tipor, s jövőbe néz«. De ugyanakkor a másik Arany János, bár fájdalommal, mégis lemondó megalkuvással tette hozzá: »de jól van így, ő nem közénk való. S ez ami fáj, ez a vigasztaló.«”).⁵⁸² Nem az az érdekes ebben a szövegben, hogy meghamisítja a történelmi tényeket, hogy hamis illúziókat vázol fel, hanem az, hogy ha elhatárolja is Aranyt Petőfitől, az elhatárolást nem teszi teljessé, hanem mentegetéssé oldja fel. Aranyból annyi lesz elismerendő, amennyi úgy is interpretálható, mint Petőfi örökségének folytatása. Ezenközben természetesen a nagy kettős újra el lesz szakítva történelmi kortársaitól, s úgy lesznek feltüntetve, mintha csak ők, emberfeletti módon, egyszersmind a többiekkel szemben képviselték volna a haladás igaz ügyét. Petőfi ebben az esetben szinte segítségére siet Aranynak, s felkínálja számára, a barát számára a befogadás kegyelmét: amennyiben hajlandó *őrá* hasonlítani, akkor bekerülhet a szocialista irodalmiság haladó hagyományai közé is (Barta János ötvenes évekbéli Arany-könyvének tanulsága szerint: „Akkor látjuk őt helyesen, ha benne elsősorban Petőfi elvbarátját és harcostársát keressük.”)⁵⁸³ A legnyíltabban mindezt Bóka László mondta ki, mikor kinyilvánította, hogy az Arany-kérdésnek kulcsmozzanata a Petőfihez való viszony, s hogy Arany tartásbéli és költői másságát nem más okozta, mint Petőfi és a forradalom elvesztése („Arany és Petőfi között nem alkati különbség van, hanem Arany azért fáradt beteggé, azért soványodott mélabússá, mert csalódott, megrettent, visszatorpant, megalkudott, s mert elszakadt a nép sorsától, és kiszakadt a haladás áramából. S nem a betegsége, visszahúzódása, kiábrándultsága okán nagy költő, hanem mert visszavágyott, mindig visszavágyott Petőfi közelébe, a forradalomba, mert nem tudott beleilleszkedni abba a társadalmi rendbe, melybe disszidált, s ezt a felemás lelkiállapotot, ezt a meghasonlást ki tudta fejezni”).⁵⁸⁴ Arany e téren csak úgy tud megmenekülni, ha hasonul Petőfihez, ha a széthasított egység egyik szélsőségesen megfogalmazott irányához idomul – de erre a „kegyelemre” viszont egyedül ő a méltó: ily közel Petőfihez kívüle senki más nem kerülhet. Ahogy Bóka ki is mondja: „Valóságos jobbágyfelszabadítás az, amit Petőfi művel vele”.⁵⁸⁵ Arany

⁵⁸¹ RÉVAI József: *Petőfi Sándor. A forradalom költője* (1946). In: Uő: *Válogatott irodalmi tanulmányok*. Bp., Kossuth, 1960. 56–73. Az idézet: 59.

⁵⁸² KIRÁLY István: *Petőfi mint vízvázlat*. Irodalomtörténet, 1949. 2. 169–183. Az idézet: 173.

⁵⁸³ BARTA János: *Arany János*. 1953. 187.

⁶⁹ BÓKA László: *A lírikus Arany* (1952). In: Uő: *Válogatott tanulmányok*. Bp., Magvető, 1966. 195–244. Az idézet: 199–200.

⁵⁸⁵ Id. hely 207.

derekasságát így egyrészt az fogja garantálni, hogy mindvégig őrzi Petőfi örökségét, illetve hogy csak azt őrzi, másrészt pedig az, hogy lényegében minden értékelhető gesztusa Petőfi iniciatívája nyomán fogalmazódott meg: hogy Petőfinek népies kezdeményeire reflektálván írta műveit. E kettősség: a folytatás és az őrzés mozzanata rengeteg helyen említetik – szemléltetésül csak egyet idéznék: Juhász Ferenc nagy, értékelő látomását Arany költészetéről: „Arany máglyáján a szikrátlobbantó, a teremtést-indító (ki más lehetett?) Petőfi volt, a tündér-üstökös, a verhetetlen-hitű, a vad és tündökletes, az égitest-szárnyalású, a magával-rántó, rólunk, a gyöngeség viasz-álcáját leolvasztó, a kétségek dudváját leperzselő, a hitünket-megújító. Arany lomhább, lassúabb-mozgású, egyenletesebb-fényű, csillagképét fölizzította, veszettebb pörgésre kényszerítette az előtte-suhanó (az ő fém és gáztömegeket magával-hömpölyögtető, komorabb szívét súroló) tünemény. S a mikor az ellobbant rejtelmesen, tulajdonképpen belehalt ő is, hiányát nem tudta kigyógyulni. Belerokkant a testvértelenségbe. Körötte irtózatot magány és irtóztató pusztulás. ... Arany volt... népünk legjobb tulajdonságainak emberré-varázsolt szelleme, és mindvégig a leverett forradalom gyásza, Petőfi Sándor hatalmas siratása. Szíve Petőfi ismeretlenbe-görgetett, halálhörgésbe, emberüvöltésbe, részeg és tébolyúlt lónyihogásba, óriás ló-szempillák verdesésébe, szétrepedt ágyúk löporfüstjébe, dögmadár-rikoltozásba, és pacsirtaszóba-foszlott testének virágzó csendes temetője, áldott tetemének behavazott kertje.”⁵⁸⁶ Azonban a rendkívül nyers irányzatos széthasítás, amely így Aranyt juttat többet Petőfi kegyelméből, furcsa módon rengeteg mindent vissza is háramoltat Arany révén Petőfi számára: hiszen ha a nagy vízvázlatos örökségét valaki, a korban ezért a legnagyobb, a kornak és kortársainak dacára, mégis megőrizte, akkor a történelmi folytonosság a nagy hasadás ellenére is, úgy látszik, fenntartható volt, tehát Petőfinek nem csupán transzcendens, hanem konkrét és aktuális üzenete is révbe érhetett – persze a történelmi korlátok figyelembe vételével (ahogy Lukács fogalmaz a *Toldi* és a *János vitéz* összevetésében: „A költő Arany realisabb is, irreálisabb is Petőfinél. Realisabb, mert a paraszt felemelkedése nála nem mese, hanem történelmi múlt, és ezáltal – mindegy, hogy mennyire tudatosan – egyúttal történelmi jelen is. Irreálisabb, mert azt a múltat és a benne rejlő jelent, a benne rejlő perspektívát, amelynek központi kérdéseit ez az ábrázolás felveti, Arany nem képes felgombolyítani, kibogozni. (...) Érezte-e Arany János ennek a megoldásnak problematikus voltát? Igen is, meg nem is. Nem, hiszen még Petőfi, aki pedig oly érzékeny volt minden ingadozással szemben, aki oly éberrel elítélt minden elhajlást a demokráciától, sem érezte. És ne kívánjunk 1847-ben senkitől nagyobb demokratikus éberséget a Petőfiénél”).⁵⁸⁷

A hatvanas-hetvenes években e nagyon nyers szocialista ideologikus történelmi hasításra is komoly ellenreakció következett, méghozzá oly módon, hogy szinte történelmietlenül idézve fel az örök visszatérés teóriáját, ismét a Petőfi–Arany által szimbolizált nagy egység víziója merült fel, egyszerre történelmi és elméleti keretek között. Azok a nagyívű vállalkozások érdemelnek jelen szempontunkból említést, melyek – bizonyos értelemben a régebbi, s marxistaként nem elfogadható „nemzeti klasszicizmus” kategória helyett dolgozták ki a lírai realizmus teóriáját: egyrészt tehát Keresztury Dezső és Barta János Arany-konceptiója, másrészt pedig ezzel szoros összhangban Sötér István nagyszabású víziója a magyar irodalmi fejlődés egészét illetően. Keresztury szinte megfordította (valamelyest a Riedl–Horváth János-féle koncepció ígézetében) a szocialista sorrendet, s ha ott Petőfi garantálta Arany nagyságát, akkor nála épp ellenkezőleg: Arany hasonlíthatatlan költői teljesítménye igazolja azt, amit Petőfi csak elkezdett („A Toldit a Kisfaludy Társaság pályázata hívta létre, de igazi mintaképe, inspirálója Petőfi volt. Ahol azonban Petőfi kalandozott, ott Arany hazatalált. Ma, több mint százados messzeségből, úgy látszik, Toldi az idők teljességében érkezett, az eredményeket foglalta össze. Évtizedek kísérletei után megszületett a magyar népiesség példaadó műve. Költői realizmusunk megkapta első nagy mintaképét... Ami ma

⁵⁸⁶ JUHÁSZ Ferenc: *Arany János lelkiismerete* (1956). In: Uő: *Mit tehet a költő?* Bp., Szépirodalmi, 1967. 18. továbbá: *Arany János ünnepén* (1967). Uott. 27.

⁵⁸⁷ LUKÁCS György: *A százéves Toldi* (1947). In: Uő: *Magyar irodalom – magyar kultúra*. Bp., Gondolat, 1970. 415–432. Az idézet: 419.

előzménynek látszik, arra inkább az ő ragyogása fénylik vissza”)⁵⁸⁸ – látjuk, Petőfi mint előzmény, csak az Arany későbbi ragyogásától kapja fényét. S Arany igazi nagysága is abban rejlik, hogy „hazatalált”: azaz ismét az egyszerű költői irodalomnál nagyobb egység keretét találta meg, amelyben legitim módon fejthette ki aztán önmagát; az egységesítő, a hasítás ellen dolgozó kanonizációs mechanizmus ismét mozgósítja a külső keretek egyedi alkotás feletti hatalmi rendszerét. S ugyanez a mechanizmus figyelhető meg Barta János nagy elméleti és történeti dolgozataiban is (attól kezdve, hogy Arany esztétikája nem más, mint annak kidolgozása és betetőzése, amit Petőfi kezdeményezett, egészen a „hazatérés”-elmélet igazolásáig terjedően)⁵⁸⁹, melyek a lírai realizmusnak adják meg karakterisztikáit: nála a lírai realizmus, mint a konkrét történelmiség felett érvényesülő kíváncsi költői tulajdonság, úgy uralja Petőfi és Arany nevében a magyar irodalmiságot, mint ahogy Horváth Jánosnál tette a nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése. Bartánál újra teljes harmóniában találkoznak a „génuszok”: „mint költő-egyénségek azonos szinten kell, hogy találkozzanak”... „a találkozás mélyebb, elementárisabb szinten zajlik: az érzületek, a lelki nemesség és tisztaság ideálja az, amiben összetalálkoztak, ahol egymásban önmagukra ismerhettek”,⁵⁹⁰ s kettejük különös párja ismét valami olyat tud képviselni, ami messze túlmutat egyedi költészetük értékein, s ami csak kettejük révén tud érvényre jutni. Ők (és lényegében csak ők ketten) ugyanis annak a lírai realizmusnak kezdeményezői, mozgatói és betetőzői (vö. pl. „Petőfi a líra realizmus világirodalmi példaképe”), mely realizmus tulajdonképpen mint csak aszimptotikusan megközelíthető ideál kínálja fel magát minden költészeti alkotás előtt vagy fölött, s melynek még egy nagyon fontos tulajdonsága van: lényegében magyar irodalmi specialitásnak minősül („Petőfi és Arany világirodalmi értékű realista lírát alkotott... Mi magyarok egy konkrét történelmi korszaknak, Petőfi és Arany korának természetéből vonjuk le a realista lírának, hogy úgy mondjam, az ideáltípusát... A magyart kivéve mindenütt úgy halad a történelmi fejlődés, mintha a líra vonala a romantikából viszonylag kisebb jelentőségű realista szakasz után vagy a realizmus fokát teljesen átugorva fejlődne át modern irányzatokba...”)⁵⁹¹ E koncepciónak aztán mind történeti, mind pedig összehasonlító jellegű kiteljesedése olvasható ki Sötér István szintézisre törekvő fejtegetéseiből is; legélesebb és legnyíltabb megfogalmazását mégis talán egy vitairatában találjuk fel: ő a nagy feltűnést okozó *Az el nem ért bizonyosság* című tanulmánykötetről írt bírálatában fejti ki a magyar irodalmi fejlődés és lírai realizmus speciális különállását, s mikor (elsősorban Szegedy-Maszák Mihállyal szemben) védelmébe veszi Aranyt a Baudelaire-rel szemben tanúsított megkésetttség vádját illetően, váratlanul Petőfire hivatkozik, akinek részletes elemzése nélkül Aranyt sem lenne szabad vizsgálni („E verselemző kötet Arany- Baudelaire párhuzamai azért válnak nem-dialektikusakká, mivel figyelmen kívül hagyják Petőfinek a magyar költészet fejlődésében betöltött szerepét, illetve azt a szakítást, mellyel a korábbi költői gyakorlattal szemben a magyar lírát új útra vitte Petőfi... Arany alkotói módszerét nemcsak a »mandátum«, a »nemzeti elvárás« szabja meg, hanem legalább annyira az is, hogy részt vett Petőfi újításában, és ennek az újításnak ő a legfőbb örököse.”)⁵⁹² s aki – szerinte – már ugyanúgy a romantika „meghaladását” képviselte, mint Baudelaire, csak épp másik irányba: a realizmus irányába: „A klasszicizálásra is törekvő Arany nem a magyar romantikán akar túlhaladni, hanem annak az útnak

⁵⁸⁸ KERESZTURY Dezső: *Előszó az Arany János 1817–1882. című képeskönyvhöz*. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum–Magyar Helikon, 1957. 11.

⁵⁸⁹ BARTA János: *A Petőfi-élmény Arany János irodalomszemléletében*. In: *Petőfi-mozaik*. Szerk. PAÁL Rózsa és WÉBER Antal. Bp., Tankönyvkiadó, 1972. 44–70. 67–68., 49.

⁵⁹⁰ BARTA János: *Génuszok találkozása*. Petőfi és Arany barátsága. In: Uő: *Klasszikusok nyomában*. Bp., Akadémiai, 1976. 142–166. Az idézetek: 164, 155.

⁵⁹¹ BARTA János: *Lírai realizmus* (1965). In: Uő: *Klasszikusok nyomában*. Id. kiad. 65–77. Az idézetek: 72, 65–66. A magyar lírai realizmus klasszikus példái nála: Arany: *A lepke*, Petőfi: *Itt van az ősz, itt van újra...* 69.

⁵⁹² SÖTÉR István: *Elért és el nem ért bizonyosságok*. (Recenzió a Németh G. Béla által szerkesztett tanulmánykötetről.) *Literatura*, I. évf. 2. 1974. 2. 14–22. Az idézet: 15–18.

tovább folytatását keresi, melyet a romantikán már eleve túlhaladva, Petőfivel együtt kezdett meg.” A nagy különbség – azaz a magyar lírai realizmus sajátossága és egyedisége – itt épp *mássága* révén fogja megkapni a világirodalmi hierarchia magas helyezését: hisz, úgy látszik, Petőfi (és nyomában Arany) épp azáltal fogja ugyanazt a funkciót betölteni, mint Baudelaire, hogy egészen mást csinál: „Ugyanaz a szakítás, mely a francia költészetben Baudelaire-nél történt meg, a magyar lírában már Baudelaire előtt megvalósult, nem ugyan Baudelaire-i módon, de az övéhez hasonló gyökerességgel Petőfinél... Mert ez a szakítás irányt is szabott, mégpedig elsősorban Arany számára. Ez az irány másféle volt, mint Baudelaire-é, hiszen Petőfi költői forradalma is különbözött Baudelaire költői forradalmától. Két különböző jellegű, különböző irányulású költészeti forradalom volt a Petőfié és a Baudelaire-é, de mindkettőt a szakítás és újat kezdés jellemezte. Klasszicizmus és romantika költői gyakorlatából pedig nemcsak Baudelaire módján, de Petőfi módján is ki lehetett törni...”⁵⁹³ A lírai realizmus szép esztétikai víziója ismét együvé kanonizálja (s egyben persze ismét kiemeli a konkrét történeti kontextusból) a nagy költőpár kettősét, s példájukon olyan egységes nagy és önelvűségében hasonlíthatatlan irodalom kívánatosnak beállított ideálját mutatja fel, mely – végső soron – ismét csak a történetiség és az egyedi műalkotások felett lebeg.

Összegzésül: Úgy látom tehát, e kettős kanonizáció a magyar irodalom nagy egységének érdekében lett konstruálva: avégett, hogy a két költő által szimbolizált költészet az egyedi költészet fölött elképzelt, természetesen kultikusan szemlélt nagy élet- és szellemterületek reprezentánsaként tűnhessék föl. E nagy egységnek víziója az évszázados nagy viták és szakadások során sem tudott eltűnni vagy megszűnni – a két költő reprezentatív s egymást legitimáló funkciója még a nagy szembeállítások során is elevenen hatott. Bár a hetvenes években bekövetkezett irodalomtudományi paradigmaváltás óta e kettős kánon már nem képezi aktív részét a tudományos diszkurzusnak, az irodalmi közbeszéd e kettős kultusz nyelvét és képzetkörét folyamatosan használja és mozgásban tartja. Befejezésként hadd álljon itt egy igazi, mai posztmodern példa, mely épp azáltal, ahogy játékos iróniájával újramondja s felülírja a megszokott irodalmár-frazeológiát, eddigi áttekintésünket igazolja; hisz még Kukorelly Endre is így kezdi, paradoxonnal, a *Petőfi Sándor, szívem* című kis cikkét: „A legnagyobb magyar író Arany János”, s miután teret engedett erőteljes gúnyjának is a Petőfi-kultusz szélsőségeit illetően, még ő is megismétli a régi párosítást: „Mert bár Arany a legnagyobb, Petőfi a legnagyobb zseni...”⁵⁹⁴ Talán ezért sem volt felesleges áttekinteni e már több mint százéves, végeérhetetlen folyamatot.

⁵⁹³ Uo.

⁵⁹⁴ KUKORELLY Endre: *Petőfi Sándor, szívem* (1987). In: Uő: *Kedvenxc*, Jelenkor, 1996. 20–21.

Nyilasy Balázs (Budapest)
„Kisajátítás”, „kultikus nyelvhasználat”, „ideologikusság”

A kortársi, századfordulós és XX. század eleji Arany-recepció vizsgálatához

Kultikus nyelvhasználati mód, elsajátítás, hatalmi gesztus, a nemzetszolgáló irodalom eszményének egyoldalú érvényesítése, instrumentális közelítés, szűkítő egyszempontúság, ideologikusság – olyan fogalmak ezek, amelyek a XIX. századi magyar irodalomkritikával és irodalomértéssel szemben érvényesített kritikai észrevételekben rendszerint együtt járnak, tömbszerű masszát alkotnak. A tanulmányírónak, aki a kortársi–századfordulós–XX. század eleji Arany-kritika kapcsán kíván hozzászólni a kérdéshez – az adott korpusz vizsgálata alapján kívánja megerősíteni vagy meggyengíteni e kritikai vélekedést –, ezzel a tömbszerűen együttálló masszívummal kell szembenéznie, miközben azt is érzékelnie-érezeltetnie kell, hogy bármekkora homogenizáló erővel bír is a leleplező étosz egysége, a negativitás közös nevezője, igazából különemű, sokértelmű, szétszalazandó, egyenként is átvilágításra váró fogalmakról van itt szó.

Kezdjük talán a vizsgálódást az *elsajátítás* fogalmával, s kapcsolódjunk be abba a többé-kevésbé elterjedt gondolkörbe, amely úgy összegeezhető, hogy hazánkban a nemzet mint központi meghatározó kategória elsajátító módon telepszik rá a XIX. századi magyar irodalomértésre, a közösség buzdítójának és szószólójának a szerepkörét igényelve sajátítja ki magának a honi irodalmat. Mielőtt a tétel átvizsgálását az Arany-recepció gyakorlati próbáján megkezdéném, néhány elvi előfeltevést tennék. Először is úgy látom – a fölrajzolt gondolatmenet alapján is –, hogy az *elsajátítás* fogalom egyszerre ígér, sejtet egy episztemológiai, hermeneutikai értelmet és utal egy célracionális *beállítódásra, bánásmódra*, amely nem annyira a megértés szerkezetéhez, mint inkább a gyakorlati alkalmazáshoz tartozik. Márpedig a fogalom episztemológiai, hermeneutikai értelmezése súlyos nehézségekbe ütközik. Voltaképpen minden megértés és minden műértelmezés elsajátítás: az értelmező aktív részvételével történik, aki szükségképpen elsajátít, hiszen az irodalmi műalkotás *hézagai* egyenesen elvárják ezt a társalkotói részvételt.⁵⁹⁵ A terminus kétségkívül szerencsésebben kezelhető, ha az elsajátítás fogalmát a gyakorlati cselekvés körébe utaljuk vissza, olyan célracionális attitűdként fogjuk fel, amely (az értelmezésbe benne foglaltan vagy ahhoz kapcsolódva) másféle elsajátításokat tilt és tabuizál, s a kifejezés negatív felcímkézése annál indokoltabb, minél inkább fölhasználja az elsajátító a hatalom eszköztárát, minél inkább kiterjeszti tiltását azokra az értelmezésekre is, amelyek – Paul Ricoeur megfogalmazását kölcsönvéve – abba az irányba indulnak útnak, amerre a mű szemmel láthatóan valóban hívja is az értelmezőt. Az elsajátítás eme módját (igekötös nyelvünk értelmező lehetőségeit kihasználva) nevezzük az egyszerűség kedvéért *kisajátításnak*, és kezdjük meg a korabeli Arany-recepció nemzet alapú gondolkörével kapcsolatos vizsgálódásainkat. Végző célom, a fentebb előrebozsátottak alapján természetesen annak vizsgálata, milyen tekintetben tulajdoníthatunk kisajátító igényt e gondolkör-együttesnek, ám a válaszkísérlethez csak a tarka, sokréttű megállapítás-együttes szétbontásán, átvilágításán keresztül vezet az út. A nemzeti jelleget az Arany-költészet alapvető sajátságaként megjelenítő gondolatcsokor ugyanis többretegű, a konkretizációs szándék és lehetőség nagyon különböző szinteken van jelen benne. „A született zászlósúr s a földmívesfiú, a jezsuiták s a debreceni kollégium növendéke, a törökverő hadvezér s a szalontai jegyző, a nemzete sorsát irányzó politikus s a fővárosnak benne mindvégig idegenül maradt költő-remetéje: egyaránt egész nemzetök költői tartalmát hordják lelkökben, mindazt, a mi tudásából és érzéséből, képzeletéből és

⁵⁹⁵ A „hézagokat”, a befogadói aktivitásra váró helyeket nem a radikális befogadásesztétikai, hermeneutikai gondolatok alapján értelmezném, az értelmezőnek nem biztosítanék a szöveggel szemben korlátlan szabadságot és nem tartanám a jelentés kizárólagos létrehozójának, de azért azt sem gondolnám, hogy szerepe annyiban merülne ki, hogy néhány üres helyet, az alapvető műstruktúrát változtatlanul hagyva, „kellő módon”, „helyesen konkretizálva” kitölt, szemléletessé változtat.

törekvéseiből költői indítékul kínálkozik” – írja a nagy, háromkötetes, millenniumi irodalomtörténet szerkesztője.⁵⁹⁶ „Valóban Aranyt már fölléptekor nem hiú érdek, hanem a hazafiság és művészet becsvágya lelkesítette. Részt akart venni abban a nagy küzdelemben, mely újjá szülte a magyar irodalmi és politikai életet, s midőn minden veszni látszott, vigasztalni, éleszteni óhajtotta megtiport nemzetét, föltárva dicső múltját, megzendítve üldözött nyelve bájait, s a művészet nagyobbserű alkotásaiban mintegy megtestesítve még meg nem tört szellemét” – szögezi le a nagy tekintélyű emlékbeszéd-tartó orátor.⁵⁹⁷ „Immár harmadízben tartjuk fegyverzaj közepett, egy szünni nem akaró, sőt még mindig terjedni látszó élet-halálharcz viszonyai között Akadémiánk évi nagygyűlését. A harc áldozatai fölött való fájdalmat s a jövő megpróbáltatásai miatti aggodalmat ebben a körben is, mint a nemzet széles rétegeiben, csak nemzeti erőnk érzete s nagy múltunk példáinak biztató emlékezete képes enyhíteni és eloszlatni; s vajon mi hirdethetné hathatósabb ékesszólással ezt a nemzeti erőt s ezt a nemzeti múltat, mint a magyar földet, a magyar lelket sohasem halványuló fénnyel besugárzó nagy szellemek fölidézése (...) Arany János emlékezete a világháború zajában, a nemzeti önvédelem áldozatteljes tusájában! (...) Alig van költőnk, kinek olvasásánál oly teljesen és erősen átéreznők azt, hogy ez nekünk és csak nekünk van írva, hogy ezt csak mi érthetjük és élvezhetjük ily teljességben s a kinek olvasása ép ezért bennünket magyarságunk oly büszke és örömteli érzetével hatna át” – vall az 1917-es, centenáriumi évfordulón az elnöki beszédet tartó báró-akadémikus.⁵⁹⁸ A kijelentésekben közös, hogy általánosító jellegűek, s a rész-érdekekre tekintő konkretizáció műveleteit nemigen tartalmazzák. Az Arany-munkásság leginkább karakteres, legáltalánosabban jellemző vonását kívánják megadni a nemzetét kifejező, a nemzet sorsával eltéphetetlenül összeforrott alkotó képének fölvillantásával. E kijelentések tartalmassága, meglehet, azon múlik, mennyi tárgyyszerű, hitelesítő konkrétum sorakozik fel melléjük, hogy e konkrétumok mennyiben bizonyulnak majd magyarázó, megvilágító érvényűnek, és hogy maga a vízió végül mennyire segít Arany munkásságát más paradigmáskorok szomszédságában megérteni és értékelni. Mindenesetre *légből kapottnak, értelmetlennek, illegitimnek*, a „szerzői jelentésintenciót” teljességgel eltorzítónak (az anyanyelvi irodalmi tradíció kulturális szocializáló szerepét totálisan félreértőnek) e kijelentéseket alig-alig nevezhetjük. S még kevésbé tarthatjuk kisajátítónak, már csak azért sem, mert emotív jellegűk és alacsony konkretizáltsági fokuk, mondhatni, eleve kizárja a más irányú következtetés-építéssel szembeni érvrendszer-alkotás, tiltás lehetőségét.

Az általánosító, sommázó beállítás, Arany János költészetének nemzeti reprezentációs jelenséggé kezelése természetesen időnként az indokló magyarázatot, a kifejtés tárgyiasabb szintjeit is tartalmazza. Az elemző észrevételek legtöbbször a nyelvre, a mimetikus újjáteremtésre és az originalitás, a nemzeti eredetiség stádiumának elérésére vonatkoznak. A nyelvre való hivatkozás mindenesetre magától értetődőnek tetszik: az elemzők az Arany-művekre jellemző tárgyias konkrétságot, erős – bihari gyökérezetű – tájnyelvűséget és archaizáló jelleget a magyaros nyelv eleddig ismeretlen erejű és koncentrációjú példajaként tartják számon. A mimetikus újjáteremtés észrevételezésekor a kritikusok a „reálisan”, plasztikusan megjelenített hazai tájvilág, flóra és fauna, életformaelemek, szokások, karakterek specifikumára utalnak, a haza műbe emelését a fölemelés, létgyarapítás gesztusaként, a közösséget virtuálisan erősítő tettként fogják fel. Az olyannyira ismerős végtelen pusztaságot, a magyar falusi életet, a puszták rekkenő hevét, nyári viharait fedezik fel Arany műveiben, Etellakban alföldi városainkra ismernek, Czerkó hablatyolásából násznagyaink tréfáit hallják ki, a hazulról elzúllott, majd becsületet szerző suhanc Toldiról udvarházaink ifjú legényei jutnak eszükbe.⁵⁹⁹ Az irodalomtörténeti konkretizáció érvrendszere szerint Arany a magyar

⁵⁹⁶ BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom története, Második kötet*, Bp., 1896, 542.

⁵⁹⁷ GYULAI Pál, *Arany János emlékezete*, Budapesti Szemle, 1883, harminchatodik kötet, LXXIII. sz. 273.

⁵⁹⁸ BERZEVICZY Albert, *Arany János emlékezete*, Budapesti Szemle, 1917, százhetvenedik kötet, CDLXXXVI. sz., 321, 326.

⁵⁹⁹ KÉKY Lajos, *Tanulmányok Arany János epikájáról*, Bp., 1917, 35, NÉGYESY László, *Arany*, Bp., 1917, 17–18, GYULAI Pál, *i. m.*, 288–289.

irodalom magára találásának, önmagához eljutásának, originálissá válásának kulcsfigurája. Annak a félévszázados folyamatnak a „végkifejletéről” van itt szó, amelynek során szóművészetünk leküzdi az antik, német, francia hatást, megmagyarosodik, eredetivé lesz. Gyulai Kisfaludy Károlyt, Vörösmartyt, Petőfit tartja számon Arany harcostársaiként, s a *Toldi* szerzőjének primátusát még inkább csak hangsúlyjaival jelzi, Salamon Ferenc már nyíltan hirdeti Arany János elsőbbségét, s Horváth János is egyértelműen őt látja az általa nemzeti klasszicizmusnak nevezett, sajátyszerű, más irodalmakra visszavezethetetlen, originális irodalomtörténeti jelenség központi alakjának.⁶⁰⁰ Az indokló magyarázatok jogosultságát – úgy gondolom – egészében nemigen lehet tagadni. Az Arany János-i költői nyelv valóban rendelkezik (Vörösmartyhoz és Petőfihez képest is rendelkezik) a fenti értelemben vett erőteljes magyarság ismérveivel. Hasonlóképpen nem volna érdemes vitát nyitni afölött, hogy a szalontai költő erőteljes (a karakteres realista vonásokkal összefüggő) konkrétsága, plaszticitása valóban olyan bőségben teremti újjá a magyar hazát, ontja a jellemző tájrészleteket, életformaelemeket, figurákat, hogy a mimetikus létgyarapítást indokolt kiemelni, s a korábbi hazai irodalomhoz képest fokozottan nemzeti színezetű jelenségként számon tartani. S hogy mi a helyzet a harmadik konkretizáló érvrendszerrel, indoklástípussal? Meglehet, az „originálissá válás”, az „önmagunkhoz eljutás” vagy akár a „nemzeti klasszicizmus” kifejezések önmagukban nem elégséges, több szempontból kidolgozatlan, tisztázatlan jelentéstartalmú terminusok. Egy dolog azonban kétségtelen. A XIX. század közepére, második harmadára irodalmunk a gazdagodásnak, műfaji differenciálódásnak olyan fokára jut, amely a nagy, nyugati irodalmakhoz való jelentős felzárkózásként értékelhető. Kiemelkedő alkotók raja jelentkezik, jut csúcsra ez időszokban (Vörösmarty, Petőfi, Jókai, Kemény, Arany, Madách), s munkásságuk sajátos, egyedi vonásokat mutat. Velük kapcsolatban már egyáltalán nem a *tükrözés, átvétel, másolás*, hanem a *szomszédság, egymásmellettség, analogikus kapcsolódás* terminusai látszanak olyan fogalmaknak, amelyekkel az európai irodalmakkal való összehasonlítást, összemérést megkísérelhetjük. Petőfi költészete, Jókai romantikus írásművészete, Kemény legjobb történelmi regényei számos originális, sajátyszerű jeggyel rendelkeznek, a mechanikus visszavezetés esetükben nem tűnik alkalmas eljárásnak. És nagyon úgy látszik, Arany munkásságát is akkor kezelhetjük sikeresen, ha a *gazdag analógiás kapcsolatok* feltárása mellett mindenkor szem előtt tartjuk a *tükröztetés, visszavezetés* értelmetlenségét.

A szalontai alkotó költészetét a tradíció gazdag felhasználása és a kiterjedt kapcsolatmező jellemzi. Munkásságában az antik eposz, a byroni keleti poémák, a verses regény és komikus eposz, a rege, a ballada, a modern románc műfaji sajátosságai-lehetőségei egyaránt jelen vannak. Az archaikus, klasszikai, romantikus, realista, metapoétikus-posztmodern valóságalkítás, anyagkezelés és a mitikus, románcos, magas mimetikus, ironikus-démoni irodalmi mód egyszerre jellemzik költői hagyatékát. Poézise megértéséhez a Byronnal, Goethével, Leconte de Lisle-vel, Tennysonnal, William Morris-szal kapcsolatos analógiák maguktól értetődően kínálkoznak. Ugyanakkor e költészet egészében mégis makacsul sajátyszerűnek tűnik, a tükröztetési sémák, mechanikus irodalomtörténeti teleológiák sehogy sem visznek közelebb megértéséhez. Mindenkihez hasonlít, és végső soron mégsem hasonlít senkihez. Ha úgy tetszik, originálisan sajátyszerűen magyar.

A fentiek értelmében úgy vélem, a korabeli Arany-recepció nemzeti jelleget hangsúlyozó gondolköre (ahogyan Salamon Ferenc, Gyulai Pál, Riedl Frigyes, Beöthy Zsolt, Kéky Lajos, Négyesy László, Császár Elemér, Horváth János, Voinovich Géza munkáiban megjelenik) nem nevezhető kisajátítónak, nem tilt és tabuizál, nem zár ki más megközelítési lehetőségeket. Sőt, aligha nevezhető sommásan kultikusnak sem, ha a kultikusságot Dávidházi Péter immár klasszikussá vált definíciója értelmében kezeljük, hogy tudniillik „A kultusz *mint nyelvhasználati mód* bizonyíthatatlan és cáfolhatatlan kijelentések uralomra jutásában, részleteiben számon nem kérhető jelentésű, egészében a tapasztalati ellenőrzés alól kisikló állítások felülkerekedésében

⁶⁰⁰ GYULAI, i. m., 275–277, SALAMON Ferenc, *Irodalmi tanulmányok*, I., Bp., 1889, különösen 16-17, HORVÁTH János, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése*, In Uő, *Tanulmányok*, II, Debrecen, 1977, 7–220.

észlelhető”.⁶⁰¹ Természetesen nem arról van szó, hogy bizonyíthatatlan és cáfolhatatlan kijelentéselemek egyáltalán ne volnának jelen a korabeli Arany-szakirodalomban. Csakhogy ilyen kijelentések (előfeltevések) minden recepciós műben – a tudományosság és tárgyszerűség igényét módszertani, homlokzati elemekkel erősen hangsúlyozó tanulmányokban is – bőségesen vannak,⁶⁰² a kérdés (ahogyan Dávidházi definíciója is utal rá), vajon e bizonyíthatatlan közléselemek végül *felülkerekednek-e, meghatározzák-e* az írás alapkarakterét. Ez pedig a vizsgált művekben több okból nem következik be. Először is, mint láttuk, a nemzeti karakter odaadományozása gyakran tartalmaz okadó, értelmező, konkretizáló elemeket. A nyelvre, az újjáteremtő mimézisre és az originalitás pontjára fölfutó irodalomtörténeti processzusra való hivatkozások végül is ellenőrizhető, tapasztalati és értelmező munkával megközelíthető, igazolható vagy elvethető érvek. Másodsorban az emotív, „kultikus” gesztusok egyeduradalomra (az említett szerzők munkáiban) talán egyetlen esetben sem jutnak. Igaz, különböző arányban és súllyal vannak jelen. Beöthy portréjában kétségtől jóval több a tapasztalati ellenőrizhetőség tartományaiból kitüremkedő, erősen érzelmi színezetű állítás, mint Gyulai Pál emlékbeszédében vagy Salamon poétikus, tárgyszerű vizsgálódásaiban. De azért a millenniumi nagy irodalomtörténet Arany-fejezetének alapvető gondolatmenete korántsem mondható tárgyszerűtlennek: az életrajz tényei és az ifjú Arany köré gondosan megrajzolt művelődéstörténeti háttérrel azt a pályarajzot készítik elő, konstruálják meg, amely szerint a szalontai alkotó úgy hasznosítja és emeli originálisan nemzeti szintre a régi, elavult, népi irodalmiság gondolkozásmódját, hogy a „nemzeti elidegenedés” stádiumán nem is kell keresztül mennie. S a korabeli Arany-szakirodalom nem csupán a pozitivizmus okán kerül el a tárgyszerűtlenség csapdáit. Az esztétikus, poétikus látásmód fontosságának átérzése, igénylése fontos összetevője a kor gondolkodásának. Gyulai Pál összefoglaló fejtegetéseiben úgy függeszti szemét a nemzeti originalitásra, hogy a művészt, az esztétikusát egyáltalán nem téveszti szem elől. A nemzeti irodalom magyarsága nála tulajdonképpen az eredetiség, a teremtő erő egyenértékese, s nem valamiféle fajiság tartozéka, a *nemzeti elidegenedés* stációját, ha nem is kívánatos, de esztétikai szempontból szükséges stádiumnak tekinti, Arany munkásságában pedig az összegező szintézist, a magasabb fokot, a megújító visszatérést láttatja, fedi fel. „Költészetünknek végig kellett küzdeni ez iskolákat, hogy nemesedjék, eszmét, kellemet, ízlést vegyen magába, ha mindjárt a nemzetiség árán is. Nyelvünknek ki kellett emelkedni szegénységéből, merevségéből, laposságából, ha mindjárt erőszakosan is” – jellemzi a megújulás korábbi állomásait. „Költészetünk újra érintkezik mind azzal, a miből elszakadt, de művészi vívmányok kíséretében” – határozza meg a „végső eredményt”, a szintézis korát.⁶⁰³ S az Arany-recepció esztétikus, poétikus készenléte – az íráskor szemügyre vételekor tisztán láthatjuk – egészében igen-igen jól működő készségként jelentkezik. Nem csupán azt látja világosan a kor, hogy Arany János költészete valamiféle esztétikai robbanást hozott költészetünkbe, hanem (a maga fogalmaira támaszkodva) alapos leírással, átgondolással is szolgál. Olyan, a szalontai alkotó munkásságában központi jelentőségű sajátosságra, alkotói gesztusokra, művészi törekvésekre irányítja rá a figyelmet (és veti alá őket alapos vizsgálatnak), mint a szemlélet „pszichocentrizmusa”, a jellemfeltárás módozatai, az okszerű cselekményszövés, a korrekt, hézagatlan motiváció-együttes, az egyedítő elvet alkalmazó realizmus, a gazdag, változatos műnemi beágyazottság, a műréteg-összeolvadás szervessége, a formatartalom gazdagsága,

⁶⁰¹ DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszülöttje.” *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Bp., 1989, 12.

⁶⁰² A *homlokzat* kifejezést a szociálpszichológiából, a goffmanni dramaturgiai kultúra-felfogástól kölcsönzöm, és az eredeti gondolatmenet minden fő elemét átveszem, amikor a szekunder irodalomra alkalmazom. A kifejezés az általam használt értelemben a reprezentáló, presztízsigénnyel föllépő, presztízsszerzésre alkalmasnak látszó stiláris, nyelvi eljárásokból megszervezett manifesztációs gesztusegyüttest jelenti.

⁶⁰³ GYULAI, *i. m.*, 276, 277.

variabilitása, a dimenziók változatos, zavarba ejtő sokfélesége, a rétorizmus, a fogalmi építkezés „lecserélése” a „tárgyas megtestesítés” poétikájára.⁶⁰⁴

Úgy tűnik tehát, hogy a kisajátítás, a kultikus nyelvhasználat (tárgyszerűtlenség) fogalmaival óvatosan kell bánnunk, ha a múlt századi–századfordulós–XX. század eleji Arany-recepcióval akarjuk kapcsolatba hozni őket. De vajon nem kell-e számolnunk továbbra is az elsajátításnak egy olyan módjával, amelyet, ha kisajátítónak és kultikusnak talán nem is, *ideologikusnak, kizárónak, szűk látókörűnek* mindenestre lehet neveznünk? Nincsen-e okunk beszélni egy olyasféle gondolkozásmódról, amely egyértelműen, makacsul bezárkózik saját köreibbe, s a neki ellentmondó (vagy akár csak gondolatait kiegészítő) lehetőségeket akkor sem hajlandó észrevenni, ha azok teljességgel szembeötlők?⁶⁰⁵ Nem korlátozza-e a nemzeti átitatottság az Arany János-i költészetről való gondolkozást mégiscsak megengedhetetlen módon? A közösségi ember imidzsének erős, határozott érvényesítése nem nyomja-e el, nem teszi-e észrevehetetlenné a bonyolultabb, individuálisabb vonásokat, a kételytapasztalat, a biztonságvesztés gesztusait? A kérdésekre adott választ mindenestre körültekintően, fokozatosan, több lépésben kell megkísérelnünk. Először is nem tagadható, hogy az 1945 előtti Arany-recepció értelemtulajdonításain, értékpreferenciáin keresztül az értékrelativizmust elhárító, a nemzeti közösség szolgálatában értelmet találó, személyiségrészeit koherens, harmonikus egésszé rendező emberideál akarása, igenlése jelenik meg, s ez a kulturális étosz úgy hivatkozik az Arany János-i költészetre, mint amely messzemenően visszaigazolja őt. A nemzeti klasszicizmus költője, úgymond, a kaotizmust, a diszharmonióban való berendezkedést elutasítja, a távlatot kereső értelem kezét nem engedi el, a kiengesztelődés, kiengesztelés gesztusát (a meg hasonlításokat nagy erőfeszítéssel leküzdve) végül is beteljesíti. Úgy is lehet mondani, hogy az abszolútum-igény, hitszomj, bizonyosságakarás és a kétely, távlatvesztés, relativizálás, „deszubsztancializálás”, „metafizikátlanítás” nagy modern, újkori játszmájában a korabeli Arany-kritika régimódián szavaz.⁶⁰⁶ Problémakezelése nem engedi meg, hogy a válságot az újkori modernitás velejárójának, természetes részének tekintse, az ő számára ez nem elsősorban megértendő, föltárandó emberi probléma, hanem valami, ami *legyűrendő, elhárítandó, kiküszöbölendő*. S e szemlélet kétségkívül teremt olyan ítélkezési gesztusokat, beállításokat, elutasításokat, negligálásokat, amelyek mai tudásunk szerint legalábbis szűklátókörűnek nevezhetők. Ilyenek a *Nagyidai cigányok* fogadtatásának értetlen és méltatlan megnyilvánulásai, az ötvenes évek válságlírása néhány kitűnő darabjának elhanyagolása, az *Őszikék* rezignált válságérzetének homályban hagyása, a kiengesztelés normájának az esztétikai szempontot időnként figyelmen kívül hagyó igénylése. Alighanem e körbe sorolható az a gesztus is, amely az Arany-költészet komikus, ironikus gesztusait egyértelműen a létbizalom szolgálatába állított,

⁶⁰⁴ Részletesebben: NYILASY Balázs, *Irányzatok a 19. század második felének Arany-recepciójában*, Irodalomtudományi Közlemények, 1999. 561–583, különösen 576–581.

⁶⁰⁵ Az ideologikusság kifejezést (a sok-sok lehetséges értelmezést itt félretéve) ebben az értelemben használok: olyan gondolkozást jelölök vele, amely akkor sem kíván kiegészítő, árnyaló, megszorító, korlátozó tényezőket figyelembe venni, ha azok a gondolatmenet során az azt követők döntő többsége számára nyilvánvalóan, egyértelműen, evidensen fölmerülnek.

⁶⁰⁶ A *modern* és az *újkori* kifejezéseket azért teszem egymás mellé mellérendelően, szinonimákként, mert jó okot látok arra, hogy a XVI. századtól kezdődő újkort (a XIX. sőt XX. századot is beleértve) egy fejlődéstörténeti egységnek lássuk, amelyet talán éppen a bizonyosságigény és a kétely irányába mutató relativizálás szüntelen kettősségében, állandó hullámmozgásában, változó esélyű küzdelmében érdemes felfognunk. A *modern* kifejezés így átfogó igénnyel az egész időszakra vonatkozik, és ebben az értelemben kiváltja, helyettesíti a szokásos *premodern–modern–posztmodern* fogalmi triászt. A kérdéssel kapcsolatban l. Franklin L. Baumer, *Modern European Thought*, London, 1976.

helyreállítást elősegítő, kiengesztelő értelemben felfogott humorfogalom segítségével kívánja kezelni, értelmezni.⁶⁰⁷

Az igazság kedvéért azonban arra is utalnunk kell, hogy a kiengesztelés és életbizalom kívánalma a korabeli Arany-recepció jelentős részében nem normaállító rigiditással, előírászerű hajthatatlansággal jelenik meg. A meghasonlás, elesettség, csüggedés érzése, a távlatvesztés, a kételyre ítélttség, a diszharmonikus létérzékelés állapota a harmonizáció preferálása ellenére sem tűnik alaptalannak, kisszerűnek, jelentőség nélkülinek. Közismert, hogy Riedl karakterizáló megjegyzései a sebzett, távlatvesztett, diszharmonikus Aranyt rajzolják meg nagy erudícióval. A szalontai alkotó a legérzékenyebb minden magyar költő közt. Már az is fájdalom neki, amit más észre sem vesz. A nagyon érzékeny emberekhez hasonlóan nem cselekvésre, hanem kontemplációra született. A beteges érzékenység búskomorságot fejlesztett ki benne, hiszen nagyon érzékenynek és gyöngédnek lenni annyi, mint nagyon szerencsétlennek lenni. Az önkényuralom szomorú kora melankóliájának nem eredendő oka, csak aktivizálója, megvolt az már korábban is a lélek mély, meghatározó rétegeiben – sorjáznak a „fájvirág-koncepciót” megjelenítő gondolatrészek klasszikus monográfiájában.⁶⁰⁸ A fájvirág-tipológiát érvényesítő Riedl erősen támaszkodik nagy elődjére,⁶⁰⁹ a fájó érzékenység, a melankólia már a Gyulai-émlékbeszéd tanúsága szerint is az Arany János-i alkat centrumát alkotják. „Arany nyugodt férfiú, megtört erélyű, a ki kerüli a zajt s inkább magában évdik, mintsem küzdjön (...) lelkén a kétely árnya borong, önbizalmatlan, kíméletes, engedékeny s épen úgy lehangolja a világ, mint saját aggodalma” – hasonlítja össze a szerző a szalontai jegyzőt a tetterős baráttal, Petőfivel. „Arany lyrája benső lényegében nem egyéb, mint küzdelem az emberi élet nyomorúságai, a pessimismus, a kétségbeesés ellen” – hangsúlyozza a kételytapasztalat alapvető fontosságát az Arany János-i költészet számára. „Összhangra törekvő lelke visszariad a meghasonlástól (...) A vallás, a philosophia s a szeretet nagy érzése költészetével küzd ellenök, hogy nyugpontot találhasson. Nem annyira küzdelmeit rajzolja, mint magát a megnyugvást, a hová emelkedett, de a letörült könnyek nyomai meglátszanak s az oszló kétely árnya még ott borong” – rajzolja meg a kiengesztelődési processzust úgy, hogy abból a diszharmonia sem tűnik el teljesen.⁶¹⁰ S a diszharmonia fontosságát fölfedő, a nyugtalan, diszharmonikus Arany-műveket méltató recepciók példákat szinte tetszés szerint lehet tovább szaporítani. „E líra a fájdalom kultuszával és energiájával, a humor enyhítő erejével, a gondolat magvasságával, magyarosan jellemző nyelvének európaias művészetével az önkényuralom szomorú évtizedében felejthetetlen hatást tett a közönségre és az irodalomra (...) Arany (...) érzelmköre ép oly jogosult, s a tépelődő lelkiállapot, a bonyolult hangulat sok tekintetben közelebb állt a modern lírához” – veszi védelmébe a diszharmonikus létérzékelést az ötvenes évek líráját méltatva Négyesy László.⁶¹¹ „A kishitűség, az önbizalom hiánya bizonyára veleszületett eleme volt Arany lelkének (...) s ezt még élesztette az új korszak előszele, az a kriticismus, amely Kant filozófiájából kisarjadva előbb, már korábban,

⁶⁰⁷ A problémakezelési mód a korszak Arany-recepciójában általánosan alkalmazottnak, kivétel nélkülinek tűnik, Salamon Ferenc, Szász Károly, Greguss Ágost gondolkozását éppúgy meghatározza, mint Szinnyei Ferencét, Riedl Frigyesét, Voinovich Gézáét. A baj csupán az, hogy a kiengesztelés szempontjából fölfogott humor fogalmi készlete, a komikum és ironia körében folytatott vizsgálódásokat helyettesítő, fölöslegessé tevő humorelmélet egymagában nem tűnik alkalmasnak *Az elveszett alkotmány*, a *Nagyidai cigányok*, a *Bolond Istók* második éneke kezelésére. A kérdésről részletesebben NYILASY, i. m., 570–572. (A korrektség kedvéért meg kell említenem, hogy a kiengesztelés-centrikus humorelmélettel kapcsolatos fenntartásaim nem jelentik az ellenkező véglet elfogadását, a romantikus ironia egy olyan felfogásának feltétel nélküli igenlését, amely az egység helyreállítását elősegítő mozgást mint megértési kategóriát kategorikusan elutasítja.)

⁶⁰⁸ RIEDL Frigyes, *Arany János*, Bp., 1920, 30–44.

⁶⁰⁹ Miként reá majdan a *Petőfi és Arany* író Babits Mihály támaszkodik.

⁶¹⁰ GYULAI, i. m., 280, 292.

⁶¹¹ NÉGYESI László, *Arany János*, Bp., 1917, 26.

megtermékenyítette a bölcselkedést, majd szkepticizmussá fejlődve ráfeküdt a lelkekre. Ez a szkepszis, a modern ember gyöngesége, belefúrta magát Arany lelkébe, s ott megfogant az erőtlenség érzetének szokott velejárója, a sötétenlátás, a pesszimiztikusan színezett világnézet” – állítja a távlathiányt kortörténeti, esztétörténeti perspektívába a Négyesyre mint úttörő elődre hivatkozó Császár Elemér.⁶¹² „A mi a genialitás szikrázó erejét illeti: Arany összes művei között remekebb nincs ennél az egy időben sokat ócsárolt *Cigányok*nál (...) Híres nyerseségei is olyan becsületes, csak a neki-vadúlt kedvet jellemző nyerseségek, melyeken csupán finnyáskodás akadhat fenn” – veszi védelembe a kiengesztelés poétikájától oly messzire szakadt, oly sok kritikát megért *Nagyidai cigányokat* Beöthy Zsolt.⁶¹³ „Arany kétségtelenül Shakespeare tanítványa a jellemzés tekintetében, de sokban hasonlít Balsachoz is (...) Az ő átható és könyörtelenül igaz jellemzése is erősen összefügg saját pessimismusával, mely nem akar leplezni sőt inkább leleplezni s bevilágítani az emberi élet és lélek fel nem kutatott zugaiba. Az igazságot akarta látni és azt mutatni. Önzőknek találta az embereket, honfitársait és ez lesz önalkotta személyei lelkületének is a bázisa” – láttatja a dezillúziót a harmonizációval egyenrangú művészi lehetőségnek a költő másik nagy elbeszélő művéről szólva Gróf István.⁶¹⁴ Az idézett gondolatrészletek a kiengesztelés és a diszharmónia vitájában egytől-egyig legalábbis megszorító, árnyaló, kiegészítő szerepet töltenek be, a körütekintést, a többszemponú látást szorgalmazzák. Tanúságtételük alapján úgy tűnik, a korabeli Arany-kritika világos értékpreferenciái ellenére sem valamiféle ideologikus szemellenzővel kezeli bizonyosságakarat és kétely kérdését.

Írásom végéhez közeledve még egy utolsó kérdésre térnék ki röviden. Arra, érdemes-e, és ha igen, milyen mértékben érdemes kapcsolatba hozni a kortársi–századfordulós–XX. század eleji Arany-recepciót a hatalommal, jellegzetes hatalmi ideológiákkal, az establishmenthez tartozó érdekekkel. Természetesen nem állítom, hogy efféle műveletekbe egyáltalán nem lehet bocsátkozni. A hatalmi érdekek ideologikus szolgálatát kellő akarattal és serénységgel mindenféle gondolatmenetre és művészi alkotásra rá lehet bizonyítani. A szerző tételezését tarthatjuk ideologikus értelmezői konstrukciónak, a mű alapvető jelentésanarchiája elvtelen – a társadalmi rend érdekében történő – megszelídítésének. Azt a tényt, hogy Viktor Sklovszkij Don Quijotét a konstrukció folyamányának látja (a műstruktúrák végső eredőjeként fogja fel), bizvást érthetjük úgy, hogy ez a világtól való elidegenedés, a társadalmi feladattól való visszariadás szimptomája. „Toldi hűségének ékes meséjét” gyanúba keverhetjük a hatalomhoz törleszkedés ügyében. A nemzet legfőbb abszolútumként kezelése felfogható a konfliktusokat, érdekkülönbségeket, osztályellentéteket elsimítani, eltüntetni akaró uralmi berendezkedés szolgálataként. A kiengesztelés akarásából kimutathatjuk a destabilizáló mozgalmaktól való félelmet. A harmonizációs humor-koncepciót érthetjük úgy, mint a hatalmi viszonyok megváltoztathatatlanságába beletörődő politikai magatartás esztétikai szintre való áttolását. Hasonló jelentéstulajdonításokat – az érvényességi kört tetszés szerint bővítve vagy szűkítve – az Arany-recepció kapcsán tucatjával hozhatunk létre. Más kérdés, hogy érdemes és méltányos-e ezt tennünk. Én mindenesetre nem látok különösebb okot arra, hogy a korabeli Arany-kritikával szemben így járjunk el. A nemzethez ragaszkodást, a bizonyosság és hit akarását, a kiengesztelés igényét miért ne foghatnánk fel jóhiszeműen, egy történeti eszmélkedés-folyamat részeként, egy becsületesen vállalt emberi magatartás sarkpontjaiként. Annál inkább, mert e dokumentumok maguk is utalnak a belső meggyőződés igényére, a gondolkodás értelmiségi függetlenségének kívánalmára. Érdemes ebből a szempontból ismét megidéznünk a Gyulai-émlékbeszéd hangütését. „Mind végig ő volt Magyarország legegyszerűbb embere, de bizonyos tekintetben egyszersmind legérzékenyebb, legbüszkébb lelke is. A tömeg mellözése és tapsai, a hatalmasak lenézése és kegye keveset hatottak rá, de folyvást saját lelkiismerete fölindulásai között élt. Puritán szigorral teljesítette mindennemű kötelességeit s aggodalmasan őrizte erkölcsi és írói

⁶¹² CSÁSZÁR Elemér, *Arany és az utókor*, Bp., 1932, 21.

⁶¹³ BEÖTHY, i. m., 566.

⁶¹⁴ GRÓF István, *Arany János Bolond Istókja*, Siklós, é. n., 99.

méltóságát. Szerény volt, mert megvetette az önhittség és nyegleség főnhéjázásait, de azért soha nem alázta le magát (...) Mindennemű kitüntetés hidegen hagyta (...) Az akadémiai palota büszke falai közt szülőföldje valamelyik szerény házára gondolt, melynek fás kertje van és kertre nyíló szobája; Pest fényes utczáin Szalonta egyszerű házsorai tűntek föl lelkében.” A szöveg körül igazán minden kultikus színezetű: az orátor (s a hallgatóság) rangja, méltósága, a beszéd környezete, alkalma és a beszéd tárgya – a nemrég elhunyt Arany János – roppant, *társadalmi érdekű* tekintélye. S mégis, a szövegen egyáltalán nem a reprezentációs gesztusok uralkodnak. Ellenkezőleg. A megidőzésből, a példaként állított, pozitívumként megidézett sajátságokból olyan gondolkozás rajzolódik ki, amelynek eszménye egyértelműen a belülről vezérelt, reprezentációkon, hierarchikus struktúrákon átlátó ember, olyan valaki, aki a szellem szféráját magától értetődően tételezi, önmagában megteremti, és értéktudattal, méltósággal itatja át.

Sárközy Péter (*Roma*) Kultusz vagy manipuláció?

A József Attila-kultusz a mai magyar irodalomoktatásban

I.

A nyolcvanas években Magyarországon is kibontakozó irodalmi kultusz kutatás igen sok jelentős eredményt hozott az irodalomtudományi kutatásokba, mindenekelőtt a XIX. századi Petőfi-, Arany János- és Shakespeare-kultusz „természetrájának” megértésében, a nép-nemzeti irodalom iránti igény kialakulási és átalakulási folyamatának alapos feltárásában.⁶¹⁵ Ugyanakkor mint minden új irodalomkritikai eljárásnak (divatnak), ennek is jelentkeztek negatív hatásai is. A legfőbb veszélyt, meglátásom szerint az képezi, hogy a kultusz kutatást csak kívülről ismerők, ellentétben Dávidházi Péter, Korompay H. János, Margócsy István és a XIX. század más kutatóival, az egyes konkrét irodalmi és történelmi korszakokra alkalmazott eljárásokat és elméleteket általános érvénnyel kezdték alkalmazni különböző kultúrtörténeti korokra és a különféle kultuszok leírására. Az elvontan alkalmazott irodalmi kultuszfogalom azonban, ha nem teszünk különbséget egyes korszakok és jelenségek között, könnyen odáig vezethet, hogy az irodalmi kultusz fogalomkörén túl olyan irodalomkritikai, illetve kultúrpolitikai eljárásokat is elfogadhatnak, melyek, véleményem szerint, nem az irodalmi kultusz, hanem a politikai célzatú irodalomkritikai manipuláció kérdéskörébe tartoznak. Magam részéről elfogadhatatlannak tartom, hogy az irodalmi kultusz kategóriájára hivatkozva mintegy felmentést adjunk annak az értékpusztító kultúrpolitikai manipulációnak, mely Magyarországon az úgynevezett „fordulat éve” óta az ötvenes–hatvanas és hetvenes (sőt részben még a nyolcvanas) évek „hivatalos” irodalomszemléletét és a kor politikai életében aktívan is résztvevő irodalomkritikusok munkásságát jellemezte. Nem vagyok „rabja annak a rögeszmének, hogy a rendszerváltás előtti korszakok esztétikai értékrendje mindenestül torz és árnyalatlan” lett volna, mert szerencsére mindig léteztek és alkottak olyan irodalomtörténészek, akik munkásságukkal ellensúlyozni tudták a „hivatalos” irodalomtörténeti irányzatok egyoldalúságát, de nem tartom „rosszhiszemű beállításnak” azt a vélekedést, hogy az 1989-ben véget ért korszakban (szerencsére az idő előrehaladtával egyre kevésbé átható erővel) igenis érvényesültek a magyar irodalomkritikában és irodalomtörténet-írásban „kíméletlen és nyers hatalomérvényesítés”-t jelentő eljárások.⁶¹⁶ Magam részéről elfogadhatatlannak tartom, hogy az esetleges téves megítéléseken jóval túlmenően tudatos torzításokat is a „korszellemmel”, illetve a korra sajátosan jellemző irodalmi kultusszal magyarázzuk, és ezáltal felmentsük. Abszurdnak tartom, hogy az új évezredben is, másfél évtizeddel a nagy közép-kelet-európai társadalmi és politikai változások után a mai magyar gimnáziumi diákok, egyetemi hallgatók még mindig abban a megközelítésben ismerjék meg a XIX. és XX. századi magyar irodalom jelenségeit, nagy költőit, melyet elsősorban az előző kor „kultúrpolitikusi” irodalomtörténészei, mindenek előtt Pándi Pál, Király István és Szabolcsi Miklós dolgoztak ki és „kanonizáltak”. Ezeken – részben – az irodalomtudományi kutatások ugyan már túlléptek, de új irodalomtörténeti kézikönyvek, „spenótok” hiányában továbbra is érvényben maradtak, elsősorban az iskolai oktatásban és a használatban lévő iskolai tankönyvekben. (A jelenség abszurdításának és tarthatatlanságának illusztrálására csak annyit szeretnénk megemlíteni, hogy míg az elmúlt ötven évben, de még a

⁶¹⁵ DÁVIDHÁZI Péter, *„Isten másodszülötte”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Budapest, Gondolat, 1984; Uő, *„Per passivam Resistentiam” – Változatok hatalom és írás témájára*, Budapest, Argumentum, 1998; MARGÓCSY István (szerk.), *Jöjjön el a te országod.... Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumai*, Budapest, 1988; TVERDOTA György, *A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése*, Budapest, Pannonica, 1998.

⁶¹⁶ TVERDOTA György, *Elhunyt Szabolcsi Miklós*, Népszabadság, 2000. szept. 4., 9.

nyolcvanas években sem volt lehetséges, hogy Hóman Bálint szakmai szempontból értékes művei alapján értelmezzék a magyar történelem egyes korszakait, ma pedig természetesnek kellene tartanunk, hogy az új évezredben is a hatvanas–hetvenes évek ideologikus megközelítésű irodalomtörténeti művei alapján tanulják továbbra is a gimnáziumi és egyetemi diákok a magyar irodalom történetének főbb jelenségeit és meghatározó költőinek életművét.)

Dávidházi Péter értékes tanulmánykötetének a „hatalom és írás” kapcsolatát a XIX. századi magyar irodalmi hagyományban vizsgáló *Per passivam resistentiam* „bevezető témavázlat”-ában az irodalmi „felhatalmazás régi és új alapkérdései”-t vizsgálja.⁶¹⁷ Elemző módszerével és megállapításaival teljes mértékben egyetérthetünk. Ugyanakkor úgy vélem, hogy nem lehetséges a XIX. századi nemzeti függetlenségi harcok idején kialakult „irodalmi elvárásokat” és kultuszokat a szerző szándékával ellentétben általánosítva is alkalmazni vagy akár párhuzamba állítani az egy évszázaddal későbbi ötvenes, hatvanas és hetvenes évek politikai elvárásaival, kultuszaival. Gyulai Pál, Beöthy Zsolt vagy Pintér Jenő nem rendelkeztek (és nem is kívántak rendelkezni) olyan jellegű hatalommal, mellyel a második világháború utáni évtizedek magyar kultúrpolitikusai és politikai hatalommal is bíró irodalomkritikusai rendelkeztek, és a Bach-korszak politikai és rendőri elnyomása ellenére Arany Jánosra nem ugyanaz az „elvárás” nehezedett, mint a regényét újraírásra kötelezett Déry Tiborra. Az *Eppur si muove* Jenőy Kálmánt kioktató nádora, de a Metternich, és még a Bach-rendszer kemény cenzúrája is „kismiska” volt ahhoz képest, amit a szovjet típusú rendszerek műveltek az irodalom és a művészetek (az élet minden) területén. Hasonlóképp a két világháború közötti, nem könnyű időszakban jelentkező, az írók befolyásolására tett kísérleteket még párhuzamba sem lehet állítani azzal az „irodalom és művészet-irányítási” gyakorlattal, mely a totalitárius rendszerek „kemény” vagy akár „puhább” kultúrpolitikáját, politizált kulturális életét jellemezte. Éppen ezért semmiképp sem lehet a XX. századra is kiterjeszteni annak a megállapításnak az érvényességét, hogy „Az uralkodó hagyomány... egészében többet használt, mint ártott”. Irodalmi kultuszok, igaz, mindig léteztek, de a személyi kultuszok időszakában (és én ide sorolnám a Kádár-rendszer „kultusztalanított” kultuszait is) nem „irodalmi-kultuszok” uralkodtak a magyar irodalomkritikában és részben az irodalomtörténet-írásban is, hanem a tudatos hamisítás (ha tetszik, a hazugság) kultusza. Félő, hogy amennyiben különböző megfontolásokból kiindulva („bűnbakkeresés”, „boszorkányüldözés” elkerülése stb.) nem mutatjuk ki az elmúlt fél évszázad irodalomkritikájában és irodalomtörténet-írásában jelentkező torzulásokat, akkor azok tovább élnek, és még emberöltőkön át fogják befolyásolni (mérgezni) irodalmi közgondolkodásunkat és mindenekelőtt az iskolai oktatást.

A fenti tétel („rögeszme”) illusztrálására igen alkalmasnak látszik a József Attila-kultusz, illetve „kultuszkutató” vizsgálata. A József Attila-kultusz születéséről készítette el akadémiai nagydoktori disszertációját József Attila életművének és a rá vonatkozó kritikai irodalomnak egyik legkiválóbb ismerője, Tverdota György, mely *A komor feltámadás titka* címmel 1998-ban jelent meg a Pannonica kiadó gondozásában. (Ezt megelőzően magam is foglalkoztam a József Attila életművét körülvevő, azt részben meghamisító legendákkal az Argumentum kiadónál 1996-ban megjelent *Kiterítetek ügyis* című könyvem első részében.⁶¹⁸ Tverdota György munkája a Bokor László által összegyűjtött, de az ő gondozásában és kritikai jegyzetivel megjelent, a József Attiláról írt cikkeket és tanulmányokat 1946-ig áttekintő *Kortársak József Attiláról* című kötet⁶¹⁹ alapján igen alaposan mutatja be a József Attila-kultusz „előzményeit” és „kialakulását”, a „nekro-logika” és a

⁶¹⁷ DÁVIDHÁZI Péter, „És ki adta neked ezt a hatalmat?” – Bevezető témavázlat: a felhatalmazás alapkérdéséről, In *Per passivam resistentiam*. i. m., 7–26.

⁶¹⁸ SÁRKÖZY Péter, „Kiterítetek ügyis”. *József Attila kései költészete*, Budapest, Argumentum, 1996, 2001. (ld.: „A legenda oda” – József Attila problémák a tények tükrében (23–91.)

⁶¹⁹ *Kortársak József Attiláról*, szerk. BOKOR László és TVERDOTA György, Budapest, Akadémia Kiadó, I–III., 1987.

„bűnbakképzés” alakulását. Kár, hogy kutatásai megállnak a negyvenes évek közepén, pedig mint erre könyvemben is szerettem volna rámutatni, ekkor váltak a „legendák” tudatos torzítássá.

Kulcsár Szabó Ernő az Irodalomtörténet 2000/3. számában közölt a „későmodern korszakküszöb József Attila költészetében” való jelentkezését elemző tanulmányában⁶²⁰ azt állapítja meg, hogy József Attila recepcióját éppen annak gazdag egyoldalúsága fémjelzi, hogy szinte a végletekig ki van már benne merítve a referenciás olvasás minden ismertebb lehetősége. Különösen a „szociális üzenetre” beállított olvasásmódé.⁶²¹ A szerzőnek teljesen igaza van, amikor a József Attila-kutatásokkal foglalkozóktól is a szövegcentrikus esztétikai megközelítést várná el. Igen ám, de ha anélkül hagyunk fel a „referenciás olvasásmóddal”, hogy előtte rámutatnánk a korábbi legendákra, torzításokra, hamisításokra, melyek ráülepedtek a költő életművére, mint híres versében „lelkünkre a guanó”, akkor az egyúttal azt is jelenti, hogy miközben a „hang és szöveg poétikáját” és a „későmodern korszakküszöböt” vizsgáljuk József Attila költői életművében, közben az egyetlen érvényes „referenciaként” épp az a „szociális üzenet” és „párttörténeti érdeklődésből” született olvasat marad érvényben, melyet a tanulmány szerzője is elvetni látszik, melyet elsősorban Sándor Pál, a József Attilát elsőként megbélyegző Társadalmi Szemle szerkesztője dolgozott ki még 1942-ben *Az igazi József Attila* című brosrájában, melyet majd Révai József és Horváth Márton fognak „továbbfejleszteni”, és amelyet, igaz, sokban finomítva, módosítva, immár filológiai aprómunkával Szabolcsi Miklós állított végső (?) szintézisbe 1968 és 1998 között készült négy, monumentális (terjedelmű) monográfiájában, melyeket a mai „kanonizált” (hivatalos) József Attila-kritika képviselői igyekeznek véglegesíteni.

Kulcsár Szabó Ernőnek akkor is igaza van, amikor megállapítja, hogy „az életrajz szenvedéstörténeti” horizontjában mozgó értelmezés nagyon is várható hermeneutikai visszahistorizálódása hirtelen fel is függesztheti e kanonizáló pozíció folytonosságát, s minden bizonnyal ez a helyzet áll elő, ha ... a József Attila-szövegek befogadása továbbra is a lírai mű funkcionalitását kitörlő olvasathoz ragaszkodik. Sőt, még akkor is, ha – amint az jobbra ma is még történik – a szubjektum olyan történeti értelmezéseknek marad foglya, amelyek az aktuális szöveg nyelvi grammatikai terében képződő retorikai konstrukcióját az antropológiai alakszerűség totalizáló olvasatának szolgáltatja ki.” Ez mind igaz, és modernül hangzik, de mit is jelent konkrétan a mai magyar József Attila-kutatásban, illetve annak iskolai, egyetemi oktatásában megvalósuló gyakorlatában? Azt, hogy hiába jelennek meg immár harminc-negyven éve Bori Imre és Rába György alapvető tanulmányai József Attila költészetének egzisztencialista vonásairól, jellegéről, a költő életművének Camus és Franz Kafka művészetével párhuzamba állítható rokonvonásairól, hiába írja és jelenteti meg igen alapos és költői beleérzésből született József Attila-tanulmányait, könyveit Beney Zsuzsa, és – bár nem illene, de mégis hozzáteszem – hiába jelentettem meg még 1996-ban legendaoszlató szándékkal József Attila könyvem⁶²², a József Attila-legendák kultusza tovább él és virul a magyar kulturális köztudatban és főleg az iskolai oktatásban (mely a kulturális köztudatot sokkal inkább befolyásolja, mint az épp kanonizált irodalomtudományi kutatás). Az utolsó Szabolcsi Miklós-féle József Attila monográfiakötet egyöntetűen (szinte hozsannázó) pozitív fogadtatása láttán fel kell tennünk a kérdést: Valóban, „kész a leltár”? Valóban meg kell nyugodnunk a József Attila-életmű Szabolcsi Miklós 1963–1998 közti kutatásain alapuló „kanonizálásában”? A politikai, ideológiai alapú József Attila-kultuszt még a XXI. század első évtizedeiben sem fogja felváltani a költői életmű kultuszoktól és torzításoktól mentes olvasata? Pedig maga a költő figyelmeztet minket: „Csak az olvassa versemet / ki ismer engem és szeret, / mivel a semmiben hajóz, / s hogy mi lesz, tudja, mint a jós, // mert álmaiban megjelent / emberi formában a csend / a szívében néha elidőz / a tigris meg a szelíd őz.”

⁶²⁰ KULCSÁR SZABÓ Ernő, „Szétterült ütem hálója”. *Hang és szöveg poétikája: a későmodern korszakküszöb József Attila költészetében*, Irodalomtörténet, 2000, 3, 344–373.

⁶²¹ Uo. 344.

⁶²² SÁRKÖZY Péter, *i. m.*

II.

Az V. hungarológiai kongresszus előtt megvizsgáltuk néhány, a 2000/2001. tanévben az oktatás során magyar iskolákban felhasznált irodalomtankönyv József Attila-fejezetét. Nem „tudományos felmérés”-ről volt szó, hanem egy tankönyveket áruló könyvesboltban 2000 szeptemberében talált (kapható) tankönyvek átnézéséről. Nem kívánunk ez alapján sem a tankönyvekről, sem szerzőikről véleményt formálni, csak arra szorítkozunk, hogy ezekben a találomra kiválasztott tankönyvekben miként élnek tovább a korábbi évtizedek József Attila-kultuszának jellegzetes „panel-elemei”.⁶²³ Az átnézett tankönyvek az alábbiak voltak:

Devecsery László: *Jelek az időben. Irodalmi olvasókönyv az általános iskola 8. osztálya számára.* (Nyolcadik, változatlan kiadás, Apáczai Kiadó, Celldömölk, 2000. Lektorálta: Dr. Goda Imre és Jobbágy Károlyné); Szabó Gézané–Virág Gyuláné: *Irodalom 8. Áttekintés a 20. század első felének irodalmáról az általános iskola, nyolcévfolyamos gimnázium – és a hatévfolyamos gimnázium 1. osztálya számára.* (Harmadik, átdolgozott kiadás, Apáczai Kiadó, Celldömölk, 2000. Lektorálta Dr. Pála Károly); Alföldy Jenő: *Irodalom a tizennégy éves diákoknak.* (Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998. Bírálta: Tarján Tamás és Vasy Gézané); Valaczka András: *Irodalom a középiskolák IV. osztálya számára.* (Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest; Bíralták: Lator László és Rónay László); Forgács Anna: *Irodalom IV. Szövegek, képek, információk. A világbanki képzési program irodalomkönyve.* (Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998. Felelős szerkesztő Valaczka András, bírálta Szabóné Fricska Anna. A kézirat az NT-13493 r. sz. sz. tankönyv anyagának felhasználásával készült. Ez Valaczka András *Irodalom a középiskolák IV. osztálya számára c. tankönyve*); Madocsai László: *Irodalom a középiskolák IV. osztálya számára* (Nemzeti Tankönyvkiadó, 1991. Bíralták: Gyürey Vera, Horváth Jánosné, Németh G. Béla, Szegedy-Maszák Mihály, Tamás Attila. Az átdolgozást bírálta Németh G. Béla és Pomogáts Béla.).

Az általunk átnézett összes tankönyvre, így az általános iskolában használtakra is az a jellemző, hogy a szerzők a költő életrajzát a *Curriculum vitae* alapján ismertetik, melyhez legtöbb esetben társul a *Születésnapomra* című vers egy-két versszakának vagy egész szövegének idézése is. Ugyanakkor minden József Attila életművével közelebről foglalkozó tanárnak témája, hogy az 1937-ben írt, befejezetlenül maradt írás nem igazi önéletrajz, hanem elsősorban kór-dokumentum, egy a végleg a „semmi-ágán” lévő beteg ember önvizsgálata, öngazolása kudarcáért, és semmiképp sem alkalmas a költői életút hiteles bemutatására, főleg nem általános iskolai fokon. Hasonlóképp a „kávéházi szegleten” írt *Születésnapomra*, mely ugyan nyelvi-költői remeklés, hasonló okokból legkevésbé alkalmas „referenciás olvasatra”. Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy a ma használatban lévő magyarországi iskolai tankönyvek még mindig József Jolán *A város peremén* címmel 1951-ben átdolgozott életrajzi regénye alapján ecsetelik a költő „proletár” sorsát, az egész életet és költészetet állítólag meghatározó gyerekkori nélkülözéseket, a (nem létező) árvaságot és az ezekhez kapcsolódó kliséket, melyet Tverdota György találóan „nyomor-repertoárnak” nevezett.⁶²⁴ A proletár-sors ilyen kiemelése – mely tizenöt éves korától kezdve nem jellemezte József Attila életét, azért káros, mert vulgarizálja a költő egész életművére is kiható választását, mintha József Attila ezért vált volna a harmincas évek európai szocialista költészete nagy alakjává, mert a „kizsákmányolás” következtében nyomorúságos gyerekkora volt, és nem azért, mert tudatosan vállalta ezt a világszemléletet, amit akkor sem tagadott meg, amikor „elvtársai” kiközösítették, megalázták.

Szabó Gézané és Virág Gyuláné az Apáczai kiadónál immár harmadik kiadásban megjelent, az általános iskola 8. osztályai részére készült tankönyve szerint Pöcze Borbála, a „Pestre szökött cselédlány a legembertelenebb önkizsákmányolással sem tudta fenntartani családját. Mindenüket elvesztik, állandóan éheznek... Kisfia és kisebbik lánya lelencbe kerülnek, egy öcsödi paraszt

⁶²³ Ld.: EGYED Péter és SZKÁROSI Endre recenzióit a Hitel 2000. 8. és a Kortárs 2001. 1. számában. A kötetet az Argumentum kiadó 2001. végén második kiadásban is kiadta.

⁶²⁴ Ld. TVERDOTA György, *József Attila kultuszának kezdetei*, BUKSZ, 1990, 1, 98–109.

háztartásában dolgoznak meg az életben maradásukért” (105. old.). Alföldy Jenő szerint „Ady óta senki ilyen költői erővel nem képviselte a szegények és parasztok igazát” (128.), Devecsery László általános iskolások számára készített olvasókönyve szerint „Attila szabályos ferencvárosi proletárgyerekké formálódott”, sőt, „a kamaszodó Attila belesüppedt a ház jótékony meleg proletárközösségébe” (72.). A szegény gyerekkor legendáját természetesen a tankönyvekben a „Mama” és a kis „Attila” korabeli fényképei hivatottak „igazolni”. Devecsery László könyvéből ráadásul Márton Magda illusztrációin élénk varázsoltatik a színes forgókat áruló kisfiú szomorú képe, az öcsödi kukoricacsőszködésre fogott, „Pistának” átkeresztelt „Attila”, amint a felhőkön át néz a jövőbe, és a művészi illusztrációk közül természetesen nem hiányozhat a katedráról átkokat szóró „gaz” Horger Antal „úr” torzképe sem, mintegy igazolva a tankönyvíró valóban eredeti megállapítását, mely szerint miután kitiltották a szegedi egyetemről, Attila „nekiindult a világnak”. (70.) A tárgyilagosság kedvéért meg kell említenünk, hogy a kötet illusztrátora, az „új idők” szellemének is eleget kíván tenni, így a *Hazám*, utolsó szonettjének szövege a történelmi és a trianoni kis-Magyarország térképrajzára lett nyomtatva. (Kár, hogy nem a láncon totyogó buksi medvét választották „háttérillusztrációnak”...)

A proletár gyerekkor „árnyalt” elemzését a „tudatos proletár” költővé fejlődés bemutatása követi a 2000-ben használt tankönyvekben. Így szinte mindegyikben szerepel a költői remeklésnek aligha számító *Favágó* című vers (második változata), melyhez az Apáczai kiadó *Irodalom 8.* című tankönyvében ott szerepel „József Attila híres favágó képe” is (112.), hadd tudják meg a diákok, miként kívánta a költő „dönteni” a tőkét. Talán a harmadik évezred elején nem kellene iskolai tankönyvekben még mindig „a párt”-nak nevezni a többpártrendszerű parlamenti államban illegális pártszerveződésként tevékenykedő, néhány száz főt számláló MKP-t. Igaz, ezek után azon sem csodálkozhatunk, ha az általunk átnézett tankönyvek szerzői egyöntetűen elfogadják az MSZMP Központi Bizottsága Szabolcsi Miklós által vezetett „Munkaközösségének” 1965. évi megállapítását, hogy József Attilát nem zárták ki „a pártból”,⁶²⁵ sőt a „legújabb kutatási eredményekkel” kiegészítve vallják, hogy maga a költő szakított „a párttal”. De még ha tényleg így lett volna is, akkor sem fogadható el az a beállítás, mely a költő világlátásában és életérzésében bekövetkezett, az 1933. évtől érezhető változások költői szövegeken való elemzése helyett mintegy „a pártot” kívánják tisztára mosni azoktól a „rögeszmés” és „végletes” beállításoktól, melyek szerint „a kommunista pártot egészében olyan mértékű felelősség terheli József Attila sorsáért, hogy a pártnak a költő életműve iránti igénye teljes mértékben kétségbe vonható.”⁶²⁶ Forgács Anna „a világbanki képzési program” keretében kiadott, Valaczka András által szerkesztett tankönyvének József Attila-fejezetéhez (mely szinte szó szerint megegyezik a Valaczka András nevével fémjelzett *Irodalom a középiskolák negyedik osztálya számára*, szintén a Nemzeti Tankönyvkiadónál megjelent tankönyvének költőnkkel foglalkozó fejezetével...) kis szemelvénygyűjteményt is mellékel a „kortársak, utódok” József Attilára való emlékezéseiből. Ezek között másfél oldalon át idéz Sollner József „József Attila a mozgalomban” című írásából, mely a Szabolcsi Miklós által szerkesztett 1957-es *József Attila Emlékkönyv*ben jelent meg. Ebből aztán megtudhatják a „világbanki képzési programban” résztvevő diákok, hogy „mendemondákon kívül József Attilának a pártból való kizárását semmilyen hitelt érdemlő adat nem támasztja alá... Egyik elvtárs hallotta a másiktól és elhitték, mivel József Attila ebben az időben tényleg távol állt a párttól.” (62–63.) Azaz, nem zártak ki senkit sehonnan, talán még fasisztának sem nevezték, egyszerűen csak a költő ekkor már „lemaradt”, „távol került a párttól”. De azért a tankönyvszerzők „felmentik” a költőt, hiszen ahogy Alföldy Jenő írja, „a költő megérzi, hogy a kommunizmus is magában hordja az egyéniség elnyomásának veszélyét”. (129.) (Talán nem ártana, ha a tankönyvekben nemcsak a

⁶²⁵ József Attila és az illegális Kommunista Párt kérdéséhez, szerk. SZABOLCSI Miklós. Párttörténeti Közlemények. 1965. 30–46.

⁶²⁶ Ld.: TVERDOTA György, *A komor föltámadás titka*, i. m., 248.

Favágó, hanem mondjuk a *Világosítsd föl* című vers is szerepelne.) Még a legkiegyensúlyozottabb, a fél magyar irodalomtörténet-írás által lektorált tankönyv szerzője, Madocsai László sem mentes az ebben a kérdéskörben jelentkező tévhitectől. Igaz, ő határozottabban kiemeli a korabeli kommunista politikai vezetők és a költő közti ellentéteket, de elfogadja azt a teóriát, mely szerint maga a költő „szakított” volna „a párttal”. (242.) Sőt a szerző osztani látszik Fejtő Ferenc és Horváth Iván vélekedését, és szerinte is „József Attila a szektarianizmus felé hajló kommunista párttól való elszakadás után a szociáldemokráciához, majd a polgári radikalizmushoz került közel.” (264.) Alföldy Jenő könyvében még ennél „tovább” is jut, hiszen szerinte „A szabadelvű polgári értelmiség az ő szavaiban látja a kor szellemének legfontosabb kimondóját”. (129.) (Mondja még valaki, hogy a használatban lévő tankönyvek szerzői nem a „mához” szólnak! Tudják, merik, teszik.) Igazat kell adnunk Veres Andrásnak, aki szerint József Attila költészete esetében „különösen nagy a csábítás, hogy politikai-ideológiai manipuláció eszközévé tegyék”.⁶²⁷ Madocsai László egyébként igen szép verselemzéseket tartalmazó József Attila-tankönyvfejezete a következő „összefoglalással” zárul: „József Attila embertelen korban, egy emberidegen világ mind nagyobb terhével küzdve törekedett teljes emberi és költői élet megvalósítására.” (287.) Világért sem szeretném „aligha menthető politikai inszINUÁCIÓRA” ragadtatni magam, amint ezt Veres András állította a *Miért fáj ma is?* című tanulmánykötetről írt kritikám kapcsán,⁶²⁸ de mégis felvetem a kérdést: Miért lett volna a harmincas évek Magyarországa „embertelenebb kor” a háború után következő évtizedeknél? Mintha még mindig azt kívánnánk sugallni a diákoknak, hogy ezt a költő által megálmodott „teljesebb emberi élet”-et a „felszabadulás” hozta volna meg számunkra. Tudom, hogy nem ez volt a szerzők szándéka, de hiába minden szép verselemzés, ha ilyen politikai-történeti abszurdítások is belekerülnek a szövegekbe – hála ötven év belénk ivódott politizált kultuszainak.

Az általunk vizsgált tankönyvek a „szociális üzeneteken” túl is tartalmazznak nem egy teljesen tarthatatlan megállapítást, melyek az ötvenes–hatvanas évek József Attila-kultuszának továbbéléséről tanúskodnak vagy éppenséggel azt mutatják, hogy a szerzők azért szemezgettek a kritikai irodalom legújabb „felfedezései” közül is. Szabó Gézáne és Virág Gyuláné azt kívánják megtanítani a 14 éves nebulóknak, hogy József Attila „képtelen volt” a szerelemre és a normális kapcsolat-teremtésre. (111.) Madocsai László *Óda*-elemzése alapján kedvünk támadhat az egész világ-irodalom újjáértékelésére, hogy Dantéra és Petrarcára érvényesen is elmondhassuk, hogy a költő szerelmi líráját „nem valóságos szerelmi kapcsolat szülte” (ami Dante esetében igaz is, hiszen az „Új élet” kezdetén Beatrice, mint tudjuk, mindössze csak kilenc éves volt), már-már csak Valachi Anna értelmezésének átvételét hiányoljuk, mely szerint az „édes mostoha” nem lenne más, mint maga József Jolán.⁶²⁹ Alföldy Jenő szerint az 1905-ben született és 1937-ben öngyilkosságot elkövető József Attila nemcsak hogy „Harmincharmadik évében halt meg, krisztusi korban,” hanem „utolsó versei a krisztusi önfeláldozást öntik művészi formába,” „bár nem bizonyított, hogy ő maga akarta halálát” (128, 134.) Devecsery László és Valaczka András úgy állítják be a József Attila és Babits közti ellentétet, mintha annak okozója nem a fiatal József Attila, hanem maga Babits lett volna. Devecsery szerint „A Nyugat elzárkózik előle” (ami természetesen nem igaz, hiszen mindvégig közölték verseit és méltatták köteteit), Valaczka szerint pedig „Évekkel később ugyan kibékült Babitscsal, ám az efféle sértéseket nem igen lehet elfeledni.” (122.) Ez is igaz, hiszen erről maga József Attila ír Babitsnak küldött 1933. március 2-i levelében, csak épp fordítva, hiszen ő sértette meg Babitsot, és tudja, hogy „sérelmet úgysem lehetne jóvátenni”. És még hosszan folytathatnánk a költőt „le Attilázó” tankönyvekben hemzsegő félreértések, téves beállítások felsorolását, melyek megakadályozzák, szinte lehetetlenné teszik, hogy a mai diákok egy fél évszázadon át kimunkált „referenciás olvasat”-tól megszabadulva tudjanak közelíteni József Attila

⁶²⁷ VERES András, *Kultusz és megmérettetés. Epizódok a József Attila recepcióról*. Kritika, 2000, szept. 27.

⁶²⁸ SÁRKÖZY Péter, *Miért fáj nagyon az ismeretlen József Attila?* Irodalomtörténeti Közlemények, 1999, 1., 115–123; VERES András, *Egy méltatlan bírálatra (Sárközy Péter recenziójáról)*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1993, 3, 406.

⁶²⁹ VALACHI Anna, *József Jolán, az édes mostoha*, Budapest, Papyrusz Book, 1998.

csodálatos, a modern emberi lét lényeges problémáit feltáró, a XX. századi magyar líra egyik legnagyobb művészi teljesítményét jelentő szocialista-egzisztencialista költészetéhez.

Érdemes lenne az általunk átvizsgált tankönyvek anyagát szembesíteni az utóbbi években publikált József Attiláról írt tanulmánykötetekkel, költői pályaképekkel is,⁶³⁰ de ez túlmenne a témaként választott kérdés keretein. Az átnézett tankönyvek és a ma érvényben lévő József Attila-kritika ismeretében azonban így is megállapíthatjuk, hogy továbbra is élnek, vissza-visszatérnek azok a legendák, tévhitek, melyekről minden József Attilával közelebbről foglalkozó kutató tudja, hogy nem igazak.⁶³¹ Éppen ezért valljuk, ahhoz, hogy a mai fiatalok valóban hozzá tudjanak férni a XX. századi magyar irodalom nagy alakjainak, köztük Ady Endrének és József Attilának az életművéhez, mindenekelőtt arra van szükség, hogy ezen életműveket megszabadítsuk az elmúlt fél évszázad során rájuk húzott sémáktól, a „kultusz-buroktól”. Amennyiben nem történik meg mihamarabb az elmúlt korszak tévedéseinek vagy torzításainak feltárása, hanem mindezt belemossuk az „irodalmi kultusz” fogalomkörébe, akkor a magyar irodalom legértékesebb művei távol maradnak az igazi olvasóktól, illetve továbbra is iskolán kívüli olvasmányélmények maradnak az új nemzedékek számára. József Attilával kérdezzük: „Halandó, hallod-e dalom / vagy zúgod csak mint a vadon?”

⁶³⁰ Ld.: TVERDOTA György, *József Attila*, Budapest, Korona, 1999; VALACHI Anna, *József Attila*, Szombathely, Elektra, 1999; BENEY Zsuzsa, *A gondolat metaforái, Esszék József Attila költészetéről*, Budapest, Argumentum, 1999.

⁶³¹ Ld.: SÁRKÖZY Péter, *A „proletár gyerekkor” legendája, A „Horger ügy”, A díj, ami van – József Attila és a Baumgarten Alapítvány. A barátok legendája, József Attila szerelmei. Az Edit-szerelem legendája. „Bolondot játszottak velem”. József Attila betegsége, József Attila „freudizmusa”, József Attila és „a párt” in „Kiterítenek úgyis”, i. m., Budapest, Argumentum, 2001, 23–91.*

Szolláth Dávid (Pécs)

A példázatosság, az allegorizáló olvasás és a kultusz kérdései a Mészöly- és az Ottlik-kritikában⁶³²

Ottlik-kultuszról a nyolcvanas évek eleje óta, „Mészöly-legendáról” a nyolcvanas évek vége óta, Mészöly-kultuszról pedig inkább az utóbbi öt-hat évben beszél a kritika.⁶³³ Mindkét esetben a tanítványok hetvenes években fellépő írói csoportjára szokás hivatkozni, minthogy ebben az időszakban stabilizálódik a két szerző kanonikus pozíciója és irodalomtörténeti státusza, ekkorra datálhatók a műveik értelmezését hosszú távon meghatározó tanulmányok, s ekkor ruházzák fel a két szerzőt és művét a példaadás szerepével. Azok a szekunder irodalomba tartozó megszólalások, amelyek példának tekintik és ezáltal példává emelik a két szerzőt, a példázat retorikai szerkezetével a függetlenség, a szabadság, a meg-nem-alkuvás, az önelvűség és a befolyásolhatatlanság értékeit rendelik hozzá az „Ottlik” és a „Mészöly” nevekhez.

A két kultuszjelenség együttes vizsgálatát a példává emelt szerzők hasonló diszkurzív funkciója indokolja, az, hogy a hetvenes évek prózafordulatának kritikus- és írónemzedéke érvényesülési törekvései során mint úttörőkre, elődökre, mesterekre tekinthetett rájuk. Mészöly és Ottlik helyenként a prózafordulat „ikercsillagaiként” ragyognak fel, egymás szimbolikus kiegészítőinek tűnnek: A szikár, férfias Mészölyt Esterházy „óta” atlétatrikóban, a *literary gentleman* Ottlikot pedig tweedzakóban képzelhetjük el, míg a mindkettőjükre jellemző aszketikus alkatot, az önfegyelmet, az előbbinél a „gimnasztika”, az utóbbinál pedig a „csuklógyakorlat” kifejezések jelölhetik.⁶³⁴ Természetesen számos különbség is van a két kultusz között, ezek közül a legfontosabb talán az, hogy míg az Ottlikról való beszéd esetében a kultikus megszólalások sokáig domináltak, addig Mészöly esetében a kultikus beszédmód, noha a hetvenes évek óta erősödik, véleményem szerint sohasem vált még dominánssá. Mindkét életmű recepciójában már a nyolcvanas évek elejétől jelentkezett a kultusztól való megtisztulás kritikai törekvése is, s ez a kilencvenes években felerősödve, jelentősen befolyásolta a szerzők utolsó regényeinek, a *Budának* és a *Családáradásnak* a megítélését.

Előrebocsátott hipotézisem szerint, a két életművet övező kultusz annak a hatvanas évek példázatos regényein edződött allegorizáló olvasásmódnak a továbbélését jelenti, amelyet az autoreflexivitás prózanormája érvénytelenített a nyolcvanas évekkel kezdődően. Az utóbbi két évtized Ottlik- és Mészöly-recepciójának egyik legfeszültségtelibb jelensége szerintem az, hogy az öntükrözés/autoreflexivitás prózanormája olyan életműveket kanonizált újra a nyolcvanas években, amelyeket a hatvanas-hetvenes években etikai és politikai szempontokat is érvényesítő, allegorizáló olvasásmódú defenzív kritika is kanonizált már. Ettől fogva (legalább) kettő, egymással vitában álló irodalomfelfogás alapján lehet érvelni a Mészöly- és az Ottlik-életmű mellett. Az autoreflexivitás normáját kidolgozó kritika a *Filmet vagy az Alakulásokat*, majd a *Megbocsátást* helyezi a Mészöly-

⁶³² A tanulmány egy korábbi változata a Jelenkor 2002/10-es számában jelent meg.

⁶³³ ANGYALOSI Gergely, BÁN Zoltán András, BECK András, RADNÓTI Sándor: *‘Irodalmi kvartett’*, Beszélő, 1996/3, 112–113. KULCSÁR SZABÓ Ernő: „Új(ra) olvasás: Szegedy-Maszák Mihály: *Ottlik Géza*”, in: *A megértés alakzatai*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998, 165–171, A kultuszról: 166. PÁLYI András: *‘Mészöly Miklós: Sutting ezredes tündöklése’*, Kritika, 1988/9, 33. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán: „A múltnál úgysem tudnak jobban hullámozni (A *Családáradás* javaslata a Mészöly-olvasásra)” in: Uő: *Az olvasás lehetőségei*, JAK–Kijarat Kiadó, 1997, 187–193. MARGÓCSY István: „Ottlik Géza: *Buda*”, in: *Nagyon komoly játékok*, Pesti Szalon, 1996, 135–142.

⁶³⁴ Vő.: ESTERHÁZY Péter: „*Zakóink legtitkosabb szerkezete*”, Elhangzott a Magyar Televízió *Stúdió* ‘82 c. műsorában. Írott formában I.: Uő: *Írások*, Magvető, Budapest, 1994, 39–43., 42. AMBRUS Lajos: „*»Az ütött résen tovább«*” in: ALEXA Károly–SZÖRÉNYI László (szerk.): „*Tagjai vagyunk egymásnak*” – a *Tarzsusi szavaival köszöntik a hetvenéves Mészöly Miklóst barátai*, Szépirodalmi, Budapest, 1991, 56.

életmű középpontjába, az *Iskolá...*-ban az „elbeszélés nehézségeinek” prózapoétikai problematikáját vizsgálja, a példázatoság megítélésében viszont a legtöbb esetben bizonytalan. Az allegorizáló kritika ezzel szemben a két író etikai-politikai magatartását helyezi értelmezéseinek középpontjába, a szuverenitás, a hatalomtól való függetlenség közösségi példázataiként olvassa az életműveket, ám nehezen szembesül például a Mészöly-életmű változékonyságával, és tanácstalan a *Megbocsátás*, a *Családáradás* és más olyan művek megítélésekor, ahol a kultúrpolitikai közeg tételezése már nehezen indokolható szempont.

Dávidházi Péter a „jóhiszemű kívüállás” magatartását ajánlja az irodalmi kultuszok vizsgálóinak. Kortárs anyagról lévén szó, a „kívüállás” nyilvánvalóan nem elérhető, szeretném azonban mindjárt az elején hangsúlyozni, hogy egyik olvasási módot sem tartom illegitimnek.

Mielőtt azonban rátérnék a tárgyra, szükségesnek látszik néhány fogalomnak: a példázatnak, az allegorizáló olvasásmódnak a pontosítása.⁶³⁵

Példázatok allegorikus és reflexív olvasása

A példázat két olvasói pozíciót jelöl ki. Retorikai mechanizmusának legfontosabb eleme, hogy megkülönbözteti a „nominális” és a „figuratív” olvasót. A figuratív olvasó kijelölésével egyúttal létrehozza a figuratív olvasók *közösségét* is, hiszen csak számukra létezik az olvasóknak egy *másik* csoportja, a „nominális” olvasóké, akik csak a szó szerinti jelentést értik, magát a példázatot pedig nem, s akiktől többlettudásuk, mélyebb megértésük révén közösséget alkotva különülnek el a példázat megfejtői. A magvetőről szóló tanítás után az apostolok megkérdezik Jézust, hogy miért beszél a népnek példabeszédekben. Jézus válaszában a kiválasztott apostolok közösségét elhatárolja a példázatot nem értők közösségétől: „Nektek megadatott, hogy megértsétek a mennyek országának titkait – felelte – de nekik nem.” (Mt 13, 11) Irodalmi szövegről beszélve, a nominális olvasó nyilvánvalóan pusztán tételezett és nem létezik empirikus értelemben – a figurativitás „nulla foka” is csak elméleti konstrukció. (Nehéz például elképzelni a *Saulus*nak azt az olvasóját, aki nem hallott korábban Szent Pál apostolról, vagy legalább ne ismerné a „pálfordulás” kifejezést.) Mégis tapasztalhatjuk, hogy egyes művek politikai-allegorizáló olvasói, „konspiratív” közösséget alkotnak, mintha csak azt feltételeznék, hogy léteznek olyan olvasói is az adott műnek, akik nem értik miről van szó. Ezekben az olvasói-értelmezői közösségekben bizonyos szépirodalmi szövegek elolvasása, továbbítása, egyáltalán a szövegekről való beszéd politikai ellenállás gyakorlatává változik. (Gondoljunk csak például Bulgakov, Koestler, Orwell vagy Szolzsenyicin egyes műveinek nyolcvanas évekbeli társadalmi „használatára”.) Az efféle közösségi olvasásmódokat fenntartó művek olyan jelentéstartalmakat vesznek fel, amelyekről az immanens esztétikára alapozó professzionális irodalomkritika megpróbálja azokat megtisztítani, minthogy a művek társadalmi használatában partikuláris érdeket, az értelmezés lezárhatatlanságát megfékezni szándékozó jelentésredukciót lát.

A közösség nemcsak a figurális szinten kifejezett tartalmat értő beavatottak, hanem a példázatot mondó tanító és a tanítvány között is létrejön a didaxis kommunikációs szituációjában. Minthogy a példázat megértése implikálja a tételezett nominális olvasótól való különbözést, ezért a példázatok mindenkorai hasonlítottjai a rossz tanítványok, akik csak a szó szerinti jelentést értik meg – az Izajást idéző Jézus szavaival –, „akiknek van ugyan fülük, de nem hallanak” (Mt 13, 13). A példázat ezek szerint nemcsak célirányos (a tanítás értelmében), hanem önmagára, a tanítás szituációjára is irányul, a kívülrekedt rossz tanítvány képének felidézése megerősíti a jelenlévő tanítvány és a tanító közösségét, akik épp valamilyen exkluzív tudásban osztoznak. Hasonló megkülönböztetést tesz Theo Elm műfajtörténeti tanulmányában: a felvilágosodás kori parabolák az ismeretközlést, a

⁶³⁵ Az autoreflexivitás prózakritikai normájának kérdéseit Balassa Péterről szóló írásomban tárgyalom. „Halász a hálóban”, Kalligram, 2002/10, 109–127.

tanulság megértését tekintik céljuknak, a modern parabolák ezzel szemben magára a megértés folyamatára irányulnak.⁶³⁶

A modern parabola Elm szerint nem allegorikus, de felkínálja vagy felidézi az allegorikus olvasás lehetőségét, s ezzel együtt – műfajának korábbi formáira utalva – a didaxis szituációját. Hillis Miller pedig úgy véli, hogy a példázatok értelmezői mindig „megfertőződnek”, tárgyuk „legyőzi” értelmezői nyelvüket, amely ezáltal óhatatlanul parabolikussá válik.⁶³⁷ Ez azt mutatja, hogy csak a didaxis szitációjába belépő allegorikus olvasat képes létrehozni a példázat megértésének közösségét, és ettől az ezópuszi morált már elhagyó modern parabola esetében sem lehet eltekinteni, ugyanis az is felhívja olvasóját arra, hogy megnevezze az elliptált hasonlítottat.

A modern példázatnak többféle olvasata lehetséges, de csak az allegorikus olvasat képes megerősíteni az említett közösséget, jóllehet ez a közösség „imagináriusként” vagy az ideológia közösségeként értelmezhető.⁶³⁸ A hatvanas évek és a hetvenes évek elejének Ottlik- és Mészöly-recepcióját meghatározta, hogy konkrét élethelyzetre vonatkozó politikai allegóriákként is olvasták példázatos regényeiket. Az ironikus vagy reflektáló olvasat (amely a hetvenes évek végétől megformálódó autoreflexivitás-normát érvényesítő kritikákra jellemző) ezzel szemben lemond arról, hogy megalkossa az imaginárius közösséget. A reflexió megoszt, az olvasó ironikussá válik, olyanná, aki már nem tud azonosulni a példázat „tanítójával”, mert látja, hogy a parabola nem jut el a példázandó igazságig. Az ironikus olvasó szemszögéből a példázat allegorikus értelmezése nem szünteti meg a figurativitást, hanem csak egy újabb példázatot hoz létre, amely azonban az előzőhöz képest redukzív. Ennek a két pozíciónak a különbsége figyelhető meg az alább tárgyalt Mészöly- és Ottlik-kritikákban is.

A következőkben a *Saulus* egyik jelenetének (egyébként megrögzötten allegorizáló) olvasatával megpróbálom rámutatni arra, hogy a regény mindkét olvasatra, az allegorikusra és a reflektáló-ironikusra is ad lehetőséget.⁶³⁹ A Tarsuszi története felfogható úgy, hogy Saulus a Törvény allegorizáló magyarázójából a Törvény reflektáló-ironikus olvasójává válik. A Törvényhez való viszonyulás megváltozását jól érzékeltetik mesterének, Rabbi Abjatárnak feltett kérdései: „De ha már gondolkodnunk kell rajta [ti. a Törvényen] ...érthetjük pontosan?” „Szerinted gondolhatunk mást, mint a Törvényt?” „Mit gondolsz, a Törvényt zavarba lehet hozni?” stb.⁶⁴⁰ Saulus a regény folyamán egyre jobban kételkedik a hasonlatok érvényességében. Szállásadójának, Tohunak a példázatát azzal utasítja el, hogy az „Mese” (228), később, már a damaszkuszi út közelében, az elképzelt-felidézett Rabbi Abjatár példázatára pedig azt válaszolja: „Ez csak hasonlat.” (276) A Törvény reflektáló olvasójává váló Saulus elveszti templomi közösségét, „kivülvalóvá” (224, 237)

⁶³⁶ Theo ELM: „*A parabola mint »hermeneutikai« műfaj*”, in: THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák*, 2., Kijárat, Budapest, 1998, 105–134., 111.

⁶³⁷ J. Hillis MILLER: *Tropes, Parables and Performatives, Essays on Twentieth-Century Literature*, Harvester Wheatsheaf, 1990, 145–146.

⁶³⁸ Benedict ANDERSON: „*Képzelt közösségek: Megjegyzések a nacionalizmus eredetéről és terjedelméről*”, Janus, 1989/1, 4–16. és vö.: BAGI Zsolt: „*Atemporális nemzeti allegória. Beöthy Zsolt Jókai-olvasata*”, Szépliteratúrai ajándék, 1997/1–2, 161–169.

⁶³⁹ Ugyanakkor véleményem szerint a regény nem „választ” az olvasatok között, nem hierarchizálja a trópusait. Tanulmányomban épp amellett szeretnék érvelni, hogy ezt a választást a művek olvasatai teszik meg. Paul de Man szerint az *Eltűnt idő nyomában* a metaforát részesíti előnyben a metonímiával szemben, Baudelaire műveiben pedig az irónia felülírja az allegóriát. Ebben a tekintetben megfontolandónak tarom Hillis Miller kritikáját. De Man szerint „rövidre zárja” a metafiguratív olvasást azzal, hogy a művek nevében dönt bizonyos trópusok elsőbbsége mellett. (Vö.: Hillis MILLER: *Ariadne's Thread. Story Lines*. New Haven, Yale University Press, 242. és 247.)

⁶⁴⁰ MÉSZÖLY Miklós: *Regények*, Századvég, Budapest, 1992, 201. (A továbbiakban a szövegben zárójellezett oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.)

válík, mesterével folytatott utolsó beszélgetése már a mester távollétében, „belső dialógusban” mintegy az én reflektív megkettőződését színpadra állítva zajlik (276–277).⁶⁴¹

Saulus a regény 39. szövegegységében, miután hátrahagyta a társait, a templomi rendőrség tagjait, találkozik a számára akkor még ismeretlen, bár már üldözött, Saulus felettesei által figyeltetett Istefanossal. Saulus, a nyomozó, ezúttal valamiért kivételez az idegennel, és szerepéből kilépve, nem teszi föl neki a szokásos puhatolózó-ellenőrző rutinkérdéseit: „Szívesen beszélgetek veled, csak nem érdekel, ki vagy. Olyan hihetetlen?” Saulus elmeséli az idegennek az elveszett anyajuhról szóló példázatot, amelyet korábban egy öreg tarzusi pásztortól hallott. Az anyajuh meséje már nem először hangzik el a regényben, s ezúttal is Saulus történetének végét vetíti előre, a pásztor ugyanis az anyajuh keresése közben megvakult. Az idegen egy néma példázattal válaszol Saulus példázatára:

Az idegen lassan előrehajolt. A hold nem szemből sütött már, hanem oldalról, és egy tamariskuszág árnyékát tolta a lábunk elé. Észrevettem, hogy azt nézi.

– És az öreg? – kérdezte – Utolérte?

– Mit?

– Hát, az anyajuhot.

– Hiszen mondom. A nap kimarta a szemét.

– Akkor biztos – s mielőtt hátradőlt volna, letört egy gallyat, és odafektette a csipkés árnyéokra. De úgy látszik, nem bízott benne, hogy értem a példázatot. Mint egy igazi *sófer*,⁶⁴² megismételte a mozdulatot: fölemelte, újra visszafektette a földre az ágat. És én tényleg csak akkor értettem meg, hogy előbb le kell törni, csak akkor találkozhatnak az árnyékával. (246)

Saulus értelmezése annyiban különbözik Istefanos némajátékától, hogy egyrészt hiányzik belőle a tárgy, azaz általánosít, megérti, hogy a mondandó nem pusztán a gallyra vonatkozik, hanem esetleg az anyajuh-példázatra adott válasz részeként értelmezhető, másrészt, ami a némajátékban egyszerű egymásutániség volt, az az értelmezésben két cselekvés közötti feltételelenség kapcsolatává alakul: *akkor* „találkozhatnak” az árnyékával, *ha* már letörték. A kiemelt szövegrész két, egymással ellentétes értelmezést nyújt a parabola retorikai szerkezetéről: hangsúlyozza a szó szerinti jelentés általánosíthatóságát, hiszen Saulus levonja a tanulságot, másrészt azt mutatja, hogy a példázat értelmezése tautologikus, maga is példázat marad.

A regény nem egyértelműsíti a reflexív viszonyulás elsőbbségét a példázat allegorizáló megértésével szemben. A *regénybeli* Saulus ugyanis nem jut el a keresett önazonossághoz, az „apoteózis elmarad”,⁶⁴³ a Törvényre reflektáló, ezért közösségét elvesztett Saulus az új közösségnek csak a küszöbéig jut el, amikor véget ér a regény. „A megvakult Saulustól búcsúzva egy eretnek lázadót hagyunk támolyni a kegyetlenül erős napsütésben, anélkül, hogy lázadásáról tettei tanúbizonyságot tettek volna.”⁶⁴⁴ A reflexivitás elérésének nevelődési sémája tartózkodóan megszakad a végkifejlet előtti ponton. Ám maga a nevelődési narratíva, a példázatokban közvetített Törvényt illető kételyt a kiközösítéssel kapcsolja össze.

⁶⁴¹ A párbeszéd ennyiben emlékeztet Kafka *A példázatokról (Von den Gleichnissen)* című írásának rövid dialógusára, amely a parabola szó szerinti és figuratív szintjeinek fölcserélődését dramatizálja. Vö.: Franz KAFKA: *Elbeszélések*, Kriterion, Bukarest, 1978, 364–365.

⁶⁴² Mester, írástudó. (Mészöly Miklós jegyzete.)

⁶⁴³ Vö.: RADNÓTI Sándor: „Az elmaradt apoteózis. Mészöly Miklós Saulusáról”, in: Uő: *Recrudescunt vulnera*, Cserépfalvi, Budapest, 1991, 129–134.

⁶⁴⁴ THOMKA Beáta: *Mészöly Miklós*, Kalligram, Pozsony, 1995, 108.

Allegorizáló olvasatok konfliktusai, az autoreflexivitás prózakritikai normájának térnyerése

Persze a „közösség”, amelyik Saulust kiveti magából, a tökéletes alávetettség zsarnoki társadalmaként ábrázolódik a regényben, s ez a kortárs olvasók egy részében az ötvenes évek tapasztalatait idézte fel. Többen is felhívták már a figyelmet arra, hogy Mészöly és Ottlik példázatos regényeiből nem ignorálhatók azok az utalások, „áthallások”, amelyek megteremtik a politikai-allegorikus olvasás lehetőségét.⁶⁴⁵ Szegedy-Maszák Mihály emlékeztet arra, hogy Medve Gábor Merényiék által elkobzott versesfüzete a cenzúrázott és betiltott könyvek sorsát idézhette fel a kortárs olvasókban,⁶⁴⁶ Bodnár György⁶⁴⁷ szerint pedig könnyen lehetett a „sztálinizmus anatómiája”-ként olvasni a *Saulust*. Jézus, „az áruló rabbi” pere és a regényben megjelenített többi per a koncepciók perekre utal; A. és K. (Annás és Kajafás) főpapok vezette kihallgatások leírása helyenként ávós technikákat idéz; a templomi rendőrség fogdmegjeiben és zelótáiban ügynököket és besúgókat ismerhetünk fel; Saulus annak az „ügyészségnek” dolgozik, amelyik apósát üldözi, sógorát vádolja, továbbá őt magát is figyelteti; a Törvény messianisztikus értelmezése pedig a kommunizmus akadályt nem ismerő messianizmusára emlékeztet.⁶⁴⁸ A példázat politikai-allegorikus olvasatát támasztja alá a szövegnek a „forradalmi helyzetet” marxista módra leíró egyik mondata is: „A százados még nem tudja, hogy mit akar – Rabbi Abjátár már nem.”(241)⁶⁴⁹

A példázat allegorikus olvasatát mindazonáltal nem az explicit intertextuális utalások igazolják (ami azt illeti, a fenti mondat sem csak konkrét Marx- illetve Lenin-szövegekre utal, hanem szinekdochikusan a korabeli ortodox marxista beszéd egészére). A politikai allegória olvasatát a kritikai diszkurzus hatalmi aspektusa hozza létre, amely ugyan nem redukálható az irodalom kultúrpolitikai feltételezettségének állapotára, mégis jól megragadható abban. Talán meglepő, de 1977-ben azt a *Filmet* is lehetett politikai allegóriaként olvasni, amelyet utóbb az önreflexív próza egyik közvetlen előkészítőjének tartott a kritika.

Könczöl Csaba defenzív kritikája⁶⁵⁰ az „ideológust” látja a *Film* elbeszélőjében. Ezt az értelmezést az a vita „hozza létre”, amelyik az *Alakúlsok*-kötet megjelenése óta folyt a Kritika hasábjain. A vitát Agárdi Péter kritikája⁶⁵¹ indította el. Agárdi írása a hetvenes évek első felében megújuló marxista kritikák körébe tartozik, ezek a szövegek hajlandóak voltak már elismerni a bírált művek esztétikai értékeit, a kritikai ítélethozatal döntő szempontja azonban továbbra is a mű világnézete volt. Agárdi ennek megfelelően bírálja a novellista Mészöly első „egzisztencialista” és harmadik „neopozitivistákorszakát” és méltatja a közbülső „polgári humanista” korszakot.

A szöveg már az első sorokban kettős pozíciót vesz fel: „a tíz évvel ezelőtti *Ablakmosó*-botrány”-ra utalva elismeri, hogy „bár utólag sem tekinthető jogtalannak az említett [...] művekkel vitatkozó marxista kritikusok érvelése”, rögtön hozzáteszi azt is, hogy „Mészöly írói világa egy évtized alatt kétségtelenül olyan művészi értékeket teremtett, melyek mára *joggal* hozták meg számára az elismerést”. A szöveg végig egymással ellentétes, egymást kizáró kijelentések szembeállításával építkezik. Meglehetősen sok olyan érdemét elismeri a Mészöly-prózának, amelyeket az akkor már másfél évtizede működő Mészöly-defenzió csiszolt közhellyé, hogy annál objektívebbnek,

⁶⁴⁵ A hatvanas–hetvenes években természetesen nemcsak politikai, hanem bölcséleti-morális példázatokként is olvasták a műveket, sőt cenzurális okok miatt a politikai-allegorizáló olvasat ritkább, mint a bölcséleti-allegorizáló. Az utóbbi esetben a művek egzisztencializmushoz való viszonya tematizálódik, függetlenül attól, hogy az adott kritika ideológiai bírálat vagy ideológiai apológia.

⁶⁴⁶ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Ottlik Géza*, Kalligram, Pozsony, 1994, 97–98.

⁶⁴⁷ BODNÁR György: „Szinkrón tanúskodások”, in: *Tagjai vagyunk egymásnak*, 113.

⁶⁴⁸ Vö.: RADNÓTI: *i. m.*, 132.

⁶⁴⁹ Vö.: BODNÁR: *i. m.*, 117.

⁶⁵⁰ KÖNCZÖL Csaba: „Rendezés vagy végrehajtás?”, *Kritika*, 1977/9, 12–13.

⁶⁵¹ AGÁRDI Péter: „Jegyzetek Mészöly Miklósról”, *Kritika*, 1976/2, 14–15.

megfontoltabbnak tűnjön fel az elmarasztaló ideológiai ítélet. Elhatárolódik a dogmatikus Mészöly-kritikáktól, amelyek Mészölynek „csak néhány kiragadott eszméjével” vitatkoztak, majd megtámadja a „Mészöly-mítoszt”, amely a kortárs próza élvonalába helyezi műveit. Elismeri, hogy roppant „erővel érzékelteti világ és ember konfliktusait”, de ezek után egzisztencialistának minősítve elutasítja a Mészöly-műveket: „De világképének, mondanivalójának mégis csak *részértvénye* van. Egyetemessé stilizálja ugyanis Mészöly a szorongást, történelmietlenné üresíti az emberi világot, átláthatatlanná mitizálja a téridőt...”⁶⁵²

Könczöl Csaba Agárdinak írt erősen polemikus válaszában⁶⁵³ „leleplezi” a világnézeti bírálat módszereit és elutasítja azokat. Könczöl szerint nincs érdemi különbség Agárdi kritikája és az ötvenes évek dogmatikus gyakorlata között, a Mészöly-művek stíluselemzése ellenére, nála is éppúgy Lukácstól vett érvek vezetnek a „kritikai verdikt meghozatalára”. A pozitívumokat is felmutató elemzés csak arra kell Agárdinak, „hogy a Mészölyt – állítólagos neopozitívizmusa ellenére is – kedvelő olvasók bizalmába férkőzzön”. Könczöl ezzel arra mutat rá, hogy Agárdi cikkében a marxista kritika ‘felvevőképességének’ növelése, új tárgyakra, eddig elutasított szerzőkre való kiterjesztése a tét. Talán megkockáztatható, hogy Mészöly műveinek világnézeti szempontú *kizárása* – Agárdi cikkében – együtt jelentkezik a *kisajátításnak*⁶⁵⁴ legalábbis egy minimális fokával. A modern szerző-funkció létrejöttét nemcsak szövegek osztályozásának igénye eredményezte, hanem a tulajdonítás és a számonkérhetőség kettős igénye is. Egy kritika azért is konstruálhat egy szerzőt, hogy a szerzői név tulajdonviszonyába rendezett normasértő beszédet saját hatáskörébe vonja, vagyis még kizárás is feltételezi a normasértő beszéd körülhatárolásának és kisajátításának előzetes gesztusát.⁶⁵⁵ Könczöl vitacikke a világnézeti bírálatnak alárendelt műelemzés érvényességét vitatja, Agárdi pedig a marxista világnézeti kritika „korszerűsítésének” jegyében megpróbálja bővíteni a marxista kritika fogalomkészletét, stratégiai lehetőségeit. Az irodalmi szféra ‘birtokpere’ ugyanakkor egybeesik egy eközben szimbolikus tartalmakkal telítődő tárgy: egy szerzői név, egy szerzői életmű feletti bíraskodás jogának perével. Agárdi cikke utal egy elsősorban szóbeli „Mészöly-mítosz”-ra, s ezzel kijelöli az irodalmi életnek azt a közelebről nem definiálható, mindenesetre a hivatalos és intézményesült kritika alatt meghúzódó csoportját, amelynek meggondolatlan túlzásaitól meg kell védeni az irodalmi köztudatot. A „mítosz” (minden bizonnyal politikailag sem veszélytelen) „Mészöly”-ével szemben kell, mint a marxista kritika tárgyát, újradefiniálnia a szerzői nevet, s ezzel visszanyernie azt a saját (Mészölyt egyébként marginalizáló) diszkurzív gyakorlatának.

A Kritikában zajló Mészöly-vita 1977-ben, az időközben megjelent *Film* recenzióiban is folytatódik. Miklós Tamás közöl Agárdi cikkéhez hasonló világnézeti bírálatot a könyvről, s a szeptemberi szám hozza le Könczöl említett, *Filmről* írt elemzését.⁶⁵⁶ Értelmezésének középpontjában a kamera-elbeszélő nézőpontjának, működésének vizsgálata áll. Ezt a választását azzal indokolja, hogy a hagyományos realista prózával ellentétben, itt nem a cselekmény, nem a szereplők, hanem a saját nézőpontjára visszautaló elbeszélő köti le az erre fogékony olvasó figyelmét, azaz a realizmus reprezentáció-modelljével szemben a regény autoreflexivitását, öntükröző karakterét hangsúlyozza. Könczöl ugyanakkor allegorizál, „az ideológus”-sal azonosítja a *Film* elbeszélőjét.

⁶⁵² AGÁRDI: *i. m.*, 14.

⁶⁵³ KÖNCZÖL Csaba: „Körtani makettünk: Mészöly Miklós”, *Kritika*, 1976/6, 18–19.

⁶⁵⁴ Vö.: DÁVIDHÁZI Péter: „Isten másodszülöttje”, Gondolat Kiadó, Budapest, 1989, 243–257. és TVERDOTA György: *Befogadás és kisajátítás* (A Jyväskylä-i Egyetemen, 2001. augusztus 9-én elhangzott előadás, lásd jelen kötetben.)

⁶⁵⁵ Vö.: Michel FOUCAULT: „Mi a szerző?” In: *Nyelv a végtelenhez*, Latin Betűk, Debrecen, 1999, 119–146., 127.

⁶⁵⁶ KÖNCZÖL Csaba: „Rendezés vagy végrehajtás?” *Kritika*, 1977/9, 12–13.

Az »Elbeszélő« – ideológus. Eszméje a tárgyilagosság, a dolgok kihámozása a találgatások, a kiegészítések, a hozzátoldások, a művi lekerekítések burkából. Az Öregasszony és az Öregember mintha valami eszmekísérletnek volnának tárgyai: mi az ember jelentése, ha objektíven, kizárólag látványának tényeiből próbálják megérteni.⁶⁵⁷

Könczöl olvasata elválaszthatatlan az Agárdival alig több mint fél éve lezajlott vita kontextusától: előző cikke épp az ideológust támadta Agárdiban, aki számára a Mészöly-mű „nem esztétikai elemzés és magyarázat tárgya”, hanem „ideologikus bírálat ürügye”,⁶⁵⁸ ebben a cikkében pedig az ideológust azzal a kamerával azonosítja, amelyhez aztán a gép tárgyilagosságot kegyetlenségét, a szubjektivitás kiiktatását, a közömbösséget rendeli hozzá. Az „ítéletvégrehajtó” kamera „részvétlensége, tökéletes kívülállása folytán pusztító fegyverré változik; szenvtelen önkénye *nem elrendezi, hanem halomra lövi a megcélzott anyagot*”.⁶⁵⁹ Az elbeszélő azonban nem azonosul a gépkamerával, hanem belülről akarja azt megismerni. Következésképpen, a regény „nem demonstrációja, hanem kritikai ábrázolása [...] egy módszernek”.⁶⁶⁰

A *Film* ilyen irányú, a mű önreflexivitását hangsúlyozó olvasata a későbbiekben is érvényesnek tekinthető, annak ellenére, hogy az efféle értelmezésekből épp az allegorizálás, az elbeszélő ideológussal való azonosítása kopott ki. Nagyrészt az esetleges és elfelejtett vita mint kontextus teszi egy konkrét, akár személy szerint is megnevezhető hatalom *példázatává* Könczöl olvasatában azt a regényt, amelynek egyes későbbi, Könczöléhez hasonló olvasatai már nem látják a példázatot a regényben.

Agárdi és Könczöl vitájában két allegorizáló olvasat kerül szembe egymással. Ugyanannak a *diszkurzív formációnak*⁶⁶¹ a részei, mert igaz ugyan, hogy Könczöl a mű reflexivitását, öntükröző karakterét állítja szembe a realizmus normájával, és elutasítja a mű világnézeti számonkérhetőségét, azaz teoretikusan és politikailag is a hetvenes évek második felében jelentkező új kritikához áll közelebb, ám mindennek ellenére, értelmezői stratégiája megegyezik a marxista világnézeti kritika allegorizáló gyakorlatával, amely a konkrét politikai-társadalmi szituációk vagy ideológiák, filozófiai rendszerek példázatainak tekinti a műveket. Könczöl a kortárs hatalmi rendszert bírálja a *Film* elbeszélőjének *példáján*, s ezzel a Mészöly-életmű olvasói körében létező vagy legalábbis feltételezett politikai-ideológiai közösség egyetértésére számít, Agárdi pedig a marxista ideológiai kritika számára próbálja meg ugyanezt az életművet kisajátítani azzal, hogy a művek egy részében a marxista szempontból felvállalható, sőt esetleg dicséretes (vö.: türt/támogatott) polgári humanizmus példáit mutatja ki. A Radnóti Sándor által tárgyalt megkülönböztetést idézve:⁶⁶² mindkét vitaszövegre a *heteronóm* irodalomfelfogás jellemző, amelyben a morális, társadalmi és politikai szempontok meghatározóak. Az önreflexivitás-normát képviselő *immanens-autonóm* irodalomfelfogás kritikái ezzel szemben általában lemondanak arról, hogy a művek allegorizálásával (vagy bármilyen más módon) ideológiát vagy politikai intenciót tulajdonítsanak az adott műnek.

Az *Alakulások* és a *Film* körül lezajlott vita csupán egy félreeső és kései példája annak a húsz-harmincéves kritikai és irodalomtudományi vitasorozatnak, amely a korszak mindenkori, világnézetiileg problematikus művei körül zajlott. Az allegorizáló olvasatok konfliktusában zajlik le a „Mészöly” és az „Ottlik” nevek trópusává válásának folyamata, ám ez a folyamat az allegorikus olvasatoknak nem kedvező nyolcvanas és kilencvenes években az irodalomkritika perifériáira

⁶⁵⁷ Uo.

⁶⁵⁸ KÖNCZÖL: „Kórtani makettünk: Mészöly Miklós”, 18.

⁶⁵⁹ KÖNCZÖL: „Rendezés vagy végrehajtás?” 13. (Kiemelés az eredetiben.)

⁶⁶⁰ Uo.

⁶⁶¹ Vö.: Michel FOUCAULT: *A tudás archeológiája*, Budapest, 2001, Atlantisz, 29–100. (A ‘formation discursive’ Perczel István fordításában ‘beszédképződmény’.)

⁶⁶² Vö.: RADNÓTI Sándor: *A piknik*, Budapest, 2000, Magvető Kiadó, 12–15.

kerülve kultuszképződésként értelmeződik. Az allegorizáló olvasatok a legtöbb esetben az irodalomról való beszéd periférikus műfajaiba szorulnak.

Mészöly hatvanas években írt, parabolikusnak nevezett műveinek, a *Saulusnak*, a *Magasiskolának*, a *Jelentés öt egérről*nek, illetve az *Iskola a határon*nak a kritikái olyan kontextusban születtek, amelyben adott volt a példázatos regény konvenciója mind a magyar, mind az európai regényírásban. Meglehet, hogy egy immanens-autonóm irodalomfelfogás szempontjából illegitimnek tűnik az „elliptikus” parabola allegorizáló politikai redukciója, azonban szerintem a hatvanas évek példázatos regényei mindaddig irodalomtörténeti „karanténban” maradnak, amíg az allegorizáló-politikai olvasást irodalom alatti szempontnak, az efféle olvasásmód történeti kontextusát pedig a recepciótörténet mellékes szempontjának tekintjük.

A politikai cenzúra korszakában felértékelődik a parabolikus nyelv. Ha nem lehetséges a nyílt beszéd, akkor nagy teret kap a példázat elliptált hasonlítottját saját viszonyai alapján kiegészítő olvasó szerepe, Tandori Dezső például azok ellen ír, akik a század „irtóztató tapasztalatainak” modelljeként vagy saját életkörülményeikre vonatkoztatva olvassák az *Iskolát*.⁶⁶³

A példázatos olvasat gyakorlatát természetesen nem csak a kvázi-ellenzéki interpretációk tartották fenn a hatvanas években. A marxista kritika is könnyen megtalálta a maga szerepét parabolikus művek értelmezésekor: a szó szerinti és az allegorikus jelentés közötti térben helyezkedett el, a didaxis közvetítőjeként. A példázat a realista kifejezésmód talán egyetlen említésre méltó alternatívája a korabeli marxista kritika értékrendszerében, az etikai és világnézeti tartalmat egyébként is allegorikus jelentésrögzítéssel körülhatároló kritikák saját olvasásmódjuk igazolására lelhetettek ezekben a művekben. A parabolikus mű megelőlegezte a kritikus által később kimondott igazságot, így minél meghatározottabb, az ábrázolt történelmi korszakhoz minél szorosabban kötődő, azaz az elsődleges jelentésszinten minél „realistább” volt az adott mű, annál hatékonyabb volt a kritika az allegorikus jelentés meghatározásában, a figurativitás redukálásában. Az *Iskola a határon* a katonaiskola-modell primér jelentésszintjén konkrét történelmi ábrázolást, realista társadalomrajzot valósít meg, ezért a marxista világnézeti kritikának nem kell politikai támadástól tartania, hiszen a példázatos szinten kifejtett kritika csak a húszas évek Magyarországot érinti, amely „igen-igen közel [volt] a »tökéletes« hitleri mintájú fasizmusához”.⁶⁶⁴ Ezzel szemben azok a művek, amelyek túl általánosak, időn-teren kívül helyezik el a cselekményt, s ezáltal nem előlegezik meg a kritikus olvasatában bekövetkező jelentésrögzítést, hamis, torzító példázatok lesznek, amint ezt *Az ablakmosó* kritikai megítélése is mutatja.⁶⁶⁵ A példázatos műveket világnézeti kritika olvasataiban csupán az különbözteti meg a realista kifejezésmódú regényektől, hogy a világnézeti-morális tanulság levonása azokban már az ‘olvasás előtt’ megkezdődött.

⁶⁶³ TANDORI Dezső: „A kimondható érzés, hogy mégis minden...”, in: Uő: *A zsalu sarokvasa*, Magvető Kiadó, Budapest, 1979, 173. BODNÁR György: *i. m.*, „A Saulus képletének feloldása látszólag mindig könnyű volt, hiszen akkor született, amikor az egész magyar irodalom java része a történeti parabolához folyamodott korproblémák érvényes megfogalmazásáért.” (117.) Bodnár kiemeli, hogy a mű példázatos olvasata korszakhoz kötött: „Nem véletlenül igyekeztem hangsúlyozni, hogy a modern allegorikus jelentés felfedezése ebben a regényben a történelmi tudat függvénye.” (119.)

⁶⁶⁴ KÉRY László: „*Iskola a határon*. Ottlik Géza regénye”, *Élet és irodalom*, 1959. december 4, 9. Mindazonáltal az *Iskola*... sem mentesülhetett a világnézeti bírálattól. Első recepciós vitája (az ún. ‘hátranézés-vita’) a dekadens polgári világ ábrázolásának kérdéséről szólt, hogy ti. a műben alkalmazott belső nézőpont nem eléggé kritikus. (HERMANN István: „*A hátranézés irodalma*”, *Élet és Irodalom*, 1960. június 24, 5–6.; MIHÁLYI Gábor: „*Nézzünk még egyszer hátra*”, *Élet és Irodalom*, 1960. augusztus 5, 4.; KÉRY László: „*Hátranézés egy kritikára*”, *Élet és Irodalom*, 1960. augusztus 12, 4. ; HERMANN István: „*Hátranézés egy vitára*”, *Élet és Irodalom*, 1960. szeptember 23, 3.; KOCZKÁS Sándor: „*Realizmus vagy dekadencia. Egy vita epilógusa*”, *Élet és Irodalom*, 1960. november 4., 1–2.)

⁶⁶⁵ Vö.: PÁNDI Pál: *‘A tagadás tagadása’*. *Élet és irodalom*, 1963. december 7.

Felmerülhet a gyanú, hogy az olyan műveket, mint a *Jelentés öt egerről*, a *Magasiskola*, a *Saulus*, a *G. A. Úr X-ben*, a *Kiközösítő*, az *Ötödik pecsét*, a *Tóték*, azért tartja meg a kilencvenes évek irodalomtörténeti értelmezéseinek egy jelentős része a „példázatos próza” némiképp leértékelő, újraolvasásra semmiképp nem biztató kategóriájában, mert a marxista kritika hivatalos kánonjában és egy virtuális „ellenzéki” kánonban elnyert pozíciójukat egyaránt allegorizáló-politikai olvasatok támogatták.⁶⁶⁶ Ezzel szemben az olyan műveket, mint az *Iskola a határon* vagy a *Film* képes kivonni e terhes kategória alól, mert példázatos olvasataik ellenére, (re)kanonizációjukban az autoreflexivitás-norma hatékonyabbnak bizonyult. A példázatos olvasat mégis elválaszthatatlanul kötődik az allegorizálás ellenében fellépő kritikai norma által kanonizált életművekhez, s ennek a nyomait láthatjuk Szegedy-Maszák Mihálynak az *Iskola a határon*ról írt tanulmányában, amelyben a regény öntükröző- és példázatos műként is értelmeződik, jóllehet a szöveg fogalomhasználata azt sejteti, hogy e két sajátosság egymással ellentétes értékítélet alá esik.⁶⁶⁷

A *Példázat a belső függetlenségről* című tanulmány⁶⁶⁸ az allegorizáló olvasat és a reflektáló-ironikus olvasat nyolcvanas évek eleji „konfliktusát” demonstrálja. Szegedy-Maszák számos érvet felvonultat a regény öntükröző karaktere mellett: a kettős nézőpontú elbeszélés és az egymást korrigáló történetvariánsok elbizonytalanítják az olvasót a műjelentés egységességét illetően, továbbá a regény Velázquez *Las Meninas* című festményének szerepeltetésével, illetve a három művész-főszereplőjével saját megalkotottságát jelöli (86). Mindezek ellenére lehetséges példázatként olvasni a regényt, mert az öntükrözésnek pusztán az a funkciója, hogy *késleltesse* az allegorikus jelentéstulajdonítást (89), hiszen az egymást korrigáló történetek mégiscsak közös tapasztalatokat fejeznek ki: a belső függetlenség összetartó erejét a külső kiszolgáltatottság ellenében (91). Néhány oldallal később az *Iskola...* regényszerűsége megint a példázatosság rombolójaként tűnik fel (93) és emiatt az allegóriát legfeljebb többszörös, áttételes következtetésre lehet visszavezetni (92). A tanulmány utolsó oldalain, a regény értékszerkezetének elemzésekor mindazonáltal mégis kiderül, hogy mit példáz a regény:

Ha a regény világképében a belső függetlenség az érték, az erkölcsi érzék az értékhordozó, ám a végső értékalkotó transzcendens, akkor az időszerkezet és az elbeszélő helyzet bonyolultsága azt igyekszik kifejezésre juttatni, hogy pusztán a kegyelem kivételes állapotában világosodhat meg a lét valódi értelme. (101)

A fenti idézetet és a tanulmány címét megkérdőjelezve a zárósorok végül azt erősítik meg, hogy a regénynek még sincs „egyértelmű végkicsengése” (102).

A tanulmány (kissé talán poentírozott) ismertetésével arra szeretnék rámutatni, hogy az allegorizáló olvasatok és az öntükrözés egyaránt kanonizáló tényezője az *Iskola a határon*nak. A fenti példában nem egy tanulmány önellentmondásáról van szó, hanem a nyolcvanas évek Ottlik-kritikájának túlnyomó többségére jellemző feszültségről.

⁶⁶⁶ Vö.: THOMKA Beáta: *Mészöly Miklós*, 93. „Egyes kritikai álláspontok a [parabolisztikus] forma korszerűtlenségére hivatkoznak, anakronisztikusnak ítélik, s elsősorban történelmi-politikai indokokkal magyarázzák az irodalmi példázat megjelenését, vagy éppen efféle célzatosság eszközének tekintik.” Thomka monográfiája felfogható a példázatosság általános leértékelődésének kritikájaként. Azon kevés tanulmányok egyike, amelyik nem elutasítja vagy marginalizálja, hanem a reflexivitás fogalma felől újraértelmezi a példázat-műfajt, retorikai szerkezetének vizsgálatába pedig a tér- és az idővonatkozások aspektusait vonja be. (Lásd „A tényvilágban rejlő parabolisztikus fikció” című alfejezetet, 92–97.)

⁶⁶⁷ Vö. KÁLMÁN C. György recenziójának észrevételével: „Ez a dilemma [ti. öntükröző vs. példázatszerű] szemmel láthatóan alapvető fontosságú az elemző számára; mintha ezen múlna – úgy tetszik, számára ezen is múlik a mű értéke.” („*Meglepetések és hagyományok. Szegedy-Maszák Mihály: Ottlik Géza*”, *Alföld*, 1995/11, 81.)

⁶⁶⁸ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: „*Példázat a belső függetlenségről*”, *Alföld*, 1982/10, 52–64. A tanulmányt a monográfiában megjelent változatából idézem, in: SZEGEDY-MASZÁK: *i. m.*, 80–102.

Kultikus viszonyulás az önreflexivitás-normát érvényesítő kritikákban és az allegorikus olvasatokban

Az allegorizáló olvasásmód a nyolcvanas–kilencvenes években fokozatosan kiszorul az irodalomról való beszéd periférikus vagy periférikussá váló műfajaiba. A barátok és pályatársak által írt, alkalmi kiadványokban megjelenő személyes visszaemlékezések, ünnepi köszöntések, egy Mészöly és Szekszárd kapcsolatát vizsgáló helytörténeti monográfia vagy egy Ottlikről írt, szellemtörténeti koncepcióra alapuló népszerűsítő életrajz esetében nem nehéz az irodalmi kultuszok nyelvhasználatára jellemző cáfolhatatlan/igazolhatatlan kijelentéseket találni:

[...] Mészöly Miklós ezerévek óta itthon van ezen a tájon, ahol a gálicos tőkesorokra neszek karcolódnak, s a kötélgubanc gyökerű fák beszélni is tudnak.⁶⁶⁹

Ottlik tehát – paradoxon következik – már akkor a katonaiskola regényének lehetséges írója volt, amikor még be sem adták a cögerájba.⁶⁷⁰

Mindazonáltal az efféle tipikusan kultuszképző műfajok alapos félreértését jelentené, ha valamiféle ördögűző szemlélettel, a kultuszkutatás „rokonszenvező kívüllállását” feladva, úgy gondolnánk, hogy az *ezekben* a művekben megfogalmazódó Ottlik- és Mészöly-példázatok veszélyeztetik az életművek irodalomtörténeti megítélését.⁶⁷¹ Ottlik és Mészöly „függetlenségét”, szuverenitását ezek az írások impresszionista stílusban, metaforákban fejezik ki, de allegorizáló olvasatuk éppúgy a korszak „passzív rezisztenciájának” közös tapasztalatát eleveníti fel, mint helyenként a kritika fősodrába tartozó írások. Lengyel Balázs esszéje szerint az *Iskola...* „nem irányregény, [...] nem ilyen-olyan társadalmi visszasságok ellen íródott”, hanem:

Más a lényeg itt. Sokkal többről van szó, arról, hogy a nem élni való életet, a víz alatti létet hogyan lehet kibírni. Hogyan lehet abban is, ott is felfedezni, hogy van egy függetlenített belső világunk, amely ezt bárhol, a dresszúra kellős közepén vagy *rácsok között, a börtöncellában* is érzékelni tudja.⁶⁷²

A kultikus nyelvhasználat elterjedésével egy időben jelenik meg a kritikában a politikai-allegorizáló olvasatok és a kultikus beszéd kirekesztésének törekvése is, s kialakulnak a kultikus beszédűtől való „megtisztulás” stratégiái. Kulcsár Szabó Ernő 1982-es tanulmányából idézek:

Ottlik, Mészöly vagy Csoóri műveinek szabályszerűen rajzolható ki egy-egy olyan értelmezésvonulata a mai kritikában, amelyben a jelentéssík morális összetevői szükségszerűen hangsúlyossá válnak – a poétikai-irodalmi megalkotottság rovására. Ennek az egyébként mélyen indokolható (de az irodalmiság határait ismét kitérítő) eljárásnak az a veszélye, hogy a szerzői életmű értékei csak részint vezetnek vissza esztétikai tartományokra, s az átétizált értéklátás a halványabb produkciót is elismerésben részesíti.⁶⁷³

A kultusz veszélyezteti az új kritikai gyakorlatot, mivel a kitüntetett író személyéről tett kijelentéseiben az etikai-politikai szempontot csempészi vissza a mű értékelésének „esztétikai” (értsd: a reflexivitás-normán alapuló) szempontjai közé, azaz hitelteleníti a kanonikus választások megfontolásait, amikor ugyanazokat a szerzőket nem műveik alapján, hanem példaadó morális vagy politikai magatartásuk alapján értékeli fel. Az új kritikai diszkurzus kultusztól való ön-

⁶⁶⁹ VADAS Ferenc: *Mészöly Miklós és a szülőváros*, Művészetek Háza, Szekszárd, 1996, 7.

⁶⁷⁰ KELECSÉNYI László: *A szabadság enyhe mámora. Ottlik Géza életei*, Magvető, Budapest, 2000, 11.

⁶⁷¹ Jóllehet, Kelecsényi könyve félreismeri saját műfaját, az utolsó két fejezet (260–299.) pamflet-modorban utasítja el mindazokat a kritikákat, amelyek szóvá merik tenni a *Buda* hiányosságait.

⁶⁷² LENGYEL Balázs: „Az *Iskola a határon*” (1988), in: Uő: *Visszatérés*, Jelenkor, Pécs, 1999, 7–15, 9. (Kiemelés tőlem – Sz. D.)

⁶⁷³ KULCSÁR SZABÓ Ernő: „Az irodalmi műalkotás kérdései a hetvenes években”, in: Uő: *Műalkotás – szöveg – hatás*, Magvető, Budapest, 1987, 509.

megtisztításában az etikai-világnézeti értékelőszempont és az allegorizáló olvasás diszkurzív kizárásának törekvését ismerhetjük fel, nem függetlenül a szerzőközpontú irodalomértelmezés bírálatától. Kulcsár Szabó Szegedy-Maszák monográfiáját méltató írásában kiemeli, hogy milyen nehézségekkel jár a kultusztárgy megtisztításának feladata, azaz a mű esztétikai-irodalmi értékeinek kimutatása a mű kulturális-kultikus túlértékelésének kritikájaként. „[...] hiteles irodalmi értelmezésre ilyen helyzetekben csak akkor van mód, ha a kultuszképződés indítékairól biztonsággal leválaszthatók az irodalmon kívüliek.”⁶⁷⁴

A nyolcvanas és kilencvenes évekbeli, az autoreflexivitás prózanormáját kidolgozó kritikákban is megjelennek kultikusnak tekinthető kijelentések,⁶⁷⁵ ám ezek nem az életmű allegorizáló olvasásán alapulnak. A Mészöly- és az Ottlik-recepció ilyen jellegű cáfolhatatlan kijelentéseiben az „öntükrözés” kifejezés úgyszólván varázsszóvá válik. Az öntükröző mű ebben az értelmezésben olyan formai és jelentéstani *totalitást* jelöl, amit nemcsak hogy az allegorikus értelmezés nem redukálhat valamilyen profán politikai jelentéstulajdonítással, de amelyet *bármilyen* más értelmezés is megsértene. A műimmanencia kritikai sérthetetlenségét képviselő kultikus kijelentések a nyolcvanas évek Ottlik-szakirodalmában gyakoriak.

A katonaiskola kisdíákjainak kommunikációjára a félszavak, a gesztusok, az elharapott mondatok, a rövidített káromkodások jellemzőek. A regény későbbi idősíkjaiban, az egész életre kiterjedő „nagyvakáció” idején is megmarad ez az elliptikus nyelvhasználat az időközben felnőtt szereplők között, s a félszavak mögötti kimondatlan jelentések nemhogy eloptak volna, de felerősödtek. A regénynek ez a jellegzetessége lehetőséget ad egy olyan paradox értelmezés-felfogásra, amely az egyetlen autentikus hozzászólást az *elhallgatásban* véli megvalósíthatónak. Az Ottlik-kultusz egyik legemlékezetesebb rituális eseményét, Esterházy *Iskola*-másolatát kommentáló szövegében írja Balassa Péter a következőket:

[Esterházy másolata] az eddigi legpontosabb analízis [az *Iskoláról*] (valóban, a szóról szóra másolásnál pontosabb elemzés nem lehetséges, még ha ez maga elemzési lehetetlenség is), továbbá a leglátványosabb, a legnépimádóbb beszédes értelmezés a műről. Az Ottlik-regény elemzői és olvasói nyilván nem egyszer érezték ellenállhatatlan vágyat, hogy róla beszélve és írva, az egészet odamásolják a papírjukra, [...] Érezték továbbá, hogy ezen kívül legfeljebb vele hallgatni lehet, mélyen, nyugodtan, derűs szabadsággal. És elcsöndesedni. [...] mert amiben minden megvan, arról mit lehet még mondani. Beszéljen ő...⁶⁷⁶

Jókai kapcsán Szilasi László számolt be a kultikus nyelvhasználat azon gyakori toposzáról, miszerint egy mű saját magának a legjobb értelmezője, a szakirodalom jobban tenné, ha elhallgatna, úgysem tudja megközelíteni azt a teljességet, amit a mű önmagában képvisel és önmaga által

⁶⁷⁴ KULCSÁR SZABÓ Ernő: „*Új(ra) olvasás. Szegedy-Maszák Mihály: Ottlik Géza*”, in: Uő: *A megértés alakzatai*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998, 166.

⁶⁷⁵ Azaz cáfolhatatlan és igazolhatatlan kijelentések. A cáfolhatatlanság/igazolhatatlanság kritériumának kérdése felvet egy módszertani problémát. Milyen diszkurzivitás alapján tekinthetjük egy másik diszkurzus kijelentését (énoncé) igazolhatatlannak? Ez a kérdés voltaképpen a „(jóhiszemű) kívülállás” kérdése, csak a másik oldalról, a kívülállás *létrehozásának* oldaláról. Valószínűleg minden empirikus-történeti kultuszkutatásnak szembe kell néznie azzal a jelenséggel, hogy egy adott kijelentést csak bizonyos dekontextualizálás árán tekinthetünk kultikusnak, míg a kultikus kijelentést körülölelő „archívum” feltárása ahhoz vezet, hogy a kultusz távolságtartó kritikájából a kultusz (részleges, történeti érvényű) igazolása lesz. DÁVIDHÁZI Péter ezirányú kérdésfelvetését és válaszát lásd: *i. m.*, 27.

⁶⁷⁶ BALASSA Péter: „*Egy regény mint gobelin*”, in: *Új Symposion*, 1982/9, 341–343., 343.

kifejez.⁶⁷⁷ Egy sajátos fordulattal helyenként ebbe az irányba, a „kritikusi fegyverletétel”, a „saruoldás”⁶⁷⁸ pátozának irányába terelődik az autoreflexív regény prózapoétikai és esztétikai terminusának értelmezése. Az „öntükrözés” ezekben a kijelentésekben nem a reflexív-ironikus megkettőződésre utal, hanem a mű által helyreállított szimbolikus totalitásra, magasabbrendű egységre. Károlyi Csaba *A csodák természete. (Az Ottlik-érzet)* című szövegében így ír:

Az Ottlik-érzetet nem egyszerűen azért nehéz megragadni, *mert szánalmas lenne »saját szavakkal« megfogalmazni ugyanazt, ami az elbeszélésben jobban meg van írva*, hanem azért is, mert ez az érzet magában az Ottlik-prózában sincs kifejtve [...] Az elemzés maximum a leírt elbeszélő szöveg kvázi-körülírására képes, miközben ez az elemzett szöveg ugyancsak kvázi-körülírása, megközelítése annak a belső hangnak, ami a papíron rejtőzik.⁶⁷⁹

Máig általános szakirodalmi egyetértés van afelől, hogy a hetvenes években az Esterházy, Nádas, Hajnóczy és mások nevével fémjelzett próza legfontosabb újítása az elbeszélés hogyanjára való rákérdezés volt, a forma problémaként való érzékelése, a nyelvi reprezentáció szerepének radikális megváltozása. Ugyanakkor poétikailag ebben volt legjobban megragadható az eltérés az addigi realista nyelvfelfogáson alapuló regényekhez képest. Ezzel magyarázható, hogy az *Iskola...* értelmezései felértékelik, helyenként pedig úgyszólván szakralizálják a reflexivitást, az öntükröző karaktert, minthogy ez az a jellegzetesség, amivel a hetvenes évek írói csoportja utódként vagy tanítványként kapcsolódhatott az Ottlik-regény poétikájához, s ugyanakkor ez az az egyedi vonás, ami képes volt folytonosságot teremteni a Kosztolányi-hagyománnyal. Ilyen tét forog kockán, mikor Balassa egy 1980-as tanulmányában kultikus retorikába ágyazva beszél az *Iskoláról*, mint öntükröző regényről. „[A] regényről legfőljebb a regényíró, sőt voltaképpen csak maga a regény tud beszélni, [s ez] a regény szövegében egyáltalán nem elvként, hanem anyagi-szerkezeti elemként van jelen: a regény önmagát tükrözi, önmagában.”⁶⁸⁰

Az öntükrözés eredetileg poétikai kategóriáját transzcendáló olvasatokkal szemben az *Iskola...* allegorizáló-kultikus olvasataiban az „elhallgatás” toposza nem az értelmező nyelvének a mű világától való elválasztottságaként jelenik meg, hanem az olvasónak a művel való közösségeként, *velehallgatásként*, a műben való részvételeként jelentkezik, sőt, a (kimeríthetetlen szentségekből való) *részesülés* kvázi-szakrális viszonyulását is magába foglalhatja. Az allegorikus olvasat világnézeté, erkölcsiséggé vagy történelmi valósággá alakítja a fikciót, így létrejöhet olyan interpretáció is, amelyben az olvasó-kommentátor a mű szereplőjévé lép elő.

A részesülés olvasatának példája Nemeskürty István cikke, amely először a *Kortárs* Ottlik hatvanadik születésnapjára készült összeállításában jelent meg.⁶⁸¹ A cikk visszaemlékezés Nemeskürty és Ottlik barátságának arra az időszakára, amikor a szerző a Magvető hajdani lektoraként „kigyömösölte” Ottlikból az *Iskola a határont*, és arra a jóval korábbi időszakra, amely egyszerre a regény fiktív ideje és a század eleji Monarchia történelmi ideje: „Viszont annál meghatározóbb és elemibb szerepet játszik barátságunkban az a tény, hogy – tizenegynéhány

⁶⁷⁷ „Az irodalomtörténet mint »bonczoló kés« alkalmatlan a selyemgubó felfejtésére, ha ugyanis a diszkurzív logika nem alkalmas, ha a mű maga [...] szebben beszél, jobban interpretál, akkor a tudomány felesleges, belső logikája szerint *el kellene hallgatnia*, hiszen tevékenysége megöli az élő organizmust, a kés a boncmesteré és nem a sebészé.” Szilasi László: „A Jókai-szakirodalom kultikus paradigmája”, ItK, 1991/1, 24–49., 39.

⁶⁷⁸ Vö.: DÁVIDHÁZI: „*Isten másodszülöttje*”, 7–10.

⁶⁷⁹ Vö.: KÁROLYI Csaba: „*A csodák természete. (Az Ottlik-érzet)*”, in: Uő: *Ellakni, elnézelődni*, Pesti Szalon, Budapest, 1994, 20. (Kiemelés tőlem – Sz. D.)

⁶⁸⁰ BALASSA Péter: „*Az végeknél*”, in: Uő: *A színeváltozás*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982, 267.

⁶⁸¹ NEMESKÜRTY István: „*Ottlik Géza avagy a dolgok fontossága és e fontosság lényegtelenisége*” *Kortárs*, 1982/5, 775–776., később újraközölve In: KELECSÉNYI László (szerk.): *Ottlik-émlékkönyv*, Pesti Szalon, Budapest, 1996.

esztendőnyi különbséggel ugyan – de mindketten ugyanannak a katonaiskolának a növendékei voltunk. (Ő Kőszegen, én Pécsen – de ez se fontos különbség.)”⁶⁸² A különbség azért nem fontos, mert ezek a katonaiskolák, bárhol is voltak a Monarchiában, ugyanarra nevelték diákjaikat, nemcsak Nemeskürtyt és Ottlikot, nemcsak Medvét és Bébét, hanem Krležát, Musilt és „Rilke növendékét” is.

*Megtanultunk külső körülményeinktől függetlenül belül szabaddá válni. „Például attól a szabadságtól voltam mélységesen, szinte ittasan elégedett, hogy a két lépcső közül azt választhattuk, amelyik jőlesett”.*⁶⁸³

Nemeskürty így nemcsak a regény létrejöttének (megírásának és kiadásának) folyamatában kap szerepet, hanem magában a műben is, amely viszont nemcsak a történelem egy szakaszát, hanem szinekdochikusan az egész közép-európai kultúrát *példázza*, azaz a részesülés olvasatában az olvasó az íróval, a szereplőkkel egyenrangúként maga is példázattá válik. Az olvasó beleír a regénybe, mint ahogy időnként Bébé is „kénytelen megszakítani”⁶⁸⁴ Medve kéziratát. Nemeskürty szövegének többes szám első személye (‘megtanultunk’) azonosul az idézett Bébé-mondat „én”-jével és „mi”-jével (‘választhattuk’), a példázatban megjelenő igazság áthidalja az író és regényt, olvasót és szereplőt, Pécsen és Kőszeg elválasztó távolságot. A „velehallgatás” a legmélyebb lelki- és sorsközösség példázatává válik: „Így adódik, hogy mozdulatokból és felszavakból is értjük egymást.”⁶⁸⁵

Az efféle jelentéstulajdonítások során létrejövő szerző diszkurzív funkciókat betöltő trópusává válik, a kutatás szempontjából pedig félrevezető lenne annak firtatása, hogy mennyiben tükrözi ez a szerep az életrajzi szerző valós szándékait.⁶⁸⁶ Mindenesetre tanulságos azt a mechanizmust megvizsgálni, amikor a kritika a szerepektől elvárt teljesítményeket számonkéri az életműveken. Ezek a mechanizmusok Ottlik és Mészöly utolsóként megjelent könyvének, a *Budának* és a *Családáradásnak* a fogadtatásakor váltak igazából láthatóakká. Mindkét esetben olyan elvárásokkal szembesítették a műveket, melyeknek azok nem tudtak megfelelni. A *Családáradás* esetében a kritika egy jelentős része nagyregényt várt, úgymond, főművet. Ezt az elvárást az a műfaji hierarchia irányítja, mely alulértékeli a rövidprózai műfajokat. A családtörténeti nagyregény elvárását minden bizonnyal erősítette a „Pannon-történetek” (*Megbocsátás, Volt egyszer egy Közép-Európa* stb.) kritikai fogadtatásában megjelenő Márquez–Mészöly-párhuzam is.⁶⁸⁷ A nyolcvanas években szinte kizárólag novelláskötetekkel jelentkező Mészölynek viszont sohasem sikerült teljesen leküzdenie a példaértékű író-szerepnek támasztott elvárásokat, mindvégig normasértő maradt, (a példaértékű szerző nem követi a műfaji kánont), s a beteljesítetlen elvárások feszültsége érezhető azokban a kritikákban is, amelyek a *Családáradás* állítólagos műfaji besorolhatatlanságában (‘beszély’) látják a legfőbb problémát.

⁶⁸² I. m., 775.

⁶⁸³ I. m., 776. Kiemelés az eredetiben. Az idézett sor: OTTLIK Géza: *Iskola a határon*, Magvető Budapest, 1968, 16.

⁶⁸⁴ OTTLIK: *Iskola a határon*, 30.

⁶⁸⁵ NEMESKÜRTY István: i. m., 776.

⁶⁸⁶ Margócsy István Petőfi-könyve ugyanakkor nagyon is megfontolandó szempontokat nyújtana egy ilyen irányú kutatáshoz. Értelmezésében a szerző (nem autonóm módon kialakítja, hanem) választ a romantikus toposzkészlet által felkínált szerepek közül. Lásd: „Petőfi szerepdilemmái”, in: Uő: *Petőfi Sándor*, Korona Kiadó, Budapest, 1999, 75–134.

⁶⁸⁷ A Mészöly-esszék Márquez-utalásai, hasonlóképpen, mint a Camus-hasonlat esetében a „Világosság romantikája”, megerősítik a kritikát a komparatív szempont alkalmazásában. Egyik legfontosabb Márquez-utalás lásd: „Céline ürügyén”, in: *Érintések*, Szépirodalmi, Budapest, 1980, 47–56., 48.

A *Családáradás* és a *Buda* hiányosságait hangsúlyozó kritikákban⁶⁸⁸ számos közös elem található. Felróják a regények széttartó szerkezetét, formátlanságát, és noha mindkét regény esetében elismerik a stílus „veretességét”, az egyes részleteknek a szerző „nagyságrendjét” igazoló gazdagságát, mindazonáltal a *Buda* az *Iskola...* erőtlén ismétlésének tűnik, a *Családáradás* pedig a „beszédmód folytathatatlanságát, anakronizmusát”⁶⁸⁹ bizonyítja, és a soha meg nem írt közép-európai „tabló” vagy „freskó” újabb sikertelen megírási kísérletének bizonyul. A két regény bírálataiban a kritikus pozíciót több esetben a kultusz elutasítása jelöli ki. A kultusztól való megtisztulás törekvésében ugyanakkor a szövegek nem mondanak le a szerző nagyságának képzetéről, hanem inkább megerősítik azt, mivel a „gyenge ismétlés” érvével az *Iskola...* vagy a *Megbocsátás* stb. hajdanvolt nagyságát képezik újra. Dávidházi Péter hívja fel a figyelmet arra, hogy a demitizálás vagy a bálványdöntés a kultuszképződés szerves része.⁶⁹⁰ A kultusztól való megtisztulás, éppúgy, mint az allegorizáló olvasatok diszkurzív kizárása, a „talált tárgy megtisztítása”-nak értelmében nagyon is „érthető” igénye nyolcvanas és a kilencvenes évek kritikáinak, ám a példázatos regényeknek (más szempontból pedig a két szerző kései műveinek) az újraolvasásához ez a törekvés nem, vagy csak nagyon kevésbé segít hozzá.

⁶⁸⁸ BÁN Zoltán András: „Nincs meg semmi. Ottlik Géza: *Buda*” és „*A retorika vízjele. Mészöly Miklós: Családáradás*”, in: Uő: *Az elme szabad állat*, Magvető, Budapest, 2000, 164–170. és 176–184.; MARGÓCSY István: „Ottlik Géza: *Buda*”, in: Uő: *Nagyon komoly játékok*, Pesti Szalon, Budapest, 1996, 135–142.; GREDEL Lajos: *A tények mágiája. Mészöly Miklós időskori prózájáról*, Kalligram, Pozsony, 2001, a *Családáradás*ról: 65–73. A *Családáradás* első kritikáiról lásd: SZILASI László: „Pleonazmus: a vízjel retorikája” in: HÁRS Endre–SZILASI László: *Lassú olvasás*, (deKON-könyvek, 7.) JATE–Ictus, Szeged, 1996, 142–163. A *Buda* fogadtatásához ajánlanám még Kelecsényi említett életrajzának utolsó fejezetét, ám a szöveg sajnos túlságosan egyoldalú, továbbá előítéletes a kortárs kritikai folyamatok vonatkozásában, így inkább félretájékoztató, mintsem tájékoztató.

⁶⁸⁹ BOMBITZ Attila: „*Akiről tudunk, akit sohase láttunk. Esterházy Péter: Harmonia caelestis*”, Új Forrás, 2001/5, 79.

⁶⁹⁰ DÁVIDHÁZI Péter: *i. m.*, 217–218.

Takáts József (Pécs)

A kultusz kutatás és az új elméletek

Az 1989-et követő „elméleti Bumm” az irodalomtudományon belül is számos elméleti irányzatot ismertetett meg Magyarországon. Egy részük nagy összegű támogatásokhoz jutott és intézményes befolyásra tett szert, más részük csak egy Helikon-számig jutott el, s nem keltett különösebb érdeklődést a szakmában, néhány irányzatnak pedig csak a híre jutott el a hazai egyetemekig. A recepció természetes módon sajátos hazai változatokat hozott létre, melyek lényeges pontokon térnek el a Nyugat-Európában vagy Amerikában honos változatoktól. A recepcióesztétika hazai változata például inkább kanonikus és kritikai ambíciókkal párosult, mint történetiekkel, s a „társadalmi gyakorlat feltételhorizontja” feltárásának „feladatával”⁶⁹¹ alig foglalkozott; a dekonstrukció de Man-féle változata – mint azt Bókay Antal megjegyezte *Az esztétikai ideológia* utószavában⁶⁹² – valamiféle formalista módszerpótlékként működik a hazai recepcióban; az alkalmazott dekonstrukció erősen politikai beállítottságú irányzatai pedig jórészt politikumuk nélkül jutnak át a magyar szellemi közegbe. A recepció általában kiszakította az irányzatok alapszövegeit azokból a vitaszituációkból, amely meghatározta őket. Rendkívül jellemző például, hogy amikor a Helikon annak idején ismertette a Derrida–Searle-vitát, eszébe se jutott Searle írását is leközoíteni, s ugyanígy járt el a *Testes könyv* a Said–Ricoeur-vita vagy a Fish–Abrams-vita esetében. A recepciónak ez az egyoldalúsága és döntően apologetikus beállítottsága mélyen jellemző a magyarországi befogadásra.

Mivel a recepciót az „elméleti Bumm” keretei határozták meg, a különféle irányzatok egymásra torlódva jelentek meg a hazai szellemi piacon: nem maradt idő egymáshoz való viszonyuk tisztázására. E kijelentés alól talán csak a hermeneutika–dekonstrukció-viszony sokszor körbejárt kérdése kivétel. A 90-es évtized közepe óta sorra jelennek meg a hazai piacon olyan baloldali, nagyon gyakran a marxizmus által is inspirált elemző gyakorlatok, mint a kritikai kultúrakutatás (cultural studies), az újhistorizmus, a szimptomatologikus vagy a posztkoloniális olvasás. A magyar recepció mindaddig nem nézett szembe azzal sem, milyen lehet a viszonya ezen elméleteknek a hazai marxista tradícióhoz és az általa meghatározott irodalomtudományi hagyatékhoz. Végül azt kell még megjegyeznem, hogy az új irányzatok hazai ismertetése időnként – Mészáros Sándor remek kifejezésével élve – a „lépéstartás!” tornatanári retorikáját idézte, amely irodalomelmélet és irodalomtörténet-írás szakembereinek egymáshoz való viszonyát úgy képzelte el, hogy az előbbieket a korszerű nyugati tudományos eredmények hazai megismertetői, míg az utóbbiak feladata ezek megtanulása és alkalmazása. Ez az elképzelés azonban túlzottan alábecsüli a hazai irodalomelmélettel foglalkozók szellemi lehetőségeit és képességeit, tévesen ítéli meg elmélet és történetírás egymáshoz való viszonyát, s kissé avult elgondolásai vannak az irodalomtörténet-írás mai gyakorlatairól.⁶⁹³ Amikor tehát írásom második részében azt igyekszem végiggondolni, mennyiben változott meg az irodalmi kultusz kutatás tudományos kontextusa az elmúlt évtizedben, mit tanulhatna el az újabb irányzatoktól s miben kellene konfrontálódnia velük, akkor mi sem áll távolabb tőlem, mint a „lépéstartás” retorikájának a használata.

Mivel a kultusz kutatás olyan értelmezői gyakorlat, amely nemcsak a szövegeket és olvasásukat tekinti az irodalom világához tartozóknak, hanem szerzői image-eket, tárgyakat, cselekvéssorokat s a kulturális fogyasztás számos más formáját is – mindazt tehát, amit Paul de Man idegenkedve vagy megvetően az irodalom külpolitikájának nevezett –, azon irányzatokhoz áll közel, amelyek az

⁶⁹¹ Hans Robert JAUSS: *Horizontszerkezet és dialogicitás*. Ford. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán. In: Uő: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Bp., Osiris, 1997. 313.

⁶⁹² BÓKAY Antal: *Paul de Man és az amerikai irodalomtudományi dekonstrukció*. In: Paul de MAN: *Esztétikai ideológia*. Bp., Janus–Osiris, 2000. 216.

⁶⁹³ Vö.: HÁSZ-FEHÉR Katalin: *Az ángoly kert és a kínai enciklopédia*. (Kézirat.)

irodalom társadalmi beágyazottságát hangsúlyozzák. Bár a kultusz kutatás középpontjában egy analogikusan képzett elvont modell áll – eszerint az irodalmi kultusz a vallási kultusszal analóg, mintegy kvázi-vallási jelenség (mint Dávidházi Péter írta: „legtöbbjük a vallási élet istentiszteleti módozatainak leszármazottja”)⁶⁹⁴ –, mely analógia kezdettől fogva alapvetően meghatározta a kultusz kutatás perspektíváját és fogalomkészletét, már a kutatási szempont egyik első bírálata, Fodor Gézáé – mely épp oly kiváló volt, mint e szempont „elsőszülöttje”, Dávidházi könyve – hangsúlyozta, hogy nem látja tarthatónak a kultuszok endogén leírását, a mentalitás és történeti kontextus „zárójelezését”,⁶⁹⁵ s valóban, a kultusz kutatás későbbi gyakorlata interdiszciplinárisan nyitottnak bizonyult, s más társadalmi cselekvésektől befolyásoltként, körbevettként tárgyalta az irodalmi kultuszokat. Kérdés persze, vajon a kultusz kutatás irodalomtörténet-írása az *irodalom* történetét írja-e meg vagy ellenkezőleg, éppen az irodalomról mint irodalomról nincs is mondanivalója. Úgy vélem, a kultusz kutatás szemszögéből nézve e kérdésnek nincs sok értelme. A kérdés olyan perspektívát foglal magában, miszerint az irodalom esszenciálisan meghatározható valami volna – mondjuk például azáltal, hogy a nyelv költői funkciója és kommunikatív funkciója közül az irodalmi szövegekben az előbbi a domináns, vagy az által, hogy az irodalom nyelvének mindig tudomása van önnön nyelviségéről, s ez különbözteti meg a nem irodalmi szövegektől. Bármilyen legyen a véleményünk az ilyesfajta elméleti álláspontokról, azt kell mondanunk, hogy a kultusz kutatás perspektívájából nézve az irodalomnak nem esszenciális, hanem institucionalista leírása lehetséges csupán.

Talán pontosabb, ha azt mondjuk, hogy a kultusz kutatás felől nézve az irodalomtörténet az irodalom társadalomtörténetét jelenti,⁶⁹⁶ amelynek – Peter Burke megfogalmazását követve – nincs is különösebb szüksége az „irodalom”, s főként nincs az „irodalmisság” fogalmára.⁶⁹⁷ A kultusz kutatóra is érvényes Burke kijelentése a társas-használatelvű megközelítésmód interdiszciplináris jellegéről, miszerint ma már nehezen tartható a „művészettörténész” vagy az „irodalomtudós” társadalmilag konstruált identitása – valamennyien művelődéstörténészek vagyunk.⁶⁹⁸ Hasonlóan foglal állást *Literary Theory* című könyvében Terry Eagleton. Miután bevezető fejezetében sorra veszi – szkeptikus megjegyzések kíséretében – az „irodalom” vagy „irodalmisság” fogalmának meghatározására törő szokásos állításokat, közli irodalomelméletének olvasóival: „Ha mostantól kezdve az »irodalom« vagy »irodalmi« kifejezést használok, »láthatatlan törlésjel« alá helyezve értendő.”⁶⁹⁹ A hazai irodalomtudományban Kecskeméti Gábor élt ilyesféle javaslattal, amikor az irodalomtörténész alapvető kérdését, amely még Horváth Iván konvencionalista megfogalmazásában így hangzott: „kik mikor mit tekintettek irodalomnak?”, ekként fogalmazta át: „kik mikor mit tekintettek micsodának?”⁷⁰⁰ Ha jól látom, Kecskeméti olyasmire céloz, mint Burke: az irodalomtörténésznek nincs különösebb szüksége „az irodalom” fogalmára, főként ha olyan időszak szövegeivel foglalkozik, amelynek szereplői nem ismerték e fogalmat.

⁶⁹⁴ DÁVIDHÁZI Péter: „Isten másodszülöttje”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Bp., Gondolat, 1989. 28.

⁶⁹⁵ FODOR Géza: *Egy irodalomkutatási szempont elsőszülöttje*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1991/2, 207.

⁶⁹⁶ Teljesen egyetértek LAKNER Lajos *Irodalmi kultusz, identitás, legitimáció* című tanulmányának első fejezetével abban, hogy a kultusz kutatásnak még erősebben el kellene mozdulnia a történeti szociológiai megközelítés vagy a társadalomtörténet-írás felé. Gondolatmenetének további részeivel viszont inkább vitáim volnának. In: KALLA Zsuzsa (szerk.): *Az irodalom ünnepei*. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2001. 148–169.

⁶⁹⁷ Peter BURKE: *A művészet társadalomtörténete vagy a képek története*. BUKSZ, 1991/4, 464.

⁶⁹⁸ UŐ.: *Az olasz reneszánsz*. Bp., Osiris, 1999. 13.

⁶⁹⁹ Terry EAGLETON: *A fenomenológiától a pszichoanalízisig*. Ford.: SZILI József. Bp., Helikon, 2000. 17.

⁷⁰⁰ KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*. Bp., Universitas, 1998. 242.

A kultuszvizsgálatok alapvető analogikus modelljét háromféle alapozó magyarázattal láthatjuk el. Az első – filozófiai antropológiai vagy lélektani kiindulású – magyarázat szerint az ember eredendő szakralitás iránti igényeit kereshetjük a kultuszok mögött, melyek a szekularizáció időszakában már nem vagy nemcsak a tényleges vallások által behatárolt terepen jelentkeznek, hanem más területeken is, például olyan kvázi-vallásos viszonyulásokban, amelyek bizonyos embereket egy-egy ideológiához, politikushoz vagy művészhez kötnek. A második magyarázat középpontjában a nyelvi leszármazás tétele áll: eszerint a nem vallási jellegű kultuszok nyelve és szokásrendje a vallási kultuszok leszármazottja, az előbbieken is fellelhetjük az utóbbiakra jellemző profán–szakrális dichotómiát, s e kultikus nyelv kvázi-vallásos viszonyulást termel. E két magyarázat össze is kapcsolódhat, el is válhat egymástól. A harmadik lehetséges magyarázat szerint a nem vallási jellegű kultuszok egy tiszteletfajta kifejezésére szolgálnak, amely nem egyszerűen egy személyre (vagy személyekre) irányul, hanem e személy alkotásának, tettének, életének vagy életformájának egy közösség által elfogadott jelentésére. E tiszteletfajta az emberi világ hierarchikus elképzeléséhez kötődik: nem önmagával egyenrangúként tekint a tisztelet tárgyára, hanem mint példaszerűre, magasabb rendűre. A tisztelet kifejezésekor a közösség kulturális emlékezete lép működésbe, olyan nyelvi-viselkedési készleteket, „szótárakat” mozgósítva, amelyek a kulturális emlékezet szerint valaha döntően szakrálisak voltak. Az első két magyarázatot a nem-vallási kultuszok erős (tartalmi), a harmadikat gyenge (keret jellegű) analogikus magyarázatának nevezhetjük.

Az erős magyarázatok érvényesülése esetén fennáll a veszélye annak, hogy a kultuszkutató túlzottan ismerősnek tekinti a szeme elé kerülő jelenségeket.⁷⁰¹ Az elvont analogikus modell egyként kultikusnak tekinthet 1815-ös és 1997-es eseteket, orosz- és magyarországiakat, művelt professzionális csoportokét és alsó néposztályba tartozókat, anélkül hogy feltenné a kérdést, ugyanazt jelenti-e a „kultikus” mindezekben az esetekben? Már Max Weber felhívta arra a figyelmet vallásszociológiai írásaiban, hogy ugyanazon vallást mennyire eltérő módon élik meg az eltérő társadalmi csoportba tartozó emberek, sőt, egy radikálisabb szociális konstruktivista azt is állíthatná, hogy nem is „ugyanazt” a vallást éli meg két különböző csoportba tartozó ember, hiszen eltérő világot épít fel a „megélés” során az egyik, illetve a másik csoport. Ugyanilyen értelemben különböznek egymástól a kultuszok is. A kultuszkutatók gyakran – az ismerősség pillantásától vezérelve – kevéssé érdeklődnek a kultuszban résztvevők céljai, hitei és identitása iránt, hiszen az erős analogikus modell ezek jórésztét megelőlegezi. A résztvevők terveinek és vélekedéseinek értelmezése nélkül túlzottan hasonlítani fognak egymásra a különféle kultuszleírások. Természetesen ellenpéldákra is rá lehet mutatni: Dávidházi Péter nagyszerű mikrotörténeti és lélektani jellegű elemzése Toldy Ferenc szerzői nevének kiválasztásáról vagy Kazinczyhoz való viszonyáról éppen főszereplőjének stratégiáit és identitásának kérdéseit vizsgálta meg.⁷⁰²

Egy korábbi tanulmányomban már írtam arról – most csak utalnék rá –, hogy az ismerősség irodalomtörténeti pillantásának ellenszere a történeti antropológiából ismert elidegenítő eljárás lehet: tekintsünk azzal a módszertani előfeltevéssel vizsgált anyagunkra, hogy idegen kultúrából származik.⁷⁰³ Az elidegenítés módszertani lépése Michel Foucault-nál is megtalálható,⁷⁰⁴ s ugyanő nemcsak emiatt, de diszkurzuselemzése miatt is kézenfekvő elméleti kerete lehetne a

⁷⁰¹ Az ismerősség veszélyéről a történetírásban lásd: Quentin SKINNER: *Jelentés és megértés az eszmetörténetben*. In: HORKAY-HÖRCHER Ferenc (szerk.) *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i lát képe*. Pécs, Tanulmány, 1997. 27.

⁷⁰² DÁVIDHÁZI Péter: *Egy szerzői név kiválasztása a reformkorban*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1997/1–2, 123–129.; Uő.: *„Iszonyodám enmagam előtt”. Egy írói Oidipusz-komplexum drámája*. In: KALLA Zsuzsa (szerk.): *Kegyelet és irodalom. Kultusztörténeti tanulmányok*. Bp., 1997.

⁷⁰³ TAKÁTS József: *Antropológia és irodalomtörténet-írás*. BUKSZ, 1999/1, 38–47.

⁷⁰⁴ Foucault archeológiájában a történeti fogásként is értett diszkontinuitás alapvetően fontos, lásd: Michel FOUCAULT: *A tudás archeológiája*. Ford.: ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor. Kalligram, 1994/2, 18–29.

kultusz kutatásnak, amely végül is elsősorban egy „konkrét tevékenységi mezőhöz hozzárendelhető sajátos nyelvhasználati mód”-dal foglalkozik, amelyet „a tevékenységi mezőre sajátosan jellemző szabályok szerveznek”,⁷⁰⁵ ugyanakkor e nyelvhasználati módot nagyobb diszkurzusok ellenőrző-osztályozó rendszerének is tekinthetjük. A diszkurzuselemzés a diszkurzusok működésének szabályszerűségeire, s a szabályszerűségeket meghatározó lehetőségfeltételekre kíváncsi, arra a mögöttes rendre, amely megszabja, mi gondolható el vagy mi mondható egyáltalán a vizsgált tevékenységi mezőn. Mint Foucault több bírálója is megjegyezte, elemzése szinte semmiféle helyet nem hagy a elemzett diszkurzív alakzatokat használók önleírásainak. A kulturális antropológia Clifford Geertz-féle perspektívája – mely a történeti antropológia legfontosabb ihletője volt – viszont éppen az önleírásokra kíváncsi: arra, hogyan interpretálják önnön cselekedeteikkel (és beszédcselekedeteikkel) a használt kulturális kódokat a cselekvők, s egyben hogyan interpretálják ugyanezzel önnön cselekvésüket is.⁷⁰⁶ Az elidegenítés módszertani eljárása is mást jelent Foucault, illetve egy antropológikus szemlélet felől nézve. Foucault genealógiája, bár használja ezt az eljárást a múlt tanulmányozásában, végül is a jelenre kíváncsi, a jelen tudattalanjára – nem véletlenül nevezte történész tevékenységét „a jelen diagnózisának”.⁷⁰⁷ A történeti antropológiában e módszertani lépés ellenben a jelen perspektívájának érvénytelenítésére irányul, függetlenül attól, mennyire tartjuk ezt megvalósíthatónak. Elvileg a kultusz kutatás mindkét javaslatból erőt meríthet.

A kultusztörténeti nagyon „erős” értelmezői perspektíva, s ebből előnyök és hátrányok egyaránt származnak. Ha elolvassuk például Tverdota György remek és alapos könyvét a József Attila-kultusz születéséről,⁷⁰⁸ amely sok-sok szerző sok-sok idézetét tartalmazza, az egyes neveket szinte el is felejtjük, s csak a valamennyiük szövegéből feltárt *beszédmód*ra emlékszünk: a költő és a külvilág szembeállításának, a passióként elmesélt életrajznak, a nélkülözés- és el nem ismertség-mítosznak s a többi hasonló kultikus elemnek az állandóan visszatérő nyelvi formáira. A kultusztörténeti perspektíva, mivel éppen erre a *közös* nyelvre kíváncsi, homogenizál. Tverdota könyvét olvasva azt tapasztaljuk, hogy a kultusz egyberendező „logikája” – az elemzések igazi főszereplőjeként – meghaladja vagy egyenesen termeli a rivális értelmezői csoportok vagy egyének szándékait és értékeléseit. Ha a kultusztörténetet kiegészítjük az egyéni és csoportstratégiákra irányuló aprólékos figyelemmel (akár úgy, ahogyan a mikrotörténelem kutatói teszik,⁷⁰⁹ akár úgy,

⁷⁰⁵ Foucault hazai befogadása több évtizedes történet: Józsa Péter itt idézett dis[z]kurzus-meghatározását ERŐS Ferencnek, a *Mi a szerző?* fordítójának jegyzetéből vettem: Világosság, 1981/7, melléklet, 26. Újabb, kiegészített magyar kiadása: Michel FOUCAULT: *Nyelv a végtelenhez*. Vál. SUTYÁK Tibor. Debrecen, Latin Betűk, 2000. 119–145.

⁷⁰⁶ Lásd például: Clifford GEERTZ: *Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez*. In: VÁRI András (vál.) *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Bp., Akadémiai, 1988. 54. Vö.: TAKÁTS, i. m., 41–42.

⁷⁰⁷ Lásd erről a kérdésről TAKÁCS Ádám kiváló tanulmányát: *Michel Foucault és a történelem tapasztalata*. Századvég, 1998. Tél, 143–166. A szerző amellet érvel, hogy a genealógiai módszer elkerüli a prezentizmus veszélyét. Bár jóval kevésbé vagyok tájékozott akár Foucault, akár a róla szóló szakirodalom szövegeiben, mint a szerző, nekem ez iránt vannak kételyeim.

⁷⁰⁸ TVERDOTA György: *A komor feltámadás titka. A József Attila-kultusz születése*. Bp., Pannonica, 1998. Róla írott rövid recenzióm: Élet és irodalom, XLIII. évf., 47. szám, 17. (1999. november 26.)

⁷⁰⁹ A mikrotörténet-írásról már idézett BUKSZ-beli dolgozatom óta – melyben néhány idevágó tanulmányra is hivatkoztam – több fontos szöveg is megjelent: Giovanni LEVI: *A mikrotörténelemről*. In: SEBŐK Marcell (szerk.) *Történeti antropológia*. Bp., Replika-könyvek, 2000. 127–146.; Hans MEDICK: *Mikrotörténelem*. In: THOMKA Beáta (szerk.) *Narratívák IV*. Bp., Kijarat, 2001. 53–63., továbbá a Századvég című folyóirat 1999. téli számának három tanulmánya.

mint mezőleírásaiban Pierre Bourdieu),⁷¹⁰ visszanyerhetjük talán, amit el kell veszítenünk az erős, homogenizáló perspektíva következtében.

A kultusz kutatás jelentős erényének látom, hogy elmozdítja az irodalomtörténet-írást önnön kanonikus területei felől a nem kanonikusok felé, legyenek azok az irodalom kevésbé vizsgált használati módjai, helyi jelentőségű szereplői vagy egyes, aprólékosan sosem vizsgált eseményei, melyeknek dinamikájáról semmit sem tudunk. Ady önformálásáról sok minden kiderül abból, hogyan készültek fényképei, s hogyan használta őket;⁷¹¹ Juhász Gyula helyi kultuszának működése rávilágíthat az akkori magyar irodalom kulturális topográfiájának némely fontos következményére;⁷¹² az Ady halála utáni napnak egyetlen helyszínre (a halottas ágy szobájára) figyelő vizsgálata sokat elmondhat azon világ szociokulturális mozgásairól, amelyben a költő utolsó heteiben élt.⁷¹³ Ezen nem kanonikus területek vizsgálata gyakran vagy majdnem mindig átvezeti az irodalomtörténetet valamely más tudományág területére, általában többre is. Ami kultusz kutatásnak indult az imént felidézett tanulmányokban, az önformálás, a kulturális topográfia és a szociokulturális dinamika vizsgálatához érkezhetsz el.

A kultusz kutatás továbbá korábban nem ismert, szelíden ironikus irodalomtörténeti beszédhez is vezethet, például Porkoláb Tibor munkáiban vezetett is, melyek közül az irodalmi remeték elszaporodásáról szóló historiográfiai esszéjét emelném ki.⁷¹⁴ De ugyanezen szelíd iróniát vélem felfedezni Kalla Zsuzsa kiállításrendezésében is („A körömkefétől a babérkoszorúig”, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1990). Azon kezdeményezése pedig, mellyel mai fiatal íróktól próbált „ereklyéket” gyűjteni, arra mutat, hogy a kultusz kutatás azon ritka irodalomtörténeti gyakorlatok közé tartozik, amely kapcsolatba kívánna kerülni az élő irodalommal. A kultusz kutatás hatással volt az elmúlt évtized magyar irodalmára (s ezt nem sok irodalomtörténeti irány mondhatja el magáról), például a József Attila öregkori verseit közreadó kötet, a Tsúszó Sándor-oeuvre vagy a Sárkányfü Petőfi-száma, úgy gondolom, magán viseli ennek a nyomát, mint ahogy azon tisztelet formái is, amellyel mai nagy írói felé fordul a hazai kulturális elit. Természetesen ennél is nagyobb hatással volt a kultusz kutatás az irodalomtörténet-írás – és az irodalomkritika – nyelvhasználatára, fogalmi jellegűbbé, ellenőrizhetőbbé és reflektáltabbá téve kijelentéseit. Dávidházi készülő Toldy-könyve, amely talán módszertani enciklopédia is lesz (úgy látom, egyesül benne például a kultusz- és kritikátörténet-írás, miközben találhatunk majd benne pszichohistóriai, mikrotörténeti és az irodalomtörténet-írás narratíváit elemző fejezeteket is) vagy Margócsy István Petőfi-könyve,⁷¹⁵ amely előbb a Petőfiről szóló diszkurzust elemzi, s lebontásának korlátaira is rámutat, s csak utána kezd hozzá „Petőfi” diszkurzív felépítéséhez, felkeltheti a szakma historiográfiai érdeklődését is, s annak vizsgálatához vezethet, hogy milyen fikcionalizálási módok, kulcsmetaforák, a korszakolás milyen retorikái hozták létre azt az irodalomtörténeti teret és időt, amelyben és amellyel valamennyien dolgozunk.

⁷¹⁰ Bourdieu-nek már jóideje több mezőelméleti tanulmánya olvasható magyarul is. Ezek közül az irodalomtörténetészek számára az *Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához* című elméleti-módszertani összefoglalás lehet a legérdekesebb. In: WESSELY Anna (szerk.) *A kultúra szociológiája*. Bp., Láthatatlan Kollégium–Osiris, 1998. A gyenge fordítás ellenére a *Martin Heidegger politikai ontológiája* című kötetkéből megtudhatjuk, hogyan írja le egy konkrét társadalmi mező mozgásait Bourdieu. Bp., Jászöveg Műhely, 1998.

⁷¹¹ KOVÁCS Ida: *A fénykép mint dokumentum és/vagy ereklye*. In: KALLA Zsuzsa (szerk.): *Tények és legendák, tárgyak és ereklyék*. Bp., 1994. 26–29.

⁷¹² LENGYEL András: XXXXX. In: KALLA Zsuzsa (szerk.) *Az irodalom ünnepei*. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2001.

⁷¹³ W. SOMOGYI Ágnes: *Képzőművészek Ady Endre halottas ágyánál*. In: LÁNG József (szerk.) *Tegnapok és holnapok árján*. Bp., 1977. 361–416.

⁷¹⁴ PORKOLÁB Tibor: *A Parnasszus remetéi. Egy virulens toposzról*. Új Holnap, 1998. május, 49–54.

⁷¹⁵ MARGÓCSY István: *Petőfi Sándor. Kísérlet*. Bp., Korona, 1999.

Arra, hogy a kultusz kutatás az irodalomnak mint irodalomnak az érzékeléséről is sokat tud mondani, Tverdota György már idézett könyvének azon részét hoznám példának, amely a kései József Attila-verseknek a kultuszban játszott szerepét elemzi, s arra a következtetésre vezetheti olvasóját, hogy amikor e verseket egy régebbi vagy mai befogadó az életmű legjavának vagy ahhoz tartozónak látja, akkor érzékelésében-értékelésében valójában a kultusz sajátos logikája érvényesül. Még határozottabban a kultusznak az irodalmi érzékelésben játszott teremtő szerepét emeli ki Margócsy említett könyvének „A Petőfi-kultusz határtalansága” fejezete. E fejezet nemcsak azt hangsúlyozza, hogy a kultikus jelleg „a tudományos irodalomtörténeti módszertannak is” szerves alkotóeleme, amitől nem nagyon lehet megszabadulni, hanem egyenesen azt állítja, hogy „az irodalmi kultusz általában... az irodalomhoz való viszonyának egyik legfontosabb, kiküszöbölhetetlen, porából állandóan megélemedő fönixként funkcionáló demiurgoszává vált”.⁷¹⁶ Hasonló pánkultikus álláspontot foglalt el Margócsy könyvéről írott kiváló bírálatában Milbacher Róbert is, bár az ő fejtegetése nem az irodalom érzékelésével, hanem a róla szóló beszéddel foglalkozik: „az irodalomról való beszéd retorikai sémái alapvetően... szakrális nyelvhasználati formák szekularizált (ám nem mindenképpen profán!) változatai, s így már minden kultikus intenciót megelőzően eleve kultikus jellegűek, ennyiben tehát az irodalom(kritika) nyelve már önmagában kultikusnak minősíthető.”⁷¹⁷

Bár azt hiszem, mindkét utóbb idézett szerző alábecsüli az irodalomról való beszélés nyelvi lehetőségeit és tényleges sokhangúságát, s egy pillanatra mintha eltekintenének attól, hogy a „kultikus” mást és mást jelenthet különféle szituációkban, mégis nagyon érdekes, ahogyan rámutatnak a kultikus beszédmód folytonosságára és erejére. Pánkultikus álláspontjuk Northrop Frye tételére emlékeztet, mintegy kiegészítő párja annak. Mint ismeretes, Frye számos művében kifejtette, hogy alapvető nyelvi-formai *folytonosságot* lát a Biblia és a nyugat-európai irodalmak közt, ezek úgy viszonyulnak egymáshoz, mint mikrokozmosz a makrokozmoszhoz: a biblikus (s kisebb részben a görög) mitológia máig befolyásolja, alakítja, rendszerezi az irodalom alkotásait.⁷¹⁸ A pánkultikus álláspont valami hasonlót állít az irodalomról való beszédről. Az vitathatatlan, hogy az egykori szakrális nyelvi készletek leszármazottjának látott kultikus beszédmód kultúránk leghatékonyabb nyelvi készleteinek egyike, s hatékonyságát éppen folytonosságának köszönheti. Amit azonban ma kultikus szótárnak tartunk, történeti képződmény, s eredetére nézve heterogénnek bizonyul, ha a Peter Burke által kezdeményezett antropologizáló kutatási iránynak, a nyelv társadalomtörténetének a perspektívájából nézzük.⁷¹⁹ Tóth Orsolya egy tanulmánya például kimutatta, hogy amikor Toldy Ferenc szövegeiben arról olvasunk, hogy valamely költő rendelkezett a jövőbe látás képességével, hogy hatása „villanyfolyamként” terjedt szét a nemzetben, s két nagy ember közt „titokszerű kölcsönhatás” állt fenn, akkor az irodalomtörténész szerző „olyan nyelvet beszél, amely legitim módon része a korabeli tudományos diszkurzusnak”,⁷²⁰ e „nyelv” nem egykori szakrális készletekből, hanem az orvos- és természettudományos szaknyelvből származik, bár mi, mai olvasói, hajlamosak volnánk kultikus kijelentéseket látni bennük, mivel e tudományos nyelv és a bázisát adó elméletek számunkra már ismeretlenek vagy nem tudományosak.

A kultusz kutatás furcsa utat járt be két évtized alatt: első szövegeiben alapvető fontosságú volt a kultikus beállítottságnak és nyelvhasználatnak, illetve ellenfogalmának, a „kritikai”-nak éles,

⁷¹⁶ Uo. 15.

⁷¹⁷ MILBACHER Róbert: *Egy sikeres kísérlet tanulságairól és várható következményeiről. Margócsy István: Petőfi Sándor. Kísérlet. Jelenkor, 2000/12, 1262.*

⁷¹⁸ Lásd például: Northrop FRYE: *Az Ige hatalma*. Bp., Európa, 1997. 8., 10.

⁷¹⁹ Peter BURKE: *Introduction*. In: Peter BURKE–Roy PORTER (ed.) *The Social History of Language*. Cambridge University Press, 1987. 1–20.

⁷²⁰ TÓTH Orsolya: „Titokszerű kölcsönhatás”. Toldy, Vörösmarty és a magnetizmus. In: TAKÁTS József (szerk.) *Vörösmarty és a romantika*. Pécs, 2001. 136.

általában hierarchikus megkülönböztetése – az analogikus modell mellett a „kritikai” mint ellenfogalom jelöli ki mindmáig a kultuszkutatás perspektíváját –, amelyhez az a remény vagy akarat is társult, hogy az irodalomról való beszéd (de legalábbis az erről folyó szakszerű beszéd) maga mögött hagyhatja kultikus szakaszát, s kritikaivá, azaz racionálissá, tárgyyszerűvé, ellenőrizhetővé válik. Az utóbbi években viszont inkább a kultikusság kiiktathatatlanságáról beszélnek a kutatók. Ugyanakkor a kultikus–kritikai fogalompár maradt, csak jelentősége csökkent. Már említett, *Antropológia és irodalomtörténet-írás* című tanulmányomban röviden bíráltam e fogalompárnak a kultuszkutatásbeli értelmét, most inkább azt vizsgálom meg, milyen kulturális logika működhetett e fogalompár bevezetésekor. Az iménti Frye-bekezdés felől nézve például az irodalomról szóló (szakszerű) beszéd remélt kritikaivá válása a folytonosság megszakítását jelentette volna, pontosabban, ha Frye-nak igaza van, akkor egyben az irodalomértelmezésnek az irodalom folytonosságától való elszakítását is. Lehetséges, hogy úgy is le lehetne írni – luhmannianus módon – a kultuszkutatás „kritikai” vállalkozását, mint egy társadalmi részrendszer differenciálódásának (a szomszédos részrendszerektől való eltávolodásának) egy szakaszát.

Ahhoz, hogy másfelől is láthassuk a kultikus–kritikai fogalompárt, érdemes talán egy pillanatra elidőzni a szekularizáció kategóriájánál, amely – mint láthattuk – döntő fontosságú fogalma a „kultikus” legelterjedtebb meghatározásának. A szekularizáció legelemibb szinten az időfelfogás változásfolyamatát jelenti: míg valaha az emberek olyan világban éltek, amelyben megkülönböztették a szekuláris (evilági, mindennapi) és spirituális időt (az örökkévalóság idejét), s úgy vélték, hogy egyes társadalmi gyakorlatok (beleértve a nyelvhasználatot is) és intézmények kötődnek az örökkévalóság idejéhez, míg mások lényegében szekulárisak, addig a modernitás társadalmi (egyre inkább) már csak egyféle, homogén, lineárisan előrehaladó, szimultán, szekuláris időben élnek. Charles Taylor szekularizációról szóló tanulmányában az előbbi társadalmakat hierarchikus, közvetett hozzáférésű társadalmaknak nevezi, míg az utóbbiakat horizontális, közvetlen hozzáférésűeknek. E különbségtétel arra vonatkozik, hogy az előbbieken az egyes ember közvetítő intézményeken keresztül kapcsolódott nagy egészekhez (például egyházközségén keresztül egyházához, a misén vagy a papnak mint közvetítőnek történő gyónáson keresztül az Istenhez), míg az utóbbiakban úgy gondoljuk, hogy az egyén közvetlenül, közvetítő intézmények nélkül állhat kapcsolatban e nagy egészekkel (például állampolgárként az állammal). „A modernitás egyebek között társadalmi képzeletünket is forradalmasította: a közvetítés e formáit a perifériára száműzte és elterjesztette a közvetlen hozzáférés képzeit” – írja Taylor.⁷²¹ Különbségtételei felől nézve a kultikus–kritikai fogalompárt, azt mondhatjuk, hogy a kultusz egy hierarchikusan elképzelt világ közvetítő intézményének látszik, amely a magasabb rendű időhöz tartozik, beékelődve a szekuláris időbe, a „kritikai” törekvésben pedig szekularizáció kulturális logikája működik, amely homogénné tenné az időt, horizontálissá a társadalmat, s a kultuszt mint közvetítő intézményt a perifériára száműzné.

A kultuszok eszerint – struktúrájukban hasonlóan, mint a „lieu de mémoire”-ok Pierre Nora híres írásában, amelyre még visszatérek – a nem modern nyomai a modern társadalomban, a szakrális nyomai a nem-szakrális világban, ám nem érintetlen, hanem a modern gyakorlatok által kisajátított nyomai, amelyek ugyanakkor mégis őriznek valamit a nem-modernből, a hierarchikus világból, a szakralitásból. A kultuszkutatók közül a kultusznak ilyesfajta szemlélete, azt hiszem, Dávidházi Péter munkáit jellemezte leginkább. Az ő megfogalmazásai néha Victor Turner communities-elméletét idézik fel: „az irodalmi kultuszok történetében gyakran megfigyelhetjük, hogy felekezeti és társadalmi senki földjeként kínálnak közös szertartási alkalmat olyanok számára, akiket a társadalmi rend egyébként elkülönít egymástól”.⁷²² A rítusokat elemző Turner, aki a társadalmi kapcsolatok két alaptípusát, a társadalom strukturált, szabályozott világát, illetve a communitiesnak

⁷²¹ Charles TAYLOR: *A szekularizáció változatai*. Ford. KAPPANYOS András. 2000, 1995. május, 9.

⁷²² DÁVIDHÁZI Péter: „*Iszonyodám enmagam előtt*”. Egy írói Oidipusz-komplexum drámája. In: KALLA Zsuzsa (szerk.) *Kegyelet és irodalom. Kultusztörténeti tanulmányok*. Bp., 1997. 207.

a rítus során létrejövő, általában időleges, spontán, nem strukturált közösséget megkülönböztetve úgy jellemzi a rítusokat, hogy azokban felfüggesztődnek a társadalom szabályai, s a *communitas* feltör a struktúra résein, egyrészt felmutatva az emberi közösség szerveződésének egy utópikus lehetőségét, másrészt viszont (lezárultával) megerősítve a struktúrát.⁷²³ Dávidházi, például az iménti idézetben, hasonló *communitasként* látta a kultuszok „senki földjét”, amely időlegesen kikerül a társadalmi rend szabályai alól. Talán mondanom se kell, ez a szemlélet, dacára annak, hogy hangsúlyozza a kultusznak a struktúra fenntartásában betöltött szerepét, feszültségben áll az olyan foucault-iánus pillantással, amely társadalmi fegyelmező intézménynek látja a kultuszokat.

Bár a kritikai kultúrakutatás (*cultural studies*) elsősorban kortárs jelenségekkel foglalkozik,⁷²⁴ s nem történetiekkel, perspektívájának némely eleme érdekes lehet a kultuszkutatás számára is. Akárcsak a kulturális antropológusok, a kritikai kultúrakutatók is a kultúra tág fogalmával dolgoznak, amelyben a magaskultúra csak egy a társadalomban felismerhető kulturális rendszerek közül, méghozzá olyan rendszer, amelynek társadalmi funkciója, kiterjedése, a többi részkultúrához való viszonya nagyon sokat változott az elmúlt kétszáz évben. Mivel a kultuszkutatók többnyire magaskultúrához tartozó jelenségeket vizsgálnak, méghozzá gyakran olyan társadalmi pillanatokat, amelyekben a magaskultúra termékei nem magaskulturális térben működnek, érdemes számot vetniük ezzel a változással. Figyelemre méltó lehet az is, hogy a kritikai kultúrakutatók konfliktuózus terepnek látják a kultúrát, érdekek és életformák állandó küzdelme színterének. A kultuszkutatók leírásai ennél jóval szelídebbek. Csakhogy – mondjuk foucault-iánus nézőpontból tekintve⁷²⁵ –, például a XIX. század második felében, a kultuszok társadalmi fegyelmező intézménynek is látszhatnak, kommunikációs csatornának, amelyen keresztül a kulturális elit „megszelídíteni” és homogenizálni igyekszik (akárcsak sok más intézményen keresztül) a társadalmat. A kultuszok a társadalom világának alapvető tagolását érintik: a teret, az időt, a hatalmat, az identitást, s azt is mondhatjuk róluk, hogy kimondatlan céljuk a kultuszokba bevont egyéb társadalmi csoportok akkulturációja és egy másik kultúrával való ellátása volt (és – bár enyhébben – maradt). A kultuszkutatásnak, a kritikai kultúrakutatás felől nézve legalábbis, sokkal többet kellene foglalkoznia a hatalom kérdéseivel, a kultúra politikai jellegével. Ugyancsak nem ártana néhány feminista kérdésfelvetés befogadása sem a kultuszkutatásnak (bár tisztában vagyok vele, hogy alábbi javaslataim messze alulmaradnak bármely feminista megközelítés igényein). Elgondolkodtató, hogy többet tudunk a kultikus események tárgyairól, mint arról, milyen szerepeket szabtak ki a nők számára, s hogyan értelmezhető a férfi- és nőszerepek egymáshoz való viszonya a kultuszokban. Tudtommal arra sem irányultak eddig vizsgálódások, milyen különbségek vannak a magyar kultúrában nők és férfiak kultuszai között, s milyen a női kultuszok történeti dinamikája. Érdekes lenne tudni azt is, milyenek voltak más magyarországi etnikumok elites csoportjainak kultikus eseményei és szövegei ugyanabban az időszakban, amelynek magyar kultuszairól már sokat tudunk.

Pierre Nora *Emlékezet és történelem között* című esszéje, mely a *Les lieux de mémoire* című könyvsorozat első kötetének előszavaként jelent meg első ízben,⁷²⁶ élesen szembeállítja az

⁷²³ Victor TURNER: *Liminalitás és communitas*. In: ZENTAI Violetta (szerk.) *Politikai antropológia*. Bp., Láthatatlan Kollégium–Osiris, 1997. 51–63. E tanulmánygyűjteménynek több szövege is érintkezik a kultuszkutatás problémáival, különösen Paul CONNERTONÉ: *Megemlékezési szertartások*. Uo. 64–82.

⁷²⁴ Simon DURING: *A kritikai kultúrakutatás történetéről*. Replika, 17–18. 1995. június, 157–180.

⁷²⁵ Ezúttal a hatalom mikrofizikájáról szóló Foucault-passzusokra gondolok, például a *Felügyelet és büntetés* sokat idézett részében. E részlet jobb magyar fordítása KLANICZAY Gábortól, a műről és fordításáról szóló bírálata függelékeként: BUKSZ, 1991/1, 34. *A szexualitás történetében* is olvasható egy hosszabb eszmefuttatás a hatalom kérdéséről. Bp., Atlantisz, 1996. 94–99. Ugyanígy a már hivatkozott *Nyelv a végtelenhez* című válogatásban is: *A hatalom mikrofizikája. I. m.*, 307–330.

⁷²⁶ Aetas, 1999/3, 142–157. Lásd továbbá K. HORVÁTH Zsolt ismertetését Nora vállalkozásának fogadtatásáról: *Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látképe*. Uo. 132–141. Kiváló ismertetésével egy ponton nem értek egyet: én egyáltalán nem látom Nora koncepcióját a posztmodern gondolkodáshoz hasonlóan.

emlékezet és a történelem(írás) fogalmát. Az előbbi közösséghez kötődnek, spontánul időszerűsítőnek nevezi, amely a jelent öntudatlanul egybemossa az ősök idejével, míg az utóbbi mindenkire és senkire sem tartozó, reflektív, elemző és kritikai szellemű áthatott. „A történelem középpontjában egy, a spontán emlékezetet romboló, kritikus szellem dolgozik” – írja. Nem kétséges, hogy Nora felől nézve a kultikus–kritikai fogalompár utóbbi tagja a történelemhez tartozik: romboló szellem – a kultusztörténet-írásról szóló historiográfiai tanulmány pedig még inkább az. A kultuszok viszont „lieu de mémoire”-ok: annyiban különböznek az emlékezettől (röviden összefoglalva), hogy akaratlagosak, s nem egy emlékeztársadalom jelenségei, hanem szakrális „helyek” egy nem szakrális világban, szertartások egy szertartások nélküli társadalomban. Az „emlékezet helyei” köztes pozíciót foglalnak el az így felfogott emlékezet és történelem között – akár csak a kultuszok. Nora kutatási javaslatához csatlakozva azt mondhatjuk, hogy a kultuszok részei egy nagyobb halmaznak, egy-egy közösség „lieu de mémoire”-jai rendszertelen rendszerűek, vizsgálhatók tehát e nagyobb halmaz egészéhez és más részeihez viszonyítva is.

A kultuszkutatók számára különösen érdekes lehet Nora írásának azon állítása, miszerint volt egy időszaka a francia társadalomnak, amikor a történelem(írás) még nem „romboló szellemként” működött benne, hanem a nemzet mint emlékezetközösség egyik létrehozójaként. Ez az időszak – Nora szerint 1827 és 1933 között – nagyjából megfelel annak a periódusnak, amelyre a magyar irodalom történetében a kultuszkutatás figyelme kiterjed. Magyarországon a Hofer Tamás és munkatársai által rendezett „Magyarok Kelet és Nyugat között” című néprajzi múzeumbeli 1994-es kiállítást ihlette meg Nora koncepciója és grandiózus kötetei; a kiállításhoz kapcsolódó kutatások eredményei önálló tanulmánykötetben is megjelentek.⁷²⁷ Hofer szerint a kiállítás úgy akarta bemutatni a magyar nemzeti jelképtár különféle elemeit, hogy láthatóvá válják a kisajátítások játéka, hogy e jelképek – mondjuk Attila hun király alakja vagy a kopjafa – nem rendelkeznek stabil jelentéssel és használati szabályokkal, hanem a megújuló – politikai, kereskedelmi vagy használati tárgyakon történő – kisajátítások során folytonosan elmozdulnak, használat- és jelentésváltozatokat hoznak létre, más és más területeket kapcsolva be a jelentésképzésbe.⁷²⁸ Ha meg akarjuk mondani, hogy a nemzeti jelképtár valamely eleme mit jelent, használatának, kisajátításainak történetére kell rámutatnunk. Hofer elgondolása tehát egyrészt az egyes jelképek állandó elmozdulásaira hívja fel a figyelmünket, másrészt arra, hogy a jelképek összessége rendszerszerű, bár folytonosan bővülő–szűkülő–változó halmaz.

Bizonyára sok irodalmi kultusz része – vagy valaha része volt – ennek az elképzelt (s a társadalom különféle generációi, csoportjai által nyilvánvalóan másként és másként elképzelt) nemzeti jelképtárnak, más kultuszok viszont nem. Az irodalmi kultuszok gyakorta használják mint rendelkezésre álló készletet e nemzeti jelképtárat. A Petőfi-kultusznak bizonyára azért nagyobbak a társadalmi esélyei, mint mondjuk Juhász Gyula kultuszának, mert jónéhány nemzeti jelkép nagyon erősen kötődik Petőfi alakjához. Minden okuk megvan tehát a kultuszkutatóknak arra, hogy alaposan megvizsgálják az általuk kutatott egyedi jelenségek kapcsolódási módjait ezen elképzelt nemzeti jelképtárhoz, s ugyanilyen inspiratív lehet számukra Hofer kiállítási módszere is, amely kisajátítások játékaiként mutatta be a jelképeket. Érdekes volna feltenni azt a kérdést is, rendszerszerű-e (vagy rendszerszerű volt-e) az irodalmi kultuszok halmaza? Ismereteim szerint mindeddig egyedül Tverdota György már többször hivatkozott könyvének panteonizáció-alféjezete próbált e kérdésre választ adni. A részletesebb válaszhoz összehasonlító vizsgálatokra volna szükség, s bár különös módon ilyenekkel a kultuszkutatásban eddig nem nagyon találkozhattunk, gondolom, előbb–utóbb elérkezik ennek az ideje is.

Nem hinném, hogy arra kellene törekednünk, hogy a fenti bekezdésekben tárgyalt különféle elméleti javaslatokat és szótárakat szintézisben egyesítsük; ez nem is volna lehetséges. Nora koncepciója például nem érzékeny a hatalom kérdésére, mások viszont hangsúlyozzák, hogy a

⁷²⁷ HOFER Tamás (szerk.) *Magyarok Kelet és Nyugat között*. Néprajzi Értesítő, 1995.

⁷²⁸ HOFER Tamás: *Kiállíthatók-e a magyar „emlékezet helyei”? BUKSZ, 1994/4, 465–470.*

megemlékezési szertartásokban a résztvevők között gyakran egyenlőtlenül oszlik el a hatalom. Bernard Lepetit-nek az 1960-as, 70-es évek francia történetírására tett megállapítása Foucault elemzéseire valószínűleg éppúgy igaz, mint például a mentalitástörténetre: nem vették komolyan a történelem szereplőit. A mikrotörténet-írás viszont éppen a szereplők stratégiái iránt érdeklődik. Turner communitas-tézise felől nézve a kultuszok az emberi kapcsolatok időleges-utópikus formájának tűnhetnek, a kritikai kultúrakutatás látószögéből társadalmi fegyelmező intézményeknek. E különböző megközelítésmódok tehát nem összeegyeztethetők. Inkább eltérő tudományos perspektíváknak érdemes tekinteni őket, amelyek mást és mást „látnak” ugyanazon anyagot vizsgálva, s amelyekkel ki tudjuk egészíteni irodalomtörténeti, kultuszkutatói gyakorlatunkat.

Tapodi Zsuzsa (București)
**Egy huszadik századi szerkesztő-kritikus utóéletének alakulása a kultusz,
autorizáció és kisajátítás koordinátái között⁷²⁹**

Gaál Gábor (1891. Budapest–1954. Kolozsvár) a romániai magyar irodalom történetébe a Korunk című folyóirat 1928–1940 közötti főszerkesztőjeként, 1946-tól az Utunk alapító főszerkesztőjeként, kritikusként és az irodalomtörténet professzoraként írta be nevét. Latin–magyar szakos egyetemi hallgató korában kerül ki az első világháború olaszországi hadszínterére, hároméves front- és az azt követő kiképzői szolgálat után a Tanácsköztársaság idején Lukács György munkatársaként a tankönyvszerkesztő bizottságban és színházi referensként dolgozik. 1921-ben Bécsbe menekül, ott Hatvani Lajos köréhez tartozik. Publicista, dramaturg, megpróbál Pestre visszatérni, majd a letartóztatás elől 1926 őszén Kolozsvárra emigrál. Az ő szerkesztői koncepciójának megfelelően válik a Dienes László által alapított Korunk következetesen marxistává. Kritikáiban, tanulmányaiban olyan sokáig ható kulesfogalmakat definiál, mint: *valóságirodalom, romániaiság, tiszta osztályvonal irodalma*.

Ha a két világháború közötti periódusban Gaál hatalomhoz való viszonya az ingamozgásnak megfelelően változik (hatalmon kívüliség, rövid ideig vezető pozíció, majd pedig az emigráns-lét kiszolgáltatottsága), a helyzet hasonlóan alakul a második világháború után is (a különbség csupán annyi, hogy a csúcson most egy kicsit hosszabb ideig áll, és hogy a folyamatok, viszonyok kevésbé nyíltak, kétértelműségük miatt kiismerhetetlenebbek). Előbb számkivetett hadifogoly Ausztriában, itthon nagyhatalmú irodalmi kanonizátor, akadémikus, napiparancsokat osztogató kultúrpolitikus, élete végén viszont kizárják a kommunista pártból, a börtön réme fenyegeti, volt tanítványai egy része felsorakozik támadói közé.

Gaál halála után a kommunista hatalom igyekezett életművét agyonhallgatni, hiszen így nem kellett szembenéznie azzal a kellemetlen ténnyel, hogy tévedett korábbi ítéletében. A volt tanítványok viszont Gaál és a Korunk hagyományának diszkreditálásában jogosan érezve a magyarság egészét fenyegető veszélyt (ha ugyanis nem hivatkozhatnak legitim baloldali szellemi előzményre, el kell fogadniuk a román nacionalizmus vádjait, amely a „horthysta”, „fasiszta” jelzőkkel illette a nemzetiség egészét) 1956-ban síkra szálltak a szerkesztő-kritikus post mortem rehabilitációért.⁷³⁰ Ez meg is történt, sőt – fáradozásuk eredményeképpen – Gaál Gábor belépett a közelmúlt kötelezően követendő klasszikusainak sorába.

Gaál Gábor hivatalos kultuszának tárgyasult elemei nemcsak a síremléke, melyet Kós Károly tervezett a házsongárdi temetőbe, emléktábla volt lakóháza falán vagy a róla elnevezett kolozsvári utca, hanem kiváltképpen az életéről és művéről szóló szövegek. Elsősorban a tankönyvek textusai. Az 1979-ben szerkesztett, majd 1990-ben átdolgozott *Romániai magyar irodalom* tankönyv húszoldalas általános bevezetőjéből négy oldalt szentel a Korunk és Gaál méltatásának és egy külön, 10 oldal terjedelmű fejezetben foglalkozik a Korunk „valóságirodalmá”-val.⁷³¹ Az 1993-ban kiadott tankönyv általános bevezetője három oldalt szentel a témának, majd a második világháború

⁷²⁹ A tanulmány módosított változata *A sors mint jelkép. A Gaál Gábor utóélet kultikus vonulata* című dolgozatnak, amely a kolozsvári Helikon 1999/19-es számában jelent meg, s melynek gondolatmenete nagyjából megegyezik a 2000 júniusában megvédett doktori disszertációm második fejezetében olvashatóval.

⁷³⁰ Lásd: TÓTH Sándor: *Dicsőséges kudarcaink a diktatúra korszakából. Gaál Gábor sorsa és utóélete Romániában. 1946–1954*. Balassi. Bp., 1997. III. fejezet 60–69.

⁷³¹ DÁVID Gyula–LÁNG Gusztáv–NAGY Pál: *Magyar irodalom. Tankönyv a X. osztály számára*. (A romániai magyar irodalomról szóló idézett részek szerzője Dávid Gyula.) Editura Didactică și Pedagogică, București 1990.

utáni időszakot taglaló rész egy passzusában foglalkozik Gaál sorsával: „Az 1948-ban megkezdődött párttisztogatás a kommunista írók sorait sem kíméli: ekkor indul hajsza Gaál Gábor és Nagy István ellen, s alkalmaznak megtorlást mindenkivel szemben, aki »a párt irányvonalától eltér.«”⁷³² Kánonalakító jelentőséggel bír továbbá Tóth Sándor fent idézett könyve mellett⁷³³ a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* 1991-es kiadású II. kötete, melynek Gaálra vonatkozó hét oldal terjedelmű szócikkét szintén Tóth Sándor írta.

A hatalmat kiszolgáló, majd annak áldozatává váló egyén a közép-kelet-európai térségben – a totalitárius hatalom kiépülésének logikájából adódóan – századunk derekán meglehetősen gyakori típus. Föltevésem szerint Gaál Gábor személyes sorsa közeli munkatársaiban – akik a vele való foglalkozás során virtuális közösséggé kovácsolódtak – életművének kultikus megközelítését generálta. Dávidházi Péter „*Isten másodszülöttje.*” *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza* című könyvében így jellemzi a kultusz megnyilvánulási formáit: „A kultusz mint *beállítódás* bizonyos szellemi vagy anyagi értékek rajongó, mértéket nem ismerő, mindenek fölötti tisztelete, tehát teljes és feltétlen odaadás, mely imádata tárgyát minden szóba jöhető vád alól eleve felmenti, *mint szokásrend* szentnek tekintett helyek fölkereséséből, ereklyék gyűjtéséből, szövegek áhítatos gondozásából, szent idők megünnepléséből, szertartásokon való részvételből és életszabályozó előírások betartásának igyekezetéből áll, *mint nyelvhasználat* pedig túlnyomórészt olyan (magasztaló) kijelentésekben ölt testet, melyeket sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, mert részletes tapasztalati ellenőrzésükre nincs mód.”⁷³⁴

A kultikus magatartásnak a kritikai vagy tudományos feldolgozással való szembesítésekor – bár ezek nem zárják ki egymást – kitűnik, hogy a kultikus megközelítés a legspontánabb, legkevésbé tudatos, leginkább kapcsolódik a reflektálatlan befogadási módokhoz, érzelmi állásfoglalásokhoz, a szerző sorsa fölötti meditációhoz. A kutatás szükségszerűen valamilyen módszerhez kötődik, meghatározza szempontjait, definiálja előfeltevéseit, majd megkísérli igazolni őket. A kritika pedig egy adott korszak normarendszerét szembesíti a tárgyává tett szellemi teljesítménnyel. Ezzel szemben: „A kultusz alanyai a szimpátia és az antipátia, a zsugorítás és az óriásira növelés hajlamainak engedelmessé, a bizonyítás kényszerét eleve félretéve nyilatkoznak meg, ítélik meg a kultusz tárgyát képező személyről és életműről, illetve azokról a személyekről, akiket a kultikus történet és teljesítmény mellékszereplőinek tartanak” – írja Tverdota György.⁷³⁵ A szerző a kultikus szemlélet hatását abban látja, hogy amennyiben létrejön, a legmesszebbmenőkig meghatározza egy adott életmű recepciójának irányát. „A kultikus gondolkodás szilárd keretet teremt a kritikai észjárás és a tudományos gyakorlat számára, s ezek a medrek annál hatékonyabban terelik a módszeres és verifikáló természetű recepciós folyamatot, mert észrevétlenek, illetve banálisan magától értetődőeknek számítanak, és így kanalizáló szerepük nehezen felismerhető. A kritikai és a tudományos fogadtatás érzelmi kísérőjelenségei, melléktermékei gyanánt tűnnek föl.”⁷³⁶

1. A kultikus gyakorlatban a műben megjelenő én és a biológiai én egybeesik. Az utóbbi sorsviszontagságai értékelően rávetítődnek a műre. Gaál Gábor „tragédiájában” a volt munkatársakból, tanítványokból, eszmetársakból álló közösség – amely művének kanonizálásában döntő szerepet játszott – saját sorsának egy lehetséges kifejtését látta, ezért lelkiismeret-furdalásból (hogy esetleg maguk is szerepet játszottak a támadásokban, vagy mert nem próbáltak segíteni, vagy

⁷³² BARA Katalin–Cs. GYÍMESI Éva–CSUTAK Judit–DÁVID Gyula–LÁZOK János: *Magyar irodalom. Tankönyv a XII. osztály számára*. Editura Didactică și Pedagogică. București. 1993. 27. (Szerző: Dávid Gyula.)

⁷³³ TÓTH Sándor: *Dicsőséges kudarcaink*. Lásd az 1. jegyzetet.

⁷³⁴ „*Isten másodszülöttje.*” *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Gondolat. Bp., 1989. 5.

⁷³⁵ *A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése*. Pannonica. Bp., 1998. 9.

⁷³⁶ TVERDOTA György: *i. m.*, 10.

annak fölismerése nyomán, hogy ugyanarra a sorsra juthattak volna, de átvészelték) a mű érdemeinek túlhangsúlyozásával kompenzált. Tették ezt az igazságtalannak érzett meghurcolást és elhallgattatást ellensúlyozni kívánó hevülettel. A „föltámasztás” eme lélektani mozgója jól kiolvasható az 1964-ben, a halál tizedik évfordulója alkalmából keletkezett szövegekből. Fábry Zoltán az emlékezések sorozatát beharangozó cikkében ezt írja: „Kettőnk együtt emlegetnek, és én ilyenkor szorongva arra gondolok: méltó vagyok-e erre a társításra? És a szorongó gondolat továbbgyűrűzik: mi lenne belőlem, ki, mi lennék az irodalmi köztudatban, ha meghaltam volna, mint Gaál Gábor, és nem adhattam volna ki 1954 óta (ez halálának éve) azt a hat könyvet, melyek a figyelmet felém fordították?! Érdemeltje voltam-e, vagyok-e a megmaradásnak, nem az ő helyét foglalom-e le, melyet ő azóta minden bizonnyal jobban és méltóbban tudott volna betölteni?”

A korai halál tragikumának átélése mellett azonban e magatartás motiválójaként ott az utókor hálátlanságának érzése és a megbocsáthatatlannak tartott elfeledés veszélyének fenyegetése is. „Halála után csak úgy visszhangzott a neve. Erdélyben nem volt nap és lap, nem akadt újság és folyóirat, melyben ne lett volna utalás Gaál Gábor életművére, örökére. Élő jelen volt, buzdító és örökös zászló: példa, fogalom és summa. Aztán egyszerre – mint egy karmester intésére – csend lett körülötte. (...) Ez az érthetetlen, megfoghatatlan csend adja most kezünkbe a tollat: a Gaál Gábor körüli hallgatást meg kell törni, a kritikust és publicistát fel kell támasztani, meg kell szólaltatni.”⁷³⁷ A stílus pátozát az igazságszolgáltatás igénye magyarázza, a karmesterre való hivatkozással – egy hasonlat erejéig – Fábry a méltánytalannak érzett agyonhallgatás lehetséges felelőseire is utal. A „föltámasztás” kifejezés a krisztusi szenvedéstörténetre utal, a kultusz és a halálkultusz összefüggésére.

2. A magasztaló kijelentések azonban nemcsak a kultikus nyelvhasználat velejárói, hanem egyben a „nagy klasszikus” kánonbeli pozíciójának kijelölésére is szolgálnak: „Példaként emlegetjük, mintává avatjuk, de hogyan lehessen példa és minta, amikor nincsen kézbevehető, olvasható példatára?! (...) A mondottak után a feladat önmagától adódik: a példakép példatárát sürgősen össze kell állítani. (...) Élővé, ma is ható mintává avatni: kiadóknak való nagy és aktuális feladat.”⁷³⁸ Az évfordulós emlékezések sorozatát beharangozó szerkesztőségi szöveg hasonló törekvést tükröz: kijelölni a mű helyét a kánonban. „A Kortárs szerkesztősége szeretné ezt az alkalmat felhasználni, hogy e kivételes jelentőségű életmű – oly hosszú hallgatás után – végre méltó elismerését megkapja. (...) Hisszük, hogy Gaál Gábor helye – világméreteken is – a marxista esztétika klasszikusai között van.”⁷³⁹

(A volt munkatársak, tanítványok fáradozásának végül is engedő hatalom a kicsikart kanonizálást arra használta, hogy – az áldozatvállaló illegalista mítoszába illesztve – a saját legitimitását erősítő példaképpé avassa a már korábban kényszerűen rehabilitált szerkesztőt, és kisajátítsa az életmű számára használható részét.)⁷⁴⁰

3. A kultikus fölmagasztalás másik jelensége – a halálban való megdicsőülés fölmutatása – szintén az igazságtétel vágyával magyarázható. Tordai Zádor *Emlékezés és apológia* című tanulmánya már bevezetőjével példázza a címben is megjelölt szerzői szándékot: „Az ember utolsó cselekedete a halál. Mert nem igaz, hogy csak elszenvedjük. Éljük, jóval előbb, mintsem belépne jelenünkbe, s ha már belépett, akkor ezzel életünk formája lett, amelyet mi valósítunk meg éppúgy, mint létünk bármelyik jelentős fordulatát. (...) A halál csak akkor pusztá történés, ha a tudatnak villanásnyi ideje sincs, ha az érzésnek sejtésnyi felbukkanása sem lehetséges. (...) Egy szívroham nem véletlen, hogy bekövetkezik, és az sem, mikor. Mi az, amit az ember már nem bír el? Mi az, amit már nem tud elviselni? És mi történik aztán, addig, amíg a test betegen fekszik – és mikor, miért jön el a végső

⁷³⁷ FÁBRY Zoltán: *Gaál Gábor*. Kortárs. 1964/2. 296.

⁷³⁸ FÁBRY i. m., 297.

⁷³⁹ Kortárs. 1964/2. 297.

⁷⁴⁰ Lásd Lucian BOIA: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Kriterion. Bukarest. 1999. 285.

roham? A Korunk szerkesztőjének küzdelme heroikus volt: nagyon egyenlőtlen erők álltak egymással szemben. A valóban tragikust az teszi, hogy a szálak oldhatatlan csomóvá bogozódtak, csak egy megoldást hagyva. A halált.”⁷⁴¹ Az emlékező árnyaltan láttatja a megidézett hős helyzetét, a felelősséget a történelemért sem hárítja csupán a Gaált támadókra, hanem érzékelteti a szenvedő alany szerepét saját sorsának alakulásában. Gaál ürügyén az önmegértésért folytatott küzdelem, az emberi létezés törvényszerűségeinek föltárása is erőteljes hangsúlyt kap a szövegben. A gondolatmenet így folytatódik: „Mert nem idegen erők gubancolják össze a szálakat, hanem olyanok, amelyekhez közünk van, amelyeket magunk idéztünk fel. Nem a külső világ áll szemben az emberrel, hanem az emberekkel való küzdelmében is önmagával vívódik. Ezért nem lehet a csomót feloldani. Ha Gaál Gábor halálának történetét tragikusnak mondom, ilyen értelemben teszem.”⁷⁴²

Tóth Sándor Gaál Gábor síremléke kapcsán az azt megalkotó Kós Károly főhajtásáról ír, mely „...már a befejezett Gaál-pályának, a negyvenes–ötvenes évek mártíriumát is magába foglaló egész életnek szól.”⁷⁴³ A személyes tragédia: pártból történt kizárás, betegség, halál tehát átminősül a kultikus nyelvhasználatban értünk történt áldozatvállalássá, megváltó mártíriummá.

A személyes sors példázat-jellegét tekintette irodalmi műben megörökítendőnek, drámába illőnek a volt tanítvány, Székely János is.⁷⁴⁴ *Találkozások Gaál Gáborral* című esszéjében azonban világosan disztingvál, amikor elismeri ugyan, hogy „egyike volt a legjelentékenyebb emberi lényeknek, akiket valaha láttam,” ugyanakkor a jövő ítéletére bízta, hogy „mennyire értékes a műve, mennyire maradandó hatású egykori tevékenysége.”⁷⁴⁵

4. A halálkultusszal összefüggésben, a halál módjában a megdicsőítést, az alkotónak áldozattá avatását szolgáló mechanizmusok szinte automatikusan kitermelik a bűnbakkeresést. Bűnbakként a szélesebb értelmezői közösség a *Valóság és irodalom* című, 1950-ben megjelent Gaál-kötet kritikáit: Csehi Gyulát, Sőni Pált és Robotos Imrét marasztalta el. Anavi Ádám 1957-es *Kirakat és koporsószeget* című verse vélhetőleg közülük utal vagy a volt főszerkesztő Robotosra, vagy a Gaál mellett politruk szerepet betöltő, később szintén félreállított Csehre:

„És hirtelen rágondolok valakire.
Merre fontoskodol, te!
Te éveken át fő-főcsalhatatlan!
Az Ő homloka köré a szép szót, virágot
és a kirakatokat
most lelkesedve te főrendezed –
de akkor,
akkor mért döftél bele
mért döftél bele koporsószeget?!”⁷⁴⁶

A romániai magyar irodalom történetét tárgyaló kézikönyv szerzői szintén felelőssé teszik a (meg nem nevezett) bírálókat a kritikus sorsában bekövetkezett tragikus fordulatért. „A dogmatikus

⁷⁴¹ TORDAI Zádor: *Emlékezés és apológia*. 1969. In: *Legyünk realisták! Esszék, tanulmányok*. Magvető. Bp., 1977. 101.

⁷⁴² TORDAI Zádor: *i. m.*, 102.

⁷⁴³ *Dicsőséges kudarcaink*. 207.

⁷⁴⁴ SZÉKELY János: *Irgalmas hazugság*. 1979.

⁷⁴⁵ SZÉKELY János: *Találkozások Gaál Gáborral*. A Hét. 1981. március 6. és *A mítosz értelme*. Kriterion. Bukarest. 1985. 27.

⁷⁴⁶ ANAVI Ádám: *Kirakat és koporsószeget*. Korunk. 1971/3.

türelmetlenség Gaál Gábort sem kíméli: hamis érvekkel »leleplezik« irodalmi tevékenységét is, s ez a rágalomhadjárat hozzájárul betegségéhez, majd korai halálához.”¹⁸

Balogh Edgár önéletírásában a támadássorozat megrendelőjeként Iosif Bogdant nevezi meg. „A támadást személyesen maga Iosif Bogdan indította el, s egyre élesedő éllel követte őt Sőni Pál a Romániai Magyar Szóban, Csehi Gyula az Utunkban, majd – most már »antimarxista« jelzővel operálva – Robotos Imre, a kolozsvári *Irodalmi Almanach* hasábjain megjelent támadó írásával. A sajtókampány ugyan önbíráló védekezésre készítette Gaál Gábort, de volt elmarasztaló szava a kritikusaival szemben is, nem volt tehát meglepetés, hogy visszautasították kizárásának megfellebbezését. A pártvezetőség és a közénk furakodó ék, a Bogdán csoport, újra győzelmet könyvelhetett el. (Csak évek múlva került sor a manipulált kritikusok mea culpájára, ekkor már mindhárman bevallották, hogy cikkeik »megrendelt írások« voltak, Gaál azonban már nem volt az élők sorában.)”⁷⁴⁷

Meg nem nevezve, szintén e „csoportra” utal a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* második kötetének Tóth Sándor által szerkesztett Gaál Gábor-szócikke is: „A kulturális élet egyes szektás, dogmatikus intézői már 1946-tól gyanakvással követték tevékenységét. 1948-tól nyíltan támadták, opportunizmussal, hegelianizmussal vádolták (...). *Valóság és irodalom* című kötete ürügyén 1950 márciusától sajtókampány folyt ellene. 1950 májusában kizárták a pártból, fellebbezését 1952 nyarán végleg elutasították. Sem áldozatokkal megpecsételt több évtizedes hűsége a kommunizmus ügye iránt, sem az egyre abszurdabb követelményeknek tett sokszor kétségbeesett engedményei nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy életművét és személyét megkíméljék a méltatlan zaklatásoktól és támadásoktól. A szellemi éghajlat kedvezőbbre fordulását viszont – ami alkotói pályája betetőződését tette volna lehetővé – már nem érthette meg. 1952 nyarán tragikus körülmények közt bekövetkezett szívinfarktusa kétévi munkaképtelenséggel járó betegség után halálát okozta, s befejezetlen életművet hagyott maga után.”⁷⁴⁸

Gáll Ernő személyes ismerősi, régi korunkos, közvetlen munkatársi és lakótársi minőségében kompetens módon nyilatkozhat: „...1949-ben társszerkesztőnek kerültem mellé a laphoz. (...) beosztásom ily módon furcsa folytatása volt a háború előtt kialakult kezdeti együttműködésnek, amely most úgy lépett egy összehasonlíthatatlanul magasabb, igényesebb szakaszba, hogy közben előbbi fázisából nem sokat menthetett át. Kényes és hálátlan szerepköröm – szerencsére – nem távolított el tőle. A »politruk« és a »csapattiszt« kapcsolata jó és bizalmi természetű maradt, amit az a véletlen körülmény is alátámasztott, hogy ezekben az években egy fedél alatt laktam vele.”⁷⁴⁹ Ennek ellenére a személyes vallomást, kitárulkozást megengedő közeli baráti viszony – úgy tűnik – mégsem alakult ki közöttük. Talán a korszellem sem kedvezett a meghitt emberi kapcsolatoknak. Ez indokolja az emlékezésben a feltételes módot. „Igaz, részben már túl volt azon a Canossajáráson, amelyet a *Valóság és irodalom* című kötete miatt kellett végigszenvednie, de a hajsza és az igazságtalan verdiktumok bánthatták–emészthették.”⁷⁵⁰

Saját szerepét sem szépítve, Gáll Ernő a korszak megszállottságot segítő atmoszféráját tekinti a támadások fő okának: „A közelmúltban átlapoztam az *Utunk* 1949–1952-es évfolyamait, és így módomban állt együttműködésünk e kötetekbe foglalt termékeivel szembesülni. A lapot ezekben az években változatlanul Gaál Gábor neve jelezte, de az eszmei eligazítás, a számonkérés pretenciójával fellépő, nagy fajsúllyal jelenlévő cikkek, tanulmányok többnyire az én ügyködésem

18 KÁNTOR Lajos–LÁNG Gusztáv: *Romániai magyar irodalom. 1944–1970*. Kriterion. Bukarest. 1973. 33.

⁷⁴⁷ BALOGH Edgár: *Férfimunka. Emlékirat. 1945–1955*. Magvető. Bp., 1986. 364.

⁷⁴⁸ *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. II. köt. Kriterion. Bukarest. 1991. 17.

⁷⁴⁹ GÁLL Ernő: *Az emberség mai és holnapi megpróbáltatásai*. In: *Az ezredforduló kihívása*. Kriterion. Bukarest. 1986. 167.

⁷⁵⁰ GÁLL Ernő: *i. m.*, 168.

nyomai. Egyéni mérlegemben, mint akkori rajongó kilianizmusom megnyilvánulásai a »tartozik« rovatban szerepelnek. (Ide tartoznak egyébként azok a széljegyzetek is, amelyekkel – szerencsére csak a magam számára – a könyve nekem dedikált példányán gondolatait kísértem, s amelyek azt mutatják, hogy a bírálatok szelleme az én tudatomban sem maradt hatás nélkül.) Ezekben az időkben azonban aki elmarasztalt, az maga is előbb-utóbb elmarasztaltatott. Ügyész és vádlott szerepköre rendszerint könnyen felcserélhető volt. És nem akadt olyan buzgó bíráló, akit intoleranciában egy még buzgóbb ne lícitált volna túl.⁷⁵¹

Az a gondolat, hogy a Gaál Gábor elleni lejárató kampány tulajdonképpen a Korunk hagyományának diszkreditálását szolgálta, Gáll Ernő következő visszaemlékezésében kiegészül azzal, hogy a „per” a Lukács György elleni anyaországi hajsza honi megfelelője volt, a lehetséges politikai motiváció pedig az, hogy Gaál Gábor igen közel állt az MNSZ perbefogott vezetőihez. „Csehi Gyula, Sóni Pál és Robotos Imre bírálatai természetesen mind vehemencia, mind az érvelés színvonala tekintetében különböztek egymástól, mindhármát azonban ugyanaz a szellem fűtötte. Sztálin 70. születésnapja után vagyunk, amikor is a féktelen személyi kultusz mindent elborít, a tőle elválaszthatatlan éberkedés és harciasság pedig a paroxizmusig fokozódik.”⁷⁵² Gáll Ernő óvakodik attól, hogy bűnbakként a *Valóság* és *irodalom* kritikusaival nevezze meg, hátsó mozgatóként viszont a Balogh Edgár által minden bajok forrásának titulált, túlbuzgó Iosif Bogdan, azaz Salamon József nála is megjelenik. Csehi Gyula kapcsán említi: „...sorsa a Gaál Gáborét sajátos módon keresztezte. Mind a *Korunk*nál, mind az *Utunk*nál közeli munkatársa volt, megírta a Gaál Gábor könyvét elmarasztaló bírálatot, ezt később – önbírálat és megkövetés kíséretében – visszavonta, s végül ő is az 1952-es jobboldali elhajlás felszámolása ürügyén tovább garázdálkodó Bogdan-féle inkvizíció áldozatául esett.”⁷⁵³

Robotos Imre esetében egyféle irodalmi Oidipusz-komplexus⁷⁵⁴ is motiválhatta a kritika megírását, hiszen annak idején ő is Gaál-tanítványnak számított, s valószínűleg a volt mester tekintélyét, pozícióját kívánta magának megszerezni. Igaztalan, ideológiai kifogásokban bővelkedő „leleplező” tanulmányára később úgy emlékszik vissza, mintha ő nem az aktuális pártpolitikai elvárások megszólaltatójaként, hanem független, dogmatizmustól mentes gondolkodóként fogalmazta volna meg véleményét.⁷⁵⁵

Tóth Sándor, aki talán a legtöbbet tette volt mestere művének kanonizálásáért,⁷⁵⁶ szintén osztja a Bogdan által vezetett csoport ármánykodásának nézetét, fölillantva ugyanakkor a rendszer kritikájaként értelmezhető gondolatot is, hogy mégiscsak a totalitárius hatalom logikájából

⁷⁵¹ GÁLL Ernő: *i. m.*, 169.

⁷⁵² GÁLL Ernő: *Számvetés. Huszonhét év a Korunk szerkesztőségében*. Komp-Press. Korunk Baráti Társaság. Kolozsvár. 1995. 23.

⁷⁵³ GÁLL Ernő. *i. m.*, 25.

⁷⁵⁴ Lásd: DÁVIDHÁZI Péter: „*Iszonyodnám enmagam előtt.*” Egy írói Oidipusz-komplexus drámája. In: *Kegyelet és irodalom. Kultusztörténeti tanulmányok*. Szerk. KALLA Zsuzsa. Bp., 1997.

⁷⁵⁵ ROBOTOS Imre: *Pengeváltás*. Literátor. Nagyvárad. 1997.

⁷⁵⁶ Sajtó alá rendezte Földes Lászlóval Gaál egyetemi jegyzeteit. Részt vett a Gaál-tanítványok és munkatársak önkéntes csoportjával a Gaál-írások összegyűjtésében, a válogatott kötetek szerkesztésében. A *Válogatott írások* harmadik kötetének filozófiai jegyzeteit sajtó alá rendezte 1971-ben. Összeállította a negyedik kötetet is 1976-ban, melynek iratesomója elkallódott. (Lásd. *Dicsőséges kudarcaink* 174–175.) *Erről van szó* (1974) és *Vidéki történet* (1977) címmel közölt válogatást Gaál Gábor műveiből. 1976-ban *Korunk* antológiát állított össze Tordai Zádorral: *Szerkesztette Gaál Gábor 1929–1940*. Majd monográfiát jelentetett meg 1971-ben: *G. G. Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről* címmel, és tanulmányt közölt róla az 1980-as kiadású *Rólunk van szó* című kötetben, legutóbb pedig 1997-ben megjelentette a Gaál Gábor sorsát és utóéletét feldolgozó *Dicsőséges kudarcaink a diktatúra korából* című könyvet.

következett Gaál Gábor meghurcolása: „A pártvezetőség csalhatatlanságának dogmája elejétől végig rányomta bélyegét az 1956-os augusztusi konferenciára. (...) A brigád távozása után egy hónappal kapta meg Gaál Gábor özvegye a Központi Ellenőrző Bizottság (szeptember végére datált) dokumentumát arról, hogy Gaál Gábor post mortem a legteljesebb rehabilitációban részesült. Addigra kidolgozták a csalhatatlansági dogma e helyzetre szabott apológia-változatát is, melyben bűnbakként most is azok a megnevezhetetlen kispolgári karrieristák szerepeltek, de itt már azon »beismeréssel« kiegészítve, hogy ezeknek sikerült »megtéveszteniük« felelős beosztású kommunista tisztségviselőket is, ám amiként ama karrieristakéval, ezeknek megnevezésével is adós maradt a magyarázat.”⁷⁵⁷ Az ide csatlakozó jegyzetben pedig (a 220. oldalon) megtörténik a nevesítés: „A kispolgári karrierista kategóriában megnevezhető lett volna például az a dr. Salamon József, későbbi nevén dr. Iosif Bogdan, aki a *Korunk* és Gaál Gábor elleni kampány kidolgozásában és irányításában kulcsszerepet töltött be. Salamon-Bogdan a 70-es években bekövetkezett haláláig a központi nomenklatura középszintű tagja maradt. Pártkarrierjének nem használt, hogy Gaál Gábort végül rehabilitálni kellett, de a Gaál–*Korunk* ügyben viselt dolgaiért soha kérdőre nem vonták. Egy akkor sóhivatalnak számító szervezet, az ARLUS (Román–Szovjet Baráti Társaság) ügyvezető főtitkára volt.” A rehabilitáció szövege szerint a „felelős beosztású, megtévesztett elvtársak” csupán „megvonták bizalmukat” Gaáltól. Tóth Sándor viszont úgy vélekedik, hogy minden fenti kifejezés „perfid eufémia”, hiszen Gaál ellen „a belepusztulásig folytatták a hajszát”.⁷⁵⁸

5. A kultikus megközelítésből adódó csodáló, együttérző azonosulás az értelmezői közösség azon törekvéssel magyarázható, hogy önazonosságának folytonosságát védje. A fölidézett hősben az emlékezők saját cselekvéseik lehetséges skáláját ismerik föl. Önkritikában, a lélektani rugók föltérképezésében Gáll Ernő megy a legtovább: „Korabeli gondolataink, tetteink fundamentumát és igazolását ugyanis a marxizmus sztálinista változatában, a pártállam eszmerendszerében, a messianizmus, utópizmus és tudományosság öntelt igényével kinyilatkoztatott tantételek eme keverékében véltük megtalálni. A kozmoszt és történelmet kormányzó törvények egyedüli letéteményeseiként elutasítóak voltunk minden más felfogással szemben, s a magunk felsőbbrendűséget és kizárólagosságot képviselő tudatával igazi fundamentalistaként ítéeltünk elevenek és holtak, múlt és jelen fölött.”⁷⁵⁹

A mentő körülmények felsorakoztatásában Tóth Sándor utolsó könyve a leggazdagabb. Föltevésem szerint a kultikus megközelítést esetében az empátia és részvétel mellett az a fölismerése is erősítette, hogy – szándéka ellenére – maga is érvekkel szolgált a *Valóság és irodalom* kritikusai számára. 1946-ban ugyanis, az RKP KB agit-prop. osztálya magyar szerkesztőbizottságának tagjaként, főnöke, Salamon József utasítására a *Korunk* két évfolyamából kikereste az akkor eretneknek minősülő („burzsoá nacionalista, szocdem opportunist, liberális, népfrontos, renegát” stb.) írásokat.⁷⁶⁰ Kutatásának eredményeit viszontláthatta a lejáratozó kampányban.

A Gaál Gábor sorsát és utóéletét tárgyaló Tóth-kötet kulcskérdése: Miért, hogyan kényszerítették bele a kritikust az egyre dogmatikusabb álláspont képviselőjébe? Hatalom és neki kényszerűen engedő egyén viszonyának szociológiai feltárása kiegészül itt a folyamat bemutatásával, ahogyan a totális hatalom a maga kénye-kedve szerint értékeli – átértékeli –, torzítja a szerző szubjektumától elszakadt szövegeket. (A tanítványok, munkatársak felleltározták a hagyatékot, öncenzúrát alkalmazva törölték a tanulmányokból a hatalom szemét esetleg sértő kifejezéseket, például a „főhatalom-változás” helyett „változást”, az „anyaország” helyett „Magyarország”-ot írtak.)⁷⁶¹

⁷⁵⁷ TÓTH Sándor: *Dicsőséges kudarcaink*. 83.

⁷⁵⁸ i. m., uo.

⁷⁵⁹ *Számvetés*. 13.

⁷⁶⁰ Lásd: *Dicsőséges kudarcaink*. 41.

⁷⁶¹ Lásd: *Dicsőséges kudarcaink* V. fejezetét 81–94. Meghiúsított kísérlet Gaál válogatott írásainak kiadására.

Buzgalmuk hiábavalónak bizonyult. Az 1957-re összeállított ötven szerzői ív terjedelmű reprezentatív válogatás kiadását többszöri cenzori packázás után 1958 közepén letiltották, a szerkesztői munkálatok minden anyagát Bukarestbe szállíttatta a pártvezetőség, ahol azoknak „nyomuk veszett”. Amikor pedig 1964-ben sor került – immár bukaresti funkcionárius-szerkesztő válogatásában – az első kötet kiadására, a csonkítások helyét a szerkesztő nemhogy nem jelölte, hanem elleplezte, a zárójelbe tett három pont helyett a Gaál által gyakran használt stílusesszöveget, a három pontot alkalmazva a kihagyások érzékeltetésére.⁷⁶² Ezzel a sajátos szöveggondozási módszerrel sikerült minden olyan gondolatot kilúgozni a válogatott tanulmányokból, kritikákból, melyek nem feleltek meg a kommunista hatalom aktuális elvárásainak.

6. A kultikus megközelítést végül tehát az is fölerősítette, hogy a politikai hatalom – éppen Gaál hívei következetes nyomásának engedve – a feledésre ítélt szerző rehabilitációjára kényszerült, s ezért saját céljainak rendelve alá, kisajátította az életművet. A kisajátítás szándékára utalt a kortársak számára az, hogy az 1964-es ünnepségsorozatot beharangozó központi pártorgánus, a Román Kommunista Párt elméleti folyóirata, a *Lupta de clasă* hasábjain megjelenő értékelő tanulmány nem valamelyik Gaál-tanítvány, hanem Kallós Miklós tollából származott. A szerző pártfeladatként kapta, hogy az előre megadott szempontok alapján készítse el dolgozatát.⁷⁶³ A válogatott írások az aktualizáló szempontot követve, szintén külső szerkesztő bevonásával szelektáltak. A rehabilitációért síkraszálló közösség, ellenszegülésként, a saját Gaál-képét rajzolta át úgy, hogy a kellemetlennek érzett témáktól eltekintve, az antidogmatikus vonásokat kiemelve, az értékluralitást igyekezett meglátni és megláttatni a szövegekben.

Az általuk felvázolt Gaál-portré kevésbé sematikus, mint a pártideológiához igazított hivatalos párja, ám az elkötelezettségből fakadó pátosz⁷⁶⁴ az olvasóban – paradox módon – éppen a hatalmi kánon részévé tett torzkép legitimációjaként hatott. A hatalom manipulációinak föltárása folytán választ kaphatunk Tóth Sándor legutóbbi könyvéből arra a kínzó kérdésre, hogy honnan az ellentmondás, amely főként az utolsó korszak Gaál-szövegei és a paratextusok között feszül. A *Válogatott írások* jó néhány, az Utunk, az Irodalmi Almanach hasábjain vagy a *Valóság és irodalom* című kötetben megjelent írások nyomán kirajzolódó Gaál-portré nem egyezik ugyanis a metaszövegek (évfordulós megemlékezések, lexikon- és tankönyvszövegek, méltatások) által fölvázolt képpel. A szerzőt személyesen nem ismerő generációk befogadója számára úgy tűnhetett: ezt a *transzszilvanizmus* ellenében *romániaiságot*, pluralista társadalom- és irodalomszemlélet helyett *tiszta osztályvonalat* követelő, egy idealizált *dokumentarizmust*, agyonideologizált propaganda-irodalmat számonkérő, merev irodalompolitikust kell rajongva tisztelnie. A hatalmi manipulációról, agyonhallgatásról és kisajátításról mit sem tudva, a kicsikart revízió hevében született, illetve az ellenkánon érvényesítésére törekvő, ezért kompenzálva túlértékelő metaszövegeket a sematizmus szentesítőiként értelmezhetette. Az ellentmondás abból fakad, hogy a Gaálhoz közelálló, ellenkánont fölláttató értelmezői közösség igazságot kívánt szolgáltatni a volt pályatársnak, akiben e közösség tagjai a hitéért (közös hitükért) szenvedő mártírt látták.

Az utókor viszont, a konkrét személyiség híján, csupán a művekben megőrzött „lenyomattal” találkozhatott, amit korántsem találhatott oly csodálatra méltónak, követendő klasszikusnak. Tordai Zádor emlékezése fényt derít ennek az ellentmondásnak az egyik lehetséges okára, amikor Gaál életművének utolsó szakaszát így jellemzi: „Gazdag tevékenységből két ág bontakozik ki: az irodalmi-publicisztikai és az egyetemi-filozófiai munka. (...) Az irodalomkritika közvetlenebb

⁷⁶² Lásd: az idézett mű VIII. fejezetét: 135–156.

⁷⁶³ Lásd: *A pártos Gaál-profil kimódolása* című fejezetet in: *Dicsőséges kudarcaink*. 135–156.

⁷⁶⁴ Példa erre Tóth Sándor G. G. monográfiájának fülszövege is: „Gaál Gábor nem alkudott a lehetőségekkel: a lehetetlent ostromolta. Viaskodásának eredménye a Korunk lett. (...) Így történt, hogy a lap köré gyűjtötte ország és világ minden sarkából a legjobbakat, köztük a magyar progresszió szétszórta táborát, s így történt, hogy Európa peremén, egy provinciális kisvárosban több mint egy évtizeden át a világszínvonal vált a szellemi élet mércéjévé.”

társadalmi tevékenység volt, olyan, ahol elfogadta a politikának való közvetlen és direkt alárendelés elvét. (...) Ugyanakkor filozófiai tevékenységében az ellentétes szemlélet bomlik ki – szinte felszabadultan. Ez a »terület« különben is távolabb esett a társadalom közvetlen aktualitásaitól. Az egyetemi oktatást ekkor még nem vette hatalmába az a szűkkeblű szemlélet és gyakorlat, amit dogmatizmusnak szokás nevezni.”⁷⁶⁵ A kultusz létrejötté tehát a pedagógus és a korábban népfrontos szellemben szerkesztő közéleti ember érdemeinek következménye.

A helyzet paradoxona, hogy éppen az irodalomkritikai, irodalompolitikai művek gyakoroltak nagyobb hatást szellemi életünkre, hiszen a nyomtatás révén térben és időben ezek váltak tágabb körben ismertekké, Gaál kanonizátori pozíciójának teljes súlyával ezeket hitelesítette.

Amikor tehát Gaál Gábor utolsó korszakbeli munkásságával foglalkozunk, akkor elsődleges forrásként ezek a kinyomtatott szövegek állnak rendelkezésünkre. Hatásuk egyszerű statisztikai okból is jóval szélesebb körű volt (míg a Korunknak a harmincas évekbeli körülbelül 900–1000 példányából a külföldre szállítottak levonásával itthon maradt 6–700 példánya juthatott csak el az érdeklődési preferenciák megoszlása miatt amúgy is kis létszámú olvasóközösséghez,⁷⁶⁶ az 1946-ban induló Utunknak monopol helyzete és tömegpéldányszáma tízszer nagyobb olvasótábort biztosított, amelyik – a kezdeti népfrontos többszólamúság révén – jóval heterogénebb lehetett, mint a Korunk befogadói köre volt).

7. A Gaál-recepció kultikus vonulatát képviselők viszont egyedül a saját értelmezési modelljük létjogosultságát ismerik el. Aki a kritikus szövegeit nem az alkotójuk életviszontagságai felől közelíti meg, az szentségtörést követ el. Szerintük nem lehet a kritikák, elméleti írások értékpreferenciáit, sem a belőlük kiolvasható irodalomszemléletet vizsgálni, csakis a kommunista hatalommal szembeszegülő, általuk antikánonként megfogalmazott értelmezési stratégiát tanácsos követni. Tóth Sándor követelése ilyen tekintetben a legradikálisabb. Miután kijelöli a követendő kutatási módszert: a még élő kortársak emlékeinek begyűjtését, a jegyzetfüzetek, előrejelzési naptárak, a betegség lefolyását követő napló adatainak feldolgozását, a pártarchívumbeli dosszié vizsgálatát, tabut állít fel: „Addig pedig, azok számára, akiket nem elégítene ki jelen kísérletem a Gaál-rejtély értelmezésére, illetve amíg a tudományosan megalapozottabb, elfogadhatóbb megszületik, azt ajánlanám: a Gaál neve alatt ezekben az években publikált írásokat – annak hangoztatásával, hogy azok a történész számára fontos dokumentumok – tekintsük az életmű szempontjából jelen körülmények között értelmezhetetlennek, az életműtől egyelőre elkülönítendőnek.”⁷⁶⁷ Ha a szerkesztő-kritikus munkásságának csupán a két világháború közötti periódusára korlátozódik a kutatók figyelme, valóban könnyebb fenntartani a hitéért szenvedő mártír kultikus képét.

Tóth Sándor következetesen a Korunk szerkesztőjét állítja a figyelem középpontjába, szerinte ugyanis a Gaál elleni dogmatikus támadássorozat fő célja a Korunk kommunista szellemiségének megkérdőjelezése, oka pedig, hogy hasonló horderejű baloldali kiadvány román nyelven nem létezett. Ez a hipotézis elfedni látszik azt az általános bolsevik gyakorlatot, amely a harc állandó élesítése révén kívánta hatalmát megerősíteni, törvényszerűen áldozva fel saját híveit is a félelem megteremtése, s ezáltal a hatalom megtartása érdekében. A Gaál hatalmi pozíciójából eredeztethető szövegektől ezért tekint el, és ezért emlékszik így – költői túlzással – a Korunk 1956-os újraindításának kiharcolására: „Magának a tíz éven át (!) kárhoztatott lap címének az engedélyezése, az, hogy mostantól Romániában hónapról hónapra folyamatosan egy olyan magyar nyelvű kulturális folyóirat jelenik meg, amely már címében is a Gaál Gábor lapjával való azonosulást hirdeti, egyben e nagy előd örökségének legitimálását, a rendszer részéről való kényszerű elismerését és vállalását is jelentette.”⁷⁶⁸ (1. A lapot a bécsi döntés után a magyar hatóság

⁷⁶⁵ *Emlékezés és apológia*. 140.

⁷⁶⁶ Lásd: TÓTH Sándor: *A Korunk (1926–1940) szemrevétele*. In: *Rólunk van szó*. 284–304.

⁷⁶⁷ *Dicsőséges kudarcaink*, 59.

⁷⁶⁸ *Dicsőséges kudarcaink*, 69.

tiltotta be, Gaál 1946-ban újraindíthatta volna, de – amint azt beköszöntőjében ki is fejtette – más célú, szélesebb olvasótábornak szánt lap, az Utunk szerkesztése mellett döntött. 2. Nyílt támadás a Korunkat különben sem érte, csupán a Gaál által a *Valóság és irodalom* című kötetbe válogatott, korábban itt megjelent írásokat tartották idejétmúltaknak, ideológiailag meghaladottnak a kritikusok.)

A kultikus beállítódás hívei azonban már a hetvenes évek végétől a kétfrontos harcra kényszerültek. A hatalom kisajátító törekvéseit kellett ellensúlyozniuk, ugyanakkor állandó vitára kényszerültek a más értékrendet valló befogadói közösséggel is, egyfajta rivális kánonnal. „Ha a régi *Korunk* és szerkesztője vád alá helyezésének idején a hallgatás falai vették körül a két világháború közötti korszakban betöltött szerepüket, majd a rehabilitáció után minden babér nekik jutott, most egy ellenkező előjelű ingamozgás indult el. Eddig mellőzött, vagy szűkkeblűen értékelt hagyományok nyomultak előtérbe, s ezzel összefüggésben a hatvanas évek elején kialakított, szinte egyértelmű G. G.-kép revízió alá került” – állapítja meg Gáll Ernő.⁷⁶⁹ Nagy terjedelmű tanulmányban először Kántor Lajos 1984-es kiadású *Vallani és vállalni* című könyve bizonyította érvekkel az elfogultság meglétét, amely a tényösszefüggéseket következetesen a Korunk és Gaál javára torzította és bagatellizálta a Helikon és Kuncz szerepét a két világháború közötti romániai magyar irodalom fejlődéstörténetében.

Az 1981-es évforduló kapcsán a kultikus nyelvhasználatot mellőző, megerősödő kritikus szemlélet ellen emel szót Méliusz József zsurnalizmussal, hamisítással vádolva a másképp szólókat,⁷⁷⁰ maga viszont következetesen alkalmazza a kultikus nyelvhasználatot és szemléletet, amikor például a „Galilei típusú visszavonás” erőteljes, pozitív konnotációkat keltő, az igaztalanul bántott erény motívumát sugalló kifejezésével minősíti Gaál egykori önkritikáját, amelyet a főszerkesztőnek annak idején saját lapjában kellett kötetéről közzétennie.

Molnár Gusztáv kísérletét, hogy egy másfajta közelítési mód létjogosultságát is elismertesse,⁷⁷¹ szintén vehemens tiltakozás fogadta.

1991-ben, a tíz évvel későbbi évforduló kapcsán megszólaló kritikai észrevételekre⁷⁷² Tóth Sándor reagált neheztelő választanulmánnyal, majd ebből merítve megírta az 1971-es Gaál-monográfiája befejező részének tekinthető *Dicsőséges kudarcaink* című kötetet. A könyv kapcsán megfogalmazott gondolataimra⁷⁷³ a szerző olyan heves elutasítással válaszolt, amelyből kiérződött: az immár életművévé terebélyesedő Gaál-kanonizációja eredményeit látja veszélyben forogni.⁷⁷⁴

Huszdik századi irodalmunk történetének kétségkívül megkerülhetetlen jelensége Gaál Gábor munkássága, most, a diktatórikus hatalom hivatalos kánonja helyett klasszikusa lett egy olyan kánonnak, amelyet az eszméihez ragaszkodó értelmezői közösség ellenkánonként fogalmazott meg, de amely fölerősítette, sőt mára átvette az előbbi kánon szerepét, és most olyan rivális kánonokkal kell szembesülnie, amelyek nem csupán nemzedéki és világszemléleti különbségeket testesítenek meg, de eltérő irodalomfelfogásról is vallanak.⁷⁷⁵

⁷⁶⁹ *Az emberség mai és holnapi megpróbáltatásai*. In: *Az ezredforduló kihívása*. 157.

⁷⁷⁰ *Adat, kollázs, montázs, zsurnalizmus avagy: az elsinkófált szövegkörnyezet*. A Hét. 1981. márc. 6.

⁷⁷¹ *Gaál Gáborról személytelenül – avagy a magasabb rendű erkölcs kritikája*. A Hét. 1981. dec. 25.

⁷⁷² CSEKE Péter: *A régi Korunk népiségszemlélete*. Korunk. 1991/3. és Cs. GYÍMESI Éva: *Gaál Gábor újraolvasásához*. Uo.

⁷⁷³ *Dicsőséges kudarcaink – tovább élő paradoxonaink*. Erdélyi Múzeum. Kolozsvár. 1998/1–2.

⁷⁷⁴ *Egy félreértés természete*. Erdélyi Múzeum. Kolozsvár. 1999/1–2.

⁷⁷⁵ Lásd: Cs. GYÍMESI Éva: *Gaál Gábor és az erdélyi irodalom kánonja(i)* In: Uő: *Colloquium Transsylvanicum*. Mentor. Marosvásárhely. 1998. 204–214.

Thomka Beáta (Pécs)
A történelem mint tapasztalat, regény és retorika

*Heine írja, hogy bölcsője a tizennyolcadik és
tizenkilencedik század fordulóján billegett.
Édesapám bölcsője is igencsak billegett. Éppen dőlt
össze az ezeréves Magyarország.⁷⁷⁶
(Esterházy Péter: *Harmonia caelestis*, 420)*

Bevezető. A történelem és a tapasztalat, a regény, valamint a retorika lehetséges összefüggései az alábbi elméleti kérdésfelvetésekkel együtt merülnek fel dolgozatomban: megtapasztalható-e a történelem (a családtörténet, a közösségi és a saját múlt); hogyan működik a történeti imagináció; miképpen kapcsolódik a regényfikció esztétikai céljaihoz; kapcsolatba hozható-e az esztétikai és a történelmi tapasztalat; hogyan váltja fel a regényben az okságelvet a *figuratív okozatiság*; milyen jelek, metaforák, képek alkotják a regény reprezentációs rendszerét; mindennek alapján hogyan konstruálja meg a regény azt a múltat és azt a történelmet, ami viláértelmezésének részét képezi.

A vizsgálódás kiindulópontját Esterházy Péter *Harmonia caelestis* (2000) című regénye képezi, mint az ezredvégi magyar próza nyelvi tapasztalatának összefoglalása, a saját és az irodalom-történeti örökség meghaladva megőrzésének példája. A meghatározó múltteremtő fikció, kultúra- és történelemértelmező vízió komplex művészeti és szellemi kihívást jelent a *Kultúra és hatalom* kongresszusi problémakör perspektívájából is. A magyar próza itt olyan lehetőségeket teremt és olyan funkciókat szerez vissza az elbeszélő nyelv számára, melyektől dinamikus alakulásaiban is csak átmenetileg tud megválni. Az elmúlt egy-két évtizedre jellemző szövegalakító és az írott nyelvi műveletekre összpontosító beállítottsággal *együtt*, melynek egyik mozgatója éppen Esterházy nyelvi imaginációja és írásművészete, újabban módosult a történelmi és az életrajzi fikció jellege, elbeszélésbeli jelentősége. A kritika figyelmét (a posztmodern nyelvfilozófiai, hermeneutikai és dekonstrukciós szemléleti beállítottságnak megfelelően) az előbbi kérdéskör kötötte le.

A dolgozatom címében kiemelt történelem–regény(fikció)–tapasztalat hármasság jelzi, hogy a legújabb regénnyel kezdeményezett párbeszédhez egyéb szempontok is hozzájárulnak. A kategóriák

⁷⁷⁶ „Édesapám szót fogadott, még maradt egy bő hete ott bent a jó sötéten. Az utolsó nyugodalmas hete az életében. Az utolsó szabad hete. Megvárta, míg kikiáltják a dicsőséges Tanácsköztársaságot...

Bonyolultabban kezdődött az élete, mint a családukban szokás. Egy új Esterházy-élet oly lágy mozdulattal huppant a világba, mintha minden és mindenki erre várt volna. Mintha lett volna egy üresség a teremtszenben, egy lyuk, egy hiány, egy nem, amely igenre vár, egy seb – könnyű horzsolás –, amely midőn az új sarj, mintegy az égből, puhán, fájdalom nélkül megérkezik, beheged. Helyreáll a rend. A jobbágyok fényes tüzek mellett táncolnak, a kastélyban, sőt kastélyokban metszett kristálypoharak csöndülnek. Papkezek, káplánoké és püspököké, hálaadó imára kulcsolódnak.

Ahogy régebben a mozik hirdették az új filmet: Jön! Jön! Jön! Mennyi figyelem, figyelmesség, munka és szervezés előzte meg ezen új érkezését. Féltek a jövővényt és féltek magukat, ezért bábák, felcserek, dadák, papok és nem utolsósorban ügyvédek sereglettek az esemény körül. Most nem volt sereglés.

Többször hallottam és családi följegyzésekben többhelyt olvastam, eposzi állandó fordulatként, hogy évszázadok óta Édesapám volt az első Esterházy, ki rang és mód nélkül született. Rang és mód nélkül, ezt láthatóan nagy kedvvel ismételte a család, kevélyen, de mindenképpen büszkén, lám, nekünk még ez is sikerült, nem elég, hogy teli vagyunk ranggal és móddal, egy közülünk még az ellenkezőjét is tudja. Persze, ezt *később* mondták, úgy néztek erre a néhány hivatalos napra vissza, mint tűnt tréfára, a történelem scherzére. Azt akkor elképzelni sem bírták, mennyire bele lehet szokni e tréfába, milyen jól elleszünk mi rang és mód nélkül, hogy édesapám csupán első egy hosszúnak ígérkező sorban. Az ő megzilált pályája a vég, az említett évszázadok vége, csak ezt nem tudta akkor még senki. Az utolsó pillanat utolsósága az utolsó utániból látszik, szükségszerűen későn.” (*Harmonia caelestis*, 367–368)

külön-külön is empirikus és imaginárius vonások egyesítői. A retorika kiemelése sem véletlen. A *Harmonia caelestis* szemléleti magatartásának az irónia retorikája felel meg. Poétikájából kiiktatja az ábrázolás, leírás, példázás műveleteit és lehetetlenné teszi a struktúra epikus szerveződését. A regény e helyett reprezentációk gazdag rendszerét kínálja fel, referenciális illúziókat kelt, amiket megvillantásukkal együtt szétszerel, ellenpontosz, megsemmisít.

Bevezetőmben jeleztem még, röviden kitérek a kortárs irodalomtörténeti összefüggésekre és az interpretáció néhány elméleti támpontjára. Magyarázattal is tartozom, mert figyelmem nem az irodalmi kultuszok társadalmi, történeti, szociológiai vonatkozásaira irányul. Vitathatatlanul tanulságos lenne a szerző és az opusát elfogadó, értékelő, a jelentőségét megítélő kritika és az irodalmi kultúra viszonyulásformáinak elemzése. Ki fogadta el, miért, milyen értékpreferenciák alapján, ki szereti, ki nem, kinek kell, kinek nem. Hogyan folyik e nagyhatású opus kanonizációja, milyen utat tett meg az életmű az első könyv megjelenése óta eltelt 25 esztendőben, hogyan vált az ezredvég magyar és európai kultúrájának reprezentatív oeuvre-jévé: ezek a kritika- és irodalomtörténeti szempontok, valamint a korszak kultúrtörténeti kontextusára irányuló kérdések előbb-utóbb vizsgálódás tárgyává válnak.

Örökség és reprezentációk. „A kultuszról (...) mint a legkülönbözőbb, nyelvileg szervezett és kulturálisan meghatározott értelmezési, értékelési és világértési minták áthagyományozódásáról beszélhetünk”.⁷⁷⁷ Ebből a látószögből a *Harmonia caelestis* tárháznak tűnik. Vagyis, Padányi Bíró Márton, veszprémi püspök 1746-os Esterházy-búcsúbeszédét parafrázálva, *Estárház*. Mégsem hinném, hogy azon a mozgástéren kívül, amit a felkínált imagináció kijelöl, bármilyen közvetlen vonatkoztatási rendszer hatékony értelemtulajdonítási lehetőséget biztosítana. A mű poétikumától, a saját elméleti feltevéseimtől és e kettőt kapcsolatba hozó mostani szemlélődéstől is idegen lenne egy ilyen érvelési rendszer. „Édesapám fiát minduntalan megbotrántkoztatja, amikor a nyelvnek pusztán közvetítő szerepe van. A gyakorlatiassággal nem a magyar hagyományt szegeznék szembe, hol a nyelv erős vár, menedék, kegyhely és szentség, ez neki sok, az viszont kevés, ha nem érzékeli azt a rémületet és gazdagságot, amit az egyetlen nyelvhez való tartozás jelent, mert az ember, ezt így ki meri jelenteni, éppen mint gondolkodó lény, egyetlen nyelvhez tartozik.” (321) E mondatok ravasz csavarintása nem a nyelvi áttetszőség elutasításában és a posztmodern önreferencialitás állításában rejlik. Nem is a nemzeti metaforák ironikus felsorolásában, hanem abban a felismerésben, hogy az *egyetlen nyelvhez való tartozás* egy felmérhetetlen gazdagságú örökség letéteményesévé teszi rendszerének használóit.

A személyes emlékezzettartalmak és az imaginárius nyelvét, a fiktív múltak és az érzéki tapasztalat elbeszélését jelként működő elemek szövik át. A műalkotás rendszerében betöltött kiemelt szerepüket reflektálnunk és értelmeznünk kell. A történelmi, művelődési kontextusra való hivatkozások és a szociokulturális meghatározottságú (Bahtyin) nyelvhasználati minták hagyományosan a cselekvés időbeli és térbeli szituálását szolgálják. Az Esterházy regényuniverzumában felbukkanó jelképek, eszmék, kultikus tárgyak, értékek, mítoszok, szokások, nyelvek, beszédmódok, konvenciók – reprezentációk sorozatai, tehát alapvetően nem a történés kronotoposzai. A különféle korok (barokk, Mária Terézia-, II. József, Ferenc József-, 1919, ötvenes évek stb.), társadalmi mikroközösségek, rétegek (főúri világ, cselédség, parasztok), vagy a közösség képzeletvilágának, az imagináriusnak a jelei szimbolikus funkciót tölthettek be abban az összefüggésben is, amelyből származnak. A regénykontextus és az interpretáció megerősíti őket új konstitutív funkcióikban.

A *Harmonia caelestis* a magyar szellemi örökség, a vallási, erkölcsi, politikai hagyomány képzeleteinek és jeleinek sokaságából válogat, majd a fikcióképzésben az irónia által deformálja, újraértékeli, felfüggeszti őket. Az irónia rejtettebb, a metaforaelv és az ellentétezés feltűnőbb. A működésükkel kibontakozó jelentéssz összefüggésben a jelek, fogalmak, képek, a dolgok nevei felidéznek lehetséges tárgyi vonatkozásait, majd ezeket elnyomva, feledtetve, szétszerelve, ellenpontoszva egy virtuális

⁷⁷⁷ LAKNER Lajos: *Irodalmi kultusz, identitás, legitimáció*. In: KALLA Zsuzsa szerk. *Az irodalom ünnepei*, Budapest, 2000, 151.

szemantika működésének rendeli alá. Az eljárás egyik látványos és mégis egyszerű példája „az ország legnagyobb vörös csillagának” leszerelése a Parlament kupolájáról. „A három méter átmérőjű, féltónás jelkép – most abba ne menjünk bele, hogy lehet jelkép ilyen nehéz” (115). A 126. számú töredék hatása (a remek komikum, humor, anekdotaszerű kerekesség és csattanók helyett) egyetlen nyelvi elem, a jelző és jelzett szó kapcsolata, ellentéte által asszociál sokrétű jelentést: ez a jelkép és a nehézség, a jelkép „nehézsége”. A feszültség a referenciális és a konnotatív jelentésmezők egyidejűségéből és az allúzióból származik.

A közös értelmi, szellemi világot, a mentális képzeteket alakító motívumok, legendáris, mesei, irodalmi toposzok, kultikus, keresztyén, vallási értékek, normák, a közösségen belüli viszonyokat szabályozó elvek, a társadalmi érintkezés formái, megszólítások, rangjelzések, a képzelet írott és beszélt mintái stb. a virtuális világegyetem rendkívüli gazdagságáról tanúskodnak. A motívumok átmenetileg fenntartják a kapcsolatot a társadalmi *szemantikai térrel*, majd értelemtartalmaik a *regénytér* kontextusának megfelelően alakulnak. A másodlagos referenciák és a jelentések rögzülésének időtartama gyakran rövidebb, mint a mondaté. A kijelentést cáfolat, a megállapítást megkérdőjelezés, a vörös csillagot a szétszerelés, a tényyszerűséget humoros ellenpont követi. Ha pedig nincs közvetlenül tapintható kontrapunkt, akkor az ironia jelenlétéről a nyelvhasználat tágabb kontextusa gondoskodik.

Műfaji önreflexió. A két könyvből álló mű alcímei (*Számozott mondatok az Esterházy család életéből, Egy Esterházy család vallomásai*), mottói és egyes szöveghelyek a poétikai hagyomány több elbeszélő formáját nevezik meg. A vallomás, élet(-történet), (megélt) elbeszélés, krónika, család(történet), regény, emlékezés, kitalálás, mindezek kiemelt (metatextuális) közlések. E fogalmak mégsem szerzői kommentárok, inkább fogások, elbizonytalanító elbeszélői önreflexiók és nem olvasási javaslatok. A 331. oldalon olvasható óvás nélkül is kizárólag regényként lehet olvasni, ám közben minél több vonására figyelni, mert e „*regény tud adni (mindent)*” (uo.) Előrebocsátható ugyanakkor, hogy alapvonásai alapján bizonyos műfaji elvárásoknak egyáltalán nem felel meg. A különféle számozásokkal jelzett töredékesség és tagoltság az epikai szerkesztés elutasítása. Nemcsak azok észlelnék hiátusokat, akik „*krónikaként forgatják*”, hanem akik a történetyszerűsége, tehát folyamatosságra, narratív szerkesztésre számítanak. A lebontott modell radikalizmusa, a történetmondó és a nem elbeszélő prózanyelv keresztezése erre nem ad módot.

Történelmi téma. A *Harmonia caelestis* nemcsak jelhasználatában, hanem a történelemhez való viszonyában is külön utat jár. A könyv mottója jelez bizonyos megkülönböztetéseket a jelen, közelmúlt, múlt elbeszélhetőségét illetően. A történelmi téma két hullámban, a hetvenes, majd a kilencvenes években került előtérbe a magyar prózában. Először a félmúlt, újabban a régmúlt fantasztikus, legendáris-mesei, vagy archaizált-retorizált idézésének formájában (Háy János, Darvasi László, illetve Láng Zsolt, Márton László). A tematikus vonás önmagában sem poétikai, sem leíró kategóriának nem kielégítő, s a kritika az áltörténelmi regényfogalommal jelzett is valamit e bizonytalanságból. A múlt elbeszélését a kilencvenes években az epikus szertelenség és képzelőerő kezdeményezi. Az archaikum mint nyelvi rendszer, képi, szókinszbeli, az idegen és magyar hagyományban, szövegekben és történetekben rögzült minták gyűjtőmedencéje képez kihívást. A regényeket nem a történelmi tudat önértést, önértelmezést elmélyítő szándéka és létértelmező lehetősége, hanem elsősorban a szövegvilágok közötti közlekedés szabadsága motiválja.

Az erdélyi történelemmel vagy a „török világ Magyarországon” epikus, mondai tradíciójával a regények a nyelvi, képi alakzatok révén létesítenek szövegtérrel kapcsolatot. Így kerülnek a látótérbe a Heinrich von Kleist-források nyomán a 17. századi német lázongások, vagy Danilo Kiš, Miroslav Pavić közvetítésével egyes keleti és déli minták is. A szerb és a horvát irodalmakban néhány évtizeddel ezelőtt erős Borges-hatás volt érzékelhető, ami a két elbeszélőt a történelmi anyag fikcióssá tételére és a képzelet historizálására készítette. Mindez együtt van a balkáni, dél-kelet-európai imaginárius hagyományban, melynek archetípusai, legendái, költött és historikus figurái, irracionális fogékonysága, tematikus és szerkezeti elemei egyszeriben a magyar prózában is felbukkannak. Esterházy, Darvasi átvételei egy gazdag orientális mesevilág, közös történelmi motívumok és egy érzékibb elbeszélőmód beékelései a magyar ezredvég szövegtermelő gyakorlatába.

Létezik azonban egy másik irány is, amelyben az érdeklődés útjait a régmúltak helyett a 20. századi történeti tapasztalat és imagináció alakítja. A század utolsó harmadának íróit közvetetten Kosztolányi és Márai, közvetlenül pedig Ottlik, Mészöly, Mándy és Örkény ösztönözte. E szerzők történelem-élménye és -tudata meghatározó eleme az imaginációnak, melyet a megélt tapasztalat fikcióképző aktusai tesznek érzékvé műveikben. Az *Iskola a határon* (1959) „a katonaiskola növendékeinek sorsát a magyar történelem – Mohács, Kőszeg, Ferenc József és 1944 – jegyében értelmezi”.⁷⁷⁸ A *Film* (1977) története hét fordulópontot hozó évszámra támaszkodik (1848, 1867, 1912, 1916, 1919, 1923, 1950). A nagy léptékek ellenére egyik mű sem alkot makrotörténelmi panorámát. Ellenkezőleg, viszonylag korlátozott cselekmény és térbelileg kifejezetten szűk határok mögé, köré, jelzésszerűen idézik meg a szereplők magatartását, a jelenbeli létállapotot értelmező historikus dimenziót. Ottlik az iskolát, a *Film* a budai Vérmező környékét, a *Térkép Aliscáról* pedig Szekszárdot jelöli ki. A tereket tagítják ki a historikus utalásokkal, miközben a fókuszponttól kicsit sem távolodnak el.

A történelmi emlékezet dátumai nem cselekménymozzanatként, hanem a művek világértelmezésének szimbolikus elemeiként, reprezentációkként ékelődnek a szövegbe. Ezeket a szűkebb vagy tágabb közösség, a regényeknél pedig az értelmezés telíti átmenetileg érvényes jelentésekkel. Az ezredvégi elbeszélő irodalom jóval érzékletlenebb a közösségi emlékezetben tároltak iránt. Mintha a tudattalan e tartalmainak nem lenne orientáló hatása, a történeti imaginációnak pedig a szervező, fenntartó, a jelen megítélésébe belejátszó funkciója nem is működne. Affirmatív és határozottan kritikai módon, amit éppen a retrogád, hamis, idealizáló történelmi és nemzeti önkép időszerű manipuláló restaurálási kísérletei sürgetnének. A *Harmonia caelestis* megjelenése, széleskörű népszerűsége a későbbi kultúraelemzésekben elképzelhetően e folyamatok egybeesésével együtt és ezek kontrasztjaként fog értékes következtetésekhez vezetni.

Elméleti összefüggések. A történelmi és az életrajzi fikció az irodalomban nem tények, dokumentumok és valóságfragmentumok révén jut alkotó szerephez. A műalkotás a legpontosabb tényeket a referenciális illúzió (M. Riffaterre) elemeként, a dátumokat, neveket, megnevezéseket érzelmi konnotációkkal rendelkező esztétikai referenciaként idézi. Újabb felismerés, hogy a történelmi és az irodalmi narratívumok világát a metafora, a fikció és a tények, tapasztalati elemek eleve értelmezett, tehát nyelvi megjelenésében nézőpontot, viszonyulást, értékelő mozzanatot hordozó vonásai rokonítják egymással. A párhuzamosság és a kölcsönösség sem a hagyományban, sem a jelenkorban nem vezet a történetírói és az irodalmi tradíció eredeti rendeltetésének elhomályosításához. Bizonyos műfajokban érintkezhet a non-fiction elbeszélést jellemző elhitető szándék és az elképzeltető funkciójú fikciós elbeszélés (H. White), ám ezek két különböző beállítottság és poétika megnyilvánulásai.

A *Harmonia caelestis* egyik mondata így reflektál a régi dilemmára: „Ez csak részben az az elképzelt könyv, mert az emlékezet véges és bizonytalan, és azon könyvek, melyek a valóságból teremtettek, többnyire csupán sápadt visszfényt és töredékét adják: annak, amit láttunk és hallottunk.” (331) A mimetikus hagyomány elegáns elutasításánál is jelentősebb az életvilág, az empíria, az emlékezés és a megélt tapasztalat gazdagságának és határainak, s ezzel szemben az imagináció és a fikcióképzés korlátlanosságának gondolata. A dolgok elbeszélhetőségét illető alapvető kételyeket e felismerések nem ellensúlyozzák és nem iktatják ki. A szerkezet nem epikus felépítése implicit módon tanúskodik erről.

A történelem mint a tudás szerveződésének formája bizonyos vonatkozásban maga is a fikcióképző eljárásokra van utalva, beszédmódja pedig az irodalmi mintákhoz és poétikai alakzatokhoz idomul, amit az ókortól a romantika koráig természetesnek tartottak. A múlt szemlélésének történelmi hagyományát a 19. század közepétől a valóság és a tények megjelenítésének, a posztmodern korban pedig a reprezentáció metaforikus látásmóddal jellemezhető paradigmatis példájának tekinti a történetelmélet.

Az irodalmi elbeszélést, minthogy nem a tudás, hanem az imagináció szerveződésének formája, még közvetlenebbül befolyásolja a metaforikus szerkesztés és jelentésadás. Az elbeszélő figyelme a

⁷⁷⁸ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Ottlik Géza*, Kalligram, Pozsony, 1994, 129.

valóság helyett a fikció tényeire irányul, s ebben az emlékezésre és az imagináriusra támaszkodik. A dolgok, melyekről a történetíró és az elbeszélő beszél, nem hozzáférhetők az érzékek számára. Ha nincs lehetőség a közvetlen észlelésre és érzékelésre, „az emlékezetre való ráhagyatkozásnál többről van szó, hiszen az érzékelés során a részleteket nem idézzük vissza. Inkább az emlékezethez tartozó virtuális érzékletek tárházával van dolgunk, amelyek alakot adnak a jelenlegi érzékelésnek, ezzel megszilárdítva az érzékelendő tárgyat.”⁷⁷⁹ Minthogy azonban az imagináriusnak nincs saját intencionalitása, működése lényegében a fikciótól függ.

A *Harmonia caelestis* elbeszélője bizonyos pillanatokban felvállalja a történész szerepét. „Én is úgy járok, mint mindenki, aki családfát nézeget, rájövök, hogy milyen keveset tudok a felmenőkről. De hát mindig is keveset tudunk róluk, csak ennyit, keveset lehet tudni róluk, ez családtól, dokumentációtól független; (...) És még valamit figyelembe kell venni... hisz az nem úgy megy, hogy nyugodtan felidézzük a múltat, sétálgatunk benne, tárgyilagosan mérlegeljük. Nem, a jelen mindig agresszív... csak azért merül alá az ősidők zavarosába, hogy csak azt halássza elő, amire szüksége van ahhoz, hogy még jobbra egészítse ki mostani formáját. Lehet, nem is annyira emlékezetembe idézem, mint inkább felfalom a múltamat, én – aki olyan vagyok, amilyen most vagyok – kisajátítom önmagam. Létezni annyi, mint múltat fabrikálni magunknak. (Nagypapa mondása.)” (364)

A *múltteremtés önteremtés*, s ennek a tudatnak a hiánya észlelhető egyébként értékes mai prózai művekben. Esterházy történetében a nagyapának hasonlóan kiemelt, különleges szerepe van, mint Nádas *Egy családregény vége* című regényében. Letéteményesei és berekesztői a hagyománynak, a megélt és megélhető örökségnek. E nemzedékeket követően válik érvényessé Pierre Nora észrevétele: „Il y a des lieux de mémoire parce qu’il n’y a plus de milieux de mémoire.”⁷⁸⁰ A történeti emlékezet a végéhez érkezik, a nemzedékek távozásával, a korszakok radikális lezárásával és bizonyos ívek erőszakos megszakításával törések keletkeznek. Ezeket nehezen tudja áthidalni az elbeszélői igyekezet, tehát a hiátusok nem a krónikáíró és nem a képzelet narrátorának alkalmatlanságára utalnak. Az emlékezet közegeinek megszüntetése, a folytonosság, értéktovábbadás és a megtapasztalhatóság közvetlensége, a bensőségesség élményének elvesztése valójában a történelem közvetlen beavatkozása az életfolyamatokba. Az emlékezet közegének eltüntetésével maradnak a helyek, a *lieux de mémoire*, az emlék-hely, műemlék, emlék-mű, vagy az emlékezetkiesés nyomán keletkező üres hely.

Egy korábbi Esterházy-műben a történet ifjú elbeszélő/szereplője egy ilyen emlékeztető helyre zárandokol el, ahol történetesen éppen a család elkobzott anyagi, tárgyi hagyatékával szembesül. A *Hahn-Hahn grófnő pillantásának* e részletét a *Harmonia caelestis*-ből idézem „Mindig ugyanott, egy Üllői úti presszóban találkoztunk, szemben az Iparművészeti Múzeummal, kint a bárány, bent a farkas, kint a hatvanas évek, bent mi. (...) átmertünk a múzeumba, Roberto mindent el tudott intézni, a raktárba meg a restaurálóműhelybe, hogy végigmotogassa nekem az ott őrzött családi kincseket. Kulacsok, tálak, násfákkal és boglárokkal ékesített serlegek, impozáns díszkancsók, díszfegyverek, strucctojásból és ezüsből képzett asztaldíszek, elefántcsont domborművekkel díszített kupák, ‘keresztórak’, korall- és achátszemekből rózsafüzérek, domborműves elefántagyarak. Miminden. Hogy ezt nekem látnom kell. Láttam. Nem éreztem semmit.” (636)

Arról a tárgyi világról, a kellékeknek, berendezésnek azokról a darabjairól van szó, melyek a nagyapa elbeszélésében így jelennek meg: „Minden mozdíthatót, a képeket, a porcelángyűjteményt, antik órákat és művészeti tárgyakat két teremben halmoztak össze. (...) amikor ott álltam ezen minden szív nélkül egybehordott tárgyak előtt, amelyek úgy feküdtek egy tömegben, akár egy nagy rakás szén, együtt, elválaszthatatlanul, megszűnve egyes tárgynak lenni, mert megszűnt a történetük, ki lettek ragadva önnön idejükből s terükből, önnön struktúrájukból, és mintegy visszaböfögve, visszaokádva kerültek új helyükre – nos, ekkor láttam először, mi lehet undorító a sokban, amikor a sok nem kápráztató gazdagság, hanem ez az émelyítő hányadék a kastélyom közepén. Akkor egyszer csak megérteni véltem

⁷⁷⁹ Wolfgang Iser: *A fiktív és az imaginárius*. MOLNÁR Gábor Tamás fordítása, Budapest, 2001, 227.

⁷⁸⁰ Pierre NORA: *Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux*. In: P. NORA (Dir.) *Les lieux de mémoire* 1–3. Paris, 1997, 23.

ezeket a vörösöket: ők nyilván ezt mindig is így látták, mindig a struktúrából kivetve, mert hisz nem is ismerték a struktúrát.” (405–406)

Távoltartás, elhárítás. A kérdést, vajon kapcsolatba hozható-e az esztétikai és a történelmi tapasztalat – ebben az esetben a történelmi ironia válaszolja meg. A család leszármazottja a 20. század második felében mindkét tapasztalatra egyazon módon tehet szert. A jelen történelmi eseményeitől eltérően, amit tanúként, elszenvedőként, résztvevőként él át a kortárs, amiről közvetlen tapasztalatot szerez, a történelmi múlt az imaginárius révén tehető saját tapasztalattá. A múlt hozzáférhetetlenül távoli folyamatai ugyanúgy a tények és jelek értelmezésének közvetettségén keresztül gyakorolnak hatást, mint bizonyos idő elteltével a személyes megtapasztalás. Mindkettőt közvetítők teszik érzékelhetővé és megérzékíthetővé. Mint például a nyelvi, poétikai, narrációs minták, szövegek, jelek. A családtörténet és a saját múlt is csupán látszólag helyreállítás, lényegében létrehozás és változó nézőpontú értelmezések, elbeszélések, változatok megszerkesztése. Amikor azt olvassuk Esterházy regényében, hogy „elhelyezi a múltban és a személyesben”, logikáját ismerve már nem lepődünk meg. Nem eseményről, személyről és családról, hanem egyetlen fehér rokokó komóról van szó. És a regény mai nézőpontú múltinterpretációjának és önértelmezésének kíméletlen szembesítéséről.

A nemzetség, a család története mikroegységei lehetnének a makrotörténeti képnek, referenciái az epikai megjelenítésnek. A történelmi imaginációt működtető, végsőkéig kritikus önreflexió azonban elutasítja az epikum átfogó pillantását. A személyes múltakat és a szűkebb, tágabb közösség múltját jelekben tároló, megőrző közös emlékezetet hasonlóképpen: „röviden vázoltam (...) a terveimet, különös tekintettel a közös emlékezetre vonatkozó programomra, az angyalok karától a körömpörköltig, Pázmány Pétertől a farkamig, édesanyámtól az édesapámig, és hogy – ez különösen szép gondolat – mindenki emlékezete az enyém is, az övé is, a testvéreimé is, a szomszédoké, és az enyém az önkéntes rendőré, minden (...) a közös emlékezet nem sziklára épül, hanem ingoványra, arra a poshadt, tözeget, gázoktól sziszegő, lidérces pocsadékra, melynek halál a neve. (...) – A közös emlékezet malterja a halál, bizony, úgy ám”. (570)

Az emlékezet kérdésessége a múltrekonstrukció lehetetlenségének tudata egyben. „A családi emlékezet őríz egy minden bizonnyal soha meg nem történt, több helyről (egyről) megerősített jelenetet”. (557) Nincs egyetlen személyes történet, mert a saját élettörténet elbeszélése sosem csak az éntől függ, a szülők, a gyermekek élete része az történetmondóénak, ahogyan az ő élettörténete is beleírja magát az utódokéba, és a személy általa nem beszélhető el a kezdetétől a végéig. A saját történetet és a családtörténetet ez az adottság is korlátozza. A regény az egyéb narratív módozatoknál előnyösebb helyzetben van, mert a fikcióképzéssel egyenrangúsít megtörténtet és elképzeltet. Éles metszéseket eszközöl a krónika folyamatosságán, illetve ott kínál fel áthidalást és létesít kapcsolatot, ahol a hagyományos műfajváltozatokban a cselekmény logikai, okozati rendje ezt megköveteli, az ezredvég metaforikus elbeszélő módozataiban pedig olyan váratlan helyeken, ahol a narratív beállítottság a legkevésbé számít rá. A történetmondás fabuláris, időbeli rendjét és a koherenciát követő poétikákkal és olvasásmódokkal ellentétben itt nyílnak meg a figuratív szerkesztés és olvasás lehetőségei. A retorika és poétika szempontjai így módon kiterjednek a szövegek közti viszonyok, beékelő eljárások, betétek, ékek, megszakítások, lebegő pajzsok eljárásaira.

A regény poétikáját a nyelvi önkény, a jel, a jelentés és jelentéstulajdonítás önkényességének mint szemléleti elemnek megfelelően a *figuratív kauzalitás* alakítja. A narratív olvasásmód azért alkalmatlan, mert a formálásban nincs jelentősége az idő, tér, cselekvés és az alakok egymásrataltságának. A történet töredékek idejére összetartott. A szálak temporális kinyújtása, meghosszabbítása, a metonimikus érintkezések, az elidőző megjelenítés epikuma nem működik. A jelentéstulajdonítás hasonlóképpen visszacsatol: „egy történetnél nincs mit” (248), ez a válasz a kérdésre: „Mit meséled ezt nekem” (uo.).

Regényretorika. Ahogyan a narratív logikájú olvasásmód eredménytelen marad a nem történetszerű elbeszélésmódnál, a diszkurzív logikájú megértés sem lehet hatékony a metaforikus nyelvhasználatnál. Az utóbbi az olyan fogalmak felcserélhetőségét is megengedi, mint a személy és a térség. A metonímia, szinonima, metafora, megszemélyesítés elemeiből alkotott komplex képegyüttesben átfedésbe kerülnek

az *édesapa*, *ország*, *haza*, *világ* fogalmak. A hasonlat még a szokványosabb alakzatok közé tartozik: „Édesapám olyan, mint a Piero della Francesca édesapja: metaforikus.” (268) A persona hagyományosan a jellemzés, a locus pedig a leíró megelevenítés, elbeszélés tárgyát képezi. „Noha a barnuló fotókon könnyen ráismerek, mert csupán édesapám arcát kell meglátnom az övében (...) *ugyanaz* az elképesztő homlok, ez a tágas, nyílt tér, tájleírásra méltó terep, az árokszerű ráncok, ugyanaz a hajlott, leginkább kampósnak nevezhető orr – ízlés, műveltség és politikai hangulat kérdése, hogy ezt római arcélnak vagy zsidósnak mondjuk –, és ugyanaz a folytonos hunyorgás, a szemek állandó és többértelmű nevetése.” (347) Az ötlet variálása az apa/ország metafora inverziós beillesztése egy útikönyvbe: „Akár először járt édesapámon, akár sokadjára, üdvözljük e sokat szenvedett és szenvedélyes helyen. Nekünk, édesapám fiainak mindig nagy öröm, ha vendégeket köszönthetünk. Vannak tradícióink az idegenek forgalmában. Édesapám gyönyörű.” (257)

A humorérzék létértelmező attitűd, szemléleti forma és az alkotáshoz való viszony érzéki formája. Más alkotóknál túlélési stratégia, a tragikum elviselésének módja, a világérzékelés eszköze. Az alkatnak, az emberi és művészi alapállásnak ez az adottsága Esterházy művében a szabadság lehetősége. A derű, a teremtés felett való öröm, vagy a teremtő gúnyolódása a teremtet felett, a nevetés jogának visszaszerzése, s hogy *jogot formál a nevetésre* (563), a nyelvi stratégia részét képezi. A megteremtett viszonylagosítható, visszavonható, megsemmisíthető. A „cselekvés újracselekvése”⁷⁸¹ olyan közérzet kiváltója, amely érzelmi többlet, reflektált gesztus formájában maga is a regényvilág alkotó energiájává válik, ahogyan a szellem, a „tudás, műveltség, ítélőerő, vicc” (351), vagy az erős érzelmi konnotációjú szemléleti minőségek (humor, szellemesség, gúny, ironia, nevetés) is. A legjellegzetesebb gondolat-alakzat az ironia, ami szó-, mondat-, szövegalakzatok, trópusok sorozatát képes maga alá rendelni. Az alábbi regényrészletben például a felsorolással, halmozással, változatokkal, majd egy régi írás beékelésével kombinálja: „Édesapám a halálát cizellálta. Elgondolta így meg úgy, ágyban, párnák közt, lovasrohamban, a haza védelmében, tizenegyesrúgáskor, a Jakab-kagylós étel elfogyasztását követően, álomban, szerdán, alanyesetben, a XVI. században, a XVII. században, a XVIII. században, a XIX. században, 1956-ban, kalapban, hajón, 1991-ben és megint szerdán. Méginkább a temetését képzelgette. Nagy temetés, kis temetés, közepes temetés; zene, csönd, beszédek, hallgatások. Egy kis manierista halálkultusz Nagyszombatban. Azonban eljövén az temetésnek is ideje, fölvevük az testeket die huszadik martti, sokszámú néppel lévén mind az atyafiak mind penig az idegenek, Sentéről az kápolnábul, s tétettük az társzekerekre, melyek mind vörös posztóval voltak földig béborítva.” (339–340)

A nyelvi váltás, a korabeli nyelvi minta átvétele és/vagy imitációja egy későbbi szöveghelyre is jellemző, melyben többek között Imre primásról is szó van. Ezt az Esterházy Imre primást búcsúztatja 1746-ban Padányi Bíró Márton⁷⁸² azzal a manierista „képverssel”, melyet mintha két és fél évszázaddal ezelőtt eleve az ezredvégi regény játékos szövegmintái közé szánt volna. A *Harmonia caelestis* olvasása után mind több olyan megfelelés válik észlelhetővé a jelenkor és a régmúlt írott hagyományában, mely fölött mintha Clio tekintete örködné. A történész, művelődéstörténész, az imaginárius örökség kutatója ugyanolyan kíváncsisággal hajol az ilyen különleges dokumentumok fölé, mint az intertextualitás bűvöletében élő korok regényírója.

⁷⁸¹ Ricoeur szerint az elbeszélés cselekvés újracselekvése, a világra újrajelölése (re-signifié) az elbeszélés időbeli kiterjedésében.

⁷⁸² A búcsúbeszéd a dolgozat mellékletében olvasható.

MELLÉKLET

ESTHER

Id est:

OCCULTA ABSCONDITA

Az az

A' Mennyei Sugárlásoknak, Isteni titkos munkálkodásoknak, hathatós malasztoknak: a' mélységes bölcseségnek, bővséges értelemnek: a' szentséges tudománynak, csudálatos okosságnak: és ezek szerint az Isten dicsősége, Országa keresésének, jóságos cselekedeteknek, temerdek sok érdemeknek, rejtetes, titkos, gazdag

TÁRHÁZA,

Ugymint

ÉTÁRHÁZI

*Méltóságos, és Nagyságos Galánthai született
Gróff Romai Birodalmi Fejedelem*

ESTHERgomi

*Érsek, Magyar-Országnak Primássa, Fő fő Secretariussa, Cancellariussa, Nemes Esztergom Vármegyének örökös
Fő Ispánja, Főlséges Császárné Királyi Királyné Kegyelmes Aszszonyunknak, s' Ő Főlsége Helytartó Királyi Tanácsának Belső
Titkos Tanácsossa &c. &c.*

ESTERHÁZI IMRE

Avagy

A' Romai Anya-Szent-egyháznak, Egyházi Rendnek, egész Magyar Hazának, különösen pedig a' Méltóságos Herczegi, és Gróffi Esterházi Háznak s' Tárháznak Fő, fő, böcsös, és igen drága

KINCSE,

Kit

Midőn e' Világi mulandó, de dicsőséges, hasznos, és üdvösséges nagy cselekedetekben el-töltött életnek vége után a' testi romlandóságnak helyére a' hol találtatott vala, és a' rothadandóságnak földébe, mellyből alkottatott vala, halottas jeles, és nagy tisztelettel, de szomorú szívvel el-tennének, el-temetnének

A' SIRBA SIRVA,

M. PADÁNYI BIRÓ MÁRTON,

Weszprémi Püspök, és azon néven való Helynek, és Vármegyének örökös Fő Ispánja, ezen együgyü Beszéddel el-késért Posony Városában, Szent Márton Püspök, és Confessor Templomában, Bóldog Aszszony Havának 19-dik napján 1746-dik Esztendőben

Tverdota György (Budapest)

Befogadás és kisajátítás

Az irodalommal való mindennemű foglalkozásnak megvan a maga eszköztára. Ezeket az eszközöket a szakma leltárba veszi, megállapítja hatótávolságukat, célzási pontosságukat, életkorukat, mérlegeli hatékonysági fokukat. A felhasznált terminus technicusokból vissza lehet következtetni használóik irányzati hovatartozására, korszerűségének vagy idejét múltságának mértékére. A jó karban tartott és leltárba vett szerszámkészlet mellett mégis találunk olyan szakszavakat, amelyekkel szükség esetén ugyan mindenki él, aki az irodalom életét figyelemmel kíséri, és kevés utánajárás alapján kiderülhet nélkülözhetetlenségük. Mégis el vannak hanyagolva, használat után félredobják őket, alaposabb elemzésük, funkcionálásuk ellenőrzése mindeddig nem történt meg. Közéjük tartozik a kisajátítás fogalma. Meglehetősen pontossággal, szabatossággal él vele a kritika, noha senki nem vette a fáradságot, hogy vizsgálat tárgyává tegye. Az értelmezés, az értékelés fogalmi eszköze? Irodalom-szociológiai fogalom? A recepcióesztétika illetékességi körébe tartozik? A kisajátítás elemzését nyilván végre lehet hajtani a fogalomtisztázás körében, de lehetséges csupán egyetlen mű vagy életmű kisajátításának konkrét esetével is foglalkozni.

Leginkább célravezetőnek mégis azt tartom, ha konkrét esetből kiindulva, ehhez az esethez ismételten visszatérve folytatjuk vizsgálódásunkat, de az általánosítás igényéről sem mondunk le. Az alábbi gondolatmenetben a kisajátítás kérdéskörét József Attila kultusza kapcsán gondoltam végig. Elemzésem során kísérletet teszek a kisajátítás néhány alapvető meghatározásának körvonalazására, de tudatában vagyok annak, hogy József Attila esete rendelkezik néhány olyan sajátos vonással, amelyek folytán a vizsgált jelenség a megszokottól némileg eltérő arculatot ölt.

A kisajátítás a művészeti produktum birtokbavételével és birtoklásával kapcsolatos művelet vagy műveletsor elnevezése. Valamely művet vagy életművet igazában egyetlen személyiség mondhat a magáénak és csakis a magáénak: a szerző, s a szerző elhunytá esetén örökösei rendelkeznek fölötte. Arra az elsődleges birtokviszonyra, amely a szerzőt produktumához fűzi, a jog egyik fejezete, a szerzői jog területe épül. Csakhogy a szerző művét mások számára alkotja. Ez a reláció a szöveg birtoklásának olyan új dimenzióját vezeti be, amely túl van a szerzői jog területén. A kisajátítás ebben a szerzői jogon túli tartományban, a szerző, a mű és közönsége (mások) közötti relációban mehet végbe. A mások legáltalánosabb értelemben, és amennyiben remekműről vagy remekművek soráról van szó, a közönség egyetemességét, azaz minden lehetséges befogadót magába foglal. A szerző produktuma tehát optimális esetben mindannyiunk számára rendelkezésre áll. A mű, igen nagy távlatból nézve, végső soron, találkozik a befogadók egyetemességével. Közelebbről szemlélve azonban az akadálytalan találkozás jámbor utópiának bizonyul. Az egyik folyamat, amely az egyetemességbe alapvető megosztottságot vezet be: a kisajátítás folyamata.

A kisajátításról gondolkodva a kezdet kezdetén számolnunk kell egy paradoxonnal. Nincs olyan kisajátító, aki tagadná a magáénak tekintett érték egyetemes voltát. Épp ellenkezőleg, csak azt érdemes kisajátítani, ami túlnőtt a mi partikuláris érdekkörünkön, értékhorizontunkon. Ami úgyis a miénk és csakis a miénk, amire senki más nem tart(hat) számot, azt nem érdemes mástól elvenni, és a magunkénak tekinteni. A kisajátítás tehát azt jelenti, hogy valamilyen egyetemes értékhez előjogot formálunk másokhoz képest. A kisajátítást foganatosító egyén – patológikus kivételtől eltekintve – sohasem szingulárisan, a maga nevében beszél, hanem mindig egy közösség nevében jár el. Az egyetemes érték szerzője a mi körünkhöz tartozik: belőlünk származik, nekünk címezte művét, mi támogattuk, segítettük őt annak érdekében, hogy örökbecsű teljesítményét megalkossa. A kisajátítás tárgyat közvetve mi adtunk a befogadók egyetemes körének, elsősorban bennünket képvisel, nekünk köszönhető, áttételesen a mi érdemünk is, hogy ilyen érték született. A kisajátítás érdekantagonizmust teremt. Kisajátítókra és elidegenítettekre osztja meg a mű vagy életmű elvileg egyetemes befogadó közegét.

József Attila befogadástörténetében a kisajátítás jelenségének leírt vonásai teljes mértékben megnyilvánulnak. Recepciójának egyik sajátossága viszont, hogy tudniillik kultusza halála után, s a halál körülményeitől determinálva bontakozik ki, sajátos színezetet ad a kisajátításának is. Azok az írások, amelyekben költői nagyságára ország-világ előtt fény derül, a sírbeszéd retorikáját veszik kölcsön, s ezt a retorikát belsővé téve, komolyan véve egyfajta logikává szilárdítják. Ezt az észjárást nevezem nekro-logikának. Kisajátításának műveletsort is, amely halálától szinte máig tart, a nekrológ „lamentáció” névvel ellátható beszédrészből vagy beszédfunkciójából eredeztetem. A lamentációban az válik láthatóvá, aki a halottat elsiratja, és nem pusztán egyediségében, hanem egy jól körüljárható, markánsan jellemezhető közösség szószólójaként, amelynek nevében ez az elsiratás megtörténik. A lamentációban arra a kérdésre kapunk választ, kinek a halottja az, aki a ravatalon fekszik. József Attila esetében tehát a kisajátítás a lamentációval, arra a kérdésre adott válasszal veszi kezdetét, kinek a halottja a szárszói tragédia áldozata? Rituális, és ennek következtében szentesített műveletről, egyetemes közösségi aktusról, a halott körüli szolgálatról van szó, amely jótékonyan eltakarja a mögötte rejlő profán birtokba vételi, majd birtoklási gyakorlatot a maga rideg valóságában. A kegyelet gyászfátylat borít az öröklési igénybejelentés tényére.

A kisajátítás, mint fentebb megállapítottuk, érdekközösséget, érdekkompromisszumot, illetve érdek-antagonizmust tesz nyilvánvalóvá, amennyiben a kultúra területén jelentkezik – és esetünkben ez a helyzet – szublimált formában. A József Attila-kultuszban az első sikeres kisajátítók, mivel idő- és pozícióelőnyhöz jutottak, a Szép Szó köre és a szociáldemokrata párt voltak. A közöttük lévő érdekkompromisszum, főleg az első években, de lényegében ezt követően is, töretlenül érvényesült. A Szép Szó elismerte, hogy József Attila a szocialistáké is, a szocialisták pedig elfogadták, hogy a Szép Szó körének szellemisége öltött testet József Attilában. Ennek volt egy sajátos, perszónáluniós vonatkozása, Fejtő Ferenc személyében, aki emigrációja előtt és még utána is egy évtizedig szocialistának vallotta magát, s egyben a Szép Szó szerkesztője volt, a folyóirat legbelső köréhez tartozott.

Minden más kisajátítási törekvés csakis a Szép Szóval és a szocialistákkal szemben érvényesülhetett. Ha azokat a szövegeket tanulmányozzuk, amelyek a kisajátítás folyamatában valamilyen módon szerepet vállaltak, akkor azt tapasztaljuk, hogy e szövegek azokat, akik a költő szellemi örököseinek tekintették vagy azzá nyilvánították magukat, kisajátítókként bélyegzik meg. Általában, bár nem mindig, ilyenkor a kisajátítóval szemben hivatkozás történik az adott érték egyetemes voltára, azaz arra, hogy az mindenkié, majd pedig a riválisok kisajátítása ellen küzdők önnönmagukat mutatják be legitim örökösként. Az erkölcsi felháborodás pátosza hatja át a (mások általi) kisajátítás ellen küzdő szövegrészeket, és csúsztatás, hipokrita magatartás nyilvánul meg azon a ponton, amelyen az egyetemes érték gazdáiként, őrzőiként önmagukat jelölik meg.

E szövegek másik sajátos vonása, hogy minden kisajátító valamilyen hiteles tényre épít, ennek a ténynek az érvényét azonban túláltalánosítja, s rá hivatkozva (kisebb vagy nagyobb mértékben) hamis jogcímet farag arra, hogy az adott érték jogos birtokosának tekinthesse magát. Így például Isaia Tolan a Curentulban úgy sajátítja ki a románság számára József Attilát, hogy „félíg román” voltára hivatkozik. A szociáldemokraták többek között a költő és a Népszava közötti kapcsolatra építenek. A Szép Szó szerkesztőjét és névadóját látja József Attilában. A jobboldal idegen érdekek szolgálatára kényszerített és kiszipolyozott magyar és keresztény értéként mutatja föl. A kommunisták párttagságát lobogtatják meg, a népiek szerint szeretett volna a Válasz köréhez tartozni, csak ebben szerkesztőtársai megakadályozták stb. A felsorolt hivatkozások az esetek döntő többségében megalapozottnak tekinthetők, de vagy jelentéktelenek, mellékesek, vagy időben-térben részleges érvényűek, egyoldalú beállításban ismerhetjük meg őket.

Néha az alig észrevehetően apró hivatkozási alapra teljesen fantazmagórikus felülepítmény kerül. Olykor a hivatkozási alap és a túláltalánosítás aránya mértékletesebb. Ezt az arányt érdemes szemmel tartani és értékelni, mert minősíti a kisajátítókat és a kisajátítást. A torz és hazug, a megalapozottságot nélkülöző kisajátítás nem eshet azonos megítélés alá azokkal az igénybejelentésekkel, amelyek az adott közösség és a költő közötti tényleges szövetséges viszonyra hivatkoznak. Még akkor sem, ha ez utóbbi eset sem nélkülözi a kisajátítás torzító mozzanatait.

A kisajátítási rivalizálásban döntő szerepe van annak, hogy kiderüljön: a kultusz tárgya és az őt kisajátító közösség között személyes konfliktusok, méltánytalanságok történtek, hogy a kisajátított személy és a kisajátítók között valamiféle össze nem illés konstatálható. Az ellenfelek igyekeznek kétségbe vonni a kisajátítási hivatkozások hitelét. A jelenség körébe sorolható dokumentumok egy része tehát voltaképpen leleplező irat. A vitaszellem ráüti bélyegét az ebbe a körbe tartozó szövegekre. Annál inkább így van ez, mivel a kisajátítás, ha a jelenséget a maga teljes terjedelmében vesszük szemügyre, nemcsak a másokkal szemben magunkénak tekintés gesztusait foglalja magába. Annak, aki egy örökség birtokosaként lép fel és örököjének szerepét utalja ki a maga számára, kötelességei is vannak. A hamis jogcímeket el kell utasítania, de az érték teremtményének és az értéknek ártalmára tevékenykedőkkel szemben is föl kell lépnie. Ezeknek egyik típusát képezik azok, akiket a bűnbakkeresés során bélyegeznek meg. Legalább ennyire fontos azonban az, hogy az érték teremtményének nyílt ellenségei is akadnak, az érték nagyságát kicsinylők vagy egyenesen kétségbe vonók is mutatkoznak. Ezekkel szemben a kisajátítónak erkölcsi felháborodással telten, szellemi érvekkel felfegyverkezten föl kell vennie a küzdelmet. A kisajátítás tehát sokszorosan konfliktussal terhes helyzetet idéz elő a kisajátító számára. Nemcsak a riválisok támadnak rá, hanem azok is replikáznak, akiket a hagyaték örököjének szerepében bűnbakként megbélyegzett. A kisajátított érték nyílt ellenfelei szintén nem kímélik a vitatott értéken túl az azokat magukénak tekintőket sem.

Ezen a ponton érdemes megemlíteni a József Attila-kultusz másik sajátos vonását, azt, hogy az öngyilkosságot súlyos betegség, sok nélkülözés, félreállítottság előzte meg. Olyan kép alakul ki a közvéleményben a költőről, hogy senki sem becsülte, nem álltak mellé társak, vagy akik a szövetségesei voltak, lagymatagon vették védelmükbe. A kultusz kollektív lelkifurdalásban gyökerezik. Ezt a körülményt az örököségi legitimitás kétségbevonása során rendszeresen kiaknázzák. Milyen jogon merészezi a magáénak követelni a költőt bárki is, amikor ő olyan elhanyagoltan és kizsáboltan élt, hogy útja öngyilkosságba vezetett? A József Attiláért folyó kisajátítási harcban és a költő örökségét kicsinylők érvelésében is ennek az ellentmondásnak a megfogalmazása és aztán kimagyarázása rendszeresen teret kap.

Az elmondottak figyelembevételével leírható József Attila kisajátításának története a kezdetektől napjainkig. Makrotörténetről van szó, amit krónikának, eseménytörténetnek is nevezhetünk. Ahhoz azonban, hogy ezt a krónikát elkészítsük, még egy dologról kell előzetesen dönteni. A kisajátítás ténye és jelenségre evidens olyan esetben, amikor hatalmi szervek is beleavatkoznak egy alkotó kultuszának folyamataiba. Amikor például a Rákosi-korszakban a kommunista vezetés kisajátítja József Attilát a népi demokrácia számára. Ha ehhez az evidenciához tartjuk magunkat, tárgyilag nem tévedünk, de félő, hogy a probléma felületén maradunk. Akkor ugyanis abba a tévedésbe eshetünk, hogy a kisajátítás egyenlő egy értéknek vagy értékteremtőnek valamely általunk elítélt politikai hatalom általi jogtalan birtokbavételével. Holott egy intézmény, egy párt, egy csoport, akár egy kis szektá, anélkül, hogy a politikai hatalomban része lenne, akár ellenzékiként is, kerülhet olyan domináns helyzetbe a szóban forgó érték vagy értékteremtő kapcsán, hogy eredményesen léphet föl kisajátítóként. Tévedésnek tartom tehát az olyan beállítást, hogy megjelölünk egy kisajátító politikai hatalmat, és szembeállítjuk vele az ártatlan áldozatokat, akikről elveszik az őket jogosan megillető örökséget vagy örökrészt. Ezzel hozzájárulunk ahhoz, hogy egyes kisajátítókkal szemben más kisajátítók megdicsőüljenek vagy felmentést kapjanak.

A látványos esetekre korlátozódó fölényeskedő gyakorlattal, a durva politikai kisajátítással szembeni fellépés jóleső öntudatával rendelkező retorikával szemben egyenesen azt a kérdést vetem föl, beszélhetünk-e egyáltalán jogos szellemi örökösökről? Mondhatja-e bármely közösség, még a legindokoltabb hivatkozási alappal rendelkezvén is, hogy az adott érték legfőbb védelme rá van bízva? Aki ugyanis ezt joggal elmondhatná magáról, azzal kapcsolatban nem merülhetne föl a kisajátítás vádja. Megengedheti-e a szellemi élet ilyen kivételezett pozíciók létrejöttét? A gondolatmenet kezdetén jeleztem ezzel kapcsolatos álláspontomat. Egyedül a szerző jogosult arra, hogy egy művet vagy művek sorát saját tulajdonának tekintszen, azokat megsemmisítse, átalakítsa. Már a törvényes örökösöknek a végrendeletre hivatkozó ilyen közbeavatkozásához is szó férhet. Vizsgálódásaim alapján ugyanerre a következtetésre jutottam: a legszelídebb, legárnyaltabban fogalmazó közösség vagy közösségi képviselő

sem követelhet magáénak egy egyetemes értéket anélkül, hogy emiatt kisajátítónak ne kellene minősítenünk őt. Tehát mindenki, aki valamely kultusztárgyhoz mások kizárásával vagy háttérbe szorításával közelebb érzi magát, kisajátítónak tekinthető. Kérdés: lehet-e kultuszt művelni úgy, hogy ezáltal ne válnánk kisajátítókká?

Ha ez így van, akkor a kisajátítás fogalmát némileg át kell értelmezni, el kell venni – legalább részben – pejoratív értelmét. Nagyjából a halálos bűn–bocsánatos bűn dualizmusa szerint kell megosztani a szó értéktartományát. Vannak a kisajátításnak megbotránkoztató, felháborító torzításai, amelyek megbélyegzést érdemelnek. Amit Horváth Márton művel Ignotus Pállal *A kommunista József Attila* című cikkében, attól ma is ökölbé szorul az olvasó keze. Amikor Rákosi azt hazudta, hogy a börtönből kapcsolatai révén elérte, hogy József Attila verseit közölje az Humanité, annak hamissága az utókor előtt kacagtatóan komikusan lelepleződött. Tudomásul kell azonban venni, hogy a kisajátító gesztus jelen van mindannyiunk befogadói magatartásának szerkezetében. Azéban az Ignotus Páléban is, aki Horváth Mártonnal való vitájában a rövidebbet húzta. Csak az nem vádolható kisajátító hajlamokkal, aki közömbös egy értékteremtő iránt vagy ellenséges vele szemben.

Itt közbe kell iktatnunk még egy különbségtételt. Mindazok a személyek és közösségek, akik és amelyek egy adott kulturális érték befogadására igény tartanak, és akiket ettől az igényüktől megfosztanak, vagy akiknek e befogadói jogosultságát kétségbe vonják, vagy megcsúfolják, az esetek döntő többségében valamiféle szellemi erőszak áldozatai. A tárgyilagos szemlélő szimpátiájára számot tarthatnak mindaddig, amíg jogukat vissza akarják szerezni, amíg a velük szembeni méltánytalanság ellen felemelik szavukat. Az általam vizsgált esetek jelentős részében azonban ezek a jogos követelések átbillennek abba a tartományba, amelynek indokoltságát már nem ismerhetjük el. Az életműtől elidegenítettek a jogaikért folytatott küzdelemben maguk is kisajátítókká válhatnak és – nehéz kimondani – többnyire ténylegesen azzá is válnak.

A jelenség jobb megértése érdekében ezen a ponton érdemes röviden és kellő óvatossággal megvitatni a szójelentéseket is. A „kisajátítás” gyökere a „saját” szó, amely valakinek valamivel kapcsolatos birtokviszonyát jelöli, még hozzá hangsúlyosan, esetleg emfatikus hangsúllyal. Az emfázist az olyan kifejezések árulják el, mint „a saját tulajdon szemével látta”, ahol a „saját” nyomatékosító szerepet játszik. Az ige, amelyet a „saját” szóból képezünk, a hozzá fűzött igekötőtől függően két különböző irányban ágazik el: valamit elsajátíthatunk vagy kisajátíthatunk. A két ige alapjelentése elvontan ugyanaz: valamit a magunkévá teszünk. Az „elsajátít” igehez fűzött tárgy általában szellemi természetű, semleges értékvonatkozású: elsajátítani egy idegen nyelvet, általában valamilyen tudást szoktunk. Amit elsajátítunk, az olyasmi, aminek összmenyisége az elsajátítás következtében nem csökken. Ugyanazt a nyelvet bárki más ugyanúgy elsajátíthatja, mint én magam. A kisajátítás tárgya ezzel szemben közös birtok, aminek a magunkévá tétele folytán mások joga csorbul. Amit kisajátítok, azt ténylegesen vagy szimbolikusan mástól veszem el, azzal kapcsolatban mások birtokba vételi jogát kétségbe vonom. A kisajátított tárgy negatív értékvonatkozású, amennyiben hozzátartozik az elidegenítettség mozzanata. Ha Ady költészetét egy olyan közösség sajátítja ki, amelyhez nem tartozom, akkor ez a költészet ezáltal számomra idegenné, hozzáférhetetlenné vagy legalábbis nehezen hozzáférhetővé válik.

A kisajátítás terminológiai pozíciója egészen más, mint az elsajátításé. Az utóbbi a megismeréssel kapcsolatos semleges kifejezés, az előbbi ellenben jogi vagy kvázi jogi fogalom. Kapcsolatban állhat az örökléssel, mindenesetre tulajdonjogi területen használatos szakszó. Korrektül is használható, és akkor nem jelent többet, mint hogy valaki vagy valakik valamilyen értéket kizárólagos tulajdonukká tesznek. A közhasználatban azonban pejoratív konnotációja van, jogbitorlást jelent vagy legalábbis visszaélést a tulajdonjoggal. Ha feltárjuk a szónak ezt a pozícióját, akkor az is láthatóvá válik, hogy a „kisajátítás” terminus használata peres ügyekben gyakori, azaz olyan helyzetekben, amikor jogvita alakul ki valamely érték tulajdonjogát illetően. Gáspár Zoltán *Kié József Attila?* című cikkében az „igényper” kifejezést használja a kisajátítás szinonimájaként. A kiindulópontunk, amely szerint József Attila kisajátítása a lamentációkban, az elsíratás aktusában gyökerezik, sajátos ellentétet képez azzal a ponttal, a jogvita körével, amelyhez eljutottunk. A kisajátítás jelensége ténylegesen megteszi ezt az utat. A szakralitás, ünnepélyesség, kegyeletesség fokozatosan lefoszlik az eredeti gesztusról, s a „kinek a halottja?” kérdés mögül kibújik a „ki a jogos örökös?” kérdés.

József Attila kisajátításainak története tehát úgy vázolható föl, hogy először, sikeresen a Szép Szó és a szociáldemokrata párt sajátította ki. Ezt az örökös pozíciót a második világháború végéig a szélsőjobboldal, a népiek és a kommunisták akarták felszámolni, és az életművet a maguk számára megkaparintani. A második világháború után a kommunista kultúrpolitika sikeresen billentette ki az örökségből a Szép Szót és a szociáldemokratákat, és sajátította ki a maga számára a költőt. Ettől kezdve több évtizedes harc folyt annak érdekében, hogy a kommunista kisajátítást legalább relativizálják, majd pedig megszüntessék. Az utóbbi években a kisajátítás terén különös, nehezebben értelmezhető jelenségek játszódnak le, de a jelenségkör árnyalt elemzésével ezek is összefüggésbe hozhatók a kisajátítás fogalmával. Ennek krónikáját még vázlatosan sem adhatom elő. Olyan kérdéseket szeretnék fölvetni, amelyek a makrotörténet után a kisajátítási jelenség legbensőbb köreit érintik.

A kultusz kutatás kritikusainak egyik érve az általunk végzett vizsgálódások ellen az, hogy másodlagos kérdésekkel foglalkozunk, a szerzővel, az irodalmi élet intézményeivel, vitákkal, ünnepekkel, de a szövegekről, a szövegek megértéséről, értelmezéséről, értékeléséről nincs mondanivalónk. Anélkül, hogy ezzel az érveléssel általános értelemben hadakozni kezdenék, megjegyzem, hogy a kisajátítás problémakörére ez az ellenvetés biztosan nem érvényes. Ez a folyamat messzemenően belenyúlik az értékelés tartományába, sőt, vegyi reakcióba lép a művek értelmezésével is.

Ami az előbbi illeti, a József Attila-kultusz vizsgálata során más vonatkozásban részletesen foglalkoztam azzal a kérdéssel: milyen tényezőktől függ, hogy a költő mely versei kerülnek a figyelem előterébe, és mely versek maradnak árnyékban, illetve, hogy ezen a téren mikor és miért következnek be változások. A repertoár nagysága és összetétele több, egymástól többé-kevésbé független, de a kultusszal egyaránt összefüggő tényező függvénye. Ezekre itt kitérni annál is kevésbé szükséges, mert a repertoár kialakulásának hatótényezőire vonatkozó elemzések megtalálhatók *A komor föltámadás titka* című könyvemben. Egyetlen fontos faktorról nem foglalkoztam az eddigiekben önállóan: a kisajátítás szerepével abban, hogy hogyan alakult a József Attila-kánon.

Az összefüggés a kánon és a kisajátítás között könnyen belátható. Isaia Tolan, amikor József Attilát a román nemzet számára ki akarta sajátítani, mindenek előtt *A Dunánál* című versre kellett hivatkoznia, hiszen a költő itt jelentette ki, hogy apja „félíg román, vagy tán egészen az”. A kisajátításnak van egy ártatlan és ártalmatlan változata, amelyet lokális kisajátításnak nevezek. Ennek során egy vagy több vidéki város a magáénak vallja a költőt. Ezt azonban nem kizáró szándékkal teszi, hanem csak részt kér a költő kultuszából. Ilyenek azok az írások, amelyek a költő makói és szegedi tartózkodására utalnak. A lokális kisajátítási műveletek olyan versekre hivatkoznak, amelyeket a költő az adott városban írt, s előnyben részesülnek azok a darabok, amelynek címében vagy ajánlásában előfordul a város neve: *Szeged alatt*, *A jó makóiaknak* stb. A szocialista, illetve a kommunista tulajdonba vételt végrehajtó írásokban refrénszerűen találkozunk a *Mondd, mit érlel...* záró soraival, amelyekben a költő kijelenti, hogy „élte, ha van élte még egy, / a proletár utókoré.” Sportnyelven szólva olyan ziccer ez, amit kihagyni súlyos hiba lett volna az örökösök részéről. Ha nem is mindig, de a kisajátításhoz érveket szolgáltató művek esztétikai értékmegállapítását igen gyakran pozitívan befolyásolja pragmatikus felhasználhatóságuk ténye a kisajátítás igénypereiben. Ez különösen azokban az esetekben szembetűnő, amelyekben jelentéktelen, problematikus értékű darabok nyilvánvalóan erőszakolt felértékelésével találkozunk.

Az igényperekben hivatkozásszerűen felhasználható verseken vagy részleteken túl minden kisajátító közösség kialakítja azoknak a verseknek a repertoárját, amely az életműnek a hozzá közelebb álló oldalát domborítja ki. Legismertebb példája ennek a harmincas évek elejének forradalmi szocialista szellemű lírája, amely az ötvenes években szinte kizárólagosan képviselte a József Attila-költészetet: a *Munkások*, a *Szocialisták*, a *Tömeg*, *A város peremén*, a *Favágó* stb. A szakirodalom utóbb sokat ironizált azon, hogy melyek voltak azok a versek, amelyeket ünnepi alkalmakkor szavalni illett. Csakhogy az anekdotikus elemen túl, az ünnepi műsorok összeállítóinak rossz ízlésére valló válogatás leleplezésén túl, be kell látnunk, hogy a kulturális élet ágensei rákényszerülnek a válogatásra. Antológiákat kell összeállítani, iskolai tananyagot kijelölni, egyetemi szemináriumok tematikáját megállapítani, s ennek során óhatatlanul szembekerülünk ugyanazzal a kényszerrel, amellyel az ünnepi műsorok összeállítói: érvényesíteniünk kell preferenciáinkat. Ez értékrendek kialakítása messzemenően

ki van szolgáltatva a kisajátítás logikájának. Azt választjuk ki, ami az adott életműből a leginkább a miénk, ami által azt az életművet magunkhoz kapcsolhatjuk.

És ezen a ponton fordítsunk egyet a dolgon. Vannak olyan előkelő szellemek, akik a világ minden kincséért sem sajátítanának ki egy értéket vagy értékalkotót, akikből hiányzik a kulturális agresszivitás. Ezek az előkelő szellemek megelégszenek azzal, hogy bizonyos műveket preferáljanak, általában nyomós szakmai, esztétikai, poétikai érvekre alapozva. A kisajátítás kérdésével foglalkozó szakemberben azonban – talán foglalkozási ártalomként – fölmerül a szörnyű gyanú: vajon ezek az érvek és indokok a végső okok-e? Nem kell-e keresnünk, és ha keresünk, nem találunk-e olyan, akár az adott előkelő szellem elől elrejtőző mélyebb motívumokat, amelyek a kisajátítási hajlamban gyökereznek? A preferenciák, értékválasztások implicite nem hordják-e magukban a kisajátítás műveletét? Amikor egyik irodalomtörténészünk kijelenti, hogy a *Munkások* című vers nem tekinthető a József Attila-költészet reprezentatív darabjának, akkor – noha magam erről másként gondolkodom, s legalábbis szélsőségesen túlzónak ítélem vélekedését – nem vonom kétségbe az illető jóhiszeműségét. Amikor azonban egy másik kiváló irodalomtörténész azt állítja, hogy József Attilának nem a *Téli éjszaka* típusú versek, hanem a kései darabok képviselik a csúcsteljesítményét, akkor a rejtett kisajátítási logika moccanásait érzékelem, mert az elfogultság letagadhatatlan.

Akármit is válaszoljunk ezekre a kérdésekre, egy bizonyos: a kisajátításnak vannak nyílt, intézményes, közvetlen megnyilvánulásai és vannak szégyenlős, burkolt megnyilatkozásai. Azt a kérdésfeltevést, hogy „kié József Attila?”, nem választja el kínai fal az olyan kérdésfeltevéstől, hogy: „milyen az igazi József Attila?” „Mikor, milyen típusú műveivel alkotott időtállót József Attila?” Mindazonáltal távol áll tőlem, hogy a nyers kisajátítási gesztusok és az ellenőrizhető, igazolható, tárgyi ismérvekre hivatkozó tudás közé egyenlőségelet tegyek. Az igazi műértés éppen azon a tartományon belül bontakozhat ki, amely a kettőt elválasztja. Mégis van egy pont, ahol a kettő összeér vagy összeérhet, ahol a műértés mélyén a kisajátítás érhető tetten. Sőt, a kisajátító alapállás nem feltétlenül akadály a igazi műértés kibontakozásának. Kisajátító kiindulópontból kifejlődhet hiteles értékrend vagy legalábbis az egyoldalúságnak nemcsak kára, hanem haszna is lehet. Kisajátító és kisajátító között is különbséget tehetünk irodalomértésének autentikussága tekintetében. Bóka László és Fövény Lászlóné az ötvenes években egyaránt részt vettek József Attila költészetének kommunista kisajátításában. Nem kétséges azonban, hogy Bóka László képes volt különbséget tenni a harmincas évek elejének forradalmi szocialista líráján belül a remekművek és a gyengébben sikerült versek között, míg monográfiájában Fövényné erre fogatékosabban volt csupán képes.

Ezen a ponton már átlépünk a kisajátítás és megértés, kisajátítás és értelmezés közötti összefüggés elemzésének területére. Annyit, gondolom, mindenki elfogadhatónak tart, hogy a kisajátítás erőteljesen kondicionálja az értelmezést. Egy adott alkotónak, illetve művének olyan jellemvonásait emeljük ki, választjuk ki értelmezési szempontként, tájékozódási pontként, amelyek a kisajátító személy vagy közösség szempontjaival vagy tájékozódási pontjaival egybeesnek, vagy amelyhez közel állnak. Ha kell, akkor bizonyos jellemvonásokat az adott közösség számára becsben álló értékekhez közelebb hajlíthatunk, a finomabb manipuláció vagy a durvább, nyersebb csalás igénybevételével. A kisajátítás, ha behatol az értelmezés területére, azzal a következménnyel járhat, hogy markánsan átértelmeződik, átrajzolódik az adott alkotó jellemrajza, sorsképlete, sőt, akár még életrajza, életműve is. Bizonyos vonásai éles fénybe, mások árnyékba kerülnek. Egy részük köré kedvező kontextust állíthatunk, más részüket ellenben megbélyegezhetjük. Ez a manipuláció olyan méreteket ölthet, hogy eredményül hazug, hamis, féloldalas, ideologikus portrékat, és az életmű vagy egyes művek vulgárisan leegyszerűsítő, laposan didaktikus vagy torzítóan belemagyarázó értelmezéseket kapunk.

Van azonban a kisajátítás és értelmezés viszonyának tágabb köre is. Ebben a körben két pólussal számolhatunk. Az egyiket a kisajátítani szándékozott életmű képezi. A másikon a kisajátító közösség áll a maga értékrendjével, önképével, programjaival. Anélkül, hogy az előbbieken regisztrált nyílt és kendőzetlen torzítási szándék közbelépne, egy adott életmű sajátunkká tétele esetén a legjobb hiszemű értelmezés is szükségképpen azon a körön belül marad, amely fölött a kisajátító közösség saját értékrendje és világképe uralkodik. Az adott közösség nem lépheti át saját árnyékát. Akarva nem akarva

a maga arcára formálja a kisajátított életművet. A létrejövő értelem éppúgy hasonlít az őt létrehozó közösségre, mint arra a tárgyra, amelyről leolvassák.

Ezen a ponton azonban megint árnyalnunk kell a képet. Az értelmező közösség nem mitológiai Narcisuss, hogy mindenben csak önmagát pillantsa meg. A kisajátításban jelen lehet az odaadás, az alárendelődés a mű, az életmű, a szerző által sugallt értelemnek is. De ha ez az odaadás jelen van, akkor korlátozza a kisajátítás érvényét, szólni engedi a művet is. Az értelmezés gyökerében ott lehet a kisajátítás, de ebből igazi műértés, a mű igazságának felismerése is kisarjadhat. A kisajátítás nemegyszer megengedheti a megértés fényűzését. Gyakran azonban olyan erős lehet, hogy elnyomja a megértést vagy legalábbis eltorzítja az értelmezést, s bekövetkezik a közösségi nárcizmus, az erős kisajátítás. A befogadás, a megértés és az értelmezés tartománya tehát nem olyan terület, amelyről a kisajátítás problémáját egyszerűen ki lehet tiltani, le lehet tagadni.

Végezetül foglalkoznunk kell a befogadó ártatlanságának lehetőségével és mértékével. Egy közösség nevében az adott életmű kisajátításáért fellépő írástudó, a kritikus, a kultúrpolitikus, a barát és harcostárs stb. kénytelen vállalni az elfoglaltságot, s viselnie kell a kisajátító bélyegét. Ugyanez érvényes a művek elemzésében, értelmezésében, értékelésében aggályos körülményekkel eljáró szakemberekre is, még akkor is, ha az állítások igazolására, alátámasztására fordított energiát és leleményességet, elmeélt elismeréssel kell öveznünk, és a durván fellépő, laposan érvelő kisajátító és a szöveg saját igazságát figyelembe vevő kifinomult esztéta közé nem tehetünk egyenlőségjelet.

De vajon nem jár-e a befogadástörténet indokolatlan és fölösleges militarizálásával, sőt, a befogadók teljes körének poétikai inkriminálásával az, ha a kisajátítás fogalmi terjedelmét fedésbe hozzuk az értelmezésével és az értékelésével? Ha az elismerő befogadást ilyen közelségbe vonjuk a kisajátítás fogalmával? Vajon nem vezetjük-e be ezzel a művek életének jelenséggörébe egyfajta eredendő bűn teológiáját? Úgy gondolom, hogy a kisajátítás fogalma dinamikusabbá teszi a mű fogadtatásáról való elképzeléseinket, s főleg a recepcióról alkotott képünk életszerűségét fokozza. E fogalom segítségével kimutatható, hogy a befogadó alany nem az a sápadt, steril képződmény, valamiféle papi személylé magasztosított stilizáció, akit a szöveghez hozzárendelünk. Az azonban kétségtelen, hogy az egyén mindig több, komplikáltabb, beskatulyázhatatlanabb, szeszélyesebb, változékonyabb és diffúzabb, mint az a közösség, amelyhez tartozik. A kisajátításban van valamiféle intézményes sematizmus, a mű és az egyes befogadó közötti viszony pedig intimebb, személyesebb ennél. A magányos befogadó (s befogadás közben az élmény intenzitásának növekedésével arányosan mindannyian magányosak vagyunk) nyitottabb a szöveggel szemben, mint a hivatásos, egy közösség nevében fellépő szakember. A műértés és a mű szeretete háttérbe szoríthatja, elmoshatja a kisajátításban szükségképpen jelenlévő agresszivitást. Tudomásul kell vennünk, mindazonáltal, hogy nemcsak egyének, hanem valamilyen közösség tagja is vagyunk, s a kisajátítás hajlamától egyikünk sem mentes.

Az elemzett jelenség és fogalom körüli eszmefuttatásaimmal arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy a művek életével foglalatосkodó szakemberek által használt kisajátítás terminus kritikája nélkülözhetetlen feladat, s eredménye nem lehet az, hogy szemet hunyunk ama tények fölött, amelyek köréje elrendezhetők.

Többnyelvűség a magyar irodalomban

Csányi Erzsébet (*Novi Sad*) Irodalomköziség – nyelvköziség

Kísérlet a nyelvköziség tüneteinek természetrajzára és tipologizálására

Az irodalmi szövegben megjelenő nyelvköziség tüneteinek vizsgálata már hozzávetőleges megközelítésben is nyilvánvaló tipologizálási lehetőségeket vet felszínre. Ezeknek a könnyen felismerhető típusoknak a körülírása sem mellékes, ha a jelenség megragadására törekszünk.

A többnyelvűség, a nyelvek közötti ingázás egy irodalmi művön belül olyan dialogikusságot teremtő eszköz, amely – különösen a regényben – műfajtörténetileg a kezdetekhez kötődik.

A jelenség alapvetően két nyilvánvaló szituációban bukkan fel:

- az egyik, ha maguk a mű hősei változtatják a megszólalás nyelvét,
- a másik pedig az explicit idézet egy más nyelvű másik műből, amelyet eredeti nyelven kíván beemelni a szerző a saját szövegébe.

E két természetes lehetőségen túl a modern irodalom a XX. században az avantgárd izmusok montázsaitól kezdődően olyan bonyolult diszkurzusokat hoz létre, amelyekben immár meginog a szubjektum identitása és vele együtt a hozzá fűződő nyelv helyzete is. Miközben elmosódik a mű és a szerző státusa, az olvasó kreatív alkotótárssá lép elő, s kiderül, hogy a mű a szerző új típusú olvasásmódjának a függvénye.

E paradigmaváltást megelőzően is hosszú és érdekes azonban a nyelvköziség tünetét hordozó irodalmi művek története.

Mindenekelőtt kiindulópontként szolgál az újkori regény őskódja, Cervantes *Don Quijotéja*, amelynek bevezetőjében a narrátor latinból vett idézetekkel példálózik, s ez a minta mélyen bevésődik a műfaj történetébe.

Az idegen nyelvű szövegek kialakítása a továbbiakban sok műben formaszervező erővé válik.

E jelenségek közötti rendteremtés mégsem annak alapján tűnik célszerűnek, hogy a mű hőse-narrátora váltott-e nyelvet avagy idegen szövegfragmentumok, citátumok beemeléséről van-e szó. A lényegi különbség a nyelvközi jelenség poétikai funkciójában mutatkozik. Ennek alapján három típus körvonalazható:

1. Az első típus *referenciális*nak nevezhető.

E típusba a XIX. századi nagyregényekben jelentkező plurilingvális szövegegységek sorolhatók. Az ilyen többnyelvű diszkurzus a társalgási szituáció reális ábrázolásának írói igényéből fakad. A korabeli arisztokratikus csevegési kódex szerint az értelmiségiek eszmecseréje általában világnyelveken folyik. A nyelveket váltogató beszélgetést a szerző híven közvetíti, s az idegen nyelvű betéteket vagy lefordítja, vagy nem. Ha a fordításra is sor kerül, akkor alapvető kérdés, hogy az hova kerül: folytatólagosan beépül a szövegbe, vagy paratextussá degradálódva kiszorul a lábjegyzetbe. E kétféle megoldás ellentétes effektust eredményez, tehát ellentétes célt is szolgál.

A fordítást csak lábjegyzetben közlő művek nem zúzzák szét az ábrázolt jelenet valóságillúzióját. Az idegen nyelvű anyag emellett hangulati értéktöbblettel rendelkezik, s a vele való gazdálkodás a műfaj egyébként is polifon természetét, sokhangúságát teljesíti ki. Ilyen funkciót tölt be Tolsztojnál, Dosztojevszkijnél, Thomas Mann-nál is. Az ő regényeikben főleg a francia nyelvű betétek figyelhetők meg, de amennyiben a helyzet- és jellemrajz úgy kívánja, könnyedén applikálódnak más nyelvi fragmentumok is.

A beékelődések fordításai ezeknél a szerzőknél kötelezően a lábjegyzetbe kerülnek, és semmiképp sem törik meg a valószerű beszéd illúzióját. Érthető, hogy beiktatásukra éppen valóságfelidéző, valóságleképező erejüknel fogva kerül sor.

2. Ezzel szemben vannak olyan regények – s ennek alapján különíthető el a második, *önreflexiós típus* –, amelyekben az idegen nyelvű jelhalmazt rögtön követi annak fordítása. Itt az ábrázolt helyzet valósága helyett a *másik nyelv* felidézése a cél.

Ilyen például Milos Crnjanski *London regénye* című műve, amelyben visszajára fordul a prózanyelvi konvenció, s az ábrázolás a valóság helyett közvetlenül a nyelvbe bonyolódik bele.

A többnyelvűség a *London regényében* prózapoétikailag meghatározóvá válik. A több nyelven való megszólalás és annak befogadása – a fülelés a cselekményvilág szintjén is tematizálódik. A nyelvek kánonja párhuzamosan bomlik ki a szövegben, s ez a többnyelvű szöveg egyben a regény önreflexiója, implicit metanarrációja is.

Szavak, mondatok többnyelvű füzerei jönnek létre egy (ön)interpretációs inger, egy (ön)kifejezési elégtelenségérzet nyomán. Egy-egy szó, fordulat, mondatrész, mondat két nyelven is megismétlődik: eredetiben és fordításban. Az eredeti illusztratív közlése sokszor a kiejtési módot és az írásmódot is részletezi annak az elmagyarázási, felidézési hevületnek a jegyében, amely az egész művet átjárja. Az angol mellett a nyelvek valóságos forgataga idéződik fel a *London regényében*: orosz, francia, latin, görög, olasz kifejezések, szövegrészek jelennek meg fordításukkal párhuzamosan.

A többnyelvűség mint visszhangeffektus következetes írói eljárás, amely a világ helyett a nyelvek felé fordítja a befogadói tekintetet. Az ismétlődések révén ezek a betétek egész tömböket töltenek ki, motívummá nőnek. Szakszerű fejtegetések hívják fel a figyelmet a különböző nyelvek hangzásbeli, szemantikai, hangtani, alaktani sajátosságaira. Az idegen szavak, szólásmondások szétszórt, fordítással vagy anélkül beépülő idegen teste nyelvileg elsősorban párhuzamosítja, duplázza a hangzást és a jelentést, ám az egyre gyarapodó benyomások végül polifonikussá hangszerelik a szöveget.

Az idegen nyelvű beékelődések úgy is felfoghatók, mint idézetek egy másik nyelvterületről. Funkciójuk egyrészt hitelesítő, szemléltető: erre az idézés módja is felhívja a figyelmet. Crnjanski formailag látványosan iktatja be az idegen nyelvi fragmentumot, szó szerint idéz, függő beszédet használ.

Érdekes, hogy nemcsak az elhangzott, hanem a csupán elgondolt beszédek is feltöltődnek idegen szavakkal. A főhős belső monológjának ő saját maga a hallgatója, ám gyakran a narrátor is, aki a dörmögve folytatott magánbeszédre külső rálátást biztosít. Mindez elősegíti a regénynek mint hangzó anyagnak a megformálását. A narrátor a kibocsátott hangeffektusok elnyelője, a visszhang, a rezonőr – a monológ felhevítésének eszköze.

A többnyelvű kontextus egy összerakó megismerési bejáratát jelenti. Az idegen nyelvű kontroll, a nyelvek gazdagsága az ismeretelméleti, szemléletbeli választékosság, igényesség, sőt, totalitás tükré.

Crnjanski eljárása a nyelvi önreflexió eszköze, a nyelvre mutató szándékának demonstrálása, az önálló életre kelő szavak előtérbe nyomulása, a nyelvek világának evidenciája. Ez a nehézkesítő, önmagára nehezekeket rakó beszédmód, párhuzamos idézetrendszer uszályokként vontatja maga után a nyelvek jelentésterhelt visszhangjait.

Az idegen nyelvű betét nemcsak szintaktikailag „terheli” a szöveget, hanem szemantikailag is árnyékolja a nem vagy kevésbé ismert nyelvi elemek révén a befogadást. A hangzás expresszivitása azonban kárpótol ezért, ugyanakkor a szemantikai fény-árny játék egészében fokozza a benyomás intenzitását.

Az idegen nyelvű betét azzal is felhívja a figyelmet önmagára, hogy széttördeli, megakasztja a szövegfolyamot, minek következtében a *fragmentum* poétikai effektusával is számolni kell.

A többnyelvűségnek ez a típusa szóvisszhangokat teremt. Az irodalmi szöveg a tudományos jelleg felé hajlik el, a nyelvek összevető vizsgálatára ösztökél. A szekvenciák párhuzamos megjelenése tulajdonképpen egy sajátos duplázó technikát alakít ki.

Eközben több hatáseffektussal kell számolni. Az idegen anyag hangzásilag és tipográfiaiilag is elüt a kontextustól, ezért világítótestként sugározza be a kisebb-nagyobb szemantikai köröket, hosszabb ideig megmarad az emlékezetben.

Az idegen szavak ismétlődő jelenléte mindig *ritmust* gerjeszt, amely szabálytalanul, de átjárja az egész zilált szövegteret. Az adott nyelvrendszerből való kilépés a nyelvi anyag és eszköztár tágas térségeit nyitja meg, s ezeknek a határoknak az átjárhatósága a zárt világok közötti érintkezés élményét nyújtja. Az átbillenés a másik nyelvbe, átbillenés egy másik világba. A nyelvek közötti választás maga egy olyan gesztus, amely szemantikailag súlyt ad a választott nyelven kimondott szónak. A többnyelvűség ugyanakkor az egyetemes emberi érvényét vetíti rá a hősökre: világpolgárokként tág horizont áll rendelkezésükre.

Ebben a kontextusban azonban az anyanyelven kimondott szavaknak is megvan a sajátos aurájuk. Ezek mindig a legmegrendítőbb mélységeket forgatják fel, nosztalgiával átítatott identitásvágyat hordoznak. Ez a belső hang más nyelvek szólamaival együtt teremti meg a maga kánonát, nem babiloni zűrzavart, hanem egy univerzum birtoklását és faggatását.

Az idegen nyelvű betétek és az őket követő fordításfüzerek következetes alkalmazása kialakítja a szóvisszhang poétikáját, amelyben a nyelvköziség tünetei mitológémmákká duzzadnak.

A nyelvköziség irodalmi megjelenésének ez a második típusa önreflexiónak nevezhető.

3. E két poétikai stratégiától messze rugaszkodik a harmadik típusú nyelvköziség, amely a kortárs irodalmi művek új paradigmáihoz kötődik. Feltételeken *vizualizált* típusnak nevezhetjük. Ebben a megközelítésben érdektelenné lesz mind a realista nagyregények által működtetett effektus, mind a Crnjanski-féle nyelviségbe bonyolódás, s egy sokkal absztraháltabb világban a nyelvek közötti különbségek témája fel sem merül. A többnyelvűség irodalmi funkcióinak ilyen átértelmezését Tolnai Ottó prózájában figyelhetjük meg.

„Mindig is rendkívüli hatással voltak rám a tárgyak”.⁷⁸³ Ezzel a mondattal kezdődik Tolnai egyik novellája a *Prózák* könyvében. A rendkívüli hatás, a misztérium azonban Tolnai világában nemcsak a tárgyakat, hanem az élő testeket és minden tárgyiasítható dolgot körülleg, így a szavakat is. A szó is tárggyá válhat, különleges, megigéző, megfogható tárggyá, amellyel el lehet játszani. Különösen a leírt szó, a betű által vizualizált hangzás válik fontossá, lenyűgözővé, az egész opuszban formaszervező erővé. Tolnai Ottó prózai szövegeit vizsgálva a szó képi megjelenítésének misztériumára legnyomatékosabban a nyomtatott nagybetűvel írt szavak hívják fel a figyelmet. Az olvasói tekintet mintegy megbotlik az elszórtan felbukkanó nagybetűs szavakban. Ezek a kiemelések nem kizárólagosan, de túlnyomó többséggel az idegen szavakat, idegen neveket részesítik előnyben: AGFA, JAFFA GOLD, BAYER ASPIRIN, DALMÁCIA, VATROSPREM, DIAMANT, VIKTÓRIA, NOIR BRILLANT 4001, PELIKÁN, NEGRO BRILLANTE 4001, MAGNET FÜR DIE HAUSSCHNEIDEREI, FROM SOUVENIRS TO SOUVENIRS, SING AN ODE TO LOVE, ACTION LADY, BABYBYXA stb.

Tolnai műveiben nevek, cégjelzések, emblémák, szókapcsolatok, reklámok, feliratok, címek formájában jelenik meg a többnyelvűség. Az idegen nyelvű jelek használata nem szorítkozik a kétnyelvűség kereteire, hanem a legváltozatosabban alakul: angol, francia, latin, szerb/horvát, olasz, német fragmentumok szóródnak szét a magyar szövegtestben.

A különös hangzású idegen elemhez társul a különös grafikai megoldás, a nagybetűs tipográfia, s ez kiemeli e szavak varázsige-jellegét. A *Rovarház* című 1969-es regényben olvassuk: „tetszik ez a szó

⁷⁸³ TOLNAI OTTÓ: *Az azbesztruha*. In: TOLNAI OTTÓ: *Prózák könyve*. Forum, Újvidék, 1987. 63.

BABYBYXA ez lehet az a varázsige amely elindította a kristályosodást amely köré az űr kristályosodni kezdett”.⁷⁸⁴

Ezekben a bemontázsolt idegen szavakban tehát a nyelv teremőereje testesül meg. Olyan audio-vizuális-irodalmi magok ezek, amelyekben titkos világmindenségek nyugszanak, akár csak az író által misztériummal körülfogott tárgyakban. Tolnai megfogalmazásában: „Íme, a keménység minden arca! Mert mi a keménység maga?! Végre kézzelfogható, erős, sűrű dolgokká kondenzálva, préselve a világ illanékonyasága!”⁷⁸⁵

A szövegbe beollózott idegen szavak is ilyen prések, satuk, amelyek szemantikai polivalenciájuk révén igyekeznek sugallni „a végső szilárdság meteorköszzerű keménységét”.⁷⁸⁶

A *Rovarház* írói koncepciója a kemény tárgyak, szavak keresésének jegyében alakul. Nem független mindez a vizuális költészet vívmányaitól, mert ez a korai, kísérletinek nevezett regény különös érzékenységet mutat az irodalom multimediális feloldása iránt. Egyrészt: a jazz-motívum a zene irányából határozza meg a művet mint improvizációt. Másrészt a képillusztrációk és a tipográfiai ötletek a regényt mint képzőművészeti alkotást teremtik meg. A betűk, betűsorok rovarként hemzsegnék a lapokon – minden eszközzel felhívva a figyelmet önnön alaktani vonatkozásaikra.

Az idegen nyelvű elemek könnyen beépülnek a laza montázsba, hisz teljesen összhangban vannak a formabontó, vizuálisan nyitott szerkezettel.

A *Rovarház* látványos, játékos grafikai megoldásai közé tartozik annak a horvát nyelvű menetrendnek a beiktatása, amely az Adriáról induló világjáró hajók útirányára vonatkozik. A bekeretezett szöveg inkább képi illusztrációként fogható fel a szinte képregényszerű kontextusban, s nem nyit szemantikai jelentésmezőket a nyelviség irányában, mint Crnjanski esetében a nyelvközi önreflexió típusa.

Tolnai csak egyes szavakra, szóalakokra koncentrálnak, s ezek misztériummal körülpárnázott testét mutatja fel. Crnjanski mitológémai is keresik a demonstrálásnak ezt a módját, de kifejtett szövegek környezetben oldják fel a varázst. Tolnai szétvágja a szálakat, csak a szóra van szüksége, hosszabb szövegegységek átvétele nem jellemzi. Az összemixelt heterogén massa könnyedén beszippantja az idegen anyagot is, magáévá teszi mint egyenrangú elemet. Nincs meg a nyelvek közötti választás, billegés élménye, mert elméletileg a világ minden szava egy síkban van, és a szerző rendelkezésére áll.

Tolnai prózai műveiben a plurilingvizmus szerepe tehát a verbálison túlira mutat, a képi megjelenítés, az embléma-jelleg felé tolódik, s nem a nyelvközi, a nyelvváltás nyelvi konnotációit erősíti fel.

A többnyelvűség irodalmi megjelenésformáinak fenti típusait számba véve csak a *nyelvközi* tüneteivel foglalkoztunk. Az *irodalomközi* nyomait viszont csak akkor érhetjük tetten, ha az idegen nyelvű betét egyben explicit vagy implicit idézet is egy tényleges, illetve fiktív műből, dokumentumból.

A nyelvi kódok cseréje ekkor már az intertextualitás problémakörébe illeszkedik. Külön kutatási területet képez az a kérdés, hogy hogyan módosítja az idegen nyelv magát az intertextuális munkát és az intertextualitás retorikai alakzatait. A szöveg–szöveg közötti kapcsolatokban megmaradnak-e vajon az intertextualitásra jellemző átültetési, beágyazó transzformációk, ha a kölcsönzött textúra, az előszöveg más nyelvű. Hogyan borítja föl a narratív keretet az idegen nyelvű intertextus, amely

⁷⁸⁴ TOLNAI Ottó: *Rovarház*. Forum, Újvidék, 1969. 31.

⁷⁸⁵ Tolnai Ottó: *Az azbesztruha*. In: TOLNAI Ottó: *Prózák könyve*. Forum, Újvidék, 1987. 63.

⁷⁸⁶ Uo.

egyébként is bomba a textus számára? Vajon még romosabbá lesz-e a szöveg, amelyre parazitaként telepszik rá az új diszkurzus, az előszöveg, hogy létrehozza a saját szuverén szövegkohézióját?

Annyi megállapítható, hogy az idegen nyelvű elemekkel szemben valószínűleg a montázs-jellegű művek a legnyitottabbak, ahol a narratíva egyébként is az anarchián nyugszik, s lehetetlen a szöveget lineárisan olvasni.

A nyelvköziesség történeti vonatkozásainak mutatóit ugyanakkor nem mennyiségileg kell feltérképezni, hanem e formaeszköz szövegben betöltött szerepét, funkcióját mérlegelni, tipizálni.

A textuális interakcióban az idegen nyelvű elem is hozzájárul annak jelzéséhez, hogy az előszövegek normáit áthágva az új irodalmi diszkurzus miként olvassa-értelmezi a világot.

Deréky Pál (*Wien*) Déry Tibor, a kétnyelvű író

A 20. századi magyar irodalomban nem egyszer hangzott el hatalmi szó a többnyelvűség kapcsán. Előadásomban mégsem társadalmi vonatkozásban szeretnék foglalkozni a többnyelvűséggel, hanem az egyéni nyelvi kompetencia szempontjából. A kompetencia szó illetékességet, jogosultságot, szakértelmet jelent, s akinek ilyen a birtokában van, az ura a nyelvnek, uralja a nyelvet, hatalmat gyakorol a nyelven, illetve esetünkben a nyelvek felett. Furcsa ez a kérdésfelvetés ma, amikor éppen hogy nem a nyelv feletti hatalomgyakorlás, hanem a nyelvi megelőzöttség felől közelítünk az irodalomhoz. Mégis célszerű innen indulni, ha az irodalmi kétnyelvűség feltételrendszerének rekonstruálásához fogunk.

Mára konszenzus alakult ki abban a kérdésben, hogy minden nyelven mindent ki lehet fejezni. De az is közhelynek számít a nyelv és az irodalom határterületét vizsgálók körében, hogy nem ugyanúgy vagy nem teljesen ugyanazt. Asszia Dzsebar algériai író nő hivatkozik például egy helyütt arra, hogy *Loin de Médine* című szövegét azért írta franciául, mert anyanyelvén megsértette volna az arab irodalmi hagyomány néhány sarkalatos tételét, ami nem állt szándékában. Sok többnyelvű író egyik vagy másik nyelvhez köt bizonyos műfajokat, illetve életének csak bizonyos részében publikál valamelyik nyelven. A temesvári Reiter Róbert (1899–1989) például 1917 és 1927 között remek magyar nyelvű avantgárd költeményeket írt, majd élete hátralevő hatvan évében németül írt prózát. Román nyelvű szépirodalmi munkái nem ismeretesek. Míg Reiter számára a költői munkásság magyar-, a prózaírás pedig német nyelvű volt, Jorge Semprun egyaránt tekinthető francia és spanyol szépírónak, lévén hogy mindkét nyelven maradandó műveket alkotott. Leggyakoribb persze a nyelvváltás, illetve a nem anyanyelvi írói nyelv tudatos választása: gondoljunk Elias Canettire, Paul Celanra, Samuel Beckettre, Tristan Tzarára, Eugene Ionescóra, az emigráns csehek közül Jiří Grusára, Libuse Monikovára, Pavel Kohoutra, a lengyel származású és nyelvű Joseph Conradra – vagy a magyar származásúak közül az angolul író George Mikesre, a franciául író Agota Kristofra, a németül író Teresia Morára, illetve az osztrákul író Georg Kövaryra. Nyilvánvaló, hogy a felsoroltak motívumait nem lehet egy kaptafára húzni. Főbb motívumaik közé tartozik például az anyanyelv és a Bildungssprache különbözősége vagy az, hogy választott írói nyelvük révén nagyobb számú közönséggel számolnak. Vannak irodalmárok, akik saját műveiket fordítják, illetve dolgozzák át idegen nyelvre. Nagy szerepet játszik az érzelmi kötődés egy-egy nyelvhez, általában pozitív értelemben, ritkábban negatív értelemben is. Mongo Beti kameruni író több helyütt is vall arról, hogy nem érzi otthon magát a francia nyelvben, és nem szereti ezt a nyelvet, bár kizárólag franciául publikál. Mégsem tehet mást, mivel a gyarmati múlt következtében a kameruni nyelvek egyike sem fejlődött olyan tökélyre, amely lehetővé tenné irodalmi nyelvként való használatát. A finnugor népek irodalmaiban is ismert az orosz nyelvű publikációs tevékenység, bár állítólag az utóbbi időben egyre inkább háttérbe szorul.

Nagyon sok író vagy költő fog el a szorongás nem anyanyelvi szöveg alkotása közben, vagy akár csak arra a gondolatra is, hogy kisebbségi helyzetében mondjuk az őt körülvevő többségi nyelven kell irodalmi művet létrehoznia. Szép példája ennek az állapotnak Tolnai Ottó *A kedves piemonti kő* című verse. A vajdasági Magyarokizsán született és Palicson élő Tolnai természetesen tökéletesen tud szerbül, szerb nyelvű értekező prózája (elsősorban irodalom- és művészettörténeti munkássága) nagy megbecsülést szerzett számára országszerte. Emberi számítás szerint és technikai értelemben minden bizonnyal képes szerb nyelvű szépirodalmi szöveg létrehozására. *A kedves piemonti kő* azonban olyan érzésekről szól, melyeket a kétnyelvűség kelt a szájban (és a tudatban):

Amikor úgy tűnt
 nekem már többé
 nem adatik meg
 ismét a vers
 kínomban arra gondoltam
 írok egy kis vékony szegény-
 szürke verseskötetet
 szerbül
 hiszen különben is olyant
 szeretnék immáron
 más nyelven nem nyegléskedhet
 páváskodni sem páváskodhat a költő
 (egyszer már írtam egy fehér könyvecskét
 versecen jelent meg anita berberről
 az expresszionista táncosnőről
 megtapasztalhattam tehát milyen szűk
 rés is az amelyen egy más nyelvben
 át kell préselnie magát az embernek)
 s akkor egy hajnalon úgy ébredtem
 ez az ébredés még az álom része volt
 valami kék jég
 forró zsád (jadeit) fagyott a számba
 ám hirtelen nem tudtam
 milyen nyelven is álmodom
 milyen nyelven fog megszólalni
 a dal
 jade mondta valaki (talán jómagam)
 szerbül ugyanis a jad (jád-nak ejtik)
 bánatot (gondot aggodalmat nyomort inséget) jelent
 s valami hangszerszerű műszer
 a fogorvosi és a bányászfúró között
 kezdett el muzsikálni a számban
 ám a kő zöld selymét már képtelen volt
 kikezdeni hiszen a tolnai világlexikona is
 azt mondja hogy a jadeit
 szívóssága hihetetlen
 igaz azt is hogy kedves
 (kíváncsi lettem különben is újra kell írnom e címszót
 a keletiek a nagy keleti bölcsek milyen jelzőkkel illették)
 meg azt is mondja a tolnai hogy Európában a piemonti hegyekben található
 tehát hogy kedves és ugyanakkor piemonti kő is.

Rendkívül érzékletes, nagy érzelmi töltetű metaforákkal dolgozik Tolnai, amelyek mind a testiséggel kapcsolatosak: szűk az a rés, amelyen át kell préselnie magát az embernek egy más nyelvben; a klausztrofóbiát, a szorongást erősíti az álom közege, s az idegen nyelv egyszerre idegen, kristálykemény testté lesz a számban is, jégszerű, zöldes színű, kissé áttetsző jád- vagy zsádkövé. Tolnai hihetetlen bravúrral játékba hozza a másikat, a szerb jelentést is (miközben végig nem világos, hogyan is ejtsük a szót az adott kontextusban), végül a nagytekintélyű alterego-Tolnai, a világlexikon idézése ismét az egyértelműsödés felé tereli a jelentést és a verset, és közli, hogy ez a kő (és nyilván ez a nyelv) kedves is.

Déry Tibor és a német nyelv viszonya ennél sokkal kevésbé volt drámai. Déry igen jó módú, budapesti nagypolgári családba született a 19. század végén, amelyben német volt a társalgás

nyelve. Bécsi születésű édesanyjával élete végéig németül beszélt. Írni magyarul kezdett a korai modernség jegyében, és a Nyugat köréhez, a magyar irodalom megújításának élcsapatához tartozónak tudta magát. Gyermekkori csonttuberkulózisát egy évig nyugat-európai szanatóriumokban kezelték – sikerrel –, és talán a betegség okozta izoláció, a többi egészséges gyerektől való távolság tudata vált szociális érzékenysége, sajátos, távolságtartó, ironikus, néha cinikus látás- és láttatásmódja kialakítójává. A Tanácsköztársaság idején már kommunistának vallotta magát, de nem bonyolódott annyira az eseményekbe, hogy menekülnie kellett volna. Emigrációjának inkább érzelmi okai lehettek. A 20-as évek elején hosszabb időt töltött Bécsben, ahol a Kassák-körrel ápolt szorosabb kapcsolatokat. Déry Budapesten nem tartozott hozzájuk, sohasem volt aktivista, s ezért érdekes, hogy *Új irodalom elé* című, 1921-ben Bécsben írt, és a budapesti Független Szemlében megjelent kétrészes cikkében szinte szóról szóra ugyanúgy érvel az avantgárd irodalomeszmény ellen, mint Babits 1916-ban a Nyugatban (a Babits-tanulmányt egyébként nagy valószínűséggel fel is használta a sajátjához). Mindeközben avantgárd költeményeket ír, amelyekre egyre inkább a dadaizmus nyomja rá bélyegét. Ekkor keletkezett *Az ámokfutó* című nagy, illusztrált dadaista költeménye is, a magyar avantgárd irodalom egyik főműve. Kéziratban maradt, minden bizonnyal a korabeli nyomdatechnikával csak igen drágán reprodukálható képanyaga miatt. Botka Ferenc adta ki a hagyatékából, faksimileként, 1985-ben. A kézirat végére illesztett 1921-es dátum csak a törzsanyag elkészültének időpontjára vonatkozhat, mivel *Az ámokfutó* bevezetőjeként, előszavaként szolgáló szöveg mintája 1922 márciusában jelent meg a Bécsi Magyar újság hasábjain „Huszonketten pályáznak a hóhérlegényi állásra Budapesten” címmel. A cikk arról tudósít, hogy a nagy munkanélküliség miatt huszonkét pályázó akadt a biztos, jólfizető hóhérlegényi állásra, akik egytől-egyig válogatott borzalmakat mesélnek magukról, hogy megnyerjék a személyzetis bizalmát. Végül a legbetegbb tömeggyilkos nyeri el az állást. Érthető, hogy Déry ezt a dadaista lélettörvényt mindössze minimális változtatással műbe emelte, noha ezzel bizonyos fokig tompította az egész mű lírai hangulatát. Déry az 1922-es év folyamán németre fordította saját művét *Der Amokläufer* címmel. Illusztrációként éppúgy korabeli bécsi képes folyóiratokból származó kivágatokat használt, mint a magyar változathoz, noha persze nem ugyanazokat, hiszen a német szöveg valamivel későbbi. Mivel beleválogattam az általam kiadásra előkészített kétnyelvű antológia, *A magyar avantgárd irodalom olvasókönyve / Lesebuch der ungarischen Avantgardeliteratur* anyagába, amelynek német szövegtestét nagyrészt Barbara Frischmuth osztrák költő-, író- és műfordítónő öntötte végső formába, 1995-ben a német nyelvű *Ámokfutó* is a munkaasztalunkra került. Meglepődtem azon, hogy mennyi jogos javítást kezdeményezett Frischmuth, akinek munkáját egyébként kifejezetten a nyelvi tolerancia jellemezte (az átdolgozás mikéntje teljes egészében nyomon követhető az 1985-ös faksimile és az 1996-os Olvasókönyv Amokläuferének összehasonlításával). Szegedy-Maszák Mihály fejt ki olyan írókkal kapcsolatban, akik saját műveiket fordították, hogy fordításuk csak akkor lehet sikeres, ha képesek a célnyelv nyelvi-kulturális hagyományregiszterét megszólaltatni: különösen „[a] hosszabb lélegzetű alkotások olyannyira szorosan kapcsolódnak nyelvi-kulturális hagyományokhoz, hogy szerencsésebb átdolgozásról, újraalkotásról, mint fordításról beszélni.”⁷⁸⁷ Déry Amokläufere az 1923-as fordítás alapján magyar illetőségű és nyelvű.

Magam úgy tudtam, hogy Déry német nyelvi kompetenciájához nem fér kétség, mind írásban, mind beszédben elsőrangúan használta a nyelvet. Mivel személyesen soha nem találkoztam Déryvel, ez utóbbinak most, dolgozatom kapcsán, utánajártam a Petőfi Irodalmi Múzeum hang- és videotárában. Déryt az 1956-os forradalomban való részvétele miatt halálra ítélték, ám ítéletét a világméretű tiltakozás hatására hosszú börtönbüntetésre változtatták, amelyből amnesztiával 1960-ban szabadult. 1963-ban kiengedték a bécsi PEN-kongresszusra, ahol felszólalását filmre vették és az osztrák TV is készített vele riportot. Ezeket a felvételeket szemlélve és hallgatva világossá vált, hogy Déry, aki ekkor már három évtizede nem töltött hosszabb időt német nyelvű környezetben,

⁷⁸⁷ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Kétnyelvűség a huszadik századi irodalomban*. In: Uő.: *Újraértelmezések*. Budapest, Krónika Nova, 2000. 101–110.

anyanyelvi beszélőnek tekinthető. Egyetlen egyszer sem hibázott, és nem beszélt magyar akcentussal (noha szabadkozott miatta, és elnézést kért megkopott nyelvtudása miatt). Nyelvhasználatát enyhe délnémet, illetve Monarchiedeutsch hanghordozás színezte. Eltérés mutatkozott tehát az élőbeszéd és az irodalmi nyelvhasználat között. Először ilyenre kerestem példát jelentős 20. századi írónál.

1995-ben Georg Kremnitz és Robert Tanzmeister szervezésében irodalmi többnyelvűség-konferenciát rendeztek Bécsben, amelynek előadási közül az egyik Panait Istrati kétnyelvű irodalmával foglalkozott. A franciául publikáló román író (1884–1935) neve talán *Kyra Kyralina* című, 1924-es regénye révén lehet ismert még ma is: annak idején európai, sőt világszenzációt keltett a román folklórba szőtt görög és orientális motívumok mesteri megjelenítése. Istrati a 20-as évek legelején öngyilkosságot kísérelt meg Franciaországban, Romain Rolland figyelt fel rá, ő vezette be a francia irodalomba, és munkásságát is végigkísérte. Francia nyelvhasználatát azonban többször kritizálta leveleiben, 1923 februárjában például azt kérdi tőle rosszálló éllel: „Ne jargonnez-vous pas un peu trop roumano-français avec l’ami Ionesco?”⁷⁸⁸ Istrati valóban sohasem vált szuverén francia nyelvű íróvá. A szakirodalom egyöntetű ítélete szerint megállapíthatatlan a kiadói lektorok beavatkozásának mértéke, csak annyi bizonyos, hogy Istrati minden szövegében jelentős változtatásokat hajtottak végre.

Déry és Istrati néhány pontban hasonlítanak egymásra. Mindketten nagyrészt egyszerű megélhetési megfontolás alapján választották a német, illetve a francia nyelvet. Déry élete folyamán kétszer próbált meg német nyelvű íróvá válni, először 1922 táján Bécsben, ez volt a komolytalanabb próbálkozása, másodszor 1932–33-ban Berlinben, s ennek a kísérletnek csak Hitler hatalomra jutása vetett véget. Bár Déry német nyelvi kompetenciája magasabb szintű lehetett, mint Istratié a francia nyelv terén, az ő berlini tartózkodása idején megjelent munkái – elsősorban tárcák, elbeszélések, novellák – esetében sem állapítható meg a kiadói beavatkozás, a lektori javítás mértéke, csak annyi tudható, hogy volt. A nyelvi kompetencia mértékének és jellegének megállapításához szükség volt tehát eredeti kézira és nyomtatásban megjelent műre egyaránt. A 30-as évek elejének berlini anyagában egyelőre nem sikerült szert tennem ilyesmire. Ami a 20-as évek elejének bécsi korszakát illeti, ott *Az ámokfutó* kézírata tekinthető változtatás nélküli eredetinek, és Barbara Frischmuth korrektúrája lektori beavatkozásnak – azzal a megszorítással persze, hogy nem veszem figyelembe a kézirat keletkezése és korrektúrája között eltelt hetven év nyelvfejlődése miatt szükségessé vált javításokat. Későbbi német nyelvterületen megjelent publikációja német nyelvű kéziratára csak a 60-as évek elejétől bukkantam. A *Forum*, e nagyhírű bécsi folyóirat 1963. évi decemberi számában jelent meg *In meinem Zerrspiegel* című esszéje, amelyhez mellékelt levelében azt a megjegyzést fűzte, hogy mivel eredetileg is németül fogalmazta, felhatalmazza a szerkesztőket a nyelvtani és a stílári beavatkozásra. Erre sor is került, ám a szerkesztők indoklásukban azt írják, hogy „...wir mieden jeden Anlass, den Reiz dieser Stimmigkeit zu zerstören, indem wir uns Dérys Vollmacht bedienen”, éppen a szöveg varázsának megőrzése érdekében nemigen éltek Déry felhatalmazásával. Mégsem ezt az esszét használom fel az összehasonlításhoz, hanem Rudolf Hartung 1969-es beszélgetését Déryvel, amely tulajdonképpen levélinterjúnak tekinthető, mivel írásban tette fel a kérdéseket, melyekre Déry írásban válaszolt.

A 22-es és a 69-es német kéziratot összevetve mindenekelőtt az tűnik fel, hogy Déry az évtizedek folyamán sokkal biztosabbá vált. *Az ámokfutó*, mivel fordítás, hemzseg a hungarizmusoktól. „Régen vágytam már egy hóhéri állásra – olvasható a magyar szövegben –, de nem tudtam sehogysem hozzáférni”. Fordításában: „Lange schon sehnte ich mich danach, Henker zu werden, konnte es aber nicht erreichen.” Frischmuthnál: „Lange schon sehnte ich mich danach, Henker zu werden, aber es gelang mir nicht.” Dérynek sok helyütt akad problémája az időegyeztetéssel, az elbeszélő múlt, a befejezett múlt és a régmúlt egymásrahangelésével. Gyakori bizonytalanság figyelhető meg a vonzatok terén, s nemcsak germanizmusok, hanem egészen egyszerű szerkezetek esetében is. Így

⁷⁸⁸ Heinrich STIEHLER, 182.

például a magyar szövegben: „Szaladok utcahosszat, városok közt, koldusok után, / kapuk közt szaladok” stb. Saját fordításában: „Ich laufe in Gassen, zwischen Städten, hinter Bettlern / zwischen Türen laufe ich” stb. Frischmuthnál: „Ich laufe entlang den Gassen, zwischen den Städten, hinter Bettlern her / von einer Tür zur anderen laufe ich”. Mellékesen az is megfigyelhető, hogy Frischmuthnak gondja van az eredeti metrumára, amivel Déry 1922-es fordításában egyáltalán nem, vagy alig foglalkozott. Hasonló típusú, mulatságos félreértése, hogy bár a Behring-szorost helyesen Behring-Strassének fordítja, ám annál a szerkezetnél, hogy „de mire a Behring-szorosba ért”, összekeveri az utcába befordulni és a szorosba betérni fogalmakat és azt írja, hogy „doch als er in die Behringstrasse kam” (így, egy szóban), „als er die Behring-Strasse erreichte” helyett. A 22-es Déry nagyon bizonytalan a németek kedvelt szenvedő szerkezetei esetében is. Magyarul részben olyan különbségtétellel lehetne illusztrálni a problémát, mint hogy „ellopták a tyúkomat” (tudom ki, de nem mondom meg), illetve „ellopódott a tyúkom”, mely esetben nincs megnevezve az elkövető még sejtetés formájában sem; részben pedig a cselekvő, folyamatban levő és a befejezett szenvedő alak problémáiról van szó. Az *ámokfutó* ezekkel a szavakkal végződik: „páncélszekrényeket fűrnak, a szél fűj, és –”, amit Déry a németül értők számára képtelenül hangzó fordulattal, mint „sie bohren Panzerschränke” ültet át németre. A „fűr” a befejezett „megfűr” alakkal szemben kétségtelenül folyamatban levő cselekményt jelez, de attól eltekintve, hogy a németben a páncélszekrényt nem fűrik, hanem feltörik (man knackt Panzerschränke), még a *bohren* kifejezés használata esetén is vagy igekötőhiányt (Panzerschränke werden gebohrt), vagy pedig előjárószóhiányt (*an* Panzerschränken wird gebohrt) kell megállapítanunk. Hosszan lehetne sorolni még a helyenként szórakoztató melléfogásokat és ügyetlenségeket, de azt hiszem, ennyiből is látszik, hogy a szöveg már 1922-ben is erős lektori gondozásra szorult volna a kiadás előtt. Azonban arra a kérdésre, hogy rendelkezett-e Déry irodalmi kompetenciával a német szövegben, igennel kell válaszolnunk, akárcsak Panait Istrati franciasága esetében. A kései átdolgozás a kellő írói-fordítói képesség birtokában viszonylag egyszerű, nem túl időigényes munkának bizonyult. Jól tette Déry, hogy annak idején lefordította, ugyanis így, még a javított formában is, sokkal korhűbb, hangulatosabb szöveget kapunk, mintha Frischmuth az eredetiből ültette volna át németre. Erre közvetett bizonyítékom is van: Reiter Róbert 1924-ben megjelent *Tabala dal* című költeményét saját maga a 20-as évek közepén németre fordította, s miután ez a tény az 1989-es klagenfurti német nyelvű Reiter-kiadásig feledésbe merült, a 80-as évek közepén Erika Scharf temesvári író nő újrafordította. Hibátlan a fordítása – ha ilyet szabad egyáltalán mondani –, csak hiányzik róla az „eredeti” himpóra.

A kései német nyelvű Déry-szöveg vizsgálatához egy 1969-es levélinterjúját választottam. Kézirata valamikor október 24-e előtt keletkezett, mivel ezen a napon jelent meg a hamburgi Die Zeit hasábjain (43. sz., 27–28.). A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzik; egyszerű, vonalas iskolai füzetbe írta Déry. Nyilván piszkozatról van szó, amelyet tisztázni kellett, mielőtt elküldte volna. A kéziratához képest minimális változtatások találhatók a megjelent szövegben, s bár a „beszélgetés” stilizálatlan reprodukciója folyóiratközlés esetében érthető, lett volna egy-két javaslatom (pl. Déry: „Was den beschwingten Gang der Feder betrifft, womit Sie wahrscheinlich die... Fähigkeit verstehen” helyett jobb lett volna: *worunter* Sie wahrscheinlich die Fähigkeit verstehen stb.). Az északnémet nyelvhasználatból fakadó javításokat, illetve átírásokat nem tekintem hibának (Déry: selbst, német: selber; Déry glimnte, német: glomm), de már az, hogy a lelkiismeretével összegeyztethető-e valami, németül valóban nem „mit meinem Gewissen” hanem „vor meinem Gewissen verantworten”. Az amilyen kevéssé – olyan nagyon ellentétpár megszövegezése sem sikerült Dérynek az „ebensowenig wie” hallgatóságos megismétlésével, itt valóban jobb a „so wenig – so sehr” fordulat. Összességében azonban itt is csak ugyanazt mondhatom, amit az első szöveg vizsgálatakor: kétségtelen Déry német nyelvi kompetenciája. Ilyen esetben, amikor a lektornak végső soron csak minimális változtatásokat kell végeznie, nem is a stilizálás vagy a nyelvi beavatkozás mértéke a döntő, hanem az, hogy egyáltalán sort kell-e keríteni ilyenre. Ugyanis – amint azt Heinrich Stiehler, az Istrati-tanulmány szerzője is megállapítja –, ez a tény döntő módon befolyásolhatja főleg a kezdő író sikerét vagy sikertelenségét. Világos, hogy az európai hírű idős író bármelyik leadott német szövegét örömmel stilizálták a szerkesztőségekben vagy a kiadókban, s

talán kevésbé magától értetődő módon ez volt a helyzet a harmincas évek berlini termése esetében is. Ez lényegében személyes kapcsolatainak függvénye volt. De könnyen lehet, hogy *Az ámokfutó* mégsem vagy mégsem csak a képanyag nehezen reprodukálható volta miatt nem jelenhetett meg a berlini Sturm kiadó gondozásában németül, mint a Bécsi Magyar Újságban állította Komlós Aladár, hanem azért sem, mert nem akadt kortárs lektora. Semmi kétségem nincs afelől, hogy Déry bécsi barátai, Németh Andor és Gáspár Endre nem rendelkeztek olyan nyelvi kompetenciával, hogy belenyúlhattak volna a szövegbe, noha mindketten kitűnően beszéltek németül; és Hans Suschny, a Ma osztrák üdvöskéje, akivel egyébként Déry találkozott utoljára Mallorca szigetén egy évtized múltán, ekkortájt még fiatal volt ahhoz, hogy lektorként számba jöhessen. Tehát a kortárs kétnyelvű irodalmi vagy akár tudományos munkásság esetében – amint azt az itt egybegyűltekek közül jónéhányan fájdalmas tapasztalatból tudjuk – mindig döntő súllyal merül fel a lektorálás kérdése, ami az anyagi feltételen túl mindig a bizonytalanság és az idegenség érzését (akár, mint a zsádkő esetében, a szép, vagy kedves idegenségét) is jelenti.

Kilián István (*Miskolc*)

A régi magyar dráma többnyelvűsége a XVII–XVIII. században

Mint ismeretes, Magyarországon a XVII–XVIII. században nem volt hivatásos színjátszás, ezért ezzel a műfajjal a tanulók a saját iskolájukban ismerkedhettek meg vagy úgy, hogy maguk vitték színre a darabot, vagy úgy, hogy nézői voltak nagyon sok előadásnak. Az előadások a szereplő diákok szüleit is vonzották, azokat a nézőket pedig, akiknek a gyermekei nem léptek fel, a kíváncsiság hozta el az iskolai előadásra. Jellemző eset, hogy Egerben a püspök rendelkezést hozott, amely szerint a diákok munkaszüneti napokon nem rendezhetnek előadást, mert ezeken a napokon olyan alacsony rangú személyek is részt vesznek az előadáson, akik hangoskodnak, s emiatt a szereplő diákokat nem lehet érteni.⁷⁸⁹ Nagyszerű adat ez arra vonatkozóan, hogy a diákelőadások milyen vonzóak voltak.

A XVII–XVIII. század színjátékait felekezetek és szerzetesrendek szerint osztályozzuk, mivel egyelőre a rendszerezésre más lehetőséget nem látunk. Arra is tettünk kísérletet, hogy a mintegy két és fél évszázad alatt előadott drámák, színjátékok számát meghatározzuk. Az összes protestáns előadás 631, ebből evangélikus 472, református 125, unitárius 34. A katolikus iskolákban előadott darabok száma ennek több mint tízszerese. A jezsuiták 5566, a piaristák 1273, a bencések 5, a ciszterciek 3, a ferencesek 114, a minoriták 107, a pálosok 17, a premontreiek 2, a Notre Dame-apácák 11, a királyi katolikus gimnáziumok 7, a királyi nemesi konviktusok 2, a városi katolikus gimnáziumok 2, a görög katolikus gimnáziumok 1, a katolikus papneveldek 66 előadást rendeztek az említett századokban. Ez összesen 7176 színdarab.⁷⁹⁰ Varga Imre és Pintér Márta Zsuzsanna közösen írt kötete 2001-ben jelent meg, s az ő adataik is hasonlóak.⁷⁹¹ Ezek a számok arra figyelmeztetik a kutatót, hogy a magyar színjátszás történetének ezt a két századát semmiképpen nem szabad elhanyagolni. A drámai műfajt Magyarországon a XVII–XVIII. században az iskolák éltették, az előadás hagyományát az iskolák, a tanárok és a diákok vitték tovább.

Az iskolai színpad nyelve természetesen a latin. Ez volt az oktatás nyelve, s valamennyi diáknak meg kellett tanulnia. Ez kötötte össze a több nyelvű Magyarország értelmiségét, s ez adott arra is lehetőséget, hogy az egyetemi tanulmányok miatt külföldre kikerült fiatalember meg tudja magát értetni, s tanulmányokat tudjon folytatni, hiszen ott is a latin volt az oktatás nyelve. Elvértve azonban, az imént felsorolt számok legfeljebb egytizedében, de inkább kevesebbszer, előfordultak magyar nyelvű előadások is. A magyar nyelvű darabok egy részének szerepnevei többnyire latinizáltak, a rendezői utasítások nyelve azonban majdnem minden esetben a latin volt.

De a XVII–XVIII. századi magyarországi dráma többnyelvűsége is természetes jelenség, hiszen Magyarország ezekben a századokban is több nyelvű ország. Erdélyben szászok és románok, a Felvidéken meglehetősen nagy számban német ajkúak és szlovákok éltek. A Zsigmond király által elzálogosított északi bányavárosokban lengyelek laktak, s az ottani középiskolákban a lengyel nyelvű fiatalokat a XVII. század végén, a XVIII. legelején lengyel piaristák tanították. Éppen ezért az adatok sokaságában az ilyen kifejezéseket mint *lingua vernacula*, *lingua vulgaris*, semmiképpen nem szabad minden esetben magyarnak fordítani, hiszen a Felvidék jelentős városaiban a német

⁷⁸⁹ KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, VARGA Imre, *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig*. Budapest, 1992. 37. Eger nr. 6.

⁷⁹⁰ KILIÁN István, *Egyház, iskola, dráma és színjáték a XVII–XVIII. században*. In *A magyar művelődés és a kereszténység. La civiltà ungherese e il cristianesimo*. II. Szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit. Budapest–Szeged, 1998. 821–835.

⁷⁹¹ VARGA Imre, PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században*. Budapest, 2000. 11.

vagy a szlovák volt a lakosság többségének nyelve. Erdélyben a román, a Délvidéken a horvát vagy szerb.

Magyar dráma latin nyelvű szerepnevekkel

Nagyon sok latin szerepnév található a XVII. század végi minorita moralitásjátékban, amely címét (*Jaj, én hűt régentén mint virágzom vala*) kezdősoráról kapta. Az allegorikus alakok következetesen latinok: Fides (Hit), Spes (Remény), Charitas (Szeretet), Poenitentia (Bűnbánat), Spiritus Superbiae (A felfuvalkodottság lelke), Avaritia (Fösvénység), Luxuria (Bujaság), Invidia (Irigység), Gula (Torkosság), Ira (Harag), Acedia (Rosszkezdűség), Praesumptio (Előítélet), Inpoenitentia (A bűn meg nem bánása). Ezeknek a szerepeknek s talán a többinek is adhattak volna magyar szerepnevet, hiszen ezeknek a fogalmaknak a magyar változatai megvoltak a magyar nyelvben. Ha a pap a hit, remény és szeretetről vagy a hét főbűnről prédikált, ezeket a fogalmakat magyarul kellett megemlítenie. Latinul az egyszerű ember nem értett.⁷⁹² A latin szerepneveket azonban mindenképpen indokolják bizonyos didaktikai célok. A diák így tanulhatta meg ezeknek az elvont fogalmaknak a latin nevét.

A magyar nyelvű darabok tekintélyes részét legtöbbször idegen nyelvű forrásból fordította, adaptálta ismeretlen szerző. 1732-ben Kézdivásárhely–Kantán a minorita gimnáziumban Fancsali István *Parentum nimius amor sui ipsius ultor* címmel egy magyar nyelvű drámát vitt színre, feltételezett forrása a Szakolcán már 1724-ben előadott *Nimius Parentum amor sui ipsius ultor seu Edmundus parricida* című dráma lehetett. A szakolcai darab minden bizonnyal latin nyelvű volt, melynek a kézdivásárhelyi magyar fordítása megőrizte az eredeti címet, azzal a különbséggel, hogy a cím második része, *Edmundus parricida* nem szerepel a magyar darabban. Ebben a moralitásjátékban ugyanis az apagyilkossá váló fiatalembernek *Antaerius* a neve. A magyarra fordított kézdivásárhelyi minorita darabban két allegorikus figura is található, melyeknek minden bizonnyal megvolt már a darab előadása idején is a magyar változata, ezek a figurák mégis latin szerepnevet kaptak: *Mundus* (Világ), *Caro* (Test). Érdekes, hogy a latinnal kevert beszélő szerepnevet kapott Antaeriusnak az anyja *Jobona* és az apja *Jobonus*.⁷⁹³

A kézdivásárhelyi *Stolander a bálban* című komédiának mindössze hat szerepe van. Ezek latin gyökerű beszélő nevek, mint *Nonhabeo* (Semmim sincs), *Callepodius* (Kérges lábú), *Stolander* (Ügyetlen fajankó), *Dromulus* (Lassan futó), *Syntapsius* (magyarral keverve: Együtt tapsoló), *Bliktrius* (némettel keverve: Villámgyors).⁷⁹⁴

Külön érdemes szólni a betlehemes játékok szerepneveiről. Talán ismeretes, hogy a XVII–XVIII. századi magyar iskolákban gyakran kellett a diákoknak Vergilius mintájára eklogákat írniuk. Természetesnek tartom, hogy karácsonyra vagy a karácsonyi ünnepkör valamelyik napjára a Szent Lukács evangéliumában található születéstörténet elemeit keverték a hellenizmus kori vagy a vergiliusi eklogák jegyeivel, s a színen megjelenő pásztorok antikizált szerepneveket kaptak, mint *Tityrus*, *Palaemon*, *Coridon*, *Mopsus*, *Menalcas*, *Damaetas*, *Maeris*, *Sylvanus* stb.⁷⁹⁵ Ezek a nevek nagyon sok XX. századi betlehemesben is megmaradtak, természetesen torzult változatban:

⁷⁹² Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század 2. (RMDE XVIII. 2) *Minorita iskoladrámák*. Szerkesztő KILIÁN István, VARGA Imre. Sajtó alá rendezte KILIÁN István. Budapest, 1989. 15–50. Nr. 1.

⁷⁹³ RMDE XVIII. 2. *Minorita iskoladrámák*. 1989. 51–124. Nr. 2.

⁷⁹⁴ RMDE XVIII. 2. *Minorita iskoladrámák*. 1989. 511. 554. nr. 12.

⁷⁹⁵ KILIÁN István, *Tizennégy történeti betlehemes (1629–1768)*. In *Iskoladráma és folklór*. Szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István. Debrecen, 1989. 135–143.

*Karidón, Kuridom, Koredó, Koredob, Koredor, Koridon, Kiridon, Koredó, Makszus, Maksus, Titeris, Citera, Citrus.*⁷⁹⁶

Közismert, hogy recens betlehemeseink pásztorai olykor valamiféle zagyvalék nyelven beszélnek, arról is tudunk, hogy az erdélyi betlehemesekben román nyelvi elemek is megjelennek.

A többnyelvűség és a rendezői utasítások

Petőfi S. János a magyar nyelvű drámákban feltalálható rendezői utasítások latin nyelvűségéről tartott előadást 1997-ben Egerben a drámatörténeti konferencián. A rendezői utasítások latin nyelvűségének érthető indokai voltak. Szerzetes iskoláinkban anyanyelv tekintetében vegyes volt a személyi összetétel, azaz a Felvidéken egy-egy iskolában taníthattak német, magyar és szlovák anyanyelvű tanárok. Az adaptátor vagy a fordító azt szerette volna elérni, hogy a rendező az utasítást pontosan úgy értelmezze, ahogyan ezt ő gondolta.

A rendezői utasítások többféle szándékot tükrözhetnek. Bizonyos tekintetben pótolhatták a szerepneveket. A XVII. század első felében Nagyvárad környékén született az eddig mindenképpen elsőnek tartható betlehemes játék. Ebben a darabban többek között ilyen rendezői utasítás is található: *Titirus loquitur post Menalcham*.⁷⁹⁷ A szerepnevet pótló rendezői utasítással ugyanebben a darabban később is találkozunk: *Titirus loquitur post Angelum*.⁷⁹⁸ Később többször olvasható ez a rendezői utasítás: *Camillus loquitur*.⁷⁹⁹ Később előfordul egymást követően két rendezői utasítás is így: *Pan loquitur. Post Camilum Pan loquitur*.⁸⁰⁰

A nagyváradi betlehemes játékkal hozzátéve azonos időben, legfeljebb egy-két évtizeddel korábban írta, másolta Andreas Knezajich dramatizált horvát nyelvű passióját (1626), amelynek az alábbi címet adta: *Planctus Beatae Virginis Mariae De Passione Domini Nostri*. Különös, hogy ennek a műnek a rendezői utasításai ugyanúgy kaj-horvát nyelvűek, mint maga a játék szövege. De ebben a szerepnevek szinte következetesen így olvashatók: *Angel gowori, Gošpoia Zinw govorj, Gozpa Wratarom gouorj*.⁸⁰¹ Nem tudunk arra magyarázatot adni, hogy miért latin nyelvűek a Nagyvárad környéki betlehemes játék rendezői utasításai, s miért horvát nyelvűek a kaj-horvát nyelvű, hozzátéve azonos időben keletkezett Mária-siralom rendezői utasításai. Talán mert Knezajich nem tudott latinul? Ez szinte kizárt. Knezajich valószínűleg olyan rendezőkre számított, akik nem tudtak latinul, a Nagyvárad környéki, talán református papszerző azonban lehetetlennek tarthatta, hogy darabjának bármelyik rendezője ne tudna latinul.

Sokkal izgalmasabb azonban az a kérdés, hogy miért burkolja a szerepneveket mindkét szerző rendezői utasításokba. A válasz valószínűsíthető. A magyar drámaírásnak ebben a korai szakaszában, amikor még a korábbi, XVI. századi drámák szövegeit nem ismerték szerzőink, ehhez a még meglehetősen kezdetleges vagy korai megoldáshoz nyúltak. Még nem tudták tökéletesen szétválasztani az epika és a dráma jegyeit.

⁷⁹⁶ *Magyar Népzene Tára*. Szerk. BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán. II. *Jeles napok*. Sajtó alá rendezte KERÉNYI György. Budapest, 1953. 395–578. Nr. 353, 354, 358, 360, 361, 365, 368, 369, 379.

⁷⁹⁷ KILIÁN István, *Magyar nyelvű betlehemes játék a XVII. század első feléből*. Irodalomtörténeti Közlemények 1984. 5–6. 37. Sor.

⁷⁹⁸ KILIÁN 1984. 40. sor.

⁷⁹⁹ KILIÁN 1984. 105, 109, 149. sorok.

⁸⁰⁰ KILIÁN 1984. 198, 199. sorok.

⁸⁰¹ LUKÁCS István, *Dramatizirani kajkavski Marijin plač iz Erdelja. 1626. Dramatizált kaj-horvát Mária-siralom Erdélyből*. Slovenika Hrvatska samouprava Budimpešte, Budapest, 2000. 20, 74, 196. sorok.

Az egyszerű rendezői utasítások mellett, mint az *exit*, *init* (kimegy, bejön) természetesen találhatók bonyolultabbak is, mint például *Procurator venit, ira movetur*.⁸⁰² Ez az utasítás kifejezetten a szerepet ellátó személynek szól. Azaz nyilván úgy kell megjelenni a színpadon, hogy az indulatos haragot a közönség is észrevegye. Az Antaerius dráma egyik jelenetében a Genius infernalis *induit Militem et fictas literas resignat Procuratori* (A pokol geniusa katonaruhát ölt magára s jelenti, hogy – hamis – levél érkezett a Prokurátornak).⁸⁰³ Ez az utasítás esetleg egy harmadik személynek is szól, a kellékesnek, azaz elő kell készítenie egy katonai áruhát és egy hamis levelet a Genius infernalisnak. Felfedezhető azonban ebben a drámában egy másfajta utasítás is, amely már egyértelműen csak a rendezőnek szól: *Hanc scenam potest prolongare vel omittere, prout cuique placuerit. Ego praescindo, cum tempus ad alia vocet*,⁸⁰⁴ azaz ezt a jelenetet tovább lehet bővíteni vagy el is lehet hagyni, kinek hogyan tetszik. (Én félbehagyom, mert az idő máshova hív.) Ez a rendezői utasítás már csak a darab átírójának, adaptátorának vagy a rendezőnek szól.

A többnyelvűség funkciója a színlapon

Közismert, hogy a tehetősebb vagy gazdagabb jótevőkkel rendelkező iskolák egy-egy előadásra színlapot is kiadtak. A színlap mindig tájékoztatta a nézőt a dráma cselekményéről. A nézőnek erre valóban szüksége volt, hiszen az ügyetlenül, rosszul artikuláló, hangerő nélkül beszélő diákot nehezen lehetett érteni. A néző azonban a cselekmény menetéről a színlapról is tudott tájékozódni. Hangerősítés nem volt, a színpad nyilván kezdetleges lehetett, díszletezés ugyan volt, amely segítette a nézőt a darab megértésében. A színlap lehet egy vagy több nyelvű is. A leggyakoribb a csak latin nyelvű színlap. Az ilyen színlap szerkesztője pontosan tudta, hogy az előadásra szánt darabot csak olyanok tekintik meg, akik latinul tudnak. Ismerünk csak magyar nyelvű színlapot is: 1725-ben a piarista Pogadl Flórián előadott Pesten egy mitológiai tárgyú komédiát, amelynek ezt a címet adta: *Bacchusnak vig birodalma*. Ehhez a darabhoz színlapot is adatott ki, s ez a színlap csak magyar nyelven tájékoztatja a nézőit. Miért? Hiszen alig valószínű, hogy Pesten 1725-ben oly sokan tudtak volna magyarul. A darab egyik jelenetéről így tájékoztatta Pogadl Flórián a nézőit: *ELSŐ KI-MENET* *Bachus halotaiból föl támadot, ötet sohaitó unokáit meg vidámitya, mely miatt Zöldséggel czifrazot sceptrummal és borostyánnal illetik. Decretomat bővebben ennyi 's- innya ki bocsát és Voraciust, Saluspiust, Proficiáttal, hogy föl támadását egész világnak hirdessék, ki küldi*.⁸⁰⁵

Természetesen előfordul két- vagy háromnyelvű színlap is. Alább egy latin, egy német és egy magyar nyelvű színlapból idézek. Besztercén 1732-ben adták elő Puhóczy Márton piarista paptanár darabját, amelynek címe az *Ártatlan Fedardus*. A darab cselekményéről latinul, németül és magyarul tájékoztatja Puhóczy a nézőket:

ARGUMENTUM: Henricus, Navarrae Rex expeditonem bellicam contra Selimum Maurorum assumens Principem Regni sui gubernacula se absente viro fideli et industrio committit Fedardo. Quod tantam invidiam conflavit Fedardo, ut aemuli honoris ipsum et Reginam in grave discrimen conjecerint. Reg. Capitulum 35. de bello Rel.

GESCHICHTS-INNHALT Als Henricus König auß Navarren Krieg zu führen in Willens wider Selimum den Mohren Hertzog die Waffen ergriffe: anbefohle Er in Abwesenheit unterdessen an statt seiner Fedardo als treuesten Minister die Reichs-Regierung. Wessentwegen Erson viellen

⁸⁰² RMDE XVIII. *Minorita iskoladrámák*. 1989. 70. Nr. 2. 458. sor.

⁸⁰³ RMDE XVIII. *Minorita iskoladrámák*. 1989. 70. Nr. 2. 446. sor.

⁸⁰⁴ RMDE XVIII. *Minorita iskoladrámák*. 1989. 70. Nr. 2. 1385. sor.

⁸⁰⁵ A Pesten, Landerer János Sebestyén nyomdájában megjelent színlap egykor Thaly Kálmán gyűjteményében volt, később az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonába került. Jelzete: OSzK Fol. Hung. 1390. I. 197. KILIÁN István, *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma*. Budapest, 1994. 430 Pest nr. 40.

beneudiget und hinterstieger weiß verfolgt wurde, daß Er sambt der Königin in die gröste Lebens-Gefahr gerathen. Also Reg. am 35. C. ut supra.

*COMEDIA SUMMÁJA: Henricus, Navarra Királya Selimus, Szerecsenek Fejedelme ellen hadakozást indítván, Országának gondviselését maga jelen nem létében hív Ministerére, Fedardusra bizza, mely méltóság Fedardusnak oly nagy irigységet szerzett. hogy az ő irigyi ötét és a' Királynét nagy veszedelemben ejtették.*⁸⁰⁶

Ez a színlap egyértelműen jelzi, hogy Beszterce lakossága a XVIII. században német és magyar anyanyelvű volt, tehát a nézőközönség többségének szüksége volt a német nyelvű tájékoztatóra. Miért használnak latin nyelvet? Mert az értelmiség egy része latinul kiválóan tud. Tehát ők e nyelv alapján tájékozódhatnak a darab cselekményéről. És a magyar nyelv? Nyilván már ekkor is lakott Besztercén jónéhány magyar ajkú, akik sem latinul, sem németül nem tudtak. A vegyes nyelvű színlapnak tehát teljesen egyértelmű a magyarázata.

Többsnyelvű drámaszövegek

Sokkal nehezebb magyarázatot találni a több nyelvű színjátszásra. A többsnyelvűségnek funkciója is lehet. Besztercebányán a jezsuita gimnáziumban a XVII–XVIII. században úrnapiján latinul, németül és szlovákul deklamáltak az oltárnál a diákok. Az úrnapi körmenetek általában nagyon teátrálisak voltak, nemcsak a jezsuitáknál, hanem más szerzetesrendeknél is. Besztercebányán 1673-ban az úrnapi körmenet útvonalán felállított valamelyik oltárnál *József, a világ megváltója* címmel drámát is mutattak be. 1720-ban az oltároknál három fiatalember három nyelven deklamált olyan verseket, amelyek az Eucharisziát dicsőítették. 1725-ben négy oltárt állítottak fel, egy-egy evangéliumrészletet olvastak fel, s ezután díszlovások következtek. A fiatalok *vestibus comicis indutis* vonultak végig a körmeneten, majd latin, német és szlovák nyelven mondtak el különböző verseket. 1733-ban németül és szlovákul deklamált a körmeneten egy-egy fiatalember, a historikus azonban megjegyezte, hogy a szlovák diák belesült szavalásába, mert nem tanulta meg jól a verset. Az osztályt vezető tanár meg is róttá az ifjút.⁸⁰⁷

Kétnyelvű volt a Kézdivásárhelyt 1776. június 2-án bemutatott, Szent Istvánról szóló dráma. A darab színre vivője a kézdivásárhelyi minoriták legtöbb darabot rendező tanára, Jantso Ferenc volt. Jantso a Szent István drámához felhasználta Neumayr latin nyelvű István-drámáját, az lehetett azonban az érzése, hogy a közönség a latin szöveget nem nagyon értené meg, ezért a kétfelvonásos latin szöveghez hozzáírt egy magyar nyelvű harmadik felvonást. Neumayr és Jantso kiváló dramaturgiai helyzetben indítják a drámát. Az országot belülről veszélyeztetik a lázadók. A nyugati határnál a császár csapatai várakoznak hódításra készen. István fia, Imre meghalt, s közben megérkezik Rómából a királyi korona. Ki legyen hát az örökös, ki lesz arra méltó és alkalmas, hogy az országot megmentse a belső és külső ellenségtől? István már öreg, ő már bizonyára nem élhet sokáig. Hosszan imádkozik tehát, s végül úgy dönt, hogy a legalkalmasabb személyt választja ki örököséül, aki megvédheti hazáját. Szűz Máriának ajánlja fel a koronát. Ő tud egyedül ezen az országon segíteni. S a harmadik felvonásban magyarul szólal meg Jantso. Nem tudja magát megtagadni. Astricus szájába adja ugyan szavait, s Astricushoz illik is ez a bibliás prédikációs stílus: *Emeld fel már, emeld fel a keserves bánatoknak mélységes örvényében csaknem elmerült fejedet, megszomorodott magyar haza! Töröld ki sűrű könnyhullatásoknak esőző árjaival szemeidet, megkeseredett magyar nemzet! Vidámsad a kesergő bűnnek ködével elborult személyedet! Vesd le*

⁸⁰⁶ Két példányban található a magyar Piarista Rendtartomány Központi Könyvtárában. Jelzete: KKK P 33/8/7//38., a másiké: P 33/8/8a//8. Vö. PRÓNAI Antal, CSÁSZÁR Elemér, *A kegyesrendiek magyarországi iskoláiban előadott drámák jegyzéke*. Irodalomtörténeti Közlemények 1915. 208. KILIÁN 1994. 498–499. Beszterce nr. 2.

⁸⁰⁷ KILIÁN István, *Vallásos és profán teátrális rendezvények a besztercebányai jezsuita iskolában (1648–1773)*. Magyar Könyvszemle 323–424.

szívedről a gyászos szomorúságnak fekete halmát. Tudom, min keseregsz ... Elragadta tőled a halálnak mérges nyila reménységedet... Imre herceget életétől megfosztotta... Távozzék szomorúságtok, ne búsúljatok bár semmit, mert talál successort a mi fejedelmünk, István!... Máriát választja Fejedelmünk örökösinek.⁸⁰⁸

Itt, ebben a latin nyelvű drámában a magyar nyelvnek már egészen különös, propagatív funkciója van. A száraz, olykor alig érthető latin szöveg után a prédikáló pap emelkedett stílusában szólal meg Astricus, hogy megnyugtassa és meggyőzze népét, hogy meggyőzze és megnyugtassa a híveket Jantso: Magyarország égi királynője, Szűz Mária, és földi királynője, Mária Terézia, akik bizonyára szívükön viselik minden magyar gondját.

1762-ben Szegeden adták elő Dugonics András *Egyiptomi József* című drámáját. A közismert ószövetségi bibliai történetnek abban a jelenetében, amikor Józsefet bátyjai eladják az izmaelitáknak, Dugonicsnak keresnie kellett egy idegen nyelvet, amelyet a nézők javarésze ismerhetett. Így az egyébként magyar nyelvű drámában fontos jelenetek latinul hangzottak el, a kereskedőkkel a testvéreknek németül kellett beszélniük, s jobb híján a latintól sem zárkóznak el az izmaelita kereskedők. Az izmaeliták nem tudnak latinul, csak németül, József testvérei pedig, akik az egész gyalázatos üzletet lebonyolítják, nem tudnak németül. Ez a megoldás pontosan tükrözi a XVIII. századi valóságot. A piarista iskolák a XVIII. század második felében fokozatosan elmagyarosodtak, Erdélyben, Felvidéken a németet beszélték, ezen a vidéken németül és latinul értelmiségieknek feltétlenül tudniuk kellett. Ha ezen a nyelven nem beszéltek, akkor kezdtek beszélni azon, amit diáknak, tanárnak, az intelligenciának feltétlenül ismerni kellett. Az első felvonás nyolcadik jelenetében olvassuk József eladatását. Az érkező izmaelita kereskedők németül társalognak, s amikor meglátják Jákob fiait, reménykedni kezdenek. Nem tudják azonban, hogy kik ők és milyen nyelven beszélnek. Gád meg is kérdezi a németül beszélő érkezőktől: *Micsodát, mit mond kigyelmetek?* Issachar meg is jegyzi: *Látom, nem tudnak azok emberül.* Gad azonban feltalálja magát, s így szólítja meg az utasokat: *Mein Herr, nem tudunk nicsts teits beszelleni.* Erre aztán latinra fordítják a szót. A testvérek közül azonban egyedül Gád tud latinul, s ő vállalja a tolmács szerepét. A magyar nyelvnek ezután azért van funkciója, mert az izmaeliták nem tudnak a testvérek nyelvén. S amikor a kialakult hús ezüstöt leszámolják az izmaeliták, Simeon magyarul fenyegeti meg őket: *Meg ne csalj, hallod-e, mert mingyárt itt okádod ki a lelked! Várta, hadd olvassam meg újabban.* Ez a jelenet többnyelvűségén kívül azért is érdekes, mert a nézők előtt szabályos alkufolyamat játszódott le. Dugonics feltehetőleg gyermek korában s talán később is többször tanúja lehetett a vevők és vásárolók alkujának. A fáraóhelyettes, József az ezüstpohár keresésénél az Adminisztrátorral latinul társalog a harmadik felvonás hatodik jelenetében. S amikor Juda azon sopánkodik, hogy Benjamin szörnyű kényelmetlen helyzetbe hozta őket, József így rója meg testvéreit: *Itane pro bono, malo solvistis mihi!* (Íme, a jóért rosszal fizettek nekem!) A latin szöveget a latinul nem tudó testvéreknek az Adminisztrátor fordítja le: *Ugye, azon jó téteményekért gonosszal kölletett fizetnetek, ellopván azon poharat, melyet Benjaminnál megtaláltunk!* Júda úgy érzi, Benjamin tette és annak várható súlyos következménye az Isten büntetése azért, mert Józsefet eladták. Míg ezt mondja testvéreinek magyarul, József, mintha nem értené szavukat, latinul kérdezi őket: *Quid intra vos loquimini?* (Mit beszéltek egymás között?) Dugonics ezt ragyogóan fordítja le, az Adminisztrátor szájába adván magyarul ugyanezt a kérdést: *Mit musszotok magatokban?* Majd a testvéreken kívül mindenkit elküld a színről József, s ezt a rendezői utasítás így fejezi ki: *Excedunt omnes praeter fratres suos, hic se manifestat Fratribus.* (A testvéreken kívül valamennyien eltávoznak, s ekkor József felfedi kilétét testvéreinek.) József először még latinul küldi ki a színen jelenlévőket, majd magyarra vált: *(Az asszony vér, mellyel veletek, szerelmes bátyáim, egy vagyok, arra ösztönöz, hogy magamat jelencsem. Én vagyok Jósef, akit eladtatok.)* S ezt ismét latin rendezői utasítás követi: *Sonant tubae et tympana, fratres attoniti.* (Megszólalnak a harsonák és dobok! A testvérek pedig megrémülnek.) Itt már egészen más a nyelvváltások funkciója.

⁸⁰⁸ RMDE XVIII. Minorita iskoladrámák. 1989. Nr 17. 811.

Az bizonyos, hogy a rossz nyelvismeret, a nyelvtörés humor forrása is lehet. Dugonicsnak itt ez is célja lehetett, nevetségessé akarta tenni azokat, akik nem tudnak se latinul, se németül. A fáraó udvarában latinul beszélnek, de az idegen kereskedők csak németül tudnak. A német nyelvet mint a kereskedők nyelvét akarta Dugonics kipellengérezni.⁸⁰⁹

Nagyon jó vígjáték Kertso Cirjáknak *Az Erdélyországban való borszükéről* című komédiája, amelyet 1773. február 14-én adtak elő. A cselekmény lényege az, hogy Pluto, a pokol fejedelme azért jön a földre, hogy megtudakolja, miért érkezik mostanában olyan kevés lélek a pokolba. A földön legelőször Charonnal találkozik, aki természetesen sem németül, sem latinul nem tud. Charon így üdvözlí Plutót, amikor színre lép: *Koza magyarro ir ebselentz-ó, Kheniger Pluto*⁸¹⁰! A pokol fejedelme meg is rémül azért, mert Charon nem tud latinul. Az alvilág csónakosa azonban imígyen mentegetőzik: *Depreczir ir Ebselentz, ober in prudentiam in caput parum habet latinum, ut loquam auch Hungris one Tajcser*. Erre még jobban megdühödik Pluto azon, hogy a latint nem tudja, de németül már dadog valamennyire. Charon válasza valamelyest megérthető: *Oh, her Ebselentz, anermitter Kheniger Pluto! Olesz alterum habet modo in mundum, pro út quaestin ante annus, modo olesz disputir in Tajcser falte barum ind ladanger, ver nith vajsz guth disjuntir in tajcser, nith habet modo multum phon Gratia, nit habet bonum in Condition*.⁸¹¹ Végül azután megállapodnak a magyar nyelvénél. Magyarul már beszél Charon is. Pluto a földre akarja küldeni Charont, ő azonban inkább Pikulit javasolja, mert ő latinul is jól tud: *Pikuli jó lesz, azon kívülis ő lingvista. Nemetülis alkalmasint henderget, mely most a világon igen szükséges*.⁸¹²

1997-ben jelent meg Cinzia Franchinak az eddig egyetlen erdélyi görög katolikus iskoladrámáról kötete. Ez a dráma 1777 után, a XVIII. század legvégén Balázsfalván született, s születési helyét igazolván a darab nyelve latinról magyarra, magyarról románra, olykor cigányra is átvált. A darab egyik szereplője, *Instans*, szekretárius akar lenni, a vajda azonnal meg is jegyzi: *Jól kérleltél, de ahhoz, hogy itt szekretáriusunk legyél, kell tudnod a németet, magyart, a görögöt, az orosz, a franciát, a cigányt, a törököt és a tatárt*.⁸¹³ Le is vizsgálztatja Gregorius Instanst, akinek az idegen nyelvi kérdésre adott válaszaiból kiderül, hogy bizony gyengén tudja azt a néhány nyelvet. De mintha Gregorius is gyengén beszélné ugyanezeket.

Gregorius: *Conttaics?* Instans: *Con ix*. Gregorius: *Tut magyarul?* Instans: *Ptudod*. Gregorius: *Calama romeca xevris?* Instans: *Xevro*. Gregorius: *Po ruschi znaesi?* Instans: *Znaiu*. Gregorius: *Parle ön francze?* Instans: *Uj mönssö. Ze parlöm avat servis*. Gregorius: *Zane romanes?* Instans: *Zanau*. Gregorius: *Turcsa bileorsi seri?* Instans: *Ebet effendi, birilim*. Gregorius: *Peki mazasia birilis?* Instans: *Ei birilim*.⁸¹⁴

Nyilvánvaló tehát, hogy a többnyelvűség bizonyos esetekben a jókedv, a humor forrása is lehetett. Magyarország a XVIII. században többnyelvű ország. Ha a drámaszerző vagy rendező azt akarta, hogy darabját meg is értsék, a nép nyelvére is le kellett fordítania. S a rosszul beszélő, rosszul deklamáló, vagy rosszul memorizáló fiatalember, akinek a szavát a nézők esetleges zsongása,

⁸⁰⁹ Joseph a fratribus suis in cisternam veterem demittitur, ac tandem Medianitis Mercatoribus 20 argenteis venditur. Kézírtos dráma. KKL P 148. Kiadatlan. Vö. DEMETER Júlia, *Versek Dugonics András kézírtos drámáihoz*. In *Tanárképzés és Tudomány*, Budapest 1986. 349–363. DEMETER Júlia: *Dugonics András kézírtos drámái*, Irodalomtörténeti Közlemények 1989. 101–104. DEMETER Júlia *Az iskoladrámától a hivatásos színjátszásig*. In *Iskoladráma és folklór*, Debrecen, 1989. 147–156.

⁸¹⁰ RMDE XVIII. *Minorita iskoladrámák*. 1989. 386. Nr. 10. 71. sor.

⁸¹¹ RMDE XVIII. *Minorita iskoladrámák*. 1989. 386. Nr. 10. 73–82. sor.

⁸¹² RMDE XVIII. *Minorita iskoladrámák*. 1989. 391. Nr. 10. 391. 213–216. sor.

⁸¹³ FRANCHI, Cinzia *Occisio Gregorii in Moldavia vodae Tragedices expressa. Az erdélyi román iskoladráma kezdetei és forrásai*. Csíkszereda, 1997.

⁸¹⁴ FRANCHI 1997. 130.

zajongása miatt alig lehetett érteni, ha pedig hallották, a szöveget s a nyelvet tökéletesen nem ismerő, szerepet mondó diák rosszul hangsúlyozott, rosszul ejtett ki szavakat, ez nyilván nevetséget okozott. A többnyelvűség kialakulásának társadalmi okai lehettek. Szükség volt arra, hogy a latinon kívül magyarul, németül, szlovákul, románul is színre vigyék a darabot. Tették ezt előbb úgy, hogy színlapot adtak a nézők kezébe, máskor, mint például Besztercebányán, németül és szlovákul szólaltatták meg a diákot, s ha az nem tanulta meg jól a szerepét, a rendező tanár szégyenkezett, a nézők pedig az ügyetlen szereplőt megmosolyoghatták. S így az idegen nyelvet rosszul beszélő, rosszul szavaló gyermek jókedvre derítette a nézők egy részét, s így lett ez lassan-lassan a humor forrása. A régi magyar komédiának szinte állandóan visszatérő figurái a latinul hibásan beszélő, tudálékos garabonciás, a magyar szöveget sajtósan kiejtő zsidó, vagy a nyelvet is rosszul tudó, egyébként is tanulatlan cigány. Ezek a zsánerszereplők tették a komédiát komédiává, s adtak okot a jókedvű nevetésre. Így lett egy természetes, társadalmi szükségszerűségből kiváló humorforrás.

Ez a különös többnyelvűség természetesen más műfajban is megjelent. Ismeretes, hogy az *Eszter* című iskoladráma egyik közjátékában olvasható a *Nem tudom én totul, mert én magyar vagyok* kezdősorú, vegyes, szlovák, magyar nyelvű dalszöveg.⁸¹⁵ A szöveg több variánsban maradt ránk, időben legelső változata az *Alsókubini kézirat*ban található. Ennek a változatnak a 6–7. versszaka így olvasható: *Moravában, Ausztriában/ Fortis legény voltam./ Konyat, Huszát, Krawat, Wolat Gyakran elhajtottam./ Nem egyszerűs szalajtottam/ Többször is szalattam/ Ha nem attak, Sokszor Strelátis/ Magyarul megmontam.* A vers főleg a szlovákiai kutatók részéről váltott ki nagy vitát. Azt hiszem, felesleges volt, itt egyszerűen olyan vegyes nyelvű műfajjal van dolgunk, amelynek nem sok köze lehet a valósághoz, főleg a nemzetiségi ellentétekhez, inkább a jól, rosszul verselő diák tehetségéhez.⁸¹⁶ A verselésben járatos diák ezzel a művel versszerző mesterségét próbálta ki. Tette azt úgy, ahogy Petőfi 1844-ben, a *Deákpályám* című versében: *Diligenter frequentáltam/ Iskoláim egykoron./ Secundában ponált mégis/ Sok számár professorom./ ... Csak denique mi közöttünk/ Sine fine folyt a per,/ S consilium abeundi Lett a vége breviter.* A huszonegy esztendő fiatal költő ekkor nem feltétlenül a latinul beszélő, deklamáló professzorait pellengérezte ki, hanem verselő tudományát akarta bebizonyítani úgy, hogy a vers tárgyával mosolyt tudjon fakasztani. Én azt hiszem, tudott – és tud ma is.

⁸¹⁵ RMDE XVIII. *Protestáns iskoladrámák.* Sajtó alá rendezte VARGA Imre. Budapest, 1989. I. nr. 2. 495–522. sor.

⁸¹⁶ KÜLLŐS Imola, „Hej, mikor én huszár vótam Rákóczi vojnában...” (Egy 18. századi kéziratot énekszöveg elemzésének tanulságai.) In *Népi kultúra – Népi társadalom.* Budapest, 1995. 167–192.

Ötvös Péter (Szeged) Példák Kazinczy Ferenc metódusáról

„de nem tagadnom nem lehe”⁸¹⁷

Midőn Abafi (Aigner) Lajos könyvkereskedő és kiadó összerendezte és 1884-ben kibocsátotta Kazinczy Ferenc életrajzeit és arcképfestéseit,⁸¹⁸ előszavában először is leszögezte, hogy „Kazinczy nem volt alkotó szellem, hiányzott benne a teremtő lélek”,⁸¹⁹ majd ugyanitt az arcképek éppen *alkotó* megragadását is dicsérte: „Enemű életrajzaiban (...) nem követte Kazinczy a realista festőket, kik minden apró szemöcsőt, minden apró rútító vonást híven utánoznak, hanem egész individualitásánál fogva az idealizmus felé hajolva, a szellemi arcképfestést is ideális ecsettel végzé: kedveltjeinek jó oldalait fényesebb világításba helyezte, gyarlóságait pedig nem palástolni, hanem a viszonyokkal magyarázni, vagy gyöngíteni igyekezett”.⁸²⁰

Ellentmondás feszül e rövid jellemzésben (*a nem alkotó szellem egyéni, éppen alkotó portréi*), mint amiképpen differenciáltan ellentmondásos maga a Kazinczy-féle *Magyar Pantheon* is! A 64 arckép először is *retorikai szempontok szerint* különbözik egymástól (különböznek a beszéd nemei, más pl. az anyag elrendezése és a rábeszélő szándék). Ezt gyakorta a rövid cím is jelzi, melyben hol a tárgyalt személy *élete* szerepel, mintha valóban *életrajzot* közelítene (pl. Dayka, Báróczy Sándor, Horváth Ádám etc.), hol *rangja* és *tisztsége*, mintha azelőtt kívánna tisztelni (pl. Bárány Orczy Lőrinc generális és abaúji főispán; Hadadi Gróf Wesselényi Ferenc; Kalatai Ferenc váradi püspök etc.), hol az *emlékezete*, mintha gyászbeszédnek készült volna (Barcsay Ábrahám, Bossányi Zsuzsána, Báróczy Sámuel), hol *halála s életének némely történetei*, mintha *emlékbeszéd* lenne (Óbester Kazinczy László), hol *nevei és születési napja* (Révay) etc. Van egészen szubjektív, személyes hangú, viszonylag terjedelmes visszaemlékezés,⁸²¹ van alapos felkészültséget mutató, *nemzékrendet*, családtörténetet is tartalmazó feldolgozás, de van (s ez az anyag harmadát teszi ki) nagyon szűkszavú *gyászjelentés*, vagy az ennél némileg bővebb *gyászlevél helyébe*.

Különböznek ezenkívül (másodszor) a kiadó (Abafi) forrásai is: több arckép (és majdnem minden gyászjelentés) nyomtatásban is megjelent, némelyik többször is több helyen,⁸²² volt viszont nagy számban olyan, ami kéziratban maradt.⁸²³ Az egész gyűjtemény legfeltűnőbb problémája azonban mégis a szerzőség gyakori tisztázatlansága, azaz a *szerző* kérdésének nagyvonalú kezelése. Ez tehát a harmadik szembetűnő problémája a Pantheonnak. A szorosabb személyi vonatkozásokat is mutató, önéletrajzi elemeket is hordozó arcképeknél nincsen különösebb probléma, s mert Kazinczy

⁸¹⁷ KAZINCZY Ferenc: *Fogságom naplója*. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: SZILÁGYI Márton. Osiris, Budapest, 2000. 60. *A példakkal* adalékot szeretnék nyújtani Kazinczy forrás- és szövegkezeléséhez abból a korból, amikor a magyar irodalom többnyelvűsége már válságos időszakát kezdte meg.

⁸¹⁸ KAZINCZY Ferenc: *Magyar Pantheon*. Kiad. ABAFI Lajos. *Kazinczy Ferenc Összes Munkái* 5. köt. Pest, 1884.

⁸¹⁹ ABAFI Lajos *i. m.*, I.

⁸²⁰ ABAFI Lajos *i. m.*, II.III.

⁸²¹ pl. Gróf Ráday Gedeon, az első (1–19.): „Az a nap, amelyen én Rádayt elsőben láttam, érdemes, hogy fentartsam emlékezetét, noha róla Rádayra nézve egyebet nem mondhatok, mint hogy láttam”. ABAFI Lajos *i. m.*, 1.

⁸²² pl.: Felső Magyarországi Minerva; Széphalom; Erdélyi Múzeum; Tudományos Gyűjtemény; Hébe; Hazai Tudósítások; Magyar Kurír; Hazai s Külföldi Tudósítások etc.

⁸²³ A szövegkiadás pontos felmérése és bizonyos frekvenciák rögzítése (pl. többszöri megjelentetés ideje, helye etc.) szélesebb (eszme- és ízléstörténeti) tanulságok megragadására is alkalmas lehet.

tartózkodott az érzékeny kitárulkozástól, ebből a fajtából viszonylag kevés van.⁸²⁴ Ezenél szerzősége vitathatatlan. Ám a kötetbe gyűjtött írások között vannak *nyilvánvalóan* problematikus szignatúrák is. A *Barcsay Ábrahám emlékezete*⁸²⁵ című szöveg alatt például ez áll: írta francia nyelven Gróf Haller Gábor.⁸²⁶ *Báró Orczy Lőrinc generális és abauji főispán*⁸²⁷ jegyzete ez: „megjelent: Hazai Tudósítások (1805. I. 398.) és Erdélyi Múzeum (1815. III. 174.). *Báró Orczy Lőrinc emléke* cím alatt Szemere Pál gyűjteményéből.⁸²⁸ Horváth Ádám élete⁸²⁹ megjelent I. H. G. jegy alatt a Tudományos Gyűjteményben,⁸³⁰ a Széchényi Ferencről való rövid emlékezés szerkesztői jegyzete így hangzik: „Toldalék a Nagy Széchényi biographiához cím és I. H. G. jegy alatt a Tudományos Gyűjtemény 1822. III. kötet, 124–125.”

A *Magyar Pantheon* vizsgálói ugyan nem, de a levelek első 21 kötetét kiadó Váczy János szükségképp szembenézett már a szerzőség kérdését nála is felvető bizonytalanságokkal.⁸³¹ Az 1826. április 1-től 1828. december 31-ig 343 levelet közlő huszadik kötet⁸³² nagyon intenzív időszakot fog át: ekkor jelenik meg a *Pályám emlékezete*, az évtizednél is tovább javított *Erdélyi leveleket* immár többek bírálatára bocsátja, ez időben jut nyugvópontra a plágium-per, s az itt közölt 199 saját leveléből a legtöbbet Toldy Ferencnek írja irodalmi és ízlésproblémákról. A kötet előszavában Váczy János kitért arra, hogy Kazinczy e mintegy három esztendőben leginkább történelmi életrajzokat írt a Felsőmagyarországi Minerva számára, s hogy példáját mások is követték.⁸³³ A levelezés fáradhatatlan kiadója azt is állítja továbbá, hogy Kazinczy „akarva akaratlanul sodródott e térre. T.i. Bárány Ágoston írt még egy-egy életrajzot Wesselényi nádorról, Illésházyról, s az volt a terve, hogy az ország nádorainak életrajzából egész gyűjteményt ad ki. Egy két életrajzot el is küldött a Minerva számára, de a szerkesztők nem találván elfogadhatónak, Kazinczyt kérték fel a kijavításra”.⁸³⁴

⁸²⁴ A *Pályám emlékezetében* ezt írja pl.: „érzettem, hogy nem születtem történelmi személynek, s nem tudtam elhittetni magammal, hogy korunk az autobiographiakat már tűrhessen”. *Pályám emlékezete*, s. a. r. és jegyzetek: OROSZ László, Budapest, 1956. 7. Az én-reprezentáció formálásáról, a nyilvánosság figyelmes alakításáról, társaihoz és az irodalmi értékekhez való változó viszonyáról legfontosabb modern összefoglalás: MEZEI Márta: *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Irodalomtörténet Füzetek 136. Argumentum, Budapest, 1994. Mezei Márta is kitér arra, hogy Kazinczy a „levelekben »lepletenül« megnyilatkozó személyiséget óvja a nyilvánosságtól” s idézi levelezéséből, hogy nem tartotta magát „nézést érdemlő personnage historique-nak”. MEZEI Márta *i. m.*, 233. Természetesen számolnunk kell az affektált szerénység jól ismert toposzával is.

⁸²⁵ ABAFI Lajos *i. m.*, 89–97., megjelent: Erdélyi Múzeum 1814. I. 32–42.

⁸²⁶ Haller Gábor cs. kir. kamarás és valóságos belső tanácsos (1749–1822) franciául írta meg Barcsay Ábrahám emlékeztetét, ezt Kazinczy Ferenc magyarra fordította, Döbrentei Gábor pedig kiadta az Erdélyi Múzeum első számában.

⁸²⁷ ABAFI Lajos *i. m.*, 98–101.

⁸²⁸ ABAFI Lajos *i. m.*, 101. Szemere Pál (1785–1861) a Tudományos Gyűjtemény társalapítója, 22 kötetnyi kézírata maradt („Szemere Tár”, Ráday Gyűjtemény).

⁸²⁹ ABAFI Lajos *i. m.*, 237–241.

⁸³⁰ 1822. II. 68–73.

⁸³¹ A *Magyar Pantheon* ellentmondásait leginkább az életrajzokhoz csatolt Bibliographiai Adatok egyik (éppen legutolsó) tétele jelzi igen élesen: „Zapf kassai szabó, betegen ide, s meghal 1819. április 28-án, újra augusztus 7-én”. Nem hihető, hogy Zapf kassai szabó negyed év elteltével még egyszer meghalt volna.

⁸³² ebből Kazinczy 199 levelet írt.

⁸³³ Kaz. lev. XX. köt. 1826. április 1.–1828. december 31. Közzéteszi Dr. VÁCZY János, Budapest, 1910. XVIII.

⁸³⁴ Kaz. lev. XX. köt. XXXV.

Ez a Bárány Ágoston ez időben még viszonylag fiatal ember volt: 1798. december 28-án született Miskolcon. Jogot tanult, 1820-ban Pesten királyi táblai jegyző lett, 1821-ben ügyvéd. Kazinczy Ferenc biztatására előbb a költészetben, majd az *életírásban* tett kísérletet. 1823-ban elvesztette apját, ezért rövidesen Torontál vármegyébe, Szentgyörgyre költözött unokabátyjához. 1831-től megyei levéltárnok, 1836 novemberétől a Tudományos Akadémia levelező tagja. Makón halt meg 1849. április 11-én. Emlékbeszédet Toldy Ferenc tartott fölötte 1852. április 2-án.

Egészen fiatal, amikor nagyszabású terveiről már Kazinczy is tud. „Pázmány, úgy, a hogy elkészült. Többnyire utazásaim során írogatám azt” – közölte 1826. június negyedikén Kazinczy Ferencel, egyúttal hazafiúi szíves üdvözlétét is küldve.⁸³⁵ A beszámoló így folytatódik: „Legyen szabad megköszönnöm a tett jegyzéseket ezennel, s hasonló esetekben, jövőre nézveis alázattal megkérni”. Az ekkor 27 esztendő és messzi vidéken élő Bárány arról tudósítja továbbá Kazinczyt, hogy Pálffy Miklós és Forgách Zsigmond nádorok életrajzát ugyancsak megírta már. „Minervánk szépen halad, s vallyon nem fog e az életírásokban jövőre fogyatkozást szenvedni? A Dúlházy által nekem javallott Asszony-életírásokat jó gondolatnak tartom magam is; s én lennék az első, ki ohajtását tellyesíteném, de könyveim, és így dátumaim híja miatt, keveset ígérhetek e részben”.⁸³⁶ Bárányhoz való bizalmatlanságát, írásainak pontatlanságát Kazinczy ugyanakkor izgatott levélben közli Dúlházyval: „Különös bizodalomú Drága Jó Uram, Bibliothekarius Úr, kedves Barátom! Ha Ellinger Úr [a nyomdász] annyi bizodalommal volna erántam, hogy a Martinúzi és Forgács Sigmond s Illésházy István életét velem jókor, az az, egy két héttel elébb mint lenyomtatatik, láttatni akarhatná, nagyon szeretném, azért, mert azokon alig ha sok nem lesz igazítani s kibővíteni való (...) nagyon félek, hogy Bárány ismét olly váratlan bakot lő, mint a Pázmány életében, melyet ugyan megteve ám. Szörnyű dolog az, midőn csak mondunk, akár készültünk, akár nem.”⁸³⁷ Kifogásai vannak a portrékkal, és nem is tartja elég fölkészültnek Bárányt a politikailag túlon túl terhelt anyag feldolgozásához („Forgács és Illésházy Palatinusaink felől szólni csiklandós a dolog, s oda annyi vigyázás kell, a mivel egy igen ifju Prokator alig ha bír”), elmarasztaló kritikáját azonban csakis azért közli most Dúlházyval, „mert az Úr is tudja, mennyire szeretem én Bárányt”.⁸³⁸

Az Illésházy-portré megjelenése után⁸³⁹ a javításokról nem értesített Bárány látszólag ugyan mentegetőzik, de inkább magyarázatot kér Kazinczytól: „Illésházymra alig ösmerhettem. Fogadja el

⁸³⁵ Kaz. lev. XX. köt. Nr. 4635. 34.

⁸³⁶ Uo. 34. *Minervánkat* (Felső Magyarországi Minerva) gróf Dessewffy József alapította 1825-ben, *hogy a nemzeti irodalomnak a felföld fővárosában, Kassán tűzhelyet állítson*. Dúlházy Mihály Dessewffy Józsefnek volt titkára, 1786. február 2-án született Kassán, s ott is halt meg 1850. november 10-én. Ő szerkesztette az évnegyedes folyóiratot 1825. január 1-től 1836 decemberéig.

⁸³⁷ Kazinczy Ferenc Dúlházy Mihálynak, 1826. szeptember 14-én, h. n. Kaz. lev. XX. köt. Nr. 4683. 104–105. Pázmány Péter arcképe megjelent: Felső Magyarországi Minerva, Kassán, 1826. 1ső Negyed 521–528. Debreczeni Bárány Ágoston aláírással. Itt Pázmány főleg politikusként van beállítva, erősen katolikus (és Bethlen Gábor-ellenes) szempontból. (pl.: „Jégre építé várát Bethlen Gábor, midőn nem tellyesült célja, oly sok sirt vájt, az akkor a nélkül is szerencsétlen magyarnak” i. m., 524.); *Ghymesí Gróf Forgách Sigmond Magyar-országi Nádor s Kúnok bírójának képe* megjelent: Felső Magyarországi Minerva, 1826. 3dik Negyed, 764–768. Debreczeni Bárány Ágoston aláírással; *Gróf Illésházy István, a nádor* megjelent: Felső Magyarországi Minerva, 1826, 4dik Negyed, 887–892. D. B. A. jegyzéssel, illetve *Magyar Pantheon* (kiad. Abafi Lajos) 345–355.; *Cardinális Martinuzi* megjelent: Tudományos Gyűjtemény, 1820. XI. 87–97., illetve *Magyar Pantheon* (kiad. Abafi Lajos) 158–168.; *Erdődi Gróf Pálffy Miklós, Vöröskőnek örökös ura, Arany Gyapjas Vitéz, cs. kir. belső titkos tanácsos, Posonyi Gróf és Magyarországi Nádor képe* megjelent: Felső Magyarországi Minerva, 1827, 1ső Negyed, 1011–1016. Debreczeni Bárány Ágoston aláírással.

⁸³⁸ Kaz. lev. XX. köt. Nr. 4683. 105.

⁸³⁹ Lásd a 21. sz. jegyzetet.

tőlem a Tekintetes Úr alázatos tisztelemhez csatolt köszönetemet azért, hogy árnyékrajzomat csinos festéssel díszesíté (...) Minden jegyzést mély tisztelettel fogadok utóbb is, s sengéimet örömmel nyújtom ezután is a Tekintetes Úr vizsgálata alá. Eggy 28 esztendő Ifju, ki egy új Afrikában él, hazájától s jó embereitől távol de annál messzebb a könyvtároktól, lehetetlen: hogy egy két könyv után tökéletest adhasson hirtelen”.⁸⁴⁰ Kazinczy szokatlan részletességgel és kimért szigorral válaszol a magát mintegy száműzetésben érző Bárány Ágostonnak, miközben saját munkamódszeréről is közöl némileg konspiratív, ám mindenképpen becses adalékokat: „Gróf Dezsőffy József és fia Aurél (...) megszólíták a Gróf Illésházy István⁸⁴¹ Praefectusát, hogy az a nádor Illésházy Biographiajára küldene Ellingernek híreket, s az küldé ugyan holmit, de a két kérdőt Hormayr és Mednyánszky Bároknak Taschenbuch für die vaterländische Geschichte című munkájokra igazítá. Az ifjú gróf Dezsőffy és Ellinger a Praefectus levelét és a Te dolgozásodat, édes barátom, nekem küldé által, hogy a kettőből, ha majd nekem a Zsebkönyvet megszerzendik, csináljak egy újat; de az ő gondolkodásokra szükség nem vala, mert én a Zsebkönyvet bírtam, s minthogy a Mednyánszky dolgozását jobbnak láttam a kettőnél, nem láttam szükségesnek egyebet tenni, mint azt hogy ezt lefordítsam. Visszaküldém tehát a vetteket (...) egyedül azt kötém ki, hogy nevem a fordítás alatt meg ne jelenjen, nehogy a pávatollakra emlékeztethessenek. Elhültem, midőn a fordítás alatt a Te nevedet pillantám meg, ezt: Hormayr és Mednyánszky Báro Uraknak Zsebkönyvekből etc. ki hagyva”.⁸⁴² Vagyis tehát az történt – összefoglalva most már egyszerűbben –, hogy a lapalapító Dessewffy József s annak ambiciózus fia, Aurél,⁸⁴³ az akkor még élő Illésházy család egyik bizalmas emberétől kértek adatokat a nádor Illésházy életrajzához. Ez a bizalmas ember, nevelő, azt üzenete vissza, hogy megjelent már jó ideje egy német nyelvű Illésházy-életrajz a Hormayr és Mednyánszky bárók által szerkesztett és Bécsben kiadott Zsebkönyvben (*Taschenbuch für die vaterlänische Geschichte*, Wien, Zweiter Jahrgang, 1821. 288–300). Ezek után a Minerva készítői Kazinczynak elküldték a Bárány-féle Illésházy portrét és a család nevelőjének levelét azt ígérve, hogy megszerzik számára a levélben hivatkozott Zsebkönyvet is, s akkor majd arra kérik, a kettőből csináljon egyet. Kazinczy könyvtárában azonban ott volt a kérdéses példány, elolvasva a német nyelvű (Mednyánszky Alajos által jegyzett) életrajzot, s úgy gondolta, ezen semmit nem kell változtatnia. Lefordította tehát s elküldte a Minervának. Az egészen bizonyos, hogy Bárány Ágoston nem ismerte Mednyánszkyt már hat évvel azelőtt megjelent portréját, az is biztos, hogy a Minerva szerkesztői sem olvasták azt. A Felső Magyarországi Minerva Illésházy-portréja tehát Kazinczy Ferenc fordítása D. B. A. aláírással. Nemi joggal került be tehát később az Abafi-féle gyűjteménybe, de az alapszöveg és a fordítás itt sincs megemlítve.⁸⁴⁴ Ugyanakkor az is teljesen nyilvánvaló, hogy Bél Mátyás életrajza óta nem ismeretlen már a nádor Illésházy ilyen megközelítése: Mednyánszky kétségtelenül tőle merített legtöbbet.⁸⁴⁵ Állítólag a családi levéltárra is támaszkodott, mikor Illésházy tudományos előrehaladásáról, művelődéspártolásáról beszél, hogy ti. a pozsonyi gimnáziumban „szívta be a tudományoknak azt a szeretetét, melly miatt a maga korának elsőrendű tudósaitól, kikkel meg nem szakadó levelezésben állott, mint a XVII. századnak a tudományi pályán is egyik legméltóbb hőse, forró tisztelettel nem csak tiszteltetett, de ami még

⁸⁴⁰ Bárány Ágoston Kazinczy Ferencnek 1827. február 4-én, Kaz. lev. XX. köt. Nr. 4735. 200.

⁸⁴¹ Ez az Illésházy István (1762–1838) a család utolsó sarja, 1825-től királyi étekfogó, részt vett a Magyar Tudományos Akadémia megalapításában.

⁸⁴² Kaz. lev. XX. köt. Nr. 4755. 1827. március 23. 229.

⁸⁴³ Szül.: 1808. július 27-én (anyja Sztáray Eleonóra) s nagyon fiatalon (1842-ben) halt meg Pesten. Első írásai megjelentek már a Felső Magyarországi Minerva első évfolyamában (1825). Később a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett, s ott volt a Kisfaludfy Társaság alapítói között.

⁸⁴⁴ Vö.: 21. sz. jegyzet.

⁸⁴⁵ *Notitia Hungariae nova historico-geographica divisa in partes quatuor* Tomus primus, Viennae Austriae anno 1735. 67–68. Itt a Membrum posteris, politicvm, de Incolis, Magistratibus, atque Familis Illustribus Comitatus Posoniensis fejezet 14. paragrafusában Bél rövid összefoglalását adja a pályaképnek.

több, szerettetett is”, ám lelkesült (a kutatás mai állása szerint feltétlenül túlzó) szavait forrásokkal nem bizonyítja.⁸⁴⁶

Kazinczy ugyanitt arra is figyelmezteti Bárányt, „nagy érdemű, nagy tekintetű barátját”, hogy az általa írott Wesselényi-életrajz „nagyon csonka (...) sok félig igaz van benne, sok éppen nem igaz. Nem említéd, mi volt Wesselényi elébb, hogy Palatinussá választatott, nem, hogy hitvese Magyar-Béli Bosnyák Sophia volt. Ha majd munkádat sajtó aláereszted, nyerd-meg Báró Mednyánszkyt, hogy tekintse végig.”⁸⁴⁷ Bárány tudomásul veszi a kioktatást és közli, hogy „[M]ég eddig B. Mednyánszkyval ösméretlen vagyok. De valóban óhajtanám ötet közelebbtől ösmérni. Munkám addig, míg sajtót látand, ezer törlést fog szenvedni.”⁸⁴⁸ Ehelyett mi történt? Kazinczy még meg sem kapta Bárány válaszelevelét, amikor 1827. június 28-án Újhelyből már a következőket írja gróf Dessewffy Aurélnak: „Óhajtanám, hogy a Méltóságos Gróf javallhatná *Wesselényimet*, mellyet későn köldök ugyan, de még nem hátra maradásával a Minervának. Képzeltetetlen dolog, amit erre el kell olvasnom.”⁸⁴⁹ Alig két hét múlva közli aztán Báránnyal is, mi mindent kellett elolvasnia (Újhely, 1827. július 6.): „Wesselényiiddel nem voltak megelégedve a Kassaiak, s azt nékem küldték ki, hogy dolgozzam újra. Képzeled, mint akasztá el e csikladnós munka és ha Ellinger ezt találja kiadni, ohajtom, hogy lásd, az örvények és sziklák közt mint vittem keresztül sajkámat. Legbátorságosabbnak nézém az Austria Historiographussát és az Udvari Titkos Archivum Örjét, Báró Hormayrt szállaltatni magam helyett, s belőle egy nem rövid helyt változtatás nélkül írtam ki (Oesterreicher Plutarch nevű munkáját értem, melly bár nálad, ki a hazai történetek körül forgolódol, meglegyen)”⁸⁵⁰.

Levelezésük Bárány Ágoston némileg rezignált válaszával voltaképpen meg is szakad: „nyíltan köszönöm az utasításokat, mellyeket a sorok adának, s mellyeket követnem kell, s akarok is. Az Oesterreichischer Plutarch című munkát nem birom, és sok mást sem: melly vezércsillagul szolgálna nekem. Könyvtárom éppen nem poros, mert szűk. De mind e mellett is haladhat munkám, mellyre csak akkor mondok Amment, midőn sokat törlék, sokat igazíték abban”⁸⁵¹.

De talán nem is volt értelme már a további levélváltásnak: *A hadadi gróf Wesselényi Ferencz, Muráynak örököse, Magyar-ország Nádora* című arckép megjelent a Felső Magyarországi Minerva 1827. 4ik Negyedében (1387–1392) Kazinczy Ferenc aláírással.⁸⁵² Itt nem csak megnevezi közvetlen forrását, de a nyomtatott szövegben 26 sor immár egyenesen *német nyelvű is*, és Hormayr IX. könyvéből származik. Az indok így hangzik: „Sem a hely szűk volta nem engedi hosszsasan festenünk az idöket, mellyekben Wesselényi élt, mind attól irtóznánk, ha nem tiltaná is a hely; s így Olvasóinkat, kik magokat elkészülve érzik a történetek értésére, kénytelenek vagyunk az Ausztriai Monarchia Historiographusának s az Udvari Archivum tudós, és hűségéről s emelkedett gondolkozásáról isméretes örjének, Báró Hormayr József Úrnak, Österreichischer Plutarch című munkájára utasítani, melly, valamint a nagy lelkű Báró Mednyánszky Aloyz Úr Hisztoriai Zsebkönyve is bár minden házainknál találtnék”⁸⁵³.

⁸⁴⁶ Vö.: HORMAYR–MEDNYÁNSZKY *i. m.*, 290.; D. B. A. *i. m.*, 888.; Kazinczy (ABAFI) *i. m.*, 34.

⁸⁴⁷ Kaz. lev. XX. köt. Nr. 4755. 299.

⁸⁴⁸ Kaz. lev. XX. köt. Nr. 4798. Szent-György, 1827. június 27-én.

⁸⁴⁹ Kaz. lev. XX. köt. Nr. 4799. Kiemelés tőlem Ö. P.

⁸⁵⁰ Kaz. lev. XX. köt. Nr. 4803. Josef Freiherr von Hormayr (1871–1848) 1807 és 1814 között húsz kötetben adta ki az *Österreichischer Plutarch* című munkáját.

⁸⁵¹ Kaz. lev. XX. köt. Nr. 4822. Szent-Györgyön, 1827. augusztus 20.

⁸⁵² Másodszor közölve: ABAFI Lajos *i. m.*, 149–157.

⁸⁵³ Felső Magyarországi Minerva 1827. 4ik Negyed, 1389.

A szerkesztési elv eléggé világos kontúrokkal rajzolódik ki: Kazinczy Ferenc, aki „akarva-akaratlanul sodródott” a történelmi életrajzokhoz, először a Taschenbuch portréját ugyan lerövidítve, de egyébként szó szerint átvéve még D. B. A. aláírással engedett ki szöveget, majd saját neve alatt közölte a „Hisztóriai Zsebkönyvből” fordítottakat (ilyen a Rádayak című, főleg az idősebb Gedeonról szóló írás: Felső Magyarországi Minerva, 1927. 2dik Negyed, 1226–1233., illetve Abafi *i. m.*, 20–35). Abafi maga is kitér arra, hogy Kazinczy Ferenc már 1808 körül kidolgozta gróf Ráday Gedeonra vonatkozó jegyzeteit is, „de ez alakban ki nem bocsátotta; csak 20 év múlva, gyökeresen átváltoztatva jelent meg ‘A Rádayak’ cím alatt a Felső Magyarországi Minervában”.⁸⁵⁴ Vélhetően csak azért ekkor, s azért gyökeres az átdolgozás, mert a Taschenbuch első évfolyamában, 1820-ban Graf Mailath neve alatt megjelent egy családtörténetet is tartalmazó Ráday-életrajz. Az előző esethez hasonlóan Kazinczy Ferenc itt sem hivatkozik a nagyon szorosan követett forrásra, a megjelent magyar nyelvű szöveget viszont saját nevével jegyzi.⁸⁵⁵ E szerkesztési elv harmadik stádiuma az, amit *Wesselényije* mutat: hivatkozik immár forrásaira, de abból éppen nem rövid helyeket változtatás és – ami a legfeltűnőbb – fordítás nélkül ír ki.

A legújabb bibliográfiák az Illésházy-portré esetében Debreceni Bárány Ágostont, de pl. A Rádayak vagy Wesselényi nádor esetében Kazinczy Ferencet adják meg szerzőként. Amiképp szerkesztési elve ellentmondásos, ellentmondásos az átvételről való véleménye is: „Amit (...) mondtam, nem lehet az Olvasó előtt nem kedves. Mennyi munkával jutottam azoknak tudásához. Mások készen veszik!”⁸⁵⁶

Epilógus: „*Bár közel volna Kázmér és Széphalom Zsibóhoz és Krasznához*”

Kazinczy Ferenc írja ezt 1805. december 22-én lelkesülten a Krasznán lakó Cserei Farkasnak.⁸⁵⁷ Végre meglátogathatta ugyanis régi, eladdig csak levelezésből ismert erdélyi barátait, Zsibón a Wesselényi bárókat, Krasznán Csereiéket. Ettől kezdve – természetesen – meghittebbé és őszintébbé válik levelezésük. 1805 és 1806 a külpolitika (s ezzel a magyarországi és erdélyi igényeket is engedékenyebben kezelő belpolitika) szempontjából nagyon fontos esztendő volt. 1805 augusztusában Ausztria is csatlakozik Oroszország és Anglia Franciaország-ellenes szövetségéhez, Karl Mack tábornok bekerített hadserege azonban Ulmál leteszi a fegyvert.⁸⁵⁸ Ősszel az országgyűlésen sikerül elérni (ez a 4. törvénycikk), hogy az országgyűlési és kancelláriai feliratok magyar és latin nyelven szerkesztendők, a Helytartótanács a magyarul író törvényhatóságoknak magyarul válaszol, a bíróságok magyarul is hozhatnak ítéletet. Az elért eredményeknek Cserei Farkas egyrészt örül („szép dolog Nemzetünk Dicsőségire [...] ha a Bécsi fő iskolába Magyar nyelv tanítói szék álitattot fel”), ám ugyanakkor aggódik is némileg: „azonba, Barátom! – írja Kazinczynak – Anyai nyelvünk iránt ezen utolsó Posonyi Diaetan költ szép, fontos articulushoz képest, meg vallom, nem igen szeretem, és nem is kívánom, hogy sok Német tanuljon Magyarul – érted a többit.”⁸⁵⁹

⁸⁵⁴ ABAFI Lajos *i. m.*, V.

⁸⁵⁵ A Taschenbuch szövege így kezdődik: „Ráday’s Ahnherr war ein Normann, mit Nahmen Ratold, der unter König Coloman am Ende des eilften Jahrhunderts aus Apulien einwanderte etc.”, míg Kazinczy így vezeti fel az életrajzot: „A Ráday-ház alkotója egy Ratoldó nevű Normann vala, ki a XI. század vége felé Casertából jöve közzénk.”

⁸⁵⁶ Kaz. lev. XX. kötet, keltezetlen és datálatlan levele gróf Dessewffy Józsefhez, 188. Nr. 4730.

⁸⁵⁷ Kaz. lev. III. kötet, Ér-Semlyén, 1805. december 22. Nr. 847.

⁸⁵⁸ Ekkor történik az Kazinczy Ferenc jókedvű beszámolója szerint, hogy „midőn Ferdinánd herceg magát Ulma mellett keresztül vágta az ellenség, látván, hogy a német regementek elhánták a fegyvert, felkiáltott: No b....m a lelkét, most voltam német utoljára! ezután mindig csak magyar leszek!” Kaz. lev. 4. kötet, Kazinczy Cserei Farkasnak, Ér-Semlyén, 1806. január 14. Nr. 862.

⁸⁵⁹ Kaz. lev. 4. kötet, 149. Nr. 919.

E *szép és fontos articulus* kapcsán gyakori szereplő levelezésükben az a Gyulay Ignác (1763–1831), ki ekkor lesz horvát bán, s akivel Kazinczy Ferenc családja révén is, de személyesen is kapcsolatba került. Írja is Cserei Farkasnak: „Gyulaytoknak, tudom, örvendesz. Ő maga nagyon meg van tisztelve”.⁸⁶⁰ Ismerte a családot, gróf Gyulay Ferencnéhez való vonzódása közismert (VIII. Erdélyi levelében egyenesen azt írja, hogy „Erdélybe azért jövök, hogy a grófnét lássam”⁸⁶¹), ismeri a család ősi birtokát (XIII. levelében számol be arról, hogy „a grófné Maros-Németig kísére által [...] hol a mi Lajosunknak szép lakja van, a Maros szélén. A hely praedikátumot ad a Gyulai háznak, s a generális gróf Gyulai Sámuel két generális fiai, Ignác, horvátországi bán és Albert által is bíratik”).⁸⁶² Ez a hivatkozott Sámuel gróf nevezetes szereplője volt korának: az 1701-ben grófi diplomát kapott katolikus család katonává nevelt gyermeke, „Mária Theresia Hadi ordójának keresztes vitéze”, generális, a 32. gyalogezred tulajdonosa az 1790/91-es országgyűlésen az udvarellenes párthoz tartozott. Kortársai előtt (irodalmi munkássága miatt is) respektusa volt, Csizi István egyenesen egy virtus-oszlopot emelt neki s azt írja: „Három kólcsal jár ez; Egy a’ természeté, / Más a’ tudományban szerzett épületé, / Harmadik az abban gyakorlott életé, / Aristotelest is bölcsé e tehetni / Mulattya most magát a’ históriával, / ‘S Geográfiával, annak baráttával, / Előbb társalkodott Philosophiával, / ‘S Ethica, Physica gyakorlásával”.⁸⁶³ Kazinczy is találkozott e művelt, Arisztotelész nyomdokain járó katonával, de ehhez képest a fentebb idézett távolságtartó genealógiai megjegyzésen kívül máshol nem említi. Ennek okát éppen személyes találkozásuk adja: 1794. július elsején a nagykárolyi főispáni installáción mindketten jelen voltak, s Kazinczy sietett Gyulay Sámuel grófot személyesen is megismerni. Csalódnia kellett. Várákozásáról s csalódásáról így számol be Hajnóczy Józsefnek röviddel a találkozás után: „In Siebenbürgen herrscht ein finsterer Aristocratismus: damit sind sogar die besten Köpfe tief beschlagen. In dem Grafen Samuel Gyulay lernte ich einen für das allgemeine Wohl eifrigen Mann kennen, – aber da sa ich gar bald, was Er sey. Ich zog ab, das Er mir wohl ansah. Ich wies Ihm ein Ungarisches Lied, und rechnete auf seinen Beifall. Nein! Nein! sagte er mir, das sind lauter Moscovitische Unterminierung!”⁸⁶⁴

⁸⁶⁰ Kaz. lev. 4. kötet, Nr. 862.

⁸⁶¹ *Kazinczy Ferenc utazásai*, Pest, 1873. Kiad. RÁTH Mór, 143.

⁸⁶² *i. m.*, 166.

⁸⁶³ Csizi István: *Virtus oszlopa, mellyet méltóságos gróf Marus-némethi Gyulai Sámuel úrnak (...) tiszteletire a Gróf Gyulai nevet már régulta viselő Ezeres Hadi Nemes Gyalog Seregnek méltatlan hadnagya Csizi István Buda várában fel-emelt 1767-dik esztendőnek első napján*, Buda, 1767.

⁸⁶⁴ Kaz. lev. XXIII. kötet, Kazinczy Hajnóczy Józsefhez, Regmetz, 1794. július 12. Nr. 5668. („Erdélyben sötét arisztokratizmus uralkodik, még a legjobbakat is mélyen megfertőzte. Gyulay Sámuel grófot úgy ismertem, mint a közjó lelkes pártolóját, ám hamarosan kiderült, ki is ő valójában. Láttam abból is, ahogyan rámnézett. Mutattam neki egy magyar dalt és számítottam tetszésére. Nem! Nem! mondta ő, merő muszka idegenség ez!”)

Mariarosaria Sciglitano (Budapest) Írás és emlékezés Giorgio Pressburger prózájában

Az *Írás és emlékezés* kifejezéssel a pressburgeri elbeszélő irodalom vonulatainak szintézisét⁸⁶⁵ kívánom a figyelem középpontjába állítani. Pressburger György és Miklós (Giorgio és Nicola) az 56-os forradalom eseményeinek hatására hagyják el Magyarországot és kerülnek Olaszországba.

Az új országban azonnal nekilátnak jövőjük építésének. A két fiatal e kimondhatatlanul nagy áldozatokat és szinte minden elképzelhető erőt meghaladó vállalkozása végül sikeresnek bizonyul.

Alig több mint tizenöt év múltán az immár színházi rendező Giorgio és gazdasági újságíró Nicola eldöntik, hogy „négykezes” könyvet írnak. Színhelyéül Budapestnek azt a többnyire zsidó kispolgárok és kiskereskedők lakta negyedét választják, amely egyben szűkebben vett környezetük is: a helyet, ahol 1937-ben maguk is születtek, ahol gyerekek voltak, ahol ifjúságuk egy részét töltötték. Az elbeszélés-gyűjtemény *Storie dell'Ottavo Distretto* (Nyolcadik kerületi történetek) címmel 1986-ban lát napvilágot. Az első irodalmi megnyilatkozást 1988-ban egy második, az első műéhez hasonló helyszíneken és időben játszódó családi krónika, a *L'elefante verde* (A zöld elefánt) című kisregény követi.

Nicola 1985-ben bekövetkezett halála után Giorgio nem hagy fel az írással. 1989-ben új könyvvel, a *La legge degli spazi bianchi* (A fehér közök törvénye) című elbeszéléskötettel jelentkezik. Ebben öt olyan klinikai esetet mutat be, amelyekben a szereplők fokozatosan veszítik el emlékező- vagy beszédképességüket. A könyv egy csapásra meghódítja a kritikát, legalább egy tucatnyi fordításának köszönhetően pedig szerző és mű egyszerre válnak a nemzetközi olvasótábor figyelmének és érdeklődésének középpontjává.

Pressburger *Il sussurro della Grande Voce* (A Nagy Hang suttogása) címmel 1990-ben jelenteti meg befejezetlen trilógiájának első kötetét, amelyet két év elteltével követ a második, a *La coscienza sensibile* (Az érzékeny tudat). Mind a két mű a fejlődéstörténeti regények vonulatába tartozik. Mindkettő a felnőtté válás regénye, témája napjainkban is aktuális: egy a mindennapok hiábavalóságai és hazugságai elől a színház világába menekülő fiatalember gyötrelmes serdülőkorának elemzése és érzékletes bemutatása.

Denti e spie (Fogról fogra) című 1994-ben megjelent, egészen sajátos írói módszerrel megalkotott könyvével szerzőnk sikerrel próbálja ki magát a kémregény műfajában. A mű az immár múltunkká lett XX. század második felének legfontosabb világtörténelmi eseményeit egy igencsak misztikus főszereplő fogai állagának alakulásán, a fogak állapotához kapcsolódó szerelmi viszonyok, rejtélyes politikai küldetések és figurák megjelentetésének szövevényén keresztül mutatja be. Az 1996-ban publikált *I due gemelli* (Az ikrek) című levélregényének témája egy ikerpár harca az anyai szeretet megszerzéséért.

Az utolsó kötet, amelyet elemeztem, az 1998-as megjelenésű *La neve e la colpa* (A hó és a bűn) visszatérés az elbeszélés műfajához. Ebben a könyvében Pressburger az eddiginél is hangsúlyosabban foglalkozik az éppen lezárulófélben lévő század emberének felelősségével és fájdalmával. A kötet befejezéséül egy, az ikertestvére, Nicola tollából származó elbeszélést ad közre.

A Pressburger-művekben a történelem jelenléte állandó. Változik ugyanakkor az emlékek tónusa és leírása. Az elemzett művek általában a XX. század elejétől napjainkig ívelő korszakot vagy annak egyes szakaszait fogják át. A történeti sorrendiség és a különböző események leírásának

⁸⁶⁵ Jelen előadás alapját olaszországi szakdolgozatomnak a későbbiekben Magyarországon, az ELTE Összehasonlító Irodalomtörténeti Tanszékére készített PhD-disszertációmban továbbgondolt munkám képezi.

részletezése azonban kötetről kötetre más és más. Sokkal kevésbé bőséges például az első világháború leírása, mint a másodiké. Az első két könyv, a *Nyolcadik kerületi történetek* és *A zöld elefánt* történelmi háttere a XX. század első felétől a sztálinizmuson át az 56-os forradalomig terjedő időszak. A századelőre vonatkozó hivatkozások egyikét a *Nyolcadik kerületi történetek* bevezető írásában olvashatjuk,⁸⁶⁶ bár *A zöld elefánt*ban az Osztrák–Magyar Monarchiára történő rövid utalásukkal a szerzők még korábbra is visszanyúlnak:

Apám összekuporgatott annyi pénzmagot, hogy egy lovat vehessen. Fuvaros lett. A Monarchia összes útját bejárta a szekereivel. Halála előtt azt mondta, hogy Ferenc József uralma már nem tart soká, ezért mindnyájunkat más-más városba küldött.

– Aki a legjobb helyet találja, értesítse a többieket – mondta. Erre most öten ötfelé vagyunk, Ferenc József uralma pedig még mindig tart. Egyik testvér sem hívta a többieket, kevés öröme volt mindnyájunknak és sok gondja.⁸⁶⁷

A fehér közök törvényének kifejezetten történelmi hivatkozásai elsősorban a második világháborúra és az 56-os forradalomra vonatkoznak. A kötet más elbeszéléseiben utalás formájában viszont akár a koreai háborúval is találkozhatunk.⁸⁶⁸

Ugyanezt a módszert alkalmazza Pressburger befejezetlen trilógiája, az *Il Sussurro della Grande Voce* (A Nagy Hang suttogása) és a *La coscienza sensibile* (Az érzékeny tudat) című köteteiben is. Ezekben az írásokban két, eddig ismeretlen tényezőre bukkanunk: az egyik, hogy a történetek színhelye Magyarországról meglehetősen stabilitással Olaszországba tevődik át; a másik, hogy Andreasnak, a főhősnek a története, bár 1956 októberével indul, feltehetőleg mert a trilógia folyama tudatos írói elhatározás vagy egyéb kényszerítő körülmény hatására megszakad, mégsem jut el napjainkig.

A *Fogról fogra* című kémregényében mint helyszín újra megjelenik ugyan Magyarország, de megváltoznak az eddigi időhatárok, hogy – amint azt fentebb már említettük – ebben a műben a sztálinizmus éveit és az 56-os forradalom időszakát immár túllépve valamennyi időpont kizárólag a színhelyül szolgáló történelmi események dátuma alapján azonosítható földrész történéseire utaljon.

Az *I due gemelli* (Az ikrek) című könyvében a szerző nem szentel különösebben sok időt az állandó vándorlást előidéző történelmi események leírására: a műben a figyelem teljes mértékben a személyes történetre összpontosít. A tudatos írói elhatározás következtében a két főszereplő, P. Áron és Benjámint személyes története mint a *homo sapiens* fejlődéstörténete jelenik meg előttünk. Áron azzal az egyedüli céllal járja a világot, hogy fényt derítsen az ember keletkezésére, míg Benjámint, Áron komplementer megfelelőjét a jövőbe, a telekommunikáció, az információs társadalom és a gazdaság világába kivetítve ábrázolja. Gyakran láttatja olyan tanulmányok és előadások írásába merülve, mint *Az élet, a fogyasztás és a megtakarítás elmélete*, *A nagy visszalépés*, *a makroökonómia*, *a bizonytalanság*, vagy *A gazdaság forgatókönyvének filozófiája*.⁸⁶⁹

Első és második könyvükben Giorgio és Nicola Pressburger sok helyen említik a magyarországi zsidóságot érintő 1938-as jogfosztó faji törvényeket. A jól látható helyen kötelezően viselt Dávid-

⁸⁶⁶ Giorgio és Nicola PRESSBURGER, *Storie dell'Ottavo Distretto*, Casale Monferrato, Marietti, 1–3.

A konferencia és a konferencia anyagát tartalmazó tanulmánykötet közreadásának idejére már több Pressburger-művet lefordítottak magyarra. Konkrét idézetek esetében a továbbiakban, ha létezik magyar fordítás, annak adatait szerepeltetjük.

⁸⁶⁷ G. és N. PRESSBURGER, *A zöld elefánt*, Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2003, fordította DOROGI Katalin, 21.

⁸⁶⁸ G. PRESSBURGER, *La legge degli spazi bianchi*, Milano, BUR, 1992, 85.

⁸⁶⁹ G. PRESSBURGER, *I due gemelli*, Milano, Rizzoli, 1996, 136.

csillag egyike a Pressburger-írások fájdalmasan visszatérő elemeinek. Ahogyan az a korszak megidézett eseményeire vonatkozó leírásokból kötetről kötetre kitűnik, a faji törvények kihirdetését követő tragikus pillanatok kitörölhetetlenül, egyre növekvő keserűséggel és pontossággal vésődtek be műveik szereplőibe.

Ugyanazon történelmi események különböző leírásainak az olvasása alapján megállapíthatjuk, hogy a kérdéses írások ugyanazon emlékek feldolgozásai. Meggyőződésem, hogy teljesen értelmetlen a leírásokban megjelenő különbségek okainak bármiféle kutatása vagy igazolása. Értelmetlen elsősorban azért, mivel nem lényegi, hanem formai különbségekről van szó, amelyek feltehetőleg abból a nagyon is egyszerű tényből fakadnak, hogy bár a Pressburger-fivérek írásait különböző mértékben ugyan, de minden esetben átszövik az önéletrajzi elemek, különbözőségük pontosan annak köszönhető, hogy mindezt éppen részletesebben vagy csak nagyobb vonalakban akarják a tudomásunkra hozni.

Ezek a leírások szerepelnek a *Nyolcadik kerületi történetekben*,⁸⁷⁰ *A zöld elefántban*,⁸⁷¹ *A fehér közök törvényében*,⁸⁷² jelenlétük igazolható a *Fogról fogra* és az *I due gemelli* (Az Ikrek) című regényekben,⁸⁷³ míg a pressburgeri *Bildungsroman* két kötetében, az *Il Sussurro della Grande Voce* (A Nagy Hang suttogása) és a *La coscienza sensibile* (Az érzékeny tudat) című írásokban azért nem, mert ezekben a főhős története csak 1956-ban kezdődik.

Csak egy példa a sok közül: a *Nyolcadik kerületi történetek* elbeszélő háttére a sztálinizmus időszaka. A magyar történelemnek a világégést követő ezen évei egyformán kulcsfontosságúak az akkor még gyakorlatilag gyermek szerzők életében. Az államosítással, a kisajátításokkal újabb megrázkódtatás éri a nyolcadik kerület lakóinak már amúgy is borulékony egyensúlyú egzisztenciáját. Folytatódik az üldöztetés, ami a Mátyás téri piac árusai számára összes jövedelemforrásuk elvesztését jelenti.

A *Nyolcadik kerületi történetek* számtalan olyan részlettel szolgál, amelyben az elbeszélő hosszasan időzik az új politikai felfordulás okainak és hatásainak leírásánál.

Az 1956-ra vonatkozó emlékek tanulmányozása alapján egyértelmű, hogy a forradalom ugyanolyan meghatározó szereppel bír szerzőink életében, mint az eddig vizsgált történelmi események és időszakok.

1956-ban több százezer ember hagyta el Magyarországot, hogy külföldön építsenek jövőt maguknak. Így kezdődik a hazától távoli története Giorgio és Nicola Pressburgernek, és történeteik sok más, tizennyolc éves szereplőjének.

Ahogyan az írók életrajzából megtudjuk, sok viszontagság, fájdalom és keserűség után jutnak Olaszországba, ahol mindannak ellenére, hogy az 56-os menekültek befogadására mobilizálták a segélyszolgálatokat, szembe kell nézniük egy merőben más társadalmi és politikai valóságba való beilleszkedés összes nehézségeivel. Legalább annyi szerencsájuk volt, hogy annak idején itthon a gimnáziumban olaszt tanultak. A családtól, otthontól, szülői és rokoni szeretettől való elszakadás kérdései mélyen belevésődnek a Pressburger-fivérek tudatába. Műveikben ezeket vetik fel, ezeket dolgozzák fel újra és újra, szakadatlanul. Azok a fiatalok, akiket munka, szerelem és egy nehezen behatárolható életút keresésének állapotában ábrázolnak, nevükben, minden társadalmi kényszerrel szemben tanúsított lázadó magatartásukban, nyugtalanságukban, munkájuk és szerelmeik bizonytalanságában, az anyához, mint minden idők egyetlen biztos, az érzelmeiket is valóban befolyásolni képes pontjához való kötődésükben mind feltűnő hasonlatosságot mutatnak egymással.

⁸⁷⁰ G. és N. PRESSBURGER, *Storie dell'Ottavo Distretto*, i. m. 81, 41, 42.

⁸⁷¹ G. és N. PRESSBURGER, *L'elefante verde*, i. m. 51.

⁸⁷² G. PRESSBURGER, *La legge degli spazi bianchi*, i. m. 96, 105.

⁸⁷³ G. PRESSBURGER, *I due gemelli*, i. m. 12, 14.

Mélyen lírai és elgondolkodtató, amit Giorgio Pressburger az *Il Sussurro della Grande Voce* (A Nagy Hang suttogása) című könyvében megfogalmaz: „A fiataloknak köszönhető, hogy nem hiába forog a Föld, és ha igaz, hogy az ember rossz hajlammal jön a világra, a jóra vágyakozás éppen a döntések életkorában születik meg.”⁸⁷⁴ Az Andreasok, Áronok, Sámuelek, Benjáminok sok döntés meghozására kényszerülnek – és mindet áldozatok árán, a siker bármiféle biztosítéka nélkül kell meghozniuk.

Idézzük fel, hogyan írja le a testvérpár a *Nyolcadik kerületi történetek Nátán* című elbeszélésében ezeknek a fiataloknak ezt az egész életüket meghatározó időszakaszát. Ebben az elbeszélésben a főhős az egyetlen ifjú, aki 1956 októberében nem hagyja el a Nyolcadik kerületet, hanem lakást cserél, hogy egyedül élhessen:

Összes holmija elfért egy bőröndben. Ágyat, szekrényt, asztalt és néhány széket sikerült olcsón beszereznie. Ezen kívül szert tett egy használt heverőre is és egy könyvespolcra annak a pár könyvnek, amelyet vásárolt. Mindez valamivel 1956 után történt, amely esztendőben Nátán sok barátját elvesztette, közülük néhányan Amerikába, mások Németországba, ismét mások Izraelbe emigráltak. A zsidókkal szinte minden kapcsolata megszakadt. Az 56-os felkelés nem hagyott egyéb nyomot a lelkében, mint az egyre nyomasztóbb magány érzését – a baráti arcok bizony megritkultak körülötte – s a tudatot, hogy új szokásokat kell kialakítania.⁸⁷⁵

Mélységesen lírai sorok láttatják velünk Nátánnak a szentekkel való találkozását, amint annyi áldozat, és csakis a Szentírás tanulmányozásával töltött idő után gyülekezetük elé járulhat, hogy azután számon kérje rajtuk a nyolcadik kerület összes fájdalmát és nyomorúságát. Nátán tehát úgy dönt, hogy nem hagyja el „házát”, a nyolcadik kerületet, a budapesti zsidó diaszpóra által lakott negyedek egyikét, ezt a konkrétságában szimbolikus városrészt, hanem életét a lakóira nehezedő súlyos egzisztenciális gondok okai kutatásának szenteli; szószólójuk lesz.

Az összes könyvben félelemmel fogadják a forradalom első előjeleit, minden alkalommal az üldöztetéstől való rettegés tér vissza. A hangnem tettetetten objektív, szinte a teljes kívülálló módján szolgál hol részletesebb, hol átfogóbb leírásokkal.

A *zöld elefánt*ban sokkal nagyobb teret kap az események megjelenítése. Ez azzal magyarázható, hogy Sámuel és Benjámin az az ikerpár, akik a zöld elefántról szóló álmot valóra váltják. A forradalom után elhagyják Magyarországot, járják a világot, jómodot teremtenek maguknak, és az apa, sőt még a nagyapa valamikori várakozásait is beteljesítik. Ezért magától értődő, hogy ebben a műben a forradalomról is kevesebb félelemmel és több reménységgel esik szó:

A két fiú volt a család legdrágább kincse, értük reszketett mindenki: a nagybácsik, a nagynénik és a kövér Zelma. Úgy érezték magukat, mintha visszatért volna az üldöztetések ideje, pedig odakinn valójában csak a szabadság tragikus előadása folyt.

Éjjel-nappal be volt kapcsolva a rádió, így aztán egy november eleji hajnalon Izsák hallhatta a miniszterelnök – Shermann Rezső és Klein Sándor definíciója szerint „egy goj” – felhívását a világ népeihez. Szovjet páncélos hadosztályok megszállása fenyegette Magyarországot. Az írók is a szabad nemzetekhez fordultak segítségért. Aztán hosszú csönd következett, majd nem sokkal később távolból felhangzott az első ágyúdörej. Izsákéknál vagy egy tucat rokon aludt a földön, a karosszékben ülve, de még a fürdőkádban is, készen arra, akárcsak tizenkét évvel ezelőtt, hogy együtt határozzanak, vagy ha kell, együtt haljanak meg.

⁸⁷⁴ G. PRESSBURGER, *Il sussurro della Grande Voce*, Milano, Rizzoli, 1990, 111.

⁸⁷⁵ G. és N. PRESSBURGER, *Nyolcadik kerületi történetek*, Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2002, fordította DOROGI Katalin, MAGYARÓSI Gizella és V. PÁNCZÉL Éva, 123.

Amikor megérkeztek az első tankok, a családban kitört a pánik. Senki nem tudta pontosan, mitől rettegen. Csak érződött, hogy egyre nő a félelem a levegőben és a testekben. Később az utcáról és a tetőről kilőtt sorozatokat hallván úgy gondolták, tanácsosabb levonulni az óvóhelyre, ahogy a háború utolsó hónapjaiban is tették. [...]

Egyik éjjel Izsák felébredt, és hosszú évek után először ismét az Úrhoz fordult a föld alatti óvóhely sötétjéből.

– Mit tegyek a fiaimmal? Mondd meg nekem Te! Küldjem el őket a nagyvilágba, most, hogy alig őrzik a határokat, vagy tartsam őket itt, magam mellett? Rejtssem el őket, üljek rajtuk, mint a tyúk a tojásain, hogy megmentsem az irhájukat, vagy eresszem ki őket abba a bűdös, rohadt rosseb világba. Te mondd meg nekem, mit csináljak. Hisz még a zöld elefántodat is elküldted, hogy csodát trombitáljon! [...] ⁸⁷⁶

Egy másik ifjú, Áron is elhagyja a családját a *Választásokban*, *A fehér közök törvénye* utolsó elbeszélésében:

Aztán volt az országban egy forradalom, majd egy ellenforradalom. Akik az ellenforradalmat csinálták, a lázadókat vádolták ellenforradalmársággal, s minthogy ők voltak a győztesek, magukat kiáltották ki igazi forradalmároknak. [...]

Azokban a mozgalmas napokban felkereste őket Áron. Titokzatosan és kissé ünnepélyesen viselkedett.

– Ez a világ nem nekem való; ugye megérti, papa? Szeretnék gazdag lenni, de itt nem engedik, hogy az ember meggazdagodjon. Meg amilyen forrófejű vagyok, nem válogatom meg a szavaimat, itt pedig, ha bizonyos dolgokat kimond az ember, rögtön leültetik. Szóval úgy döntöttem, elmegyek, amíg tart ez a felfordulás. Tudom is én, mi a forradalom vagy az ellenforradalom. Én csak azt tudom, hogy gazdag akarok lenni. [...]

Áron másnap hajnalban indult, Jenő a Szerdahelyi utcai kis lakás ablakából nézett utána. ⁸⁷⁷

Európa és a többi kontinens legfontosabb történelmi eseményei részletesen vagy kevésbé részletesen, de valamilyen formában mind megjelennek a *Fogról fogra* főszereplőjének fogsorával való összefüggésben. Nem meglepő tehát, hogy a regényben a magyar forradalomról is olvashatunk. El kell ismernünk ugyanakkor, hogy csak a második világháborúról és 56-ról kapunk igazán pontos képet. Számos más, Európán kívüli eseményről, vagy azokról, amelyek Magyarország határain túl történtek, a szerző sokszor csak egy-egy rövid vagy az átlagosnál éppencsak hosszabb utalás erejéig tesz említést. Ez természetesen annak köszönhető, hogy a világháborúra és az 56-os forradalomra vonatkozó fejezetek önéletrajzi gyökereik. Ahol ez hiányzik, az elbeszélés nem képes felvenni az emlékezés ritmusát. Nézzünk egy példát:

Odahaza akkor felfordult az ország, véres forradalom zajlott. És én az első sorba akartam kerülni: főszereplője szerettem volna lenni én is annak a fontos történelmi pillanatnak. Amint az első lövéseket meghallottam és az első villanásokat megláttam, kirohantam az erkélyre; hirtelen arcomba csapott az október hidege. Ahogy a Népszabadság épületéről lövellő tüzeket néztem, enyhe fájdalmat éreztem a számban, pontosan a jobb felső második kisörlőben, a jobb felső ötösben. Lelkemet előntötte a szabadság érzése, a távoli énekszóban meghallottam körvonalazódni valamit, ami még sok ember sorsában okoz majd fordulatot. A szabadság tért vissza az elnyomás sötét évtizedei után. A szabadság! A létezés térben és időben való kiterjedése, az önmagát

⁸⁷⁶ G. és N. PRESSBURGER, *A zöld elefánt*, i. m. 80, 81.

⁸⁷⁷ G. PRESSBURGER, *A fehér közök törvénye*, Budapest, Európa Kiadó, 1993, fordította MAGYARÓSI Gizella, 126, 127.

meghatározni próbáló emberi szellem határtalan, örök játéka! Néztam azokat a torkolattüzeket, és elhatároztam, hogy megmártózom a városom utcáin születő boldog és új lények áradatában. Én is elüvöltöttem magam ott az erkélyen, bele a fülsiketítő puskaropogásba. [...] Berontottam a lakásba, fölvettem a zöld lódenemet, hogy akkor megyek.⁸⁷⁸

Az *I due gemelli* (Az ikrek) című regényben újra felbukkan a családtól és az országtól való elszakítottság motívuma.

Un giorno, all'improvviso, nel paese in cui vivevano Aron e Beniamino scoppiò una rivolta popolare contro il regime che si era appena insediato con l'aiuto dell'Armata Rossa. Per settimane e settimane nelle vie della capitale si continuò a sparare. Ci furono migliaia di morti, impiccagioni, fucilazioni: un vero e proprio bagno di sangue; alla fine, quella stessa Armata che aveva liberato il paese dai nazisti, lo occupò per difendere ad ogni costo il governo comunista. [...]

Fu il padre a incaricarsi dei dettagli della fuga, dei documenti falsi, del travestimento da operai. E fu sempre lui a decidere che i due ragazzi partissero separatamente, a un giorno di distanza. [...]

In quel momento pensava soltanto a salvare i figli, a spedirli oltre il confine sorvegliato da guardie spietate.⁸⁷⁹

A sok utalásnak köszönhetően világosan kirajzolódik, hogyan válik kötetről kötetre pontosabbá az 56-os forradalom leírása, s hogyan kerülnek a róla szóló képek egyre inkább a középpontba. Úgy tűnik, mintha egy olyan film részesei lennénk, amelyekben ugyanaz a jelenet több nézőpontból is értelmezhető: vagy azért, hogy az összkép teljesebb legyen, vagy azért, hogy az olvasó figyelmét fokozatosan egyre újabb irányba terelje és így akadályozza meg, hogy az könyörtelenül az emberi fájdalom, az író fájdalomának útvesztőiben vergődjön.

Az 56-os események egy hol kis-, hol nagybetűvel írott, ritkán nevén nevezett Országhoz kapcsolva mint forradalom, ellenforradalom, szabadságharc, felkelés, népfelkelés szerepelnek. Ez akár a negyven évvel ezelőtt történtek jobb megértésére irányuló egyfajta kísérlet is lehetne. Sokkal valószínűbb azonban, hogy a Pressburger-írásokat mindig is jellemző tudatos vagy burkolt objektivitásra törekvésről, elidegenítési technikáról van szó. Az események leírása mögött rejtőző fájdalom, a tisztánlátás igénye, hogy ezek a történések éppen azért váljanak feldolgozhatóvá és elraktározhatóvá, hogy soha többé ne következessenek be újra, mind ösztönösen lesznek az olvasó gondolatainak kitörölhetetlen részeivé.

Érdemes hangsúlyoznunk a pszichofizikai egybeesést egyén és a világegyetem, az állandó egymásra hatást mikro- és makrokozmosz között. A *Fogról fogra* szereplője, S. G. a kortárs ember bajainak, a személyes érdek és a közjó, a túlélés és a nihilizmusra való hajlam konfliktusainak szintézise. A kompromisszumok, amelyeknek S. G. időről időre kénytelen alávetni magát, a mindannyiunk által ismert mindennapi kompromisszumok: mi és mások, mi és a család, mi és a társadalom, amelyben élünk.

Erős a kísértés, hogy Giorgio Pressburger (és a Pressburger-fivérek) írásait egy határozottabban körvonalazott irányzathoz kapcsoljuk.

Míg egyfelől a tartalom és a környezet magyar vagy közép-európai, minden írásban egyformán ott vannak a pressburgeri művet a kortárs európai irodalomban egyedülállóvá avató karakterisztikus jegyek. Ilyenek az elbeszélésmód, az emberi lélek rejtelmeihez való óvatos közelítés, egy-egy epizód vagy jelenet fokozatos és szintetikus kibontása stb. De ide sorolandó az alkotói módszernek

⁸⁷⁸ G. PRESSBURGER, *Fogról fogra*, Budapest, Európa Kiadó, 1997, fordította MAGYARÓSI Gizella, 29.

⁸⁷⁹ G. PRESSBURGER, *I due gemelli*, i.m. 23, 25.

az a jellegzetes vonása is, hogy a haláltánc, az erőszak az erőszakért rítusának ábrázolását az író mindig gyermeki és csalódott tekintete kíséri, aki úgy tűnik, egyszerűen nem akarja tudomásul venni, hogy akárcsak ilyen módon is jelen legyen az éppen általa leírt eseményekben.

Az írás feszültségét széttördelő megszehégteleníté irónia, a reményt és az életbe vetett hitet legyözé pesszimizmus a még alakulóban lévö, nehezen kiegeszithetö pressburgeri mü mozaikképének olyan alkotóelemei, amelyek máris belehelyezik azt a kortárs irodalom kaleidoszkópjába.

Éppen ezek az észrevételek, pontosabban talán „megérzések” indokolnák, hogy Pressburger, a Pressburgerek müveinek tanulmányozásánál egy sokkal szélesebb értelmezési szinten müködö olvasói kulcsot használjunk.

A Pressburger-fivérek nyelvi választása automatikusan a korábban hasonló módon eljáró írók csoportjába sorolja öket.

Számtalan oka van, hogy Giorgio és Nicola Pressburger úgy határozta: nem a gyermekként elsajátított nyelven, nem az anyanyelvükön írna. Mindegyik olyan identitásproblémához kapcsolható, amelyekkel a testvéreknek szembe kellett nézniük és –mint ahogyan erre már dolgozatunk több pontján is rávilágítottunk – amelyeket írásmüveik hőseiben a legkülönbözöb módon tükröznek vissza.

A nyelv kérdésére csak röviden térnék ki. Ha arra akarnánk kísérletet tenni, hogy a Pressburger-müveket elhelyezzük az európai irodalomban, abból kellene kiindulnunk, amikor az identitásválság egy író egyben nyelvváltásra is kényszerít. Az anyanyelvüktől eltérő nyelven alkotó írók körében nem a célnyelv megválasztása az alapvetö megkülönböztetö jegy, témánk szempontjából sem bír megkülönböztetö jelentéssel. Szerzőink esetében az olasz nyelv – mint az alkotói kommunikáció eszköze – melletti döntés ugyanúgy az identitás keresésének végsö és döntö megnyilvánulása, mint bármely, nem anyanyelvükön publikáló kortársaiknál. Ezért volna meddö vállalkozás, hogy a magyar származású testvérpárnak ebben a mélyen személyes választásában az európai prózairodalommal való bármilyen érintkezési pontot keressünk.

A nyelvváltás kérdésére Giorgio Pressburger a vele készült interjúk során többször is visszatér. Elismeri, hogy a nyugati civilizáció mindig a kulturális és vallási identitás felépítésére törekedett, ugyanakkor azzal vádolja, hogy napjainkban rossz, a hatalom és a pénz jegyében született túlzott individualizmus irányába tart. Ez az individualizmus a különbözö kultúrák közé emelt korlátaival a „másik” automatikus kizárásához vezet. Mivel minden kultúra az egyetemes örökség felbecsülhetetlen része, senkinek nem áll jogában, hogy akadályokat állítson az egyes népek közötti kölcsönös megértés elé.⁸⁸⁰

Az *Il Secolo XIX* című napilapnak adott interjújában Pressburger úgy vélekedik, hogy sok más e századi író írt az anyanyelvétől eltérő nyelven. Elég Samuel Beckett, Joseph Conrad, vagy Vladimir Nabokov nevét említenünk. A XX. század az identitások keveredésének százada, és megesik, hogy az író éppen identitását keresvén vonul ki anyanyelvéből és menekül bele egy másik nyelvbe: „Ennek súlyos büntetése van: a talajvesztettség. Ami engem illet, az, hogy olaszul írom le a nem olasz valóságot, olyan elegyet alkot, ami lehetővé teszi számomra, hogy az irodalomban éljek, találjak egy kis sarkot, ami eredetinek tűnhet. Mert mindent összevetve ez az összeolvadás Olaszországban még nem fordult elő. Értem ez alatt, hogy egy író olaszul írjon egy olyan távoli valóságról, mint amilyen a magyar, az olasz olvasóknak.”⁸⁸¹

⁸⁸⁰ Vö. Antonella AMBROSIONI, *L'esilio? Un viaggio verso la libertà*. Az interjú a Rizzoli és Marietti Kiadók által küldött sajtóanyag része: sajnos, a fénymásolatok rossz minősége miatt több cikk dátuma, megjelenési helye, szerzőjének neve és a maga a cím is olvashatatlan. Ezúton kérem szíves megértésüket a fentiekből adódó esetleges téves bibliográfiai adatok szerepeltetése miatt.

⁸⁸¹ Alessandro TINTERRI, *Dalla 'vecchia' Ungheria*, *Il Secolo XIX*, 1989. december 30.

A Pressburger-fivérek nem az egyedüli magyarok, akik olaszul írnak. Elég, ha Edith Bruckra, az évek óta Olaszországban élő magyar írónőre gondolunk, akiről most csak néhány szóban teszünk említést. Bruck önéletrajzi élményeiből bőven merítve vall arról, hogyan töltötte gyermekkorát népes és szegény családjával egy kicsi, határ menti faluban.⁸⁸² Csakúgy, mint ahogy azt is leírja, hogyan deportálták 1944-ben mindössze 12 évesen az auschwitz-i lágerbe,⁸⁸³ ahol édesanyja a gázkamrában veszett oda. Ebből a traumából született az írónőnek az a vágya, hogy tanúságot tegyen: írásban örökítse meg és adja tovább feldolgozhatatlanul fájdalmas élményeit.⁸⁸⁴

Az *írás és emlékezést* elemző rövid előadásunkat egy a témába vágó Giorgio Pressburger-cikkből vett néhány idézettel zárjuk. A szerző a „nyelvi globalizáció” jelenségét vizsgálva megállapítja, hogy a szóban forgó jelenség az európai kultúra számára egyáltalán nem jelent veszélyt: „A mi századunkban lengyel, indiai, japán, szingaléz írók lettek az angol irodalom jeles képviselőivé, [...] míg mások, például az arab országokból valók franciául írtak. Ezen a nyelven teremtték meg a nagy Iszlám civilizáció „prózáját”. [...] A magyar Lukács György esztétikai tanulmányai, és a szintén magyar Ferenczi Sándor alapvető pszichoanalitikai munkái német nyelven születtek. [...] Az ember genetikai állományában hordozott nyelvi ösztön fontos kutatások központi témája. Itt van például Steven Pinker kanadai kutató, aki [...] *The Language Instinct* című művében a világ összes nyelvének egyetlen közös eredetét próbálja kimutatni. Pinkernél maradva: az egyetlen közös nyelvből eredeztetett sok nyelv semmiképpen nem lenne a népek közötti megosztottság és meg nem értés okozója. Éppen ellenkezőleg: egymás közötti gazdagodásuk forrása, kultúráik cseréjének közvetítőjévé kellene válnia.”⁸⁸⁵

⁸⁸² Edith BRUCK, *Andremo in città*, Roma, Carucci, 1982.

⁸⁸³ E. BRUCK, *Chi ti ama così*, Venezia, Marsilio, 1958. (BRUCK Edith: *Ki téged így szeret*, Budapest, Európa Kiadó, 1964.)

⁸⁸⁴ E. Bruck 1932-ben született Tiszabercelen. Itt élt egészen 1944 májusáig, amikor a magyar deportáltak százainak sorsát követve erőszakkal elhurcolták. Először a sátoraljaújhelyi gettóba, majd onnan Lengyelországba került. Ez az élmény írásainak meghatározó eleme. Élete e gyászos időszakának minden alakja újra életre kel az írónő emlékezetében és képzeletében. A fiatal Bruck megmenekül ugyan a náci haláltáborból, de nem találja helyét a világban. Identitásválságot érez, amit úgy próbál megoldani, hogy 1948-ban Izraelbe megy. A *Chi ti ama così* (Ki téged így szeret) című könyvében részletesen leírja az ott töltött éveket, ahol sok kudarcot vallott szerelmi kapcsolatot is átél, de nem ezek miatt nem találja meg a helyét. Így érleli meg döntését, hogy Olaszországba utazzon, ahol 1958-ban végleg letelepszik. Itt kezdi el írni értékes tanúságtételét egy olyan nyelven, ami nem a sajátja, de, amely talán éppen ezért lehetőséget ad arra, hogy megfogalmazza mindazt, amit az anyanyelvén, magyarul nem tudott volna kifejezni, és teszi ezt úgy, hogy képzeletbeli elemeket sző az általa megélt eseménysorba. (Vö. többek között, MURÁNYI Gábor, *Röppinterjú Bruck Edithtel*, Magyar Nemzet, 1988. szeptember 20.)

⁸⁸⁵ G. PRESSBURGER, *Se lo scrittore abbandona il suo idioma*, Corriere della Sera, 1998. február 15.

Szkárosi Endre (Szeged) Egy nyelv, több nyelv, miféle nyelv?

A nyelv kiterjesztésének irányai a közelmúlt magyar költészetében

A nemzeti nyelvek intézményesedése és döntő hegemoniájuk kialakulása hosszú folyamat eredményeként ment végbe. Gondoljunk csak a késő latin nyelv és a vulgáris nyelvek évszázadokon át tartó együttélésére, vagy éppen arra, hogy nálunk még a 18. században sem tekinthető kizárólagosnak a magyar nyelv használata: legalábbis a latinnal és a némettel osztozik a hivatalos és a kulturális használat terén, és ehhez hozzászámíthatjuk még az egyes régiókban használatos egyéb nyelveket (pl. a Felvidéken a szlovákot). A mindenkori köznapi nyelvi szituációtól természetesen eltér a nyelv költői használata, s e téren már jóval korábban rögzült a magyar nyelv szinte kizárólagos primátusa.

A 19. század utolsó harmadában azonban – részben a technikai fejlődés addig nem látott ütemű felgyorsulásának, a közlekedési lehetőségek rohamos fejlődésének stb. következtében – az írók, költők, művészek közül egyre többen és egyre gyakrabban találják magukat életük során idegen nyelvi valóságban. Ahogyan az idegen kultúra nyelvi és nem nyelvi hatásai a festészetben szinte közvetlenül lecsapódhatnak (pl. *Gauguin* esetében vagy *Monet*-nál, aki angliai tartózkodása idején fedezi fel magának *Turnert*), úgy ez a lehetőség az irodalmi, illetve a költői nyelv esetében is felmerül; ám a közvetlen hatás lehetősége a nyelvi művészetekben sokkal korlátozottabb, és az ilyen hatások sokkal lassabban mennek végbe. A művészek-költők-írók és végső fokon *az emberek fokozottabb transzkulturális mozgása* mégis a látott, érzékelt, feldolgozott *valóság, illetve a róla alkotott kép meghatározó változásait implikálja*. Korábban is utaztak az írók, hosszú időn át éltek más kulturális közegben (gondoljunk csak az angol romantikusokra), nyelvi gondolkodásmódjukon azonban ez kevés nyomot hagyott. A 20. század folyamán azonban egyre többen jutnak – különböző meghatározók mentén – arra a felismerésre, hogy az ő életük és *a valóság változásainak nyelvi konzekvenciái is adódhatnak*.

A kapitalista, majd neokapitalista gazdasági átrendeződés egyre tágabbra nyitja a transznacionális folyamatok amplitúdóját, minek következtében az egyént környező mindennapi valóság nyelvileg is egyre heterogénebb lesz. Több nyelv nyomai, jelei, mozzanatai, gesztusai szövődnek mindennapi életének magától értetődő tapasztalásaiba. Logikusnak tekinthető, hogy ennek a folyamatnak előbb-utóbb előállnak az irodalmi konzekvenciái is: a nyelvi kifejezés komplexitása, a különböző nyelvek alkalmazása a kifejezésben, sőt az idegen nyelv kvázi-anyanyelvi használata látótávolságba kerül már a század elején.

Az irodalmi többnyelvűségnek a 20. század során mindenképpen kimutatható egyik, viszonylag egyszerű mechanizmusa az egyszeri vagy alkalmi nyelvváltás. Az egyik legtöbbet hivatkozott eset Joseph Conradé, aki lengyel anyanyelve helyett egyszeri döntés következtében mindig angolul írt. Rendkívül fontosak ennek a döntésnek a kultúrantropológiai, nyelv- és alkotáslélektani konzekvenciái, ezek elemzése azonban nem ide tartozik. Még érdekesebb kérdés Filippo Tommaso Marinetti nyelvhasználata, ő ugyanis szinte minden egyes művét – így magát az első, híres és a maga korában hírhedt futurista kiáltványt is, de korábbi, prefuturista munkáit is – előbb franciául jelentette meg, ezt követte azután az olasz kiadás. Mindenesetre az első futurista kiáltvány francia nyelvű és franciaországi debütálása érdekes megvilágításba helyezi a nyelvi és szellemi kérdések összefüggéseit. Az ideológiáját tekintve radikálisan nacionalista irányzat programjának francia nyelvű publikálása egyrészt ugyan praktikus kérdés is (nagyobb figyelmet lehetett kelteni vele így), másrészt azonban világossá teszi, hogy a nacionalista ideológia nem korlátozza a szellemi univerzalizmus – bizonyos értelemben tehát a kozmopolitizmus – alapigényét (amely egyébként – és csak látszólag paradox módon – a futurista kreativitás legbensőbb mozgatóereje).

Megint érdekes eset Samuel Becketté, aki ír származása mellett az angol nyelvet elhagyva többnyire franciául írta műveit. Itt persze óhatatlanul felmerül Joyce neve is, és az a hipotézis, hogy a nemzeti valóság (ez esetben heroikus) provincializmusa elől menekülő író – ebben Joyce esete kétségkívül paradigmátikus – szinte szükségszerűen érkezik el a nemzeti nyelv univerzalisztikus disztorziójához. Mivel a valóság mindenütt elviselhetetlen, egy elviselhető valóság megalkotásához új nyelv megalkotása szükséges. (E kérdéskör intuitív archetípiájának tekinthetők Rimbaud híres „látnok”-levelei.) Az új nyelv utópiája és kialakítása a költői gyakorlatban olyan kérdés, amely a futuristák óta számos összefüggésben merül fel újra és újra a 20. század folyamán (még a progresszív popkultúrában is, lásd például Christian Vander és a Magma *kobaia*-nyelvét), s amelynek egy fajta kialakítására Joyce felbecsülhetetlen értékű kísérletet tesz; továbbá amely mindmáig nem szűnik a költői-művészi kísérletezés termékeny terepe lenni.

Az egyszeri nyelvváltás jelensége érdekes költői produktumokat, életműveket szegélyez magyar vonatkozásban is. Az Angliában élő George Szirtes számára a magyar nyelv ismerete a fordításirodalomban kamatozik, az Amerikába 1956-ban, érett ifjú fejjel emigrált Kolumbán Miklós Nicholas Kolumban néven angolul publikálta versköteteit. A legkihívóbb példa mégis a Magyarországot tízéves korában elhagyó Kemény Tamásé, aki Tomaso Kemeny néven a mai olasz költészet élvonalbeli képviselőjévé vált, ami – különösen az itáliai költészet kivételes produktivitását is tekintve – nem kis szó, és nem kis nyelvlélektani talány.

A nyelvi valóság átrétegződése azonban bonyolultabb és minden bizonnyal hosszabb távú nyelvi folyamatokat is implicál az irodalmi-költészeti gyakorlatban. A huszadik század európai költészetének egyik markáns jelenségeként fokozatosan teret nyer idegen nyelvi elemek alkalmazása az anyanyelvi költői textuson belül. Az idegen nyelvi elemek, fordulatok használata egy adott irodalmi szövegben természetesen korántsem újkeletű jelenség, azonban ezek többnyire csupán a *couleur locale* szintjén bukkantak fel, sajátos beszélői pozíciókból (pl. külföldi szereplő) vagy a környezet sugallataiból (utazás idegen országban, újságok, feliratok stb.) adódóan; ezek az elemek és fordulatok a kifejezés adott nyelvi struktúrájába szervesen beilleszkedtek, de nem bontották meg, illetve szerkezetileg nem gazdagították azt.

E téren a 20. század eleji avantgárd megjelenése teremt új gyakorlatot, amennyiben a *couleur locale* funkción túlmenően az idegen nyelvi fordulatok immár sajátos kulturális konnotációkat is bekapcsolnak a mű jelentésszerkezetébe, ennél fogva azok anyanyelvi „fordítása” nem adná vissza e fordulatok teljes költői értelmét. Ardengo Soffici *Arcobaleno* (Szivárvány) című, 1915-ben írt olasz nyelvű versében például figyelemre méltó a francia nyelvi elemek, szókapcsolatok, fordulatok mennyisége: ezek legtöbbször ugyan megmarad a *couleur locale* szintjén (*avenue de l'Opera, rue de la Harpe*, az *Intransigent* mint újság cím, a *Chaussures Raoul* kirakata stb.), a szokásosnak tekinthető jóval meghaladó mennyiségük azonban már új minőséget jelez – a francia nyelvi környezetben élő költő kettős identitásának és az ehhez kapcsolódó sajátos életérzésének kifejezéséhez ad tágasabb nyelvi teret. A „*bouquet fiorito dello Square de Cluny*” szoros szintagmája azonban már több mint *couleur locale*: a „bouquet” szó olasz nyelvi megfelelője egyenértékűen használható lett volna a szövegben. Ez utóbbi megoldás tehát már egy parányi plurilingvis (pontosabban ez esetben *bilingvis*) költői megnyilatkozást jelöl, amelyben az idegen szó jelentésaurája és hangulata – az adott költői kontextusban – eltér az anyanyelvi szó megfelelőétől. Amikor azonban Soffici az addigi megoldásokon túllépve az olasz versmondásban „*sleeping cars diretti al nord, al sud*”-t említ, vitathatatlanul túllép az idegen nyelvi elem alkalmazásának *couleur locale* funkcióján, amennyiben az olasz nyelvben is létezik a hálókocsinak megfelelő, egyenértékű szókapcsolat, illetve amennyiben az adott fogalmat ez esetben sem az anyanyelvi, sem pedig a *couleur locale*-hatás alapjául szolgáló francia nyelvi kifejezéssel nem nevezi meg, hanem annak jelölésére egy újabb nyelv elemét illeszti a versbe. Ez a több mint *couleur locale* megoldás már *szellemi funkciót* tölt be: a történeti avantgárd képviselőinek körében általánosan elterjedt kozmopolita szellemi attitűdöt, a világ bármely pontján elérhető otthonosság-érzetet kódolja így nyelvileg Soffici – azt a kultúrvagabund életérzést, amelynek szellemi alapot a változatos kultúrák lényegi azonosságai, a világ multikulturális gazdagsága és annak mély egysége adnak.

A plurilingvis költői kifejezés, illetve versstrukturalás egy másik sajátos mintáját Ezra Pound adja, aki *Cantó*iban nemegyszer hieroglifikus jeleket alkalmaz: ezek egyszerre funkcionálnak vizuális-grafikai jelként, illetve hordoznak archaikus kulturális konnotációkat. Ugyanez a lehetőség bontakozik ki gazdag költői kontextusban és nyelvi szerkezetben T. S. Eliot e téren is etalonként szolgáló *The Waste Land*jében: az Ezra Poundnak szóló ajánlás olasz nyelvű Dante-allúziója, a francia nyelvű Baudelaire-idézetek – annál is inkább, mivel az európai szellemi kultúra formálódásának, illetve a modern költészet és művészet kialakulásának egy-egy kulcsszereplőjéről van szó – többek tudós, egyfajta poeta doctus-szerű hivatkozásoknál. A szanszkrit és egyéb nyelvi utalásokkal kiegészülve a költemény nyelvi struktúrája az *emberi szellem és nyelv kulturális szinkroniájának leképezéseként* nyeri el értelmét, amelyben immár nemcsak a szellem a maga elvontságában, hanem a nyelv is a maga konkrétságában mint multikulturális egész jelenik meg az emberi gondolkodásban.

A 20. század folyamán azután – és Joyce után, akinek úttörő jelentőségére az irodalmi szöveg gazdag, árnyalt, finoman kidolgozott *plurilingvis artikulációjában* feltétlenül utalni kell –, különösen az olasz költészetben, egyfajta szisztematikus plurilingvizmus alakul ki néhány költő gyakorlatában. Emilio Villa még inkább a nyelvek változó alkalmazásával él, szövegeit hol olasz, hol francia, sőt provanszál, olykor angol, esetenként latin vagy görög nyelven hozza létre. Nála tehát az anyanyelv elveszti kizárólagos dominanciáját a költői képzeletben, illetve az azt artikuláló nyelvi gondolkodásban. Érdekes eset és fordulat az is, ami Cesare Pavesevel történik: élete utolsó évében – egy szerelmi élmény, illetve csalódás ihlete nyomán – néhány angol nyelvű verset ír (illetve néhány olasz nyelvűnek angol címet ad), amelyek rendkívül egyszerű és zárt formája (példának lásd a kétütemű négyes, rímes sorokban írt, mindössze háromstrófás *Last blues, to be read some day*) tipikusan az angol nyelv verstani jellegzetességeire épít: ugyanez a vers *ebben a formában* szinte elképzelhetetlen olaszul. Mindenesetre e két költő fellépésével az olasz költészetben megdőlt az a kánon, hogy magas fokú költészet eleve csak anyanyelven, illetve anyanyelvi mélységekben mívelhető.

A *többsz nyelvű versszerkezet módszeres kialakítása* az olasz költészetben Edoardo Sanguineti nevéhez fűződik, aki már 1956-ban megjelent *Laborintus* című kötetében (mint azt a cím is mutatja) a nyelvi polifóniának, és ezen keresztül a kulturális konnotációk polifóniájának lehetőségét látta meg és dolgozta ki: a versek többsége alapvetően olasz nyelvű, ám rengeteg elem, szókapcsolat, mondat illeszkedik beléjük angol, német, francia, latin, görög, olykor spanyol nyelven, és ezek sohasem információismétlő mondatok. Sanguineti később még messzebb jut a módszer továbbfejlesztésében: *A-Ronne* című rövid szövegkompozíciója például – a rondó-forma újszerű végiggondolásával – a verset német, angol, latin, olasz, francia mondatokból építi fel a progresszív repetíció poétikai módszerével: vagyis minden új nyelven megjelenő mondat bővülő körben ismételt egy korábbi, ott más nyelven szereplő mondatot, tehát az ismétlő-funkció mellett az új mondat új információt (gyakran csak egy utalószót vagy egy hangsúlytalan névmást) is tartalmaz – s a következőkben ez a bővített mondat is tovább bővítve kerül majd elő egy újabb nyelven. E logika végigforгатásával Sanguineti megteremti a par excellence plurilingvis költeményt, amely a többsz nyelvűség módszerével egyfajta (nemzeti) nyelvfölötti költészeti nyelv lehetőségét demonstrálja; más szóval a homogén nyelvi gondolkodás fölé a heterogén nyelvi gondolkodást rendeli.

Érdemes volna alaposan fölmérni, mely nyelvi kultúrákban milyen súllyal van jelen ez a fajta költői-irodalmi felismerés és módszer. Tény, hogy az első, e téren mértékadó költői-irodalmi művek leginkább angol nyelven születtek meg, Poundnál, de főleg Eliotnál és Joyce-nál. Feltűnő azonban az olasz költészet affinitása a plurilingvizmushoz – ennek valószínűleg megvannak az organikus okai is, amennyiben az olasz irodalmi nyelv tulajdonképpen eleve részben mesterségesen létrehozott, illetve rögzített nyelvi kánon, amely a ténylegesen beszélt dialektusok fölött működik, mintegy azok áthidalására szolgált; s a mindennapi olasz nyelvi valóság a dialektusok, az irodalmi köznyelv, valamint a dialektális és kanonizált nyelvi kifejezésmódok gazdag szövedékéből áll. Ugyanakkor mindmáig az olasz kulturális identitás őrzi a legjobban a latinitás genetikusan emléket, tehát az olasz nyelvi tudatban mintha kódolva lenne a latinitás univerzális nyelvi karaktere.

Ez a logika egyik – valószínűleg nem döntő – okát adhatja annak, miért jóval szerényebb mértékűek a magyar nyelvű költészet ilyen irányú kísérletei. Tény, hogy a magyar nyelv szerkezete és mechanizmusai (szókészletéről nem is beszélve) rendkívül messze állnak az európai nyelvek gondolkodásmódjától, ezért e nyelvek mozzanatainak beillesztése a kevésbé kompatibilis magyar textusba eleve nem lehet olyan organikus, mint például éppen az olasz nyelv esetében. Mindezzel együtt az anyanyelvű költői aktivitásukat megőrző emigráns írók-költők között már nem ritka jelenség a magyar nyelvű textus megterhelése idegen nyelvi elemekkel. Vitéz György némelyik versében az angol nyelvi fordulatok hangzásalapú magyar értelmezése, illetve ilyen irányú továbbfejlesztése, alapvetően a torzítás költői nyelvi eszközével ér el groteszk hatást. Papp Tibor számos művét magyarul és franciául is megírja, ezeket pedig gyakran szimultán előadásban tolmácsolja, vagy partner vagy megfelelő technológia segítségével. A nyelvi átjárás szellemi-lelki konzekvenciáinak legmélyebb átgondolásáról tanúskodó egyik költői mű Nagy Pál nevéhez fűződik. *Autodafé* című videómunkáján az ágyában fekvő, halálos beteg *Bruno Montels*-szal Nagy magyarul ismételteti el saját kérdéseit, saját mondatait, részben az artikuláció tökéletesítésére irányuló instrukcióit is. A magyarul nem értő Montels közreműködésével így a szemantikailag integer szöveganyagnak (a kérdéseknek) pusztán csak auditív percepciója az eredeti közlés artikulációs torzításához és ezen keresztül aszemantikus disztorziójához vezet; ez az eljárás érdekesen változó egyensúlyt képez az értelmes nyelvi közlés és az attól elszakadó, de hangzásában arra emlékeztető, valamelyest nonfiguratív nyelv lehetősége között. Ráadásul az elszánt ismétlések hangfolyamában bizonyos töredékek érthetőek vagy felismerhetőek, a jelentés és jelentésnélküliség tehát eseti arányban váltja egymást a közlésben: egyfajta *aleatorikus szemantikai réteg* jön így létre, amely véletlenszerűen válik töredékeiben érthetővé.

Ez a nemcsak nyelvileg, de poétikailag és műfajelméletileg is érdekes fejlemény visszavezethet bennünket a 20. század egy másik, rendkívül erőteljes és új távlatokat nyitó tendenciájához, amelynek alapfelismerése és alapintenciója az egyes nyelvek dimenzionális meghaladása éppen *a nyelv hangzásának és vizuális megjelenésének* magasfokú *költői funkcionálásával*, egyúttal a szemantikai funkció jelentőségének relativizálásával.

Az anyanyelvi kontextus aszemantikus használata a 20. század költészettörténetében természetesen megintcsak a történeti avantgárdig nyúlik vissza. A futurizmus, közelebről Fortunato Depero „*hangutánzó-nyelve (onomalingua)*” vagy Francesco Cangiullo „*kottaverse (poesia pentagrammata)*” mind azt az utópiát jelenítik meg, amely a hangzásban az *egyetemes költői nyelv*, illetve az *egyetemes megértés* lehetőségét véli felfedezni. Ezen a nyomon haladva a Dada létrehozza egyrészt a tulajdonképpeni *hangverset (Lautgedichte)*, amely azzal, hogy a szemantikai funkciót kiiktatja a nyelvi közlésből, tulajdonképpen egy egyetemes (ha tetszik, egyetemesen érthetetlen) költői nyelvet és eljárásmodot alakít ki. E poétikai út legmagasabb rendű művészi megnyilatkozásának minden bizonnyal Kurt Schwitters híres *Ur-Sonátéja* tekinthető: a szerző a beszédhangokból, illetve az azokból módszeresen alakított hangcsoportokból kiindulva, azokat egy szigorú zenei szerkezetben elrendezve egy többtétéles, de egyéb vonatkozásokban is nagyszabású költői művet alkot. Figyelemreméltó újítás – ugyancsak a Dada esetében – a több nyelv egyidejű kombinációja is: szimultán szavataik során a különböző szólamokat különböző nyelveken variálták például Tristan Tzara, Richard Hülsenbeck és Marcel Janco. A hangzás alapján megteremtett absztrakt költői nyelv másik példáját – a *zaummal* – az orosz futurizmus, elsősorban is Velimir Hlebnikov és Alekszej Krucsonih szolgáltatta.

Az anyanyelvi kontextus ilyen irányú meghaladását a 20. századi költői nyelvek komplex fejlődése teszi lehetővé. *A hangzás*, illetve *a nyelvi közlés vizuális relevanciájának* felfedezésével a költészet a kétdimenziós sík-közlést a komplex, térbeli nyelvi lehetőségek felé fejleszti. Egyrészt a síklap lineáris terét komplex térré alakító vizuális költészeti gyakorlattal, másrészt a hangvers, illetve a hozzá kapcsolódó előadás, akció stb. költői funkcionálásával (erre nézve ld. többek között Marinetti „*dinamikus és szinoptikus deklamáció*”-koncepcióját vagy éppen Schwitters „*következetes költészet*”-programját).

A nyelvi absztrakciót alapvetően az a fejlemény tette lehetővé, hogy a dadaisták a költői közlés alapelemévé a szó helyett a betűt, illetve hangi vonatkozásban a fonémát tették. Ennek magyar vonatkozásai sem elhanyagolhatóak, hiszen éppen Kassákkal és társaival születik meg a magyar képvetség, képarchitektúra, illetve a költőileg is funkcionált tipográfia. A modern magyar költői hagyományban azonban a nyelvi újításoknak eddig taglalt módozatai – különböző, így számos történeti okból is sajnos szerény nyomot hagytak. A háromdimenziós költői nyelvi kontextus hathatós áttörése csak a hatvanas évek vége felé kezdődött meg, és jól ismert politikai meghatározók miatt elsősorban az országon kívül: a párizsi Magyar Műhely körében, illetve az *újvidéki avantgárd*ban. A hazai költői újavantgárd elsőként inkább a képzőművészetben, illetve az abból eredeztethető műfajokban hódított teret, a végleges áttörés igazán a nyolcvanas évekre tehető. Addig és azóta azonban jelentős életművek születtek, amelyek a *költői közlés nyelvi polifunkcionalizmusán* alapulnak. Ladik Katalin lineáris költészete elválaszthatatlan európai szempontból is jelentős hangköltészetétől vagy performance-alapú akció-költészetétől. Papp Tibor, a magyar vizuális és hangköltészet egyik nemzetközileg is jeles képviselője, évek óta a számítógépes költészet és a költői program- (azaz szoftver-)alkotás terén tár ki új nyelvi dimenziókat a magyar költészetben.

A hazai hangköltészet terén röviden csak utalok azokra a lehetőségekre, amelyeket Szilágyi Ákos hangzásalapú permutációs költészete, illetve feLugossy Lászlónak a zenei dikció reminiscenciáit felhasználó automatikus szövegimprovizációi jeleznek. A vizuális költészet vonatkozásában a Magyar Műhely köréből Bujdosó Alpár archaikus hordozókra felvitt szövegkompozíciói, Nagy Pál két vagy háromdimenziós vizuális szövegalkotásai, illetve – náluk és más szerzőknél is – a vizuális jelkombinációk strukturális használata utal a nyelvi anyag meghaladásának lehetséges irányaira. A legrepresentatívabb – bár alig ismert – hazai vizuális költészeti életmű minden bizonnyal Székely Ákosé. Nála a hagyományos – tipografikus, grafikai, kalligrafikus stb. – vizuális költészeti technikák a fotó, a film, a videó kínálta technikai és nyelvi lehetőségek közegeiben is kibontakoznak, és Székely iskolát teremtett az írásvetítő mint költőileg funkcionált eszköz nyelvszerű alkalmazásával is.

Általános problémának tekinthető, hogy a költői nyelv effajta dimenzionális meghaladásának útjai, gyakorlata úgyszólván ismeretlenek, de sok esetben inkább elhallgatottak maradtak az irodalmi köztudatban. Ennek oka csak részben lehet a hagyományszálak – a fentebbiekben fejtegetett – vékonysága, hiszen ez az alternatíva a hatvanas évek óta azért mégiscsak hangsúlyosan és folyamatosan van jelen a hazai költői-művészi gyakorlatban. Ugyanakkor a lineáris szövegköltészetben is meglehetősen járatlan út a plurilingvizmus kínálta lehetőségek felderítése és kiaknázása. Nemrég *Kukorelly Endre Hölderlin*-versének fogadtatása mutatott rá ezen európai hagyomány szinte teljes ismeretlenségére. Azok, akik pedig régóta foglalkoznak a plurilingvizmus költői lehetőségeinek alkalmazásával – mint e sorok írója –, csak megerősíteni tudják ezt a benyomást. Szerencsés módon a közelmúltban megjelent Sörös Zsolt *Fehhlehhe* című verseskötete, amely nem esetileg, hanem módszeresen teszteli, illetve alkalmazza a többnyelvű költői megszólalás lehetőségeit. A döntően magyar nyelvű szövegkompozíciók hosszas idegen nyelvű idézeteket tartalmaznak, a szöveg gyakran vált át angolra, olykor németre, gazdagon él azzal a lehetőséggel, hogy az e nyelvek, illetve a latinizmusok elemeit szerves kontextusban illessze össze egy költői polifónia és olykor bizony poliszémia jegyében, hogy – az etalonnak tekinthető *Finnegans Wake* csapásain tovább járva – a többnyelvű szókombinációk jelentésszóródását költőileg kiaknázza.

Azért is érdekes ez a magyar költészet által eddig alig járt út, mert az elmúlt évtizedek magyar társadalmá hasonlókat élt és él át, mint mondjuk az olasz az ötvenes-hatvanas években. A neokapitalista piaci átrendeződés – amelynek radikális, kemény költői bírálatát első között éppen Ezra Pound adta, éppen e világtörténelmi léptékű átrendeződésnek a kultúrát felszámoló hatása miatt – a mindennapi valóság banális részévé tette a plurilingvizmust: nemcsak az álangol nyelv legprimitívabb elemeinek mindennapos jelenléte okán, hanem az egyéb nyelvek elemei, fordulatai, a cég- és intézménynevek, az aszemantikus mozaikszavak virágzása miatt is. Ugyanakkor azt is célszerű szem előtt tartani, hogy a hatvanas évek beat-kultúrájának tartós hatásai, illetve az azóta

áradó zenei mozgalmak jelenléte a fiatal, illetve a középgenerációk mindennapi életében valójában szintén ténynév, hogy az ember – immár Magyarországon is – egy ténylegesen plurilingvis térben él. Egészen bizonyos, hogy ennek a nyelvi valóságnak a költői-művészi, sőt irodalmi feldolgozása nem sokat várathat magára. Tehát az európai kultúrtörténet hagyományai és a civilizáció jelen állapota alapján valószínűsíthető, hogy tág szellemi tere és jövője lehet ennek a költői útnak.

A fogadtatás elmaradása, illetve az anyanyelvi, lineáris szövegköltészet alternatíváival szembeni passzivitás okai között az akadémizmus és a kényelmi rutin mellett alighanem a magyar nyelvhez fűződő – költőileg egyébként indifferens – érzelmi szálak, és az ezekből tévesen táplálkozó elméleti előítéletek fogalmazhatók meg. Pedig a magyar költészet artikulációs bázisának mennél nagyobb teljessége, tágassága csakis a nyelvi-szellemi otthonosság érzetét erősítheti – ebben pedig nem bővelkedünk.

A hatalom mint a legújabb magyar irodalom témája

Bertha Zoltán (*Debrecen*) „Erdélyi változatlanóságok” – „hollóidőben”

A legújabb, kisebbségi magyar irodalommal foglalkozó 1996-os békéscsabai konferencián Olasz Sándor felvetette azt a különös jelentőségű problematikát, amelynek megvilágításához – a többi között – Lakatos Mihálynak a következő gondolatait idézi: „egy nyelvnek sokkal több esélye van az életben maradásra, ha dalokat énekelnek rajta, vicceket mondanak és szerelmes pajzánosságokat sutognak a szerelmesek egymás fülébe, mint ha többénekes eposzban féltő aggodalommal elsorolják a minduntalan rá leselkedő veszedelmeket, hogy az olvasónak a frásztól a torkán akad a szó, ami már valóban előszobája lehet a nyelv halálának”.⁸⁸⁶ Ez az ironikusságában is mélyreható meglátás, amely olyan különbségre irányítja a figyelmet, mint amilyen a nyelv mint önmaga elidegenült külsőségévé váló beszéd tárgy, illetve a nyelviség mint eredendő funkcionalitás között húzódik: mindazonáltal további kérdéstömeget gerjeszthet. Ha az irodalom a nyelvi esztétikumban létesülő szabadság teljessége, akkor ugyanazon tematikai és hangnemi kötetlenség elve alapján miként ne tartalmazhatná az önmaga léthelyzetére utaló autotelikus és autoreferenciális nyelviség reflexív lényegszerűségeit? Hiszen ha a nyelvi esemény egyszersmind egzisztenciális történés is, akkor nincs olyan sorsélmény, amely ne lényegülhetne a szó bensőségévé, következésképpen ne alakulhatna a feltétlen művészi autonómia és értékimmanencia formahordozójává. Leegyszerűsítve – és a fentebbi idézet metaforáihoz igazodva: nemhogy az irodalmiság műfaji beszédmódjai és poétikai sajátosságai, de még talán szerelmesek suttogásai közül sem zárhatók ki azok a sorsvontkozások, amelyek jelentés- vagy hangulatképző kifejezésmozzanatokként akár a félelmet vagy az aggodalmat keltő létadottságok reflektált vagy reflektálatlan dimenzióival kerülnek összefüggésbe. (Nemcsak ontológiai, hanem szemantikai kontextusában is érvényesül az összefonódó létjelenségek prekonceptuális stabilizálhatatlansága; „a létezők önmagukban véve elkülöníthetetlenek és meghatározatlanok; nem tudunk számot adni arról, hol végződik az egyik entitás, és hol kezdődik a másik. Állandó áramlás ez.”⁸⁸⁷ A nyelvhalál fenyegető veszélyének mint metafizikai botránynak az értelmezése például éppen nem redukálja a nyelv által teremtett jelentésvilág összetevőit, hanem valóságosság és fiktitivás, ténylegesség és lehetőségesség bonyolult viszonyrendszerét tágitó önelemző értelemadásában mintegy megtöbbszörözi azokat. „Bármely nyelv halálával egy lehetséges világ pusztul el”, „bármely nyelv megsemmisítése egyenlő Isten arcucsapásával” (amint Szöcs Géza fogalmazza), s a történelmi és a nyelvi hazák pusztulásának „metafizikai tragédiája” az artisztikus beszéd önreflexivitásának is a meghatározó gondolati részesévé minősülhet.

A kisebbségi magyar irodalmiságnak általában – így természetesen az erdélyinek is – mindig jellegzetessége, szerves alkotóeleme maradt egy olyanfajta sorsérzékeny szemléletmód, amely a huszadik századi modernség folyamataihoz, szerteágazó tendenciáihoz épülve sűrűsödött karakteres sajátosságok, érzelmi és hangulati színezetek, akár markáns világképi (erkölcsi és esztétikai) többlettartalmak értékszubsztrátumává. S elméletileg is igazolhatóan bizonyulnak továbbra is kiiktathatatlanoknak azok a szemléletformák, amelyek nyilvánvalóan a pusztán tematikus vonásokon túli értékminőségek szférájában jelenítenek meg sorsdemonstráló történelmi, közösségi irányuk szerint is dimenzionált személyes, emberi léttapasztalatokat.

S ha egyrészt megélenkültek is az egységesülő egyetemes és kárpát-medencei magyar irodalom érdembeli változásokat jelentő belső integrációs mozgásfolyamatai (főként érték-, irányzat- és részint intézményszempontú önszerveződése), másrészt a kisebbségiség folytonos és állapotszerű alapjellemezőiként mutatkoznak meg a társadalmi-nemzetiségi leszorítottság méltatlan körülményei, illetve a közösségi identitásörzés, a kollektív autonómia evidenciáinak eléréséhez fűződő szellemi,

⁸⁸⁶ *Bárka*, 1996/3–4. 6.

⁸⁸⁷ Paul de MAN: *Esztétikai ideológia*. Bp., 2000. 21.

emberjogi és morális küzdékényszerek. Tartósan érvényesülnek a zsugorodásra ítélt, sorvadásnak kitett sajátos regionális (táji-természeti, szülőföldi, történelmi, etnikai, folklorisztikus, vallási és egyéb kulturális) értékgyománnyok fenntartását célzó törekvések, a tradícióközvetítés és -átörökítés igényei és szükségletei. A fenyegetettség légkörében állandóan problematikusnak tekinthető megmaradás érzelmi-lelki és eszmei vetületei (például az „ahogy lehet” emblémájával jelezhető sorsküzdelmek és a „sajátosság méltóságának” tudattartalmak) az irodalmi alkotások áttételes poétikai közegében is szerephez jutnak, így az egyes művek élmény- és jelentésvilágának, értelmezési lehetőségeinek a horizontja is feltűnően kitágulhat. Ez a különös hermeneutikai jelentőségű távlatosodás a konkrét és specifikus történelmi tapasztalatok bevonásával pedig még az olyan parabolisztikus abszurd művek értésmódját is árnyalhatja és gazdagíthatja, mint amilyen Bodor Ádám *Sinistra körzete*.⁸⁸⁸

A történelmi létszituációtól elszakíthatatlan sorslátás egyik meghatározó övezete a hatalmi kiszolgáltatottság jelenségtartományához tartozik. A minoritás gyötrelmének lebíthatatlan motívumát jelenti a társadalom- és történetbölcseleti, lélektani, etikai, személyiség- és szellemfilozófiai perspektívákból felfogott és kiábrázolt hatalmi alávetetés. A kisebbségi úgynevezett „kettős elnyomatás” az általános társadalmi-politikai, illetve az etnikai-nemzetiségi, anyanyelvi-kulturális (egyéni és kollektív) jogfosztottság összetettségében, a negatív diszkrimináció felfokozottságában nyilvánul meg. A művek világában megképződő hatalom- és szenvedésképletek szintén a motivikus tapasztalati konkrétságtól a humánontológiai létezésmodellek univerzalitásáig terjedve fogják át a hatalom- és a történelemműködés végső törvényszerűségeit. Székely János a történetiségen belüli parancs- és önkényuralmiság természetrajzát az allegorézis analógiás-párhuzamállító élességével demonstrálja, majd mintegy a történelmen kívüli magyarázatesélyekkel dústott emberiség-látomásban vizionálja az uralomkoncentráció, a paradox történelmi degradáció és degeneráció abszolút meghaladhatatlanságát (*A másik torony*). Ez a sztoicizmustól az egzisztencializmusig húzódó eszmeáramlatokkal érintkező holisztikus világkép⁸⁸⁹ a megaláztatás örök újjászületésének képzetével a remény vagy a reménytelenség elvét radikálisan függetleníti az egyediség idői determinációjától.

A zsarnokság fenomenológiájának kitágítása másoknál is a példázatos történelmi vagy akár mítikus-biblikus szimbolizáció számtalan alakzatában zajlik. A klasszicizáló és moralizáló magatartásjelkép-formáktól mozdul az alattvalói sínylődés, a túlélési kényszerstratégiák éppenséggel deheroizáló, sőt demoralizáló és méltóságszétzúzó, önérték-kiölő kínjainak groteszk-bohózatos stilizálása felé Sütő András a Habsburg-éra vagy a közelmúltbeli-jelenkori diktatúra koordinátái között (*Az ugató madár, Balkáni gerle*). Szöcs Géza a heródesi gyermekgyilkosság asszociációival (vö. Sütő András naplójegyzeteinek címét: *Heródes napjai*) karikírozza és parodizálja a Ceaușescu-terror megvalósult képtelenségeit, a groteszk anakronizmusokkal telített nyelvjáték sziporkázó (posztmodern) szellemességével rétegezve az egyetemesítő ironia hatástényezőit (s a bizarr komikum meghökkentő összetettségével 1988-ban mintegy anticipálva a merénylettől – akkor még – természetesen alaptalanul reszkető eszelős uralkodó végül ténylegessé váló likvidálásának körülményeit) (*Karácsonyi játék*); majd a megalkuvás, az árulás, az értéktudathiány, a nyelv-és identitásvesztés, a kollektív önmegsemmisítés legváltozatosabb módzatainak fekete humoros megjelenítésével villantja fel a nemzethalál furcsa misztériumát (*A kakas, A kisberek böszörmények, Ki cserélte el a népet?*). A hetvenes-nyolcvanas évek romániai rémuralmának a legkülönbébb mozzanatai zsúfolódnak ezekbe a „mega-burleszkbe”,⁸⁹⁰ a téboly, a gyanakvás, a szorongás, a rettegés egész pato-pszichológiáját vetítve ki, mint Szabó Gyulától, Sigmond Istvántól, Lászlóffy Csabától Király Lászlóig, Bogdán Lászlóig, Mózes Attiláig oly sokaknál – így például a látszat és a (manipulált) valóság gyilkos összekavarodása közepette

⁸⁸⁸ Lásd ORBÁN Kinga: „A medvéktől is függ”. Magyar Napló, 2000/1.

⁸⁸⁹ „mítosz-újraírás” – ELEK Tibor: Székely János, Pozsony, 2001, 146.

⁸⁹⁰ BLÉNESI Éva: Szöcs Géza, Pozsony, 2000, 115.

felbomló, szétilálódó önazonosság tragikomikus abszurdjában, Kányádi Sándor *Kétszemélyes tragédiájában*, a cezaromán örület pokoli ösztönfertőjét tarkítva exponáló *Bábel toronyházában*, Bálint Tibor regényében, vagy a nagyrészt az 1989-es politikai fordulatot szatirizáló esszéisztikus-filozofikus Páskándi-abszurdoidban, a *Pornokráciában* – e „szarkasztikus humorú”, „kritikai abszurdban.”⁸⁹¹ A motívumok variációi intertextuálisan is összejátszanak; a *Balkáni gerlében* és *A kisberek böszörményekben* a lakodalom például egyaránt haláltáncszerű, alulstilizáló travesztia.

„Ha ugyanazok csinálják a forradalmat, akik azelőtt uralkodtak, az csak szépségtapas, nem igazi változtatás”; „Minden átszivárog az új hatalmasokba. Még a zsargon is, csak álruhában” – szólnak Páskándi Géza mondatai, megadva annak a posztkoloniális szituációt érzelmileg-szemléletileg is bonyolító székszisnek az alaphangját, amely Sütő András fogalmától – „erdélyi változatlanságok” (legújabb esszégyűjteményének a címe ez) – Kányádi groteszk-félelmetes „vörös villamos”-képzetén keresztül szintén további kifejezésváltozatok rengetegéig vonul végig Ferenczes Istvánig, Farkas Árpádig, Kovács András Ferencig vagy Egyed Emeséig, aki így vall: „az óvilágra új cégér ragasztva”; „még most is bennünk él a rettegés / imáink, csókunk, álmunk közben is”. Az újabban is vitákat kiváltó kisebbségi „lehet?”, „nem lehet?”⁸⁹² keserű kérdésintonációja mindez, a „végvári létben” a reményiki „ahogy lehet” (Sütő András) megnyilatkozása, a Makkai Sándortól és Bibó Istvántól posztulált „non possumus”-tézis érzelmi hullámverése. Mint korábban a „keserves és deformálódott realitást”⁸⁹³ szcenírozó *Kétszemélyes tragédiában*, Kányádi párbeszédében: „Nem lehet így élni. – Csak így lehet élni. És élni kell. – Nem muszáj. – De akarok.” – Szembesülésre késztetve valamifajta új barbarizmussal (és a például a *Könyökkanyarban* – Tolnai Ottó neoszürrealisztikus színjátékában – lelepleződő balkanizmussal).

Látványi érzékletesség és az időtlenség atmoszferikussága vegyül az újabb (ál)történelmi regényekben (Láng Zsolt: *Bestiárium Transylvaniae – Az ég madarai*, Lászlóffy Aladár: *A Seregek Ura /Erdélyi káprázat/*), köztük Szilágyi István nagyregényében, a *Hollóidőben* is. A történelmi levegő itt a török hódoltság korából árad, a komor és darabos, nyers és kemény realitás mélységesen anyagszerű-plasztikus megelevenítéséből, fikcionalásából – és sugároz bizonyosfajta dúsan eposzias örökérvényűséget. (A súlyos-veretes eseményábrázolás, a közelre fókuszáló cselekvésrajz realitásmélységét, valóságárnyaltságát csak fokozza, hogy a történetben, a szituációleírásban több tekintetben felidéződnek, több vonatkozásban asszociálhatók jellegzetes reformáció kori életfordulatok – így a XVI. század kiemelkedő tudós teológus /tanár-író/ reformátorának és prédikátorának, Szegedi Kis Istvánnak az élethistóriájára utaló mozzanatok, például rabsága, török fogsága vagy váltságdíjért való szabadulása.) Az idegen hódítókhoz viszonyuló eltérő életstratégiák és önvédelmi viselkedések, a türelem, illetőleg a szembeszállás vitáiban megtestesülő sorskérdések a feltétlen és elsődleges létszerűség, a mindent elsöprő vitalitás sűrűjéből fakadnak, s ilyképpen hitelesítődnek és állandósulnak. A vérbő és részletező epikum hömpölygése, extenzitása a karakterek viszonylagos magatartásstabilitásával szerveződik össze, s a tulajdonságok és habitusok extroverziója így valami elementáris, archaikus-eposzi erővel nő fölébe a pszichikai finomításnak vagy érzelmesítésnek – az álomi, a misztikus-babonás-hiedelmes vagy enyhén romantikus eseményelemeknek, képzelgéseknek, sejtelmeknek is. Bizonyos modern látomásos enigmatikussággal, egzisztenciális titokszerűséggel beoltott naturalisztikus-újrealista tárgyiaság ez, talán az *Erdély* Móriczának – nemzetsorsos, alkattani, egyszerre metaforikus és fiziológiás behaviourizmusának – a közelségében. Míg Szilágyi István előző remekműve, az *Agancsbozót* a létezés talányát, az irányítatás borzalmas rejtélyét, a transzcendencia vagy a transzcendens vonásokat öltő külső hatalom (a „velünk rendelkező szándék”) misztikumát és irracionálisát érzékítette meg, addig itt a választalan embertörténelmi immanencia misztériuma teljeseedik ki. A vezettetés itt egybeesik a motivációkkal, helyzet és akarat (kaland és harc) összetapad: nincs

⁸⁹¹ Cs. NAGY Ibolya: *A forradalom színjátékai*, Hittel, 2000/8.

⁸⁹² Lásd: *Lehet – nem lehet?*, szerk. CSEKE Péter, Marosvásárhely, 1995.

⁸⁹³ ABLONCZY László: *Faltól falig*, Alföld, 1979/5.

ideologikus vagy leegyszerűsíthetően erkölcs példázatos célzata a cselekvésnek, nincs önsajnálát vagy önfelmentés (ahogyan azt az író az egyik interjújában le is szögezi), csak irgalmatlan belső kényszer: úrrá lenni a történelem rémségein, létevidenciákat elérni a megpróbáló evilágiság közegében, romlások helyrehozatalát megkísérelni, olcsó vigasz nélkül kiutakat keresni, s a töprengés és tépelődés kísérte akció ősigazságával vagy mámorával a bizonytalan kimenetelű vállalkozás bizonyosságába merülve viaskodni, bajvívni – és látni. A sorsviselő embert is, s a rettenetet is. A megoldandót a megoldhatatlanban és fordítva: a kilátástalant a hadakozó reményben. Így mélyülnek katartikussá a szenvtelen felismerések és kijelentések arról, „hogymiből táplálkozik a hatalom, ez az egyik legnagyobb titok”, hogy „hát még itt vagyunk, de már nem igazán. Mert nem megy olyan gyorsan a kipusztulás. Az a végleges. Egy ideig még itt is leszünk, meg már nem is”, vagy hogy „akkor hát nem vagyunk. Kipusztultunk, mint a magyarok. És ha még nem is egészen, de már próbálgatjuk, milyen az, mikor majd nem vagyunk. Addig próbálgatjuk, míg végül sikerül.”

Bosnyák István (Novi Sad) **Egy jugoszláviai magyar ellenzéki nemzedék ellenzéki közírása**

A Symposion-generáció publicisztikája 1961–1974

Kongresszusunk szervezőbizottságának „A hatalom mint a legújabb magyar irodalom témája” című szekciójának, valamint „A cenzúra és öncenzúra formái” címet viselő kerekasztala lehetséges problémaköreire gondolva egy egész könyvtervet nyújtottam be. Nevezetesen: *Egy ellenzéki nemzedék ellenzéki közírása. (A Symposion-generáció publicisztikája 1961–1974)* munkacímvel készülő monográfiám szinopszisát. Tettem ezt természetesen azzal a megszigorítással, hogy felterjesztett átfogó témaköröm elfogadása esetén a szekcióülési beszámolómban és a kerekasztali hozzászólásomban csakis a választott szimpózium és kerekasztal konkrét tárgyköreire szorítkozom.

Márpedig, a szóban forgó, készülő könyv számomra jó lehetőséget nyújt arra, hogy ezt a fegyelmezett tematikai lehatárolást viszonylag könnyűszerrel megtegyem.

Ugyanis az 1961-ben szerveződni kezdett délvidéki magyar új írónemzedék – Domonkos István, Tolnai Ottó, Koncz István, Fehér Kálmán, Bányai János, Végel László, Gion Nándor, Brasnyó István, Ladik Katalin, Varga Zoltán, Utasi Csaba, Gerold László, Bosnyák István és mások – nem az esztétikai és esztétikusi, műbírálói/irodalomtörténeti munkásságával lett tárgya új könyvemnek. Tudniillik „az első Symposion-nemzedék”-ként számon tartott generáció legjelentősebb íróinak és irodalomkritikusainak az elmúlt négy évtizedben önálló életművekké kiteljesedett szépírói és irodalominterpretátori alkotótevékenysége időközben – legalábbis kisebb vagy nagyobb mértékben – megkapta a maga kritikai értékelését. Ellenben a nemzedék indulásának első, csaknem másfél évtizednyi – 1961 és 1974 között kiteljesedett – *közírói* produkciója meglehetősen háttérbe szorult, s ily módon a nemzedék *mozgalmi* ellenzékiességéből mindmáig jobbra csak az irodalomszemléleti és szépirodalmi – közelebbről: a neoavantgárd – ellenzékiesség került be a szakmai köztudatba, míg az *ideológiai-politikai* ellenzékiesség ez ideig nem kapta meg az ugyancsak szükséges beható elemzést, átfogó filológiai feltárást. (Zárójelben, de nem egészen mellékesen jegyzem meg, hogy a Symposion-mozgalom politikai ellenzékiességének volt egy átfogó felmutatási kísérlete már három évtizeddel ezelőtt, 1971-ben is, a mozgalom tízéves jubileumára elkészült, jelen referens által válogatott, sajtó alá rendezett és analitikus kísérő tanulmánnyal ellátott, *Az akcióban levő szó* címet kapott nemzedéki publicisztikai antológia révén, amely azonban a folyóirat kurtán-furcsán „jubileumi” – épp 1971-ben bekövetkezett – kétszeri bírósági betiltása miatt „természetszerűleg” nem jelenhetett meg, s még a kézírata is „elkallódott”, úgymond, az újvidéki Forum Könyvkiadó akkori szerkesztőségében... Íme az első szerény adalék a délvidéki magyar „önigazgatásos cenzúra” történetéhez...)

Szóval, az első Symposion-nemzedék politikumának viszonylagos feltáratlansága határozta meg elsősorban készülő új könyvem és jelen beszámoló témaválasztását.

Volt azonban – hadd áruljam el tisztelt hallgatóságunknak – egy kevésbé szakmai, sokkal inkább személyes, sőt némiképpen intim indítéka is témaválasztásomnak.

A magyar írók rendszerváltás utáni első, 1992 augusztusában Keszthelyen megtartott világtalálkozóján ugyanis az egyik délvidéki íróársunk – kiváló újságíró, tehetséges novellista és kevésbé tehetséges kisebbségpolitikus – imigyen inkriminálta a szóban forgó nemzedék indulását:

„Volt egy korszaka a délvidéki magyar irodalomnak, az Új Symposion című folyóirat nevével fémjelzett avantgárd korszak, amelyet mostanra mindenképpen ellentmondásoktól terhesnek kell említenünk. A hatvanas években induló Symposion-nemzedéket nagy rokonszenvvel fogadta az anyaországi íróársadalom jelentős része, az otthoni olvasótábor viszont majdnem ugyanekkora visszatetszéssel és elutasítással. (...) támadtak minden hagyományt, nekiugrottak majd minden elődjüknek. Az avantgárd zászlajára esküdtek föl mindannyian, szinte kizárólag a nyugati és a

jugoszláv irodalmi és szellemi központokban zajló eseményekre figyeltek, úgy tettek, mintha a magyarsághoz semmi közük nem lenne. (...) S a hatalom [mármint a délszláv, a jugoszláviai, B. I.] erre pontosan ráértett. Nemcsak hogy megtűrte, de hathatósan támogatta is az avantgárd törekvéseket. Mint ahogyan a hivatalos Magyarország[on] is.”⁸⁹⁴

Akkor és ott, csaknem egy évtizeddel ezelőtt, 1992 augusztusában az ódon Festetics Kastélyban összegyűlt mintegy háromszáz anyaországi, kárpát-medencei, nyugat-európai és amerikai magyar író-társ színe előtt, az inkriminált nemzedék személyesen is érintett tagjaként öt bővített mondatban válaszoltam vitatársamnak, s engedtessek meg, hogy az öt körmondat közül most csupán kettőt idézzek:

„Az első mondat: Nem szólnék, ha D. K. csupán a »bugaci« – nyilván: a mucsai – avantgardizmus vádjával illette volna az első Symposion-nemzedéket; ő viszont a nemzetárulás inkriminációjával is előrukkolt, mondván, ennek a nemzedéknek a tagjai nem vállalták a néppel, nemzetiségükkel való azonosulást, hiszen mintha semmi közük nem lett volna a magyarsághoz. (...) A negyedik mondat: Filológiai tény, hogy másfél évtized tizenégy-tizenöt évfolyamában s a félszáznál is több akkori önálló kötetünkben a cikk, a szociográfiai tanulmány, a művelődési publicisztika (...) műfajában [is] gyökereiben ragadtuk meg – egyebek között – a bácskai, bánási, szerémségi és baranyai magyarság számos létkérdését is; egykori anyaországi és nagyvilági olvasóink (...), kritikusaink és irodalomtörténészeink számára ezt a filológiai alaptényt fölösleges lenne bizonygatnom, D. K.-nak viszont ígérem, ha ő is igényli, hogy hazaérve elkészítem neki a vonatkozó szelektív bibliográfiát, hogy utólag ő is – ha akarja – megismerkedhessen ezzel a hatalmas filológiai bizonyító anyaggal.”⁸⁹⁵

Nos, a szóban forgó – kellő egzaktsággal avagy szörszálhasogató filológusi pedantériával szólva: 421 tételből álló – műfaji-tematikus bibliográfia csakugyan elkészült, s most íródik a rá épülő könyv, amely „kegyetlen”, az induló Symposion-nemzedékhez egyedül illő, vagyis radikális, a minden létező infámiájával mindenkor készségesen szembenéző (ön)kriticizmussal fog leszámolni a másfél évtizedes generációs illúziókkal, világnézeti, ideológiai és politikai tévelygésekkel is, de a szerző reményei szerint épp a hatalmas bizonyító szövegállomány analitikus föltárásával az alábbiakat is bizonyítani fogja:

1. A délvidéki magyar írók 1945 utáni első fiatal korosztályának tagjai (Fehér Ferenc, Németh István, Major Nándor, Bori Imre és mások) az 1950/51-es „maratoni” vitasorozatukkal elsőként tettek kísérletet a nemzedéki önállósulásra, saját folyóirat és könyvsorozat létesítésére, bizonyos irodalomszemléleti-esztétikai kohéziót is felmutató irodalmi generáció létrehozására, azonban a korabeli, még igen szívósan ügyködő délvidéki magyar „posztzsdanovizmus” derékba törte ezt a törekvésüket, s a nemzedékké – méghozzá ideológiai-politikai tekintetben is *ellenzéki* nemzedékké – válás csak egy évtized múltán, immár merőben más politikai-, művelődés- és irodalompolitikai viszonyok közepette válhatott valóra a Délvidéken.

2. Ez a szellemi-esztétikai kohéziót is kialakított, nem pusztán életkori-korosztályi együvé tartozást képviselő újabb írónemzedék 1961 decemberében az újvidéki székhelyű Ifjúság című hetilapban Symposion néven először csak önálló szerkesztésű rovatot, majd terjedelmileg egyre bővülő irodalmi-kritikai mellékletet, 1965 januárjában pedig Új Symposion néven saját folyóiratot indított, hogy a későbbiekben a Symposion Könyvek és Symposion Füzetek sorozatát is kiharcolja magának. A hatvanas-hetvenes években mindezzel az anyaországban, Erdélyben, a nyugat-európai magyar diaszpórában s részben másutt is méltányolt sajátos irodalomszemléleti, esztétikai és ugyanakkor *ideológiai-politikai* programot is kialakított e nemzedék, megalapozván ily módon az 1945 utáni *első jugoszláviai magyar ellenzéki értelmiségi mozgalmat*.

⁸⁹⁴ *Magyar írók I. világtalálkozója*. A Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság kiadása, Kaposvár, 1993, 75–76.

⁸⁹⁵ *I. m.*, 110.

3. E mozgalom neoavantgárd esztétikai radikalizmusa szerves egységbe fonódott az eszmei-politikai radikalizmussal; a kettő együttes kulminálása vezetett 1971 nyarán – épp harminc évvel ezelőtt – az Új Symposion egymás utáni kétszeri bírósági betiltásához, az egyik inkriminált szerző Nyugatra disszidálásához, a másik bevádolt szerző meg a fő- és felelős folyóiratszerkesztő felfüggesztett börtönbüntetéséhez, a Symposion-mozgalom megtöréséhez és szétzilálásához, hogy ezt követően – 1974 tavaszán – az időközben felnövekedett újabb irodalmi korosztály tagjai váltsák fel az első generációt az ideológiai-politikai ellenzékiességét hosszú-hosszú évekre kénytelen-kelletlen feladó, bizonyos szakmai hermetizmusba kényszerülő folyóirat élén.

4. Azt, hogy a Symposion-mozgalom 1961 és 1974 között közel sem volt népközösségével, a délvidéki magyar nemzetiséggel s általában a magyar nemzettel való *tevékeny* azonosulást elutasító, a magyarsághoz kvázi közömbösen viszonyuló, s mindennek fejében, úgymond, a délszláv hatalomtól megtűrt, sőt hathatósan támogatott mozgalom, ezt az ellenzéki közírásunkról szóló könyv több fejezete is behatóan dokumentálni fogja. Engedtessek meg, hogy e rövidre tervezett expozé végén erre vonatkozóan csupán három fejezet témarepertoárjának vázlatos átpásztázásával nyújtsak némi ízelítőt.

„A jugoszláviai kisebbségpolitika deklaratív elvei és empirikus valósága” című fejezet bő negyedszáz cikk, glossza, tanulmány, polémia elemzésével mutatja föl a korabeli – 1961 és 1974 közötti – országos kisebbségpolitika nemzedéki bírálatának módszerét és elvi/politikai főirányait.

A módszer tekintetében mindenekelőtt azt a „fifikás” kriticismust kell kiemelni, amely az alkotmányos és pártpolitikai, magasztosnál magasztosabb elveket szelektív módon – tudniillik kisebbségi pragmatizmussal – úgy és azért affirmálta, hogy a deklaratív igenlés ideológiai védőpajzsa mögül szívósan számon lehessen kérni a kelet-közép-európai viszonylatban akkortájt relatíve leginkább „kisebbségbarát” elvek, kinyilatkoztatások megvalósulását, vagyis a titoizmus kisebbségpolitikai „égi másának” köznapi valóságát.

A számonkérő kriticismus elvi/politikai főirányai közül viszont három volt a legszembeötlőbb a nemzedék közírásában. Az első: a kisebbségi jogok országos és tartományi (azaz vajdasági) szintű *normatív szabályozásának* szorgalmazása és sürgetése. (Vonatkozó példaként emelném ki a hatvanas évek végén készülő, a két autonóm tartománynak, Koszovónak és Vajdaságnak az addigiaknál jóval nagyobb önállóságot előlegező alkotmánytörvény kisebbségvédelmi előnyeinek nemzedéki affirmálását és fogyatékoságainak bírálatát, valamint a nyelvi egyenjogúság megvalósításáról szóló törvénytervezet hiányosságainak kritikáját.) A második számonkérő főirány: az alkotmányos és külön törvényekbe foglalt kisebbségi jogok érvényesítése *reális előfeltételeinek*, nem utolsósorban a nélkülözhetetlen *anyagi garanciáknak* és a deklarált jogok gyakorlati elszabotálását fékező *normatív szankcióknak* a szorgalmazása. Harmadsorban viszont nem kevésbé volt domináns főiránya a szóban forgó elvi/politikai kriticismusnak a *közéleti anyanyelvhasználat, nyelvi egyenjogúság és teljes* – az óvodától az egyetemig terjedő – *anyanyelvű oktatás* országos gyakorlatának igénylése, nem egyszer erőteljes követelése is.

„A vajdasági magyarság kisebbségi/nemzetiségi helyzete és kisebbségpolitikája” munkacímű fejezet úgyszintén néhány közírói főtémakör elemzésére alapul. Hadd emeljek ki közülük csupán kettőt. Az egyik: a magyar népközösség *politikai státusa és káderpolitikai képviseltsége, participációja* a tartományi, köztársasági (azaz szerbiai) és szövetségi hatalomban. Illusztratív résztémaként említeném itt a „nemzetté válás” (értsd: a kisebbségi státus gyakorlati kiegyenlítése az államalkotó délszláv nemzetek státusával) és a kisebbségi kulturális autonómia koncepciójának taglalását; a magyar (és más kisebbségi) munkásság állítólagos „érdeknélküliségének” bírálatát a kisebbségi jogérvényesítésben (tudniillik annak a manipulatív fámának az elutasítását, hogy „a munkapad mellett”, úgymond, „megszűnik” a nemzeti/nemzetiségi hovatartozás kérdésének a fontossága; további példaként főlemlíteném a „nemzeti bűnösség” *Hideg napokkal* (a Cseres-könyvvel és megfilmesítésével) kiváltott nagyszerb inkrimináció visszaautasítását, s egyes magyar kisebbségpolitikásaink botrányos meghurcoltatásának kritikáját (Lásd: az ún. „Rehák-ügy” és a „Csubela-ügy” Új Symposionban történt lemeztelenítését.) A másik jelzett témakör pedig az „Az anyanyelvhasználat, anyanyelvű iskolarendszer,

felsőoktatás és társadalomtudományok” munkacímű alfejezetben kap megvilágítást, amely azoknak a korabeli nemzedéki cikkeknek és polémiáknak a követeléseit summázza, amelyek a kisebbségi létnek és kisebbségpolitikának anyanyelvvelvédelmi, illetve oktatás- és tudománypolitikai tárgykörére vonatkoztak.

Végül „A vajdasági magyarság szociológiai/szociográfiai valóságának vizsgálata” című fejezeten pásztáznék át.

Az ilyen tárgyú és módszerű vizsgálódásnak két programatikus szerkesztőségi akció adott különösen is erőteljes ösztönzést. Az első az 1967 őszén meghirdetett „Sinkó Ervin munkaév” volt, melynek tartalma az alábbi programmeghatározás jegyében valósult meg:

„Nyilvánvaló, hogy nem tennénk jó szolgálatot sem [a sinkói] életműnek, sem magunknak, szellemi életünknek, ha vállalkozásunkban az emlékezés, az adatközlés szintjén maradnánk, ha lekötőnk magunkat e számunkra kivételesen értékes életmű pontjainak, viszonylatainak vizsgálatával, és nem törekednénk arra, hogy e szellemiség jegyében önállóan gondoljuk végig azokat a problémákat, amelyek számunkra, és úgy véljük, mások számára is mind égetőbbek. (...) paradoxális lenne az olyan »munkaév«, mely bezárkózás lenne egy életmű világába, nem pedig még intenzívebb kitekintés korunkra, kérdéseinkre, helyzetünkre, melyek felismerése, dokumentálása, végiggondolása annyira a körünkre égett már.” S aztán sorjázna az újra- és végiggondolásra javasolt „mind égetőbb”, „annyira a körünkre égett” kérdéscsoportok: „a jugoszláviai magyar közművelődés (iskolák, könyvtárak, kultúregyesületek stb.) mai helyzete; a magyar (technikai és humán) értelmiség Jugoszláviában; a jugoszláviai magyar köznyelv állapota; a magyar nyelv és irodalom tanítása iskoláinkban; a kétnyelvűség problematikája; a falu-szociográfia újraélesztésének szükségessége; provincializmus az irodalomban; »kisebbségi« irodalom tegnap és ma; a jugoszláviai magyar irodalom jelene és távlatai”.⁸⁹⁶

Noha az 1967 nyarán megfogalmazott munkaév-programot megelőzően is közölt a melléklet és a folyóirat szociográfiai tárgyú/módszerű helyzetfelméréseket, a műfaj tervszerű ápolásához az 1968-as munkaév külön is hozzájárult, hogy aztán 1969 novemberében már az Új Symposion szociográfiai-szociológiai *munkacsoportjának* megalakulásáról adjon hírt a folyóirat, nyomban egy szerteágazó, a Sinkó-munkaév programjánál is átfogóbb szociográfiai terepmunka programját, tématervét és a realizáláshoz ajánlott kérdőívmintát is közzétéve nemcsak a lapban, hanem félszáz konkrét címhez, potenciális résztvevőhöz eljuttatott körlevél formájában is. Az „Egy akció elé” című, vonatkozó programszövegben olvashatjuk:

„Mind több szó esik a jugoszláviai magyar értelmiség különféle szellemi megnyilatkozási formáiról és, tegyük hozzá, mulasztásairól is. Ami azt bizonyítja, hogy nemcsak a különböző jellegű felsőfokú képzéssel rendelkezők száma növekedett meg, hanem mindinkább helyet, megbecsülést kér magának a gondolat, a gondolkodás, amely szükségszerűen magán viseli egy nyelvi közösség – a jugoszláviai magyarság – és egy integrális szellemi, társadalmi, politikai közösség – Jugoszlávia – sajátos ismérveit. Szakembereink vannak, van irodalmunk és művészetünk is, tehát a tudományok és művészetek egyes területein már megindult egy folyamat, amelynek az új jugoszláviai magyar értelmiség nemcsak szemlélője, részese, de saját nyelvi keretei között irányítója, vezetője is kell hogy legyen. – Milyen ez az értelmiség? Milyen lemaradást kell behoznia, milyen lehúzó erővel küzd és milyen körülmények segítik, határozzák meg teljesebb kibontakozását? Mennyiben és miben európai, jugoszláv és jugoszláviai magyar ez a humán és műszaki intelligencia? Milyen a Vajdaság és az értelmiség kapcsolata, miben akadály az előbbi, miben nem, és miben ismeri fel, hogyan látja sajátos szerepét, feladatait, a mögötte, az előtte levő utat, meg a jelen pillanatot, állapotokat ez az értelmiség? Milyen szempontból hordozója egy új gondolatnak, s általában milyen mértékben, milyen igényességgel szálláscsinálója a gondolkodásnak? Mennyire becsüli a műveltséget, a tudást, s ennek milyen formáit tartja fontosnak, érzi közelinek? – adódnak a kérdések, a kivizsgálásra, feldolgozásra váró területek, amelyek mögött nyilván a társadalmi-gazdasági és politikai háttér is szükségszerűen kirajzolódik majd.

⁸⁹⁶ Új Symposion, 1967/29–30. sz., 23.

S ehhez önmagától kínálkozik a feladat: végezzük el a jugoszláviai magyar szellemi élet, a gondolat és gondolkodás terepszemléjét, tartsunk helyzetfelmérést. (...) végső ideje, hogy pontos felmérések alapján tudjuk, hol állunk szellemiekben, kik vagyunk, mire építhetünk.”⁸⁹⁷ Az elvi programot követő munkaterv pedig több mint húsz témacsoportból álló távlati munkát konkretizál, külön említést téve „a szigetlakosság (Szlavónia, Délkelet-Bánát, Baranya, Szerémség) művelődési élete, lehetőségei” témaköréről is.

Nem terhelem szíves figyelmüket annak a témarepertoárnak még vázlatos ismertetésével sem, amelyet e két szociográfia-akció előtt és utána az Új Symposion munkatársai mintegy harmadszáz – egy vaskos gyűjteményes kötetet kitevő – s két önálló kiadású – baranyai/drávaszögi, illetve bácskai–bánsági–szerémségi tárgyú – szociográfiakönyvvvel átfogtak. Csupán azt állapítanám meg, hogy e tényfeltáró irodalom valójában az induló Symposion-rovat alapozó hagyományát, nevezetesen az 1962 tavaszán megtartott és magnetogramok formájában közzétett, „A jugoszláviai magyar entellektüel” című nagy vitaciklus problémafeszégetését folytatta, lévén hogy a folyóiratban és az említett két könyvben publikált szociográfiák is zömmel értelmiség-, művelődés- és kisváros-centrikusak, és csak kisebbik hányaduk tartozik a faluszociográfia, a „gasztarbajter-irodalom” vagy a demográfia körébe. (Zárójeles adalékként azonban megjegyezném, hogy a korabeli első vajdasági magyar népességekutató tanulmányból, amely a pesti *Demográfia* című folyóirat 1970. évi 3. számában jelent meg, s nem kis politikai botrányt kiváltva elsőként mutatott rá tény- és tárgyszerűen, hogy a jugoszláviai kisebbségpolitika minden pompás külszíne ellenére is „békésen” folyik a délvidéki magyarság drasztikus méretű asszimilációja és Nyugatra vándorlása –, nos, ebből a tanulmányból az Új Symposion szerkesztősége jellegzetes címmel és jellegzetes ajánlással közölt részleteket: „Fogyatkozásunk számadatai. Nemzetiségpolitikásainknak ajánlva.”⁸⁹⁸

S nem terhelem figyelmüket azzal sem, hogy nemzedéki közírásunk monográfiája a jelen beszámolóban taglalt három könyvfejezeten túlmenően milyen egyéb kisebbségi magyar témaköröket tár fel Az entellektüell-vita, A Sinkó Ervin munkaév, A vajdasági magyar kultúráról, Vajdasági magyar irodalompolitika és irodalmi élet, Kérdés-akció a vajdasági magyar társadalom- és irodalomkritikáról, valamint A vajdasági magyar cenzúra ellen címet viselő fejezetekben és alfejezetekben.

S arról a fejezetről sincs időm, lehetőségem szólni, amely a hatvanas évek Magyarországnak egyféle nemzedéki közelképét, tudniillik a helyszíni szerzői tapasztalatok alapján a Symposionban és Új Symposionban közölt, kötetnyi magyarországi naplójegyzetet elemzi.

S azt is számszerűen jelzem csupán, ami ugyan nem tárgya készülő könyvemnek, de amit a melléklet és folyóirat eddig publikált általános bibliográfiái egzakt és cáfolhatatlan módon rögzítettek: 1961 és 1974 között az első Symposion-nemzedék két sajtóorgánuma 58 magyarországi, kárpát-medencei és diaszpórábeli magyar szerzőtől közölt írást 84 alkalommal, és 91 nem vajdasági magyar szerző – író, képzőművész, filmrendező – művéről vagy életművéről publikált 149 ismertetőt, cikket és tanulmányt, illetve 12 átfogó értekezést a magyar irodalom- és képzőművészet-történet tárgyköréből, s 13 kritikát, ismertetőt korabeli magyar antológiákról és folyóiratokról.

Az eddig vázoltak alapján, most már legeslegvégül, szeretném hinni, hogy tisztelt olvasóinknak nem lesz túl nehéz saját legjobb belátásuk szerint megítélni önmagukban, mennyiben volt igaz és mennyiben volt igaztalan ama nevezetes keszthelyi politikai inkrimináció, miszerint a hatvanas években indult Symposion-nemzedék tagjai nem vállalták a népükkel, nemzetiségükkel való azonosulást, szinte kizárólag csak a nyugati és jugoszláv irodalmi és szellemi központokban zajló eseményekre figyeltek, mintha a magyarsághoz semmi közük nem lenne...

Némi közük, közünk, közöcskénk azért volt, nemde?

⁸⁹⁷ Új Symposion, 1969/56. sz., 27. és külön betétként is.

⁸⁹⁸ Új Symposion, 1971/70. sz., 112.

Büky László (Szeged)

A király főnév mint a hatalom megjelenítője Babits, Füst és Kosztolányi költői nyelvében

1. A magyar írói szótárak alapján csupán három költő nyelvét lehet áttekinteni a *király* főnév használata szempontjából, s valójában ezek az adatok sem hasonlíthatók össze. Balassinak, Petőfinek és Juhász Gyulának van szótára, ezek közül a PSz. a teljes életmű anyaga, a BalSz. (bár nincs a szóanyag egyesítve) úgyszintén ilyen, a JuSz. a költő verseiből készült. Mégis érdemes áttekinteni a *király* használatát e költők nyelvében mintegy általános eligazodásul.

Balassi Bálint hat *király* főnevet használt verseiben és a *Szép magyar komédiában*, így ez a szó a 804–938. helyen van az előfordulás gyakorisága szerint költői nyelvében. A *király* jelentését így adja meg a költő nyelvét feldolgozó szótár: „Monarchikus állam férfi uralkodója” (BalSz. *királ* ~ *király* a.). Megjegyzem, a költő levelezése is tartalmaz kilenc *király* főnevet (BalSz. 513), a *Füves kertecske* és a *Tíz okok* című fordításai is nyolcat (BalSz. 583).

Petőfi Sándor életművének nyelvi anyagában 468 előfordulása van a *király* főnévnek (PSz. *király* a. és IV: 779 [hibaigazítás]), s ezzel az első százhusz leggyakoribb szó között áll, amely adat önmagában is figyelemre méltó, maga az adat az életmű társadalmi vonatkozású témáinak gyakoriságával függhet össze. A PSz. öt jelentéscsoportot különít el: 1.) monarchikus állam (férfi) uralkodója, 2.) uralkodóvá kikiáltott, de még meg nem koronázott trónkövetelő, 3.) mágus, bölcs, jövőmondó, 4.) valaminek hatalmas ura, 5.) hozzá hasonlók között a legnagyobb, leghatalmasabb (*vminek a királya*-féle szószerkezetekben).

Juhász Gyula költői nyelvében ötvennyolc a *király* főnevek száma, három jelentéscsoport van: 1.) monarchikus állam uralkodója, 2.) a hozzá hasonlók közül vagy valamiben a legkiválóbb (a *vminek a királya*-féle szerkezetekben) és 3.) ilyen nevű cigaretta (JuSz. *király* a.). Sajnos e szótár írójának terjedelmi okokból csupán néhány példát lehetett az előfordulásokból közölnie, s az adatok lelőhelyét sem ad(hat)ta meg (vö. JuSz. 11).

A *király* szó használata természetesen egészen más arányokat mutat Katona József drámájában, a *Bánk bán*-ban. Az ebből készült szótár (BbSz.) 69 *király* főnévről tud, amelyek hét jelentéscsoportba vannak osztva, a sok jelentés a szó említőnévként való használatából adódik. A *király* szóval II. Endrét, Fülöp német császárt, Szent Istvánt és III. Bélát nevezi meg Katona József.

Megemlíthető még két, a tárgykörhöz tartozó munka. Az egyik: Csokonai Vitéz Mihály színművei szókészletének adattára és konkordanciája 91 *király* főnévről tud (Jakab–Bölcskei 1993). Ez a mennyiség a 127–128. helyet adja a gyakorisági jegyzékben (*i. m.*, 581). A másik feldolgozás, az Arany János *Toldijából* készült szótár 41 adatot ír a *király*-szócikkében, ezek zömükben a téma kapcsán fordulnak elő (Pásztor 1986).

2.1. Babits Mihály költeményeiben a *király* szó a következő szövegmetsetekben van meg, és a következő, az ÉrtSz.-nak megfeleltett jelentéscsoportokban, a verscímek után a Babits 1963 lapszámai következnek.

„1. Monarchikus államnak rendsz. örökösödés v. es. választás útján hatalomra került férfi uralkodója, ill. ennek címe; az uralkodó fejedelemnél nagyobb, a császárnál kisebb rangnak tekintik. [...]” (NB. Az ÉrtSz.-beli idézetekből a példaanyag ki van hagyva.)

BM (1) Idézz fel nekem ezer égi képet

és földi képet [...]

Királyt, papot, pénzt, nemes daliákat [...] (*Himnusz Iriszhez*, 11)

BM (2) Ott az ó *királyok* vára nyitva minden közseregnek,

benne sok kincs [...] (*Páris*, 14)

- BM (3) Csak egyet tudnék elfeledni már[,]
boldogabb lennék, mint a *király* [...] (*A költő szól*, 87)
- BM (4) Megtépte köntösét a felhő,
gyászolva a halott *királyt*. (*Találka előtt*, 95)
- BM (5) Ó könyv, amelybe ezrek álma révedt!
Dús serleg, melyet Héphaisztos gyártott
s amelybe ajkat hajdan annyi mártott,
hogy száz *király* szájíze beleévedt. (*Homérosz*, 113)
- BM (6) Régi matróna, régen tisztelendő,
királyok anyja, magam is király,
kinek feje az egekig kelendő [...] (*A Campagna éneke*, 124)
- BM (7) Ó, idegen, *királyok* atyjával beszélsz. (*Laodameia*, 134)
- BM (8) Ó hallgass engem békén, sokjuhú *király* [...] (*Laodameia*, 135)
- BM (9) Messze még Agamemnon *király*
hajója, messze szőke Meneláos úr
s ravasz Odysseus [...] (*Laodameia*, 138)
- BM (10) [...] nagyobb örömmel osztanám
kis ujjáért a csobogó vért,
mint száz *királyért*, lobogóért! (*Játszottam a kezével*, 194)
- BM (11) *Király*, király, közönség...
ezen a bús telen
milyen versek köszöntsék
szined ez estelen? (Prológus – Kerékjártó Duci jótékonykodó hangversenyére, 1914 nov.,
263)
- BM (12) Holnapra újra szép idő lesz. Akkor én
közétek állok... Várjatok, izgága vén
tépett *királyok*! (*Borús nap, de kezd már kiderülni*, 364)
- BM (13) Óh, mily iszonyú
feledkezés, mily örület, milyen beteg
vonzás vihette, szent *királyom*, csüggeteg
néped, hogy börtönt rakva önmagának [...] (*Erdei lakásban*, 365)
- BM (14) [...] betonból és
betűből és aranyból ez a labirint
fonódott, mely ma fojtogat, hogy tégedet,
apánk, *királyunk*, kincsünk és örök jogunk, pénzért fizessen [...] (*Erdei lakásban*, 366)
- BM (15) Szent *király* városa – Esztergom, Előhegy ([Cím,] 368)
- BM (16) Az első szent *király* itt született [...] (*Szent király városa*, 368)
- BM (17) Óh, szent István *király*! a te
csatáid jobbak voltak. (*Szent király városa*, 370)
- BM (18) Hol vagy, István *király*? (Ua., uo.)
- BM (19) Nagy szó, nagy szó a mi *királyunk*! (*Mint a kutya silány házában*, 452)
- BM (20) A ház télen át szundikázott
magában, s most ahogy kitárom ajtaját,
első vendég aki megelőz, besuhan,
akit magam előtt bocsátok mint arany-

ruhás *királyt* (vagy mint templomba lép a pap
dús pluviáléban) a fénypalástu nap. (*Introibo*, 463)

BM (21) Fényben fognak úszni függő
kertjeink, s e hegy mely István *király* óta szomorú. (Verses napló (Kilenc után)
487)

BM (22) István atyád, első szent *király*
nem átkot, nem bosszút rendelt [...] (*Imre herceg*, 499)

Számos *király* főnév megjelenése a verstéma folyománya. Ide tartoznak az Istvánt említők vagy az első királyunkra utalók (BM 16, 17, 18, 19, 23). Máskor a hagyományos ábrázolásmód eszköze a szó (BM 21), vagy éppen a valamiért kiemelkedő, illetőleg kiemelkedni vágyó személyiség metaforikus-szimbolikus jelölője (BM 27, 28, 29). A hagyományos király képzetből épülő fordulata a (BM 11)-ben idézett textus, amely alkalmat teremtett a Babits elleni (Rákosi Jenő-féle) sajtóhadjáratnak, amelynek végül súlyos hivatali következményei lettek (mint tanárt rendelkezési állományba helyezték). Erre a *királyra* visszhangzik a „Nagy szó, nagy szó a mi *királyunk!*” (*Mint a kutya silány házában*; BM 21). Az egyébként később, 1917-ben istenkáromlásért (*Fortissimo* című verse miatt) perbefogott Babits a *király-t* – ha nem történelmi téma kapcsán használja – láthatóan nem tekinti feltétlen tisztelendő társadalmi méltóságnak.

„1.||a. (*nép*) Vmely mesebeli ország v. nép leggazdagabb ura, uralkodója. [...]”

BM (25) Az Istent esszük, mint ősz
[Új versszak következik.]
törzsek borzongó lagzikon
ették-itták *királyaik*
husát-vérét, hogy óriás

BM (26) halott *királyok* ereje
[Új versszak következik.]
szállna mellükbe [...] (*Eucharisztia*, 554)

BM (27) Kemény nekik a víz, áthatolhatatlan
fekete fényű gyémántpadló,
rajta *királyukat* árnyfogatban,
könnyű fogatban húzza hat ló. (*Kútban*, 100)

BM (28) „*Király* voltam, vittem a gályát,
térdeltem a tenger dagályát[...] (*Naiv ballada*, 179)

BM (29) „Talán *király* se voltam,
csak matróz siheder [...] (*Naiv ballada*, 179)

„1.||b. (*ritk*) Királynő (1). [...]”

BM (31) [És énekel:] „Régi matróna, régen tisztelendő,
királyok anyja, magam is *király*,
kinek feje az egekig kelendő [...] (*A Campagna éneke*, 124)

Ennek a jelentésnek használata meglehetősen ritka archaizmus.

„2. (*átv*) A hozzá hasonlók közül a legkiválóbb, a legtekintélyesebb vki, vmi. [...]”

BM (32) Rómában csupa *király* van,
mégsem leszek én kegyes. (*Aliscum éjhaju lánya*, 25)

BM (33) Rómában csupa *király* van,
ki hálót vet ki, fog.
[Új versszak következik.]

Rómában egy csak a császár
és én – császárt akarok. (*Aliscum éjhaju lánya*, 25)

BM (34) Mindig kijár neki iszonyú sarca,
télben is, dérben, mindig kijár:
ma a Törvény ő, ő a *Király*. (*A halál az automobilon*, 65)

Az efféle használat általános (már Petőfi nyelvhasználatában is, l. PSz. *király* 4.), a legutolsó adat érdekessége, hogy a toposznak tartható képet Füst Milán is használja. A Babits által megszemélyesített halál automobilon jelenik meg az éjben, mondhatni modern látomás, a Füst Milán-i halál, amellyel a költői én szembenéz a Füst Milán-i sötétségben: „hallgatag *király*: rejtélyes elmulás!” (l. alább), viszont egy időtlen, de inkább középkori király, aki életvitelében is annak tartandó a versegész alapján.

„2.||a. (*Vall, vál*) ~ok ~a: Jézus Krisztus. [...]” – Csupán ez (a vallási) kifejezés van az ÉrtSz.-ban, bizonyára ideológiai megfontolásból, hiszen a szótár röviddel az 1956. évi forradalom után jelent meg.

BM (35) Mért fekszel jászolban, ég *királya*? (*Karácsonyi ének*, 553)

2.2. Füst Milán lírájában (Füst 1969, 1976 és Ny.) a *király* főnév használatakor történelmi, irodalmi és mitológiai alakok tűnnek fel rendre: Obrenović Milan szerb király (uralkodott: 1868–1889 között), akinek a költő apja ifjúkori mulatótársa volt, Henrik, Oidiposz, a Háromkirályok – a PSz. ezt külön jelentésbe teszi ‘mágus; bölcs’-ként –, Berengár (alighanem kinyomozhatatlan, hogy melyik, vö. Büky 2000: 284), Varuna az indiai mitológiából és így tovább. Némelykor a Füst Milán-i lírára jellemző fikatív világ ugyancsak fikatív királyai vannak megnevezve (példaképp l. FM 16). Ez utóbbiak többnyire kedvező kontingenciával jelennek meg, például az *Egy régi költő műve: Óda a Fejedelemez!* című versben (FM 16, 17); hasonlóképp a *Levél az ifjúságról* címűben is (FM 18), és efféle a (FM 19) is. – Némelykor metaforaként van a szó beépítve a szövegbe: *Szégyen-Király*, ebben nyilvánvaló, hogy a szó csupán a hagyománynak megfelelő módon mindössze ‘magas méltóság’-ot jelent, semmi köze az idézett szótári jelentéshez (FM 9), bár a vers tematikusan – mint Füstnél oly gyakran – középkori vagy legalábbis régi(es), ugyanis egy valamikori fegyenc fiáról van szó, s a versben leírtak sem Füst korabeliek.

Az ÉrtSz. I., már fentebb idéztem jelentéséhez a következő adatok sorolhatók.

FM (1) Kivel a sötétségben oly rég szembenézek, hallgatag *király*: rejtélyes elmulás! (*Szellemek utcája*, 14)

FM (2) S az én nevem is: lásd apám egy víg *királytól* lopta nékem. (*Copperfield Dávidhoz!* 30)

FM (3) Henrik *király!* ([Cím], 46)

FM (4) Hogy itt élt egykor Henrikem, a *király* [...] (*Henrik király!* 46)

FM (5) A bűnös nagy *király* dudásai... (*Levél Oidipusz haláláról*, 51)

FM (6) A kárhozat volt ez Oidipusz *király!* (Ua., 52)

FM (7) Részeg *király* volnék egy nagy hegyen. (*Részeg éjszaka*, 57)

FM (8) E hegynek én vagyok *királya* [...] (Uo.)

FM (9) – „Én vagyok a Szégyen-Király.” – (A fegyenc fia, 60)

FM (10) [„Nem jobb neked, *királyod* én, ha újból cimborád vagyok?” (Uo.)

FM (11) A fák közt volt egy kecskebak,
Berengár *király* arra ment [...] (*Katonák éneke*, 68)

FM (12) A Fák közt volt egy k.....áj,
Oda járt Berengár *király* [...] (Uo.)

FM (13) Így jár, ki ellenem kiáll,

A nevem Berengár *király*!! (Ua., 69)

FM (14) De mint a vérszomjas *király*, ki egyben zsugori [...] (*Habok a köd alatt*, 78)

FM (15) *Király*, csodás e táj... (Részlet az *Aggok a lakodalmon* című verses színdarabból, 98)

FM (16) Nagy *Király*! (Egy régi költő műve: *Óda a Fejedelemhez*! 101)

FM (17) Légy igazságos, nagy *Király*!!! (Uo.)

Az ÉrtSz. 1.||a. (mellék)jelentéséhez ezek vehetők:

FM (18) [...] S oh kedves, régi polgármesterünk, akár az álmok kék *királya*, oly szelíd [...] (*Levél az ifjúságról*, 96)

FM (19) Szólítlak, holdszelet, te álmójáró! Álmok kék *királya* te! (Upaniszada. Ny. 1920., 1126)

FM (20) [...] Téged kiáltson [...]

nem is három, de négy *király* [...] (*Egy csillaghoz*! 64)

FM (21) S Varuna *király* te, kinek követei ezer szeműek [...] (*Előhang*. N. I, 99)

Előfordul még az ÉrtSz.-ban a következő jelentésleírás is:

„4. (*Ját*) <Magyar és francia kártyában> egy-egy színben belül az értékére nézve rendsz. második lap, ill. <a tarokk nem számozott kártyái közt> az a lap, amely egy színben belül az összes többi lapot üti. [...]”

FM (22) Képzeld el a feslett kép-*királyt*, amint a játékkártyából kilép [...] (*Copperfield Dávidhoz*! 30)

Ez az adat a nyelvhasználat szempontjából a már említettem *Szégyen-Király* metaforához kapcsolható. Tematikusan viszont a szövegrészben ráértéssel a (FM 1)-ben idézett „víg király”-ra vonatkozik. Ő az az Obrenović Milan, aki a mulatozást felidézi, s így a kártyát is (az *ital*, *kártya*, *nő* közhelyszerű állandósult kifejezés a magyarban a mulatozó életmód felidézője, vö. „Világéletében iszós, kártyás ember volt” (ÉrtSz. *iszós* a.); „Ti korhely, részeges, kártyás csalafinták!” (Jókai Mórtól idézi az ÉrtSz. *kártyás* a.).

A *király* használata Füst Milán lírájában többnyire tematikus indíttatású. Metaforák, illetőleg hasonlatok tagjai, kedvezőtlen beállítást (kontingenciát) alig találhatni (*bűnös*, *nagy király*: FM 5). Ennek az összképnek része és alakítója a metafora, amely a halálra vonatkozik; a halál, az elmúlás a Füst Milán-i líra alappontja, nem véletlen, hogy a középkori levegőt árasztó versanyagban így jelenik meg: „hallgatag *király*: rejtélyes elmúlás!” (FM 1). S mindez a *Szellemek utcája* című versének lezárásában, s e verse, mint nyilatkozta volt a költő, legkedvesebb darabja.

2.3. Kosztolányi Dezső költészetéből (Kosztolányi 1964) a következő adatok mutathatók be az ÉrtSz. a fentebb már megismert, I. jelentésében:

KD (1) Elöttem állasz s hadarsz: *király* vagy,
vért szomjazó [...] (*Egy örülthöz*, 14)

KD (2) Nézlek soká, édes *királyom* [...] (Ua., 15)

KD (3) [...] s megcsókolom rongyos sarudat,
ártatlan képzelet-*király*. (Ua., 15)

KD (4) Te vagy *királyom*, én a szolgád [...] (Ua., 15)

KD (5) Parancsot oszt *királyotok* most [...] (Ua., 16)

Ezek a szövegmetszetek a királynak zsarnokként való megjelenítését tartalmazó versből valók, amelyben egy örült viselkedik királyként: „Elöttem állsz s hadarsz: király vagy, | vért szomjazó, vad, gyilkos úr, | s az örület nagy koronája | nehéz fejedre ráborul.” A téma tulajdonképpen a királyi

hatalom semmibevételét jelenti (a vers Kosztolányi 1907-ben megjelenő kötetében van), jóllehet a téma ma már szokványosnak mondható. A versbefejezés emeli valamelyest meg a versmenetet: „Te vagy királyom, én a szolgád, | ints, és ha kell, én meghalok! | Én, én, a bölcs... én, én a költő... | a te első alattvalód.”

KD (6) Jön a menet, s nem sejtéd mégse, mégse,
 hogyan ez *királyodnak* megérkezése!! (*A gyászmenet* jó, 27)

A versben egy temetés kapcsán olvasható ez az idézet, amelyben a *királyod* voltaképpen egytagú (kifejtetlen) metafora, amely a ‘halál’-ra vonatkozik.

KD (7) [...] nyüzsgő sietség zúg, mozdulnak a sorok, elsápad a *király* és megbotol a ló... (*Mohács. Csata előtt*, 97)

KD (8) [...] komor nyugodtsággal buzdítanak az urak,
 a bús, letört *király* csüggedten nyargalász. (*Mohács. A csata*. 98)

KD (9) [...] e partokon nézhette seregét
 Mátyás *király*, a Bécs-verő [...] (*A Budapest-ciklusból*, 103)

Ez a három szöveghely a történelmi tárgyú versekben az idézett szótári jelentésnek megfelelően tartalmazza a *király* főnevet.

KD (10) Vészben-viharban víjjogó *király*!
 Sirály! (*Sirály*, 476) [Sic, bekezdés.]

A **sirály király* metaforán alapuló kép, amelyet a királyhoz tapadó képzetek –harcban, veszedelemben is hallatnia kell szavát, irányítását (?) – hozhattak létre.

KD (11) Szavam, ha kell, tömör aranyból
 érem.
 Mindegyiken képmásom, mint *királyé*,
 s a peremén
 gőgös írás:
 én. (*Költő a huszadik században*, 492–493)

Az aranypénzek hagyományos veretei alapján létrehozott teljes képet írt ebben meg Kosztolányi, a pénzérmének és részének metaforákkal történik meg a lírai énre való átírása, illetőleg egy hasonlattal. A *király* a hatalom jelképe ebben az alakulategységben. A király képmásának a pénzen való megléte Füst Milán lírájában is megvan: „[...] ám gyermek ha jó eléje: leguggol | És sorra gurítja feléje önnön képével vert, királyi aranyát” (*Copperfield Dávidhoz!*). Egyébként ez a Füst Milán-i király a (FM 2, 22) jelzetűekben szerepel. Az énkultusz kedvez az ilyen képek kialakításának, vö. Babits: „[...] én vagyok az ómega s az alfa” (*A lírikus epilógja*).

KD (12) De csend. Ne hangozzék még rezzenés se.
 Legyen ez a *királyok* érkezése,
 akik előtt térdeplő áhitatban
 hódol a nép, a porba rogyva halkan. (*Prológ. A szabadkai filharmónikusok első hangversenyére*, 599)

Ugyanaz a képzet, mint a (KD 6) jelzetű Kosztolányi-szövegmetaszetben. Itt a zene nagyjaira utal a metafora (említve is van Mozart, Schubert, Grieg a vers szövegében). A költemény 1908-beli, a megfelelő *király*-szöveghely (KD 6) az 1907. évi *Négy fal között* című kötetben van.

KD (13) Kolduskirályként így bolyongtam
 e napsugáros földtekén,
 e kapzsi össze-vissza bolyban [...] (*A költészethez*, 703)

Az ÉrtSz.-ban nincs meg ez az összetétel, amely bizonyára a korabeli egybeírás szokás eredménye. Az **én király* metafora (KD 11) ezúttal a valamely okból a hatalomból kiesett király szerepkörére épül, amely hatalmas történelmi és irodalmi háttérismeretből táplálkozhat a befogadó olvasóban.

A szótárban lévő „2. (átv)” jelentésre egy adat van:

KD (14) Igen, ma lázadozva dörgöm én:

király vagytok a pincék börtönönén. (*A vér és tűz dala*, 605)

Ugyancsak 1908. évi versdátum szerepel ennél is. A *király* az életben nem érvényesülőkre van vonatkoztatva, így e *király* a (társadalmi) igazságosság jelképe, hiszen ugyan e versben „virágos templom a nyomortanya” is.

Ezekből az előfordulásokból Kosztolányi lírájában nem mutatható ki a *király* szónak sem szimbolista, sem olyan egyéni használata a szóhelyzetek vizsgálata nyomán, amilyenben valaminő stilémának lehetne tartani, vö. Kelemen 1981. A kevés adat időbeli megoszlása azt jelzi, hogy a fiatalkori és a hátrahagyott versekben van a legtöbb *király* főnév, de ezek egy része történelmi tárgyúakban van, e versek viszont kevésbé hordozzák a Kosztolányi-líra fővonalát.

3.1. A *király* szó a SzGySz.-ben 130 abszolút előfordulással szerepel (a 3410 leggyakoribb szóból), ennek a módosított gyakorisági értéke 84,06. Ez a szótár, amely 1965 és 1977 közötti – ugyan nem költői – szövegművek nyelvi anyagából készült (508008 szövegszóból, l. SzGySz. XIX), mégis némiképp jelzi, milyen mértékben van jelen a *király* a XX. század magyar nyelvének bizonyos használati idejében. (A *királyi* melléknév abszolút előfordulása 29, módosított gyakorisága 19,72.)

Természetesen teljesebb lenne a vizsgálat, ha a *király* szó származékait is szemügyre vennők, *királyfi*, *királylány*, *királynő* (például: *orgonakirálynő* 605, *porseprőkirályné* 626), *királypalást*, *királyi* és a hasonlókat Kosztolányi verseiben, s néhány efféle adat Babbitstól és Füst Milántól is lenne. (Füst Milán lírájába a *fejedelem* szó van meg két szöveghelyen néhányszor, és kétszer használja egy versében a *hercegnőt*, viszont nem használja a *császárt* stb.) Ezeken kívül a ‘király’ jelentésével rokon jelentéseket, illetőleg fogalmakat is be lehetne vonni a vizsgálatba, Kosztolányi például *fejedelmet*, *szultánt*, *császárt* használ, s némelykor név szerint is (*Nagy Sándor* 460, *Caesar* 558 stb.) A vizsgálat kiterjesztése a ‘hatalom’ jelentésű szó- és kifejezésanyag teljességére (ezeket mint kategóriákat kezelve) tüzetes tartalomelemzés lenne végezhető, l. Antal 1976; Krippendorff 1980/1995.

3.2. (Itt a helye megjegyezni, hogy a király főnévnek következő jelentésleírásaira egyik költőnél sincsenek adatok:

„2. ||b. *Pünkösdi* ~: a) (*nép*) pünkösdkor rövidebb időre, rendsz. egy évre a falu fiatal vezetőjének megválasztott, némely helyen külön jogokkal felruházott legény; b) (*átv*) olyan személy, akinek a hatalma, vezető szerepe nagyon rövid ideig tart.”

„3. (*Ját*) <A királyosdiban> a játszók egy csoportjának vezetője, kikiáltója. [...]”

„5. (*Ját*) <Sakkjátékban> az a figura, amely minden irányban egy kockát léphet, és amelynek vmelyik fél részéről történő elvesztése a játék végét jelenti. [...]”

„6. <Tekejátékban> a legmagasabb bábu, amelyet a többi bábu között középre állítanak. [...]”

3.3. A klasszikus modernséghez vehető három költő szókincsének kiemelt darabja mintha Kosztolányi nyelvhasználatában volna a leginkább egyszerű szókincseselem a maga jelentéstani, hangulati vonatkozásaival együtt. Babits költői nyelvében még a költői témáktól, a költő nézetrendjétől való függésben annak is nyoma látszik, hogy a király mint uralkodó és a királyság mint intézmény befolyással van az egyén (így a költői én) életére. Füst Milán még az életében némi szerepet játszó királyt is a maga költői világrajzában (mondhatni lehetséges világnak) motivikus elemévé teszi, mint annyi más szót lírájában (Büky 1989).

Felhasznált irodalom

- ANTAL László 1976 *A tartalomelemzés alapjai*, Budapest, Magvető. 47–77.
- ATsz. PÁSZTOR Emil: *Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete*, Budapest, 1986, Tankönyvkiadó.
- BABITS Mihály 1963 *Összegyűjtött versei*, [Budapest], Szépirodalmi.
- BbSz. BEKE József szerk.: *Bánk bán-szótár. Katona József Bánk bán c. drámájának szókészlete*, Kecskemét, 1991. Katona József Társaság.
- BalSz. JAKAB László–BÖLCSKEI András: *Balassi-szótár*, Debrecen, 2000, Debreceni Egyetem BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- BÜKY László 1989 *Képkalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében*, Budapest, Akadémiai.
- BÜKY László 2000 *Egy vers szóhasználati háttere. Füst Milán: Szellemek utcája*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- ÉrtSz. BÁRCZI Géza, ORSZÁGH László et al. szerk.: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, 1959–1962, Budapest.
- FÜST Milán 1969 *Összes versei*, Budapest, Magvető.
- FÜST Milán 1976 *Napló I–II*, Budapest, Magvető. (= N.)
- JAKBAB László–BÖLCSKEI András 1993 *Csokonai-szókincstár I. Csokonai színművei szókincsének szövegszótára és adattára*, Debrecen, KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- KELEMEN Péter 1981 *Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában, Irodalomtörténeti Füzetek 103*, Budapest, Akadémiai. 14–19.
- KOSZTOLÁNYI Dezső 1964 *Összegyűjtött versei*, h. n. [Budapest], Szépirodalmi.
- KRIPPENDORFF, Klaus 1980/1995: *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*, Budapest, Balassi. 60–67.
- Ny. *Nyugat* 1908–1941. [Folyóirat, Budapest.]
- PSz. J. SOLTÉSZ Katalin, SZABÓ Dénes et al. szerk.: *Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete I–IV*, Budapest, 1973–1987, Akadémiai.
- SzGySz. FÜREDI Mihály–KELEMEN József szerk.: *A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára (1965–1977)*, Budapest, 1989, Akadémiai.

Faragó Kornélia (*Novi Sad*) A figurális diszlokáció poétikája

A Márton László-művek narratopoétikai megközelítései közül több⁸⁹⁹ is kiemeli a térjelentések szerepét az értelem összetettségének kialakításában. A *Nagy-budapesti Rémműködés* című kötet kapcsán a „labirintus formáját és képzetét”, az agyvelőben való szituálást („Albert főherceg agyvelőjében játszódnak, tájai, eseményei annak tájai, annak eseményei”) tematizálják. Jól illeszkedne a meglévő értelmezések vonalába, ha pl. az *Ésvagy* című szövegről mint az arc kozmifikáló tériességéről beszélünk, az arcéről, amelyben különös vidékek vonásai ismerhetők fel. A *Menedékben* a szív „allegóriája mentén közelíthető meg a szöveg térbehatárolása”, és az alapvető poétikai cél „olyan prózai művet alkotni, mely nemcsak az időt, hanem bizonyos mértékig a teret is megsemmisíti”. H. Nagy Péter az *Átkelés az üvegenről*, a kayseri kategóriát (Raumroman) dolgozatának címmotívumaként felidézve mint tér-regényről beszél: „A történetek földrajzból való levezethetőségének tétele alapozza meg a tér-regény koncepcióját, melynek egyik legfontosabb ismérve a földrajzilag meghatározott hagyományrétegek egymásra vetülése egy olyan nyelvi univerzumban, amelynek történetileg szituált horizontjai területileg is adottak. A nyelvi, földrajzi és történeti szituáltság egyidejű érvényesítése határozza meg a regény szövegvilágát.” Wolfgang Kayser hármasságában (cselekményregény, szereplőregény, térregény) a pikareszk regény műfaji sajátosságaihoz erősen kötődő fogalom jelen esetben az útirajz műfajiságához kapcsolódik: „az útirajz műfajmegjelöléssel összhangban, a tér alkotja az epikai világ integratív tényezőjét”, de a történet szintjén kibontakozó térjelentés mellett a nyelvileg formálódó szövegtér, a „nyelvi szintéreként” meghatározható prózavilág problematikája is megjelenik az elemzésben.

A *Jacob Wunschwitz igaz története* című regény olvasása a legtermékenyebben az *elválasztottság-alkazat* mentén terjeszthető ki a tér-kategória irányába. Ez az alakzat már a regénykezdeten megjelenik a szövegközöttség és a metafiktív jelentésképzés horizontjában is. Elsőként a hegycsúcsról való körütekintés toposzának, petrarcai hagyományának erőteljesen ironikus deformálásában. A hegycsúcsról feltáruuló látvány első modern megélője levelében (Az első hegyi túra: út a Mont Ventoux-ra) a következőket írja: „Arrafelé fordítottam tekintetemet, amerre a szívem leginkább hajlik, Itália felé, és noha hosszú *távolság választ el* havas, fenséges Alpoktól, közelinek tündek előttem (...) Egy sóhajtatást küldtem, bevallom, Itália egéhez, mely csak a képzeletem s nem a szemem előtt lebegett...” A „derűsebb délszaki tartományokkal” való ironikus megfeleltetés – az elbizonytalanító feltételeesség közbeiktatásával: „ha ez a vidék, nézőpontunktól a láthatárig, az általunk lakott földrész teljességét foglalná magába” (7) – állítva tagadja a hasonlósági relációkat s ezzel az *elválasztottságot* hangsúlyozza. A „hasonlaton belül” Róma, a szimbólummá vált város hagyományozódó jelentései erősödnek fel: „az ilyen város a világ kicsinyített képmása”.⁹⁰⁰ A város-szimbólumként nyitott jelentésbázis az ironikus és tényleges megfelelés közötti szemantikai mozgással dinamizálja a hasonlítási folyamatot: a pozitív konnotációkkal ható jelentésrelációk (Róma az Örök Város, az antik világ és a kereszténység szellemi értékeinek gyűjtőleltára, nyelve, kultúrája a későbbi európai civilizáció alapja, Simmelnél „Róma hatása a legmagasabbrendű műalkotásokéhoz hasonlítható”)⁹⁰¹ az első jelentéskörbe, a negatív viszonylatok (Róma a háborúk és polgárháborúk, a gyilkosságok, a

⁸⁹⁹ RADNÓTI Sándor: *A labirintus*, In Uő: *Mi az, hogy beszélgetés?* Budapest, 1988; THOMKA Beáta: *Torzkép vagy tükrök?* In Uő: *Áttetsző könyvtár*. Pécs, 1993; H. NAGY Péter: *Egy tér-regény történeti horizontjai. Vázlatpontok az Átkelés értelmezéséhez*. In *Üvegezés. Műhelytanulmányok Márton László regényéről*. Budapest, 1994; BEDNACSICS Gábor: „A kérdések másról és másképpen szólnak”. Alföld, 1998, 5.

⁹⁰⁰ Arnold J. Toynbee gondolatát idézi Wolf SCHNEIDER: *Városok Urtól Utópiáig*. Budapest, 1973.

⁹⁰¹ Georg SIMMEL: *Róma*. In *Velence, Firenze, Róma*. Budapest, 1990. 2.

pusztítás és pusztulás városa, Herder szavaival, „az emberiséget gyűlölő démon alapította Rómát, hogy a földieknek megmutassa emberföldről dicsőségének nyomait”⁹⁰² a második jelentéskörbe tartoznak.

A disszimuláció a helyet, a *genius loci*t érinti: „Nehéz volna eldönteni, hogy a szász választófejedelem kancellárjának (...) titkára komolyan gondolta-e most idézett kijelentését (...) vagy pedig ellenkezőleg, (...) így üzött gúnyt a hely szelleméből és magából a helyből...” (8) A szövegközi utalásban a petrarcai élmény jelenvalóvá tétele helyett annak transzfigurációja játszódik le: a Mückenbergre való felkapaszkodás, és a titkár perspektívájából elének táruuló tér (amely nem lép túl az elsődleges érzékelés terének szerepkörén) látványa messze esik a lelki felemelkedés és belső megvilágosodás élményének topikus jellemzőitől. Összevetésül: a karakterisztikumában ide köthető létmozzanatról Nietzsche mint „halhatatlan pillanatról” ír. E létmozzanat kronotopikus felépítésében is megjelenik az elválasztottság képzete: „hatezer lábra az embertől és az időtől”. Erősen növeli a jelentésképzés összetettségét, hogy a toposz kapcsán kialakult irodalmi beszédrend ismeretében⁹⁰³ Petrarcaén kívül Rousseau (*Új Heloïse*, 1. könyv, XXIII. fej.), Hölderlin (*Heimkunft* – Hazatérés) és Wordsworth (*The Prelude* – Előhang) magaslati tájélménye felé is megnyílik a regény ironikus szándékoltságú hegytető-jelenete. E szélesre táruló archetipikus játéktérben az Alpok hegyvidéke, a jellegzetesen magashegységi táj a lokális összekötő jegy. A kontrasztív szövegköziség irányába, a toposz emlékezetétől való eltávolítottság irányába mutat viszont az, hogy a Mückenberg, minthogy „csak egészen kevéssé emelkedik ki” (7) a folyóparti dombok sorából, nem valósíthatja meg az „emberlakta táj”-tól való elválasztottságot, nem szolgálhat pl. a rousseau-i éteri magasságokkal. Következésképpen az ironikusan reflektív elválasztás egyik működtetője a tematikus szintű *elválasztottság-alakzat hiánya*. Az iróniával szemlélt intertextualitás felvillantja a többirányú olvasás lehetőségét, és nyomban elhatárol a hegycsúcs-élmény konvencióitól, az ezen nevelkedett olvasási elvárásoktól.

Az *elválasztottság alakzatai* a textus szemléleti centrumában állva – esetenként hiányjelenségként is – sokrétűen befolyásolják a regény tematikai-poétikai szerveződését, az egész organizmust átható térgondolkodását. Tipológiai változatosságuk, a bennük megszólaltatható jelentések ösztönöznek arra, hogy a már a címben felvillantott regénytípológiai kód ellenére (a cím önidentifikációs alakzata: „igaz történet”, a szereplő nevéhez kapcsolódva élettörténetként, következésképpen a kayseri elgondolásban szereplőregényként definiálja a művet) térviszonylati perspektívákban értelmezzünk. Az elválasztottság jellegzetesen térviszonylati szerkezetén belül az *elkülönítés/elhatárolás* és az *eltávolítás/távoltartás* mozzanatait különböztethetjük meg. Az elválasztottság komponensei a határ és az intervallum. Az elkülönítés a *határ*, az eltávolítás az *intervallum* jelentéseit hangsúlyozza. Ez azzal jár, hogy az elbeszélést alapvetően két oppozíciós viszonylat – a nyílt/zárt és a közeli/távoli szemikus pár – mozgatja. Azonban a két ellentétpárral dolgozó interpretáció nem bontakoztathatja ki maradéktalanul az elkülönítés/elhatárolás és az eltávolítás/távoltartás jelentésrelációit, mert az alapoppozíciók pólusainak polivalenciája révén a fentiekhez további ellentétpárok társulnak. Mindez akkor válik kiemelten elemzendő poetológiai ténnyé, amikor a regény a fabulatív elválasztottsági formákkal összhangban, elbeszélőtechnikai szinteken is a hiperbatonikus szervezést érvényesíti. A hiperbaton⁹⁰⁴ a narratív térben két ellentétes és egyúttal egymást kiegészítő aktust ábrázol: az elválást és a találkozást. Márton László hiperbaton-stratégiája a közelítő és distancionáló, a találkozó és elváló/elválasztó, az azonosuló és elkülönülő, a megnyíló és bezáródó struktúrák történelvű működtetése.

⁹⁰² Wolf SCHNEIDER, *i. m.*, 130.

⁹⁰³ Vö. Bernard WALDENFELS: *U mrežama životnog svijeta*. Veselin Masleša, Sarajevo, 1991. 195. A szerző a téma térvonatkozásait illetően Joachim RITTER *Landschaft* (Subjektivität, Frankfurt/M. 1974) című tanulmányára hivatkozik. Vö. még PÉTER Ágnes: *Roppant szívárvány. A romantikus látásmódról*. Budapest, 1996. 131. Jegyzetben utal L. BORGHES *Az idő újabb cáfolata* című könyvére (Budapest, 1987. 132), amely szerint Nietzsche „műveinek egyik emlékezetes lapján pontosan megjelöli azt a helyet, ahol először lepte meg őt az Örök visszatérés eszméje: az eset egy hatalmas, piramis formájú hegycsúcs közelében, a silvaplanai erdők egyik ösvényén történt...”

⁹⁰⁴ FÓNAGY Iván hiperbaton-értelmezésének (*A költői nyelv*, Budapest, 1999. 415) parafrázisa.

Márton László már a szövegkezdeten a megszemélyesítés egyik hangsúlyozottan történeti alakzatára, a város perszifikációjának irodalmi, tágabban kulturális hagyományára (az emberi testnek és a városnak, a társadalom struktúrájának jelképi megfeleltetése már a középkori felfogás sajátja) utal vissza, a későbbi szöveghelyeken is metanyelvi modalitású beszédben antropomorfizál. Az élő organizmusként, eleven testként elgondolt város ügyes és tapintatos, s mint érzékeny individuum sejt és retteg. Az „*egy személyként felfogott város*” (10) képzetét azonban szétírja az *elválasztottságok* sokasága, következésképpen a regény, a megszemélyesítő alakzati jelentéstendencia folyamatos megkérdőjelezése, negálása. Felhívja a figyelmet az antropomorfizáló irányulás játékaiba, e játék távlatából reflektál a narratív folyamatra („azon pedig már nem gondolkodtak /mert megszokták, hogy a közösséget egyetlen élő testnek tekintsék/, miképpen is tud egy ember felsorakozni.” 181), problematizál, kinyilvánítja saját elképzelésének visszavonását, elhelyezi a kérdést a metafikatív jelentésképzés horizontjában: „a várost eszerint mégsem lehet szerves egészként, egységes akaratú emberi lényként felfogni, és hogy az ilyesfajta megszemélyesítés, ha mégannyira jóhiszemű is, hazugság.” (12)

Az *elválasztottsági viszonylatokra* való szétzilálódást már a társadalmi hierarchia térmetaforái megfogalmazzák, az alacsonyabban állók, a lejjebb állók, a magasrangúak, a felsőbbség és a feltörekvők köztes rétegének megjelölésével. Egyáltalán, a társadalmi szétválás mechanizmusai, a státusváltási törekvések vagy a kényszerű váltások az életrajzok lényeges dinamizáló tényezői: több alakhoz köthető a bukás, Ricoeur szerint, erős térbeli asszociációkat keltő élménye. E dinamikus mozgás a félreállítás, az elmozdítás, a kirekesztés, az elűzés, a visszahívás, de a visszahelyezés jelentéseit is érvényesíti, tehát a távozását éppúgy, mint a visszatérését. A státusváltás gyakran (a váltási iránytól függetlenül) tényleges eltávolítást, tényleges térváltást, azaz földrajzi mobilitást jelent: „azt az üzenetet kapta válaszul, hogy huszonnégy órán belül távozzék Drezdából. Myrus Zwickauba ment, ott néhány hónapig diakónus volt, majd Peifer segítségével átkerült Gubenbe, ahol a nagyrabecsülés jelei látszólag feledtették vele a korábbi megaláztatást és enyhítették a bukás keserűségét.” (23) Élettörténet és mobilitási modell egymásra vetítésekor minimális a szabad elemek száma.

A *figurális diszlokáció poétikája, a hiperbatonikus eszközrend,* illetve a *viszonylatokban megjelenő térstruktúra* érzékelhetővé teheti a törvény és távolság komplementáris egységét, érzékelhetővé teheti azt a hatalmi dinamikát, amely „hálózatot alakít ki, mindig mozgásban van, tovaáramlik, csak hatásában létezik” (Foucault). A hatalom elvrendszere, a bürokratikus mechanizmus nem statikusságként értelmeződik – specifikus térmanipulációs szisztémaként nyer megjelenítést, s az emberi szituáltság jellemzőinek felmutatásában különös szerepet kapnak a represszív indíttatású és diffraktív jellegű kimozdító, átmozdító aktusok, az elkülöníthetőség és elhatárolhatóság metaforakörei. Összjátékuk, a szöveg egészére kiterjedő dinamikájuk – amelyből a narráció Jacob Wunschwitzot is kibontakoztatja – a szöveg hatáselveinek forrásául szolgál. Ezek azok a mozzanatok, amelyek annak ellenére világosan felismerhetők, hogy a mű poétikai szemléletében a kétely és a kérdés hangsúlyai hatnak. A szöveg ilyen irányú önértelmező alakzatai a kétséges megragadhatóság, a valószínűség valóságának kérdését vetik fel és kapcsolják össze az eldöntetlenség, a többértelműség posztulálásával. A kollektív tudás egymásba íródó eseményváltozataiban (hipotézisszerű magyarázatok, találgatások), a kollektív memóriában a terek és térvizonylatok mint pusztá beszédalakzatok, mint a hollét nyelvi létezőmódjai, mint a kollektívumból kiváló hangok általi feltételezettségek jelennek meg. Az elbeszélés ritmusa olykor egy-egy térvizonylat nyelvi létesülésének és fokozatos kioltásának függvénye. Végül az is kérdéssé válik, hogy a történeti és a történeti fikatív változatai közötti olvasás horizontjában megmutatkozhat-e egyáltalán az „igaz” ismeretelméleti kategóriája. A címben jelölt önolvasás és a textuálisan kibomló jelentés között ilyen értelemben távolság konstituálódik.

Az elválasztottság-alakzat strukturális szerepének megértését irányítja, hogy a történeti fikcionálás referenciális hátterében a barokk hatalom szerkezete áll. A regény referenciális világára való utalás a temporális mellett a lokális koordinátákat is megvonja. „E korszak államférfiai éppen a hatalomból és annak megjelenési formáiból csináltak kultuszt: a pompás parádéból, a kibogozhatatlan intrikákból, az iszonyatos gyilkosságokból (...) Aligha akadt még egy korszak, amely ilyen határtalan teret engedett volna ennek a szenvedélynek, hacsak a miénk nem, ami sok tekintetben szembetűnően hasonlít a

barokkhoz.” Miközben a megtörtétség modalitását erősíti, a C. J. Friedrich-féle⁹⁰⁵ összevető gondolkodás áramába kapcsolja a regényt az a poétikai gesztus, amely fikció és fikcionalizációs aktus, történet és elbeszélés *elválasztottságát* a tér-idő meg többbszöröződésében juttatja kifejezésre: „arrafelé, ahol történetünk írásakor, a huszadik század végén...” (50); ahol napjainkban a lengyel vármhatóság irodáján túl, nagy üres térség van, és annak túlvégén, ahol történetünk idején húzódott a városfal, most...” (145) A történeti vonatkozások szintjeinek kereszteződéséből és a dokumentáris intertextuális komponensből fakadó olvasási orientációt a mindent átható dubiózítás folyamatosan hárítja.

A hatalom és a konkrét fizikai tér összefüggéseit mutatja, hogy a jogok és kiváltságok – a legeltetés és erdőhasználat joga, a város körüli sörmérföld kiterjesztése, a falvak tulajdonjoga – mind a tér, a kisajátítás, a birtoklás vonatkozásában fogalmazódnak meg: a tér az előnyt szimbolizálja. Cselekményszintű elválasztó mozzanatok (birtokba vesz, hatalmába kerít, kifoszt) sora mutatja, hogy a hatalom manipulál a térrel, instrumentalizálja azt, de mint megvalósulásának territóriumától, függ is tőle. A *térmanipuláció* egyik formája magát a helyet teszi megközelíthetlenné – „a szőlősgazdák zárva találták a vásárcsarnokot” (13), ahol boraikat elszállításra kínálhatták volna, a szabad áruszállítás hasznából való kirekesztettség a Stettin, Danzig, Königsberg, Riga és Reval piacaitól való elválasztottságot jelenti –, a másik a hatalom képviselőjét is: „zörgetésükre, majd kiabálásukra és dörömbölésükre senki sem nyitott ajtót”. Az ajtó nem a nyitás (a nyitott ajtó a megközelíthetőség jele), hanem a hozzáférhetetlenség, a kirekesztettség és távolság alakzataként kap szerepet. A retrospekcióban is egy csupán félig tártul, „résnyire nyitott”, majd hirtelen becsukódó ajtó jelenik meg, amelyre a „belső oldalon rátolják a reteszt”. (14) A térszerűen működő elválasztottságok egy másik tényezője a tömeg: elrejt a hajósokat, a borvizsgálót, a városi tisztviselőket lehetetlen megtalálni – az elválasztottság megszüntetésére irányuló keresés sokszor reménytelen kísérlet. A főpolgármester és a szőlősgazdák között akusztikus válaszfal (puskák folyamatos durrogása) alakul ki, lehetlenné téve a megértést. Amikor a hirtelen beálló csend lebontja a válaszfalat, a főpolgármester kihátrál az emberek köréből, mert fontos intéznivalói máshová szólítják. Ezen a szöveghelyen az elhatároló eltávolító típusú elválasztottság váltja fel. A két elválasztottság-típus a regényszerkezetben sokrétű viszonyrendszert alkot. A vend lelkipásztor elhárító verbalitása és testi akciója során, metaforikus értelemvonatkozásban maga a válaszfal, a határt szabó akadály: „Azt mondta, miközben csípőre tett kezével és méltóságteljes, bár kopott öltözkének redőivel kitöltötte a keskeny ajtót...” (19) A ház elzártágának („Nemhogy nem óhajtott végighallgatni látogatóit, még csak be sem engedte őket a parókiára...” (19), illetve megnyílásának ellentétes mozzanata („Myrus előhozott egy hosszú padot, arra sorban leültette a szőlősgazdákat, szemközt a kályhával...” (23), a lelkipásztor és Andreas Myrus jellemviselkedésének különbségét, társadalmi viszonylatának differenciáit tematizálja. Itt, vastag vályogfalba vágott, alagútszerű, de csukott ablak villantja fel / oltja ki az átvezetés, kivezetés lehetséges jelentéseit, másutt (220, 229) a helyiség ablaktalansága jelzi a helyzetbe való bezártságot, a külső világra való kitérül hiányát, a szituatív „*kilátástalanságot*”. Az ablaktalan helyiség motívumában megjelenő elválasztottság az NDK-s Wunschwitz-történetekbe is átvezetődik (153, 154). Ha van ablak, és ha megnyílik, az erőszak előtt nyílik meg: „hogy majd kinyissák az egyik ablakot, és belelőjenek a tömegbe”. (187)

Amikor a *távolság* az elválasztó tényező, az elbeszélés *intervallumként* értelmezi a teret. Ennek a hermeneutikai gesztusnak különösen akkor van jelentősége, amikor nem közös a hősök tér-ideje, vagyis amikor a kronotopikusság a találkozás negatív motívumában van jelen, illetve amikor a megszólítandó eltávolítottsága, a hatalom képviselőinek zárt, absztrakt pozíciója következtében a kommunikatív tér megvalósítása helyett, „a legközvetlenebb beállítódást” (Gadamer) nyújtó társas érintkezés helyett levélváltás, beadvány, hivatalos levél, fogalmazvány, panaszlevél, panaszirat útján való kommunikáció valósul meg. Ahol írásbeli közlemények különböző műfajai és struktúrái zárják magukba a dialógus mozzanatát, a *távolság* kategóriája szervezi az elbeszélést. Esetenként azonban a jelen lévő „feladó” ignorálását jelzi az írásbeli érintkezésre való felszólítás, „hatalmi töltetű” instrukció (foglalják írásba, nyújtsák be), amelyben az elválasztás mint nyelvi produktum jelenik meg. A levelezési alaphelyzetek a

⁹⁰⁵ Carl Joachim FRIEDRICH: *A barokk kora (1610–1660)*. In *Barokk és Maulbertsch*. Comitatus Veszprém, 1992. 36–37.

szenzimentalista önmegmutatkozási séma ellenében szerveződnek, és a „hivatalos, vagyis törvényes út” (31) metaforáját építik, bár magánlevél is hangsúlyozhatja az elválasztottságot. A személytelen közigazgatásra átruházott hatalom a beszédérintkezésben, a közvetlen nyelvi kontaktusban működő erők semlegesítésének eszköze. Többlépcsős elválasztottságot, többszöri közvetettséget jelez, ha a tulajdonképpeni címzett még levélben sem szólítható meg közvetlenül, figurális (pl. a kiskorú választófejedelem helyett annak kancellárja lehet a címzett) elválasztó elemek közbeiktatása nélkül. A kérvényhársfa kronotoposzát (a Werder-kapu előtt, hétfőnként napkelte és déli harangszó között nyújthatók át a beadványok) a távolmaradó hivatalnok fosztja meg funkciójától, változtatja a hiány helyévé. A regény központi jelentőségű térképzeti effektusa éppen a „negatív motívumban” megnyilvánuló kronotopikusság. A kronotopikusság – írja Bahtyin – megmarad a negatív motívumban is, „azaz akkor is, ha nem találkoztak –, csak hogy ilyen esetben a kronotoposz egyik vagy másik tagja negatív előjellel szerepel: nem találkoztak, mert nem egyszerre érkeztek a megadott időben ugyanarra a helyre, illetve egyazon időben más helyeken tartózkodtak.” A levelezési, üzenetváltási szituáció, a bonyolult közvetítőrendszer kitermeli azt a szereplőtípust (küldönc, futár, fuvaros), akit a futár-funkció megköthetőségei alapján, Lotmant parafrázálva, az út professzionális hőseinek nevezhetnénk. A továbbítás történései (a futár kijelölése, indulása-érkezése, találkozásai, sorsa, a küldemény tartalma, fogadtatása) pedig a hiperbatonikus szervezés alapelemei. A futárok, küldöncök útvonalai behálózzák a teret, narratív távolságokat összekötő figurájuk a térbeliséget időbeliségbe fordítja át. A térbeli távolságok és a szinkron karakterű idő történései együttesen alakítják ki a többes figurációt és a textuális dinamika (Barthes) sajátos tapasztalatát.

A hatalmi kényszerintézkedések alapvető célja az elválasztottság-alakzatok mindenre és mindenkire kiterjedő működtetése: amikor a városban a szervezett zavargás jelei mutatkoznak, szünetel a közmeghallgatás, a kocsmában asztalokat összetolni, utcán csoportosulni, beszélgetni tilos. A narráció ebben a vonatkozásban az ellentétes tendenciák kibontakozását, a változásrelációt is kiépíti: „az utcára tóduló polgárok, akiknek most már senki sem tiltotta meg, hogy tetszésük szerinti létszámban csoportosuljanak...” (75) Az elválasztottság felsőfokán a hatalom már közvetett módokon sem közelíthető meg, a felsőbb instanciák megközelítési kísérlete is megtorlást von maga után: „aki pedig a város ügyeiben bármiféle felsőbb instanciához beadványt vagy kérelmet intéz, az a béke megrontójaként és árulóként elveszíti polgári jogaival együtt minden vagyonát.”

A felsorolás, amely az elválasztottság-elve koncipiált regényvilág mozzanataiból épül, gradációs jelentéseket is érvényesít, de lényegi hatóeleme a kezdő és befejező elemek egyezésével kialakított rondósan zárt alakzat: „A fiatal választófejedelem (...) nem szólítható meg, (...) Promnitz báró megtiltotta, hogy háborgatni merészeljék, (...) öfelségét, II. Rudolfot a valódi hatalmasságok sem tudják megközelíteni; saját minisztereinek nincs alkalmuk beszélni vele; fejedelmek és királyok nagyméltóságú követei várakoznak (...) a császár előszobájában hónapokig, sőt évekig, mielőtt hazatérnének dolguk végezetlenül. Nem tudni, hogy a császár életben van-e még: de ha életben van is, akkor sem vezet hozzá semmilyen út, vagy ha valamilyen csoda folytán mégiscsak volnának hozzá vezető utak, úgy a legeslegegyenesebb út is Promnitz báró titkárságán keresztül vezetne”. (128) Az elválasztottságot, a *negatív motívumú kronotopikusságot* exponáló helyzetek halmozásán túl, a *tökéletes kirekesztés körformájából* következik, hogy a hatalom képviselői közül senki sem tud „megszólíthatónak minősülni”, hogy a közös kronotoposzba való folytonos törekvés ellenére sem alakul ki az a térbeliség, amely a dialógus szükségszerű aspektusa, a *közös szituációs tér*. Ezen a ponton hozhatja működésbe a regényt az a lotmani elképzelés, amely szerint a „*határ* fogalma a textus terének egészét két olyan tér-részre osztja, amelyek nem metszik egymást. A határ alapvető jellemzője az átjárhatatlanság. A szöveg egyik lényegi jellemzője az a mód, ahogyan a határ kettészeli. A felosztás történhet sajátára és idegenre, élőkre és halottakra, szegényekre és gazdagokra. De valami más a fontos: a határ, amely a teret kettéválasztja, áthatolhatatlan, a tér-részek belső szerkezete különböző.”⁹⁰⁶ Az egyszerűbb szerkezetekben egy-egy szereplő egy-egy tér-részhez tartozik. Az összetettebbekben egy-egy szereplő különböző, sőt teljesen összeilleszthetetlen típusú világokkal áll kapcsolatban. Egy és ugyanazon

⁹⁰⁶ J. M. LOTMAN: *Problem umetničkog prostora*. In *Struktura umetničkog teksta*. Beograd, 1976. 309.

szövegvilág – a különböző szereplőkre való tekintettel – eltérő módokon tagolódhat. Mintha valamiféle *térpolifónia* alakulna így ki, játék a térfelosztás különböző formáival – mondja Lotman. A Wunschwitz-történet szálát tekintve, a regényben legvilágosabban a hatalmi és az alattvalói szféra különül el: a határ az átjárhatatlanságot konnotálja, a tér-részek belső szerkezete különböző. A határ átlépésére törekvő dinamikus szereplőtípust Lotman külön terminussal jelöli: *dejsztvovatel*. Igazi regényeseménynek az *átlépés* mozzanata számít, „a hős áthelyeződése a hozzárendelt téren belül nem képez eseményt”. Ebből kiindulva véli úgy, hogy a szűzsé mindig levezethető az alapvető topológiai határ átlépésének epizódjára. A nagyméltóságú tanács terét képező „szemantikai antimező” (Lotman) határa a József napjától Nagyszombatig terjedő időben, szinte abszurd módon, úgy veti fel az átjárhatatlanság problémáját, hogy ki sem rajzolódik („a városi tanács felkutatásával voltak elfoglalva, eredménytelenül” 195; „sohasem fogják elbeszélni, hogy merre jártak” 224). Az alapvető szemantikai mezőkön belül, mint az elemzés is mutatja, az elválasztódások egész rendszerét építheti ki a szöveg.

Külön elemzést érdemelne, hogy a hatalom szerkezeti működését miként narrativizálja a közvetítések „egész láncolatának” tematikus-eseménytörténeti elemként való elhelyezése a regény elbeszélő rendszerében. Wunschwitzot kétirányú elválasztottság helyezi a közvetítő–közeli köztes helyzetébe. A gubeni polgárok „csak *messziről* csodálták, mert ha szembejött velük az utcán, gyorsan behúzódtak egy kapualjba, vagy hátat fordítottak neki.” (55) Az egyik távolság csökkenésével, a centrálpozíció elmozdulásával, Wunschwitz és a polgárok viszonylatában konjunkció, bizonyos mértékű együttállás, míg a városi tanács és a közvetítő viszonylatában diszjunkció létesül. Ez utóbbi viszonylat a szellemi észlelés számára jelenlévő elválasztottságokat fogalmaz meg, amelyek a természeti észlelés számára is megjelennek. Ezek a mozzanatok szervezik a térbeliség végzetes aspektusait. Az egyik viszonylat lebontja a másikat: a diszjunkció (mint domináns tendencia) fokozatosan a saját képére formálja a konjunkciót. Wunschwitzot nemcsak hogy elzárják, hanem a többiektől elkülönítve zárják el. A polgárok nem hajlandók átlépni „azt a *határvonalat*, amely a törvényteleniségektől *választja el* a jogokhoz való túl makacs ragaszkodást” (224). Csakhogy az adott pillanatban Wunschwitz már e határvonal túloldalán van, a hatalmi gondolkodás oda helyezte. (Az igazságszolgáltatástól való elválasztottságát, kivégzésének körülményeit illetően a regény annak ellenére a doctorowihoz közelítő regisztereken szól – Coalhouse Walkert is tárgyalás nélkül végzik ki – hogy a szövegszerűen jelenlevővé tett kapcsolat Kleist Kolhaas-történetéhez fűzi.) A polgárok és a család Wunschwitztól való végső elválasztottsága valószínűleg, a halotti és az élő létezés mód távolsága felől lehetne belátható. A halál az elválasztottság egy erőteljes alakzatát írhatná be a narratív folyamatba. A lezáratlan befejeződés poétikai eseménye azonban afele tágitja a regény értelmezési horizontját, hogy az *elválasztottság textuális térproblémaként* a lehető legnagyobb, minthogy a halotti létezés mód – a proleptikus változatok ellenére – a regény beszédterén kívüli távolságokba helyeződik, kimozdul az olvashatóság horizontjából. Wunschwitz, aki „annak ellenére számít halottnak, hogy él” (231) – egy vonásában az élők és holtak között közvetítő figuratípusok újraírása. A két szemantikai mezőt elválasztó határ kapcsán Lotman utal az irodalmi és a folklóralkotások azon kivételes szereplőire (élőkre és holtakra), akik feloldást nyertek a határátlépés tilalma alól. Egyébként ez az a szemantikai elválasztottsági reláció, amelynek pólusai között a regényanyag maga is közvetít, hiszen halottak napját követően kezdődik és feltámadást megelőzően zárul. Az utat, az útra kelést érintő („egy darabig ne akarj útra kelni, maradj inkább itthon”) előjel/előreutalás és a beteljesülés (?) közötti intervallum megfelelője maga az „igaz történet”. Az út az idegen-létből az otthon-létbe, a visszatérés tropikusan is felfogható mozzanata, a megérkezés szinte kultikus érzése, egy elválasztottság-alakzat felszámolását jelenthetné – a szülőváros/szülőház a megérkezetttség, a mélységes odatartozás („különbem sem szeretné elszakítani a szülővárosához fűződő szálakat” 46) lokális jele – ám az örök Wunschwitzot külföldinek, idegennek minősítik. Az idegen pedig „az az ember, akinek otthona nem közeli, hanem távoli. Az otthon nem itt van, hanem ott. Messze van.”⁹⁰⁷ A „vissza nem fogadott idegen” háztól való megfosztása az elválasztottság létállapotába való belevetetés jogi legitimálását szolgálná – a ház a polgárjog szükséges feltétele: „a házat már annak idején el kellett volna kobozni, akkor most nem jöhetne közénk Maga”. (58)

⁹⁰⁷ HELLER Ágnes: *Az idegen*. New York–Budapest–Jeruzsálem, 1997, 9.

A börtön – „az egyetlen olyan hely, ahol a hatalom csupasz állapotában, a legszélsőségesebb dimenzióiban nyilvánulhat meg” (Foucault – úgy fokozza az elválasztottság tropikus jelentéseit, hogy nem csupán a *kijutást* akadályozza, hanem a *belépés* lehetőségét is kizárja: „sötét helyiségben rohadt szalmán fekve, megláncolva; anélkül, hogy... bármelyik hozzátartozója vagy egy lelkész, akinek a vigasztaló jelenléte a legelvetemültebb gonosztevőt is megilleti, beléphetne hozzá.” (26) Enyhítést az anyától való elválasztottság feloldása (engedélyt kap egy rövid látogatásra), a *bebocsáttatás* jelent. A börtönformájú elválasztottság fokozatai, pince, szűk udvarra néző földszinti cella, majd egy tágas emeleti szoba, és a lehetséges még magasabbra kerülés – a permeabilitás növekedésével – a felfelé mozgás, illetve a fent pozitívitását ironizálják. A térbeli elkülönítés átfogó hatalmi stratégiáját hangsúlyozó mondat, „hiszen az egész várost mégsem lehet börtönbe csukni!” (72), Krasznahorkai megfogalmazásában így hangzott: „Legalább valakit becsukathatok (...) ha már az egész várost nem sikerült”. A lokális és figurális szféra teljes mértékű, szinte organikus egymásba fordulását a represszív térkezelés aktusai – bebörtönzés, kiadatás, elzárás, szabadon engedés – valósítják meg. Akció és elszenvetés a cselekvés- és történésreláció a korlátozott testi mozgástér viszonylatában nyeri el jelentését. Az elválasztottság alakzatát kibontó cselekményes térmomentum, a térkapcsolatok ígébe (az igekötők valóságos helyi jelentésárnyalataiba és irányjelentésébe) foglalt tartalmaival ismerteti meg.

A fenyegetettség sajátos modalitásától áthatott lét szorításában jelenik meg célként az eltávolodás. A vágyott és megtagadott eltávolodás jelentését szituatív ismétlések mélyítik. Helyzetek egész sorában fogalmazódik meg eltávolodási kísérlet, és annak megghiúsítását jelző cselekvés-reláció: „Cicero Seleschk (...) megpróbál családjával együtt elköltözni (...), de sem azt nem fogják neki megengedni, hogy a malmot eladja, sem azt, hogy ingóságát magával vigye” (92); „A lázadók fel fogják tartóztatni azt a szekeret, amelyen a távozni készülő Bettina Wunschwitz ül” (164); „a kapuőr, igyekezve túlharsogni az esőt, értésére adta, hogy forduljon vissza, mert nem hagyhatja el a várost.” (188) A menekülés-típusú helyváltások, a szökés, az elkülönítő/elzáró elválasztottság megelőzésének (megszüntetésének) trópusai az elbeszélésben. Olyan elbeszéléselemek, amelyek tükrében a határ térkategóriája mint a hatóságilag ellenőrzött elválasztottság instanciája jelenik meg: választóvonal, amely az átlépés rendkívüliségére vagy éppenséggel lehetetlenségére figyelmeztet.

Wunschwitzot az a beszédperspektíva jeleníti meg szökésben lévőként, üldözöttként („Wahl és Wunschwitz most már úgyszólván egy ladikban eveznek: mindkettőjüket üldözik.” 172), amelyben Guben városának is jellegadói, attribútumai a szökések és az üldözések. Az elválasztottság alakzatának működése vagy hiánya több szöveghelyen is dinamikus motívumként (Todorov) viselkedik. Funkcionális transzformáció játszódik le, például a ház, a hajlékot illetően az elválasztottság, az alsó és felső határ együttes megszűnésével: „hajlékaik most már lefelé is fölfelé is nyitva álltak, a hideg és a nyomor előtt” (149, 158); „Csakugyan üresen állt a ház: valaki még az ajtókat és az ablakokat is elvitte.” (200) A padló és a mennyezet, de ajtó és az ablak is annak a határnak a megtestesítői, amely az otthon, a védettség terét elválasztja a nyílt térségek negativitásától, s ezzel a ház alapvető funkcióját meghatározza. A folyót illetően a változás ellentétes irányú (itt az elhatárolódási tendencia ismerhető fel), de azonos előjelű jelentésemény: „A folyó, amely mindeddig összekötötte őket a szomszédos tartományokkal és a tengerrel is, most egyszerre csak *határvonallá változott*, mintha a már meglévő dolgokat *választaná külön* a még csak lehetségesektől, vagy mintha a történetünk után három és fél évszázaddal meghúzott új államhatár vált volna sejtethetővé a télvégi szürke folyóvízben...” (146)

Az árvíz autochton, elementáris *elválasztóerő*, újabb koncentrikus kört húz a védelmi falgyűrűkkel határolt erődváros köré, felerősítve annak egyébként is, szinte hermetikusan zárt, fojtott, önmagába záródó jellegét: „nézték az árvizet, amely körülvette a várost és lehetetlenné tette lakóinak a menekülést, de annak is igencsak megnehezítené a dolgát, aki a várost (...) ostrommal akarná elfoglalni”. (209) A víz ambivalens szimbolikájából azt a mitologizáló jelentésspektust kell megszólaltatnia az értelmezésnek, amelynek jegyében a Biblia vagy a korai görög költők is olvasták a motívumot: az igazságot csak élő víz hordozhatja. Lehetséges, hogy amikor az ágyúgolyó becsapódik a városháza tornyába és a város az időtlenség vagy az összezúzott pillanat foglyaként belemerevedik az *elválasztottság alakzatába*, a történet egy „igaz” momentumát éli meg.

Gerold László (*Novi Sad*) Dráma/színház – hatalom

a 90-es évek jugoszláviai magyar drámaírásában és színjátszásában

Az európai dráma/színház a kezdetektől, gondoljunk a görögökre, Aiszkhülosz, Szophoklész és Euripidész tragédiáira meg Arisztophanész vígjátékaira, elválaszthatatlanul összefonódott a politikával. Hasonlóképpen, mint a másik nagy témával, a szerelemmel, amely az ember (a dráma, színház mindig kizárólag az emberről szól) magánéletének tükré, míg a politika azt a nyilvánosságot jelenti az ember számára, amelyben a közösség tagjaként él, tevékenykedik, küzd. A szerelem önmagunkkal, a politika a körülvevő világgal szembesít bennünket. Hogy az ember életét meghatározó két tényező, a szerelem és a politika közül drámában/színházban az elsőnek miféle változatai, megnyilvánulási formái vannak/lehetnek, tudjuk, s nem is célunk ezúttal velük foglalkozni, a hatalom képében megjelenő politika, amely kongresszusunk témája, azonban közelebbi eligazítást, némi pontosítást igényel. Akkor is, ha minden, ami az emberrel a nyilvánosság szférájában történik – politika. S ez alól a XX. század második felének magyar, de nyugodtan mondhatjuk, közép-európai világának alakulása nemhogy kivételt képezne, hanem ellenkezőleg, mind a térben, mind az említett időszakban hangsúlyos a politika mindent átszövő szerepe. Pontosabban a politikának az a változata volt/van jelen, amely eltorzult, öncélú, diktatórikus hatalomként létezett/létezik. (Zárójel: immár egy évtizede tart a rendszerváltás, de Szerbiában szinte el sem kezdődött; mivel sehol sem sikerült megnyugtatón feledtetni a megelőző évtizedeket – ezért használok együtt múltat/jelent.)

De térjünk vissza a hatalomban megtestesülő politika és a művészet, most már konkrétan a politika és a dráma/színház kapcsolatához előbb általában, majd (kelet-közép-európai, illetve jugoszláviai magyar viszonylatban).

Abból adódóan, hogy a művészetek közül a drámát előadásként megjelenítő színház kerül legközvetlenebb kapcsolatba a közönséggel, mégpedig olyképpen, hogy készítői eleve számítanak a nézők reakciójára, sőt megtervezik ezeket, minden bizonnyal a színház lehet a leginkább politikus jellegű, s az is a fogalom általános és napi értelmében. Ami nemcsak azzal hozható összefüggésbe, hogy a színházi előadás közönség előtt történik élőben, közönség nélkül nincs előadás, hanem hogy a színházi előadás megkerülhetetlenül jelen idejű, játszódjék a történet bármikor és bárhol, a közönség úgy éli át, mintha éppen akkor és éppen ott történne. Nem történik, de történhetne, s ezért a közönség jelen idejű történésneként éli át.

Miféle történetekkel s milyen emberekkel találkozik a XX. század második felének színházi nézője a berlini faltól keletre, s hogyan, milyen formákkal élve dolgozta fel a térség drámairodalma és színháza a diktatórikus hatalomként mutakozó politika megkerülhetetlen jelenlétét?

Mielőtt erre válaszol(hat)nánk, tekintsünk vissza a század elejére.

A modern dráma/színház a XIX. század utolsó évtizedeivel kezdődően a „polgári nyilvánosság fórumává”⁹⁰⁸ válva arról kezd szólni, hogyan keresi önmegvalósítási lehetőségeit az egyén, miután felismerte, hogy az emberi lét addig megbízható pontjai, a család és a nagy személyiség, többé nem nyújthatnak számára támaszt. Ezt az ibseni, a strindbergi és a csehovi dráma fogalmazza meg azzal, hogy Ibsen és Strindberg a család szétesését mutatja be, Csehov pedig az önmagáért felelős embert is ábrázolja, akit a feleslegesség érzése kínozt. Majd miután a realista-naturalista dráma/színház ráébredt a kiszolgáltatottságára az embernek, s ezzel mintegy betölti szerepét, a XX. század elején feltűnő történeti avantgárd, elsősorban az expresszionizmus arra vállalkozik, hogy a személyiségét veszített egyént visszavezesse a közösségbe. Csakhogy az önmagában dicséretes feladat, amelynek

⁹⁰⁸ FISCHER-LICHTE, Erika: *A dráma története*, Pécs, 2001

megvalósítását a színház olyképpen segíti, hogy a szóbeli közlés helyébe a gesztus dominanciáját hirdeti, nem jár eredménnyel. Ellenkezőleg, az integritását veszített egyéniség, akitől az étellel azonosítható színházban a szó által történő személyes megnyilatkozási lehetőséget is elvették, nemhogy visszatálna az eszmélését segítő közösségbe, hanem egyéniségét teljesen megsemmisítő közösségi ideológiák (fasizmus, sztálinizmus) áldozatává lesz.

Erről az egyéniségét veszített emberről szól a modern drámairodalom. És róla „beszél” hol a sztanyiszlavszkiji iskolát fel-felújító, némileg átalakított realista stílusban, hol a testbeszéd nyelvén (ennek egyenes ági leszármazottja a Grotowski-féle iskola, s az újabban divatos mozgásszínház) a modern színház is a XX. század második felében Európában és Amerikában egyaránt, azzal a különbséggel, hogy a berlini faltól keletre eső régióban az ismert társadalmi-politikai körülmények miatt mind a dráma, mind a színház sajátos formanyelvet alakít ki a hatalom megtevesztése vagy legalábbis elaltatása érdekében.

A hatvanas évektől, miután a szocrealista esztétika szorítása enyhül, terjed el Kelet-Közép-Európa drámaírásában és színházaiban a parabola és a groteszk. Azzal, hogy itt a parabola nemcsak áttételes beszédmód, hanem ennek megcsavart, groteszk felé tendáló változata, a groteszk viszont hol jobban, hol kevésbé, de mindig példázatként is működik, amint Örkény István parabolaként is, groteszkként is értelmezhető *Tótékja* tanúsítja.

A két kifejezési forma az egész korra jellemző: a nyugat-európai (és amerikai) dráma/színház az egyéniségét veszített, létezésében veszélyeztetett embert filozófiai relációkba helyezi, a kelet-közép-európai dráma/színház pedig elsősorban a politikának kiszolgáltatott emberről „beszél”.

Ott Samuel Beckett az emberi cselekvés sztereotípiáiból építkező műveiben, illetve Eugène Ionesco a nyelv és a mindennapi létszituációk abszurdjaiban a kapcsolatnélküliségről, illetve az emberi kapcsolat lehetetlenségéről példálózik, az angol dühös fiatalok (John Osborne, Harold Pinter, Edward Bond stb.) a társadalommal szembeni eleve kudarcra ítélt lázadásról írnak, az amerikaiak (Arthur Miller, Tennessee Williams, Edward Albee stb.) témája pedig a család mítoszának sikertelen újraélesztése.

Itt vagy a nyugati parabola (Friedrich Dürrenmatt, Max Frisch, Jean Paul Sartre s részben Brecht) kap színpadot, amit „rájuk s nem ránk vonatkozik” meggondolásból tolerál a hatalom, vagy ennek újabb keleti változata (Slawomir Mrozek, Vaclav Havel, Tadeusz Rózewicz, Örkény István, Weöres Sándor, Mészöly Miklós, Dušan Kovačević, Antun Šoljan, Velimir Lukić, Drago Jančar stb.) terjed el, amely kivétel nélkül abszurd/groteszk elemekkel van átszőve, s éppen úgy mutat kötődést az egyes nemzeti irodalmak hagyományához (Hašek, Witkiewicz, Caragiale, Karinthy), illetve az egyes nemzeti térségektől független európai tradíciót jelentő karkai életműhöz, mint ahogy elválaszthatatlanul kapcsolódik az adott politikához is.

A parabola a kimondhatatlan kimondására ad lehetőséget íróknak/színházaknak. Az írók leggyakrabban a társadalmat elmegőgyintézzel, örültek házával, vágóhíddal azonosító általános, de könnyen időszerűsíthető, lokalizálható meteforákkal operálnak. Csak egyetlen példa: a kaposvári színház méltán nagy sikerű *Marat/Sade*-előadása láttán szinte magától adódott a párhuzam a francia forradalom és az 56-os magyar forradalmi események között, függetlenül attól, hogy miközben a záróképben kezében a barikádok emblematisz macskakövével a kikiáltó-narrátor a forradalmat siratja, látható-e mögötte a pesti Corvin köz képe, vagy ez a látványelem a hatalom tiltása nyomán elmaradt. (A magyarországi előadásokon, tudtommal, nem engedélyezte a hatalom, de a jelenet külföldön, így a belgrádi BITEF-en is, a Corvin közben játszódtott!)

A színházak új drámai példabeszédek mellett gyakorta fordulnak klasszikus művekhez, kihasználva a bennük rejlő időhöz, helyhez köthető, közvetetten megszólaló aktualizálás lehetőségét, azt, hogy már pusztá színrevitelük tartalmazza a másképpen lehetetlen véleménynyilvánítást, állásfoglalást. Talán mondani sem kell, ilyen meggondolásból leginkább Shakespeare művei, elsősorban a *Hamlet* kapnak helyet a repertoárookban. De a színháztörténet jegyzi az évekig tiltott *III. Richárd* 1955-ös Nemzeti Színház-i előadását is, amelyben akkor szakadt a „mennyből”, amikor erre senki sem

számított, az Írnok 14 soros betétmonológiát követően, amit Shakespeare nyilván jelenetváltás céljából iktatott a drámába, de amelyben arról hallunk, hogy Hastings grófot igazságtalanul ítélték halálra, amit senki sem mer kimondani („Ocsmány világ ez! Azért pusztul el, / Mert ilyen bűnökről hallgatni kell.”). Ezt a semmi kis részletet azonban a pesti előadás közönsége átírta magának, „Rajk-pert ért(ett) Hastings kivégzése helyett”, írja Molnár Gál Péter a tapsról szóló, következő sorokkal végződő esszéjében: „És tapsoltunk, és örültünk, hogy tapsolhatunk, és megszűnt Shakespeare, és megszűnt a színház, és megszűnt a művészet. Politizálókka alakultunk át, akik végre tenyerünkkel mondhatjuk el tiltakozásunkat.”⁹⁰⁹

Talán felesleges külön említeni, a fenti példa véletlent idéz, nem szándékolt politizálásra utal, a rendező Nádasdy Kálmán vagy az Írnokot alakító Baló Elemér nem úgy politizált, mint kelet-közép-európai *Hamlet*-előadás készítői, akik eleve politikai példabeszédként vitték színre a művet. Elsősorban s talán először a lengyel színház fedezi fel az 50-es évek közepén, nem véletlen, hogy éppen ekkor, a *Hamlet*-ben rejlő időszerűsítés lehetőségeit. Jan Kott írja méltán elhíresült Shakespeare-könyvében: „A *Hamlet* olyan, mint a szivacs. Ha nem stilizálva, muzeálisan játsszák, nyomban magába szívja az adott kort, mindenestül.”⁹¹⁰ Vagyis: politikai drámaként játszható. Ahogy erre az 1956-os krakkói előadás már kezdő mondatával („Rohadt az államgépben valami”) utalt, majd az ezt követő, háromszor megismételt „Dánia börtön” felismerés nyomatékositott, az Első sírásó megjegyzése („az akasztófa tartósabb épület a templomnál”) pedig mintegy lezárt, jelezvén, hogy az országban a félelem lett úrrá. Sok példával bizonyítható, hogy a *Hamlet*-előadások mindegyike lakmuspapír, amely kimutatja a kor hibáit akkor is, ha ez nem tenyérbemászó módon történik, csupán úgy, hogy éppen a címszereplőt vagy a dráma végén érkező Fortinbrast kívánja értelmezni. Ennek megfelelően például Hamlet viselkedésének fontos tanújele, hogy mit olvas. Ha újságot, mint 1956-ban Lengyelországban, akkor a politika vezérli, ha az egzisztencialistákat olvassa, akkor a lét értelmetlenségére keres(het) választ, ha sportújságot olvas, akkor meghatározó jegye a küzdés, ha szamizdat kiadványt, akkor benne elnyomott értelmiségit kell látni, ennek egy változata a manipulált művész, aki felismeri, hogy a kor eszközévé lett, de erejéből keserű önsiratásnál többre nem futja, mint Szolnokon történt Paál István rendezésében 1981-ben. A művész-Hamlet változata a bohóc is, aki szerepjátszást vállalva fejezi ki rendszerellenességét, mint Alexandru Tocilescu vagy Tompa Gábor romániai rendezésében történt. Döntsön bármelyik *Hamlet*-változat mellett is a rendező, ezek csak akkor élnek, ha nem maradnak meg pusztá ötletnek, hanem az előadás a címszereplőt meghatározó koncepció jegyében alakul.

Más vonatkozásban is jelzésértékűek lehetnek a *Hamlet*-előadások. A 80-as évek közepéig a dráma kelet-közép-európai előadásainak kulcsa az egyén sorsára figyelő címszerep-értelmezés, majd pedig egyre inkább a kollektív sorsra figyelő értelmezés kerül előtérbe. Ekkor kap fontos szerepet a Fortinbras-jelenet. Ki a norvég herceg? Milyen céllal érkezik? Reményt hoz? Humánus? Nevéhez illően (erős karú) zsarnok? Újabban erről szólnak mifelénk Kelet-Közép-Európában a *Hamlet*-előadások.

Természetesen említhetnénk a nemzetközi klasszikusokat (a görögöket, Molière-t, Ibsent, Csehovot stb.) és a térség nemzeti drámaírássainak klasszikusait (Mickiewiczet, Slowackit, Wyspiańskit, Caragialét, Madáchot, Steriját, Nušićot stb.) annak okán, hogy műveik színpadra állításai éppen úgy tartalmazzák és serkentik a mára vonatkozó olvasatot, mint Shakespeare művei, s hogy a lengyel, cseh, magyar, szlovák, román, szerb színjátszás legjobb rendezői éltek/élnek is a pillanat megkövetelte átértelmezés lehetőségeivel: mai politikai drámaként használják fel a drámatörténet alkotásait.

Az utóbbi ötven évben Közép-Európa legjellegzetesebb drámai/színházi formája a nyugati abszurd rokonának tekinthető groteszk. Mindkettő egymástól távoli, összeférhetetlennek vélt mozzanatok

⁹⁰⁹ MOLNÁR GÁL Péter: *A taps*. In: M. G. P.: *Színházi holmi*, Budapest, 1976

⁹¹⁰ KOTT, Jan: *Kortársunk Shakespeare*, Budapest, 1970

kapcsolódására épül. A groteszk a parabolához hasonlóan szemléleti struktúra, amelyre – amint könyvében Berkes Tamás⁹¹¹ kifejti – a nevetséges és a tragikus közötti egyensúly megteremtése a jellemző, ahogy erre a forma magyar kiválósága, Örkény István is utal. Tragikus és komikus váltakozó egybejátszása teszi lehetővé az író/a színház vágyott, de a hatalom tiltásába ütköző szókimondását. Kétszeresen is igaz Örkény megállapítása, miszerint a groteszk írója „borotvaélen táncol”. Igaz alkotáslélektanilag, mert akarva-akaratlan a hatalom éberségét szeretné/kell kijátszani, s igaz műfaji szempontból is, mert éreznie kell, mikor lehet/kell a tragikus helyzetet nevetségesbe fordítani anélkül, hogy visszavonná a világról alkotott elmarasztaló véleményét. Így, végletek között egyensúlyozva szól a drámai/színpadai groteszk többek között az egyén és a hatalom közti viszonyról anélkül, hogy direktben kellene bírálnia a hatalmat.

Témánkhoz tartozó sajátos magyar adalékként kell említeni, hogy bár a groteszk legismertebb művelőinek (Mrożek, Havel, Rózewicz stb.) munkái aránylag gyorsan olvashatóak voltak magyarul is, színpadra állításuk gyakran ütközött akadályokba, a hatalom tudta, ami olvasva veszélytelen, az előadásként veszélyes lehet. Az pedig már nemcsak kultúrpolitikai, hanem színjátszástörténeti vonatkozású mozzanat, hogy az abszurd dráma közép-európai változata nemcsak a hatalmi tiltás miatt nem kapott jelentőségének megfelelő helyet a magyar színházak műsorában, hanem azért is, mert a naturalista-deklamáló iskolát követő magyar színészek szakmai kelléktárából hiányoztak a groteszk gyors stílusváltásait kifejező eszközök, melyekkel a lengyel, cseh, román vagy szerb színészek rendelkeztek.

Az iménti dráma- és színháztörténeti vázlat része a vajdasági magyar drámaírás és színjátszás is. Hogy hogyan, a továbbiakban erről lesz szó.

A magyar színészetnek 1816 óta szinte folyamatosan otthont adó Szabadka 1945-ben kapott először hivatásos magyar színházat, emellett a 40-es és az 50-es években hosszabb-rövidebb ideig volt állandó magyar színház Topolyán (1949–1959), illetve társulat Zomborban (1953–1955) és Becskereken (1953–1955), majd 1973-ban alakult meg a szabadkai mellett ma is létező Újvidéki Színház.

A vajdasági magyar színjátszásra évtizedeken át nem volt jellemző a politizáló hajlam, kivált a napi aktualizálás szintjén. Az előadások, annak ellenére, hogy olyan élesben politizáló művek kaptak színpadot, mint Sartre *Piszkos kezek* című pártdrámája (1970), olyan paraboladrámák, mint Dürrenmattól a *Biedermann és a gyűjtogatók* (1961), *A nagy Romulus* (1972), az *Angyal szállt le Babilonba* (1976), Jevgenyij Svarc igaz meséje, *A meztelen király* (1965), Szuhovo-Kobilin képtelen hatalmi komédiája, a *Tarelkin halála* (1979), Peter Weiss szomorú bohócjátéka, a *Mockinpott úr* (1974), s olyan aktualizálásra ingerlő, klasszikus alkotások, mint a *II. Richárd* (1972), a *Tartuffe* (1978), az *Übü király* (1984), az előadások legfeljebb senkire sem vonatkozó általánosságban „szóltak” az adott valóságról, elsősorban a kisemberi kiszolgáltatottságról vagy a hatalmi önkényről. Jellemző, hogy Mrożek 1958-ban írt s 1965-ben Kerényi Grácia fordításában megjelent alapgroteszkjét, a *Rendőrséget* már 1966-ban műsora tüzték Szabadkán, de a címet az óvatos igazgató *Hekusokra* változtatta. Ugyancsak igazgatói rendelet tiltotta meg a *Tangó* Arturjának (1982-ben Újvidéken) a bemutató után az úgynevezett Jaruzelski-szemüveg használatát. Ezek többnyire kiváló előadások voltak, akkor is, ha hiányzott belőlük a színházra jellemző itt és most igénye.

A képet némileg módosítja néhány vajdasági magyar dráma és ezek előadása, jóllehet ezek is általánosságban szóltak a hatalom önkényéről, mint Tóth Ferenc önéletrajzi hitelességű bibliai példabeszéde, a *Jób* (1972), Varga Zoltán értelmiségi megalkuvásról szóló parabolája, *A tanítvány* (1979), Majtényi Mihálynak Ovidius nyomán a művészsorsról példálózó szomorújátéka, *A száműzött* (1971) vagy Gobby Fehér Gyula „hová megyünk, mivé leszünk?”-szerű létkérdéseket felvető álutazási története, *A hajó* (1989), de ugyanakkor érezni, hogy életrehívásukban nem kis

⁹¹¹ BERKES Tamás: *Senki sem fog nevetni*, Budapest, 1990

része van/lehet a konkrét körülményeknek, a személyes tapasztalatoknak, sőt, mint Deák Ferenc kishitűségünket, szorongásunkat, alázatunkat ábrázoló, leleplező katartikus parasztdrámája, a *Légszomj* (1971) tanúsítja, éppen a kisebbségi lét belső és részben külső meghatározó jegyeinek.

Nem mondhatjuk tehát, hogy a jugoszláviai magyar színjátszás és drámaírás teljesen híján volt a politikai szemléletnek, de nem volt rá jellemző egészen a 90-es évekig. Ekkor viszont lényeges változás történt. Mi több, az első kifejezetten politikai célzattal készült előadást még 1989-ben láthattuk Újvidéken, éppen ott, ahol az egy évtized nyomorúságát okozó miloševići hatalom elindult országromboló útjára. Ibsen *A hazaáruló* (ismertebben: *A nép ellensége*) című, tömeghisztériáról is szóló drámáját nem sokkal a nagyszerb eszméket hirdető új politikai garnitúra hatalomátvételét jelentő „joghurtforradalom”-nak nevezett, szervezett mítingek után mutatják be. A radikális szövegmódosítást szenvedett mű előadásának főszereplője nem Stockmann doktor, hanem a tömeg, amely félelmetes pusztítást végez. Az Ibsen-bemutatót követően a szabadkai és újvidéki előadások egyre inkább arról az általános közérzetről, a bizonytalanságról, a félelemről, illetve arról a mentalitásról szólnak, amely a morális torzulások kiváltója. Szinte logikusnak tekinthető, hogy a színház felfedezi azokat az írókat, akikben partnert lát most már egyre nyíltabban vállalt tiltakozásának kifejezésére. Hogy nem Shakespeare-hez fordul, aki a hatalom torzulásait legerőteljesebben ábrázolja, annak okát abban kell látni, hogy a rendezők nincsenek felkészülve a nagy ívű, gondolatilag sokrétű, alapos értelmezést kívánó drámák színpadra fogalmazására, ezért a lélektanilag motivált jellemábrázolás, a részletekre ügyelő cselekményépítés helyett inkább az egyszerűbb struktúrájú műveket választják, melyekben az egyes ember történeténél fontosabbak az ember viselkedését, közérzetét szimuláló szituációk. Amilyenek a színpadi publicisztikát idéző laza jelenetsorokból szerkesztett élettörténetek és a közép-európai groteszk. Az előbbit Brecht, a macedón Dejan Dukovszki (két-két bemutatóval) és a görög Dimitrisz Kehaidisz, az utóbbit Mrožek (négy bemutatóval) és Örkény képviseli.

Hogy Brechtől a *Kurázsi mama* kerül színre, az egymást érő háborúk idején logikus, a *Koldusoperát* viszont az teszi aktuálissá, hogy általa azt a közeget lehet ábrázolni, amely évek óta gyűlöletet szít, lehetővé teszi a törvényteleniséget, nem ismeri a másság iránti toleranciát, gátlástalanul rombol, öl. Az előadás nemcsak általánosságban ábrázolja a züllést, hanem csodálatos bátorsággal az utójátékban minden baj legfőbb okozójára is rámutat: miközben a színészek bolondingnek beillő csíkos rabruhában jelennek meg, mintegy jelezve: az az erkölcstelen világ, amelyet látunk, börtön is, bolondokháza is, színre lép az intézmény igazgatója, karján élete párjával, kinek hajában sárga virág virít, s az elégedett pár jóságos mosollyal (a szállóigévé vált miloševići mondattal: „én is szeretlek benneteket”) nyugtazza, milyen önfeledten játszanak a bentlakók, akik viszont jó rabokként és jó bolondokként tudomásul veszik, hogy a főnök jó, lám, még játszani is engedi őket. Hasonló felismerhetőség jellemzi Mrožek *Strip-tease*-ének szabadkai előadását, melyben a két Úr megalázását a hatalmat jelképező, a színpad mögül benyúló két kesztyű gyakorolja ugyan, de az igazi irányító a játéktér felett lebegő képkeretben levő Portré, kinek maszkja félreérthetlenné teszi, kiről mintázták.

Általánossága ellenére is rendelkezik napi politikai ismérvekkel további két újvidéki Mrožek-előadás. A groteszk műfajába tartozó *Károlyban* reális, hogy az Unoka szemorvoshoz vezetni gyengén látó Nagyapját, abszurd viszont, hogy a nagyapának azért kell a szemüveg, hogy felismerje a károlyokat, és lelője őket, csupán azért, mert nem tudni pontosan milyenek, de bizonyos, hogy másmilyenek, mint a Nagyapa és az Unoka, aki még csak kést hord, de idővel neki is lesz puskája, s akkor ő is keresi a károlyokat és irtja a károlyságot. A történetben a vajdasági magyar néző könnyen ráismer arra a valóságra, ahol annyi másféle ember (károly) él, s ahol egyebet sem tesznek, mint keresik a károlyokat, hogy lelőjék őket. Aki találkozik a károly-vadászokkal, az, hogy a bőrét mentse, mentesüljön a károlyság vádjától, beáll közéjük, feljelent, kelepcebe csal, károlyabb lesz a legelszántabb károly-vadásznál. Mint a mrožeki groteszk harmadik szereplője, a Szemorvos, aki a Nagyapa és az Unoka képviselte nacionalizmus, másság iránti gyűlölet világában a toleranciát nem tisztelő kiszolgálójává lesz. Az *Emigránsok* másodszor tűnt fel az újvidéki színpadon. A negyedszázaddal előbbi előadás a gazdasági, a mostani pedig az értelmiségi emigráns sorsát állítja

előtérbe, mivel a 90-es években nem a kétkeziek, hanem a szellem emberei, tudósok, művészek, filozófusok, műszaki értelmiségiek, orvosok emigrálnak, akiket a nincstelenség mellett a szellemi szabadság és függetlenség hiánya is sújt.

Részben a fenti előadások sorába tartozik, részben pedig az időhöz/helyhez köthető aktualizálás legsikerültebb példaként említhető Újvidéken Örkény létgroteszkje, a *Pisti a vérzivatarban*. Az előadásnak két, Örkénynél nem található szereplője van: A Valaki és özv. Varsányiné, akiről beszélnek a darabban, ő az, aki a háború – melyik? bármelyik! – után elsőnek ad magáról életjelt („Hozott szalonnával egérirtást vállal doktor Varsányiné”), s kinek nevét mint a túlélés jelképét imába foglalva ismétlik a szereplők az előadásban. S történik ez annak a városnak a színpadán, melynek régi és új lakosai naponta kényszerülnek kipróbálni cigarettát, olajat, WC-papírt, esernyőt áruló özv. Varsányiné túlélési receptjét, de hogy ne csak Újvidékről szóljon a történet, az előadásból jó érzékkel kimarad a Duna két partján levő város (Pest=Újvidék?) bemutatása. Varsányinéval ellentétben a színlapon Valakiként feltüntetett szereplőt csak közvetlenül a tapsrend előtt látjuk. Ekkor jön le az előadás Pistije, közénk, az élet Pistije közé. Addig csak a meztelen lábszára lóg a színpadképbe, nem kevés bizonytalanságot keltve, ki légyen a láb gazdája. Megjelenése egyértelművé teszi: a láb Krisztusé. Az ő lábát láttuk, azt, amelyet megérinteni minden halandó vágya. Csakhogy ez, tudjuk, sohasem sikerül, kivált a Pistiknek nem. Ők boldogságukat legfeljebb akkor remélhetik, ha Varsányiné túlélési életfilozófiáját követik. Ahogy jószerivel már tíz éve teszi ott, ahol Örkény groteszkje színre került, számtalan magyar, szerb, horvát, montenegrói, albán, roma öslakos vagy menekült Pisti.

Hasonlóan váratlan megoldással ér véget Nyikolaj Erdman *Az öngyilkos* című darabjának előadása is. A címben jelzett tragédia bekövetkezik, de nem a fő, hanem egy mellékszereplő vet véget az életének. A süketnéma Fiatalember. Ő a kor, sőt a kor ifjúságának rezonőrjeként van állandóan jelen, mindent lát, következésképpen mindenből kiábrándul, mindeniben csalódik. Számára valóban nincs perspektíva. Róla szól az újvidéki előadás. És azokról, akiktől a Milošević-rendszer ellopta ifjúságukat és a jövőt.

Lássuk még: hol van a 90-es évek színházi konstellációjában a vajdasági magyar dráma, amely politizáló aktualitás tekintetében addig sem igen jeleskedett. Most sem tette, de született két figyelmet ébresztő szindarab, Deáktól a *Határtalanul*, Tolnaitól a *Könyökkanyar*.

Deák Ferenc Szabadkán bemutatott drámája színpadi riportázs a háborús tömeghisztéria hatására deformálódott szerb férfiről, aki a nacionalista propaganda nyomán szembefordul családjával, magyar feleségével, gyermekeivel, a harctérre is elmegy, s végül, már nyomorékként, felismeri tévedését. Ekkor merül(het) fel benne az öngyilkosság gondolata, bár nem valószínűtlen, hogy rendőrgolyó végez vele, amikor eszmélését követően hangos szóval megátkozza a „béke angyalát”, aki tragédiáját, sokak tragédiáját okozta. Szokatlanul szókimondó Deák drámai formát öltött vezércikke, amely hibái ellenére is tíz év vajdasági magyar drámaírásának legigazibb politikai gesztusa, s amit a szomorú jugoszláv/magyar valóság kihívásaira merészen, becsületesen reagáló, politizáló színház készségesen vállalt, felismerve, hogy adott pillanatban a hatalommal szembeni politikai szerepet vállalni, politikussá lenni, nem érdem, hanem kötelesség. Ugyanakkor pedig, teljesen érthetően nem kapott színpadot Tolnai Ottó szociográfiai abszurdja, amely baleset-történetként is olvasható (egy pótkocsis kamion belerohan egy kanyarban levő házba), de olvasható olyképpen is, hogy a kamion szerbiai rendszámú, a ház a Tisza-parti Ó-Kertben (= Ó-Kanizsa) van Észak-Bácskában, a házbelieket jellegzetes közép-európai kisvárosi léttér veszi körül, színházi előadások emléke (a *Csárdáskirálynő* helyi előadásban), saját készítésű olajfestmények (természetesen: Abbázia), öltözőparavánok stb., velük szemben a kamion utasai pedig örökös vándorok, akiket vagy szélhámos-dörzsöltség, vagy ragacsos-primitívség jellemez, s ebből adódóan spontán gátlástalansággal veszik birtokukba a házat, melybe kamionjuk belefürödik, ahogy minden mást is, ami útjukba kerül. A kamionnak láthatóan nemcsak helyzetet teremtő funkciója, hanem metaforikus szerepe is van a drámában. Motorházán akár egy tudatvilág jelképének is tekinthető szerencsepatkók vannak. De jelképes az is, hogy amint befürödik, máris beépül a házba, sőt nem is úgy beszélnek a balesetről, hogy ezt a kamion okozta, hanem hogy a ház ment a kamionnak, végül

pedig – a helyi politikusok agyszüleményeként – az együttélés emlékművét tisztelik a ház és a kamion találkozásában. A dráma olvasati köreinek tágulásával nyilvánvaló, hogy a különös történet lényegében két világ találkozásáról, konfliktusáról szól, az egyiknek féltve őrzött emlékei vannak, ezeket (önmagát!) szeretné megőrizni, a másik viszont erre nincs tekintettel, sőt az előzőt gondolkodás nélkül megsemmisíti. Tolnai adszurdjához hasonlóan nem kapott színpadi nyilvánosságot Varga Zoltán parabolája, regényből írt „színpadi tetemrehívása”, az *Indiánsirató*, amely amerikai példát idézve a vajdasági magyar kisebbségi sors felett töpreng, gondolva mind a többség és a kisebbség konfrontálódására, mind a kisebbségen belüli konfliktusokra.

Most, hogy talán elmúltak a nagyon is drámai 90-es évek, s új század/évezred kezdődött, mi vár a drámára/színházra térségünkben, melynek történelmét, mint századok óta, a közös cél ellenére, ezúttal is fáziseltolódás, időbeli késés jellemzi? A két domináns forma, a parabola és a groteszk kiürült, idejétmúlt lett. A berlini fal lebontása után, a rendszerváltás kezdetén a dráma/színház elvesztette addig ellenzéki szerepét, s következésképpen a drámának is, a színháznak is meg kell(ene) találni(a) a kort kifejező autentikus hangját, formáját. A dráma esetében ez óhatatlanul is lassabban történik, a színház azonban már mintha rátalált volna a számára járható útra: kezdetnek visszatért a klasszikusokhoz, ami nem rossz, sőt egyenesen megbízható, de most nem a *Hamlet*, vagy a *III. Richárd*, hanem *A vihar*, a *Szeget szeggel*, az *Athéni Timon*, a *Velencei kalmár* felé fordul a figyelem.

Szerbiában viszont, sajnos, még mindig a *Macbeth* aktuális.

Görözdi Judit (*Bratislava*) Az elhallgatás alakzatai Mészöly Miklós *Saulus* című regényében

Az ambivalencia formái mint a nyelv hatalmi aktusával szembeni törekvés jelenségei

A hatalmat e dolgozatban nem mint a politikai erőviszonyok által meghatározott diktátumot, annak az irodalomra kifejtett hatását, következményeit vizsgálom; sőt nem is mint az író vagy műve állásfoglalását e diktátum mibenlétét és viszonyrendszerét illetően. Noha Mészöly Miklós munkássága lehetőséget ad az ilyenfajta megközelítésekre is.

Az a hatalom, amivel Mészöly Miklós műve szintén következetesen farkasszemet néz: a nyelv világrendet teremtő hatalma.

Elsőként (I.1.) a nyelvi hatalom mibenlétét szándékom kifejteni Bauman tanulmányát alapul véve, amely a nyelv struktúra/rend-alkotó természetével szemben ható ambivalenciát a modern–poszt-modern horizontváltás működtetőjének tartja. Majd (I.2.) Mészöly Miklósnak a prózaforumban betöltött meghatározó szerepéből kiindulva prózájának azon eljárásait emelném ki, amelyek az ambivalenciát juttatják szóhoz a szövegben, különös tekintettel az irodalmi elhallgatásra. Végül (II.) a *Saulus* című regény elhallgatásalakzatait elemezve arra mutatnék rá, hogy ezek az eljárások miként viszonylagosítják a nyelvben kifejezhető lehetséges világ teljességekét.

I.1.

„A modern intellektus hatalma abban a szuverenitásban áll, hogy definiál és érvényt szerez a definícióinak”⁹¹² – írja Zygmunt Bauman abban a munkájában, amely a modern és az ambivalencia kapcsolatát kutatja, s amely a modern működését a megnevezés, a nyelvi természetű struktúra/rend-alkotás (definiálás), illetve az ambivalencia viszonyrendszerében ragadja meg.

A tanulmány részben a modern azon felvetéseit veszi alapul, amelyek a nyelvnek az emberi gondolkodásban és a világról alkotott képben betöltött központi szerepét emelik ki; a nyelv elsődleges, meghatározó voltát a valóságérzékelésben. Ebben az értelemben „a világ bonyolult, öntudatlan nyelvi struktúrák következményeként jelölődik ki,”⁹¹³ sőt az érzékelő szubjektum önmagáról alkotott képe is nyelvi feltételezettségű. A tanulmány továbbá a nyelvívé válásnak, a jelenségek nyelvre fordításának eleve kategorizáló természetét elemzi.

Bauman a nyelv megnevező, s ezáltal osztályozó funkciójára hivatkozva *a nyelvet a valóság tényeinek káoszában történő rend-alkotás hatalmi eszközének* tekinti,⁹¹⁴ s a nyelvi mechanizmusokat elsősorban a szociológia felől vizsgálja.⁹¹⁵ Irodalomelméleti szempontból is inspiratívnak tartom ezt a tanulmányt, amennyiben a jelenségek nyelvre fordításának következményeire hívja fel a figyelmet.

A nyelv a tények és események folyamatos megnevezése és besorolása révén azok bizonyos, relevánsnak vélt jegyeit emeli ki, elhallgatva (elnyomva) egyéb jegyeket. Tehát a nyelv a

⁹¹² BAUMAN, Zygmunt: *Moderne und Ambivalenz*. Frankfurt am Main, 1995. 21.

⁹¹³ BÓKAY, Antal: *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*. Budapest, 1997. 136.

⁹¹⁴ Bauman a modernt a rend kategóriáján keresztül a szociológia felől elemzi, s a „rendalkotó” osztályozás másságot viasztörítő és megszüntetni kívánó intoleranciáját, az asszimilációs törekvéseket, valamint ezek politikagyakorlati következményeit vizsgálja.

⁹¹⁵ „Osztályozni más szóval azt jelenti, struktúrát adni a világnak: befolyásolni valószínűségét; némely eseményeit valószínűbbé tenni, mint másokat; úgy tenni, mintha az események nem lennének véletlenszerűek; avagy csökkenteni vagy kiküszöbölni az események véletlenszerűségét.” BAUMAN: *i. m.*, 14.

megnevezés által osztályoz is egyben.⁹¹⁶ Az ambivalencia ellentmond a nyelv klasszifikáló, s egyben bizonyos rendet megalkotó igyekezetének. Ambivalencia akkor lép fel, ha az osztályozás nyelvi eszközei inadekvátnak bizonyulnak.⁹¹⁷

A struktúra/rend-alkotás, vagyis a megnevezés és osztályozás, az elválasztás és hozzárendelés egyben hatalmi aktus, hiszen a gondolkodás megközelítései és mikéntje fölött rendelkezik. „A tudat modern, amennyiben a káosz egyre újabb rétegeit tárja fel a hatalommal támogatott rend számára.”⁹¹⁸ A hatalmat jelentő rendért folyó küzdelem ily módon a definiálás törekvése a többértelműséggel, a szemantikai pontosságé az ambivalenciával szemben.

A nyelvi hatalom tehát a struktúra/rend-alkotásban rejlik. Abban, ahogy a nyelv struktúrát ad a káosznak, és abban, amilyennek ezt a struktúrát meghatározza. A nyelvontológiai megközelítés szerint a gondolkodás, a világértelmezés, sőt a szubjektum önértelmezése is nyelviileg kötött („nyelvem határai világom határait jelentik”⁹¹⁹), ilyen értelemben értékelődik fel a nyelv rend-alkotása. Az ambivalencia a struktúra/rend-adás permanens kísérőjelenségeként e hatalommal szemben hat.

Az ambivalencia térnyerése és párhuzamosan a kaotikus valóság tényeire vonatkozó struktúra/rend-alkotásba vetett bizalom apadása a modernen belül is érzékelhető; az irodalmi művek szemléletében, poétikájában is nyomon követhető. Míg a klasszikus modernség műveinek háttérét valamiféle létező rend-ideál tudata alkotja; ennek elérhetőségét és közvetíthetőségét illetően később némi elbizonytalanodás tapasztalható. Olyan eljárások jelennek meg a prózai szövegben, amelyek a „teljes világ” kifejezhetőségének ambivalenciáját megélő szubjektum befogadása felől közelítenek a témához, történethez. Ilyenek pl. az elbeszélői kompetencia problematikája, a nyelvi magatartás jelentéssége, az elbeszélőtávlatok kiiktatásának kísérletei – fragmentarizálódás, diszkurzív nyelvhasználat.⁹²⁰ Úgy tűnik: éppen a struktúra/rend-alkotás és az ambivalencia közötti hangsúlyeltolódás nyomán határolódik el a klasszikus és a későmodern horizontja. Bauman az ambivalencia szerepét a modern posztmodernbe való fordulásában vizsgálja, a viszonylagosító eljárások jóval korábbi megjelenése az irodalomban azonban jelzi az ambivalencia hatásnyerésének fokozatait.

Az ambivalencia szóhoz jutása egyben a nyelv hordozta hatalom visszaszorulását is jelzi. „Az ambivalencia a hatalmasok hatalmának szab határt. És ilyen értelemben a hatalom nélküliek szabadsága” – írja Bauman.⁹²¹ Más szemszögből: az ambivalencia szóhoz engedése a nyelv hordozta struktúrameghatározó hatalom és az ennek való kiszolgáltatottság elutasításaként is felfogható. E tudatos magatartást Mészöly Miklós így fogalmazza meg: „...nem holmi nyelvi modernizálások érdekelnek, hanem egyenesen az, hogy a nyelv mint hitelesítő elem és nagyhatalom egyetlen mozzanatával se dudvásíthassa el fölértékeléseimet.”⁹²²

⁹¹⁶ Dolgozatom szempontjából viszont Z. Baumannak azon felvetéseit tartom ösztönzőnek, amelyek (a) a modern lényegi kérdésfelvetésének a dolgok ismeretlen káoszából történő rendteremtést mint nyelvi természetű mechanizmust emelik ki. (b) A rendteremtést egyben hatalmi aktusként kezelik, (c) mellyel szemben annak kísérőjelensége, az ambivalencia működik. (d) Az ambivalencia a posztmodern működtetője.

⁹¹⁷ BAUMAN: *i. m.*, 13–16.

⁹¹⁸ BAUMAN: *i. m.*, 22.

⁹¹⁹ WITTGENSTEIN, Ludwig: *Tractatus logico-philosophicus*. Praha, 1993. 128.

⁹²⁰ Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Törvény és szabály között. Az elbeszélés mint nyelvi-poétikai magatartás a harmincas évek regényeiben*. Literatura 1992/3. 227–255.

⁹²¹ BAUMAN: *i. m.*, 221.

⁹²² MÉSZÖLY Miklós: *Párbeszédkíséret*. Pozsony, 1999.

Az ambivalencia térnyerése a modern–posztmodern horizontváltást készíti elő. Bauman a posztmodern fordulat működtetőjének tartja azt a belátást, hogy az ambivalencia nem szüntethető meg, teljes rend, totális kategorizáció még esetenként sem érhető el. A posztmodern tapasztalat szerint az egyidejűleg többirányú érvényesség emancipálódik. Ily módon a posztmodern az ambivalenciával, többféleséggel, többértelműséggel való tudatos együttélést vallja.⁹²³

I.2.

A prózafordulat szemszögéből az elmúlt évek kanonizációs folyamata során kiemelődött Mészöly Miklós írásművészetének kettős beágyazottsága, az, hogy egyfelől a későmodern talaján formálódik, másfelől a posztmodern érzékenység számára nyit teret a magyar irodalomban. S így módon a mészölyi szövegek poétikájának azon jegyei látszanak relevánsnak, amelyek a szimulatív (valóságot leképező) narráció, lineáris elbeszélésforma hagyományát törlik meg. Ilyen pl. az onnipotens elbeszélővel szemben a befogadás szempontját is képviselő tanú, krónikás alkalmazása; ami egyben a narrációt is strukturáló tényező, hiszen a személyes elbeszélő/elbeszélők tudatfolyamatait érvényesíti a kronológiai és kauzális viszonyrendszerrel szemben. Vagy a szövegközi olvasást támogató eljárások, amelyek a szövegen belül (pl. *Film, Megbocsátás*) és a szövegek egymásutániságának megváltoztatásával (pl. *Hamisregény*) az értelemkonstrukció elmozdulását eredményezik.⁹²⁴

Mindezen eljárások a szöveg jelentésének mint átfogó érvényességnek a kétségbevonását szolgálják. Az ambivalencia szóhoz juttatásának technikái. A mészölyi szövegekben a valamiféle végső értelem megragadhatóságára vonatkozó ambivalencia továbbá a kimondás és ki nem mondás feszültségében testesül meg. A „kimondás” maga a szövegtest, amely – akár többféle nézőpontból és több síkon, de – csak odáig mondja ki a dolgokat, ameddig azok kimondhatók, csak odáig engedi kibontakozni a jelentést, ameddig az képviselhető. A „ki nem mondás” pedig a hiány, a szövegrés, a szünet, a szövegcsend, a kihagyás, az elhallgatás.

Az irodalmi elhallgatásnak az ambivalencia megnyilvánulásaként értelése egyben a modern–posztmodern korszakhoz köti a fogalmat. Noha az elhallgatás, a szövegcsend problematikája sokkal régibb és sokrétűbb: már Platón chóra-fogalma is a kimondhatatlant övező csendre utal,⁹²⁵ s a fogalom Mészöly Miklós írásművészete kapcsán is felmerül a *csend mint a művészet által birtokolt, érintett titok helye* értelemben.⁹²⁶ Az irodalmi elhallgatás nyilván sok esetben szétválaszthatatlanul indokolja mindkét megközelítést.

Az elhallgatásnak az ambivalencia megnyilvánulásaként értelése alkotói tudatosságot feltételez, amennyiben az elhallgatás a jelentés-meghatározás hatalmának elutasítása. Másfelől a befogadónak a jelentésképzésbe történő bevonását szolgálja, az értelemkonstrukció létrehozásának a befogadói

⁹²³ BAUMAN: *i. m.*, 12.

⁹²⁴ Lásd: THOMKA Beáta: *Mészöly Miklós*. Pozsony, 1995; BALASSA Péter: *A cselekmény rejtélye mint anekdotikus forma*. In *Észjárások és formák*. Budapest, 1985. 105–127.; SZIRÁK Péter: *A prózafordulat „előtörténete”*. In *Folytonosság és változás*. Debrecen, 1998. 10–33.; KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. Budapest, 1994. 116–121.

⁹²⁵ Vö: MÁTHÉ Andrea: *Befogadni*. Pannonhalmi Szemle 1999/7, 25–40.

⁹²⁶ „A mester minden mondata meg volt szorítva. Az egyik csak éppen, a másik meg annyira, hogy egyetlen szó maradt belőle. Ezek lettek a legsúlyosabb mondatok, hiszen ezekből majdnem minden hiányzott. A mondatok között pedig olyan néma mondatok, amelyekből minden egyes szó hiányzott (...) A mondatokban hierarchia uralkodott, volt király és volt alattvaló, a néma mondatok között a hiány egyenrangúsága, a mondatok között pedig a kétség, a kétség, a hallgatás és az Isten csöndje, mindaz, amiről másként igen keveset tudhatunk és mondhatunk.” NÁDAS Péter: *A mester árnyéka*. In ALEXA Károly–SZÖRÉNYI László (szerk.): *„Tagjai vagyunk egymásnak”*. Budapest, 1991. 77.

kompetenciába való utalását jelenti, hiszen a meghatározatlanság és többértelműség révén „produktív kiegészítésekre”⁹²⁷ ad lehetőséget.

Az irodalmi „ki nem mondás”, elhallgatás változataival és meghatározásával irodalomelméleti munkák sokasága foglalkozott, a legkülönbözőbb szempontokat kínálva a jelenség megragadására. Az elhallgatás alakzatainak vizsgálatakor Mészöly Miklós *Saulus* című regényében Zsadányi Edit rendszerére támaszkodom,⁹²⁸ amely egyrészt narratológiai szempontok szerint: a mondat szintaxis, az idő szerkezet, a szereplő és elbeszélő beszédhelyzete, valamint a cselekmény szintjén megjelenő – jelölt (explicit) és jelöletlen (implicit) – elhallgatásalakzatokat kategorizál; az osztályozás másik szempontjaként pedig a befogadó felől vizsgálja a jelenséget a kimondhatatlan (az olvasó verbális határokba ütközik) és a megismerhetetlen (az olvasó tudásbeli, intellektuális vagy emocionális határokba ütközik) megkülönböztetésével.

⁹²⁷ ECO, Umberto: *Nyitott mű*. Budapest, 1998. 92.

⁹²⁸ ZSADÁNYI Edit: *Az irodalmi elhallgatás. Kihagyásalakzatok vizsgálata huszadik századi regényekben*. Kandidátusi értekezés, 1997. Kézirat.

Az elhallgatás alakzatainak Zsadányi-féle rendszere (a korlátozott elérhetőség miatt idézem – 20.):

KIMONDHATATLAN MEGISMERHETETLEN

SZINTAKTIKAI

1. A három pont (explicit (E))
2. A szövegkép üres helyei (E)

TÉR-IDŐ

3. „Egynapos” regények. Ha az elbeszélő idő szokatlanul rövid időtartamot foglal magában, akkor a hiányzó időtartam kimondhatósága kérdésessé válik. (implicit (I))

SZEREPLŐ

4. A szereplők valami lényegeset elhallgatnak egymás elől (I) 12. A szerző és elbeszélői nézőpont kettéválása által létrejövő

ELBESZÉLŐ

5. Beszédképtelenség a szereplői megnyilvánulásban (I)

BESZÉDHELYZET

6. A nyelvi kompetencia nyílt megkérdőjelezése a szereplői vagy narrátori közlésben (E)
7. elhallgatás (I)
8. Az elbeszélő háttérbe húzódik (I)
9. A narrátori beszéd tárgya a csend vagy a hallgatás (E)
10. Határozatlan vagy általános névmás a megnevezés helyett (E) Belső történések elhallgatása nézőpontváltás által (I)

CSELEKMÉNY

11. „Másodlagos” elhallgatott cselekmény, a kulturális kontextus
13. A cselekmény egyik narratívája és a regénynarratíva között (I) egyes részei a cselekményben részt vevő szereplők és a narrátor számára ismeretlen (I)

II.

Az 1967-ben megjelent *Saulus* a bibliai pálfordulás előtörténetét beszéli el, bizonyos értelemben Mészöly Miklós előző regényének, *Az atléta halálának* témáját folytatva, a végsőkéig feszített következetesség határait boncolva.

Saulus a regény első személyű elbeszélője és központi alakja, a keresztények elhivatott üldözője, aki önazonosságát a Törvény betartásában és betartatásában definiálta. Mérei Ferenc tanulmánya⁹²⁹ a regény lélektani implikációira hívja fel a figyelmet: az azonosságtól a pszichológiai értelemben vett ambivalenciasoron keresztül az azonosításig jutó személyiség fejlődését elemezve. A templomi nyomozó regénybeli történetének kezdőpontja a Törvénnyel való azonosság, Saulusnak az erre vonatkozó következetes rákérdezése: „*Kell az áldozat, hogy elveszítsük magunkat, és megtaláljuk az azonosságunkat. De hol ez az azonosság? Még a házak sem olyanok, mint éjszaka meg tegnap...*”,⁹³⁰ végpontja pedig az új eszmével, a kereszténységgel történt azonosítás, Pál apostol Bibliából ismert megtérése, amire a szöveg már nem tér ki, amire csupán utal. A regény vázát az eseményekből, emlékekből, reflexiókból szövődő ambivalenciasor alkotja, amely Saulus megéngését, a Törvénnyel szembeni erősödő kétségeit, s párhuzamosan az új eszme fokozódó elhívását jeleníti meg.

Saulusnak az eszme iránti ambivalenciájában az ambivalencia fogalmának fenti (baumani) értelmezése kitágul, lélektani jelentéssel bővül. Maga a szubjektum is az ambivalencia hordozójává válik: két különböző vagy ellentétes érzelm együttes megnyilvánulásává ugyanazon jelenség iránt.

Az ambivalenciasor nem kauzális és nem kronológiai természetű, csakis az azonosítás pszichológiai folyamatának rendelődik alá. Egy koldus alaptalan meggyanúsításából adódó zavarral indul, majd egy korábbi üldözés jeleneteivel folytatódik, amikor Saulus majdnem hagyja elfajulni az önkényeskedést a játszadozó gyerekekkel szemben, vagy amikor egy tort ülő társaságot ér árulást szimatoló gyanúja. Az ambivalenciasor további tagjai a regény jelen idejének és az azt megelőző négy-öt év eseményeinek váltakozó ritmusában jelentkeznek. A Törvényt megtestesítő nagytanács praktikáinak fokozatos tudatosítása által, s a körmönfont és célzatos kihallgatásoknak, meghurcoltatásoknak való kiszolgáltatottság megtapasztalt vagy hallott történetei által: egyre dominánsabban foglalkoztatják Saulust az *áruló rabbi* (Jézus) négy évvel korábbi elítélésének körülményei, s egyre hangsúlyosabban keveredik életébe az ismeretlen törvényt magyarázó, Istefanos (István vértanú).

Az események, emlékek, reflexiók egymásutánisága azonban a személyiségváltozásnak alárendelt, töredékekből építkező asszociációs láncot eredményez, semmiképpen sem történetívet. Az ambivalenciasor tagjai között a narráció meg-megszakad, elhallgat, hogy új szálát vegyen fel, szövegréseket hagyva. A narráció az elbeszélő Saulus (jelen idejű személyiségváltozásának, tudatváltozásának alárendelt) asszociációs emlékezete szerint épül, az ambivalenciasor tagjait alkotó események, emlékek, reflexiók többsége viszont Saulus múltbeli tudatállapotát tükrözi (amely híján van regényjelenbeli tapasztalatának). Az elbeszélő Saulus nem nevezi meg azt a lélektani változást, amit elbeszélése tükröz, s nem értelmezi az ambivalenciasor-tagok egymáshoz kapcsolásának mibenlétét sem. A narráció meg-megszakadásából adódó szövegrések feloldását a kauzalitás vagy az időrendiség sem segíti.

A narráció elhallgatásai azt érzékeltetik, hogy a cselekmény egységét lehetetlen megtalálni, hogy az elbeszélésfolyam folyamatjellege kérdéses, s hogy megragadhatatlanok az összefüggések. Az

⁹²⁹ MÉREI Ferenc: *Elkötelezettség és ambivalencia. Mészöly Miklós Saulusának lélektani implikációi*. In „...vett a füvektől édes illatot”. *Művészetpszichológia*. Budapest, 1986, 91–97.

⁹³⁰ MÉSZÖLY Miklós: *Saulus*. Budapest, 1988, 8.

elhallgatásalakzat az elbeszélő-émlékező tudat és az átélő tudat disszonanciájából⁹³¹ ered: az *elbeszélő-émlékező tudat és az átélő tudat kettéválásaként* érzékelhető az első személyű narrátor elbeszélése során. Az elbeszélő Saulus nincs birtokában az összegző tudásnak, így hallgat arról, amiről az átélő Saulus végig beszélni próbál: a személyiségváltozás okáról, folyamatáról, kimeneteléről.

Zsadányi Edit az ilyen típusú elhallgatásalakzatot a szerzői és elbeszélői szólam kettéválásából létrejövő elhallgatásalakzatnak nevezi, s elemzésénél az értelem elkülönbözödésére utal,⁹³² arra az elcsúszásra, ami a létezés és a létezésről szóló kijelentések között van. Az elbeszélői szólam elhárítja magától a jelentésadást vagy sugalmazást: Saulus személyiségváltozásának megragadható, elbeszélhető töredékei között elhallgat az összefüggések tekintetében.

A narráción belül hangsúlyos a szerepe a nézőpontváltásból adódó elhallgatásalakzatnak. Saulus a regény központi alakja és narrátora. Elbeszélésébe az emlékezés asszociációs rendjébe sorakoztatott, ambivalenciasort alkotó esemény- és emléktöredékek közé egy önnön léte érvényességét kereső reflexív szólam is keveredik.

*„Sokan csak nyárnak mondják, mi Thammuznak, Ábnak és Elulnak. Három hónapig tart. Három hónapig ugyanaz a fény tűzi a homokot, a sátorponyvákat, ugyanaz a hőség forgatja benned a gondolatot. De még a fele idő hátravan, amíg megjön a szüret. Nehéz kívánni. Nehéz türelmesnek lenni. Vagy alázat nincs bennem elég, vagy túlságosan is sok van. Siettetni Ábot, siettetni Elult, hogy minél előbb a széles kapuba állhassak, Ethanim kapujába, amelyiken a szüreti szamarak vonulnak át megrakodva... Nem alázat az is, hogy igyekszünk siettetni az időt, ami úgyis arra vár, hogy beteljesedjék? De a fele idő még hátravan. Másfél hónap.”*⁹³³

A regény kezdősorai a cselekmény jelen idejét határolják be és azt a zsidó kultúrkört, amelynek viszonylatában Saulus önazonossága kérdésessé válik. Az ünnepvárás leírását szakítja meg az a nagyon is személyes elmélkedő elbeszélői hang, amely a szövegben fel nem vezetett narratori nézőpontváltásból adódóan – ismétlésalakzatokkal, s egy helyen az elhallgatás három ponttal jelölt szintaktikai alakzatával⁹³⁴ is kiemelve – dominánssá válik a szövegrészben. Mintha a leírás csupán arra szolgálna, hogy elleplezze a bizonytalanságot, ami a reflexív szólam mondandójának folytathatatlanságából, a felvetett kétségek megválaszolhatatlanságából, tehát a megismerhetetlenségből ered. A külső–belső nézőpontváltás egyben a történetmondó Saulus egzisztenciális kérdéseinek a környező világra vetítéséből fakad, és a külső világnak a belső prizmáján keresztüli láttatását eredményezi az én-elbeszélőn keresztül.⁹³⁵

Ami Saulusban lejátszódik a személyiségváltozás, az eszme átfordulása során, az kimondhatatlan, megragadhatatlan, s valószínűleg a megismerés számára sem közelíthető meg. *A belső elbeszélői nézőpontnak külsőre váltása így hoz létre szövegrést*, hiszen a reflexív szólam felvetéseihez az érzet szintjén vagy az asszociáció szintjén kapcsolódnak a külső nézőpont leírásai, történetmondása: nem mondják ki a kimondhatatlant, arról hallgatnak.

Saulus a narráció során maga is küzd az elmondhatósággal. Első személyű narrátorként saját történetét eleve az én prizmáján vetíti át, de az egységes történet/történettöredék elmondhatatlansága nyíltan foglalkoztatja. Istefanos üldözésének éjszakájáról mondja: *„A következő pár órának azóta sincs megbízható története bennem. Amire vissza tudok emlékezni: mint a széttört*

⁹³¹ Az elbeszélői tudatfolyamatokról lásd: COHN, Dorrieth: *Áttetsző tudatok*. In THOMKA Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei* II. Pécs, 1996, 81–193.

⁹³² ZSADÁNYI: *i. m.*, 45. Utal: DERRIDA, Jacques: *Az elkülönböződés*. In BACSÓ Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció*. Budapest, 1991, 43–64.

⁹³³ MÉSZÖLY Miklós: *Saulus*. 7.

⁹³⁴ ZSADÁNYI: *i. m.*, 21.

⁹³⁵ Vö. THOMKA: *i. m.*, 108–119.

cserép. s a holdfényben még az is kétséssé lesz, ami ártatlan.”⁹³⁶ Majd később ugyanezzel az üldözéssel kapcsolatban: „Igyekeztem pontosan és szűkszavúan elmondani, hogy a sikátorban hogyan kezdtünk hozzá – az első házat, a másodikat, a huszadikat... Aztán Kórét meg Disánt, ahogy előbukkantak a félkörös kőpalánk mögül. Kedmah konok szolgálatkészségét. Kóré becsületes korlátozottságát. Aztán megint Disánt, azzal az ostoba vigyorgásával – de ebbe annyira belezavarodtam, hogy végül már minden szót újra kellett kezdenem. És egyre görcsösebb pontossággal akartam leírni az idétlen bujaságát, szénfekete, olajosan göndörödő szakállát (...) S akkor megint újra kezdtem: Nem úgy... nem (...) De ez sem elégített ki.”⁹³⁷

Az elmondhatatlan szövegbeli kifejezése a nyelv lehetőségének korlátaira utal,⁹³⁸ s egyben azokra a tartalmakra, amelyek a nyelvbe foglalhatóságon túl vannak. Saulus hiába próbálja elmondani az üldözés történetét, hiába fog hozzá újra és újra, be kell látnia, hogy a megélt események teljessége nyelviileg nem közelíthető meg. A Zsadányi-féle osztályozás ezt az *elhallgatásalakzatot a nyelvi kompetencia explicit narrátori megkérdőjelezéseként* határozza meg.

A szövegrés jelenléte Mészöly Miklós *Saulus*-ában élesen kidomborodik a párbeszédekben is. A szereplők csak annyit mondanak ki a párbeszéd során, ami egymásnak szól; megnyilatkozásaik nem tartalmaznak sem többletinformációt az olvasó eligazodását segítő, sem magyarázatokat önnön álláspontjukat, magatartásukat illetően. A szereplők beszédében az az előfeltevés reprezentálódik, hogy a beszélgetőtárs közös élményeik, tapasztalataik és kapcsolatuk mélységének tudatában van. Az olvasó viszont kihagyásként, előle történő elhallgatásként szembesül ezzel az információs hiánnyal.

A párbeszédnek szintén a templomi nyomozóban folyó változások ambivalenciasorának egy-egy állapotát jelenítik meg, Saulus belső prizmáján átszűrve. Némelyik bölcséleti dialógus (a Rabbi Abjatárral folyó beszélgetések), némelyik praktikus információcsere (pl. Saulus alárendeltjeinek eligazítása, vagy a Saulustól független történetekről beszámoló mellékszereplőkkel folytatott párbeszéd), amikben nem hangsúlyos a szövegrés jelenléte. Azonban minél közelebb áll a beszélgetőtárs Saulushoz, annál erősebb a párbeszédnek a belső egzisztenciális nézőponttól való függése, az azon keresztüli kivetülése. Az alábbi részletben szállásadójával beszélget egy éjszaka, mielőtt az őrség ellenőrzésére indulna, s mielőtt megtörténne a Saulus változását megpecsételő találkozás Istefanossal, majd az ő üldözése:

„– Most már ne menj sehová – dörmögte. – Jobb, ha lefekszel te is.

– Mert nem ismeresz, azért mondd.

– Mert ismerlek, azért mondom.

– Nem hagyhatom Kedmahot. Elvesztette a fejét.

– Hát, ha így veszed...

– Hogyan így?

– Hát, ha mindenáron... mindig...

– Hogyan mindig?

– Folyton.

– Úgy bánsz a szavakkal, mint a kavicsokkal!”⁹³⁹

⁹³⁶ MÉSZÖLY Miklós: *Saulus*. 120.

⁹³⁷ MÉSZÖLY Miklós: *Saulus*. 134.

⁹³⁸ ZSADÁNYI: *i. m.*, 27–30.

⁹³⁹ MÉSZÖLY Miklós: *Saulus*. 91.

Mindkét szereplő más megközelítésből utal arra, amiről egyikük sem beszél: a Saulusban lejátszódó elbizonytalanodásról és a konok elszántságról, hogy „*végig kell menni az úton*”.⁹⁴⁰ A szállásadó otthon tartaná, megvédené a végzetes éjszaka eseményeitől, Saulus pedig csak azt érzi, hogy „*mindenáron, mindig*” próbára kell tennie önmagát. Az olvasó eligazodását a szöveg más helyei segítik. A párbeszéd hallgat arról a bensőséges kapcsolatról, amely mindkét szereplő figyelmének középpontjába kimondatlanul is Saulus önazonosság-keresését állítja. A kapcsolat mélysége és hitele éppen – az adatot alig tartalmazó – szóbeli megnyilvánulások köré fonódó csendben, az elhallgatásban reprezentálódik. *A párbeszédek elhallgatásai* a verbális lehetőségek elégtelenségét, a kimondhatatlant fejezik ki, az arra vonatkozó kétséget, hogy ilyesmi nyelvileg rögzíthető.

Mészöly Miklós *Saulus* című regényében a narrátori beszédben a megismerhetetlenre utaló, az elbeszélő és átélő tudat kettéválásból kialakuló szövegrést, a Zsadányi-féle osztályozás elhallgatásalakzatai közül a belső folyamatok kimondhatatlanságából adódó elbeszélői nézőpontváltás eredményezte elhallgatást, valamint a nyelvi kompetencia narrátori megkérdőjelezését mint explicit elhallgatásalakzatot vizsgáltam. A regény továbbá tartalmaz egy, a szereplők bensőséges kapcsolatának függvényeként létrejövő elhallgatástípust, ami a szereplői beszédben nyilvánul meg.

Mindezen elhallgatásalakzatok az értelemkonstrukció ugyanolyan hordozói, mint a szövegtestben megjelenő komponensek. Viszonylagosítják, mintegy ellene hatnak a nyelvben kifejezhető lehetséges világ teljességeképzetének. Arra irányítják a figyelmet, ami a nyelvi megragadhatóságon túl, a kimondhatatlanban vagy a megismerhetetlenben foglaltatik, ami kibújjik a nyelvi rendszerbe foglalhatóság alól.

Az elhallgatásalakzatok – értelmezésemben – (más eljárások mellett)⁹⁴¹ a többértelműség, a többirányú érvényesség, az ambivalencia hangjai a dolgok nyelvi megragadása, a valamiféle lehetséges világrendbe szorítása során. A kétely hangjai arra vonatkozóan, hogy ilyen rendalkotó igyekezet átfogó, és eredménye hiteles lehet.

Mészöly Miklós életművének a későmodernhez és a posztmodern fordulathoz való kettős kötődése (párhuzamosan a kortárs filozófiai és művészeti folyamatokkal) az ambivalencia térnyerését is hordozza. Háttérben egy olyanfajta világértelmezés körvonalazódik, amely megkérdőjelezi a nyelv mindenhatóságát; azt az önhitt hatalmi aktust, amellyel a nyelv rendet/struktúrát alkot, s azt az írói világteremtést, amely ezt a nyelvi omnipotenciát a Híradás eszközeként elfogadja.

A nyelvi eszközökkel történő írói világteremtés (lehetségesvilág-teremtés), az írói hatalom kapcsán Mészöly Miklós a *Párbeszédkísérlet* című riportkötetben így vall: „... a szó legprecízebb formája is csak a közelítés, a ráfogás kategóriájába sorolható (...) Körbejárásról, megérintésről lehet szó, ami számomra automatikusan a töredékszerű közelítés lehetőségét biztosítja. Ez pedig rokon azzal a gondolattal, hogy amit szavakkal bekeríthetek, az mindig innét marad a teljesség határán (...) S mert a leírandó minden másnál kérdésesebb, hogyan lehetnék biztos abban, hogy éppen a leírt az, ami a leírandó akart lenni? Nem. A valódi tudással és a valódi tudománnyal nem fér össze semmilyen hatalom. Még az írói hatalom sem.”^{942 943}

⁹⁴⁰ MÉSZÖLY Miklós: *Saulus*. 155.

⁹⁴¹ Mészöly Miklós viszonylagosító eljárásairól lásd: LADÁNYI István: *A viszonylagosság Mészöly Miklós regényeiben*. In THOMKA Beáta (szerk.): *Tanulmányok*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék 1986. 18/19. füzet. 83–100.

⁹⁴² MÉSZÖLY Miklós: *Párbeszédkísérlet*. 161–163.

⁹⁴³ Témámmal kapcsolatos kutatásaimat a Domus Hungarica támogatása tette lehetővé.

Harkai Vass Éva (*Novi Sad*)

A hatalom és művészet relációi a 20. századi magyar művészregényekben

Hatalom és művészet relációi explicit vagy implicit, látható vagy rejtett módon, a közvetlen megtapasztalhatóság vagy közvetett megnyilvánulás formájában korokon és műveken át mint „kölsönös ösztönzés, ingerlés és küzdelem”, mint „állandó provokáció”⁹⁴⁴ az irodalmi kommunikáció feladó(szerző)–üzenet(mű)–címzett hármass viszonyának szinte mindegyik elemét érintik, áthatják.⁹⁴⁵ Az egyik oldalról posztulált tiltás és/vagy elvárás, illetve a másik oldal reakciójaként kinyilvánított elfogadás, illetve nyílt vagy rejtett szembeszegülés, szembenállás egymást kölcsönösen determináló játéka utal a hatalom Foucault által említett azon jellemzőjére, hogy „működésbe hozza az egyének (vagy csoportok) közötti viszonyokat”.⁹⁴⁶ E viszonyok kölcsönös, egymást determináló jellegét Dávidházi Péter abban látja, hogy egyrészt a szerzőnek erkölcsi és anyagi támogatás, valamint a nyilvánosság (a mű prezentálásához szükséges intézményes háttér) miatt „szüksége van arra, hogy az intézményesített kulturális hatalom jóváhagyja munkáját”, másrészt „a kulturális és (tőle alig elválasztható) politikai hatalomnak is szüksége van a szerzőre”, hogy hitelesítse „sugallt és elterjeszteni vágyott értékrendjét, azaz végső soron hatalma legitimációjához kér szellemi segítséget”.⁹⁴⁷ E kényszerű szimbiózist Dávidházi különösen a nem nyugati demokráciák elvei szerint szerveződő társadalmakban tartja kifejezettnak, ahol „az írói nyelvhasználatról feltételezik, hogy bajt is képes okozni,” ahol „[N]em választották szét a tények birodalmát a fikció világától, így az író nagyobb tiszteletben tartják, ami azt is jelenti, hogy a potenciális fenyegetést is tisztelik benne, a rendszer veszélyeztetőjét, akit tehát kordában kell tartani bármi áron (...)”.⁹⁴⁸

A hatalom a kultúrán mint „szabályozó rendszer”-en, mint „hatalmi gépezet”-en⁹⁴⁹ át ily módon üzi játékát a köreit zavarni látszó szerző vagy mű ellen bevetett (nyílt vagy látens) cenzúra, az „uralkodó normák” elvárása vagy az ezen elvárásokat teljesítő szerzők díjazásának formájában, eszközeivel – egyfajta hivatalos kánon megalkotásával és erőszakos fenntartásával.

A 20. századi magyar irodalom történetében 1945 (illetve, intézményes formáinak létrejöttét tekintve, 1948) volt az az időszak, amikor a hatalom mint „szabályozó rendszer” évtizedekre szólóan meghatározta (deformálta) az irodalom létmódját. A hatalmi diszkurzus az úgynevezett „fordulat” éve után megfogalmazott „esztétikai” elvárások hármass szabályából (forradalmiság–pártosság–realizmus) kiindulva állítja fel elvárásrendszerét, s szabja meg a hivatalos kánon részeként tekintendő művek predispozícióit. Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténetében e deformációt az „individuális eurotradíció” elfojtásában és megszakításában, „a korábbi irányzati, pluralisztikus diszkurzusforma” (hatalmi) diszkurzus és ellendiszkurzus kétosztatú rendszerére redukálásában határozza meg, végső következményként pedig az irodalmi hagyomány folytonosságának megszakításaként interpretálja.⁹⁵⁰ Az elvárásrendszer jegyében íródott művek

⁹⁴⁴ FOUCAULT 1997, 286.

⁹⁴⁵ Itt gondolhatunk akár a cenzúrára vagy öncenzúrára, akár az esztétikai üzenet „rejtjelezésére” (és ennek műfaji megnyilvánulásaira – pl. az allegóriára, a példázatra) vagy a hatalmi gépezet recepcióra gyakorolt, recepciót deformáló hatására stb.

⁹⁴⁶ FOUCAULT, uo., 279.

⁹⁴⁷ DÁVIDHÁZI 1998, 13.

⁹⁴⁸ Uo., 16.

⁹⁴⁹ Uo., 14.

⁹⁵⁰ KULCSÁR SZABÓ 1993, 8., 10.

végezredménye a sematizmus, az egysíkú alakrajz, valamiféle népies-naturalisztikus-pedagógikus közérthetőség – a másik oldalon pedig a hallgatás és elhallgattatás, a pótselektívsként művelt műfordítás vagy a gyermek- és ifjúsági irodalom írói gesztusai (minek következtében az utóbbiak nyertek az autonóm szépirodalom helyett bennük kicsapódó alkotói energiák által). A folyamat következményei: a publikálási lehetőségek megvonása egyes íróktól – azaz kizárásuk az irodalmi életből, a hivatalos kánonból –, a Weöres Sándor által megnevezett „szellemi szesztilalom” és a Nemes Nagy Ágnes által megfogalmazott „szépség-elvonókúra” által a Mészöly-, Mándy-, Pilinszky-, Nemes Nagy Ágnes-, Weöres Sándor- stb. életműveken belül kitapintható fehér foltok (vagy pl. Ottlik makacs hallgatása), az ezen foltokat kitöltő műfordítói munka vagy gyermek- és ifjúsági irodalmi alkotások.

A Rákosi-éra szektás irodalompolitikájának nüanszai egyfelől az időszak irodalmi recepciójában, „vonalasított” recenzióiban és kritikáiban, másfelől Vas István több kötetes memoárjában, Nemes Nagy Ágnes, Lengyel Balázs, Szántó Piroska és mások napló- vagy novellaszerű visszaemlékezéseiben, az időszak szívós továbbélésének korlátozott játék- és egerút-lehetőségei az ötvenes, de különösen a hatvanas években egymás után íródott parabolaregényekben (*Déry Tibor: G. A. úr X.-ben*, 1964, *A kiközösítő*, 1965, *Mészöly Miklós: Magasiskola*, 1956, *Az atléta halála*, 1966, *Saulus*, 1968 stb.), a kor közérzetének lecsapódásai tematikusan a személyi kultusz időszakára eső gyermekkor- és családtörténetek (a „kistörténelmek”, „magántörténelmek”) hetvenes évekbeli textusában követhetők nyomon (Nádas Péter: *Egy családrege vége*, 1977, Lengyel Péter: *Cseréptörés*, 1978, Bereményi Géza: *Legendárium*, 1978 stb.). Esterházy Péter *Termelési-regénye* (1979) hangsúlyos módon, műfaji ironiával célozza meg a kor hamis heroizmusát, a posztmodern diszkurzuson belül pedig Garaczi László „leműr”-történetében, Parti Nagy Lajos a galamb-társadalom ironikus-parodisztikus allegóriáján belül (*Hősöm tere*, 2000), Kukorelly Endre ironiával, esszét, memoárt és naplót egyesítő, közvetlenebb műfaji formában (*Rom*, 2000), Esterházy Péter a családrege posztmodern újraírásában (*Harmonia caelestis*, 2000) stb. jeleníti meg az említett időszak atmoszféráját, lélekbe és kultúrába beivódó torzulásait. A sor útközben még sok művel kitölthető és folytatható – pl. Darvasi László, Márton László és mások nevével/műveivel, az úgynevezett újtörténeti vagy kvázi-történelmi, áltörténelmi regényekkel (a történelmi regény posztmodern újraírásaival).

Hatalom és művészet relációinak nyomon követéséhez egy regénytípus, a művészregény is támpontokkal szolgál. A magyar irodalomban jellegzetesen a modernség paradigmájához köthető művészregény mint regénytípus a művészlét tematizálásán belül művész(et) és élet, művész(et) és világ – a művészregények többségében szembenálló relációit – nyitja meg. E szembenállás következtében a művészregények többségében művészet és élet, művész és valóság, művészlét és emberi-művészi beteljesülés bináris oppozícióként, tematikai kontrasztként jelenik meg. Nem egy művészregényben e bináris oppozíció, tematikai kontraszt egyik eleme épp a hatalom, amely a művész(hós)t körülvevő és determináló erőként funkcionál, s szab határt a művészlét kiteljesíthetőségének.

A 20. századi művészregények kontextusában szemlélődve kiindulópontom az előbbieken felvetett reláció látszólagos inverze: Kosztolányi Dezső *Nero, a véres költő* (1922) című regényében a hatalom és művészet relációit érintve – és sarkítva – azt a sajátos szituációt tematizálja, amikor a hatalom birtoklása látszólag határtalan lehetőségeket nyit a művész számára. A Nero-regény paradoxona (s főhősének tragikus felismerése) azonban, hogy a művészet hatalmi eszközökkel uralható ugyan, ám nem hódítható meg. Ezt példázza a Nero és Britannicus közötti állandó interszjektív libikókajáték – pontosabban Nero Britannicusszal való állandó azonosulási kényszere (olyanná válni, mint Britannicus, a költő – akár külső, testi vonatkozásokban is, pl. amikor a császár sovány szeretne lenni, mert Britannicus sovány). A Nero-regényben ugyanis a császár a hatalmat, Britannicus a költőt, a költészetet képviseli, a mű végkicsengése pedig, hogy a hatalom lecsaphat a művészre (lásd Britannicus másokéhoz hasonló sorsát: halálát, meggyilkoltatását), ám a művészetet nem ölheti meg. A Kosztolányi-regény több értelmezése is kitér

Britannicus hallgatásának motivikus-metaforikus vonatkozásaira – arra, hogy a költőhős már életében is a bölcshallgatást, a némaságot választja (lásd Nero és Britannicus nevezetes dialógusát, amely a súlyos hallgatás és az üres, „könnyű” fecsegés leképezője) –, minek következtében a költő halála általi némaság nem jelenti egyben a művészet némaságát, megszüntethetőségét, elhallgattathatóságát is. A Kosztolányi-regénynek számos olyan szöveghelye – motívuma, toposza, epizódja – van, amelyek hatalom és művészet relációihoz szolgálhatnak adalékkul. A mű szereplői struktúráján belül a szereplő- (azaz művész-) típusok (Britannicus, a költő, Nero, a császár-költő és dilettáns művész, Lucanus, a lázadó költő, Seneca, a cinkos, a megalkuvó, Zodicus és Fannius, az „udvari” költők típusai, a lefizetett tapsoncok, a Nerót ünneplők vagy bírálók csoportja), az úgynevezett „citeraegylet”, a színház toposza, a Juvenália mint Nero dicsőségének színhelye stb., hatalom és művészet relációinak, kényszerű szimbiózisának leképezői.

Ha egy új stílus vagy diszkurzus felléptét a normává emelt s hatalmilag támogatott régi és a normaromboló új küzdelmeként értelmezzük, a régi és új küzdelmében a művészregények újabb tematikai kontrasztját figyelhetjük meg. Akár a világirodalom, akár a magyar irodalom számos olyan művészregény-példát kínál, amelyekben a művész(fő)hős vagy az általa képviselt csoport az új stílus legitimitásáért száll harcba, miközben a hatalom a régi konzerválásával és intézményes támogatásával védi a meglevőt, amivel egyben önnön legitimitását is bizonyítja – pl. a normaalkotó régít díjazó zsűri, az akadémia és egyéb intézmények segítségével. A díjak odaítélése, illetve megvonása mögött ugyanis a hatalmi gépezet működése ismerhető fel. (A művészregényekben természetesen mindez a fikció szintjén valósul meg.)

A francia századvég Zola-regényének (*A mestermű*, 1886) egyik rétegét az új stílusirányzatok (főként a naturalizmus és az impresszionizmus) keservekkel és kudarcokkal átszőtt úttörése képezi. A mű e rétegének fókuszába állított s nyelvileg megjelenített fiktív festmény, a *Plein air* című, az azonos elnevezésű festésmód előhírnöke. A festészetről folytatott beszélgetések (a művészregények gyakori toposza ez) középpontjában ez az újfajta, az impresszionisták által kedvelt és hirdetett festésmód áll. Claude Lantier, a kisregény festő-főhőse ennek az új stílusnak az úttörője – szemben az akadémia hatalmilag támogatott, túlhaladott mesterkedésével, sötét tónusú „romantikus mártásával” és „konzervatív kocsikenőcsével”. A tematikai kontraszt a magyar századforduló művészregény-irodalmában majd Justh Zsigmond *Művészszerelem* (1888) című regényében, a későbbiekben pedig Kaffka Margit *Állomások* (1917), valamint Kassák Lajos *Egy lélek keresi magát* (1948) című, lélektani futamokkal átszőtt művészregényében lel visszhangra. Justhnál a szembenállás egyik pillére a régít képviselő romantikus historizmus, a másik az új stílust reprezentáló, a naturalizmussal és szimbolizmussal egybefonódó impresszionizmus, Kaffka és Kassák művészregényében pedig a norma- és formabontó újat az avantgárd ellenállásba ütköző absztrakciója képviseli. (E művészregényekben nyelvileg megjelenített műalkotások az új stílus, az újnak számító művészi eljárások emblematikus leképezői.)

A művészregények (köztük a festő-regények) gyakori toposza a *képkiállítás*, amely egyrészt a hivatalos zsűri, másrészt a közönség általi megmérettetés színhelye.

Az újat fenntartásokkal fogadó vagy elutasító zsűri a hatalmat reprezentálja, az újat, a másságot, a normánkívüliséget kételkedve és idegenkedve fogadó közönség pedig a hatalmi elvárások konzerválója. A művészregények (s köztük újra a festő-regények) jellegzetes mellékszereplője a *képkereskedő*, aki a vásárlóközönség és a művész között közvetít (az előbbi kiszolgálójaként, az utóbbi kihasználójaként, s egyúttal a közönség és a művész közötti katalizátorként – pl. Bródy Sándor *Rembrandtjában* (1925), Kaffka Margit *Állomások* című regényében stb. (A mellékszereplők e főhöst hátráltató szereplőcsoportjával szemben ugyanakkor ott a főhős művészi kibontakozását segítő mester – pl. Füst Milán *A Parnasszus felé* című művészregényében.)

A hatalmat képviselő intézményeken, a hatalmi elvárásokat legitimáló és konzerváló, az újjal szemben idegenkedő közönségen, valamint az ennek igényeit képviselő képkereskedőn mint katalizátoron kívül a művészregényekben hatalom és művészet relációit reprezentálja tematikus szinten a hatalom által diktált normákat s a közízlést *kiszolgáló művész* típusa is, akinek ezen

törekvését, lojalitását a hivatalos intézmények díjjal honorálják. A szálak újra a századfordulótól, Ambrus Zoltántól (*Midás király*, 1891–1892, 1906) Kassák Lajos említett művészregényéig (és tovább) vezetnek, s a művészregényekben e hőstípus a bináris oppozíción belül a hatalom elvárásait s magát a hatalmat legitimáló mellékszereplőt testesíti meg.

Dávidházi Péter könyvének bevezető tanulmányában a „kölcsonös felhatalmazás” alaphelyzetéről, „író és hatalom fortélyos fegyverekkel vívott” titkos háborújáról beszél – arról a kompromisszum-lehetőségről, melynek értelmében „a művész viszonylagos szabadságot élvezhet, ha művében tartózkodik a nyílt politikai felforgatástól. A helyzet erkölcsileg züllesztő mindkét félre – mondja –, és ember legyen a talpán, aki sértetlenül kiállja, de a művészi sors iróniája, hogy a vegyes indítékok összeegyeztetését a mű nem sínyli meg okvetlenül.”⁹⁵¹ Dávidházi példaként Vergiliusra hivatkozik, aki „arra kapott felhatalmazást, sőt, a sugallt megbízáson kívül anyagi támogatást is, hogy dicsőséges eposszal járuljon hozzá uralkodója legitimációjához; Vergilius, a művész, a maga részéről inkább maradandó remekművet akart alkotni; végül mindkét fél megkapta, amire vágyott (...)”⁹⁵² A művészlét e valós epizódjából merített ötletet Hermann Broch művészregényében, a *Vergilius halálában* (1945). A világirodalom művészregényeinek kontextusában ugyanakkor Thomas Mann *Doktor Faustus*a művészhőseinek pokolra szállásával, egészen különös módon, a Faust-népkönyvekből eredeztethető Faust-mítosz segítségével utal hatalom és művészet relációira.

Művészlétnek és hatalomnak a *Nero*-regényhez hasonlatos, hangsúlyos, direkt és sorsszerű szembenállása mutatkozik meg Spiró György *Az Ikszek* (1981) című művészregényében, amelynek pszeudo-valóságos hőse, a lengyel színházművészetből ismert Boguslawski egész életét és művészetét – művészlétét – e szembenállás keresztútjában éli meg. A bonyolult apparátust mozgató s a közönség jelenlététől és elfogadásától függő színháznak fokozottan szüksége van arra, hogy a hatalom kulturális intézményei „jóváhagyják” a munkáját, s amely e függőség révén a hatalmi játékok, intrikák terepévé lesz. A Spiró-regénybe fikcionált lengyel Nemzeti Színház repertoárjával szembeni folyamatos hatalmi szembeszegülések s az állandó cenzurális beavatkozások a közép-kelet-európai hatalmi apparátusok azon, már említett vonását képezik le, hogy nem választják szét „a tények birodalmát a fikció világától”. A hatalom által üzött játék eszközei az egyre rigorózusabbá váló cenzúra, a hatalom által lefizetett közönség és felvásárolt belépőjegyek, a vonalasított s álneven írt színikritikák és egyéb intrikák, amelyek mögött a címbeli Ikszek hatalmi csoportja áll. Velük szemben a színészfőhős Boguslawski képviseli azt a művésztípust, amelynek művészi tevékenysége folyamatos veszélyt és kihívást jelent a hatalom számára. Minthogy a színházvezetés is a hatalom kiterjesztett karja, a regény főhőseinek állandó korlátozásokkal – szerepmegvonásokkal, rendezői tevékenységének szüntelen akadályoztatásával stb. – kell szembesülnie, s minthogy a hős szívósan küzd a mindenáron való játék jogáért (olykor, a játék érdekében, kompromisszumok árán is), s a maga művészi eszközeivel folyamatosan szembeszáll a színházat kisajátítani törekvő hatalommal, a más művészregényekben toposzként szereplő színház Spiró e regényében a foucault-i „kölcsonös ösztönzés, ingerlés és küzdelem”, az „állandó (kölcsonös) provokáció” központi színterévé lesz. A főhős bukása s a regénybeli hatalmi klikk utólagos önkritikája és feloszlata a mindenkori hatalmi játékok végkimenetelére utal.

Nem nehéz felismerni a Spiró-regény allegorikus vonatkozásait, mint ahogyan Kosztolányi *Nero*-regényének is vannak ilyen vonatkozásai. Kaffka Margit művészregénye ugyanakkor kulcsregény is, s ha mindehhez hozzászámítjuk a művészregényekben tetten érhető (fikcióba) rejtett önéletrajzi vonatkozásokat is, e regénytípus – az allegorézis írói eljárásához hasonlóan – a szerzői én közvetett megnyilatkozásaként is interpretálható. A művészregények szerzői azonban nemcsak életrajzuk egyes elemeit és önarcképük egyes vonásait rejtik, lopják be műveik fikcionált világába, hanem fiktív hőseiknek a művészetéről, művészlétről vallott nézetei, reflexiói, műhelyproblémáik mögött egy-egy szerző saját nézeteire, reflexióira, műhelyproblémáira ismerhetünk. Az sem véletlen, hogy

⁹⁵¹ DÁVIDHÁZI, i. m., 18.

⁹⁵² Uo.

a művészregények között jónéhány (pl. Bródy Sándor *Rembrandtja*, Krúdy Gyula *Hét Bagoly* című vagy Füst Milán *A Parnasszus felé* című regénye) egy-egy szerző *kései* alkotása. Azaz a művészlétet mimetikusan ábrázoló művészregény a művészi pálya, a megtett írói és életút művészi tapasztalatainak, konzekvenciáinak (fikción belüli) levonására is alkalmat adó regénytípus. E mozzanattal rokon jelenség, hogy ezeket a konzekvenciákat több művészregényben éppen a pályája végére érkezett, idős művészfőhős vonja le (a világirodalomban pl. Balzac *Az ismeretlen remekmű* című kisregényének festőhőse, Broch Vergiliusa, a magyar irodalomban Bródy Rembrandtja, Márai Szindbádja, Kassák festőhőse, Füst Milán orgonaművésze, Spiró regényének főhőse stb.). E „leltárok” végkicsengése, végső konzekvenciája pedig az emberi vagy a művészlét elhibázottságának felismerésétől a hatalommal folytatott harc nevetséges voltának felismeréséig, a veszteségeken való bölcs felülemelkedés s a veszteség vállalásának gesztusáig stb., e regénytípus változatainak sokrétűségére utal.

Szirák Péter e tanácskozáson elhangzott előadásában az általa említett művek kapcsán magánélet és közélet relációjáról beszélt, valamint arról, hogy a regényirodalomban az egyén és egyén közötti, interszubjektív viszonyok is gyakran a hatalom függőségében alakulnak.

A művészregény esetében a regénytípus műfaji jellemzői következtében *magánélet* és *közélet* relációja *magánélet* és *művészlét* relációjává transzformálódik, s az egyén–egyén közötti, interszubjektív viszony is közvetlenül a művészlét függőségében, függvényében realizálódik – nem mintha közvetetten nem lenne kitapintható a hatalom e relációkat determináló hatása is, sőt: a művészregények nem is elenyésző számában (a regényvilágon belül nyelvileg megidézett művel folytatott harc következtében) maga a *művészet* lép fel *hatalomként*, a művész személyiségének, magánszférájának, magánéletének bekebelezőjeként – pl. Zolánál, Balzacnál, Thomas Mann-nál, Justh Zsigmondnál, Füst Milánnál stb. Ám a hatalom ebben a jelentésében metaforikusan értendő – s ebbéli vonatkozásában el is tér e tanácskozás kitűzött témájától.

Bibliográfia

DÁVIDHÁZI Péter: „És ki adta neked ezt a hatalmat?” In D. P.: *Per passivam resistantiam. Változatok hatalom és írás témájára*. Bp., 1998, 9–26.

FOUCAULT, Michel: *A szubjektum és a hatalom*. (Ford. KISS Attila Attila.) In KISS Attila Attila–KOVÁCS Sándor S. K.–ODORICS Ferenc (szerk.): *Testes könyv II. Ictus/JATE Irodalomelméleti Csoport*, Szeged, 1997, 267–292.

KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. Bp., 1993

Illés László (Budapest)

A kultúrpolitika alapjai a totalitárius diktatúrákban

I. Módszertani és elvi megközelítés

A „bűnös” és „rövid” huszadik század (1914–1989) véget ért; elkerülhetetlen feladat, hogy a tudomány, a publicisztika mellett az egyetemi oktatás is szembenézzon a lezajlott történésekkel, mégpedig valamennyi humaniorában. Ez a „konfrontálódás” annál célszerűbb, mivel – *contradictio in adjecto* – a lezárt század furcsa módon egyáltalán nem zárult le. A felmerült problémák – *mutatis mutandis* – tovább élnek, és vélhetően a 21. század alapanyagát is szolgáltatni fogják. Az elmúlt rövid egy évtized megcáfolta Francis Fukuyama eufórikus jóslatát a történelem végéről, azaz a totalitarisztikus rezsimek bukása után a liberalizmus végérvényes győzelméről. Úgy tetszik, az út még igen hosszú odáig.

Kétségtelen, hogy Európában a század „válságos évtizedei”-ben (Berend T. Iván megfogalmazása) a demokratikus rendszerek és a reájuk épülő kultúrák tűnnek inkább szigeteknek a történelem áradatában, amelynek zavaros és sötét kavargását éppen a totalitarisztikus törekvések, sőt államrezonok működése határozta meg. A romantikus történelemszemlélet ez utóbbiakat ugyan kisiklásnak tekinti; elszigetelt jelenségnek azonban már senki sem minősíti őket. François Furet nyomán úgy vélhetjük: az első világháborúban megrendült polgári társadalom mélyreható és kiterjedt válsága az az alapképlet, amelyhez képest a későbbi történelem analizálható.

Ha kétségesnek tartjuk is az apokaliptikus történelemszemlélet igazságát (hiszen annyi leírhatatlan és felfoghatatlan emberiségellenes bűncselekmény ellenére az emberi nem ma is létezik, alkalmazkodik a körülményekhez, sőt még affirmációra is képes), meg kell állapítanunk, hogy az időben végig, a történelmi folyamatban és geográfiailag is szemlélődve az összes kontinenseken mindenkor és mindenütt számtalan jelét (előképét) látjuk a totalitarisztikus uralmi rendszereknek és diktatorikus államrezonoknak.

Mégis, témánkat az időben és a térben szűkebb körbe vonva meg kell elégednünk azzal, hogy még a 20. századon belül is – egy vázlat vázlatként – csupán a két alapvető totalitarisztikus rezsime: az oroszországi kommunizmust és a németországi fasizmust vizsgáljuk, mégpedig „kiteljesedésük” idején, a 30-as években.

E korlátozás csupán módszertanilag indokolható, hiszen nyilvánvaló, hogy mindkét rendszer gyökerei sokkal mélyebbre nyúlnak vissza. A fasizmus okkult-misztikus irracionalizmusának forrásvidéke 19. századi, az adaptált fajelmélet úgyszintén, a Heimatliteratúrban felnevelt nacionalizmus, a világháborús vereség szította revans-érzés, a militarizmus, a modern munkásmozgalom elleni zsigeri gyűlölet egyesülve a germán mítoszokkal, a Herrenvolk és az Übermensch kultuszával készítették elő a weimari demokrácia összeroppanását, a harmincas évek elején történt radikális fordulatot, a politikai és kulturális paradigmaváltást.

A kommunizmus (pontosabban: a reális szocializmus) létrejötte sem köthető egyszerűen az osztályharcban megvalósult 1917-es forradalomhoz; ez a konvulzió minden későbbi deformáció ellenére a parasztlázadások, a nagy francia forradalom, a későbbi külföldi és hazai proletárforradalmak legitim örökösének tudta magát, s amikor a leninizmus ideológiája összekötötte az ösztönös mozgalmakat a marxi teorémával, akkor ez az ideológia feldúsult a 18. századi angol közgazdaságtannal, a német klasszikus filozófiában újra feltűnő dialektikával és a szellemtörténetben benne rejlő voluntarizmussal, majd az utópikus szocializmus eszméivel. Az intervenciók és az ellenforradalmak okozta civilizatorikus pusztulás, az állandósult fenyegetettség érzése, a megerőszkolt gazdasági törvényszerűségek nyomán előállt katasztrofális létviszonyok „kikényszerítették” a terrort, és állandósult, a harmincas évekre kiteljesedett a bolsevista totalitarizmus.

Mindezek a jelzésszerűen érintett mozzanatok involválják a felismerést: a totalitarisztikus rendszerek „kultúrtörténete”, szellemi élete nem vizsgálható csak a spirituális szférában, szinte durva közvetlenséggel bizonyított a szellemi felépítmények materiális gyökérzete. A történeti kutatómunka fontos feladata éppen ezért a történelmi-gazdasági létviszonyok tüzetes elemzése és annak feltárása: miképpen felelnek meg ezeknek az ideológiai övezetek. (Pl. az ezeréves birodalom avagy a világforradalmi folyamat eszméje, mint a náci-német és az orosz-kommunista világuralmi projektumokat belengő ideológiák valóságos szerepének átvilágítása.)

E jelzések azt is érzékeltetik, hogy az eszmetörténeti (pontosabban és többnyire: „téveszme”-történeti) kutatások esetén fel kell hagyni azzal az újabb keletű tudománytalan mítosszal, amely neuralgikusan tagadja az ideológiák létét és hatékony szerepét a történelem és visszfénye: a humán alkotások konzisztenciájában. Bármennyire irritáló ez a tény, a fasiszmus és a kommunizmus „felépítményi” alakulatainak vizsgálata során megkerülhetetlen e jelenségek tudomásul vétele. Világossá válik ily módon a történelem feletti mítoszokba menekülés természete, pl. a német úgynevezett „belső emigráció” művészi produkcióiban vagy az orosz emigráció nosztalgikus múltba merülése a „tisza művészetben”.

S végül, de nem utolsósorban nyomatékosítani szükséges a *tudományos objektivitás* követelményét e kutatások során és az eredmények bemutatása esetén. A szóban forgó korok még nem merültek el a távoli múltba, sőt erezeik a jelenbe nyúlnak. Még élnek azok a generációk, amelyek közvetlenül megélték (ha egyáltalán túléltek) azokat a történéseket, amelyek akár fizikai egzisztenciájukban fenyegették őket. Könnyen érthető, hogy e múlt (közelmúlt) értelmezése akár a hamis tudat (a szubjektív, avagy az elmosódó tudat) működése során, avagy politikai szándékoktól motivált értelmezésben eltorzulhat és a bornírt propagandisztikus publicisztika színvonalára süllyedhet. A veszély e tematika okán fokozottan fenyegeti mindkét totalitarisztikus rendszer szellemi produkciójának objektív, tényszerű értékelését.

A megközelítés elvi-módszertani előfeltevései sorába tartozik az a vita is, amely a fasiszmus és kommunizmus azonosságairól és különbségeiről szól, és mind a mai napig – érhetően – nem jutott nyugvópontra. (Egyik legutóbbi fellángolása a vitának az úgynevezett Historikerstreit volt a német történészek közt. E kérdéskörre vonatkozó következtetéseinkhez téziseink végén még visszatérünk.)

II. A téma tárgyi anyagának megközelítő vázlata

Ismeretes, hogy a nemzeti szocializmusnak és a kommunizmusnak mint a totalitárius diktatúrák sajátos képződményeinek története, kultúrpolitikája, művészete, ideológiája kisebb mértékben hazai, de főleg nemzetközi szakirodalma könyvtári méretű. Az ezek által tárgyalt ismeretanyagból – célkitűzésünknek megfelelően – elsősorban a történeti és kultúrtörténeti vonatkozásokra utalnánk, szinte csak címszószerűen.

A totalitárius ideológiák geneziséhez legalábbis a századelőhöz kell visszanyúlnunk, a liberalizmus válságához (ez az első jele egy korszakot érintő paradigmaváltásnak), a kibontakozó imperializmus korának filozófiájához, a nihilista és pesszimista világképekhez, az életfilozófiákhoz, az individualizmus válságához, az anarchizmus szelleméhez, a bolsevizmus keletkezéséhez. Szemügyre kell vennünk az ipari civilizáció 19. század végi gyors és kiterjedt kibontakozásának következményeit a létfeltételekben. A naturalizmus determinizmusára és nyomorábrázolására mint riasztó tényezőkre adott modernista, elitarista-arisztokratikus (escapizmus) és expresszionista-aktivista-voluntarista válaszok mind az orosz, mind a német irodalomban, kulturális szférában megjelentek és domináns szerepet tölthettek be. Mindezeket a jelenségeket (előjeleket) elmélyíti és kiteljesíti az első világháború, amely eddig soha nem látott mértékben semmisíti meg a klasszikus polgári értékrendet a szellem minden övezetében, hogy helyére részben a proletár megoldási kísérlet, illetve a Blut- und Boden misztika toluljon. Általánossá válik „a nyugat alkonya”-képzet (Spengler és mások), és ennek nyomán a változás, valamilyen kibontakozás heves óhaja.

A háborút és Oroszországban a polgárháborúkat (amelyek szinte középkori civilizációs szintre szorítanak le széles térségeket), a kudarcba fulladt nyugati intervenciókat a mérsékelt szintű kapitalisztikus kezdeményezések (a lenini NEP-gazdaságpolitika) követik. Ennek nyomán szinte a teljes húszas éveken át a szovjet rendszer bizonyos mértékű liberalizmusa bontakozik ki, amely a különböző modern művészeti kísérletezésekkel, változatos palettájú folyóirat-kiadással, viszonylag visszafogott irodalompolitikával (1925-ös irodalmi párthatározat), a nyugat-európai műveltségű Lunacsarszkij kulturális minisztériuma toleráns irányzatával nyújtott reményt egy „emberarcú” szocialista kultúrpolitika működésére. Ezt mindvégig és egyre fokozódó mértékben veszélyeztették a proletkultos, majd proletárirodalmi irányzatok, amelyek agresszív módon hegemoniára törektek. Soraikban jelen voltak a tanács hatalom bukása után a Szovjetunióba menekült magyar emigráns proletárirók, akik vezető szerepet vittek a Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetségében is. E szervezet több tucat ország és több kontinens proletárirói mozgalmát fogta át, amely az 1930-as harkovi konferencián egyenesen a világforradalmi folyamatba ágyazódó „proletár világirodalom” programját hirdette meg.

Ugyanezen időben etablirozódott az úgynevezett „weimari köztársaság” Németországban, kibontakozott a „weimari demokrácia”, amely időszakot az „arany húszas éveknek” nevezi a német kultúrtörténet. Kezdetben a vilmosi monarchia romjain, szociáldemokrata velleitású törekvések nyomán kétségtelenül liberális korszak nyílt, amelyet azonban már indulásától egyre fokozódó mértékben fenyegetett az élet minden területére benyomuló fasizálódás. Ezt lehetővé tette, hogy 1925-től Hindenburg lett a köztársaság elnöke, s vele visszatért a monarchia militarista szellemisége. A Dawes-Terv 1924-től dollármilliárdokkal árasztotta el és szanálta a szétzilált német gazdaságot. Nemcsak az iparba, hanem a szellemi élet minden területére bevonult a racionalizmus, az úgynevezett Neue Sachlichkeit („új tárgyiaság”), magával hozva a rideg tényyszerűségek ábrázolási igényét, a szimultaneizmust, a montázst, a tudatáram-technikát. Mindezt a polgári irodalom vonatkozásában Ernst Bloch „a felcícomázott sírok művészetének” nevezte. Döblin tollán a nagyvárosi nyomor embert őrítő gépezete rajzolódott ki, Gottfried Benn frivol-cinikus, nihilista világképe egyre inkább jobboldali irányba, a hasonló indíttatású Bertolt Brechté pedig – különböző hatásokra – egyre szélsőségesebb marxista irányba fordult. (Mindezek paradigmaticus példák.) A szélső balos extremitás jellemezte a német „proletár-forradalmi” irodalmat is, míg a másik oldalon egyre intenzívebben rajzolódott ki a fasizmus szellemiségével telt „harci kultúra”. A világgazdasági válság következtében utcára taszított hatmillió munkanélkülivel súlyosbított, robbanásig feszült szociális ellentétek közepette – gyakori utcai összeütközésekben – feszült egymásnak a proletárdiktatúrára törő kommunista és a hatalom átvételére készülő náci-fasiszta extremitás. 1933. január 31-én a nácik és a nagytőke képviselői (együttesen is alig haladták meg az 50%-ot) koalícióra léptek egymással a Reichstagban és legális-demokratikus úton hatalomra juttatták a fasizmust, annak minden szörnyű következményével együtt.

A Szovjetunióban a húszas–harmincas évek fordulóján az ötéves ipari tervek, a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása, a gyorsított ütemű „eredeti tőkefelhalmozás” (amely a parasztság több milliós áldozatot követelő, végsőkéig menő kizsárolásával történt) következtében előállt rendkívüli társadalmi feszültségeket csak terrorral lehetett kontroll alatt tartani. 1932–1933-ban aztán végbement a „szovjet thermidor”, azaz egy sajátos ellenforradalmi fordulattal etablirozódott a totalitarizmus. A bekövetkező terrorhullám során kiirtották az ellenzékét, szinte a teljes „lenini gárdát”, amely még hitt a „világmegváltó szocializmusban”, a valóságban pedig létrejött a bürokratikus, antidemokratikus diktatúra vörös változata. (A későbbiekre marad válasz-kísérletünk arra a kérdésre: kísérteties azonosságai ellenére mi fordította egymás ellen halálos ellenségként a két totalitarisztikus rendszert.)

III. A két totalitarisztikus rendszer kultúrpolitikájának néhány kiragadott mozzanata

Mindenekelőtt tárgyalandó az a radikális paradigmaváltás, amely mindkét rendszer kultúraszemléletében a harmincas évek első felében végbement. Mindkét képződményben véget ért a korábbi évtized viszonylagosan demokratikus-liberális szellemisége; mindenütt szembefordultak a

modern, avantgárd művészettel, főleg az expresszionista örökséggel, amely nyugtalan, antitetikus gondolkodásával, az éles ellentmondások feltárására, bemutatására hajló készségével, a tradicionális formák széttörésével, a mindig mindent kétségbevonó attitűdjével egyként gyűlöletesnek tetszett a megmerevedett, álklasszicista ízlés számára a diktatúrákban.

Érzékletes példaként említhetjük itt azt a kontroverziát, amely éppen az expresszionizmus megítélésében mutatkozott meg. Németországban Goebbels kezdeti rokonszenve után a rosenbergi nordikus-misztikus szemlélet nem tűrhette e „kultúrbolsevista” áramlatot, amely irodalomban, képzőművészetben, zenében oly nagyszerű alkotásokat hozott létre a tízes–húszas években. Jelképes értelművé nőtt az 1937-es müncheni „Entartete Kunst” kiállítás, amelynek anyagát később nagyrészt máglyára hajították (épp úgy, mint pár évvel korábban a marxista és nem árja irodalom színe-javát), más részét pedig nyugati aukciókon árusították ki.

A Szovjetunióban szinte ugyanebben az időben robbant ki az úgynevezett „expresszionizmus-vita” a *Das Wort* című német emigráns folyóirat hasábjain. A vita korábbi indítéka Lukács György nagy tanulmánya volt 1932/33-ból, amelyben leszámolt ezzel az „antirealista” irányzattal. A későbbi vita – amelyben Ernst Bloch, Anna Seghers, Brecht és sok más egykori expresszionista művész és kritikus ellenében újra Lukács lépett fel *A realizmusról van szó* című tanulmányával – lényegében véget vetett minden művészi kísérletezésnek, nolens-volens utat nyitott a vulgarizáló epigonok előtt, akik a lukácsi gondolatot a sematizmus aprópénzére váltották. A szovjetunióbeli expresszionizmus-vita a harmincas években az utolsó bátor kísérlet volt a művészet szabadsága védelmében a zsdánovi kultúrpolitika sötét háttére előtt.

Az objektivitás azonban megköveteli, hogy megállapítsuk: Lukács a ziláltnak látott expresszionizmus ellenében a görög klasszicizmusban, az antik demokráciák társadalmi és politikai felépítésében, a német klasszikában szubjektíve a harmonikus ember eszményét kereste, azaz azt, ami kiáltó ellentétben állt kora szovjet társadalmának valóságával. Ő volt az, aki *A fiatal Hegel* című művében (1937) felmutatta az ellentmondások tanát, amelyet a szovjet kultúrpolitika semmi esetre sem ismerhetett el. Az antikvitás harmoniájának álma –írta – „pontos ellentéte annak, ami az állítólagosan a klasszikusokat folytató akadémizmus célja, pontos ellentéte annak az álbeteljesedésnek, annak a hazug és üres álösszhangnak, amelyet ez talál elénk.” Lukács tertium daturt keresett, két ellentétes világ közt kívánt kompromisszumot létrehozni; rettegett a fasizmustól, s ki akarta békíteni a másik alternatívát, a kommunizmust a polgári demokratikus kultúrával.

Mindkét totalitarisztikus rendszer törekedett a szellemi szféra, az értelmiség „gleichschaltolására”. Ezt Oroszországban elősegítette a keleti és nyugati humanista értelmiség veleszületett vonzódása a „megváltást”, a demokráciát ígérő „üdvtanokhoz”. A későbbiekben a szovjet térfélen a „homogenizálás” attraktív mozzanatait, folyamatok beindítói voltak a proletárirodalmi szervezetek feloszlata (1932), és az egységesített (és államosított) irodalom seregszemléje, az 1934-es I. Szovjet Írókongresszus, amelyen Zsdanov meghirdette a „szocialista realizmus” doktrínáját. A német értelmiség járszalagra vonása látványos kongresszusok nélkül, a Reichskulturkammer keretében a szellemi élet egész területére kiterjedve szívósan és eredményesen folyt.

Mindkét diktatúra megteremtette „külső” és „belső” emigrációját. A szovjet rendszer előtt már 1917–1920-ban az orosz értelmiség számos kiemelkedő képviselője távozott Nyugatra; Németországból 1933 után az irodalom, a művészetek művelőinek színe-java elmenekült. „A német kultúra ott van, ahol én vagyok” – jelenthette ki joggal Thomas Mann sokak nevében. Külön probléma ugyanakkor mindkét rendszerben az otthon maradtak kétféle lehetséges pozíciója: a totalitarizmushoz teljesen vagy időlegesen hasonló kiemelkedő kvalitású írástudók alkotáslélektani rejtélye; másrészt a konformizmustól visszahúzó, izoláltságba menekülők és gyakran üldözöttek alkotó munkásságának jellegzetességei (Ernst Barlach, Ricarda Huch, E. Langgässer, Ernst Wiechert, illetve Bulgakov, Mandelstam, Pilnyak, Platonov és mások).

IV. Végül egy megkerülhetetlenül neuralgikus kérdés

A totalitarisztikus rendszerek létrejöttének, szellemi életének, kultúrfilozófiájának végső magyarázatát meg kell adnia a tudománynak. Ez korántsem egyszerű feladat; mindenesetre teljesen elégtelennek lehet tartani a „lelkiségben”, holmi „nemzetkarakterológiában” kereső megoldást.

Az 1919 után előállt, és a német polgári rendet különösen fenyegető konstelláció nyomán, a weimari demokrácia törékeny voltával elégedetlenül nyúlt a totalitarisztikus diktatúra eszközéhez a náci hatalom. Keleten pedig a megkésett és felgyorsított tőkeakkumuláció kényszerétől üzött torz államkapitalizmus – amely legitimációs célzattal leplezte önnön valóságos lényegét szocialisztikus frázisokkal – volt kénytelen olyan eszközökhöz nyúlni, amelyek széttörték a demokráciát. Mindkét, a demokráciát megsemmisítő, tehát *ellenforradalmi* képződmény mögött, történetileg és technológiai fejlettségben ugyan eltérő fázisokban, de lényegében *ugyanaz a gazdasági rendszer állt* – privátkapitalista, illetve államkapitalista változatban. Ideológiai sajátosságukban megmutatókozó különbségeik, eltéréseik ellenére ezért van oly sok hasonlóság bennük a tudatformákat, a magatartási formákat és az intézményi kreációkat illetően. Mindkét képződmény stabilitásra és egyensúlyra tört, ehhez volt szükséges a szellemi szférában a személyiség megsemmisítése, a tömeghatás óhaja, azaz a tudatmanipuláció gyakorlata, a nyugtalan zűlöntség, a krízist kifejező avantgárd elfojtása és egy álklasszicisztikus, nyugalmat és rendíthetetlen hatalmat sugalló művészeti, irodalmi formáció kierőszakolása.

E rendszerek szörnyű cselekményeinek módszeréhez tartozik széles rétegek üldözése faji vagy osztályindítékból (emögött a tudatalattiakban meghúzódó gyűlölet-igény mobilizálásának szándéka rejlik); de mindennek meg kell lennie a mélyebb okának. Történészek állítása szerint az 1917-es orosz forradalom is lényegében polgári forradalom volt, csupán megkésettége miatt volt proletárnak kosztümirozva. A nemzeti szocialista diktatúra változtatás nélkül épült rá a meglévő tőkés rendszerre; minden ideológiai máz ellenére a szovjet rendszer is tőkés gazdálkodáson alapult (tőkeakkumuláció, investíciók, modernizáció, termelés, elosztás stb.), mivelhogy tőke nélkül nincs gazdálkodás. Ha emlékezünk arra, hogy Ortega y Gasset a tömegek forradalmáról beszélt, nyilvánvalónak tetszik, hogy az emancipálódni vágyó sokmillió rétegek, osztályok „forradalma” többé már nem volt kívánatos az uralmi rendszerek egyike számára sem. A negyedik rend proletárforradalmának kora véget ért. A tömegek lázadására az elit terrorral válaszolt, s ezzel tradíciót létesített. A paradigmaváltás végső értelme éppen ebben rejlik. A különböző diktatórikus képződmények szuverén törekvései, érdekellentétei, világuralmi aspirációi vezettek a véres konfliktusokhoz, így a második világháborúhoz is. Az ily típusú lokális aspirációk vezetnek ma is a nacionalista ideológiákkal, a rasszizmussal átitatott etnikai formában megjelenő konfliktusokban az újabb és újabb katasztrófákhoz, mögöttük mindenütt diktatúrák jelennek meg, és a szellemi értékek pusztulása folyik. A totalitarisztikus képződmények végső okát tehát – ha áttételesen is – mindig a rendkívüli kielezett szociális feszültségek szférájában találjuk meg, s antitézisként – a felhalmozott vagyonok védelme érdekében, ha azt veszélyezteti „a föld söpredéke”.

A réteg- és osztályérdekek kiegyensúlyozottsága, kompromisszuma lehetne egyedüli ellenszere a történelmi katasztrófák megismétlődésének. Jelenkori világunk, a globalizáció és a multipolarizáció kiterjedése nem vezet automatikusan ehhez a felismeréshez, mivel a szociális feszültségek világméretben ijesztő mértékben és tempóban növekednek. Az értelmiség megkerülhetetlen feladatává kellene válnia, hogy szüntelenül és fáradhatatlanul felmutassa a történelmi tényeket és azok tanulságait.

Kovács Albert (*București*) Méliusz József írásművészete és a hatalom

Erdély és az egész ország fia, Méliusz József, az ember és az író az 1944 előtti korszakban alakította ki személyiségét. A 30-as évek nemzedékéhez tartozik, de személyiségének teljes kibontakozása az azóta eltelt évtizedekre esik. Közrejátszott ebben könyveinek drámai-regényes, nagy késéssel való megjelenése. Első kötetei csak 1945-ben láttak napvilágot, tizenöt évvel első, folyóiratbeli fellépése után. Sorsa összefonódik a romániai magyar irodalommal és nagy horderejű belső motivációi vannak; az ember- és értékellenes közeggel szembeni tiltakozása még ifjú éveiben kialakult, demokratikus nézeteiben, meggyőződésében gyökerezik.

Kezdetben volt a tiltakozás. Meg kellett tagadnia származásának determináló voltát, a környezetet, melyet ő „polgárinak” minősít, bár apja köztisztviselő volt; a római katolikus vallásról áttért a református hitre, hogy később csatlakozzék egy aktív politikai-társadalmi programhoz, a marxizmushoz, a Korunk irányzatához, melynek spiritus rectora annak idején Gaál Gábor volt. Az irodalmi életbe való bekapcsolódása kezdetben inkább a Helikon körében történt, olyan egyéniségek vonzásában, mint Kuncz Aladár, a *Fekete kolostor* szerzője. A Nagy Istvánnal való szoros kapcsolatai nem voltak konfliktusmentesek. Kacsó Sándorhoz is erős szálak fűzték. Közeli barátai között tarthatta számon Geo Bogzát. 1932–1940 között szerkesztője vagy munkatársa volt a Korunknak és más baloldali lapoknak. Jelentős feladatokat vállalt az illegális mozgalomban; 1937-ben részt vett a Vásárhelyi Találkozón, a Népi Frontot 1939-től támogatta...

A könyveinek kiadása előtt eltelt tizenöt év rendkívül gazdag folyóirat-közleményekben és kéziratokban lappangó művekben. Köztük a legfontosabbak: a bábolnai felkelésnek szentelt verses krónika, az *Ének 1437-ről* (Temesvár, 1945), a *Város a ködben* első változata (regény; íródott 1938–1941 között), a második világháború éveinek napló-regénye, a *Sors és jelkép* (1945). Mindehhez hozzá kell adni a belföldi és külföldi sajtóban megjelent verseit, esszéit, fordításait, terjedelmes irodalmi publicisztikáját.

Az irodalmi irányzatokhoz és művészeti áramlatokhoz való kapcsolódás Méliusz esetében a személyiség kialakulásának függvényévé, a kreativitás forrásává alakult. Az író ugyanazzal a biztos kézzel olvasztja be saját művébe (vagy utasítja vissza) más alkotók munkáját, tapasztalatát. Alkotási módszere, stílusa természetesen az expresszionizmus és a szürrealizmus folytatásaként, gyümölcsöztetéseként alakult ki, mert művészi hajlama, olvasói szenvedélye olyan szerzők irányába terelték figyelmét, mint Kassák Lajos, Majakovszkij, Alberti meg mások, nem beszélve azokról, akiktől sokat fordított: Éluard, Tristan Tzara, Urmuz, Brecht, Gheorghe Dinu, Geo Dumitrescu... Méliusznál csodálatra méltó az, hogy az avantgárd szellemiséget, mely második természetévé vált, sohasé tagadta meg, de sohasem értelmezte dogmatikusan. Képalkotása mindig eredeti. A maga modernizmusa számára egyaránt befogadja az Ady-hagyományt vagy József Attila megújító művészetét. A románok közül számára ez a fogalom kiterjed olyan költőkre, mint Arghezi, Bacoiva, Jebeleanu, akiknek a műveiből többet fordított magyarra. A modern regény vívmányai – melyek hozzáférhetővé váltak számára például egy olyan mű olvasásának köszönhetően, mint *Az eltűnt idő nyomában* – erőteljesen gazdagították poétikáját. De nemcsak Proust, hanem Thomas Mann és Joyce is új utakat nyitottak számára.

Az 1945-ben megjelent két kötet, a kis történelmi elbeszélő költemény (*Ének 1437-ről*) és a *Tanú a nép* című cikkgyűjtemény együtt határozzák meg az írói személyiséget, különös hangsúllyal a társadalmi elkötelezettséget illetően. Máskülönb is Méliusz a közéletben fontos tevékenységet folytat: több kultúrintézet kezdeményezője, az Utunk szerkesztője, a Kolozsvári Magyar Színház igazgatója. A *Sors és jelkép* című munkája egyben önéletrajzi regény, esszé és dokumentum, töprengés a létkérdésekről és harcos állásfoglalás. Új változata 1973-ban, román fordítása 1978-ban jelent meg. Ebben a könyvben fogalmazódik meg teljességében az író bátor kiállása egy olyan új társadalmi szervezet mellett a román állam keretében, mely a polgárok jogi egyenlőségét biztosítja,

beleértve a nemzetiségeket is, azaz lehetővé teszi a személyiség kibontakozását, a nemzeti kisebbség önazonosságának megőrzését. Itt jelentkezik művészi alkotásának egyik fontos jegye: a műfaji-műformai szinkretizmus. Ez a könyv igazi ötvözete a különböző nemzetiségű polgárok békés, emberhez méltó együttélésére ösztönző nemes eszméknek, melyeket történelmi és kortárs irodalmi példák erősítenek meg igazságukban. Ezek között fontos az erdélyi humanista kultúra hagyománya, történelmi síkon Dózsa György és Horea alakja, a közös antifasiszta harc, a magyar–román–német irodalmi barátságok. Felfigyel olyan rokon írásokra a román irodalomban, mint Ion Conduț, Drăgușeanu *Erdélyi utazója* vagy Geo Bogzától *Az Olt könyve*. Az epikum sajátossága a *Sors és jelkép*ben, hogy nem is annyira a háborús utazás tiltásokkal terhelt eseményei kerülnek előtérbe, mint inkább a történelmi dokumentumokban rögzített katasztrófák, melyeket a riporter éles szeme, az író elbeszélő énjének szavai rögzítenek. Mindennek következményeként nemcsak a történelem, hanem a külső adottságok tárgyi képei is a szimbólum magas rangjára emelkednek. Az utazás, a megismerés kalandja térben és időben a tiszta epikát egyéni és kollektív sorsokban sűríti, a detektívtörténet pedig, mely semmi veszélyt nem rejt magában senki számára, regénybe illő valódi paródia. Az alkotás mikéntjének ezeket a vonásait világosan kidomborítja Méliusz gyakran beékelte metapoétikája – a műforma klasszikusaira, Dosztojevszkijre és másokra való hivatkozásokkal.

A *Sors és jelkép* irodalmi és társadalmi jelentőségét megsokszorozza az öntudattá vált érzelem, hogy az író mindig felel nemzete és szülőföldje sorsáért, hogy író nélkül nincs történelem. Az együtt élő, közös sorsot megosztó magyar és román parasztokról szólva Méliusz József kimondja végkövetkeztetését: „Nekünk nincs hová mennünk, sem egyikünknek, sem másikunknak nincs más hazája, csak szülőföldünk van, egyetlen életünk az, melyben megtestesül a Sors.”

Az író életútján és alkotói pályáján 1949–1955 között tragikus hiátus keletkezett. Méliuszt arra rendelte a sors, hogy a XX. század fiaként elviselje-elszenvedje a történelem szörnyű ellentmondásait.

Visszatérve aztán a tollhoz és a papírhoz, az író újra, teljes odaadással hivatásának szenteli magát. Napvilágot látnak lírai költeményei, esszéi, színművei, irodalmi publicisztikája. Útjai új, göröngyös utak voltak. A *Beszélgetés a rakparton* szónoklatai hangvételét a kritika megkérdőjelezte vagy egyenesen megbélyegezte, bár voltak más vélemények is, melyek elismerték a méliuszi szabad vers sodró áradatának igazi művészi értékét, annál inkább, mert a harsonás szólamokat ellensúlyozták a mindennapi valóság motívumai.

Az Arénában (1967, románra fordította Virgil Teodorescu, 1975) Méliusz lírájának formai világa kiszélesedik, a zongora több oktávján és regiszterén szólal meg a költő. A beteljesülés érzését semmi sem zavarja, a markáns személyiség egésze, a világlátás egyetemessége ugyanúgy jut kifejezésre, mint az igazi művészi erő a költői formák, eszközök, hangok magabiztos alkalmazásában. Az előző művekben felbukkanó lelki-érzelmi állapotok, magatartásbeli megnyilvánulások most motívumokká formálódnak, emblémákra, szimbólumokra találnak, melyeket a költő a szólamok polifóniájából, lassú, de főleg elsodró ritmusokból komponál. A belső vibráció, a költői hangvétel eredetisége felejthetetlen, a gondolat mély és drámai. Méliusz világlátása szerint a történelem kataklizmáinak közepette az ember számára alig érhető el egy kis győzelem. A magányt és a halált hozó Áloé előtt alig pislog a távolban egy kis remény: az, hogy idővel az ember mégiscsak emberré válik. A világ állapota kiváltja a szorongást, mely azonban nem marad az ösztönök szintjén, mert a költőnek élénk a tudata. Az elrettentő világban az élet újraélesztése a csodával határos.

Az alapvető irodalmi motívumok Méliusz József költészetében új horizontok felé nyitnak ablakot és eltávolodnak az egyértelműen katasztrófális, apokaliptikus világlátás-módtól. *Kései elégia Áloéhoz* című versében a dedikáció még a szörnyű, újbarbár civilizáció képeinek ellenpontja: „Annának, szerelemmel”. A racionális, érzelmi és érzéki költő az élet egyik legnagyobb értékét és örömet lát a szerelemben. A mesterműként számontartott *A szénásszekér elégia* című, háromrészes visszaemlékezésében a tobzódó falusi és városi természeti képek bársonyosan objektív környezetében elbűvölő teljességgel bontakozik ki az erotikai beavatás motívuma. Az erotika mint olyan, mint a

természet és az élet titka, öröme és az elmúló pillanat tragédiája... A téma más értelmű megoldását, a maradéktalanul teljes szerelem motívumát a költő a jelenben bontakoztatja ki. Ez a lírai hős teljes lényegét – nem csak a testet – uraló szerelem, a megejtő, gyöngéd érzelm, a hétköznapi élet csodája bűvöl el olyan versekben, mint a *Mikor vetközni kezd és karcsú, őz* – a *Szinaiai füzet*ből.

Az író személyiségét igazi rokonszenvvel és meleg barátsággal mutatták be a román olvasóknak pályatársai: Geo Bogza, Eugen Jebelenau, George Macovescu. Írásművészete is lelkes, hozzáértő tolmácsolókra talált: Nicolae Balotă, Cornel Regman, Ion Vlad. Bizonyos értelemben ma már könnyű Méliusz művészetét azonosítani, felfedni azt, ami rá jellemző: a kifejezőeszközök modernségét és gazdagságát, a szólavinak eredetiségét, a hétköznapi környezet szürke-színes, beszélő-kiáltó képeit ugyanúgy, mint az abszurditás képleteit, a fantasztikumot vagy a versmérték láncaitól megszabadult szabad vers dinamikus ritmusát. A drámai, férfias hangvétel a század kalandjaiból visszatérő Odüsszeusz hangja, és ugyanakkor a szenvedély szava is, a nyugtalanító szépség élvezetét nyújtó meghatottságé. A képalkotás módozata, a lírai szó jellege – Nicolae Balotă szerint a „bátor formabontás” – a szürrealizmusra emlékeztetnek, ami Brecht és Becher nyomán kapcsolódik az expresszionizmus poétikájához, s ráadásul az „új tárgyiasság” (Neue Sachlichkeit) szülte stílusformákhoz. Más, nem kevésbé fontos műformai jegyeket is kiemelhetünk: ilyen a filozófiai szintű eszmefuttatás szülte aforizmak gyakorisága, az elkötelezett költő prófétai hangvétele, az érzéki képek mögött rejtőzködő ösztönös alkotóerő, ami eredetiségében nem hagyja magát olyan könnyen meghatározni minden kísérlet ellenére sem.

Az író prózai mesterműve, a *Város a ködben* szintén a modernség jegyeit viseli magán, s bár harmincéves kiséssel jelent meg 1969-ben (Constantin Olariu román fordításában 1982-ben látott napvilágot), mégsem avult el mindmáig. A gyermekkor és a visszaemlékezés tükrében a témák és motívumok egész seregével találjuk magunkat szemben: a Habsburg Birodalom felbomlása az első világháború nyomán, a kiáltó társadalmi polarizáció, a nemzetek és nemzetiségek egymáshoz való viszonya stb. A *Város a ködben* a kritika közép-kelet-európai térség nagy háborús regényeinek sorába állítja – joggal –, párhuzamokat vonva olyan alkotásokkal, mint Liviu Rebreanu-tól az *Akaszttak erdeje*, Miroslav Krleža *Zászlóvivője*, Sinkó Ervin *Optimistákja*, Jaroslav Hašek *Svejkje*.

Több egyező vonás van e művek között. A társadalmi körkép kritikai megvilágítása mindenikre jellemző. Egy belülről felbomló állami-társadalmi szervezetről van szó, melyre súlyosan ránehezedik a bürokrácia, az egyenlőtlenség, a begyepesedés, a háború káosza, a politikai vakság. A *Város a ködben* esetében hangsúlyozhatjuk a könyv modern-realista jellegét, előtérben egy jól kidolgozott, szétágazó epikai természetű történettel, kézzel fogható, plasztikus figurákkal, részletekkel, felejthetetlen légkörrel. Ez a struktúra beleolvastja magába mindazt, ami a regény anyagát, „húsát” képezi: a dokumentumot, önéletrajzot, történelmi adatot, azt, ami a regény eredetiségének bizonyítéka. A visszaemlékezést és a tudatfolyamatot – mint a korszerű próza jegyeit – nem Proust hatásaként fogjuk fel, hanem egyszerűen a modernizmus ma is megkapó, valódi méliuszi jelenségeként.

Az irodalmi közvélemény felfigyelt a sorban megjelenő esszé-regényekre: a Kávéház-sorozatra. Pár szóban szólunk a *Tranzit kávéházról* (Kriterion Könyvkiadó, 1982), amely könyvet még nem ismerheti a román olvasó. Ez is egy prózai körülmények között, írói munka-célzattal megtett utazás története, Jugoszlávián, Olaszországon keresztül egészen a franciaországi Mentonig. A struktúra váza itt sem a cselekmény kifejlésztéséből áll, hanem az epikai műforma mellékes elemeiből: önéletrajz, dokumentum – az itt csak futtában látott emberek figuráinak felidézésében –, az álm-látomás, történelem... De ezek vajon „mellék elemei-e” az epikának vagy inkább maga az epika? A mű olvasata arról győz meg, hogy struktúrájának eredetiségében egy kiemelkedő alkotóról van szó. Szabálytalan regény (mintha végeredményben az igazi nagy művek nem lennének – bizonyos szempontból – mindig szabálytalanok!) a *Tranzit kávéház*; magába olvasztja az esszét, a nyers tényanyagot – a „tárgyakat” – és nagyon gazdag metapoétikában. Méliusz jeleskedik abban is, hogy utánozza – szembeállítva imitálja – az új regény, Michel Butor írásművészetét. Új itt az irodalmi motívumok fokozottabb poliszemantikája. Maga az utazás is – a városok látogatása, a szállók – nemcsak utazás, hanem megismerés is lét és halál között, és sors...

A könyv középpontjában egy képzeletbeli jelenet áll Anna álmából, melyben a szerző hasonmása, M. J. is képzeletbeli figura, a cselekmény helye is képzeletbeli ország: Svecia. Az erőszaknak ebben a világában visszaidéztetik a holocaust és a század sok más szörny-eseménye, s M. J. alakjában visszhangra talál mindaz, ami ma veszélyezteti az emberi civilizációt. A szerzői nézőpont valamivel reményteljesebb, melegebb, a világlátás nem zárja ki a jövő lehetőségét, maga a szerző pedig a Szó-Tettel harcol a Történelemért.

A regényben a különböző struktúrák és idősávok egyensúlya jön létre. Az esszé képes arra, hogy gazdag filozófiai, etikai, irodalmi-esztétikai anyag kerete legyen, magában hordozva a magyar nemzetiségi irodalom problémáit, melynek talaján bontakozott ki Méliusz József alkotói személyisége, és amitől függetlenül meg sem tudna szólalni. A nagyon különböző összetevőkből létrejött egységes struktúra mindent elfogadtat velünk: az életrajzi tények egész skáláját – a fogmosástól a magasztos eszméig – vagy pedig a szerző kedves hiúságát, merthogy Annával együtt bekerülnek Thomas Mann, Miroslav Krleža naplójába...

Méliusz József műve arról tanúskodik, hogy mintha az írói sors, az alkotói pálya boltíve fundamentuma lenne veszélyeztetett századunknak. Ez a boltív fenntartja a századnak azt a szegmentumát, melyet az erőszak, a fajgyűlölet, a holocaust, a jogegyenlőség hiánya, az emberi személyiség jogfosztottsága fenyeget. Ilyenképpen az író a történelem építőjévé válik.

Egy kiváló szellem és lelkiismeret folytatja küzdelmét az emberért, a század igazi követelményeinek betartásáért, a tettekben megnyilatkozó humanizmusért – reményeink egyetlen kezeséért –, a hozzánk méltó élet teljességéért. És a művészet állandó megújulásáért.

Madarász Imre (Debrecen) Lektűr és propaganda

A kádárizmus énképe és ellenségképe Berkesi András regényeiben

A Kádár-korszak „fénykorának”, a hatvanas–hetvenes éveknek egyik legtöbbet publikáló és legolvasottabb írója volt Berkesi András. 1958-tól kezdve szinte évente jelent meg egy-egy, rendszerint vaskos kötete, elképesztően magas példányszámban (az *Akik nyáron is fáznak* például 184 700 példányban!): a könyveket így is napok alatt elkapkodták.

Mivel hazánkban az esztéták és kritikusok túlnyomó többsége rangján alulinak érzi, hogy siker-könyvekről írjon, 1982-ig kellett várni, hogy *Az olvasás anatómiája* tanulmánykötetben Agárdi Péter *Egy világkép modellje* című, a *Síratófalt* elemző tanulmányában kimondja: „A magyar olvasási kultúrának két évtizede talán legneuralgikusabb jelensége az ún. Berkesi-probléma... Berkesi regénye valójában a szocialista társadalmi regény mezébe öltöztetett giccses politikai kalandregény... A társadalmi kérdések *nyelvileg* közönséges, *érzelmileg* hamis, *gondolatilag* szegényes, *formailag* egyoldalúan politikai-bűnügyi, *szemléletileg* félrevezető, történetietlen fölvetése és ábrázolása a tartalmas, felüdítő szórakozásnak, a jó kriminek, illetve az értékes irodalomnak, a valódi szocialista realizmusnak egyaránt ellene mond.” Csakhogy már maga ez az idézet sejteti Agárdi bírálatának felemás jellegét és értékét. A kritikus, tudniillik, azt tartja Berkesi fő hibájának, hogy sematizmusa „a szocialista eszmét és politikát” kompromittálja, „keveri hírbe”. Nem veszi észre, hogy ez a sematizmus éppen annak egyenes és szükségszerű következménye, hogy Berkesi a kádári módon értelmezett „szocialista eszme és propaganda” szócsöve volt, a kádárizmus irodalmi apológétája és propagandistája. Ezért és ebből a szempontból tanulságos foglalkozni esztétikailag értéktelen, a lektűr és a ponyva határán mozgó giccses kalandregényeivel, mert ezekben kristálytisztán fogalmazódik meg, milyen énképet és ellenségképet alakított ki a több mint harminc éven át országló Kádár-rendszer, mely letűnt végre, de ezzel múltunkká is lett, közvetlen közelmúltunkká, mellyel számot kell vetnünk.

Sokatmondóan Berkesi írói születése is szinte egybeesik a kádárizmus születésével. 1958: a magyar irodalmi életet éppúgy eltaposták, vérbe fojtották, mint azt, aminek kirobbantásáért ültették a vádlottak padjára: a forradalmat és szabadságharcot. Gimes Miklóst kivégezték, Déry Tibort is halálra akarták ítélni, de aztán „csak” bebörtönözték, miként Fekete Gyulát, Fekete Sándort, Eörsi Istvánt, Háty Gyulát, Novobáczky Sándort, Obersovszky Gyulát, Tardos Tibort, Vásárhelyi Miklóst, Zelk Zoltánt... Sokakat emigrációba kényszerítettek – köztük Aczél Tamást, Méray Tibort, Ignótus Pált, Pálóczi-Horváth Györgyöt –, másokat hosszú évekig tartó szilenciummal sújtottak, köztük Benjámin Lászlót és Illyés Gyulát. Az irodalmi jégkorszak dermedt csöndjébe élesen hasított bele az új író új hangja: megjelent Berkesi első regénye, az *Októberi vihar*, majd rá egy évre folytatása, a *Vihar után*. E regény-kettős olyan méltó nyitánya, alaphangja lett Berkesi életművének, melyet – legalábbis eszmeileg – később sem tudott meghaladni, csak felhigítani, variálni, átfestgetni. Benne van szinte minden, ami jellemzi Berkesit és a Kádár-rendszer ideológiáját.

Az *Októberi vihar* és a *Vihar után* politikai propagandaregények, melyeknek tézise az, hogy Magyarországon 1956 októberében nem az idegen és belső elnyomás elleni népfelkelésre került sor, hanem a volt uralkodó osztály és a „nyugati imperialisták” közös „ellenforradalmi összeesküvésére”, amelynek felelőseivel szemben jogos a legkeményebb megtorlás is. Mivel a bosszúterror akkoriban teljes erővel tombolt, Berkesi nagyon jól tudta, hogy akikkel „vitatkozik”, akiket támad, azok vagy börtönben ülnek, vagy – Illyés szavával – „szív-némaságra” ítéltettek a cenzúra által, mindenesetre nem válaszolhatnak neki. E tény nyilvánvaló erkölcsi minősítése mellett is bizonyos fajta bátorság kellett ahhoz, hogy ilyen műveket ilyen helyzetben megjelentessen, számolva egy egész nép és íróársai színe- javának mélységes megvetésével. De Berkesi, mint igazi kommunista, nem szerette a „polgári nyavalygást”, a „moralizálást”, a „lelkizést”, és egyáltalán

nem volt szégyenlős típus. Tudta, akiknek kegyeitől írói karrierje leginkább függ, azokat nem érdekli műveinek sem erkölcsi, sem esztétikai színvonala, azok meg lesznek elégedve vele.

Volt is okuk rá. A regény-páros főhőse az „októberi viharban” utat vesztett, „megtévedt” magyar ifjúságot jelképező Török László, aki előbb a fegyveres harcokba, majd nyugatra sodródik, végül, felismerve s szánva-bánva eltévelyedését, visszatér Magyarországra és a párt kebelébe. Egy megtérés történetét olvashatjuk tehát, de nem olyan igazi, hiteles lelki változását, mint, mondjuk, Szent Ágostonnál vagy Manzoninál. Török László ugyanis csak azért tisztulhat meg a történet végére, mert már az elején tiszta, vagyis – hiszen a kettő Berkesinél mindig egyet jelent – kommunista volt, akárcsak apja, aki haldokolva, vörös párttagsági könyvét hagyja örökül eltévelyedett, a hibák kijavításáért küzdő tékozló fiára. Berkesinél ugyanis elképzelhetetlen valódi jellemfejlődés és árnyalt jellemábrázolás. A rasszizmust, illetve az attól lényegileg nem különböző sztálinizmust idézi hihetetlenül merev, előítéletes determinizmusa, mely szerint, aki földesúr- vagy burzsujivadék, az csak javíthatatlanul gonosz, aki viszont kommunista proletárcsalád sarja, az csakis becsületes, jószándékú ember lehet. Jó munkásemberek kontra rossz osztályellenségek: ez Berkesi manicheus dualizmusának lényege. A László-féle naiv fiatalokat manipuláló eltökélt, ravasz ellenforradalmárok valóságos ördögök: Faragó a háború előtt csendőrnymozó volt, azonfelül nagybirtokos, miként harcostársai, Csatai és Vörös-Horváth. Mindegyikük többszörös gyilkos, nemcsak felbujtói és munkaadói, de lelki testvérei is a Pislogó-, Süveges- és Bivalynyakú-féle közönséges bűnözőknek, akik, persze, a felkelés alatt is lopnak, rabolnak, így cáfolva a forradalom tisztaságát. (Süveges egykor „birtokos paraszt” volt, Bivalynyakú „SS-tiszt”). Van azonban, aki őket is irányítja, a diplomatának álcázott Stevenson (*A kincses sziget* írója sem hitte volna, hogy nevénél jobbat nem talál Berkesi egy olyan szereplőnek, akinek szintén olcsó az emberélet): kémfőnök és diverzáns vezér, az antikommunista keresztes háború célja szentesít nála minden eszközt.

Az a koncepció, mely szerint az „októberi vihart” a Faragók, Süvegesek és Stevensonok, a „szervezett imperialista erők robbantották ki” („Ez a fegyveres forradalom a történelem egyik legjobban, legtervszerűbben előkészített felkelése volt.”), Berkesit egyrészt mentesítette attól, hogy a felkelés valódi okai után nyomozzon, másrészt felhatalmazta arra, hogy mindenkit, aki az „ellenforradalom” leverésében segédkezett – kivétel nélkül –, hősnek fessen le, lett legyen bár a legvadabb ávós vagy a legszektásabb sztálinista. Az ÁVH-ról legfeljebb annyit hajlandó elismerni, hogy „nem csupa szentekből állott”, de ezt csak úgy odaveti, miközben bőven ecseteli tagjainak „hősies” harcát a Nemzetőrség ellen. Lélektanilag teljesen érthető ez a szolidáris gesztus annak a Berkesinek a részéről, aki – mint a Népszabadság 1990. október 12-i számában idézett saját egykori vallomásából megtudjuk – szintén az ÁVH vizsgálótisztje volt, s ebbeli minőségében az általa „beismerő vallomásra kényszerített” személyekkel szemben „lelki és fizikai kényszert” alkalmazott. (E tapasztalatainak köszönhetően a kínvallatásokat, veréseket – melyek gyakorisága Agárdinak is feltűnt – mindig kivételes realizmussal írja le.)

Hasonló módon leplezi le Berkesi – akaratlanul –, hogyan festett valójában a Kádárék által beharangozott „kétfrontos harc”. A valóságban, tudjuk, a „jobboldali elhajló” Nagy Imre híveit kivégezték vagy börtönbe vetették, míg a „szektás” rákosistákat csupán félreállították vagy lefokozták, sokukat pedig éppenséggel meghagyták magas posztjukon. Hát a Berkesi-regényekben? Az öreg Rieglerről (akinek jelszava: „Hogy kommunista-e valaki, azt arról lehet megállapítani, hogy milyen közel áll szívéhez a Szovjetunió.”) szektássága, dogmatizmusa, merevsége miatt ugyan elhangzanak bíráló *szavak*, de ami egy regényben sokkal fontosabb: *tettei* elvhű, szókimondó, bátor, önfeláldozó embernek mutatják, aki „ezernyi túlzó baloldali megnyilvánulása mellett bármikor hajlandó teljes mellel a géppisztolyok elé állni a pártért”, s azonnal felismeri a felkelés „ellenforradalmi” jellegét, akárcsak László menyasszonyának, Erzsinek apja, a szintén sztálinista Bruckner. Berkesi értékrendjében ez az erény „non plus ultra”-ja. Vele szemben az olyan, magukat szocialistának valló szereplők, akik – horribile dictu – a szovjet csapatok távozását sürgetik, mint Tornyai, Király vagy Szeges, mind lelepleződnek mint egykori közönséges bűnözők és jelenleg az imperialisták ügynökei vagy az ő balekjeik. Ők csak azért lépnek be a munkástanácsba, a pártba,

hogy bomlasszanak, romboljanak, felforgassanak. A felosztatott ÁVH emberei viszont, akik „egymás után lépnek a karhatalomba, a nyomozó osztály állományába, és sokan vannak, tele van velük az épület”, nos ők – világosít fel a pozitív szereplőnek szánt Koczó – „már nem államvédelmisták, most csak párhú kommunisták, és így lehet a kezükben fegyver.” Lett is. Használták is.

A magyar október forradalmi jellegét a következő érveléssel kívánja cáfolni Berkesi: „Lehet-e forradalom az a tömegmegmozdulás, ahol az első órákban a munkáshatalom jelvényeit: a vörös zászlókat égetik és a vörös csillagokat rombolják le?” Ez a szónoki kérdés azon az előítéleten alapul, hogy a vörös zászló és a vörös csillag árnyékában nem lehet zsarnokságot gyakorolni, illetve, hogy az ötvenes években nálunk „munkáshatalom” volt. Berkesit, a hívő bolsevikot különösen zavarta, hogy a felkelésben oly nagy számban vettek részt a kiválasztott osztály, a munkásság tagjai. Ezért hangsúlyozza feltűnő gyakorisággal: „Hát volt ott melós a támadók között?”, illetve: „ellenforradalmárok” – például a Bécsbe menekültek – „talán lezüllött arisztokrata kölykök vagy gyárosok unokái, akik, mit tudom én, hogyan, felülmaradtak, egyetemre járhattak” (mert az egyetemi „kádererők” nem voltak elég „éberek” az osztályellenesség fiaival szemben – M. I.), „de hogy nem voltak munkások, az bizonyos”. A fiatal egyetemi oktató, Doktor, a „tévelygő” értelmiségi rájön, hogy „az ő tanulása semmit sem ér”, mivel a proli „Kamarás a tizedét sem tanulta, mégis jobban ismeri az életet, mint ő... Neki székely himnuszt kellett hallania és a zsidózást, hogy felébredjen. Kamarásnak elég volt a szíve is. Ami öröm volt a méltóságos úrnak, az nem lehet öröm a prolinak.”

A szabadságharc nemzeti jellegéhez már ellentmondásosabban viszonyul Berkesi. Egyrészt „szervezőit” mint idegen hatalmak bérenceit ábrázolja, másrészt viszont mindent, ami nemzeti, ami magyar, eleve gyanúval fogad. Tudniillik, „mi magyarok egy kicsit nacionalisták vagyunk”, pedig, mondja Bruckner Erzsébet, a mintaszerű kommunista lány, „az még nem jelent semmit, hogy valaki magyar.” Hogy ez miként értendő, arra bőven ad magyarázó példát a két regény. Az „ellenforradalmárok” zajos-patetikusan magyarkodnak; azokról, akik a szovjet csapatok jelenlétét ellenzik, s tiltakozásképpen kokárdát, Kossuth-szakállt hordanak, kiderül, hogy mind „ellenforradalmárok” vagy „megtévesztettek”. A *Vihar után* hetedik fejezetében olvashatunk egy „jópofa” beszámolót arról, hogyan kényszerít rá két rokonszenvesnek szánt „Kádár-huszárt” agyafúrtnak, „íberölő” fenyegetésekkel egy halálra rémített fiatalembert arra, hogy az ellenállást jelző Kossuth-szakállát levágassa. (Az egyik karhatalmista agyon is akarja löni.) Az *Októberi viharban* a székely himnusz után egy zsidógyűlölő náci dalt énekeltet el Berkesi a felkelőkkel, így szuggerálva, hogy a Trianon fölötti búsulástól egyenes út vezet a fasiszmusig. Ennek ellenére regényeiben igen sok utalás történik a szereplők zsidó, cigány, sváb stb. származására, sőt ilyen kifakadásokat is bőven olvashatunk: „A néger anyádat!” – kiált a „pozitív” szereplő Kárász, vagy: „Halálképű germán” – így a *Sellő a pecsétyűrűn* főhőse, Borsy Kálmán. Úgy látszik, a faji és az osztály-előítéletek nem esnek messze egymástól.

Elsősorban a nacionalizmus bűnében marasztalja el Berkesi a magyar írókat is, akik időközben már börtönbe kerültek: „Mikor, és kik fogják azt bebizonyítani, hogy egy-egy lázító vers hatására hány fiatal fogott fegyvert, és lett gyilkossá akaratan kívül? A fiatal sütötte el a fegyvert, de a vérlázító írás buzdította, a hősköltemény pedig erkölcsileg felmentette. A megtévedt munkásfiataloknak nem bocsátunk meg? Az íróknak pedig igen? Mert ők kevesebben vannak? Vagy miért? Az ő bűnük nagyobb.” Értsd: őket nem „csak” börtönnel, de bitóval kell(ene) büntetni, azzal is csak azért, mert nincs súlyosabb büntetési nem. Déryt, Zelket és Gimest név szerint is a „felelősök” közt említi. Déry és Zelk ekkoriban börtönben ültek, Gimest pedig kivégezték... Így értelmezte Berkesi az „írástudók felelősségét”. Nagy Imrét is árulónak minősíti, szinte sugallva-követelve számára a halálos ítéletet, amit aztán ki is mondtak felette, és végrehajtottak. Ezt az erkölcsi rekordot, legalábbis nálunk, író nemigen múlta alul.

Arra sem sok példa akadt, hogy egy író ilyen lelkesedéssel fogadja, így ünnepelje hazája idegen hadsereg általi megszállását. Berkesi szerint november 4-én „másodszor kaptunk szabadságot ajándékba” a szovjet hadseregtől, a regénybeli Szoszovjov ezredes és Kudrov százados tankjainak

köszönhetjük, hogy nem valósult meg a fasiszta–feudálkapitalista–klerikális restauráció. De mintha Berkesi is érezné, hogy azok a tankok valami másféle rendszernek a megvalósítását akadályozták meg. (Ha nem is végleg, mint azóta kiderült.) Alighanem ezért teszi fel a rétori kérdést: „A polgári demokrácia visszaállítása nem ellenforradalom?”

Hogy mi is az átkos „polgári” demokrácia alternatívája, hogy miként festett a valóságban a megvédett „proletárdiktatúra”, annak illusztrálására Berkesi olyan jelenetet ír le, ami még egy antikommunista karikatúrában is túlzásnak minősülne. Egy Kádár-párti öreggel szólalkozik össze két ellenzéki fiatalember, amikor odaérnek a „Kádár-huszárok”. „Képes, aki széles vállával kimagaslott az emberek közül, mosolyogva elhúzta a száját. Megmarkolta az acéldarabot. – Szakikám – fordult az öreghez –, meg tudná mondani, mire lehet ezt még használni? – Rákacsintott az öregre, majd a két fiatalemberre vigyorgott. – Mi az, srácok, nem tetszik a rendszer? Nekem tetszik. – És meglóbálta a vasdarabot.”

Ennek az új – vasdarabbal is propagált-rendszernek a legfájóbb problémájára, legitimitásának kérdésére több ízben is a negatív, a gonosz szereplőkkel – Csatayval s a hasonszórú Varga doktorral és Dánossal – adat igenlő választ Berkesi. Bizonyára valamilyen „taktikás” mozgalmi könyvben olvasta, hogy az a leghatásosabb, ha az ellenféllel mondatjuk ki saját igazságunkat. Mivel azonban korábban már gondoskodott arról, hogy Csatayék minden kijelentése mögött hazugságot, ármányt gyanítsunk, ez az „igazság” éppoly kevésbé meggyőzőre sikeredett, sőt, visszájára sül el, mint a Kádár-rendszer legitimitásának egyéb igazolási kísérletei.

A fentiekhez hasonló propaganda-öngólok sorozatosak Berkesi regényeiben. (Mai szemmel olvasva, egész „oeuvre”-je annak tűnik.) A „rosszak”, gyermekmesébe illően önmagukat deklarálják gonosznak, szinte szájbarágva tézis-karikatúra mivoltukat. („Azt vártad, hogy a szent hazaszeretet lobogjon bennem? Várhatod... Cinikus vagyok, mi? Látom a szemedből, hogy undorodsz tőlem.”) A „jók” egyik tipikus képviselőjéről, Komorról mondja Bruckner Erzs: „Olyan, mint egy sematikus regényhős. Jó kommunista, tiszta családi életet élt, ártatlanul ült, a feleségét megölték, és mégis mindenkit megért.” Amikor az ilyen mintapéldányok politizálnak, érvelnek, brosúra-szövegeket hallunk: minha homok csikorogna a fogunk között. („Nézd, az imperialisták ügynökei könnyen dolgozhatnak olyan országban, ahol elégedetlenek az emberek. A hibák mesteri módon való felnagyítása ma már tudománnyá vált Nyugaton. S ha az ellenséges rágalom-felhőben egy parányi porszemecske igaz, a tömeg hajlamos elhinni, hogy a porfelhő minden szemcséje az.”)

Ha a „rosszak” szóokolnak („A magyar fiatalság, a nép színe, virága vérzik az agresszorok csizmája alatt, és te mit teszel az egyetemes magyar nép szent ügyéért? Gúny tárgyává teszed a már-már kivívott szabadságot!”), az „vezércikknek is rossz”, erőltetett „hamis pátosz”. De akkor minek minősítsük a „jók” efféle tirádáit: „Ne félj! Győzd le a gyengeségedet! Erős vagy! Ne az elbutított, fenyegető tízezreket nézd, előre nézz! Őt nézd, a vörös zászló mellett menetelő magas férfit. Látod friss forradásoktól, ütlegektől elcsúfított arcát? Őt nézd, a zúzott arcút, akinek harminckét seb borítja testét. Őt nézd, aki a halálból jött vissza közétek, és most már megint testével védi a vörös zászlót. És apád is itt van, Bruckner József kazánfűtő, és béna lábával vonszolja magát előre. Vámos is, pedig mi zártuk ki ártatlanul, és évekig a magánzárka mélyén álmodott a jövőről. Társaidat nézd, akik vérző fejjel, tépett ruhával, egymást támogatva és erősítve lépnek melletted. És nézd az asszonyt, ott előtted. Egyetlen gyermekét orvlövész golyója terítette le, és látod, mégis megy, előre. Ősz haján csillog a piros vér, a hűség pecsétje. Nézd az ismeretlen munkást, a katonát, az orvost, az öreget, a fiatal. Nem fagy ajkukra a kiáltás, arcukat nem sápasztja el a félelem. Őket nézd, akik sebezhetők, de le nem győzhetők. Lángol az arcuk, akár a fejük felett lebegő, legyőzhetetlen vörös zászló, az ezerszer megtépett, drága tűzmadár, amelyet ők emeltek, ti emeltetek a magasba, hogy soha többé, soha többé ne hulljon a porba.”

Berkesi stílusában már Agárdi Péter kimutatta a „szájbarágó verbalizmust”, a sznobsággal elegy „nyelvi naturalizmust”, „a trágárság, az otromba nyersesség divatját”, a „szinte köztöszóvá üresedett káromkodásokat”, „az ellankadó figyelmet felcsigázni igyekvő durva, brutális naturalizmusok (pl. verés-jelenetek stb.) feltűnő gyakoriságát”, a pongyolaságot, „nyelvhelyességi elírásokat,

vétségeket, amelyekkel sajnos jócskán tele van a regény”. Mindezt kiegészíthetjük az olyan stílári sutaságokkal, hogy például amikor az író szócsöve valami fontosat akar mondani, beszélgető partnerei „feszülten figyelnek rá”, így szuggerálja az olvasónak, hogy hasonlóképpen tegyen. Ilyen funkciója van az efféle gyakori pleonazmusoknak is: „Nézze, elvtárs, mondok én magának valamit...”

Az már aztán valóságos csemege – egyszersmind rendkívüli módon árulkodó –, ahogy Vas Béla felismeri: „a kommunisták azért mégiscsak különös emberek”. „Béla ezt önkritikának gondolta – kommentálja az író –, mivel ez ellenforradalom előtt neki is az volt a véleménye, hogy a kommunisták nem különös emberek”. Mint ismeretes, Sztálin mondotta volt Lenin temetésén: „Mi, elvtársak, különös emberek vagyunk. Különös anyagból vagyunk mi készítve.” Berkesi kommunista hősei kétségtelenül „különös emberek”, egynémelyiküknél az olvasó önkéntelenül is arra kell gondoljon, „a különös anyag”, amiből lelkiviláguk „készült”, az a Goethe emlegette „különös nedv”: a vér.

Első két regényét követően Berkesi a Kádár-korszak végéig, 1988-ig, 25 regényt publikált, ám ezek az *Októberi vihar* – *Vihar után*hoz képest sem ideológiai, sem stílári szempontból nem jelentenek lényeges előrelépést vagy különbséget. Mindössze annyi változás történt, hogy a teljes egészében vagy túlnyomórészt politizáló propagandaregények helyét, ezek „leszármazottaiként”, kalandos bűnügyi, illetve kémregények töltötték be, azonos ideológiával. Ez a „leszármazási vonal” tisztán kimutatható a *Vihar után* és a *Kopjások* között: a *Vihar után*ban csak megemlített „Kopjások” szervezete a (Kardos Györggyel, a Magvető Könyvkiadó vezetőjével, egykori ÁVH-s tisztársával közösen írt s 1959-ben megjelent) *Kopjások*ban fő szerephez jut. De az ideológiát és következésképp a jellemábrázolást ugyanaz a sztereotip fekete-fehér manicheizmus jellemzi. A negatív főhős, a földbirtokos fasiszta ellenforradalmár – amely mintegy kikristályosított megtestesítése a kommunista rendszer ellenségképének – nélkülözi a minimális történelmi, lélektani és esztétikai hitelességet is. *A magyar irodalom története 1945–1975* III/2. kötete szerint „inkább rokonítható a totalitárius diktatúra gépezetével belülről azonosuló emberrel, akinek determinisztikus felfogásában nincs helye személyre szóló humánumnak”. Ami virágnyelvről magyarra fordítva azt jelenti, hogy maga Berkesi eltorzult lelkének, énképének projekciója.

A *Kopjások* sikere ráébresztette Berkesit arra, hogy ha regényíróként hasznosítja egykori ÁVH-s tapasztalatait, azaz a belügyi és a kémszervezetek fortélyosan félelmes világáról ír, abban senki sem konkurálhat vele az egyébként agyonszabályozott korabeli magyar irodalmi piacon. Míg a *Magány*-s a *Húszévesek*-féle pszichologizáló regényei csak azt bizonyították, hogy a vívódó léleknek, különösen az új, fiatal nemzedéknek problémáit nemhogy hitelesen, eredetien ábrázolni, de egyáltalán megérteni, felfogni is képtelen dogmatizmusa, fanatizmusa miatt, a hősök és szörnyek logikáját megtűrő, sőt bizonyos formában megkívánó kalandregényeivel sikerült bestseller-királyyá lennie. Az 1964-beli *Sellő a pecsétgyűrűn*, amely egy egész országot hozott ideglázba, olvasók százezreinek véve el álmát több éjszakára, a kalandregény, a bűnügyi történet kategóriájával minősítve, valóban izgalmasan bonyolódik, ellenben „tanítása”, politikai üzenete a legunalmasabb ismétlése a korabeli agit. prop. szövegeknek, illetve Berkesi korábról már túlon túl jól ismert téziseinek. A főhős, miként az első két regényben, ezúttal is útkereső, tévelygő, „átálló”: csakhogy míg Török Laci a „jók”, a kommunisták közül bitangol át a „gonoszok”, az „ellenforradalmárok” közé, Borsy Kálmán ezzel ellentétes irányú utat jár be: az angol titkosszolgálat ügynökéből lényegül át kommunistává. A regény lényegi mondandóját hordozza az a motívum, hogy a kommunista hősök az első részben ellenállókként a fasiszták ellen, a másodikban a „népi demokrácia” védelmezőiként a polgári demokráciák („nyugati imperialisták”) ellen küzdenek. Hiszen, úgymond, „antikommunista szemlélettel senki sem lehet antifasiszta”. S hogy ne maradjon kétség az olvasóban: a náci Schlickén és az angolszász Sávós, akik a történet elején (az első részben) még halálos ellenségek, a végére (a második részben) már szövetségesek, fegyvertársak a kommunizmus elleni keresztesháborúban, lévén „Tőke és Fasizmus jegyesei”.

Az *Októberi Vihar* – *Vihar után*hoz képest Berkesi a hatvanas–hetvenes években írott regényeinek világképe csak annyiban változott, amennyiben a konszolidáció utáni kádárizmus ideológiája. Vagyis az alapvetően fontosnak ítélt kérdésekben meglepően keveset.

Míg az első regényekben a vallás, az egyház – főként a kereszténység és azon belül is elsősorban a katolicizmus – és papjai mind *par excellence* reakciós, ellenforradalmi erők, később ez a szemlélet, az „aki nem ellenünk, az velünk van” kádári elv jegyében enyhült, valamivel árnyaltabb lett. Ahogyan a Mindszenty-féle „ecclesia militans” megtörése után a „modus vivendinek” nevezett kiegyezés (kritikusai szerint behódolás) következett, úgy Berkesinél is a *Vihar után* Juniperuszát és a *Kopjások* Tituszát a *Siratófal* Dobránszkyja és a *Különös ősz* Rékaija követte. Ez utóbbi a derék „békepap”, szemben Mindszentyvel, akinek minduntalan való felemlegetésével Berkesi arra kívánta figyelmeztetni az egyházat: az enyhülés, a szíj-lazítás csak addig tart, amíg nincs ellenzékieskedés. Érdekes, hogy Berkesi, ahogy a kommunista állam és az egyház viszonya is „konszolidálódott”, „rendeződött”, egyre sűrűbben hasonlított a Horthy-korszak föld alatt konspiráló kommunistáit a keresztényüldözések korának katakombákban bújkáló keresztényeihez. Ezt fejtegeti a *Sellő a pecsétgyűrűn* Salgó nyomozója, vitatkozva főnökével, Veöröskőivel, aki az illegális kommunistákban Moszkva felfegyverzett terrorista ügynökeit látja. A *Különös ősz*ben Csengődy azt mondja: az „Iványi Péterek a kommunizmus szerzetesei”, a „konok” Iványi Teréz néni pedig „szerzetes nővér” (magyarul apáca).

Furcsa ellentmondás, hogy éppen ez időben enyhül Berkesi kommunista hőseinek valóban szerzetesi, apácai erkölcsfanatizmusa, aszkézise. Míg az *Októberi vihar* – *Vihar után* Bruckner Erzsije még a prudériáig „szemérmes Erzsók” volt, a későbbi nő – és férfi – alakok már nem csinálnak gondot egy-egy – Berkesi szavával élve – „kefélésből”, magáért a szexuális gyönyörért, akkor is, ha a partner nem a házas- vagy jegyestársuk. Ez a Kádár-érában a magán-szféra „liberalizációját” tükrözi.

Abban azonban nem történt semmi változás, hogy Berkesi figyelmének középpontjában továbbra is az „októberi vihar” állt. Ahogy a Kádár-rendszernek szüksége volt arra, hogy az „októberi sajnálatos eseményeket” újra meg újra felidézve, szinte szuggerálja magának és országnak-világnak azok szörnyűséges voltát és önnön legitimitását, úgy Berkesi sem tudott szabadulni a döbbenetes emléktől, hogy napok alatt összeomlott a „vas és acél” keménységűnek vélt diktatúra, s minduntalan visszatért ehhez az emberi és írói alapélményéhez, magyarázva-bizonygatva magának és olvasóinak, hogyan és miért következhetett be, ami történt. A hetvenes években írott, s Agárdi Péter által „Berkesi legnagyobb vállalkozásának” nevezett *Siratófal–Hűség–Különös ősz* trilógiában az a legmegdöbbentőbb, mennyire nem változott Berkesi szemlélete az *Októberi vihar* óta eltelt csaknem két évtized után. Míg a trilógia a korábbi regényekhez – például a *Sellő a pecsétgyűrűnhöz* – képest túlírt, lomposan szerkesztett, hol hézagos, hol önismétlő, egyes kötetei között gyakoriak a feledékenységből származó „bakik”, névtévesztések (Irmából Ella, Brányóból Brányó, Sőregiből Sőregi lesz), a stílus minden korábbi regényénél pongyolább és alpárabb, tele szóismétlésekkel („mondta... mondta... mondta...”), addig ideológiailag olyan vaskövetkezetesség jellemzi, ami valójában megkövesedett dogmatizmus. Az „ellenforradalmat” itt is volt földbirtokosok, fasiszták, bűnözők szervezik és vezetik. Szinte mulatságos, ahogy visszatérnek s ránk köszönnek az *Októberi vihar* „ellenforradalmár” figurái a *Különös ősz*ben (néha – például Süveges esetében – még azonos vagy hasonló névvel is): a sebesült szovjet katonákat és kommunistákat halálba küldő orvosnő (akinek alakját Berkesi valószínűleg a kivégzett Tóth Ilonáról mintázta), a hajdani nyilas (Dobrovics Dezső), az egykori SS (Stolz Ede), a volt horthysta vallatótiszt (Csengődy Attila) és verőlegénye (Zsoldos Mihály, akinek beszélő neve szintén tipikus „berkesizmus”), a valamikori rendőrspicli (Malasin Rudolf) ... Itt sem hiányoznak a sommás minősítések történelmi személyiségekről: Nagy Imre „áruló” (ti. „a Varsói Szerződés felmondása, a semlegesség bejelentése arra utal, hogy Nagy Imre és társai elárulták az országot”), Király Béla „nyilas vezérkari tiszt” stb. Itt is véres leszámolásokat, kivégzéseket akadályoz meg a szovjet intervenció, mint a *Vihar után*ban...

Néhány szempontból egyenesen úgy tűnik, mintha még merevebbé vált volna Berkesi manicheizmusa. A *Hűség* és a *Különös ősz* főhőse nem a „tévelygő” fiatal (ilyen csak mellékszereplőként bukkan fel: például Vereczkei Pisti vagy Márkus Pista személyében), hanem a felkelés „ellenforradalmi” jellegét s a Nagy Imréék állítólagos „árulását” azonnal felismerő és ellenük fegyverrel harcoló Iványi Péter. És hangot kap Kádár „személyi kultusza” is, mely az *Októberi vihar* idején még alig, a hetvenes években viszont annál jellemzőbb volt. A *Hűség* végén, pár sorral a befejezés előtt olvashatunk efféle párbeszéd-részletet: „És Kádár? – Őt keressük, csak benne bízhatunk.” Továbbá a *Különös ősz*ben úgy tűnik, mintha az „ellenforradalmat” az itthoni kommunisták verték volna le, s nem a szovjet hadsereg, ami ugyan történelmileg jókora hamisítás, viszont Kádáréknak a hetvenes években már nem tetszett, ha akkori hazaárulásukra, az idegen csapatok behívására, illetve felhasználására emlékeztették őket.

Ugyanakkor vannak tagadhatatlanul új vonásai is a trilógiának. Mindenekelőtt az, hogy Berkesi osztályelméletének determinizmusa itt lazul valamelyest: még az is előfordul – kivételesen –, hogy volt földbirtokosokat, horthysta tiszteket (mint a *Különös ősz*ben Hegedűs Tamást vagy Tarnai Jácintot) – láss csodát – tisztességes (értsd: a kommunistákkal szimpatizáló) embereknek ábrázol. Ennek magyarázata alighanem hasonló ahhoz, amiről az egyházi emberek ábrázolása kapcsán szóltunk. Az „ellenforradalom” kitörését Berkesi immár nemcsak a hazai volt uralkodó osztály tagjainak és nyugati felbujtóinak aknamunkájával, valamint a „revizionisták árulásával” indokolja, hanem a rákosista terror, a Dobrai-féle ÁVH-sok kiváltotta általános elkeseredéssel is.

Félreértések elkerülése végett: újnak ez a momentum is csak az *Októberi vihar* – *Vihar után*hoz képest nevezhető, hiszen szerepelt már az 1956 decemberében az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága által az „ellenforradalmi lázadásról” kibocsájtott dokumentumban is – mégpedig az első helyen. Berkesi, mindenesetre, abban a helyzetben leledzett, hogy koncepciós pereknek kivitelezője és áldozata egyaránt volt, vagyis nemcsak a kínzó ÁVH-s, hanem a megkínzott politikai fogoly szerepébe is bele tudta élni magát. Ennek ellenére a kommunista tábornokból politikai fogollyá lett Iványi Péter „hűsége” lélektanilag nagyon kevésbé hiteles propagandamese, elképesztően hamis retorikával, melynek csúcspontja a majd’ ezer oldalas *Síratófal* befejező sora: „Élek! És él az igazság is! A kommunisták igazsága.” Ez a gyermektegy didaxis és ez a silány retorika még a kádárista hatalomnak is csak a legpopulárisabb propaganda eszközeként kellett. Bizonyosság rá, hogy – miután 1959-ben sebtiben adtak Berkesinek egy József Attila-díjat –, a „megacézódosott” kultúrpolitika semmiféle irodalmi díjjal nem tüntette ki, és sem az íróársak, sem a kritikusok nem becsülték. Az olvasó tömegek annál inkább. Berkesi neve „árúvédjegy” lett: az olcsón, könnyen, gyorsan, tömegesen fogyasztható regény „árúvédjegye”.

S amikor a rendszerváltozás és az első szabad választások nyilvánvalóvá tették, hogy „a magyar népnek nem kell a szocializmus” (amire a *Hűség* hőse még azt felelte: „Csak Ráczéknak nem kell meg a kanálisból előbújt patkányoknak”), Berkesi – dogmatikus személyiségét figyelembe véve bámulatos pragmatizmussal – immár politikai szósz nélkül tálalta kalandregényeit. Az a tény, hogy sikere nem csappant meg jelentősen, nemcsak egy sikeres átmentési-túlélési taktikára mutat szemléletes példát, de visszamenőlegesen fényt derít Berkesi sikerének titkára is: a közönség mindvégig a kalandregény-író látta és kedvelte benne, nem a propagandistát. Ez egyszersmind elgondolkoztat az írói „mondandóknak”, „üzeneteknek” a nagyközönségre gyakorolt hatásáról is.

Szilvási Lajos, a kádári „establishment” regényírója

Noha Szilvási Lajos tizenhárom esztendővel fiatalabb volt (mint Berkesi, 1932-ben született), írói pályája valamivel korábban, még az ’56-os forradalom előtt indult: igen fiatalon, mindössze huszonegy éves korában, 1953-ban publikálta első regényét (*Középiskolások* címmel); életútjuk viszont csaknem egy időben zárult le: Berkesié 1997-ben, Szilvásié egy évvel korábban. „Rokonságuk” inkább abban mutatható ki, hogy a Kádár-kori lektűr királyai voltak, az akkori magyar regényírók közül Berkesi népszerűségét csak Szilvásié közelítette meg. „Számos” hasonlóságaik közül könyveiknek nemcsak példány-, de „egységszáma” is kiemelkedő: a hatvanas–

hetvenes években Szilvási is szinte menetrendszerűen, évente-kétévente szállította az új és még újabb, sikeres és még sikeresebb regényt; az „új Szilvási” is mindig esemény volt, ha az irodalmi életben nem is, a (szocialista) könyvpiacra bizonyosan. Kettejük között a legfontosabb összekötő szál mégis az, hogy ők voltak a kádári kor legjellegzetesebb, legreprezentatívabb írói tartalmi-eszmei szempontból is, vagyis abban az értelemben, hogy regényeik „mondanivalója”, üzenete teljes egészében leírható a kádárizmus ideológiai paradigmáival.

Igaz, a politikai didaxis Szilvásinál kevésbé direkt, szájbarágós, agresszív. Nála viszonylag ritkák az olyan demagóg-apológ megnyilvánulások, mint „Simon Sándor repülőőrnagy, a hadtudományok aspiránsa, aki a kandidátusi disszertációján is dolgozik, amellet, hogy első osztályú szinten látja el a szolgálatát a katonáskodásban” szavai szerelméhez, Boronkai Klári medikához, a *Légszomj* című regényben: „Higgye el nekem becsületszóra, hogy nem dísznek viselem ezt az uniformist. Bár annyiban igaza van, hogy szívesen vállalnám az átmeneti munkanélküliséget ha egyik napról a másikra hirtelen úgy alakulna a világhelyzet, hogy valami csoda folytán minden ország egyetlen tollvonással megszüntetné a hadseregét. De egyelőre nagyobb az esély arra, hogy feltalálják a rák általános gyógyszerét, mint arra, hogy az államok obsztba küldjék a hadseregeket. Éppen nálunk, éppen a szocializmus javára sokkal okosabban el lehetne költeni azt a rengeteg pénzt, amibe a hadsereg kerül, ha nem lenne igaz a paradoxon, miszerint a katonai erőnk nélkül, főleg a szovjet katonai potenciál nélkül nyugati jóakaróink már régen levették volna a vállunkról a szocializmus építésének mindent terhét. A mi aranyos huszadik századunkban hatványozottan érvényes a szabály, hogy aki gyenge, azt megeszik...”

Szilvási pártos elkötelezettsége nem annyira szentenciákban, jelszavakban, retorikus passzusokban nyilvánul meg, mint inkább a „műegészben”. Ő arra törekedett, hogy maga a történet bizonyítsa: „a mi aranyos huszadik századunkban” ironia nélkül a Kádár-kor a legszebb, a kádári szocializmus a „létező világok legjobbika”. Regényeinek tézise rejtettebb, politikuma higítottabb, mint a Berkesi-regényeké. A hírnevét megalapozó első regényciklusában, 1956 és 1962 között a kalandos elemek uralkodtak a második világháborús ellenállási legendárium felett; a sikerét beteljesítő, minden szempontból nagyobb regénysorozatban, 1964-től 1985-ig, a magánéleti problémák fényében vizsgált egynémely társadalmi kérdéseket; az 1987 és 1989 között íródott, úgynevezett „Jegenyék-ciklus” zárta le az életművet, inkább már afféle (történelmibb, tizenkilencedik századi) ráadásként.

Szilvási Lajos neve, sikere lényegében második regényciklusával forrt össze, amelyet, sorozatcíme nem lévén, a Szépirodalmi-életműsorozat fűlszövege úgy hozott közös nevezőre, hogy „hősei a népből jött fiatal értelmiségiek”. Habár a „népből jöttek”, e „hősök” jócskán el is távolodtak a köznéptől. Történeteik mindenekelőtt talán azzal ejtették rabul a legszélesebb olvasóközönséget, hogy olyan világról tudósítottak – a felső tízezeréről – amelyről az átlag szocialista polgár addig azt hitte jámborul, hogy csak nyugaton létezik: pazarul berendezett villákkal, cselédekkel, elegáns kocsikkal, magánsofőrökkel, luxusbárokcal, exkluzív strandokkal, melyekben főleg a *Vízválasztó* (1972), az *Ördög a falon* (1973) és a *Hozomány* (1978) bővelkedik. Szilvási egyszerre nézte rokonszenvvel és ismerősként e népből kiemelkedett elitet, amelyhez maga is tartozott. Irigykedést ébresztett iránta, de azért nem annyira, hogy meggyűlöljék, leleplezte visszasságait, de azért nem annyira, hogy megvessék. Egy sajátos osztályszolidaritáson túl kifejezte ez az írónak a rendszerhez való általános viszonyát. Hibát, torzulást sosem a rendszer egészében, mindig csak annak részelemeiben mutatott ki. S a hibát is – nem bünt – csak a mechanizmus diszfunkciójaként, a szervezet megbetegedéseként ábrázolta, amely kijavítható, orvosolható. Mert Szilvási látéletében a mechanizmus ép, az organizmus egészséges. Mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy regényeiben a turpisságokat sosem a legfelsőbb, mindig a középvezetők követik el, akiket rendszerhű állami funkcionáriusok tesznek ártalmatlanná. Tatár Mártonról, az *Ördög a falon* főszereplőjéről megtudjuk, hogy „az ország kormánya mellett dolgozik, afféle szürke eminenciásként esetről esetre kínos ügyekkel foglalkozik, utat tévesztett magas beosztású emberek botlásainak vagy bűneinek jár utána a törvények és a törvényesség védelmében”. A szóbanforgó regényben az „utat tévesztett magas beosztású ember” Madaras államtitkár, „botlása vagy bűne” pedig az, hogy a munkával és az attól elválaszthatatlan nagyvilági reprezentációval teljesen kitöltött életében nem marad hely és idő

a lánya, Jutka számára, aki elzüllik, egy zavarosfejű anarchista bűvkörébe kerül, végül öngyilkosságot kísérel meg. „Tipikus egyed az establishmentből”: ezt Jutka nem az apjáról mondja, hanem Tatárról, mert kettejük – egykori népi kollégisták – között számos hasonlóságot fedez fel. Nincs ezzel egyedül: az olvasó is úgy érzi, hogy a „negatív” államtitkártól a „pozitív” kormánytisztviselő nem is áll olyan nagyon messze. Ahogy maga az író sem. Nem lehet nem érzékelni a vonzódás és taszítás kettősségét abban, amiként leírja, hogyan is él a híres „establishment” (mely kifejezéssel – a nyelvi angломánia egyik első jeleként – a magyar regényolvasók valószínűleg Szilvásinál találkoztak először): „Miből áll Budapesten az úgynevezett társadalmi élet? Vacsorák, koktélok, színház, hangverseny, kártya. Ott kell lenni minden színházi premieren, mert így illik. Ott kell lenni minden reklámozott hangversenyen, mert így illik. Ott kell lenni havonta legalább egyszer valamelyik elit étterem félig zártkörű vacsoráján, amit a törzsvendégek tiszteletére dupla árakkal rendeznek, mert illik megjelenni. Illik ott lenni X vagy Y követné teáján, ha jóban vagyunk az illető országgal, mert a férjem pozíciójának is tartozom azzal, hogy megjelenek, és nem illik megjelenni a teán vagy a koktélon, ha éppen hűvösebb a viszony az illető kormánnyal. Illik ott lenni a két legelegánsabb divatbemutaton, mert a két szalon vezetőjének én is ki vagyok szolgáltatva. Heti négy-öt vacsorameghívásból legfeljebb hármat lehet lemondani, de néhány hét múlva már nem szabad visszautasítani az ismételt meghívást. Ami pedig a kártyát illeti, szeretek játszani, és ezt éppen elegendő tudják rólam ahhoz, hogy kétszer olyan nehéz legyen a helyzetem a kártyapartikkal, mint a vacsorameghívásokkal. Minden három-négy tapintatos visszautasítás között egy elfogadott meghívás, már ez is sok, de ami ugyancsak illik, meghatározott rend szerint viszonznom is kell a bennünket terhelő meghívásokat...” Az *Ördög a falon* megjelenésekor, 1973-ban, amikor a „szocializmust építő magyar társadalomnak” még az eredményesebb tagjai is csak kegyetlen önkizsákmányolással tudtak összekuporgatni egy Trabantra vagy hétvégi kulipintyóra valót, vélhetően nem sokan éreztek mély szánalmat az imígyen sopánkodó államtitkár-feleség iránt; a legtöbben úgy gondolhatták, ők egész jól elviselnék, ha életük fő gondja az lenne, hogyan viseljék el vagy hogyan mondhatják le a „színházi premiereket”, „zártkörű vacsorákat”, „legelegánsabb divatbemutatókat” és „kártyapartikat”. Ugyanakkor némi elégtétellel nyugtázták, hogy íme az „establishment” fia-lányai sem boldogok. Az irigykedés lélektanának e sajátos kettősségére tett Szilvási, és bejött neki, jobban, mint az államtitkárnénak a kártyatét.

Nagyjából így fest a Szilvási-regények úgynevezett „társadalombírálata”, amelyet azért tanulságos lehet még néhány példával illusztrálni. A *Hozományban* két „menő” család, Adorjánék és Menkőék rang- és vagyonvágya hoz és ad össze két fiataalt, Tamást és Alizt, válságba sodorva – no, azért nem tragikusan – a fiú szerelmét, a tizennyolc éves Kozári Katit. Az érdekházasság kórképe az íróban a bűvópatak emlékét idézi fel gyermekkorából, még a múlt (értsd, a szocializmus előtti) rendszerből. De bármennyire hangsúlyozza is, rögtön az első laptól, az előszótól kezdve, hogy az efféle jelenségek idegenek a szocializmustól, azért máig tanulságos látéleletet ad az államszocialista körülmények között – és következtében – kialakuló új „polgárságról” vagy inkább „arisztokráciáról”, mely abban is hasonlítani próbált a régi nemességre, hogy beszédébe „előkelő” idegen, francia vagy angol, esetleg latin szavakat, mondatokat vegyített. Menkóné „olyan akart lenni, mint Rosztova grófné a *Háború és béke* amerikai filmváltozatában, de Rosztovné jobb volt a filmen.” Lám, miből lesz a cserebogár...

A *Vízválasztóban* – mely talán a legfeszesebben megkomponált, legtömörebben megírt Szilvási-regény – egy alpokaljai vállalat, a Radius Híradástechnikai Művek basáskodó, kiskirálykodó vezérigazgatója, Snádr Endre áldozatainak próbál igazságot szolgáltatni a kubai szolgálati útjáról hazatérő Bojtár István Állami-díjas elektromérnök. Az őt megváltóként váró-hívó barátainak így ír levelében: „Azt hiszitek én leszek Robin Hood vagy Ivanhoe, aki elégtételt szerez nektek.” Joggal tiltakozik e párhuzam ellen, hiszen Robin Hood vagy Ivanhoe mögött nem állt ott jóindulatúan a politikai rendszer, segítőkészen az államhatalom...

Nyilvánvaló, hogy ilyen rendszerpárti alapon, ezzel a rezsimhű elkötelezettséggel nem lehetett a kádári korszak valós társadalmi problémáit hitelesen ábrázolni és következetesen bírálni. Az

olvasók ezért becsülték többre a „társadalomkritikus” Szilvásinál a magánéleti konfliktusok íróját. Noha az utóbbiak ábrázolásában sokkal meggyőzőbbnek mutatkozott, e téren sem volt eredeti és merész. Állandóan, illetve vezérmotívumként ismételt-variált regényeiben olyan közhelyszerű elemeket, mint a középkorú, negyvenes éveiben járó férfi és a fiatal, huszonéves lány szerelme, gyakran házasságtöréssel tetézve, mert bármennyire illuzórikus volt is Szilvási társadalomképe, annyira vak azért nem lehetett, hogy ne lássa a házasság intézményének súlyos válságát a hetvenes évekbeli Magyarországon. A *Légszomj*-ban a példamutató szocialista katonatiszt, a tüdőrák gyanújával kórházban kezelt Simon lesz szerelmes az orvostanhallgató Kláriba, aki lánya lehetne. Az *Ördög a falon* Grál-lovagja, Tatár egy hivatalból megismert ügyvédnővel, Tiborc Gabriellával csalsa meg szeretett hitvesét, a zongoraművész Olgát. De a legveszedelmesebb viszonyt ezúttal is a *Vízválasztó*-ban találjuk: a szívbeteg Bojtár nagy ellenfelének, Snádlernek a feleségével, a „kislány” Vivivel lesz hűtlen feleségéhez, Rozikához.

A szexjelenetek a Szilvási-regények egyik fő vonzerejét jelentették a maguk korában. Az államszocializmus képmutató erkölcsisége idejében talán merésznek tűnhettek, ma már nehéz viszolygás nélkül olvasni ezeket a túlretorizált-agyonlirizált leírásokat, melyeknek álművészi szóvirányai rosszul leplezik a kispolgári prudériát.

Még kevésbé hitelesnek bizonyult Szilvási, amikor – Berkesihez hasonlóan – megpróbálta a fiatalok lelkivilágát, érzelmi és szexuális problémáit belülről ábrázolni. Az *Egymás szemében* (1976) a regényciklus, sőt talán az egész életmű leggyengébb darabja: két tizenhét esztendő diák, Attila és Tamara naplóit szembesíti, vagyis magukat a kamaszokat szólaltatja meg, de úgy, mintha a fecske cincogni kezdene. A diákszenget, csöves-zsargont intellektuális szójátékokat, alliterációkat, irodalmi idézeteket és reminiscenciákat, csillagos lábjegyzetekben lefordított francia mondatokat minden követhető logika és a minimális művészi hitelesség és életszerűség nélkül váltoogat-halmazó, valószerűtlen és élvezhetetlen szöveget legtömörebben Tamara szavaival lehetne minősíteni: „hülyeállat stílus”.

Ha ilyen drasztikus pálcátörést nem is érdemel, sok dicséretre sem méltó a Szilvási regények stílusa, úgy általában. Szomorúan – s ezúttal hitelesen – tükrözi az író felszínes és sznob kultúráját, helyesebben félműveltségét. Szilvási szeretett olyan hosszú mondatokat írni, amilyeneket a magyar prózában Eötvös József óta talán senki vagy csak nagyon kevesen – ámde például *A falu jegyzője* nyitó körmondatai jónéhány klasszissal szebbek, mint az a mondatszörny amely a *Vízválasztó* 349. oldalán borzaszt el. A kulturális parvenűség az innen-onnan összeszedett tudásanyag „éretlen kincsével” való „iskolagyermeki” kérkedés érhető tetten az idegen szavak és mondatok, valamint a műszaki és természettudományos – a regényolvasók túlnyomó többsége számára érthetetlen – kifejezések öncélú halmozásában. Ez a regénystílus, ez a prózanyelv ugyanazt volt hivatott sugallni, amit az elegáns sorozatterv, az artisztikus külalak, s maga a Szépirodalmi Könyvkiadónál való megjelenés: hogy Szilvási Lajos jeles író, amit művel, az jelentős esztétikai értékkel bíró szépirodalom, s regényeit olvasni is komoly műveltségre, irodalmi kulturáltságra vall. Pedig lektűr volt ez, sok giccsel fűszerezve s alig valamivel kevesebb propagandával szervírozva.

Roberto Ruspanti (*Udine*)

20. századi magyar költők szembenállása a totalitarizmussal és a háborúval

*Gulyás Pál, József Attila, Radnóti Miklós, Kassák Lajos,
H. László Béla, Tóth Bálint, Gérecz Attila, ifj. Ráth József,
Illyés Gyula, Paolo Santarcangeli (Sweitzer Pál)*

Egyik oldalon van a költészet, a másik oldalon a totalitárius rendszer és a háború: ezek a fogalmak egymásnak ellentmondónak tetszenek, s valószínűleg azok is. Az egyik oldalon van a költészet; ami az ember érzéseit és benyomásait fejezi ki, a világról szól, az évszázadok óta akart szépséget és tökéletességet keresve stilisztikai kísérletekkel; a szavak retorikai és zenei elrendezésével; a másik oldalon van a totalitarizmus, az emberi értékek és méltóság tagadása; majd pedig a háború (gyakorta az előbbi egyenes következményeként); ami indokait abban találja meg, hogy szabad folyást enged az érzelmek és benyomások negatív ösztöneire úgy, hogy az emberben és a természetben létező egyensúlyt és szépséget kegyetlen módon feldúlja. Mégis, a háború és a totalitárius rendszer nem kevés és nem lényegtelen esetben vált tárgyává a költészetnek, gondoljunk csak az antik görög-római epikus költeményekre vagy az olasz reneszánszra: Homérosz *Iliászára*, Vergilius *Aeneas*, Ariosto *Őrjöngő Lóránt*, Tasso *Felszabadított Jeruzsálem* című eposzaira. A hozzánk közelebbi korokból pedig – hogy Olaszországban maradjunk – felidézhetjük a katonaköltő Ungarettinek az első világháború alpesi lövészárkaiban elszenvedett élményeiről írt költői tanúságtételeit (*Allegria*, 1919-es gyűjtemény). A költészet és a háború tehát találkozhat: a költészet táplálkozhat a háború képeiből, s különösen a 20. században magára vállalhatja a totalitárius rendszerek elleni felszólalást.

A háborúról és a totalitárius rendszerről, a háború megérzéséről és tragédiájáról írt versekben gazdag a magyar irodalom is: fényképek, gyorsfényképek ezek, amelyek nem celluloidszalagon, hanem versben jelennek meg. A költészet eszközével dokumentálják egyrészt a magyar értelmiségiek összeütközését a náci-fasiszta, majd a kommunista totalitárius rendszerrel, amelyek a 20. század igazi nagy betegségei voltak, másrészt pedig azokat a tragédiákat, amelyeket a magyar nép és a magyar föld elszenvedett. Öszeütközés és tragédiák – ezek a nevezők állíthatók szembe az emberi szabadság és méltóság védelmével és az embert ért halálos támadással.

A 20. századi magyar költők a náci-fasiszta totalitarizmussal szemben

Az 1927-ben Mussolinivel megkötött szövetségi szerződés nyomán sem jött létre Horthy Magyarországon igazi totalitárius rendszer, Horthy hatalomra kerülése után sem volt a Duna menti ország politikai berendezkedése az olasz totalitárius rendszerhez hasonlítható. Az 1929-es világgazdasági válság hatására azonban, Magyarországon is megerősödtek azok a tendenciák, amelyek – nyíltan vagy kevésbé nyíltan – felszínre hozták az ország társadalmi és gazdasági szektoraiban már csírájában meglévő fasiszta elemeket. Gömbös Gyulát Gömbölininek csúfolták (Károlyi Mihály említi *Emlékirataiban*),⁹⁵³ mert nyíltan rokonszenvezett Mussolinivel. Gömbös 1931-ben honvédelmi miniszterként, majd 1932-től miniszterelnökként a következő években megpróbálta fasizálni a magyar államot, de nem járt sikerrel.

Ebben a szorult helyzetben néhány magyar költő magára vállalta, hogy felszólaljon a fasiszta totalitarizmussal együttjáró kockázatok ellen. A magyar értelmiség közül az egyik legjelentősebb

⁹⁵³ Mihály KÁROLYI, *Memorie di un Patriota. Dalla Monarchia austroungarica al processo Rajk*. Faltrinelli, Milano, 1958, 296.

személyiség Gulyás Pál (1899–1944),⁹⁵⁴ ő írta le azokat a képeket (valójában csak képtörödékekről kellene beszélnünk) a totalitárius rendszerről, amelyeket előadásomban elsőként kívánok említeni: ez a szép, klasszicizáló hangulatú óda, az *Itáliához*, magasztos kritikai elutasítása a fasizmusnak, másik verse, az *Isten követje*, amely szinte a bátorságot megtestesítő szöveggé vált, mert bátran felszólal a fasizmus ellen.

Gulyás Pál, a debreceni pusztai költője remete életet élt, bezárkózott mítoszokból és komoly olvasmányokból álló világába. Alaposan ismert az ókori irodalmat, tájékozott volt a külföldi irodalmi termésén. Spengler gondolatai nyomán, aki úgy vélte, hogy a nyugati civilizáció elérte a hanyatlást, az antik, valamint a magyar és az európai mitológia volt számára az, amelyben a kiutat kereste, amelyben megoldást vélte találni kora problémáira és ellentmondásaira, amely megoldás szerint a nyugati civilizáció népi hagyományaiban és kiváló irodalmi alkotásaiban rejlik: ezért a klasszikus olvasmányokkal próbálkozott Madáchtól Schillerig, Dantéig, akit már fiatal kora óta ismert és tisztelt. Számos nyelvet jól megtanult, köztük néhány kisebbségi nyelvet is, mint az újjörög, az izlandi, a közép-német, a finn és a román. Ezekre a nyelvekre azért volt szüksége, hogy jól el tudjon igazodni az európai eposzok és népi mítoszok tág és ősi világában, ugyanis ebben látta a választ a legfontosabb egzisztenciális kérdésekre, amelyek a világot, s különösen kora Magyarországot mélyen érintették. Magyarország ebben az időben a Trianon utáni nehéz éveket élte, majd a nyugtalanító 30-as évek következtek, amikor az európai szinten feltűnik a náciizmus réme, ami még a fasizmusnál is félelmetesebb. Ezek az eposzok és mítoszok felsejlenek az *Itáliához* című ódában, amelyet Gulyás 1936–1938-ban írt. Ezt a művet egyáltalán nem ismerik Olaszországban, de Gulyás korában a magyar közönség sem nagyon ismerte. Ebben az ódában Olaszország a költő figyelmének középpontjába kerül, s ez a figyelem nem egyedülálló a költő tevékenysége és alkotásai során.

Olyan versről van szó, amely kétségtelen művészi értéke mellett képes az olvasó számára erős, világos és egyértelmű üzenetet közvetíteni. Tragikus érzések, tragikus előérzetek – itt Olaszországhoz kötődnek –, amelyek sajnos elkerülhetetlenül és parabolikusan a halál valóságához vezetnek, amit „a Történelem vak joga” (*Itáliához*, VII, 38. sor) a magyar és nem csak a magyar népre kimért.

Komor jóslatok ezek, amelyeket a debreceni költő drámai hangon fogalmazott meg, amikor a fasizmus veszélyéről, s tágabb értelemben a totalitarizmusnak a szabadságra és a demokráciára vonatkoztatott veszélyéről szól.

Gulyás Pál korábban is, de az *Itáliához* című óda írása után is bezárkózott az európai klasszikus és népi mítoszokba, szinte elefántcsonttoronyba vonult, amely viszont népének legősibb hagyományaira épült, annak a paraszti világnak a tisztaságára; amelyben ő a magyarság utolsó mentővívője találta meg. A pusztai költőjénél – írja Szabolcsi Miklós – az „ősi és modern sajátos

⁹⁵⁴ Gulyás Pál 1899-ben született Debrecenben, a pusztai művelt városában, Magyarország keleti felén, amelynek kiváló egyetemén a közelmúltban sikerült újra Olasz Nyelv és Irodalom Tanszéket felállítani. Apja, Gulyás István a Debreceni Kollégium tanára volt. Magyar nyelv és irodalom, valamint német nyelv és irodalom szakon szerzett tanári diplomát, majd egy alföldi városban, Kiskunhalason kezdte meg tanári tevékenységét, utána pedig élete végéig a Debreceni Szakiskolában tanított. Két könyvet is írt a magyar könyv történetéről: *A könyv sorsa Magyarországon*. A Magyar Könyvszemle kiadása 1923–1924, és *A könyvnyomtatás Magyarországon*. Budapest, 1929. 1925-ben hozzákezd a *Magyar életrajzi lexikon* szerkesztéséhez (Lásd Paolo RUZICKA, *Storia della letteratura ungherese*. Nuova Accademia, Milano, 1963, 19.). 1927-ben megalapította az Ady Társaságot, s egyben elnöke is választották. 1934-ben szerkeszti a Válasz című folyóiratot, amelyet ugyanabban az évben Németh László alapított és a népi írók szócsöve volt. A népi írók irodalmi mozgalma a 30-as évek körül indult és Gulyás is egyik jelentős alakjává vált. 1944-ben Baumgarten díjjal tüntették. 1944-ben halt meg.

vegyülete általános humanista tartalmat s a népi írók gondolatvilágához közelálló világnézetet hordoz”.⁹⁵⁵

Gulyást nem érdekelték a „budapestiek”, az urbánusok kritikái, a népies költő-filológus határozott önvédelemre rendezkedett be, s azon értékek mellett állt ki, amelyeket a magyar nép tiszta hagyományaiban talált meg, s amelyeket a hitleri fenyegetés és a Mussolini-féle hangos fanatizmus veszélyeztetett. Gulyás vezetésével Debrecen „ellen-Budapest” lett, utolsó bástya és menedék azokkal a külső és káros hatásokkal szemben, amelyek nemcsak a magyar, hanem általánosságban a klasszikus, tehát az egész kultúrára nézve veszélyesek voltak. Ezért hangsúlyozta 1937-ben, az *Út a Kalevalához* című tanulmányában azt a népi harmóniát, amely a nagy finn nemzeti eposzban rejlik, mert ezzel remélte megállítani a drámai eseményeket és felébreszteni az elveszített reményt. Ugyanezért 1942. február 19-én, a háború idején egy debreceni Mozart-hangversenyen elszavalta hat részből álló, 142 soros versét *Mozart idézése* címmel, amelyet a rendkívüli zseni dicséretére írt. Emlékmű ez a klasszikus értékek halhatatlanságának akkor, amikor Európa összes nagyvárosa, vagy ahogyan Hubay Miklós írja, „egész Európa lett háborús objektum”.⁹⁵⁶ Olyan emlékmű ez, amelynek ismét Olaszország a főszereplője, a fiatal Mozart olasz „tájai” jelennek meg a sorokban, hangok és fények koncertjei, s ezzel az Olaszország köré font glóriával igyekszik elhomályosítani a fasiszmus hamis és halálos „ragyogását”.

Gulyás Pál hű maradt a költészet ideális folyamatához, amely a magyar pusztá népi mítoszainak az antik és középkori Európa mítoszaival való szokatlan, de termékeny találkozásából született, az *Itáliához*⁹⁵⁷ írt ódájában ennek a legszebb művészeti megjelentetését nyújtja. Benne a magyar vidéki világnál természetesen szűkebb horizont megnyílik és egyesül az egyetemessel, amelynek a klasszikus kultúra a letéteményese. Ebben a nagylélegzetű műben Gulyás nyilvánvaló módon alkalmazza a kutatásait, amelyek zűrzavaros korának problémáira irányultak. Az ókori és a középkori mítoszok, a tények és a magyar költő által ajánlott megoldások úgy jelennek meg, mint az emberiség időbeli folyamatosságának szimbólumai, ezekben a sorokban nagy lépésekben és apokaliptikus módon tűnnek fel, hogy védelemre keljenek a politika és a valóság deformáltságai ellen, amelyek körbeveszik és amelyekre fel kívánja hívni azoknak az olvasóknak a figyelmét, akik még megőriztek valamit a racionális gondolkodásból és a kritikai érzékből. Gulyás Pál egy ideálon keresztül kifejezésre juttatja teljes kulturális ismeretét és humanitását, pedig meglehetősen különleges a „klasszikus” nyugati kultúra összekapcsolása a tiszta magyar népi hagyományokkal {ideális módnak tünteti fel az I. versszakban az „éltem egy pusztá közepén” vagy az V–VI. versszakban az „itt állok az Alföld csendjébe zárva” élethelyzetet, s ez a felfogás a költeményben szinte mindenhol jelen van, még ha más-más formában tűnik is fel). A hagyomány és a kultúra összekapcsolása ama értékek védelmében történik, amelyeket mindkét dolog magába foglalja, és azokkal a barbárságokkal szemben lép fel, amelyeket a náciizmus és a fasiszmus római neoimperialista groteszk bohózata képvisel.

Az *Itáliához* című óda megírására. Gulyás Pált az az ellentét inspirálta, ami Mussolini fasiszta Olaszországa és a klasszikus latin világ között állt fenn, valamint érzékelhető benne Olaszország gazdag kulturális öröksége egészen Dantétól kezdve. Gulyás, eredeti és alapos kutatóként, :Dantét nagyon jól ismerte, tisztelte, értékelte és nem tartotta méltatlannak arra, hogy felidézze. Gondoljunk csak az első strófában feltűnő nyilvánvaló dantei utalásokra („Az emberélet útjának felén”) és különösen a harmadik strófának a „pízai Ugolino grófot” idéző soraira. A történelemnek egy olyan kozmikus felfogásában, amelyben a korszakok egymáshoz az Élet vékony, alig látható szálával kapcsolódnak, a költő végigveszi az emberiség szenvedésének állomásait: a bibliai Agár, Ábrahám feleségének, Sára szolgálójának megalázásától {III, 13–20. sor), az ember Krisztus alakjában történt

⁹⁵⁵ KLANICZAY Tibor–SZAUDER József–SZABOLCSI Miklós: *Kis magyar irodalomtörténet*. Gondolat, Budapest, 1961, 383.

⁹⁵⁶ HUBAY Miklós: *Párosverseny*. Lyukasóra. Budapest, 1992. november, I. évf. 2. sz. 18.

⁹⁵⁷ GULYÁS Pál: *Itáliához*, in *Hét évszázad magyar versei*, III. Szépirodalmi, Budapest, 1992, 168–173.

tragédiáján és feltámadásán keresztül („Talpak alatt összeroppan Krisztus teste, mint buborék, III, 11–12. sor), a vak szobák bizonytalan és sötét labirintusán át (katakombák, II, 12–14. sor) és az emberi örültség és elkeseredettség drámáján át (Ugolinó gróf alakja, akit Dante halhatatlanná tett, III, 21–32. sor) a magyar költő útja elvezet a két Róma, a hit Rómája (Kereszt) és a hatalom Rómája (Tartarus között; V, 21–45. sor) közötti választás megoldatlan dilemmájának beteljesedéséig, amikor az „egy Nap mögötti csillag mérge”, azaz, a rossz csillagaként ábrázolt vak hatalom erejét csak a „Teremtés első fénye” fékezheti meg (VII, 9. és 33. sor).

Ez a költői út olyan általános látomásra visszavezethető látomások sorozata alapján alakul ki, amely, mint valami rémálom, két éven át gyötri a költőt, hogy megszenvedve megalkossa a verset. Más verseihez hasonlóan, Gulyás az *Itáliához* című óda esetében is egy egyszerű újsághírt vesz alapul, amelybe azonban már belelátja a későbbi tragikus események mozgatórugóit. A költő belülről éli meg a hírt, s ezáltal egy későbbi tragédia világos látomásává válik, s a történelem tesz arról, hogy valósággá váljék. Gulyás profetikus képessége abból fakad, hogy figyelemmel kísért a világot, s különösen Közép-Európa világát. Ez utóbbinak a földalatti rossz közérzetét úgy mutatja be az *Itáliához* című ódában, hogy a számára igen ismert germán családok háborús és véres mítoszait is megjeleníti. (A VI. versszakban hosszan utal a Nibelungok családjára.) Ez a képessége azonban nem tudna ilyen kiváló költői formákban kifejezésre jutni, ha a költői énben nem találna termékeny talajra: erre bizonyíték, hogy *Az Alföld csendjében* című híres versében saját maga éli meg a két világháború közötti időszak ellentmondásait, dilemmáit és szenvedéseit.

Ennek a korszaknak jelentős eleme a fasiszta Olaszország is. Ily módon elkerülhetetlenül a mi országunk is bekerül Gulyás költői képzeletvilágába a fegyverek és a tömeggyűlések morájától kísérve. A háborús kampányok egyre intenzívebbé válnak, kitör a spanyol polgárháború, Mussolini leigazza Etiópiát, s ezek bizonyára nagy szerepet játszanak abban, hogy Gulyás megírja az *Itáliához* című ódát. Olaszország, a latin irodalom és a reneszánsz hazája, az európai kultúra bölcsője veszélyben van: a fasiszta rezsim tengernyi nagygyűlése megfojtja, az új Lucifer okozta háború megnyomorítja, s „itt meghal Leonárdó, Dante” (III, 1-3. sor), a kultúra abszolút szimbólumai. Kihal a jó érzés és a logika, miközben „gyújtogat és robbant” a halált osztó háborús gépezet (III, 10. sor).

Így nyilvánvalóan a halál – amelyet a IV. versszakban egyértelműen Mussolini testesít meg („Most emeli fel öklét a Vezér! / Szemének mit burkol homálya / és ökle mily halállal van tele?” IV, 20–22. sor) – lebeg fenyegetésként az egész ódában a kezdetétől a végéig. Ennek ellenpontjaként jelenik meg az élet végtelen misztériuma, a fénylő és ragyogó csillag, amely az emberiséget kezdettől fogva vezeti, s ezt a klasszikus ókori kultúra és a népek legmélyebb hagyományai szimbolizálják. Az élet-halál és fény-sötétség dichotómiában kell keresnünk a kulcsot az óda mélyebb megértéséhez. A fasiszmus fénykorában, vagy ahogyan a történész Renzo de Felice mondta volna, legteljesebb elfogadása idején a magyar pusztának ez az – Olaszországban legalábbis – ismeretlen költője nemcsak saját magának sorolja fel a fasiszta totalitarizmus mélységesen negatív lényegével kapcsolatos kételyeit. Előre látja a tragédiát, amely be is fog következni, s itt már a halál globális víziójaként lebeg. Hubay Miklós a Gulyás-versgyűjtemény szerkesztésekor (1957) írt bevezetőjében nagyon helyesen megjegyzi: „a történelmi katasztrófa képe” (amelyet Mussolininak a zúgó tömeg előtt fenyegetően felemelt ökle jelenít meg – IV. versszak) „úgy bomlik át abba a másikba, amely már az emberiség csődjét mutatja, mint Madáchnál” („az Alvilág krátere” – IV. versszak).⁹⁵⁸

(Zárójelben meg kell jegyezni, hogy az 50-es években, azaz a kommunizmus totalitárius rendszerében felidézni Gulyás felhívását a fasiszta totalitárius rendszerre Hubay részéről óriási bátorság volt: a szép bevezető tanulmány, amelyet 1954–56-ban, tehát a kommunista diktatúra legsötétebb éveitől írt, s a leverett forradalom után publikált, paradox módon szintén, ha indirekt módon is, a kommunista totalitárius rendszer feljelentése volt.)

⁹⁵⁸ HUBAY Miklós: *Bevezető*, in *Gulyás Pál válogatott versei*, Budapest, 1957, 1–7.

Ennek a költőnek, akit mi nem is ismerünk, s aki Olaszország sorsa iránt és a kultúra iránt, amelynek országunk hordozója, egy másik, az *Isten követje*⁹⁵⁹ című versében eklatáns módon nyilvánul meg intuitív éleslátása a sötét rosszról, amelyet a fasiszta diktatúra hozott magával. A verset 1936. április 3-án írta, amikor egyre konkrétabbá kezdett válni annak a veszélye, hogy Magyarország fasizálódik. Ezzel elérkeztünk a (fasiszta) totalitarizmus második költői megjelenítéséhez. Azon az álmatlan áprilisi éjszakán Gulyás Pál a vers sorai segítségével Gömbös Gyulához, Magyarország miniszterelnökéhez szól, aki hivatalos látogatást tesz Mussolininél Rómában: egy rémálomszerű látomásban határozottan arra kéri, hogy gondolkodjon el itáliai utazásának a magyarok számára várható jelentésén és veszélyein.

Az első két versszak, amelyben fantasztikus és titokzatos képek tolulnak fel, alkotják a vers alaptételét: az először indirekt üzenet Gömbös Gyulának a költemény második versszaka végén, párbeszédes formában és tisztelettel közvetlen hangnemben direktté válik, mintha a költő fel akarná hívni a miniszterelnök figyelmét azokra a veszélyekre, amelyek Magyarországot fenyegetik, ha szorosabb szövetségre lép Mussolini fasiszta rendszerével.

Isten követje

Magyarországminiszterelnökéhez

Nem tudok aludni, a villanyt lesrófolom s felsrófolom,
az éj sem tud most elaltatni, ez a földöntúli hatalom.
Az jár eszemben, hogy a vér, mely itt forog testembe zárva
nem az enyém, nincs is már bennem, ott van valahol egy tartályba,
fent egy toronyban... És alatta fegyveres őrszemek cirkálnak,
ha száz lépésre közelítesz, töltött csővel elibed állnak,
kérdik a jelszót és jelhangot; azonossági lapot kérnek,
hasztalanul mutogatod, hogy az a vér fent a te véred.

Hosszú alagútak vezetnek a toronyból a föld alatt
viszik a vért a levegőben csattogó ércmadarak
viszik Rómába és Berlinbe síneken sikló motorok,
kilencmillió ember vére éjjel nappal száll és forog!
Ó te Magyarország sáfárja, hazánk első minisztere,
kilencmillió ember vérét a sors kezébe tette le!
Kilencmillió ember vére gőzöli be napod és éjed,
kilencmillió ember vérét te kevered és te cseréled!

A III. versszakban a költő hangsúlyozza a helyet, ahonnan az üzenetét küldi a miniszterelnöknek: „a régi Debrecen, a régi Magyarország túlvilági bejárata”, az a város, amelynek mindig nagy szerepe volt a magyar történelemben:

Tudom, hogy hangomat a távol malomköve megőröli,
mire a szél hozzád feldobja, a magasság összetöri,
mégis meglehettem a szót feléd, mint egy ünnepi zászlót,
innen a Hortobágy mögött egy bérház emeletablakából.
Ha itt kihajolok keletre, tekintetem fejfákra téved,
itt fekszik a régi Debrecen, itt fekszik a tegnapi élet,
Magyarországnak egy darabja itt járt az Úr felé haza,
ez itt a régi Magyarország túlvilági bejárata,
mely már az évszázadok ólomcsizmája alatt berogyott,
de kiáltok helyette én s kiált helyettem a homok.

⁹⁵⁹ GULYÁS Pál: *Isten követje* (Magyarország miniszterelnökéhez). A költő a verset 1930. április 3-án írta.

Végül pedig a negyedik, az utolsó versszakban egyre erősödik a hangja abban a költeményben, amelyet úgy aposztrofáltak, hogy „talán a legerősebb vers, amelyet magyar nyelven a fasizmus ellen írtak.”⁹⁶⁰

Az utolsó sorokban a költő egyszerre elkeseredett és fenyegető hangon közvetlenül és nyíltan a miniszterelnökhöz szól:

Gondoltad-é-Itáliában, midőn futott veled a Lél,⁹⁶¹
hogya a vér az Isten követje, egyedül Istené a vér?
Ettől lett pünkösdi hajnalán a tizenkét apostol részeg
és támadtak János előtt véres mennyei jelenések...
Gondoltad-é, midőn vitt a gőz apokaliptikus lova
s ott állt melletted mint egy bálvány Róma feltámadt démona;
gondoltad-é, midőn a vak Történelem rádtérdepelt:
kilencmillió ember vérének milyen kannákba mérted el?

(1936. április 3.)

Kemény, száraz, modern befejezése ez egy kemény, száraz, modern versnek. Erős, de sajnos nem meghallott bejelentése a fasizmusnak. Figyelmeztető vers, alig három évvel a második világháború kitörése előtt.

A másik kép, amely eszembe jut a (náci-fasiszta) totalitárius rendszerrel kapcsolatban, mint valami sejtés jelenik meg, s egyben a fasizmus és a nácizmus legerősebb megjelenítése, amikor a koszos patkány feltűnése, ami ősi, mint a kór, amelyet az emberek között terjeszt, ez a patkány hordozza kebelén a háború csíráját: ez a telhetetlen patkány az elítélt totalitarizmus József Attila nagyszabású *Ős parány terjeszt kórt*⁹⁶² című verse, amelyet a költő 1937-ben írt. József Attila visszataszító patkánya, amely sötét bajt hoz Európára és a világra, a magyar költészet történetében az egyik legmeghatározóbb toposzá vált: „Ős patkány terjeszt kórt miköztünk, / a meg nem gondolt gondolat.”

Mint tudjuk, József Attila reménye, hogy az ember ember iránti kegyetlensége (nyilvánvaló utalás van itt a török időkől kezdve a keresztény–keresztény közötti mészárlásokra) csupán emlék maradjon, nem vált valósággá, amit a zsidó holokauszt bizonyít.

20. századi magyar költők a háború ellen

A náci-fasiszta totalitárius rendszer háborút hozott. A totalitarizmusokhoz hasonlóan, amelyek egyértelműen háborúhoz vezettek, a háború is megjelent a költészetben. A modern magyar költészet egyik legjelentősebb költője, Radnóti Miklós is, József Attilához hasonlóan, Szeged városához kötődik, a város egyeteméhez, ahol irodalmi tanulmányait végezte.

Radnóti két képét veszem vizsgálat alá. Ebből az első egy láger, amelynek a falai fölött a hold fényében komor árnyékot vetnek a szögesdrót és a fegyveres őrök. 1944 nyarán vagyunk, abban a

⁹⁶⁰ HUBAY Miklós: *Párosverseny*, in Lyukasóra, Budapest, 1992. november, I. évf. 2. sz. 19.

⁹⁶¹ Lél volt a neve annak a vonatként, amellyel a magyar miniszterelnök Olaszországba utazott, hogy találkozzon Mussolinivel. A névadó Lél, akit inkább Lehel néven ismerünk, egyike volt azoknak a magyar hadvezéreknek, akiket a Német-római Birodalom Szász Ottó király (962-től császár) vezetett hadserege elfogott az Augsburg melletti Lech folyónál zajlott ütközet során (i. sz. 955), amely egyben a magyarok európai portyázásainak végét is jelentette. A hadvezér tragikus véget ért: bajor Henrik felakasztatta Regensburgban.

⁹⁶² A vers megjelent Olaszországban is. Olaszra fordította Sandro BADIALI és Gilberto FINZI. Lásd: Attila JÓZSEF: *Gridiamo a Dio*. Luanda, Parma, 1963. 137–138.

német lágerben, amely Jugoszláviában volt a hegyekben, Zagubica fölött, ahová a zsidó származású magyar költő be volt zárva, ahogy írja, „francia, lengyel, hangos olasz, szakadár szerb, méla zsidó” társaival együn. A békés családi élet már emlék csupán, mégis tökéletesen ábrázolja a *Hetedik ecloga* című versének hexameteraiben. Ebben a képekből felépített versben a szeretet, a feleség iránti szerelem és az otthon békességének emléke átszűrődnek a háború embertelenségének sűrű kerítésén és – a vers segítségével – eljutnak a költőhöz, aztán lassan minket is megérintenek.

Hetedik ekloga

/.../

Mondd, van-e ott haza még, ahol értik e hexametert is?

/.../

Este van, egy nappal rövidebb, lásd, újra a fogság
és egy nappal az élet is. Alszik a tábor. A tájra
rásüt a hold s fényében a drótok újra feszülnek,
s látni az ablakon át, hogy fegyveres őrszemek árnya
lépdel a falra vetődve az éjszaka hangjai közben.

/.../

(*Lager Heidenau, Zagubica fölött, a hegyekben; 1944: július*)⁹⁶³

Radnóti kiválóan és alaposan ismerte a klasszikus metrikát, s a lírai és esztétikai tökéletességet éppen az antik verselésben találta meg: kevés költő képes ilyen tökéletesen felidézni és ilyen kiválóan alkalmazni az antik verselést. Számára kezdettől fogva menedéket jelentett kora Európájának és Magyarországnak barbárságaival szemben (totalitárius ideológia, szeparatizmus és zsidóüldözés). Ugyanakkor Radnóti ebben a tökéletességben találja meg a költői eszközt, hogy emlékezzen, s hogy megmutassa kortársainak a reményt és egy olyan világ képét, amelyben egy napon a szépség, a társadalmi igazságosság, a béke és a dolgozó élet, a szeretet és a békés családi élet, a szinte idilli és bukolikus harmónia ideáljai uralkodnak. Ily módon Radnóti a háború borzalmai között a remény üzenetét küldi nekünk, az emberben való hitet közvetíti számunkra.

Radnóti a rend és az esztétikai-stilisztikai tökély segítségével az igazság üzenetét is küldi.

A második Radnóti-kép, amelyet felidézni kívánok, kegyetlenül realisztikus: dermesztő, ahogyan megalkotta, dermesztő, ahogyan minket megérint. A háborús hadifogoly képéről van szó: lehet zsidó, magyar, olasz, cigány vagy szláv, az erőltetett menet során egy náci katona pisztollyal tarkón lövi. Radnóti előre vetíti és előre érzi, hogy hasonló szörnyű sors vár rá, mártírként fog meghalni, de ez nem akadályozza meg abban, hogy fotográfusi pontossággal bemutassa a közsírba temetett holttesteket. Ezzel a verssel is felemeli hangját a náci barbársággal szemben, s egyben figyelmezteti az utókort.

Razglednicák

Mellézuhanam, átfordult a teste
s feszes volt már, mint húr, ha pattan.
Tarkólövés – Így végzed hát te is, –
súgtam magamnak, – csak feküdj nyugodtan.
Halált virágzik most a türelem:
Der springt noch auf, – hangzott fölöttem.
Sárral kevert vér száradt füiemem.

(*Szentkirályszabadja, 1944. október 31.*)

⁹⁶³ A vers megjelent Olaszországban is. Olaszra fordította Marinka DALLOS és Gianni TOTI. Lásd: Miklós RADNÓTI: *Ero fiore, sono diventato radice*. Fahrenheit 451, Roma, 1995, 76–78.

1945 telének végén Budapest romokban hever: Budapest; Kelet Párizsa, az aktív kulturális életéről, mondáságérő, bizsergető éjszakai életéről híres város, ahol kávéházak és luxusszállodák sorakoztak a Duna partján, a város, amelyet Zilahy Lajos és Körmendy Ferenc regényeiből Olaszországban is ismerhattünk, romokban hever. Budapest, a magyar főváros elsüllyedt, és nem csupán metaforius értelemben: csodálatos hídjai a jeges és vértől vöröslő Dunába zuhantak, s ez a város tragédiáját tanúsítja.

A magyar avantgárd költője, az antikonformista, a nem párttag kommunista Kassák Lajos egy nyers és – a kor olasz filmnyelvét kölcsönözve –mondhatnánk neorealista fotográfiát készít versben: kitörölhetetlen képet rajzol a háború utolsó hónapjaiban romba döntött főváros első békés pillanatairól. A vers címe: *Pesti lovak 1945 tavaszán*. Hasznos, bár fájdalmas mézszárlás ez a haszontalan és tragikus mézszárlás másnapján. Szürke kép ez a harcoktól megviselt városról, amely, mindennek ellenére, élni akar. S ezt a remegő, csont és bőr gebék feláldozásával érheti el, amelyeket a történelmi emlékezet számára ez a vers örökít meg.

Pesti lovak 1945 tavaszán

A város romjai közt, az úton, mely az égig ér
mint ócska rongyokkal leterített csontváz
néhány ingatag, vak lovacska poroszkál
és fönt, fönt, messze tőlük ragyog a márciusi nap.

Milyen vihart éltek át és milyen gyötrő éhezést
ha sírni tudnának, sírnának még folyvást
de máris, mint akik sorsukat feledték
húzzák a rossz szekeret és bólogatnak szelíden.

Mint hű testvér köszöntöm őket, mielőtt kidőlnék
akár a száműzöttek csoszognak tovább
mit se tudnak róla, hogy egy két óra még
s bárdal és taglóval törnek remegő csontjaikra.⁹⁶⁴

Kassák Lajos, akit európai sikere után Magyarországon is újra kezdenek felfedezni, ránk hagyott egy másik felejthetetlen, egészen különleges fényekkel és tónusokkal megfestett képet is, amely jól illeszkedik a háborúról szóló képek vagy inkább háborús képek sorába: egy Noémi nevű zsidó lány jelenik meg a versben, akit a költő, mint ahogy a versben vallja, szeretett. Nosztalgikus, finom, melankolikus vers ez, de segít nekünk abban, hogy elgondolkodjunk, a jövő nemzedékeit is gondolkodásra készítse a háború és a fajgyűlölet borzalmairól.

Noémi

Szép zsidó lány, idegen virágok rózsája
rád gondolok hegyeken, tengereken át
szeretnél engem s olykor sírni kezdtél
nagy barna szemedből úgy hullottak a könnyek
mint fáról a levél, mint zsákból a gabona.⁹⁶⁵

20. századi magyar költők a kommunista totalitarizmussal szemben

A 20. századi magyar költők felvállalták, hogy szóljanak egy, a náci fasiszta diktatúrától különböző, de nem kevésbé veszélyes és káros totalitarizmus veszélyeiről és borzalmairól, a kommunista totalitárius rendszerről. A háborúról és a totalitárius rendszerekről szóló versek rövid felsorolásában

⁹⁶⁴ A vers megjelent Olaszországban is. Olaszra fordította Roberto RUSPANTI. Lásd: Lajos KASSÁK, *Poesie*. A cura di Roberto RUSPANTI. Rubbettino, Soveria Marmelli, 1994. 115.

⁹⁶⁵ *I. m.* 111.

csak néhányat említhetek az 1956-os magyar forradalom inspirálta költemények közül, amelyek ezt a nagy történelmi eseményt megörökítik, s egyben felemelik hangjukat a kommunista totalitarizmussal szemben.

1956. november 4. hajnalán, a világ közönye közepette, vérbe fojtották a magyarok szabadságvágyát. Júdások, a nép árulói hívására megjelentek a szovjet tankok, s elfojtották a magyarok számára tilos vágyat, s örökre el is temették azt az illúziót, hogy az az Utópia, amelyben mindaddig hittek, kijavítható, és azzá válhat, amit eufemisztikusan később „emberarcú szocializmusnak” neveztek. Azon a reggelen Magyarország iránt a világ ugyanolyan közömbös volt, mint száz évvel korábban, 1849-ben, amikor a cári seregek, a Habsburgok felkérésére, letörték a felkelő magyarok szabadságharcát. Azokat a tragikus pillanatokat egy nagy magyar költő, talán a legnagyobb magyar költő, a 26 éves korában bekövetkezett halála előtti utolsó, elkeseredett versében megörökítette, s ez a vers az 56-os események idején rendkívül aktuálisnak és szimbolikus értelműnek bizonyult. Ez a költő Petőfi Sándor, vers a *Szörnyű idő*.

Szörnyű idő

Szörnyű idő, szörnyű idő!
S a szörnyőség mindegyre nő.
Talán az ég
Megesküvék,
Hogy a magyart kiirtja.
Minden tagunkból vérezünk,
Hogy is ne? villog ellenünk
A fél világnak kardja.

És ott elől a háború
Csak a kisebb baj; szomorúbb,
Mi hátul áll,
A döghalál.
Be kijutott a részed
Isten csapásából, o hon,
Folyvást arat határidon
Két kézzel az enyészet.

Egy szálig elveszünk-e mi?
Vagy fog maradni valaki,
Leírni e
Vad fekete
Időket a világnak?
S ha lesz ember, ki megmarad,
El tudja e gyászdolgokat
Beszélni, mint valának?

S ha elbeszéli úgy, amint
Megértük ezeket mi mind:
Akad-e majd,
Ki ennyi bajt
Higgyen, hogy ez történt?
És e beszédet nem veszi
Egy örült, rémülésteli,
Zavart ész meséjének?

(Mezőberény, 1849. július 6–17.)

A magyar irodalmi élet, vagy jobban mondva a magyar kulturális élet alakjai nemcsak jelen voltak a forradalomban, amelyben konkretizálódott a magyarok harca a kommunista totalitarizmussal

szemben a szabadságért, a demokráciáért és a nemzeti szabadságért, hanem nagy valószínűséggel ők voltak a forradalom elindítói (gondoljunk csak a „Petőfi-kör tevékenységére”). Az írók közül többen fontos szerepet vállaltak az eseményekben, amelyeket csak 1989 óta, amikor megkapta méltó történelmi elnevezését, hívnak hivatalosan is forradalomnak, ugyanis harminc éven át Kádár János kommunista rezsimjében a hivatalos történetírás, s nem a történelmi tudat, ellenforradalom néven tárgyalta.

Jelen dolgozatomban megpróbálom felidézni a harcok eseményeit azokon a verseken keresztül, amelyeket a költők az 56-os forradalom napjai előtt, alatt és után írtak. Csak arra szorítkozhatom, hogy felidézzek néhány versbe öntött élményt, amelyeket a magyar nép a lelkében őrzött az 1956-tól 1989-ig terjedő időszakban, s amelyekkel egy jobb jövőben reménykedett. H. László Béla lírai verseiben rajzolja meg a dicsőséges eseményeket:

Emlékezés októberre

Füstölgő házak,
Romok, torkolattüzek
Festik át az utcát
És hömpölyög, árad,
Zúdul a tömeg...

Komorán hőköl az idegen tankok
Szégyenvert, szürke; acél homloka,
Gyilkos ütegek ugatnak a csöndbe,
Hősöket szült a szolgaság kora!

Örök március szent viharzása
Röpít előre poklon, tűzön át!
Asszonyok hullnak a járda kövére
S vonul a Nép az utcákon tovább...

Véres, válságos, nehéz vajúdás,
Remegve döngnek az örökdő hegyek,
Zászlók selymébe csapódnak a lángok!
Riadtan futnak szét a fellegek...

Nincs már erő és nincs már hatalom,
Recsegve omlik szét a barikád.

S míg a mély, süket, tespedő ködben
Gyáván lapul a nyugati világ,
Egy hős, egy maroknyi nemzet
A földre ejti vérző homlokát...⁹⁶⁶

Az örökkévalóság élménye, a szabadság eszméje legyőzi a halált, s ez érződik Tóth Bálint *Sirató* című szép versében, amelyet a költő 1991-ben jelentetett meg⁹⁶⁷ költőbarátja, Gérecz Attila emlékére, aki „november 7-én hősi halált halt” – olvashatjuk a vers alcímében. Gérecz azok közé a magyar értelmiségiek közé tartozott, akiket feláldozott a kommunista hatalom, s akik feláldozták magukat a szabadságért.

⁹⁶⁶ H. LÁSZLÓ Béla: *Emlékezés októberre*. In *Il giardino erboso* („Füveskert”) a cura di Emerico VÁRADY. Edizioni Fussi-Casa, Editrice Sansoni, Firenze, 1959, 124.

⁹⁶⁷ TÓTH Bálint: *Krisztinavárosi körmenet*. Orpheusz: Könyvek, Budapest, 1991, 242.

Sirató

Gérecz Attila 1956. november 7-én
hősi halált halt
költőbarátom emlékére⁹⁶⁸

Most
hogy az áprilisi est a dombkoszorút beragyogja,
könnyű levélbontó szél fodrozza a hárs koronáját,
s a város eloldva a földtől a fényben az égig
fellebeg üszkeket eltakaró füstként, nem,
nyílik a jácint, nem füst, illat emel,
most látlak: szemben az úton
szállsz füttyörészve, hajad szárnyként lobog kétoldalt koponyádon,
könnyű, nyalábnyi sugárral fon karjára a Tűz, mely
már megemésztett, de te szállsz, neveted csak, s Nővérével; a Fénnyel
táncolsz,
pillanat és
sírod marad itt miközöttünk:
csak sírod zúzmós, havas ágak alatt, a november
könnyes esője alatt, szép arcok könnye alatt,
én
mégse siratlak: már úgy szállsz és nössz az időkben
egyre élesedő körvonalakkal a fényben, hogy nem változhatsz,
lobogásod egyre nagyobb lesz s mind tisztább.
Nem vagy már, mégis a szép és könnyű halálnak
példáját
mutatod
és én, ki siratlak, majd hadd emeljem
arcodnak mosolyát pajzsul a rettenet ellen.

Gérecz Attila egyike volt a „Füveskert” alkotóinak. A címet az 50-es években a sztálinista börtönökbe zárt költők adták illegalitásban írt költeményeik gyűjteményének. Az alcím is ezt támasztja alá: illegalitásban élő magyar költők. Tollas Tíbor is hangsúlyozza ezt az 1959-ben Firenzében, a Várad Imre szerkesztésében olaszul megjelent kötet bevezetőjében: a *füveskert* a „legszebb magyar szimbóluma annak az életnek, amely földből és fényből táplálkozik... a kert, az erdélyiek kertje, Debrecen lakóinak kertje, ahol nem voltak ismeretlenek a messzi földek illatos virágai. De talán – folytatja Tollas – ez a kert a belső, a lélek kertjét is jelenti”.⁹⁶⁹ Nyilvánvaló, hogy ezek az illegalitásban élő magyar költők a sztálinista börtön magas és zárt, nyomasztó falai között kivágtak maguknak egy kis földdarabot, a szabadság ideális helyét, amelyet egyetlen diktátor sem taposhat el. Gérecz Attila sorai realista módon ábrázolják ezt a szenvedést:

Kenyéren és vizen

A mocskos padlón fekszem,
Hátam vetem a falnak.
– A fájdalom... lehet-e, versem,
Hatalmad?

⁹⁶⁸ TÓTH Bálint: *Sirató. Gérecz Attila 1956. november 7-én hősi halált halt költő barátom emlékére.*

⁹⁶⁹ Emerico (Imre) VÁRADY (a cura di), *Il giardino erboso* („Füveskert), i. m. 20–21.

Próbálgatom anyám mosolyát.
Lelkére még dalaím szórnám...
Könnyeket, mik már nem törnek át
A formán.

Másom sincs, Uram. Beérem
Azzal, hogy arcodat viszem.
Csak így bírtam még el: kenyéren
És vízen.

A *Füveskert* alkotói, Gérecz Attilán kívül a következő költők voltak: egy „B” nevű költő, Elekes Antal, egy „C” nevű költő, Gyula György István, Hegedűs János, Kocsis Gábor, Lökkös Antal, Tollas Tibor, az előszó szerzője, Szakay István, H. László Béla, Nagy György, egy „O” nevű költő, egy „Névtelen” költő, ifj. Ráth József, Sulyok Vince, T. E., Thinsz Géza, Vitéz György, Berenczey László, Gömöri György, Vizy Antal – mindnyájuk előtt tisztelettel adózunk. A kötet, sajnos, kevés visszhangot kapott Olaszországban, csupán két recenzió jelent meg róla, az egyik szerzője az a Guido Manacorda volt, aki az „Il Melagrano”-sorozatot elindította, amelyben ez a gyűjtemény is megjelent. Manacorda cikkének címe: *Letteratura sotterranea. Nel carcere ungherese spuntó facile la poesia* (Földalatti irodalom. A magyar börtönben könnyen fakad a költészet), s a cikk a L'Avvenire d'Italia 1959. július 22-i számában jelent meg. A másik recenziót a kötet egyik fordítója, Paolo Santarcangeli írta, s az Il Ponte magyar számában jelent meg Firenzében 1960-ban (778–782.). Az első recenzens azt hangsúlyozza, hogy a gyűjtemény legnagyobb érdeme elsősorban abban rejlik, hogy a határtalan büszkeség és mély emberség, az összetört család és elveszett haza, a hit és a fohász, a vágyak és a menekvés között vergődő lelkek tragikus szenvedését kifejezi..., s elmondja a családtagok iránt érzett szeretetet. A második őszintén bevallja, hogy a *Füveskert* versei „meglehetősen távol esnek a hagyományos esztétikai normáktól és túlságosan kőtődnek az alkalomhoz”, de azért elismeri, hogy a börtön embertelen viszonyai között a „szenvedés szülöttei voltak”, s azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a szerzők egyetemisták, katonák és dolgozók. A verseket olvasván átérezzük azt a szenvedést, amely közepette születtek, a keserű és megszenvedett napokat, s látjuk, milyen méltósággal viselték a börtön nehéz súlyát. Ifj. Ráth József *Leány a Kálvin-téri kútnál* című verse szimbóluma is lehetne az 1956-os nemzeti szabadságharcnak – ezek a sorok fájdalmas képet rajzolnak a magyar ellenállásról a diktatúrával szemben:

Leány a Kálvin-téri kútnál

Elvitte őt az ősz,
ó szörnyű, szörnyű óra!
Az égből hullt a vér, a vas, a tűz,
sáros lábak tiportak rá a hóra.
A pincemélyben elfogyott a víz,
s könny, akár a tej hűvös savója;
elfedte régen már az édes ízt,
s közben fütyült a szél...

A téren állt a lompos, méla kút,
s az ég halált öntött a vízhozóra,
bár hús lépés volt mindössze az út...
Látom, feltúrte fehér ingét,
– ó szörnyű, szörnyű óra –...
Karján puhán pihentek lágy pihék,
szoknyája rövid volt és alóla
kibujtak térdei, mint kis csibék...
Hajnal derengett csak,
ó szörnyű, szörnyű óra...

Kezében két vödörrel kútra ment,
az álom még alig suhant le róla,
a többiek szuszogtak odalent,
a két vödör ott állt vízzel tele,
köztük halott virágként hullt a hóra,
mellére csuklott szép, finom feje,
s elvitte őt az ősz,
ó szörnyű, szörnyű óra.⁹⁷⁰

(Budapest, 1956. november)

A magyar értelmiségiek felkelése a sztálinista diktatúrával szemben jóval az 56-os forradalom kitörése előtt kezdődött. Illyés Gyula, a legnagyobb élő magyar költő, a nép költője, a *Puszták népe* című regény és a Petőfiről írt kiváló életrajz felejthetetlen írója már 1950-ben felemeli hangját a diktatúra ellen *Egy mondat a zsarnokságról* című versében. Ruzicska Pál⁹⁷¹ „folyamatos és nyugtalan vádbeszédnek” minősíti verset; amely 46 négysoros versszakból áll, nincs benne központosítás, hanem a „hol zsarnokság van / ott zsarnokság van” két sora ismétlődik, s tagolja a verset. A költemény az Irodalmi Újság 1956. november 2-i számában jelent meg,⁹⁷² majd Illyés maga olvasta fel, először remegő hangon, majd egyre határozottabban a rádióban a forradalmi események idején. Illyés ódájában a zsarnokság minden lehetséges formában megjelenik, a pszichológiai hadviselés módját is felrajzolja, amelyet a sztálinizmus olyan előszeretettel alkalmazott Magyarországon az 50-es években. A kiváló költő, miután lerántja a jelszavakból és indulókból szőtt leplet, megmutatja a magyaroknak a hamis ideológia igazi arcát, amely félreérthetetlenül vértől vöröslő:

ott zsarnokság van
nemcsak a talpraálltan
harsogott éljekben,
hurránkban; énekekben

...

az ott van
a búcsúcsókban,
ahogy így szól a hitves:
mikor jössz haza, kedves...⁹⁷³

56 után a költészet marad az egyetlen fegyver a magyarok kezében, hogy világgá kiáltásuk haragjukat és a kioltott életek fölött érzett fájdalmukat, a pillanatra kivívott szabadság elvesztése miatti tehetetlen dühüket, a talán mindörökre elveszített haza fölött érzett fájdalmukat. De ezekben a versekben benne van mindaz a lelkesedés, amely a budapesti ifjúságot jellemezte, amely az emberi méltóságért és a – soha nem élvezett – szabadságért szállt síkra:

A fiúk szembeszálltak a tankokkal
vidáman a szabad szélben
csak kövekkel voltak felfegyverezve
vagy üvegeket dobáltak.
Gyerekek indultak a láncaltapasokkal szemben,
a soha fel nem lázadó anyag ellen.⁹⁷⁴

⁹⁷⁰ Ifj. RÁTH József: *Leány a Kálvin-téri kútnál*. In *Il giardino erboso* („Füveskert”), i. m. 136–139.

⁹⁷¹ Pál RUZICKA: *Storia della letteratura ungherese*. Milano, 1963, 139.

⁹⁷² ILLYÉS Gyula: *Egy mondat a zsarnokságról* (1950), Irodalmi Újság, 1956. nov. 2.

⁹⁷³ ILLYÉS Gyula, i. m. 36–39. és 68–71. sor.

⁹⁷⁴ Paolo SANTARCANGELI: *L’Araldo* (In memoria dei caduti della rivoluzione ungherese), IV. versszak, 18–23. sor. in *Il Ponte magyar száma*, 1960. április–május, Firenze, 727–731.

Öröm és lelkesedés, életöröm jelenik meg Paolo Santarcangeli versében. Majd a fiumei költőfordító mélységes együttérzést mutat a fiatal lány tragikus halála miatt, akit a zsarnokság halálba kergetett és a fiatal költő⁹⁷⁵ halála miatt, aki ezt a halált versben megénekelte:

És a mit sem sejtő leányt
egy golyó leterítette.
Sovány lábain kopott cipők,
egérfarokoz hasonló copfok,
kezében öreg, a kút vizével
színig töltött vödör –
írja a lemészárolt költő.⁹⁷⁶

Santarcangeli egyetlen dátummal zárja versét, amelyre emlékeznünk kell:

Ezerkilencszázötvenhatban volt
...
Emlékezzetek erre a dátumra.
Emberek, ne lehessen elmondani rólatok,
hogy a folyók folyásánál is kevésbé
emlékeztek a legnagyobb történelmi eseményekre.⁹⁷⁷

Paolo Santarcangeli, a kétnyelvű, magyar és olasz nyelven író költő és irodalmár sorai messianisztikussá válnak, s hidat teremtenek a magyar nép 56-os tragédiájára adott lírai válasz és az olasz nép nem kevésbé intenzív és meghatott reakciója között, amelyet Michele Parrella⁹⁷⁸ lucaniai költő versében olvashatunk. A vers⁹⁷⁹ a *L'Avanti* című napilap 1956. november 5-i számában jelent meg, rögtön a forradalom november 4-én történt leverése után. A vers címe: *Budapest 1956*.

(Sergio Perucchi emlékére)

Ne löjete, ne fenyegetsetek,
az ellenségnek kevés babér terem.
Ebben a bosszúból álló világban
a gyerekek is széttörnek a kört,
a fecskéből is hiénák lesznek,
a föld népei nem csürhék,
amelyeket vágóhídra kell vinni.

Elég a gyűlöletből, elég az öldöklésből,
az ellenségnek már nem sok van hátra.
Nem elég az erő a jövőhöz,
kitörnek a teli melegházak,
életre kelnek a letaposott édes gyümölcsök.
Egy virág, egy piros virág kinyílik a homlokon,
s gyorsabb, mint a szívbe hatoló lövedék.
A kettéhasított világban
nem rothadhat el az élet magja.

⁹⁷⁵ Paolo SANTARCANGELI Ifj. Ráth Józsefet és a *Leány a Kálvin-téri kútnál* című versét idézi, amelyet Santarcangeli fordított és az *Il giardino erboso* című kötetben jelent meg. *I. m.* 136–139.

⁹⁷⁶ P. SANTARCANGELI, *L'Araldo*, IV. versszak, 24–30. sor.

⁹⁷⁷ P. SANTARCANGELI, *L'Araldo*, V. versszak, 7. és 13–16. sor

⁹⁷⁸ Michele Parrella 1929. október 17-én született Potenzában és 1996. március 8-án halt meg Rómában, költő és úsáíró volt.

⁹⁷⁹ Lásd Michele PARRELLA: *La piazza degli uomini (poesie civili e d'amore)*. Marsilio Editore, Venezia, 1994. 43.

Ne lőjetek, ne fenyegetőzzetek,
az ellenségnek nincs választási lehetősége.

(1956. november)⁹⁸⁰

A versben profetikus hang szólal meg, s majd az ENSZ is a fegyverletételre szólítja fel az embereket, s formálisan, ezért eredménytelenül, felszólítja a szovjet sereget, hogy vonuljon ki Magyarországról. Michele Parrella a verset újságíró barátjának, Michele Perucchinak ajánlja, aki 1956-ban a *Vie Nuove* kommunista folyóirat tudósítójaként a magyar fővárosban volt. A költemény jól tükrözi azt a tudati válságot, amelyet sok olasz értelmiségi megszenvedett a szabadságért folytatott harc leverése után, ami a szocializmus totalitárius éjszakájába 1956 októberében soha nem felejtethető szabadságpillanatot hozott.

⁹⁸⁰ Sergio PERUCCHI személyesen látta az 56-os budapesti eseményeket, s életrajzi írásában nagyon szemléletesen meséli el a tapasztaltakat: *Dove abitava fanima Bel mondo* („Hol lakott a világ lelke”) in *Ungheria 1956: la cultura si interroga*. a cura di Roberto RUSPANTI, Rubbettino Editore, Soveria Mannelli, 1996, 160–188.

Tamás Attila (*Debrecen*)

A hatalom témája Illyés és Mészöly Miklós írói munkásságában

Ismeretes: Szabó Lőrinc – és egy időben Babits is – kéziratban rövid prózai kommentárokat fűzött verseihez, főként azoknak keletkezési tényezőit megvilágítandó. Illyés Gyula nem írt ilyeneket, s naplójegyzetek-szerű hosszabb-rövidebb följegyzései sem adnak e tekintetben útbaigazításokat. Emlékezet-őrzései az ötvenes évek legelejére vonatkozóan pedig általában is csaknem teljesen hiányoznak – ebben az időszakban nem volt tanácsos őszintén megfogalmazott gondolatokat írásban rögzíteni. Különösen akkor, ha ezek a hatalom természetére vonatkoztak.

Így azután arról, hogy közvetlenül mi is válthatta ki annak a bizonyos egyetlen, témakörünkbe vágó mondatnak a leírását – ismert személy letartóztatásának a híre-e, vagy valamilyen újságcikknek az átlagosnál is uszítóbb hangütése, szobába behallatszó díszlépések és rádióból kihangzó vastapsok ütemének egybeforrása-e, vagy egy félelemtől sápadó arcnak a megpillantása – nem lehetnek ismereteink. Elkészülte után csak egészen kevesen olvashatták a verset – Bibó István egy följegyzése tanúskodik arról, hogy ő ezek közé tartozott –, az sem csoda, hogy az eredeti kézirat sem került elő hosszú évtizedek során.

Hogy *általában véve* mire „válaszolt” a maga módján, arra vonatkozóan viszont azt mondhatjuk, hogy ezt ismerjük: a német megszállás időszakának emlékeivel egybemosódva a korabeli élet *egésze* ott lehetett az ihlető tényezők között. Rendkívülinek mondható ugyanakkor, hogy a szólásra indító élményeknek ekkora sokfélesége ott sűrűsödik egyetlen lírai (más szóval: nem elbeszélő és nem drámai) költeménynek a soraiban. Akár az a kérdés is fölvetődhet, hogy „belefér”-e egyáltalán efféle – úgyszólván parttalan – sokféleség ilyen keretek közé?

Pillanatnyi düh-fellobbanás motivációját közvetlenül semmiben nem jelzik a leírt sorok, elolvasásuk után azonban aligha marad kétségünk afelől, hogy *kellett* ilyennek lennie. A bennük megfogalmazódó rész-megállapítások nem kizárólag valamilyen tiszta logika egységesítő erejének engedelmességgel épülnek egyetlen egésszé. A szerkezet részben hosszú időn át visszatartott, tovább azonban már vissza nem fogható indulatok szabad utat törésére enged következtetni: arra, hogy a megszólalást kikényszerítő konkrétum itt mintegy elhanyagolható részletként tűnik el az egymásra torlódott emóciók nyugtalan hullámverésében. A feszítés energiáinak a fokozatos *felhalmozódása*, magának a növekedésnek a *folymata* hasonlóképpen nem nyer itt nyelvi formát, csupán ennek a zaklatottságnak a következménye: a képváltások gyors és hosszan elnyúló egymásutánjában, és valamilyen lélegzet után kapkodásnak az ismétléseiben. Kezdetől ellensúlyozza azonban ezt a felindultságot a gondolatok fegyelmező, célra irányító szerepének a közvetett érzékeltetése is, egy készülő általánosításnak, a mondottak készülő *kategorikussá tevésének*, a jelenségektől a lényegig jutásnak az exponálásában: „Ahol zsarnokság van, / ott zsarnokság van / nemcsak...” – hallatszanak az indítás szavai, s a következő hat sorban mindjárt négy ízben megismétlődik a kiterjedés-növekedést megindító jelzés, a „nemcsak”. Hogy azután még tízszer elhangozzék ez a szó a több mint másfélszáz sor gyors sodrásában. Ellentétet alkotva a cím első szavával, az „Egy”-gyel. (És a cím-egész szikár tárgyilagosságával.) Egyszersmind laza párhuzam kialakulási folyamatát indítva meg azzal a tágulási tendenciával, mely a mondhatni végtelenen szűk teret jelölő „puskacsó”-re való utalástól kezdve először még mindig csak a börtönök, vallatósobák egymásra zárt falaiig engedi a tekintetet – hogy azután innen mozduljon ez majd tovább, korlátokat nem ismerő utakra indulva, a „nyüzsgő égi sátor” megjelenítéséig is eljutva. Másfélszáz különböző természetű cselekmény-mozzanat – bírói ítéletmondások és jajsikolyok, éjszaka csöndjébe tépő jármű-fékezések, és váratlan hangrezdülésű búcsúvételek, harangkondulások és villámcikázások, szemrebbenések és arcvonás-dermedések, szem-kimeredések és sírgödörbe-kaparások – sokfélesége együttesében a totalitásnak az érzetét keltve. *Néma* könnyek, és *zengő* szobor-kövek ellentétei, tömegjelenetek tág terei és szoros négyszöget alkotó képkeretek váltják eközben egymást – akár az önmagukban teljesen reális és már ily módon is irreális kép-, illetve történelem (félíg nyílt ajtón hírek besuttogása, illetve „füst-sötéten lobogó” vádbeszédek elhangzása). A „szív-hökkenés” mozzanatosságát a „bilincs-unalom” tompa egyhangúsága követi, a harsányan hazug szólások után a hitvesi elköszönés riadt halkszavúsága vonja

magára a figyelmet, a hőés látványa lángokénak adja át a helyét: ellentét, véletlenszerűbb és mind további lépésekre sarkalló folyamatosság, logikai rend és rímhívó szavak irányítása egyaránt szerepet kap a mondat messzire kigyózásában.

A kialakuló monotóniát csapongás zaklatja föl, a szertelenséget egyfajta monotónia sodorja előre.

A „Hol zsarnokság van” grammatikai helymeghatározása négy ízben hangzik el a vers első harmadában és kétszer tér vissza a befejezéshez közelítő sorokban, az „ott zsarnokság van” állítása előbb hétszer, majd – enyhén „deformált” változatban, a logikai elemet képviselő „mert”-tel kiegészítve – ugyancsak kétszer hangzik el a záráshoz közelítve. Ezek a mindvégig magyarázatot bevezető „mert”-ek középtájt kezdik – implicit „hanem is”-ekkel együtt, kisebb-nagyobb távolságból – egymást követni a szövegtest hasonló helyén, kezd ugyanakkor a korábban egyértelmű monotóniával uralkodó „-ban, -ben” helyhatározás másoknak: itt-ott, majd éppen velük ellentéteseknek („-ból, -ből”-eknek) helyet adni. A döntően jambusi ritmikájú sorok rímelését mindvégig a párosság jellemzi, az egybecsengések azonban ismételt (összesen tíz alkalommal) „kétszer párosakká” hosszabbodnak. Az esetek felében viszont nem a legtöbbször négysoros szakaszokon belül, hanem két egymást követő szakaszt összekapcsolva; ezek az összekapcsolások nagyjából arányosan oszlanak el a vers szövegében, a tizenhét kettes-hármas alliteráláshoz hasonló módon. *Változatosság és azonosság* törvényszerűségei, illetve törvénymódosításai tehát egyaránt döntő szerepet kapnak a szöveg alakításában, annak indításától kezdve annak befejezéséig. A huszadik sor gödörbe húzott holttest-motívumát a száznolcvanadikban a temetés képe ismétli meg – nagyobb szerephez jutva. (Hiszen itt már nemcsak a sok áldozat *egyike*ként jelenik meg, futólag, hanem *minden megszólított*ra – nem utolsósorban önmagára – vonatkoztatottan.) A részleteiben mondhatni fantasztikusan változatos műalkotás egymást követő soraiban fokról-fokra kiépülő gondolatmenet végül tökéletesen zár: „mert ahol zsarnokság van, / minden hiában”: ahol a hatalom korlátatlanná lesz, ott nem csupán a szemlélő tekintetében megjelenő tárgyi, pszichikai és viselkedési tényezők végtelen sokaságát hatják át ennek a törvényei, ezek végül magát a szemlélőt, a tapasztalatok megörökítésére vállalkozót is a magukévá teszik.

„Reménytelen, minden reménytelen” – variálta ítéletének megfogalmazását – rokon vonatkozásokban – mintegy fél évtizeddel Illyés Gyula előtt a fiatalabb Weöres Sándor, ugyancsak nagy lélegzetű költői alkotásában. „Mert a szaladó szürke oszlop / tanít a végső szóra: Reménytelen!” – zárta szavait. Egymástól már indításukban is, zárásukban is eltérnek ezek a költemények, aligha kétséges azonban, hogy végső soron ugyanannak a kornak a jegyeit viselik magukon. Meggyőződésem szerint az is közös bennük, hogy mind a kettő remekmű, s hogy nélkülük – ezért is – a század egészének költői termése lenne szegényebb.

(Bár ha arra, hogy az újabb rendszerezések kategóriájának valamelyikében megpróbáljam őket elhelyezni, nem könnyen vállalkoznám is. Leginkább a „másodmodernség” kategóriáját lehetne fölhasználni: az avantgárd fontos jegyeit már alkalmazó, a zaklatott újítások periódusán azonban már túljutott műveket látva bennük.)

Téma-voltában kimagasló mű megírásához adott tehát késztetést a hatalom – társadalmi közeg minőségében ugyanez évtizedeken át gyakorlatilag a nemlétezés állapotába kényszerítette a létrejött műalkotást.

Illyés közel másfél évtizeddel később Teleki László drámájából kiindulva írt *Kegyence* témáját és mondandóját tekintve ugyanarról szól, a hatalomról: pontosabban annak a lehetőségéről, hogy ez esetenként *eszközből* önálló, minden emberi értéket elpusztítani tudó *tényezővé* válik. Az írói vállalkozás formátuma nagyobb itt az *Egy mondat...*-énál: az egy-ihletésű monológformát itt többszereplős, erőteljes különbözőségeket egymás mellé állító, ellentéteket ütköztető színpadi alkotás váltja föl, az egyetlen beszédív különböző irányokból érkező beszédkészítéseknek – többek között gondolatmeneteknek – a szövegeiből szerkesztett egésznek adja át a helyét. Pontosabb – mert részben higgadtabb – elemzést is nyer itt a hatalom természete: így kialakulásának a meghatározóira is fény eshet. A császárkori Róma itt megjelenő uralkodója személyében zavarodott, stabil emberi értékeknek teljesen híjával lévő figura, aki a véletlenül túl azonban kegyencének, a nagy formátumú politikusnak, az emberi alapértékek szelleméhez igazodni törekvő Maximusnak is elnyeri a támogatását. Maximus számára Róma mindennél fontosabb –

„Rómának állnia kell!” – kapta örököül apjától. A birodalmat kívülről pedig nagy erők fenyegetik, s belső elégedetlenség – morális bomlással társulva – még tovább gyengítheti annak ellenállóerejét. Császáranak minden lehetséges – akár véletlen, akár önellentmondó – tettét, mely eredménnyel járt, pozitívumként veszi tehát számításba, és ha nem marad más érv: a steril teóriára épít. Eszerint az uralkodó szerepe igazában amúgy sem több, mint azé a lyuké, melyben az államgépezet kerekének a tengelye forogni tud. A befolyásos államférfinak pedig az a feladata, hogy biztosítsa a forgás lehetőségét, s a forgás milyenségére kell hatnia, többek között arra, hogy ne a trón körül tolongó gátlástalan hóhéroknak jusson ez a szerep.

Maximus megveti a császár kisszerű (az ő szemében sokáig kizárólag kisszerűnek mutatkozó) ellenzékét. Csaknem mindvégig úgy tartja, hogy végső soron ő ítél reálsan: „Utálok Rómát, kívánnám szinte Genzeriknek is, roppantsa bele a tenyerébe ezt a bűzlő tojást... S valami hit, becsület mégis arra hajt – hogy illúziótlanul, sőt, »moráltalanul« is mentsem a menthetőt... végigmegyek az úton, melyet választottam. Fogam szorítva jöttem idáig, most már csak kibírja ez a nyomorult állkapocs, hogy megrágjam, amibe haraptam...” Olyan szentekhez hasonlítja így önmagát, „aki a pokollal is szövetkeznek az üdvösségért.” „Szent ügyet” akarván szolgálni, teszi időlegesen akár a „Kuss és csönd, amíg révbe nem jutunk” parancsát is a magáévá.

Csakhoggy egyre jobban ki kell világolnia: a császár nem éri be a teória által neki szánt *funkció-léttel*. Tehát azzal, hogy „a kerék lényegét” csupán „egy darab úr! Egy darab semmi” minőségében képviselje. Azt várja el, hogy önálló létezőként – közvetlenebbül: saját arculattal rendelkező, saját igényeket kielégíteni töre emberként – vegyék számításba. Részben ennek jegyében szerzi meg magának Maximus hitvesét, Júliát is, még az ő nyílt megvetésében is örömet lelven, mivel ezt *nem a császár* kapja, hanem az ő személye. Az ember időnek alárendeltségéből: „a halál uralmából” is ennek segítségével szabadulna, az általa gyakorolt terror végleteiben is az öntanúsításnak az igényét próbálja szolgálni: az ölés mámorától sem kielégítve közvetlenül Maximusnak a lelkét is birtokolni akarja: „...mindig finnyás voltál. Velünk voltál, de sose lélekkel! A legszebb kivégzésekre nem jártál el” – vádolja. Ezért kell végül Maximusnak is gyötrelmesen fölismernie a maga ijesztő tévedését, és a döntő szembefordulást is vállalnia a megszedült zsarnokkal: „Semmi voltál. De kaptál egy földadatot. S mi mögéd álltunk... S te megbolondultál. Elhitted, hogy mindez érted van. Hogy a feladat te vagy!...handabandázni kezdtél, s minden összetört...”

Júlia áldozatul vetett asszonyisága, végső soron antik tragédiákba illően nemes ember-volta is hozzásegíti végzetes tévedésének késői fölismeréséhez: „...van egy határ, ahol sem a császárnak, de az istenségnek sincs hatalma... az ember megcsúfolásával istent sem lehet szolgálni”.

A halál mozzanatával zárul ez a mű is, akár az *Egy mondat...*, de míg ott azért jelenik meg a sírgödör képe, hogy a zsarnokságnak még a halálban is diadalmas szerepét szemléltesse, itt Maximus későn jött tévút-fölismerése visz – a zsarnok elpusztítását követően – az önkéntes élet-feláldozáshoz. Egy olyan önbüntetés végrehajtásához, amelyik egy *megújuló* Róma létrejöttének is fölcsillantja a lehetőségét.

Az „ahol zsarnokság van, / mindenütt zsarnokság van” könyörtelenül következetes ítélete tehát itt azzal nyer pontosítást, hogy a zsarnokság megdöntésének az ígérete sem kerül kizárásra.

A *Kegyenc* azonban nem remekmű. Gondolatainak váza ugyan hibátlannak mondható, mozgalmas, erőteljes drámaiságú jelenetei is vannak, akár gyilkosan szarkasztikus – máskor nemes, de visszafogott pátoszú – dikciói. A felvázolt drámai alaphelyzetben lényegi tényezőt jelentő gót vezér hadainak fenyegetése a későbbiek során azonban egész egyszerűen eltűnik a darabból, Maximus az íróilag legszebben kidolgozott szereplőhöz: Júliához való viszonyában (a cselekmény közepe táján) önmagához méltatlanul viselkedik (mikor sértettként lép az áldozat elé), egyszersem nem világos, hogy valójában mitől is bírja a nép bizalmát. Álláspontja megváltoztatásának sarkalatos része pedig nem nyert eléggé alapos kidolgozást. A klasszikus és a groteszk, az abszurdoid drámába illő elemek nem egyszer csak lazán – önkényesen – elegyednek egymással. Illyés változatos színpadi termésének azonban – stílust kezdeményező voltában is – gyöngéi ellenére egyik legértékesebb darabját alkotja az, amelyik a hatalom problematikáját állította a középpontba.

A huszadik századi magyar drámaírás egészében sem foglal el jelentéktelen helyet a *Kegyenc*.

Akár az ugyancsak nem elsődlegesen drámaíró Mészöly Miklósnak ugyanez idő tájt íródott *Az ablakmosó* című „burleszk-tragédiá”-ja. Másik színpadi művétől, a *Bunkertől* eltérően – mely a hatalom egyik fontos gépezetének a végletes helyzetekben mozgatott alakjaival szembesít – *Az ablakmosó* az emberidegen hatalomnak a legintimebb magánéleti szférákba nyomulását érzékeltetve borzongatja meg nézőit. (Illetve olvasóit. Hiszen a színpadra vivést a darabban megjelenített hatalom „külső megfelelője” – a maga módján érthetően – nem engedélyezte.)

A darab témája: egy mai fiatal házaspár szegényes keretek között kiépített „modern idill”-jébe – egy gyanútlanul nyitva hagyott ablakon belépve – váratlanul behatol egy idegen (ám saját jelenlétét és tevékenységét természetesnek mutató) személy, aki – úgymond – az ablakok lemosását hivatott elvégezni. Működésjogának riadt megkérdőjelezésére – „Mire jó ez? Mit akarnak ezzel?” – válaszában mint nem túl jelentős, de ezért el sem hanyagolható tényezőt veszi számításba: „Talán rendet.” Ez a – bizonytalan eredetű – rend nevében való közbeavatkozás azonban fokozatosan mindent felforgató, az eredeti harmóniát alapjaiban feldúló erővé válik. Az ablakmosó puha tapintású ablaktisztító-fényező eszköze, a szarvasbőrdarab nem véletlenül őrzi régi metamorfózisának némely nyomait: „Itt bement a lövés, itt kijött.” Máskülönb „Üres, nincs benne semmi” – csak éppen pusztításra képes erő eszközként kerül fölhasználásra. Kezelője nem tagadja az elhangzó „önnek rögeszméi vannak” vád igazát. „Lehet” – válaszolja. „De a rögeszmém nélkül elpusztulok.” Legszívesebben „az összes ablak” megtisztításába belefogna – ahogy a tiszta kettősében megzavart emberpár egyik alakja megfogalmazza: „Fantáziája van... csak egyben szenved hiányt. Nincs érzéke *mások fantáziája* iránt.”

Az itteni színpadon nem kerül sor kivégzésekre – legföljebb az ütemes lépések csattanásai hallatszanak be néha az utcáról –, a műtől éppoly idegenek a romantika, mint amennyire a klasszikus örökség nagyjelenetei. Még a fölemelt hang is ritka itt a szereplők között – a kísértetiesség inkább apró mozzanatok együtteséből adódik. Annak fölismeréséből, hogy „valakik” megbízottjai bármikor megjelenhetnek és „átvilágíthatják” az önmagát megőrizni kívánó személyiséget, hogy végül lényétől idegen szerepek alakítására kényszeríthetik, s eltüntethetik akár még múltja emlékeinek a fedezetét is. Hogy végül azután ne maradjon számukra más, csak a reszkető reménykedés: a hatalom távozó képviselője nem fog többet visszatérni.

„Eddig is féltünk, csak nem akartuk észrevenni” – vallja be végül ennek a mindennapiságot abszurdba stilizáló darabnak a hőse. Az ablakmosó távozása után már társa számára sem adatik meg a szelíd önbecsapásnak ez a lehetősége.

Értékes – játékosan abszurd, abszurd módon játékos – darab *Az ablakmosó*; föltehetően a cselekményszegénység fenyegetésének elkerüléséért azonban az író – egy házastest-pár kettősének cselekménybe vonásával – nem szorosan a műegészbe illő elemekkel dúsította föl a cselekmény szövedékét.

A század reprezentatív magyar drámáját tehát Mészöly Miklós sem tudta – valamiért – megalkotni. Írói kvalitása számára a próza kínált jobb lehetőségeket.

Választott tárgyunk szempontjából föltehetően az 1956-os keltezésű *Magasiskola* című nagynovella (kisregény?) érdemli meg ezen belül leginkább a figyelmünket.

Ennek cselekménye egy solymász-kiképzőtelepre visz el, ahol a halgazdálkodást pusztító vízimadarak elszaporodását megakadályozó ragadozókat – a gazdálkodásnak ezeket a kíméletet nem ismerő nemes fajú rendfenntartóit – nevelik. Egész életrendjüket szigorú törvények szerint, célképzetekhez igazodva építik föl, végső soron nagyobb – bár megfoghatatlan – erők irányításához igazodva, amelynek megismerésüként az a valaki intézkedik, akit még a szereplők egyike sem látott.

A novella végén a telepet elhagyó látogató legközvetlenebb létszférájában – a vasúti étkezőkocsiban – merőben más viszonyok közé kerülten sem nyeri el a várt felszabadultságot: szorongató élményeit nem engedi a semmibe fozlani a szomszéd vágányon elhúzó, „lezárt, lepecsételt vagonok”-ból álló, géppisztolyos őrral kísért szerelvény.

A tágabb területeket is magában foglaló társadalmi rendre utalás tehát itt is kétségbevonhatatlan. A megjelenített alakok és helyzetek, a megformált mondatok rendre *mögöttes* tényezőkre utalnak, ön-létükön túli vonatkozásaikkal ragadják meg az olvasó figyelmét. Ugyanakkor a dolgok sohasem csak példázatelemekként vannak jelen. Az első soroktól ködgomolygás telepszik a tájra, amelyet azonban *rézsútos* sugarak törnek helyenként át. Dübörgés „görög végig” a pusztán, a fölötte szárnyaló sasnak a szeme is tisztán kirajzolódik: „mint két karikás üveggyöngy”, s röptének útját is köröztetést felváltó *nyílegyenes* siklás váltja föl. A színeképzetekhez (előfordul, hogy egyetlen sorhoz kapcsolódva háromhoz) szag- és tapintásélmények társulnak, a folyamatosságot mozzanatosság ellenpontoszza (a higanysűrűséget érzékeltető víztócsák tükre és a veszélyérzet „megfoghatatlan”-sága közti).

Nem csupán a belső érzékelésünk számára fontos tényezők között van egyszerre párhuzam és ellentét, hanem azok között a tényezők között is, amelyek inkább az értelmünkkel közelíthetők meg: a telepen fölnövő sólymok „mindig párhuzamosan nevelkednek” az általuk vadászott „préda- és eleségállatokkal; együtt, de sose egy helyen”. A *mögöttes* jelentések érzékeltetésétől ismert módon ugyancsak nem idegenkedő L. Borges írta egyik írói „hitvallás”-ában: „Úgy gondolom, hogy a szavakat meg kell élni, csak úgy lehet őket meghódítani... Senki ne próbálja úgy leírni a *külváros* szót, hogy nem járta be töviről hegyre a felső járdákat; ha nem sóvárgott utána, ha nem szenvedett miatta... ha nem érezte a falait, terheit, s a bolt mögül kibújó holdat...” Aligha kétséges, hogy a *Magasiskolában* Mészöly nem tézisművet írt, hanem gondolatok, érzéki benyomások és jellegzetesen valaminek a létrehozására irányuló készletések együtteséből hozta ezt létre. Ahogy erre monográfusa, Thomka Beáta is rámutatott, „a remekmű egyensúlyteremtő poétikai eszközei”-t és eljárásait hangsúlyozva Mészöly Miklósról írt kismonológiában.

Ebből is adódik, hogy a leírt solymásztelep elsődlegesen, de nem kizárólag visszadöbbszent – nem nélkülözve minden vonzerőt sem. (Beranek háttérből utasító szerepét leszámítva.) A „telepiek” közül a solymászon kívül egyedül arcot kapó Terézről – aki korábban szobrászkodott is – az egyes szám első személyben szóló látogató elismeri: „Szép volt... olyan termékenyen rugalmas, jólesett rajta elpihentetni a szemet.” A váratlan vízbetörési mentést követően is bevallja: „Engem is elkapott rögtön a riadók vonzó-nyugtalanító hangulata. Egy bizonyos csak: *valami* most mindennél előbbre való és minden mást vakon félre kell tenni, kényelmet, biztonságot, önmagadat... Innen már csak egy lépés, hogy én is féltetni kezdjem a sólymokat... pedig hát!” A mentést követő „biztonságos, barbár otthoniasság” is ambivalensnek mondható. Másrészt a solymásztelep kegyetlen külön-törvényűségétől irtózó környező gazdaságbeliek sem minden tekintetben vonzóak a maguk szembeötlő ellenszenv-kinyilvánításaikkal. A legyőzött prédaállatot tépő sólymot ugyan egy ízben véresre verik biciklipumpáikkal, az őszi napokban megrendezésre kerülő Nagy Bemutatóra összegyűlő nézőközönségben – „mikor szól a zene, lobognak a zászlók, meg egy kis ingyenbüfé is jut” – föltehetően ők is ott tapsolnak.

A *Magasiskola* sok kontrasztnak ad testet a maga nyelvi anyagában, de nem csak a szó vizuális értelmében nem éri be a fekete és a fehér ellentétével.

A hatalom és a neki kiszolgáltatottak problémái a mi irodalmunkban is gazdag termést érleltek: Bodor Ádám és Örkény István, Sánta Ferenc és Ottlik Géza, Székely János és Nádas Péter neveire éppúgy hivatkozhatunk erről szólva, mint az eddigiekben vizsgáltakéra – és persze még másokéra is. Sokféleségükben is egyek ezek az írások abban, hogy a hatalom nyomása alatt születtek, a hatalom eluralkodása ellenében – anélkül, hogy minden hatalom kategorikus tagadásáig jutnának.

Natalija Wasiljewa (Wiesbaden)
„Maga valahogy túlságosan literátor”

*A posztzimbolizmus hatalomról és kultúráról vallott
nézeteinek öröksége a posztmodern korszakban*

„A szűk hídon, ami az orosz irodalom egyik évszázadából a másikba van verve, a szarvát bizalmatlanul ingatva áll a két diszkurzus. Az egyik hajtogatja: »Erkölc, jólelkűség, felelősség, a lélek dialektikája, pszichologizmus, örök értékek.« A másik: »Dekonstrukció, deperszonalizmus, diszpozitív, diszkrétség, a szerző halála, a tekintély válsága.« Mind a kettő elszántan nem ismeri el egymást és csak egyben egyezik meg – az irodalom a megelégedés kedvéért létezik: egyesek számára – a szellemiért, mások számára – csak önmagáért. Éppen ezen a határon, »a megelégedés változatától függően« vezet a front vonala. A szellemi megelégedést »a tradíció kíméletes kezelésének« hívják. A testi megelégedést (azaz a szöveg testét megigézni minden eszme nélkül) – »posztmodernizmus«-nak. Az a kérdés, hogy melyik irodalom a helyes, megoldhatatlanságában a filozófiának arra a felejtethetetlen alapkérdésére hasonlít, hogy mi a fő: a lélek vagy a test”.⁹⁸¹

Így jellemezte az orosz kritikus, Lev Pirogov az orosz irodalom jelenkori helyzetét. Ez a jellemzés az egész európai irodalomra vonatkoztatható, én pedig ezen diszkurzusok családfáját, forrásait a múltból, a XX. század kezdetétől szeretném nyomon követni és csak egy bizonyos szemszögből vizsgálni: a kultúra és hatalom viszonyából. Éppen ez az aspektus teszi sokban világossá ezen áramlatok mai oppozícióját, például a magyar, az orosz és a német irodalomban.

A két diszkurzus vagy két dialektus – ahogy a múlt század elején az orosz szimbolista Blok nevezte – az orosz, az angol, a francia irodalomban világosabban domborodott ki, mint a magyarban, mert irodalmi csoportokkal voltak képviselve, melyek program-manifesztumokban fejtették ki credójukat. Itt az orosz akmeistákra (Gumilev, Ahmatova, Mandelstam), a francia unanimistákra, és az angol-amerikai imazsisztákra gondolok, akik kiáltványaikban a különböző nemzeti változatokban föllépő futurizmussal szálltak szembe. Magyarországon a futurista ág bizonyult kialakultabbnak, ami Kassák Tett és Ma című folyóirata körül egyesült. A másik ágat, ennek ellenzékét, véleményem szerint csak egy író képviselte, mégpedig Babits Mihály. 1916-tól kezdve, a *Ma, holnap és irodalom* című, a futurizmust mérlegelő első tanulmánya óta következetesen szólalt fel ez ellen az avantgárdista irányzat ellen, olyan esztétikai álláspontokra utalva, melyek feltűnően rokonok az orosz akmeistákéval.

Figyelmemet az elméleti, esztétikai beállítottságok elemzésére szeretném összpontosítani, amelyek sokban előre meghatározták az írók reális, valamint könyveik posztumusz sorsát is. A hatalom által szentesített akmeisták, vagy Babits irodalmi hagyatékának teljes, feltétel nélküli feledése a szimbolisták vagy futuristák részleges, kiválasztásos elhallgatásával szemben önmagában is tanúskodik az akmeisták vagy Babits nézet-összeférhetetlenségéről az új totalitárius hatalom doktrínáival, amelyek hetven éven át meghatározták Oroszország sorsát, vagy a kissé rövidebb idő alatt Magyarországot.

A posztzimbolista diszkurzusnak egyik fő eszméje a hatalom mint olyan mellőzésében, a politikában való elvi közre nem működésben állt, és a gyakorlatban egy bizonyos l’art pour l’art álláspontként mutatkozott. „Maga valahogy túlságosan literátor”,⁹⁸² tett egyszer Blok szemrehányást Gumilevnek, aki idegesítette a nagy orosz szimbolistát kihívó, történelmen kívüli magatartásával és ítéleteivel, avval, hogy Gumilev a „felzavart Oroszországra” úgy nézett, mintha nem látta volna, és ezt Hodaszevics tanúsága szerint ki is mutatta: „Nem történt semmi.

⁹⁸¹ Литературная газета, 21–27 июня 2000, №25

⁹⁸² ЧУКОВСКИЙ Корней: *Последние годы Блока*. In: Записки мечтателей. 1922. № 6. С.174

Forradalom? Nem hallottam!”⁹⁸³ „A politika mindig nagyon távol állt tőlem”⁹⁸⁴ – ez Babits főposztulátuma a művész és a hatalom kérdésében. Sőt, a hatalommal való látszólagos közreműködés rövid korszaka alatt, a 1919-es forradalom idején is Babits az egyetemi tanári állás minden politikai motívumát határozottan elutasította. „A diktatúra előtt tíz nappal történt, hogy Lukács György és Balázs Béla eljöttek hozzám. Arra akartak rábírní, hogy lépjek be a kommunista pártba. Ezt kereken megtagadtam... Ez az eszme énnekem nem eszme”⁹⁸⁵ – közölte egy 1919-es interjújában.

A politika, a hatalom ilyen elvi mellőzése élesen polemikus volt az avantgárdizmus ugyanilyen elvi elkötelezettségével szemben. A futurizmus elindítója, Marinetti, akihez híres manifestuma után egyaránt igazodtak az orosz és a magyar futuristák, például politikus volt és diplomata állást töltött be. A magyar futuristák a saját mozgalmukat aktivistának mondták, és a kommunista politika szövetségeseinek tartották magukat.

Babits álláspontjának másik jelentős mozzanata, ami őt közelebb hozza az akmeizmushoz, az az elvi konzervatizmus, politikai és esztétikai egyaránt, amit az akmeisták elismert neoklasszicista státuszuk vagy a Babits számára biztosított „poeta doctus” rang igazol. Babits a költőt „az Emlék és a Múltak emberé”-nek⁹⁸⁶ tekintette, és hangsúlyozta, hogy „azért látszanak... gyakran éppen a legnagyobb zsenik a jelen törekvéseivel nem törődőknek vagy éppen azok ellen küszködőknek, reakcionáriusoknak, konzervatívoknak”.⁹⁸⁷ A futuristák nyíltan hirdették forradalmiságukat, Babits ezzel szemben „a forradalom nélküli haladás a Jobb felé” mellett szólalt fel, és Kant eszméjét követve, az írói szabadságban látta ennek az egyetlen lehetőségét, „hiszen a jobbnak majdnem mindig a többség öröklött meggyőződése, babonái állnak útjában”.⁹⁸⁸

Az individuum és a tömeg: ez szintén olyan témakör, ahol a posztszimbolisták és az avantgárdisták határozottan szemben állnak egymással. *Az európai irodalom történetében* Babits ezt a beállítottságot mint az „emberi lélek” visszhangra törekvését „a kollektív lélek visszhangját”-val szemben fogalmazta meg.⁹⁸⁹ Az akmeisták hasonló álláspontját az orosz kutató, Tatjana Bek mint az ön- és idegen egzisztenciális érdek konok, büszke, tragikus ápolását jelöli meg.⁹⁹⁰

Az akmeistákkal ellentétben a futuristák, többek között az oroszok, a „mi”-t hangsúlyozták. A *Pofonütjük a közízlést* című kiáltványukban a költő jogát hangoztatták, hogy a „mi szó sziklatömbjén álljon”.⁹⁹¹ Megszüntették az „én”-t a magyar aktivisták is, felcserélve a „kollektív individuummal”. Hevesy Iván például megjósolta, hogy „az egyén, mint egy szeparált rész, el fog tűnni, termékenyülve és termékenyítve fog beleölelkezni a közös egyetemes szellembe”.⁹⁹²

⁹⁸³ Ходасевич В. НЕКРОПОЛЬ. *Воспоминания*. Paris: YMKA-Press, 1976 С. 123. – Idezet E. ЭТКНИД. *Там, внутри. О русской поэзии XX века*. Спб. 1997, 47 után.

⁹⁸⁴ BABITS Mihály: *A tömeg és a nemzet*. 1938, május. In: *Babits Mihály művei. Esszék, tanulmányok*. Bp. 1978, 2, Esszék, 568 (A továbbiakban: *Esszék*.)

⁹⁸⁵ *A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok, 1915–1920*. Szerk.: TÉGLÁS János, Bp.1996, 387 (A továbbiakban: *Vádlott*)

⁹⁸⁶ BABITS Mihály: *A magyar költő kilencszáztizenkilencben*, In: *Vádlott*, 408

⁹⁸⁷ BABITS Mihály: *[Irodalom és társadalom]*, 1912. In: *Esszék*, 1, 314

⁹⁸⁸ BABITS Mihály: *A magyar költő kilencszáztizenkilencben*, In: *Vádlott*, 391

⁹⁸⁹ BABITS Mihály: *Az európai irodalom története*, Bp., 676

⁹⁹⁰ *Антология акмеизма*. Москва, 1997, 4

⁹⁹¹ *Поэчина общественному вкусу. 1912*. In: *Поэзия русского футуризма*. Спб. 1999, 617

⁹⁹² HEVESY Iván: *Tömegkultúra – tömegművészet*, 1919. In: *Jelzés a világba. A magyar irodalmi avantgarde válogatott dokumentumai*, Bp. 1988, 150 (A továbbiakban: *Jelzés*)

Elutasítva az ön- és az idegen méltóságának gondozását, a futuristák a kollektív, a tömeg parancsát hirdették ki, és ezért elfogadták, sőt magasztalták is az erőszakot, a forradalmi erőszakot. Talán ebben rejlenek a futurizmusnak a fennálló rendszerrel való gyakori összeforradásának mély gyökerei. Marinetti, Kosztolányi jellemzése szerint „a háborúnak és a gyilkosságnak is barátja”, dicsőítette a militarizmust és a háborút mint a „világ egyetlen megtisztítóját”.⁹⁹³ Majakovszkij az utódainak hagyott egy híres verssort: „Szeretem nézni, hogy halnak a gyerekek”. Mejerhold a „forradalmi erőszak színházáról” álmódott.

A híres orosz irodalomtörténész, Mihail Bahtyin az irodalom elméletét a karnevál totalitásának az eszméjére, az emberi test és egyén megsemmisítésének újító pátozására alapozza. Rendszerében a karnevál totális, senkinek sem adódik jog, hogy kivonja magát a karnevál alól, hogy ne vegyen részt benne. A karneváli nevetés pedig nem a gondolkodó gúnya az élet tragédiáján, hanem a tömeg víg kacagása a gyámoltalan individuum gyötrelmein. Ez a totalitarizmus nevetése. A demokrácia ezen másik oldaláról, „ijesztő paradoxoná”-ról írt Babits is: „Ki bírja rá a sokakat, hogy hallgassanak a józan kevesekre?”⁹⁹⁴

A politikai rossznak való ellenállás módját, az individuum, a nemzet életben maradásának lehetőségét a posztzimbolisták a kultúra primátusában látták. Ahmatova az akmeisták érdemét abban látta, hogy mint valamiféle lovagok, az elutasított keresztény eszmék művelésének védelmére keltek.⁹⁹⁵ Mandelstam kiemelte, hogy az akmeizmus a költészet lelkiismerete akart lenni.⁹⁹⁶ Az etika alapját látta a kultúrában Babits is, hangsúlyozva, hogy „az író mindig több szolgálatot tesz a kormányosnak, ha a sarkcsillagra mutat, mint ha... talán egy délibábra.”⁹⁹⁷

A futuristák ellenkezőleg, a művészetet az életnek alárendelve eszközzé változtatták. Az avantgárdizmus a hagyomány tagadásától, a nullától, a „nem hiszek”-től indulván az új hit teremtésére tartott igényt. Hevesy Iván profétálása szerint „az egyén és tömeg szelleme fog eggyé válni egy új hit erejében”.⁹⁹⁸ E mellett az univerzális vallás (Babits katolicizmusa vagy az akmeisták kereszténysége) helyét a korlátozott pártetika vette át. Babits *Az írástudók árulása* című tanulmányában a művészek új típusát jellemezte, akik „megvetik az úgynevezett »polgári morált«, annyiféle erkölcsöt ismernek, ahány társadalmi osztályt”.⁹⁹⁹

A posztzimbolizmus (az akmeizmus és Babits egyaránt) a művészetnek az élet fölött való felsőbbségét hangoztatva, az irodalom demokratizálódása, a komoly és a szórakoztató irodalom közötti határok elmosódásának a 19. század végén elkezdődött folyamatában az elit irodalom oldalán állt, a populáris, közérthető irodalomnak, a „henye Unterhaltungsliteratur”-nak (Babits kifejezése szerint)¹⁰⁰⁰ nem ismerve el azt a jogát, hogy művészetnek nevezze magát. *Irodalom és társadalom* című tanulmányában így fogalmaz: „Aki csak azt fejezi ki, amit mindenki érez, amit a szervezett munkás vagy a nyomorgó kishivatalnok érez, az csak abban különbözik a többi mindenkitől, szervezett munkástól vagy a nyomorgó kishivatalnoktól, hogy ki is tudja fejezni, amit

⁹⁹³ *Jelzés*, 7

⁹⁹⁴ BABITS Mihály: *A tömeg és a nemzet*. In: *Esszék*, 2, 569

⁹⁹⁵ АВЕРИНЦЕВ С. С.: *Поэты*. Москва, 1996. С.215

⁹⁹⁶ МАНДЕЛЫШТАМ О. Э.: *Собрание сочинений*: В 4 томах. Москва, 1997. Т.4, С.33

⁹⁹⁷ BABITS Mihály: *A magyar írók helye a nemzetépítő politikában*. 1934. In: BABITS Mihály: *„Itt a halk és komoly beszéd ideje”*. Interjúk, nyilatkozatok, vallomások. Szerk.: TÉGLÁS János. 1997, 339

⁹⁹⁸ HEVESY Iván: *Tömegkultúra – tömegművészet*, 1919. In: *Jelzés*, 150

⁹⁹⁹ In: *Esszék*, 2 214

¹⁰⁰⁰ BABITS Mihály: *A magyar költő kilencszáztizenkilencben*, In: *Vádlott*, 391

a többi is érez... Minél inkább különbözik a költő érzésmódja és eszmevilága a kor megszokott és ismert érzésmódjától és eszmevilágától, annál fontosabb lesz maga a mondanivalója is.”¹⁰⁰¹

A futurizmus pedig az ellenkező tézist fejtette ki: „Nem lesz magas nívó és nem lesz alacsony nívó, egyetlen és hatalmas művészet lesz, amit mindenki egyformán megért, mert mindenki önmagát fogja érezni benne.”¹⁰⁰² Népszerűség, szórakoztatóság, testiség, „happening” az avantgárd program kategóriáivá válnak. A futuristák voltak az elsők, akik a művészetbe bevitték a reklámot és agresszívan alkalmazták a közönséggel szemben.

A posztszimbolizmus és a futurizmus két különböző irányítottságában kirajzolódik a két mai „szarvas”-diszkurzus, azaz a neoklasszicizmus és a posztmodernizmus vetülete. Az avantgarde posztmodernizmussal való genetikusszerű összefüggését több európai kutató jelezte. Én a másik diszkurzus folytatódását szeretném feltárni, vagyis azt a hagyományt megmutatni, ami a posztszimbolizmusból ered. Az orosz irodalomban a neoakmeizmus legkimagaslóbb képviselőjének Joszif Brodskij számít. Ennek a posztszimbolista hagyománynak a folytatói között helyénvalónak tartom egy német költőt, prózaíró és esszéistát is megnevezni, mégpedig Michael Krüger, aki ugyanakkor még szerkesztője és kiadója is az Akzente nevű müncheni irodalmi folyóiratnak, amely így határozza meg feladatát a posztmodern korszakban: „A természetvédelmi parkban a szépművészeteket ápolni, miközben a gátak mögött emelkedik a víz.”¹⁰⁰³ Ezen összefüggésben szeretném megemlíteni Esterházy Pétert is, noha sok kritikus posztmodernista címmel illeti őt, még ha ő maga hangsúlyozta is, hogy Kosztolányi „áll a legközelebb hozzánk”, hogy „ő a bátyánk”.¹⁰⁰⁴ De esszéiben, etikai credójában Esterházy sokban egybehangzónak bizonyul Babitsal (aki mégis „a példa” volt), és nagyon sokban Brodskijjal, akit nagyon sokra értékelt mint esszéírót.

Babits *Az európai irodalom történetében* írta: „A nagy egyéniségek... felelnek egymásnak, korokon és országokon át.”¹⁰⁰⁵ Szeretném „ezen a szűk hídon, ami évszázadból évszázadba van verve” Babits elvirokonait megtalálni és egymás mellé tenni a szellemükben legrokonabb megnyilatkozásaikat.

Brodskij híres állam iránti anti-elkötelezettsége, például az a radikális centrifugális erő, amely a mindenféle állami szolgálattól a mélységesen személyes, magánjellegű eltávolodás formáját öltötte fel, az akmeista, posztszimbolista „magánszemély” imperatívuszában gyökerezik.

Brodskij legterményebb formában esztétikai és etikai credóját a „Nobel-előadás”-ban fogalmazta meg, amelyet Esterházy „remek”-nek nevezett, sőt az „Életünk fiktív változata” című esszé-kötetében a következő terjedelmes idézetet közölte Brodskijtól: „A politikai rendszer, a társadalomszerkezet formája, mint minden rendszer általában, a definíciója szerint, a múlt idő formájaként fogható fel, a múlt időé, ami megkísérli ráerőszakolni magát a jelenre (gyakorta a jövőre is), és az egyén, akinek a foglalkozása a nyelv, az utolsó lehet, aki megengedheti magának, hogy ezt elfelejtse. A valódi veszély az író számára nem annyira az üldözés (gyakran valóságos) lehetősége az állam részéről, mint inkább az a lehetőség, hogy hipnotizálva legyen az állam monstruózus vagy a jobb felé változásokon átmenő – de mindig csak ideiglenesen – körvonalai által.”¹⁰⁰⁶ Érdekes,

¹⁰⁰¹ In: *Esszék* 1, 313

¹⁰⁰² HEVESY Iván: *Tömegkultúra – tömegművészet*, 1919. In: *Jelzés*, 150

¹⁰⁰³ Akzente, Apr. 1999

¹⁰⁰⁴ ESTERHÁZY Péter: *A kitörmött hattyú*, Magvető, 1988, 53

¹⁰⁰⁵ BABITS Mihály: *Az európai irodalom története*, Bp., 11

¹⁰⁰⁶ Иосиф БРОДСКИЙ: *Нобелевская лекция*. In: Иосиф БРОДСКИЙ: *Набережная неисцелимых*. Москва, 1992, 185 (A továbbiakban: Бродский)

hogy ugyanúgy, a múlt idő kategóriájában írt Babits is a politikáról: „A politika a jelent gyűri múltba, a művészet a múltból jövőt teremt.”¹⁰⁰⁷

Brodskijhoz, miként Esterházyhoz is, közel áll a művészet és a kollektív ideológia kibékíthetlenségének eszméje. „A művészet – írta Brodskij – akarva, nem akarva az emberben éppen az egyéniség, egyediség, egyesség érzését biztatja, őt a társadalmi állatból átváltoztatva személyiségbe... Épp ezért nem kedvelik a művészetet általában, az irodalmat különösen és a költészetet kiváltképpen a közjó hívei, a tömegek parancsolói, a történelmi szükségszerűség hirdetői. Mert ott, ahol áthaladt a művészet, ahol elolvasott a vers, a remélt összhang és egyetértés helyett – nézeteltérést és közömbösséget, a cselekvésre való elszántság helyett – nemtörődömséget és undorérzetet találnak.”¹⁰⁰⁸ A kollektivista tradíció elutasításához ragaszkodott Esterházy is: „Erre a virtuális »mi«-re hivatkozva épült föl a történelem talán legegoistább társadalma, amelyben szinte semmiféle közösség nem létezett, csupán a közösségre való hivatkozás mint alibi és fenyegetés.”¹⁰⁰⁹

Azonban a társadalom fejlődése, mint az irodalom fő áramlata, „main stream”-je is a kollektivista, avantgárdista hagyomány medrében haladt. Brodskij megjegyzi, hogy a kormányformától függetlenül „manapság még újabb szociálpolitikai szerkezetek, mind a demokratikus, mind az autoritárius egyaránt egyre messzebbre visznek az individualizmus szellemétől a tömegek nyájnyomása felé.”¹⁰¹⁰ „A modernség kódszava a Postmoderne” – hangsúlyozza Michael Krüger, *A közép győzelme* című esszéjében paródiát vázolva fel a mai, mindent nivelláló, egyengető, mindent középszerűsítő társadalomról (mármint a nyugat-európai változatról): „Avantgárdból folklórt csináltunk, amiben mindenkinek öröme telik... És ha a modernizmus harc volt, összeütközés, szóváltás, a posztmodernizmus a béke... A középre jutottunk. Kevés van fönt és lent, alig jobbra vagy balra. Ahelyett a közép van nagy bőségben.”¹⁰¹¹

A posztmodernizmus, ami a demokratizálódás, többek között az irodalom demokratizálódása talaján, a tömegkultúra felvirágzása viszonyai alatt bontakozott ki, magába is szívta sok ismertetőjegyét, például a szórakoztató jelleget, azt a tulajdonságot, amelyet mindig szívesen kihasználnak a lakosságot irányítani igyekvő erők. Az emberek elméje manipulálásának az egyik fő eljárása, amelyet a hatalom saját politikai érdekében gyakran használ, az emlékezet kikapcsolása, és a posztmodernizmus a maga történelmietlenségével ehhez nagyon alkalmasnak bizonyul. Az építész és író Paul Virilio, aki szintén a müncheni Akzentében közölte munkáit, „az iparosított feledés mint munkaeszköz” elméletét dolgozta ki: „Egy olyan szakaszba lépünk, ami a történelmet feltételelessé teszi. A történelem nem funkcionál, nem működik többé... A múltat és a jövőt teljesen a jelen dominálja.”¹⁰¹² Krüger „történelemfeledékeny”¹⁰¹³ társadalomról ír.

A másik modern jelenség, ami szintén genetikusan összefügg az avantgárddal, és amit még a hatalom is sikerrel felhasznál: a piaci konjunktúra, a pótvallás teremtése. Legfényesebb példái a „Pokémon” vagy „Harry Potter” jelensége, amelyek tömegpszichózisként vagy járványként terjednek, különösen az ingatag gyermekek körében.

¹⁰⁰⁷ BABITS Mihály: *[Irodalom es tarsadalom]*. 1912. In: *Esszék* 1, 315

¹⁰⁰⁸ Иосиф БРОДСКИЙ: *Нобелевская лекция*. In: Бродский, 183–184

¹⁰⁰⁹ ESTERHÁZY Péter: *Inventár*, In: ESTERHÁZY Péter, *Az elefántcsonttoronyból*. Magvető, 1991, 144

¹⁰¹⁰ Иосиф Бродский: *О тираннии*. In: Бродский, 79

¹⁰¹¹ Michael Krüger: *Gewinn der Mitte*. In: Michael Krüger: *Das Schaf im Schafpelz*. 2000, 103, 118, 99

¹⁰¹² Akzente. 1999. № 3, 282

¹⁰¹³ Akzente. 1999. № 2

A neoakmeista Brodskij számára e körülmények között, amikor „a Jó és Rossz abszolút kategóriái konvergenciájuk következtében csak szavakká degenerálódtak”,¹⁰¹⁴ az egyetlen ellenméreg a tömegpszichózis, a hatalom által gyakorolt etikai értékek manipulálása ellen csak a kultúra lehet. A kultúra az etika hordozójává válik. „Az esztétika – írta Brodskij – az etika anyja, a »jó« és a »rossz« fogalma elsősorban esztétikai fogalom, ami a »jó« és a »rossz« erkölcsi kategóriáját megelőzi. Az etikában nem szabad minden, mert az esztétikában sem szabad minden, mert a színek száma a színeképpen korlátozott.”¹⁰¹⁵ A kultúrát mint az etika alapját felfogó akmeista, poszt-szimbolista nézőpont eszméje, véleményem szerint, Esterházynál is alapvetőnek bizonyul. De az ő közép-európai írói- és élettapasztalata, amelynek sajátosságát ő maga is hangsúlyozza, különbözik például Brodskijétól, így beleviszi a kultúrában való megingathatatlan hitébe a kiábrándulás, a pesszimizmus jelentős részét. Ebben az álláspontban talán a magyar irodalom hagyományainak a nyugat-európaihoz való nagyobb közelsége vagy magának Esterháznak a posztmodernizmus tradíciójával való szorosabb összefüggése nyilvánul meg. Konstatálja, hogy „az úgynevezett Közép-Európa értelmisége leszerепelt. Nem ezt vártuk magunktól. Ha bepillantunk egy öt-tíz év előtti tükörbe – ott láthatjuk magunkat, ahogy pávaskodva veregetjük a saját vállunkat, dicsérve morális tartásunkat.”¹⁰¹⁶ És mégis: „Élet és irodalom közül mindig az irodalmat választom, mert azt hiszem, ez az életem”¹⁰¹⁷ – írja Esterházy.

A diszkurzus hagyományai, amelyek az orosz irodalomban az akmeistáktól, a magyarban Babitstól erednek, nem nagyon népszerűek manapság. Az orosz kritikusok felfigyeltek arra, hogy körülbelül 1997-től kezdve az úgynevezett „ezüst kor” iránti érdeklődés apad. Kenyeres Zoltán a magyar irodalmat illetően megjegyzi, hogy a most „tartó Kosztolányi-divat idején háttérbe szorult Babits, mert háttérbe szorulnak a metafizikai hagyományok... A 90-es évek második felétől a metafizikus művész helyett a ironikus költő jött divatba, aki nem ismeri a tekintélyt, az egyetlen igazságot, aki nem tartja megírhatónak a nagy témát.”¹⁰¹⁸ A világnézeti irányultságuk eltérését, Kosztolányi és saját maga között, nagyon pontosan fogalmazta meg Babits, ezzel akár a két diszkurzus, vagyis a neoklasszicizmus és a posztmodernizmus mai vízváltóját is meghatározva: „Az ítélet jogát követeltem a költő számára; sohasem tudtam belenyugodni abba, amit eszem vagy igazságérzetem nem szentesített. Mindezt ő naivságnak érezte volna... Ő éppen úgy iszonyodott a vérontástól és barbárságtól, mint én. De elfogadta, mint az élet tényét, mely ellen hiába volna a lázadás.”¹⁰¹⁹

Babits a *Keresztülkasul az életemen* című művében így írt Kölcseyről: „Kölcsey éppen abban korszerű, amiben határozottan és kiáltóan korszerűtlen.”¹⁰²⁰ Talán nekünk is így kell ma felfogni Babits örökségét vagy az akmeisták eszméit: emlékezetünkben tartva, odafigyelve a ma esetleg korszerűtlennek tűnő gondolataikra.

¹⁰¹⁴ Иосиф Бродский: *Размышления об исчадии ада*. In: *Новое литературное обозрение*. Москва, 2000. № 45, 151

¹⁰¹⁵ Иосиф Бродский: *Нобелевская лекция*. In: Бродский, 186

¹⁰¹⁶ Esterházy Péter: *Posztmodern barbarizmus*. In: Esterházy Péter: *Egy kékhárisnya följegyzéseiből*. Magvető, 1994, 204

¹⁰¹⁷ Esterházy Péter: *Kedv, remény, goethék*. In: Esterházy Péter: *Az elefántcsonttoronyból*, 78

¹⁰¹⁸ Magyar Nemzet, 1996. szeptember 19.

¹⁰¹⁹ Babits Mihály: *Arcképek és tanulmányok*. 1977, 419

¹⁰²⁰ Babits Mihály: *Kölcsey*. 1938. In: Babits Mihály: *Keresztülkasul az életemen*, 1997, 74.

Népi kultúra a nemzeti törekvésekben

Bodor Anikó (Senta)

A vajdasági magyar népzenei mozgalmak alakulása a legutóbbi években

A vajdasági magyarság eredetére nézve igen tarka. A török hódoltság alatt elnéptelenedett területekre csak az 1740-es évektől kezdhetek újra visszatérni. Településtörténeti kutatásaink elég hézagosak még, de tudjuk, hogy a Duna menti Doroszló és Gombos lakossága a Dunántúlról, az ugyancsak dunatáji Kupuszina egy része pedig az északi Nyitra megyéből származik. A Szerémség magyar szórványai is részben dunántúli bevándorlások eredményei (részben pedig Bácskából érkeztek az 1800-as évek végén). A Bánát jelentős hányada most is a szegedi dohányosok ő-ző nyelvjárását beszéli. Az Al-Duna mentén a múlt század végén három bukovinai székely falu létesült Pancsova közelében. Egyébként Magyarország szinte minden megyéjéből települtek a Vajdaságba, legtöbben a túlnépesedett északi megyékből.¹⁰²¹

Az itteni magyarság népzene kutatásának kezdeteit Bartók neve fémjelzi. Bartók Béla ugyanis 1906-ban néhány napot Horgoson vendégeskedett, és ez alatt 40 népdalt jegyzett le. Az intenzívebb gyűjtések az 1900-as évek derekától folynak. A zombori származású magyarországi kutató, Kiss Lajos 1930 és 1970 között járta be a széthullás előtti Jugoszlávia magyar lakta vidékeit. Vajdaság területére vonatkozó anyaga kb. 4000 darabra becsülhető. Az ő érdeme a Duna menti Gombos és Doroszló, az al-dunai székelyek és Horgos és környéke népdalainak feltárása.¹⁰²² Király Ernő, az Újvidéki Rádió Népzenei Osztályának munkatársa 1950 és 1990 között szintén megfordult a széthullás előtti Jugoszlávia magyar lakta területeinek számos vidékén. Ennek eredménye, 3000 dallam a Vajdaság Múzeuma népzenei archívumának tulajdona. A tetemes anyag egy részét inkább rádióban sugározták, csak kis százalékban került feldolgozásra könyv formájában.¹⁰²³ Az újvidéki Magyar Tanszék és a hajdani Hungarológiai Intézet folkloristái az 1970-es évektől végeznek folklórkutatásokat. A népzeneben balladás köteteik jelentősek.¹⁰²⁴ A Zentai Múzeum köré tömörült amatőr gyűjtők főként a Bácska és Bánát északi részeinek népdalgyűjtésében jeleskedtek. Közülük Dr. Burány Béla orvos a legtermékenyebb, aki az 1950-es évektől Vajdaság mintegy 40 településén

¹⁰²¹ KÓSA László: *Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában*. In Hungarológiai Közlemények 11–12. sz. Újvidék, 1972.; KÓSA László–FILEP Antal: *A magyar nép táji- történeti tagozódása*. Budapest, 1983.

¹⁰²² KISS Lajos: *Gombos és Doroszló népzeneje*. Újvidék, 1982; KISS Lajos–BODOR Anikó: *Az al-dunai székelyek népdalai*. Újvidék, 1984. (A Jugoszláviai Magyar Népzene Tára sorozat I. és II. kötete, a hajdani Hungarológiai Intézet kiadványai); KISS Lajos: *Horgosi népdalok*. Zenta, 1974. (Zentai Füzetek 8/F, a Zentai Múzeum kiadványa). Ezek a legterjedelmesebb kötetei, de ezen kívül számos népszerűsítő és tudományos kiadványban közölt vajdasági dalokat, mint pl. *108 magyar népdal. Délvidéki daloskönyv*. Budapest, 1943.; az ún. „virágfüzetek” sorozatban (budapesti kiadványok: „Rozmaring” 1952; „Viola” 1953; „Muskátló” 1954; „Tiszán innen, Dunán túl” 1954; „111 népi táncdal” 1975), vagy a Bartók Béla–Kodály Zoltán indította Magyar Népzene Tára összkiadás-sorozat 1951-től megjelenő köteteiben.

¹⁰²³ Mindössze 474 dallam, valamennyi Újvidéken jelent meg. KIRÁLY Ernő: *Magyar népdalok*, 1962 (újra kiadása 1991, *Magyar népdalok és népies dalok* címmel); *60 magyar népdal*, 1965; 51–52–53 magyar népdal, mind 1966; KIRÁLY Ernő: „Gyöngykalász” füzetek I–V. 1972, 1973, a VI. füzet 1991; KIRÁLY Ernő: *Gyöngykalász. Jugoszláviai magyar népdalok*, 1999.

¹⁰²⁴ Újvidéki kiadványok. KOVÁCS Ilona–Matijevics Lajos: *Gombosi népballadák*, 1975; TÓTH Ferenc: *Kálmány Lajos nyomában – Az észak-bánati balladák továbbélése*, 1975; PENAVIN Olga: *Kórogyi (szlavóniai) népballadák, balladás történetek, balladás dalok*, 1976; TÓTH Ferenc: *Topolya és környéke népballadái*, 1981; SILLING István: *Ismeretlen anyám – Kupuszinai népballadák és balladás dalok*, 1989; PAPP György: *Betlehemnek nyissunk ajtót*. Szeged, 1994 stb.

gyűjtött.¹⁰²⁵ A felsoroltakon kívül még számos más amatőr gyűjtő gyarapította értékes hozzájárulással ismereteinket a vajdasági magyar népzeneről, de magyarországi szakemberek is készítettek jelentős munkákat.¹⁰²⁶ A legutóbbi öt évben nyílt mód arra a Zentai Múzeumban, hogy az eddig összegyűlt hangzó- és kottás anyagot átmásoljuk, egy helyre rendezzük, és egészében áttekintsük, azaz vajdasági magyar népzenei archívumot létesítsünk. A feladat nagysága hosszú időt és több szakember munkáját követelné. Hozzáértőkben nem bővelkedünk, így a munka csak lassacskán halad. Első eredményei ennek az archívumnak már napvilágot is láttak két kötetben, mellyel szeretnék elősegíteni vajdasági népdalaink beépülését közművelődésünkbe. Céljuk a megismertetés és a népszerűsítés. Az egyik gyűjteményt két hangkazetta is illusztrálja hiteles, helyszíni népi előadásokkal.¹⁰²⁷ A feltárt eredmények nagy része beépül a magyarországi kutatások legfontosabb kiadványaiba is, mind a tudományos, mind a népszerűsítő publikációk felhasználják a tőlünk előkerült anyagot mint az egyetemes magyar népdalkincs szerves részét.¹⁰²⁸

A központi gyűjtemény segítségével egyrészt az eddigi gyűjtések fogyatékoságai, másrészt a vajdasági magyar népzene arculata is kirajzolódik. A fogyatékoságok között elsősorban a területi és műfaji „fehér foltok” szembeötlők: a Bánát középső és déli részének magyar szórványairól (az al-dunai székelyeket kivéve) kevés adatunk van vagy egyáltalán nincs is. Ugyanez vonatkozik Bácska középső és déli részeire és a Szerémségre. Hangszeres zenét szinte egyáltalán nem gyűjtöttek, néptáncot is csak elenyésző mennyiségben. Szokás- és gyermekdalokat sem eleget. Ezzel szemben a viszonylag jól feltárt területek révén világossá válik az újratelepülő magyarság tarka eredete, ugyanis a már Bartók által megállapított négy nagy népzenei dialektus közül nálunk

¹⁰²⁵ A Zentai Múzeum „műhelyének” eredményei a Zentai Füzetek: *Zenta vidéki népballadák*, 1962; *Száraz kútgém, üres vályú – Pásztordalok, betyárdalok és balladák Zentán és vidékén*, 1966; *Két szívárvány koszorúzza az eget – 142 népdal Zentán és vidékén*, 1969; *Rukkolnak a szép zentai legények – 99 katonadal Zentán és vidékén*, 1972; Dr. BURÁNY Béla: *Hej, széna, széna – 120 vajdasági magyar gyermekjátékdal*, 1973; BODOR Anikó: *Tiszából a Dunába folyik a víz – Egy népdalvetélkedő dalaiból*, 1978; Dr. Burány Béla: *Hallották-e hírét – Pásztordalok, rabénekek, balladák. Újvidék*, 1977; Dr. BURÁNY Béla: *Nádsípot fújtam – Vajdasági magyar népi mondókák és játékok apró gyermekeknek. Újvidék*, 1988; BODOR Anikó: *Vajdasági magyar népdalok* (hanglemez LPX 18215). Budapest, 1992; Dr. BURÁNY Béla: *Ünnepek, szokások, babonák – Jeles és jeltelen napjaink népszokásai I. és II. Újvidék*, 2000, 2001 stb.

¹⁰²⁶ Pl. PAKSA Katalin: *A szögedi nemzet zenéje*. In BÁLINT Sándor: *A szögedi nemzet*. III. Szeged, 1980 (A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978/79). A szegedi kirajzású észak-bánati falvak népdalai is szép számmal találhatók a gyűjteményben. UJVÁRY Zoltán: *Népdalok és balladák egy al-dunai székely közösségből*. Debrecen, 1968 stb.

¹⁰²⁷ Mindkettőt Újvidéken nyomtatták: BODOR Anikó: *Vajdasági magyar népdalok I. – Lírai dalok*, 1997 és *Vajdasági magyar népdalok II. – Balladák, betyár- és pásztordalok* (két hangkazettával), 2000.

¹⁰²⁸ Pl. *A Magyar Népzene Tára*. Szerk. BARTÓK Béla, KODÁLY Zoltán. I. *Gyermekjátékok*. Sajtó alá rendezte KERÉNYI György 1951; II. *Jeles napok*. Sajtó alá rendezte KERÉNYI György 1953; III/AB. *Lakodalom*. Sajtó alá rendezte KISS Lajos 1955–1956; IV. *Párosítók*. Sajtó alá rendezte KERÉNYI György 1959; V. *Síratók*. Sajtó alá rendezte KISS Lajos, RAJECZKY Benjámin 1966; VI. *Népdaltípusok 1*. Sajtó alá rendezte OLSVAI Imre, JÁRDÁNYI Pál 1973; VII. *Népdaltípusok 2*. Sajtó alá rendezte OLSVAI Imre 1987; VIII/AB. *Népdaltípusok 3*. Sajtó alá rendezte Vargyas Lajos 1993; IX. *Népdaltípusok 4*. Sajtó alá rendezte DOMOKOS Mária 1995; X. *Népdaltípusok 5*. Sajtó alá rendezte PAKSA Katalin 1997 (valamennyit Budapesten adták ki); NÉMETH István–PAKSA Katalin: *Magyar Népzenei Antológia IV – Alföld* (lemezalbum LPX 18159-63). Budapest, 1989 (könyv formájában is megjelent azonos címmel 1994); BODZA Klára–PAKSA Katalin: *Magyar népi énekiskola I. és II.* (2-2 db hangkazettával). Budapest, 1992, 1994; BODZA Klára–VAKLER Anna: *Magyar népi énekiskola III.* (2 db hangkazettával). Budapest, 1999; DOBSZAY László–NÉMETH István: *A magyar népének népzenei felvételeken* (8 db hangkazetta). Budapest, 1997; OLSVAI Imre–RUDAS Péterné BAJCSAY Márta: *Hallgassátok meg, magyarim – Keresztmetszet a magyar népzeneről* (lemezalbum HCD 18234-35). Budapest, 1998; PAKSA Katalin: *Magyar népzenei történet* (2 db CD melléklettel). Budapest, 1999 stb. stb.

három is jelen van: a dunántúli, az alföldi és az erdélyi. A Duna menti hagyományörző falvak régi népzenejében a dunántúli dialektus számos vonása fellelhető. Közöttük Kupusztina sajátos helyet foglal el, lévén eredetében palóc. A negyedik (északi) dialektust azonban már régi népzenejében sem lehet kimutatni. Az al-dunai bukovinai székelyek szórvány mivoltukban szívósabban megőrizték az erdélyi dialektus jellegzetességeit. Vajdaság magyarságának többi része mára már viszonylag egységesen az alföldi dialektusba tartozik, különféle eredetű örökségük olykor töredékekben még itt-ott fellelhető. Az Alföld földrajzilag is, az új befogadására is egyaránt nyitott terület. Itt keletkezett és innen terjedt szét az új stílusú népdalok általános divatja az 1800-as évek végén. Mindazonáltal a hajdani pásztor- és betyárvilág becses értékeit is megőrizte meglepően gazdagon dokumentálható mennyiségben. Népzenei örökségünkre a peremvidékek jellemzői érvényesek: a régi hagyományok felbomlanak, mert a központi vérkeringéstől távol esnek, ugyanakkor a hajdani egységes hagyomány olyan régiségeit is őrzik, melyek a nyelvterület központi részén már nem élnek vagy csak ritkaságként fordulnak elő.

A jelenleg élő népzeneben a régi réteg már csak elvétve, az új stílusú dalok azonban még gyűjthetők. Egyes középkori eredetű balladák is. Viszonylag gazdag lelőhelyei vagyunk a szokás-, főleg pedig a gyermekdaloknak. Az általános életvitel felbomlásával a hagyomány szerepe is háttérbe szorul. A bomlás fokai szerint többféle falutípus van, a várost mindjobban megközelítő formákkal és anyaggal. A népzenet éltető közös éneklési, muzsikálási alkalmak egyre fogynak. Ma már a falusi ifjúság is gépzenere szórakozik diszkókban. A bálók és más zenés vigasságok egyre ritkábbak. A lakodalom az egyetlen olyan esemény, ahol még élő zenét igényelnek. Az itt megszólaló zene példaképe a félművelt kisvárosi repertoár, erre igyekszik hasonlítani anyagában és hangszereiben. A közhasználatú divatdalok között akad népdal is, főként azonban magukat helyi hagyománynak álcázó népies műdalok, érzelgős és helyre-duhaj nóták, továbbá operett-részletek, slágerek és táncdalok. A gyakorlat nemigen tesz különbséget köztük, de a műdalok jellegtelen közhelyeinek nagyobb a becsülete. Hódító erejük abban van, hogy egy magasabb rendű társadalmi tartalom, a városiasodás üzenetét hordozzák. Mindezt csak hiányosan képzett vagy teljesen képzetlen muzsikások játsszák olyan hangszereken mint a szaxofon, harmonika, tamburakontra, bőgő és hegedű. Az utóbbi kettő manapság igen ritka madár. Egyáltalán, a hagyományos hangszerek kiszorulnak a forgalomból. Ritkák a tamburabandák, de ritkák a németektől átvett polgári eredetű rezesbandák is. Legújabbban szintetizátor is szerepel a zenekarban, ezen csupán jobb kézzel játszanak. Az összes hangszert áram erősíti. Az eredmény olyan harsány hangerő, amitől az ének szövegét alig lehet érteni. A dal már nem énekelt szöveg, csupán dallam, ami alá valamit mondanak. A szöveg, úgy tűnik, nem fontos. Fontossága csak a ritmusnak és dallamnak van, ezeket mégis roppant pontatlanul játsszák, részint nem kottahűen ott, ahol ez követelmény (operettek, slágerek, nóták), viszont a hagyományos egyszólamú, ötfokú vagy modális népdalok dallamvilágát kikezdi a funkciós dallammenetek és kromatikus félhangok. A harmóniakíséret mégis botrányos, mivel a kísérő hangszereken vaktában fogott hangok és hangzatok szólalnak meg. A magyar egyszólamú gondolkodás többszólamúság iránti közömbössége még mindig perdöntően érvényesül. A tempó parlando-rubato kiveszett. Csak gyorsabb és lassabb tempó giusto használatos, ezeknek kedvenc kísérete az „esztam”. Ily módon a különböző táncok karaktere összemosódik a műcigánytáncok kaptafájára. A régi falusi hagyomány értékeit egy silány minőségű, bár jellegében még valamelyest népies, kisvárosi szórakoztató köz-zene váltotta fel, az ún. „muskátlizene” szakmailag slampos előadásában. A nagyjából diletáns szerzőktől származó városi műzene is – a népzenehez hasonlóan – szájhagyomány útján terjed, félművelt vagy egészen műveletlen zenészek terjesztik zeneileg írástudatlan tömegben. Már Bartók és Kodály kutatásai óta ismeretes, hogy a magyar népzene-hagyományban kétféle réteg különül el egymástól: a parasztság „művelt” népzeneje és a városi lakosság „félművelt” népszerű műzeneje.¹⁰²⁹ A kettő közül az utóbbi bizonyult életképesebbnek. A feltörekvő parasztság polgárosodási igényei a várost nem életformának, hanem magasabb rendű életminőségnek tekintik. A néphagyomány az alacsonyabb rendű életminőség

¹⁰²⁹ BARTÓK: *A régi magyar népzene*ről. 5.

kompromittáló jelképe, amit igyekeznek levetközni az életformával együtt. A hagyomány szerencsére nem egyformán pusztul. A züllés jelei mellett akadnak még egészséges megnyilvánulási formái, főként az új stílusú népdalok hiteles előadási stílusában.

A kutatás felderítette értékek megőrzése, beépítése általános műveltségünkbe az értelmiség feladata lenne. Enélkül a vajdasági magyar népzene legfeljebb csak tudomány, nem közkincs. Értelmiségi műveltségünk és néphagyományunk között azonban nincs kiegyensúlyozott viszony. A néphagyomány többnyire lenézett osztályművészet, és ezt a szemléletet nem sikerül túlhaladni.

„Átlag értelmiségünk »kultúrája nem a népkultúrából fejlett szerves, homogén kultúra, hanem innen-onnan összekapkodott mozaik, a magyar és idegen elemek kellő egyensúlya nélkül.«”¹⁰³⁰ Egészséges önbecsülés helyett betegesen tipródunk egymás ellentéteiként rangsorolt kategóriák között, mint polgári (városi) és paraszti (falusi), írásbeliség (művelt értelmiség) és szájhagyomány (műveletlen paraszt), keleti hagyomány (magyarság) és nyugati kultúra (európaiság) között. Ezekből adódik az a képtelenség, hogy a magyarság a műveletlenséggel egyértelmű. Az ellentéteket – úgy tűnik – nem tudjuk szerves egységbe ötvözni. Ennek a kórnak bizonyára történelmi és társadalmi fejlődési rendellenességeink és Európában elfoglalt sajátos helyünk az okai, de ez kigyógyulásunknak nem szabhat gátat. Nagy igyekezetünkben Európa felé, szem elöl tévesztjük, hogy Európát nem az érdekli, mit tanultunk el tőle, hanem, hogy mivel járultunk a magunkéból a közös európaihoz. Korunk erőszakosan globalizáló mentalitásában ennek a felismerésnek még nagyobb a jelentősége, hiszen személyazonosságunk van veszélyben. Kodályt idézve: „Addig élünk, míg el nem felejtjük, mik vagyunk.” „Ami megtartott Európában... Nem az, amiben alkalmazkodtunk, hasonlókká lettünk környezetünkhöz, hanem amiben különböztünk tőle.”¹⁰³¹ „...nekünk sokkal többet jelent a népzene, mint a régi kultúrájú európai népeknek.” „Ott a népzene felszívódott a műzenébe, s egy német zenész Bachban, Beethovenben megtalálja azt is, amit mi még csak falvainkban kereshetünk: a nemzeti hagyomány szerves életét.”¹⁰³² A magyar népzene sokkal több mint „osztályművészet”. „Századokra visszanyúló emlékezete hordozta máig a régi általános magyart is, nemcsak a különlegesen falusit, »parasztit«”.¹⁰³³ „Nincs a magyarságnak olyan rétege, olyan élménye, mely ne hagyott volna benne nyomot. Ezért: az egész magyarság lelkének tükré.”¹⁰³⁴ „A falu megmentette a tradíció folytonosságát. A mi dolgunk átvenni tőle és tovább ápolni. A tűznek nem szabad kialudni.”¹⁰³⁵

Kodály mint zenetudós és zenepedagógus a közművelődés sajnálatos állapotának felszámolását a zenei tömegnevelésben álmodta meg zenei anyanyelvű tanítással. A módszer lényege a zenei írás–olvasás alapjainak elsajátíttatása saját népdalainkon keresztül. Egyik a zeneértés felé vezető út, másik a zenei anyanyelv alapköve. „Más népeket is legjobban népzenejükből lehet megismerni.”¹⁰³⁶ „Falusi népünk életét az I. világháborúig át meg átszötte a zene és a tánc. A városi gyerek ilyen spontán zeneélet nélkül nőtt fel. Az iskola és óvoda dolga megadni, ami a fejlődésből kimaradt.”¹⁰³⁷ Ez az álom még Magyarországon sem valósult meg általánosan, holott a világhírű Kodály-módszert számtalan külföldi országban is sikerrel alkalmazzák – szintén nem általánosan. Kortünet, hogy a nevelésben és közfelfogásban kiveszett a zene jelentősége, szerepe.

¹⁰³⁰ KODÁLY: *Visszatekintés* II. 255.

¹⁰³¹ KODÁLY: *Visszatekintés* I. 69.

¹⁰³² KODÁLY: *Visszatekintés* II. 136.

¹⁰³³ KODÁLY: *Visszatekintés* II. 135.

¹⁰³⁴ KODÁLY: *Visszatekintés* III. 20.

¹⁰³⁵ KODÁLY: *Visszatekintés* I. 20.

¹⁰³⁶ KODÁLY: *Visszatekintés* III. 172.

¹⁰³⁷ KODÁLY: *Visszatekintés* III. 210.

Nálunk az iskolából a tanulók gyakorlatilag zenei analfabétaként kerülnek ki. Ez az oka, hogy az alsófokú zeneiskolákban meglehetősen sok a diák. Ahol létezik zeneiskola, a szülők itt igyekeznek pótolni, ami az általános iskolák zenei neveléséből kimaradt. A zeneiskolák feladata viszont nem az általános műveltségű tömeg, hanem az elit nevelése.

Népzenehagyományunk ápolásának jelentőségét egyetlen tanintézetünk sem világítja meg kellőképpen, ezért mindent, ami népi, lebecsmérelnek, kicsúfolnak mint műveletlent, parasztost. „»Flóri könyve« óta (1830) legtöbb nevelőnk abban a tragikus tévedésben élt, hogy a népet nevelni annyi, mint valójából kiforgatni, másra, jobbra, értsd: idegenre tanítani.”¹⁰³⁸ Kodálynak ez a szomorú észrevétele, sajnos, még ma is érezhető: az óvónők, tanítónők – ha egyáltalán ismerik – rendszerint megvetik a népi gyermekjátékokat, mint túl egyszerűt; a magyartanárok lelki terrorral üldözik még élő tájnyelveinket mint irodalmilag helytelent, műveletlent – és még sorolhatnánk. Valamennyi félművelt mentalitásunkról árulkodó bizonyíték: „A műveletlen osztály költészetének méltánylására bizonyos elhaladási fok szükséges.”¹⁰³⁹ „A mélységet nem a bonyolultságban kell keresni, hanem az egyszerűségben megtalálni.”¹⁰⁴⁰ Nem az a cél, hogy a népdal szintjén megrekedjünk. „A népdalon valóban túl kell jutnunk, de előbb el is kell jutnunk a népdalig.”¹⁰⁴¹ „Eljön az az időszak, mikor a népdalt egyedül már csak a művelt osztály ismeri. Angliában pl. egyedül az iskola tartja fenn a népdalt.”¹⁰⁴² A szájhagyomány útján terjedés feltételei bomlanak, lazulnak, megszűnnek. Eleven hagyomány tekintetében a magyarság közöttek helyet foglal el Délkelet és Nyugat között: a délkeletinél kevesebb, a nyugatinál több az élő népzeneje.

Nálunk a pedagógia és folklórkutatás eddig még nem fogott össze sikerrel.

A vajdasági magyarság népzeneéletének két, az 1970-es évek elején kibontakozó magyarországi mozgalom adott lendületet: az egyik a „Repülj, páva” énekes és hangszeres népdalvetélkedő, a másik a *táncház-mozgalom*, a néptáncok és ezek hangszeres kíséretének hagyományosan hiteles életbentartási kísérlete a résztvevők saját örömeire, nem a pusztai színpadi látvány céljaira. Mindkét mozgalom spontánul, hivatalos művészeti, tudományos előkészítés nélkül, politikai elvárástól függetlenül kezdődött. Az egyik a falusi hagyományok őrzőit bővölte el, a másik értelmiségünk egy részét, főleg az ifjúságot. A mozgalmak jelentkezéséig az érdeklődés főként a népzene anyagára irányult, most azonban a megszólaltatás hitelességének igénye is jelentkezett, elutasítva a népies-nótás kávéházi modort és a banális, igénytelen zeneszerzői feldolgozásokat. A *hitelesség igénye* kiterjedt a népzene- és néptáncmozgalmak szakmai, esztétikai, etikai és művészi vonatkozásaira. A folklór eddigi pusztai felhasználásának szemléletében ez a lényeges fordulópon. Maradéktalan megvalósulásához azonban elengedhetetlen a tudatos értelmiségi ténykedés. A zenei (és tánc) ismereteken kívül a hagyományos stílusismereteket is megköveteli.

Élénk érdeklődés lángolt fel a csoportos népdaléneklés és a citeramuzsika iránt. A falusi „páva-köröknél” nem a stílushű előadás jelent gondot, hiszen maguk is hagyományközeliek még (főként idősebb asszonyokból állnak), hanem a zenei alapismeretek hiánya (kezdőhang megadása, a hangnemileg alkalmas dalok egymásutánja stb.). Legnehezebb feladat azonban saját, ma már lebecsült és elfelejtett régi dalkincsük megszólaltatására bírni, mert ez nagy ellenállásba ütközik. Az ilyesmi egyébként is gyakran terepmunkát (előzetes gyűjtést) és szaktudást feltételez. Gondot okoz az ilyen kórusok megfiatalítása is, a falusi fiatalság ugyanis nem hajlandó velük együtt énekelni. Jó eredmények születtek mégis, ha unokákat vontak be a nagyszülők soraiba. Ennek kétféle előnye is van: a gyermekek értékes dalhagyományt tanulnak meg hiteles előadásban, ugyanakkor a fiatal

¹⁰³⁸ KODÁLY: *Visszatekintés* II. 192.

¹⁰³⁹ KODÁLY: *Visszatekintés* II. 267.

¹⁰⁴⁰ KODÁLY: *Visszatekintés* III. 93.

¹⁰⁴¹ KODÁLY: *Visszatekintés* II. 199.

¹⁰⁴² KODÁLY: *Visszatekintés* III. 34.

hangoktól szebben szól a kórus. Legeredményesebb esetben forrásértékű előadás születik, és ez példaképpül szolgálhat a hagyománytávoli együtteseknek is. A hagyományos dalolási alkalmak megszűntével a hagyományápoló mozgalom csoportjaira hárul a feladat, hogy a nemzedékeken át csiszolódott, tökéletesedett népzenei műveltséget megőrizték. Ahhoz azonban, hogy az együttesek tudatos hagyományörzőkként viselkedjenek, szükséges a nyilvános megbecsülés is. A nyilvános megbecsülés szinte egyedüli fóruma ma még csupán a színpad.

Az értelmiségi népdalkultusz a folytonos újdonságot szereti, ezért inkább földrajzi távolságokban keresgél, mint helyi mélységekben. Az idősebb generáció még szerzett népdalismereteket az iskolában, ha csupán tandallá preparált népdalok formájában is. A fiatalabbaknak már sokkal nehezebb feladattal kell megküzdeni: a hitelesség követelményével. Városi fiatalságunk „táncházmozgalma” nem annyira tömeges, bár híveinek száma nem csekély. Egy tekintetben mégis lényegesen különbözik az anyaországi mozgalomtól: követői nálunk nem gyűjtenek folklórt. Igaz, ebben sem a kutatás, sem a népművelés nem volt eddig segítségükre. A helyi népzenei tartalmak kiadványok nagy része a pusztán anyagrögzítést célozta, és nem a terjesztést. Eredeti helyi gyűjtőélményben pedig manapság már nehezen lehet része az érdeklődőnek. Az igazi gyűjtőélmények és a helyi anyag ismeretének hiánya okozza, hogy az ifjúság nemigen érdeklődik a helyi hagyományok iránt. Inkább idegenkedik tőle. Nálunk ezt a mozgalmat egyelőre úgy tekinthetjük, mint népzenei turizmust: a nyelvterület legkülönbözőbb részeiről táncolnak és dalolnak, csak a sajátjukról nem. Hangzó élményeiket nem a helyszínen, hanem egymástól szerzik, legjobb esetben hangzó felvételekből merítik. Természetesen nehéz vállalkozás tőlünk távol eső tájegységek táncait és zenéjét hitelesen életre kelteni, még akkor is, ha ezek magyar tájegységek. Azért nálunk is létezik néhány sikeresen működő táncegyüttes. A tömegesebb elterjedésnek útját állja a megfelelő szakvezetés és zenekarok hiánya. Nagyon kevés a vonóegyüttes, még kevesebb ezek közül az olyan, amelyik a távoli tájak táncait stílushűen kíséri tudná. Számuk csak nagyon lassan gyarapodik. Mindazonáltal, idővel kitermelődött néhány színvonalas népi zenekar és hangszeres szólójátékos nálunk is, akik elnyerték a magyarországi „népművészet ifjú mestere” címet. Szólóénekesekkel és kórusokkal már valamivel több ilyen elismerést szereztünk.

Legnagyobb jelentősége hazai „táncházmozgalmunknak” azonban pedagógusaink lassan ébredező érdeklődésében nyilvánul meg. Minthogy tanodáinkra nem számíthatunk, különböző tanfolyamok szervezésével próbáljuk megszerezni hiányzó ismereteinket. Az óvónők, tanítók, érdeklődő tanárok és a népdalkörök vezetői hazai és magyarországi népzenei táborokat látogatnak egyre többen. Az „ördögi kör” holtpontjáról lassan elmozdulunk. A megbízható szakmai kiképzés feladatát ezek az átlag egyhetes tanfolyamok – legyenek bármilyen színvonalasak és hasznosak – természetüknél fogva nem tudják biztosítani, mert hiányzik belőlük a célirányos módszeresség, rendszeresség, folyamatosság. Jótékony hatásuk azonban nyomon követhető mind a falusi, mind az értelmiségi hagyományápoló mozgalom különböző rendezvényein. Ezek az évente tartott programok egyre számosabbak, egyre tömegesebben fordulnak meg bennük a résztvevők, és most már minden korosztályra kiterjednek.

A kisiskolások népdalismeretének szemléje az Újvidéki Rádió „Szólj, síp, szólj” rendezvénye. Ide kapcsolódtak be idővel az óvodások, és innen vált ki a gyermekjátékok és néptáncok szemléje, a „Köketánc”. A színvonal egyre magasabb, egyre megnyugtatóbb, de hiányosságai még mindig jelen vannak. Tünetszerű, hogy a népi gyermekjátékok még mindig nem szerezték meg az őket megillető polgárjogot, jelentőségük még mindig nem világos a csoportvezetők számára. Legtöbb csoport korosztályához mérten koraván táncokkal mutatkozik be.

Az óvodán és elemin túl a fiatalság megmérettetési fóruma a Középiskolások Művészeti Vetélkedője, azaz ennek kevésbé tömeges népzenei- és néptánc részlege, ezenkívül a Durindó és a Gyöngyösbokréta. Ezek a fiatalok meglehetősen magukra hagyatottak, legtöbbször egyedül próbál boldogulni, kéznél levő szakvezető nélkül. Elemista korukban szerzett tartalékaikból élnek, azt próbálják továbbfejleszteni. Többen egész sikeresen.

A vajdasági magyarság legtömegesebb évi folklórmegmozdulása a népdaléneklés és népi hangszeres muzsika „Durindó” („padkaporos” bál, házi táncmulatság) nevű rendezvénye. Valamikor, huszonöt éve a népi citerajáték fórumaként kezdte. Az új népzenei áramlatok azóta szinte teljesen kiirtották a hagyományos citerajátékot és ennek ízeit, tempóit, dallambeli finomságait. A kezdetben csupán „színezésre” használt ének régen túlnőtte az eredeti koncepciót. Ma már közel száz, többé-kevésbé sikeresen működő pávakört tartunk számon, melyek 80-90%-os sikerrel szerepelnek a szemlén, mind az anyagfelhozatal, mind az előadási stílus tekintetében. A minőségi ugrás és a létszám robbanásszerű növekedése különösen az utóbbi tíz évben tapasztalható. A magas színvonal és tömegesség még élő népzeneink állapotát tükrözi, és azoknak a falusi rétegeknek életerejét (talán utolsó fellángolását), melyek ezt a kultúrát megőrizték, és igénylik mindennapjaikban.

A „Durindón” az értelmiségi fiatalság is egyre nagyobb számban megjelenik, így a jelenleg éppen stagnáló hagyományos citera- és tamburamuzsika mellett a különböző magyar tájegységek is megszólalnak hegedűn, furulyán vagy más, kevésbé divatos népi hangszeren. Igen biztató, egyben megnyugtató, hogy a fiatalság teljesítménye jóval komolyabb, mint a mások számára ismeretlen tudománnyal kérkedő pusztai szereplés. Sokuk igen jó ízléssel, stílusismerettel és népzenei jártassággal rendelkező szólista vagy együttes. Részvételi százalékarányuk egyre nagyobb a szemlén.

A néptáncok évi szemléje a népszínművek csalfa szentimentalizmusának túlhaladott szellemiségét takaró „Gyöngyösbokréta” nevet viseli. Tartalmában azonban már kinőtte a gyöngyösbokréták elavult szemléletét, ha színvonalában és tömegében nem is vetekedhet a Durindóval. A feladat sokkal összetettebb és nehezebb, mert többféle szempontból kell egyidejűleg egyformán jól helytállni, hiszen a néptáncok ének, zene és mozgás szerves egységét alkotják. A megfelelő szakvezetők és a stílusos zenekari muzsikát szolgáltató zenészek hiánya, a csoportok mozgás-felkészültsége és stílusbeli jártassága a sikeres megvalósítás akadályai. Az élő hagyomány itt csak jelentéktelen szerepet játszik, színpadi feldolgozása is rendszerint szakavatatlan. A fellépők nagy része „mozgalmi tananyagot” használ a felvállalt tájegység színrevitelében. A hazai táncgyűjtés elenyésző, eredményeit nem dolgozták fel színpadra. Csoportjaink zömének szakmai önállósága pedig nincs azon a fokon, hogy a nyersanyagot kielégítő módon feldolgozza. A táncházmozgalom lényegi célja, hogy az eredeti néptáncokat hitelesen tanuljuk meg táncolni, saját örömeinkre járni – tehát magánügy –, és nem a pusztai színpadi látvány céljaira. Ez a cél azonban nálunk csak kevés helyen váltható valóra, így a mozgalom nem terebélyesedik a kíváncsok mértékben. Mindenesetre, a vajdasági táncháztalálkozót már többször is megrendezték, és volt igény az éneklő-zenélő és táncscsoportok szakmai minősítésére is. Ezek az igények örömdetes jelei annak, hogy értelmiségünk célja nem a pusztai szórakozás, ártalmatlan időtöltés, hanem felelősségteljes igyekezet, melynek eredményét ellenőrizni is kívánják.

Ilyen szempontból a vajdasági magyar népzene ügye kezd egészséges talajra lelni. Az egymás iránt gyakran ellenséges indulatú falusi és városi hagyományápoló mozgalmak kezdenek közös nevezőre jutni, egymás értékeit megbecsülni, hiszen a cél közös. Szerencsére van mit őriznünk a saját hagyományunkból, ami az egyetemes magyar népdalkincs teljes értékű, szerves része. Az összmagyar örökséggel nemcsak megegyezik, de helyi változataival gazdagítja, sokszínűbbé teszi az egészet. A hagyományörzés és -ápolás maradéktalanul sikeres megvalósulásához azonban szükség van a kutatás, a pedagógia és a népművelés összefogására.

Mindkét említett mozgalom „alulról” hódít, és a mai napig is gyengén szervezett, anyagilag gyengén támogatott. A gyenge anyagi támogatottság nemcsak az együttesekre, hanem a szakemberképzésre is egyaránt érvényes. A szakmai képzés önköltséges – bármilyen alacsony árak és alapítványi támogatás mellett is. Úgynevezett „népművelő” foglalkozás (fizetett állás) nálunk egyelőre nincs, azaz a szakmában csak dolgozni lehet (és van is mit), de megélni belőle nem. Ezért nincs elegendő muzsikusunk, táncoktatónk, népdalkör-vezetőnk. Ide ismét egy Kodály-idézet kívánczik: „A művészetnek megvannak a maga külön létfeltételei, a pénztől függetlenül. A nyomor talán gátolja a terjesztését, de a gazdagság nem mindig segíti elő. A pénz nem termel

eszméket... éppen ami a legértékesebb: azt nem lehet pénzen megvenni. Nem az erszény, a lélek üressége a nagyobb baj.”¹⁰⁴³

A mozgalmak terebélyesedése nyilvánvalóan az összetartozás és az önismeret növekvő igényét jelenti. Ennek az igénynek a megvalósítására eszközül szolgálhat a hagyományápolás is, ami egyúttal minőségi szórakozást is jelent, mert népművészeti értékekből táplálkozik. Az ilyen művészeti értékek megőrzésében és fenntartásában egyenrangú (de nem egyforma) szerep jut falusi és városi mozgalomnak. A meglepően tömeges érdeklődés egyik oka minden bizonnyal a mostanában politikai célokra is felhasznált népdal-néptánc fellengzősen és sokat hangoztatott nemzeti identitásformáló ereje (ami a népzenenek meg is van). Ez azonban csupán egyike azoknak az általános emberi értékeknek, melyeket a népzene mint közösségi művészet számunkra felkínál: egyéni és közösségi egészséges egyensúlya, a közös éneklés öröme saját népdalaink ismerete révén, kelléke az összetartozás-tudatnak, eleme az önismeretnek és személyazonosságnak, eszköz az érzelmek viharai ellen, de az aktív muzsikálás legegyszerűbb, mindenki számára elérhető módja is, már amennyiben van mit énekelnünk, van anyagismeretünk.

Remélhetőleg átmeneti fonákság csupán, hogy a minőségi hagyományápolás nyilvános megbecsülésének szinte egyedüli fóruma ma még csupán a színpad, ami belátható időn belül idejét múlja. Mint művészi alkotás művészi megszólaltatásának, természetesen a színpadon is van helye, de legjobban nem itt érvényesül. Általános emberi jelentősége első sorban a magánszférában van.

Irodalom

BARTÓK Béla: *A régi magyar népzeneről*. In *Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára*. Szerkesztette GUNDA Béla. Budapest, 1943.

KODÁLY Zoltán: *Visszatekintés I–III. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok*. Sajtó alá rendezte BÓNIS Ferenc. Budapest, 1974, 1989.

¹⁰⁴³ KODÁLY: *Visszatekintés* I. 45.

Felföldi László (Budapest)

Hitelesség és kultúra. A folklór különféle kontextusokban.

1. Bevezető

A hitelesség a mindennapi életben, a tudományban és a művészetekben gyakran használt fogalom. Beszélünk hiteles személyekről, akiket szakmai tudásuk, emberi tulajdonságaik, erkölcsi nagyságuk miatt mértékadó személyiségeknek tartunk. Beszélünk hiteles alkotásokról, hiteles személyek műveiről, amelyek világosabban, lényegbevágóbban, nagyobb érvénnyel szólnak saját korokról, mint mások. Beszélünk hiteles cselekedetéről, amelyek érvényesebbek, példaadóbbak, mint más cselekedetek, s ezáltal képesek másokat is hasonló erőfeszítésre sarkallni. Különösen gyakran vetődik fel ez a fogalom a társadalmi és kulturális hagyományokkal kapcsolatban, ahol a hitelesség a hagyományok követésének, a hagyományokhoz való hűségnek alapvető kritériuma. Érvényes ez a folklór revival mozgalmak gyakorlatára is, ahol gyakran hivatkoznak az autentikusnak nevezett folklórra, s az ahhoz való hűségre. Azonban ahány szakember, ahány műfaj, ahány ország, ahány régió, annyiféleképpen értelmezik ezt a hűséget.

A hitelesség láthatóan mindenki számára fontos. Azonban fontossága ellenére nemigen foglalkozik vele kellő körültekintéssel sem a kutató, sem a folklór színpadi újraalkotói (zeneszerző, koreográfus), sem más érintett szakemberek. A kutató fontosabbnak tartja magát a hagyományos kultúrát. Az arról készített dokumentumok, s azok értelmezése során kialakított kép hitelességével foglalkozik. A koreográfus, ha komolyan veszi a művészetet, nem igazán a folklórhoz, hanem annak „szelleméhez”, de leginkább saját művéhez hű. Annak hitelessége lebeg a szeme előtt. A táncos a számára előírt szerephez kötődik, s annak keretében méri saját hitelességét. A kritikusok a folklórt feldolgozó színpadi művek (kórusművek, koreográfiák stb.) értékelésekor szintén a művel és az előadással foglalkoznak, s ritkán jutnak el az olyan részletes műelemzésig, amely a folklór és az új mű viszonyát is érintené. A kutatónak, a koreográfusnak, a zeneszerzőnek, a népművelőnek, a kultúrpolitikusnak, az énekesnek, a táncosnak, s mindenkinek megvannak a maga sajátos szempontjai, amelyek szerint a folklórt és annak újjáélesztését szemléli. Olyan programra volna szükség, amely ezeket a szempontokat egyesítve átfogóan értelmezné ezt a jelenséget. Mi történik a hagyományos kultúra elemeivel a különféle kontextusokban? Ki, hogyan, miért, milyen céllal közeledik a folklórhoz? Ki, hogyan használja, s milyen joggal alakítja a saját képére és hasonlatosságára? Sommásan szólva: „Kié a hagyomány?”

A következőkben néhány olyan kérdéssel foglalkozunk, amelyek közelebb visznek a hitelesség fogalmának értelmezéséhez, a fogalom meghatározásának lehetőségeihez, s ezzel a feltett kérdések megválaszolásához. Ehhez egy kicsit részletesebben szeretném megmutatni, hogy a hitelességnek milyen fajta értelmezései alakultak ki a mindennapi életben, a tudományokban, a művészetekben, s hogyan értelmezik a folklór revival mozgalomban.

2. Hitelesség fogalma a mindennapi életben

A hitelesség fogalmának meghatározását alapvetően nehezíti a fogalom kétértelműsége. Mindennapi értelemben egyszerre jelenti a mértéket és a mértékhez való ragaszkodást. Az előzőt inkább a személyekre, az utóbbit inkább a személyek cselekedeteire és azok eredményére szoktuk mondani. Ez a fajta kettősség gyakran átsugárzik a hitelesség fogalmának speciálisabb értelmezésére is. A másik figyelemre méltó dolog, ami a hitelesség legáltalánosabb szinten való meghatározását érinti, hogy a hitelesség nem egyszerűen csak szakmai megalapozottságot jelent. A hiteles mű nemcsak

mesterségbeli tudást kíván, hanem esztétikai és morális szempontból is elfogadhatónak kell lennie. Tömören szólva: a hiteles dolgok nemcsak helyesek, hanem szépek és jók is.¹⁰⁴⁴

A mesterségbeli tudás, a valósághoz, a mintához, a mértékhez való hűség viszonylag könnyen, objektív módon mérhető, ellenőrizhető. Azonban a hiteles cselekedetek, dolgok esztétikai és morális megítélése már sokkal nehezebb, sok szubjektív elemet tartalmazó feladat. Kortól, eszméktől, a hitelesség kritériumait meghatározó személyektől, intézményektől és a kritériumokat elfogadó közösségektől függ. A hitelesség megítélésének helyessége a mindennapi életben attól függ, hogy az objektív és szubjektív kritériumok megfelelő arányban vannak-e jelen a bírálatban. Ez az, ami miatt, általában, a hitelesség értelmezése nehéz feladat.

3. Hitelesség a tudományokban

Tudományelméleti értelemben a hitelesség valamilyen ténymegállapítás, javaslat vagy hipotézis igazságát, kellő megalapozottságát, megbízhatóságát jelenti. A vizsgált valóságról alkotott kép helyességének alapvető feltétele a források, adatok és az egész forrásfeltáró, elemző, rendszerező, összehasonlító folyamat megbízhatósága. A néprajztudományban például hiteles az az informátor, aki kompetens az illető témában. Hiteles az adatrögzítés szituációja, ha a kutatás céljának megfelelő helyen és időben, a megfelelő alkalommal, a legkompetensebb résztvevőkkel végezzük a rögzítést. Hiteles a dokumentum, ha a témának legmegfelelőbb technikai eszközökkel rögzítjük a néprajzi valóságot, a legmegfelelőbb médiákat alkalmazva. (A néptánc esetében ez a mozgófilmet jelenti, amely képes a táncos mozgásnak a zenével és más kísérőjelenségekkel együttes megörökítésére.) Hiteles az adat, ha hiteles informátortól, hiteles szituációban, hitelesen dokumentált formában áll a kutató rendelkezésére.¹⁰⁴⁵

Claude Lévi-Strauss francia antropológus emellett a hitelesség fogalmát a vizsgált társadalmakra, közösségekre is kiterjeszti, hitelesebbnek ítélve azokat a kisebb méretű tradicionális közösségeket, amelyekben a társadalmi kommunikáció nagyobb mértékben épül közvetlen, személyes emberi kapcsolatokra. Véleménye szerint a modern társadalmakban a közösségek hitelességét egyre inkább csökkentik a közvetlen kapcsolatok helyébe lépő, a társadalmi kommunikáció eszközéül használt médiák (legyen az írott, képi, auditív vagy elektronikus formában).¹⁰⁴⁶ E helyen Lévi-Strauss a kutatók hitelességéről is ír. Hiteles az az antropológus, aki alapos szakmai fölkészültségére és közvetlen terepélményeire támaszkodva képes a megfigyelt közösség szerkezetének rekonstrukciójára, miközben tökéletesen tisztába kerül saját társadalmi helyzetével, elfogultságaival és a tisztánlátását zavaró körülményekkel.

4. Hitelesség a művészetekben

A művészi hitelesség egyfajta esztétikai minőség, amely a valósághoz való hűségben, annak érzéki megjelenítésében, intenzív élményszerűségében nyilvánul meg. A valóság itt nemcsak a tényszerű, realisztikus valóságot, hanem a fiktív, fantasztikus világot is jelenti. Arany Jánossal szólva: „Költő hazudj, csak rajt ne fogjanak”. A táncművészethez közeli zenei példáért W. Adornóhoz fordulok. A hitelesség az ő esztétikájának központi fogalmaként azt jelenti, hogy a zenemű saját koráról vall, a kor emberének legbelsőbb életkérdéseit fogalmazza meg, s ebbe beleérti a mű meghatározhatatlan „belső stimmelését”, a tudat alá szorított élmények megszépítetlen kimondását is.¹⁰⁴⁷ A hiteles mű érvényesüléséhez hiteles előadókra, hiteles előadásra és az azt befogadni, értelmezni tudó közönségre van szükség.

¹⁰⁴⁴ SZERDAHELYI 1994, 508.

¹⁰⁴⁵ BENDIX 1997

¹⁰⁴⁶ LÉVI-STRAUSS 1969, 366–367.

¹⁰⁴⁷ Idézi SZERDAHELYI 1999, 508.

5. Hitelesség a folklór revival mozgalmakban

A folklór revival mozgalmakban a hitelesség fogalma a folklórhoz való hűségen alapul. Azonban a folklór-fesztiválok szerte Európában megjelenő „alkotások” hitelességét nem könnyű ezen az alapon megítélni. Akár a tudományos, akár a művészi hitelesség oldaláról nézzük őket, többségük kisiklik az értelmező-bíráló kezéből. Ugyanis a színpadi néptánc az esetek többségében nem egyszerű „meghosszabbítása” a tudományos kutatásnak, s nem is igazán művészi tevékenység. Mindkettőhöz van köze. Azonban itt valami más történik.¹⁰⁴⁸

Bár a koreográfusok, a táncosok és a zenészek többnyire a folklór-archívumok anyagára, s a tudományos kutatás eredményeire hagyatkozva készítik el műveiket, azonban a színpadi követelményeknek megfelelően a saját szempontjaik szerint értelmezik és tudatosan megváltoztatják a néprajzi jelenségeket. Így már nem igazán mérhetők a tudományos hitelesség mércéjével. Még akkor sem, ha a színpadon megjelenő táncalkotások egy része nem több szemléletesen bemutatott néprajzi tanulmánynál.

Nem alkalmazható a színpadi néptáncra egyértelműen a művészi hitelesség mércéje sem, mert a színpadi összeállítások nagy része, bevallottan, nem művészi, hanem kultúrpolitikai, pedagógiai célzattal készül. Fő küldetésük a hagyományos kultúrán mint „tisztá forráson” alapuló nemzeti táncművelés, egyfajta „mozgásbeli anyanyelv” kialakítása széles néptömegek számára. Miként értelmezhetjük tehát valójában azt, ami a hagyományörző mozgalmakban a színpadokon történik? Hogy fogjuk fel a színpadi néptánc-alkotásokat? Hogyan határozhatjuk meg hitelességük mértékét?¹⁰⁴⁹

Nehezíti a tisztánlátást, hogy nem mindig világos, mi az a vonatkozási alap, amihez mérve hiteles vagy hiteltelen a néptánc a színpadon. A színpadi néptáncok alkotói ugyanis nemcsak a folklórhagyományoknak akarnak megfelelni, hanem a színpadi táncművészet hagyományainak, s a revival mozgalom kultúrpolitikai, pedagógiai elvárásainak is, ami tulajdonképpen összeegyeztethetetlen szempontokon alapuló, eleve kompromisszumokra ítélt, sajátosan lehetetlen feladat. Még tovább bonyolítja a dolgot, hogy e vonatkozási pontok mindegyike állandó változásban van. Maga a folklórhagyomány és a róla alkotott képünk is folyamatosan változik. Mi hát az etalon, amihez mérünk?

Kérdés, hogy az alapnak tekintett folklór elemei közül elég-e, ha csak a jellegzetes mozdulatokat, a hangokat, formákat, színeket formáljuk újjá mai szükségleteinkhez, ízlésünkhöz igazítva. Vagy ennél több kell? A folklór a maga funkciójában (a helyi közösségekben) ugyanis nemcsak üres, bármivel behelyettesíthető forma, hanem a közösségi kultúra része, egyfajta viselkedésmód, a társadalmi kommunikáció eszköze. Szükség van-e a folklór sajátos alkotásmódjának, előadásmódjának, forma- és funkciórendszerének, szemantikai hátterének, közösségi integráló szerepének átmentésére? Ha nem, miért nem? Ha igen, hol vannak e törekvésnek az elvi és fizikai határai?

További bonyodalmakat okoz, hogy nehezen tudjuk meghatározni a hitelesség mértékét egyazon folklórelemnek különböző közegekben való megjelenései között. Például, hogyan ítéljük meg, ha hagyományos közösségben élő parasztemberek saját táncaikat saját közegükben vagy egy nemzetközi folklórfesztivál színpadán adják elő? S hogyan vélekedünk arról, ha ugyanazokat a táncmozdulatokat városi fiatalok a táncházban vagy egy művészi igényű koreográfia keretében mutatják be? Úgy tűnik, önmagában minden közegnek, minden helyzetnek megvan a maga érvénye, indokoltsága, amelyhez képest a folklór földidézése és a „földidézett folklór” lehet hiteles vagy hiteltelen. Vagy a különféle közegeknek nincs közük a hitelességhez? A folklór a különféle közegektől függetlenül, „önmagához” képest hiteles?

¹⁰⁴⁸ MAÁ CZ 1975, 1989

¹⁰⁴⁹ ANDRÁSFALVY 1978

Ahhoz, hogy a hitelesség kérdése a folklór revival mozgalomban, s kifejezetten a néptánc mozgalomban valóban értékelhető legyen, szükség van e sokszínű jelenség – a hagyományörző mozgalom – gyökereinek, változásának, mai helyzetének az eddiginél alaposabb, rendszeresebb vizsgálatára.

a. A folklór iránti érdeklődés gyökerei

A folklór iránti kitüntetett érdeklődés a 20. században több hullámban és többféle formában jelentkezett Európában. A legutóbbi az 1960-as és 1970-es évek fordulóján az ún. „nomád nemzedék” hatására bontakozott ki, amely újra a hagyományos kultúra eszköztelenségét, természetközelségét, komplexitását és közösségi jellegét tekintette ideálnak. Ennek köszönhető a hagyományos szórakozási formák: „táncházak” újjáéledése, a népviseletek és egyéni használati tárgyak újbóli divatja, s a nemzetközi populáris kultúra kereteiben való széleskörű elterjedése a világon. Miben gyökereznek e jelenségek, s milyen régre nyúlnak vissza? Hasonló jelenségekkel a 20. század elején a különböző művészeti ágak folklorizmusában is találkozhatunk. Pl. Picasso érdeklődése az afrikai hagyományos kultúrák iránt vagy Bartók, Kodály, Sztravinszkij folklór-ihletésű művei, vagy a Gyagilev-balet törekvései az orosz folklór elemeinek fölhasználására a színpadi táncban. Egy távolabbi példát véve, a reneszánsz kor tánc-, zene- és színházművészete is a hagyományos kultúra elemeit használta megújulásának eszközeként.¹⁰⁵⁰ Az európai történelem során még több hasonló jelenség fordult elő, amelyek a kultúra különböző szféráinak (hagyományos, hivatásos, populáris) kölcsönös egymásrautaltságát példázzák.

A mai hagyományápoló és újjáélesztő mozgalmak közvetlen gyökerei azonban, úgy tűnik, a 18. század végére s a 19. század elejére nyúlnak vissza. Ekkor kezdett kialakulni a folklór iránti érdeklődésnek az a rendszere, amely máig háttérül szolgál a hagyományörző mozgalmak számára.¹⁰⁵¹ Ez az a kor, amikor a paraszti folklór elemei a nemzeti ideológia fényében sajátos értéket kaptak, s népszerűvé váltak a hagyományos kultúra keretein kívül, más társadalmi osztályok mindennapi életében. Ettől az időtől kezdve merül fel igazán a folklórhoz mint példaképhez való hűség, a hitelesség kérdése. Korábban ugyanis az európai hagyományos kultúrának nemcsak a parasztság, hanem a nemesség és polgárság is részese volt. E két utóbbi társadalmi réteg fokozatosan hátat fordított a hagyományos kultúrának, kivonult belőle, majd a 18–19. századi társadalmi és művészi mozgalmak hatására visszafordult hozzá, mint különös értéket újra birtokba vette, s újjáélesztésére törekedett.¹⁰⁵² Ez a folyamat Európa nyugati, keleti és dél-keleti területein más-más időben, más-más körülmények között zajlott. A különbségek ellenére e régiók hagyományápoló tevékenysége között szoros együttműködés alakult ki, amely mára az európai régió egyfajta „globalizálódásához” vezetett.

¹⁰⁵⁰ PESOVÁR 1975, 1995; KÖRTVÉLYES 1970

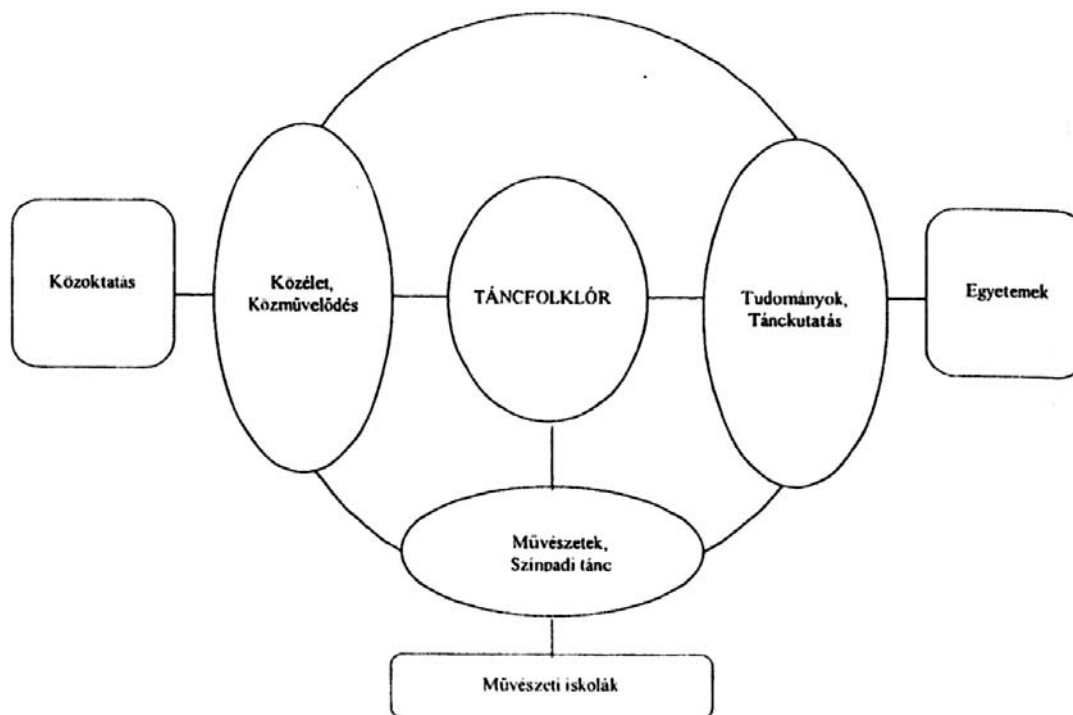
¹⁰⁵¹ MARTIN 1977, 1984

¹⁰⁵² BURKE 1991, VOIGT 1999

b. A folklór iránti érdeklődés területei és ezek összefüggései

1. táblázat: A folklór iránti érdeklődés területei

A néptánc iránti érdeklődés területei

Amint a mellékelt modellen látható, a folklór iránti érdeklődés kitüntetett területeit e rendszerben a tudomány, a művészet és a közélet-közművelődés jelenti. A néptánc esetében ezt a múlt század elején, a korabeli sajtóban a táncról folytatott szakmai vita, a nemzeti táncoknak a táncszínpadon való megjelenése és a báltermekben kialakult kultusza fémjelezte.¹⁰⁵³ Ezek az érdeklődési területek az elmúlt másfél-két évszázad alatt egymással szorosabb-lazább kapcsolatban fejlődtek mindenütt. A fejlődés irányát a kor általános eszméáramlatai (a nemzeti ideológiák, a klasszicizmus, romanticizmus, modernizmus stb.) az érdeklődési területek különbségei és a helyi sajátosságok (a helyi hagyományos kultúra állapota, jellege, a társadalmi érdeklődés mértéke, s az egyes területek sajátos hagyományai) szabták meg.

c. A kor általános eszméinek egységesítő hatása

A mindenkori politikai és kulturális elit (Nyugat-Európában főleg a polgárság, Kelet-Európában inkább a kis- és középnemesség) arra törekedett, hogy a nemzeti sajátosságoknak legjobban megfelelő folklórelemekből a legnemzetibb, legtisztább, s legarchaikusabb kulturális elemekre épülő nemzeti kultúrát hozzon létre, s ezt a tudomány és a művészetek eszközeivel, a közélet minél szélesebb fórumain népszerűsítse.¹⁰⁵⁴ Ennek érdekében szükség volt a hagyományos kultúra elemeinek nacionalizálására, etnicizálására, purifikálására, archaizálására és homogenizálására. A nacionalizálás a nagyobb földrajzi területen elterjedt folklórjelenségek egy nemzethez való kötését, nemzeti sajátossággént való meghatározását jelenti. Etnicizáláson az eredetileg más társadalmi osztályoktól származó folklórelemeknek helyi közösségek kizárólagos tulajdonaként való fölfogását értjük. A purifikáláson minden idegennek tartott folklórelem „kigyomlálását”, s egy „vegytisztán” francia, svéd vagy magyar nemzeti kép konstruálását. Az archaizálás folyamata azt jelenti, hogy az abban a korban legrégiesebbnek tartott táncokat, dalokat, illetve szokásokat a kor embere

¹⁰⁵³ BALLA 1823; CZUCZOR 1843

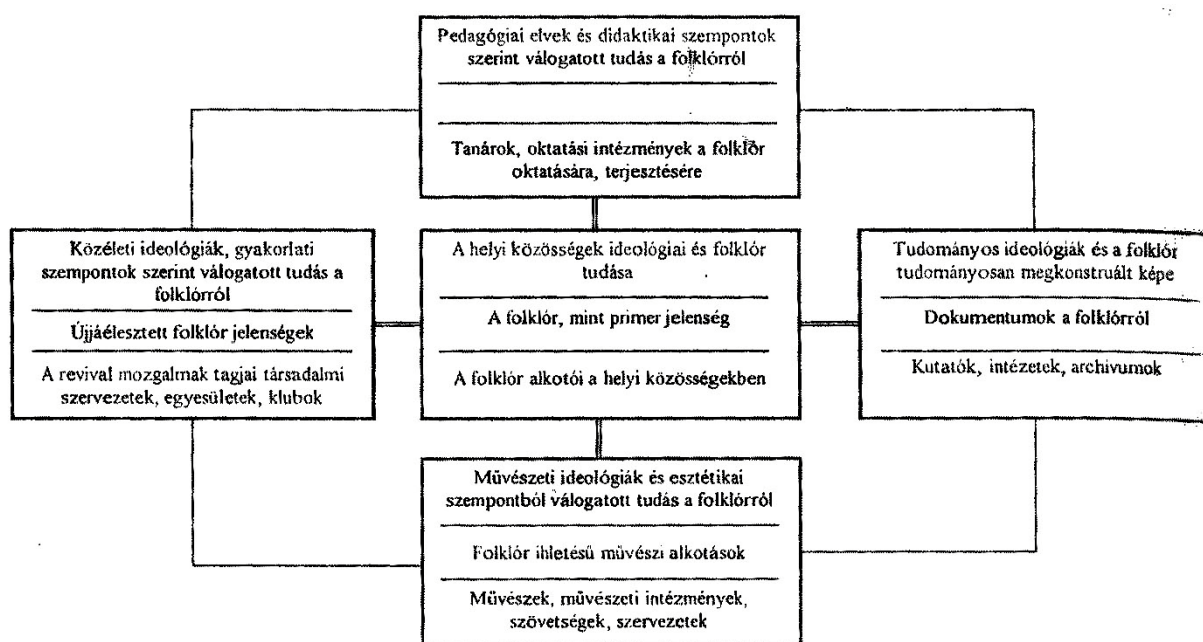
¹⁰⁵⁴ MARTIN 1977, 1984; PESOVÁR 1989

visszavetíti a nemzet létrejöttének legkorábbi korszakába, s a nemzeti kultúra legősibb elemeinek értelmezi. Az élő folklórban csak azokat a jelenségeket veszik tekintetbe, amelyek ennek az „ősi” formának megfelelnek. A homogenizálás a mesterségesen megkonstruált egységes, nemzeti kultúra széles körben való propagálását, elterjesztését jelenti. Ezek a törekvések a tudományos kutatás újabb és újabb eredményei, a művészi hagyományok és stílusok átalakulása, a közéletet alakító eszmék változása nyomán nagymértékben módosultak. Azonban ezek mind a mai napig tetten érhetők a folklórral kapcsolatos érdeklődési területeken, s a hitelességgel kapcsolatos fölfogásunkat még ma is befolyásolják.¹⁰⁵⁵

d. Az érdeklődési területek különbségei

A folklór iránti érdeklődés különböző területein működő szakemberek, intézmények, társadalmi szervezetek az elmúlt két évszázad során igyekeztek kialakítani a saját ideológiáikat, a csak rájuk jellemző tudásukat és cselekvési formáikat a folklórral kapcsolatban, annak védelme, s a hagyományok megőrzése érdekében.

2. táblázat: A folklór iránti érdeklődési területek különbségei

A tudományos kutatók, kutatóintézetek a folklorisztika és az etnográfia fokozatosan változó elméleti és módszertani szempontjai szerint, komplex módon válogatnak a néprajzi valóság elemei közül. Ezeket módszeresen dokumentálják, s a dokumentumokat rendszerezett archívumokba gyűjtik. E terület sajátos tevékenységét jelenti a folklórdokumentumok gyűjtése, lejegyzése, elemzése, rendszerezése, és az ismeretek változatos formában (nyomtatott könyv, szóbeli előadás, audio-vizuális anyagok) való közreadása. Az ezen a területen létrejött szellemi produktumok, művek hitelességét a tudományos hitelesség fentebb ismertetett mércéjével mérhetjük.

A művészek a korstílusok, művészeti irányzatok változó szempontja szerint főleg esztétikai szempontokat követve válogatnak a néprajzi valóság elemeiből, forrásként felhasználva saját helyszíni tapasztalataikat és az archívumi anyagokat is. Az így létrejött sajátos, főként a folklór esztétikai jellemzőit kiemelő ismeretanyagot színpadi művek létrehozása, bemutatása révén jelenítik meg, színházi bemutatók, művészeti fesztiválok keretében. A művészi produktumok és azok sorozatos előadásának hitelessége (pl. Bartók Béla vagy Antonio Gades folklór ihletésű művei) szintén a művészi hitelesség fent érintett szempontjai szerint értelmezhető. Itt a folklórhoz mint

¹⁰⁵⁵ FRIGYESI 1996; SLOBIN 1996

ihlető forráshoz való kapcsolódás formáinak és mértékének széles skálája alakult ki,¹⁰⁵⁶ de ez alapján nem dönti el a művészi hitelesség kérdését.

A közélet–közművelődés–közoktatás szakemberei a terület sajátos elvei szerint, a rájuk jellemző praktikus, didaktikus szempontból válogatnak a folklór valóságelemeiből s azt az aktuális társadalmi-művelődéspolitikai célok érdekében igyekeznek kamatoztatni. Legjellemzőbb tevékenységi formáik a néptánc, népzene, népi díszítőművészet formáinak művelését oktató tanfolyamok, táborok, megszerzett tudás bemutatására alkalmas folklóriádák, fesztiválok, s a folklór művészetek gyakorlására létrejött hagyomány-újjaélesztő alkalmak, pl. táncházak. E tevékenységi formák széleskörű mozgalmak keretében, politikai-társadalmi-kulturális szervezetek, egyházak, állami szervek támogatásával, illetve befolyása alatt zajlanak. E területen a hitelesség fő mércéje a hagyományos kultúrához való praktikus szempontú hűség, amely táncban, zenében, viseletben, szokáskörnyezetben a népelet minél pontosabb, részletekbe menő másolását, reprodukálását követeli meg. Ez azonban a terület sajátosságánál fogva eleve csak korlátozott mértékben valósulhat meg. A 20. században a folklórhűség „mérésére” sajátos minősítő rendszer jött létre nemzeti és nemzetközi keretben is. Az elvárások rendszerint kutatókból, művészekből és közművelődési szakemberekből álló zsűri bírálatában, díjak odaítélésében öltönek testet. E szakmai testületek összetétele és tevékenysége önmagában jelzi a hagyományörző mozgalmak „hitelesség”-fogalmának többrétegűségét, kompromisszumos jellegét.

Fontos megjegyezni, hogy az általános szóhasználattal ellentétben (pl. „autentikus folklór”, „autentikus kultúra”), a hagyományos kultúrával kapcsolatban tulajdonképpen nincs értelme a „hitelesség” fogalmát használni. A folklór, saját közegében, a helyi közösségekben, önmagához képest sem nem hiteles, sem nem hiteltelen. A hitelesség kérdésének valójában a folklórral kapcsolatos tevékenységi területeken van érvénye.

e. A helyi sajátosságok színező hatása

A helyi sajátosságok színező hatásaként Európában sajátos megoldások születtek a folklór revival mozgalmakban.

Kelet-Európában általában, s így Magyarországon is, ahol a hagyományos kultúra erősen visszavonulóban van a színpadi szemlélet uralkodó volta mellett, a folklór iránti tudományos, művészi és tágabb társadalmi érdeklődés szorosabb összefonódottságát, jobb együttműködését és arányosságát, a művészi és folklorisztikus szemlélet jobb egyensúlyát tapasztalhatjuk. Itt az oldottabb, egyéni, főként improvizatív formában élt folklórhagyomány újjaélesztésére változatos megoldások születtek, figyelembe véve a folklór esztétikai, közösségi, nevelő funkcióit egyaránt.

Ehhez képest a volt Szovjetunióban és néhány más kelet-európai országban a művészi szemlélet túlhangsúlyozása jegyében a folklórt csak mint fogyatékos művészi megnyilvánulást értékelik. Felfogásuk szerint a hivatásos művész feladata, hogy ennek alapján igazi művészi értéket hozzon létre. Ez az idealisztikus szemlélet nem ismeri fel, s nem is kíváncsi a folklór saját esztétikájára. Ennek kutatását, hiteles módon való bemutatását nem pártolja ugyanolyan mértékben. Ez a nézet ezekben az országokban sajnos szinte tökéletes emlékezetkiesést okozott. A táncfolklór megismerése helyett ma már lassan csak a folklór színpadi képének tanulmányozására van mód.

Dél-Kelet-Európában a főként kollektív formákban megnyilvánuló folklór még a mai napig is testközelben érezhető, élő valóság. Itt a színpadi táncmozgalom gerincét a hagyományörző falusi együttesek alkotják, s legnagyobb eseményei az egész palettát felvonultató nemzeti fesztiválok. Például a bolgárok Koprivsticai fesztiválja. A városi, ifjúsági együttesek feladatuknak a folklór színpadi formák szerinti tetszetős színrevitelét tartják, s ritkán vállalkoznak mai művészi mondanivaló megfogalmazására. Itt a folklórkutatás gazdag eredményeire szinte nem is támaszkodnak, hiszen a koreográfusok, együttesvezetők, táncosok közül sokan hazulról hozzák a

¹⁰⁵⁶ BARTÓK 1931

táncismeretet. Ezzel együtt a folklórmozgalmak hosszú ideig bőséges állami támogatást élveztek, s az állami oktatás és kultúra minden szintjén gondoskodtak széleskörű propagandájáról.

Nyugat-Európában a korábbi, aránylag kötött hagyományos formáknak a városi (céhes, iskolai, önkormányzati, testületi, egyesületi stb.) hagyományokban való továbbélését tapasztaljuk. Itt a folklór revival mozgalmak néhány időszakról és példától eltekintve (pl. a náci Németország) a társadalmi kezdeményezés szférájában maradtak, nem váltak államilag támogatott tevékenységgé. A már 100-200 éves múltra visszatekintő hagyományőrző viseleti-, táncos-, népi színjátszó csoportok kialakították és máig fönntartják hagyományos bemutatkozási alkalmakat, fesztiváljaikat a helyi hagyományokba ágyazottan, gyakran népes sportfesztiválok részeként. Itt a néptánc művészi feldolgozása, pl. Antonio Gades együttese vagy a Holland Táncszínház gyakorlatában magas művészi színvonalat ér el, azonban ez szinte teljesen független a hagyományápoló társadalmi mozgalmaktól, s a nemzeti keretekben folyó tánckutatástól.

Az Európa különböző régióiban követett modellek mögött a hitelesség fogalmának különböző fölfogása húzódik meg. A különbség abban van, hogy a hagyományos kultúrának (a néprajzi valóságnak) mely elemére, mely funkciójára helyezik a hangsúlyt, s mit hagynak figyelmen kívül.

A nemzetközi szakmai szervezetek (CIOFF, IOV, FAMDT, ICTM stb.) hagyományőrző tevékenysége, a nemzetközi szórakoztatóipar minden vonzó jelenséget integráló törekvése, és a globális világdivatok összegező, egységesítő hatása nyomán az előbb vázolt kép Európában fokozatosan egységesedik. Azonban távol vagyunk még az egységes, Európa minden régiójára érvényes szemlélet kialakulásától.

Összegzés

A hitelesség a folklór megőrzésével és újjáélesztésével kapcsolatos alapvető szempont, amely az eddiginél több figyelmet érdemelne. A dolgot bizonyos szempontból megkönnyíti, hogy a jelenség a szemünk előtt játszódó, velünk történik. A bennünk nap mint nap ágaskodó kérdésekre kell választ találnunk. Nevezetesen: Kié a hagyomány? A hagyományos közösségeké, a városi emberé, a kutatóé, a koreográfusé, a táncosé, a politikusé, az egész nemzeté, Európáé, az egész emberiségé? És az is megválaszolásra vár: Ki vagy mi autentikus? Kinek a hitelességéről van szó? Ki határozza meg, s ki ellenőrzi a hitelesség mértékét? Kinek van hatalma a hitelesség értelmezésére és meghatározására?¹⁰⁵⁷

Ezekre a kérdésekre ebben a pillanatban nincs egyértelmű válasz. Valószínűnek látszik, hogy a hitelesség nem egyszer s mindenkorra meghatározható „mérték”. Inkább egy állandóan változó társadalmi konszenzus kifejeződése (kisebb-nagyobb közösségek tagjai között), amit a közösségek legaktívabb, legtöbb hatalommal rendelkező tagjai hoznak létre a közösség többi tagjának kontrollja mellett. A hatalom ebben az esetben nem csak politikai hatalmat jelent. Szélesebb értelemben mindenki rendelkezik saját közösségében bizonyos kulturális, társadalmi, gazdasági és politikai hatalommal, a saját közösségében elfoglalt „helyi értéke” függvényében.¹⁰⁵⁸

Ebben az értelemben a hagyományápoló mozgalmak eseményeit (fesztiválokat, táncházakat, folk-koncerteket stb.) a társadalmi „diszkurzus” egyik fajtájának tekinthetjük, ahol különböző közösségek képviselői (táncosok, szervezők, kutatók, politikusok, közművelődési szakemberek) bizonyos fajta társadalmi kommunikációra törekcszenek szimbolikus mozdulatok, gesztusok, szavak, hangok, képek stb. segítségével. A cél identitásuk és „hatalmuk” hiteles módon való bemutatása. A hitelesség megjelenítésének tartalmi és formai jellemzőit a társadalmi mentalitás, a közvélemény határozza meg, amely a folklór iránti érdeklődés különféle területein fölhalmozott tudáson alapul. A revival mozgalmakban ápolt folklór „hagyomány” ebben az összefüggésben nem azonos a

¹⁰⁵⁷ E kérdésekkel is foglalkozik KÖNCZEI 1993.

¹⁰⁵⁸ ANDORKA 1997

„hagyományos kultúrával”. A hagyomány a társadalmi tudat sajátos statikus formája, amelyet a közösség (helyi, nemzeti, foglalkozási stb.) tagjai hoznak létre a folklór számukra ismert vagy ismerni vélt elemeiből, saját céljaik – a nemzeti azonosságtudat létrehozása, a társadalmi kohézió megerősítése stb. – érdekében.¹⁰⁵⁹ A hagyományos kultúra viszont folyton változó és a saját korábbi kontextusában eltűnően lévő jelenség ma Európában és az világ számos részén. A hagyományos kultúra elemeiből konstruált „hagyomány” a helyi közösségek mindennapi életéből kivéve új kontextusba (fesztiválokra, koncertekre, táncházakba) kerül, ahol már az ott uralkodó társadalmi mítoszok, érdekek, értékek, ideológiák változásának vannak kitéve.¹⁰⁶⁰

E hipotetikus modell megerősítése vagy kritikája a további szisztematikus kutatások feladata, amelyben a néptánc kutatás a maga látásmódjával és módszereivel aktívan részt vehet majd.

Felhasznált irodalom

ANDORKA Rudolf 1997 *Bevezetés a szociológiába*. Budapest

ANDRÁSFALVY Bertalan 1978 *Hagyományörző együttesek közösségteremtő szerepéről*. In: *Folklór, társadalom, művészet* 2–3. Kecskemét 22–27.

BALLA Károly 1823 *A Magyar nemzeti Tánczról*. Tudományos Gyűjtemény 1823. IV. kötet 85–106.

BARTÓK Béla 1931 *A parasztzene hatása az újabb műzenére*. In: Szöllősy András: *Bartók Béla összegyűjtött írásai*. I. Budapest, 1967. 675–679.

BAUSINGER, Hermann 1995 *Népi kultúra a technika korszakában*. Budapest, Osiris Könyvtár

BENDIX, Regina 1997 *In Search of Authenticity. The Formation of Folklore Studies*. London: The University of Wisconsin Press

BURKE, Peter 1991 *Népi kultúra az újkori Európában*. Budapest

CZUCZOR Gergely (Szilágy) *A magyar tánczról*. Atheneum, Új folyam I. kötet, 1843. 109–119.

FELFÖLDI László 2002 *A táncsal kapcsolatos ideológiák a Bánság hagyományos kultúrájában*. In: BODÓ Barna (szerk.) *Tradiție și interculturalitate – Hagomány és interkulturalitás – Tradition and interculturality*. Timișoara, 73–85.

FRIGYESI Judit 1996 *The Aesthetic of Hungarian Revival Movement*. In: Mark SLOBIN: *Returning Culture. Musical Changes in Central and Eastern Europe*. Durham–London: Duke University Press, 54–75.

HERMANN István 1956 *Arany János esztétikája*. Budapest

HOBBSAWN, Eric–RANGER, Terence (eds.) 1983 *The Invention of Tradition*. Cambridge

HOFER Tamás–NIEDERMÜLLER Péter (szerk.) 1987 *Hagyomány és hagyományalkotás*. (Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák 1.) Budapest

KÖNCZEI Csilla 1993 *Ötletek a tánc textológiai elemzéséhez*. Korunk, Harmadik folyam IV/8. 1993. augusztus, 47–55.

KÖRTVÉLYES Géza 1970 *A modern táncművészet útján*. Budapest

LÉVI-STRAUSS, Claude 1963 *Structural Anthropology*. London, Allen Lane The Penguin Press

MAÁ CZ László 1975 *A színpadi táncművészet szemlélete és stílusa Európában*. Tánc tudományi Tanulmányok 1975. 141–156. Magyar Táncművészek Szövetsége

¹⁰⁵⁹ HOFER–NIEDERMÜLLER 1987; HOBBSAWN–RANGER 1983

¹⁰⁶⁰ BAUSINGER 1995; SLOBIN 1996; FELFÖLDI 1996

- MAÁ CZ László 1985 *Néptánc a színpadon*. In: DIENES Gedeon–FUCHS Livia: *A színpadi tánc története Magyarországon*. Budapest, 263–309.
- MARTIN György 1977 *Az új magyar táncstílus jegyei és kialakulása*. Ethnographia LXXXVIII. 1. 32–48.
- MARTIN György 1983 *A férfitáncok pedagógiai és tánc házi alkalmazásáról*. In: LÁNYI Ágoston–MARTIN György–PESOVÁR Ernő: *A körverbunk története, típusai és rokonsága*. Budapest, 1983. 192–201.
- MARTIN György 1984 *Népi tánc hagyomány és nemzeti tánc típusok Kelet-Európában a XVI–XIX. században*. Ethnographia XCV. 3. 353–361.
- MARTIN György 1985 *A mező ségi sűrű legényes*. Budapest. Néptáncosok Szakmai Háza
- MARTIN György–PESOVÁR Ernő–FELFÖLDI László–SOLYMOSI Judit–Yvon GUILCHER–Michel CHAMPSEIX–Theresa BUCKLAND (eds.) 1986 *Monographie Internationale de la Dance Populaire – International Monography of Folk Dance*. Volume 1–2. Budapest
- PESOVÁR Ernő 1975 *Hagyomány és korszerűség a néptánc művészetben*. Tánc tudományi Tanulmányok 1975. 157–162. Budapest Magyar Tánc művészek Szövetsége
- PESOVÁR Ernő 1982 *A tánc költészete*. Szombathely Vas Megyei Művelődési és Ifjúsági Központ
- PESOVÁR Ernő 1995 *Hagyomány és korszerűség*. Tánc tudományi Tanulmányok 1994–1995. 167–172. Budapest, Magyar Tánc tudományi Társaság
- SLOBIN, Mark (ed.) 1996 *Returning Culture. Musical Changes in Central and Eastern Europe*. Durham–London: Duke University Press
- SZERDAHELYI István 1994 *Hitelesség*. In: KIRÁLY István (főszerk.) *Világ irodalmi Lexikon* 4. Budapest 1994. 508–509.
- VOIGT Vilmos 1999 *Folklore – Folklorism: Symbol – Symbolism*. In: Vilmos VOIGT: *Suggestions Towards a Theory of Folklore*. Budapest, 287–302. Mundus Press

Keserü Katalin (*Budapest*)

A kultúra jelentősége a századforduló városépítészetében

A magyarországi városokról szóló, összefoglaló munkákban a polgármestereket nem tartják nyilván. Programjaikat sem.¹⁰⁶¹ Pedig a századfordulóra világosan kirajzolódik a polgári Magyarország új típusú építtetője, mecénása: a városépítő polgármester, aki a városépítő szándékok összefogója, tisztázója, megvalósítója. Bernády Györgynek, Marosvásárhely akkori polgármesterének is elsősorban a városközpont kialakításával kapcsolatos koncepcióját ismerjük, Marosi Barna kutatásainak köszönhetően.¹⁰⁶² Öt éve volt polgármester, mikor 1907-ben elkészült az új közigazgatási épület, a városháza, s a város főispánjává történt kinevezése előtt, 1913-ban avatták fel a kultúra palotáját, a Közművelődési Házat. Az új téren, a főtér kiöblösödésében a harmadik oldalra – ugyancsak Komor Marcell és Jakab Dezső tervezésében – színház vagy vigadó épült volna, habár idevonatkozó szándékai a vármegyének is voltak: székházára versenypályázatot írt ki, melyen Kós Károly és Toroczka Wigand Ede terve nyert díjat, de a tervet nem kiviteleztek.¹⁰⁶³

Lewis Mumford szavaival az „igazi” városközpontot komplex tevékenység jellemzi, mind a célszerűség és hatékonyság, mind az „emberi érdekszempontok” tekintetében. A városi létet egyébként is jellemző közösségi jellegű polgári aktivitás, a tanulásra fektetett különleges hangsúly következtében épülő sokféle iskola okozta fiatalos mozgás, az „eleven, autonóm egyéni élet” színtereinek változatossága összpontosul és némiképp szimbolizálódik a városközpontoknak a városi tevékenységek legmagasabb rendű formáit befogadó, azoknak helyet teremtő középületeiben. Az újkori városközpontokban ezek közül elmaradnak az egyházi épületek, de a történeti városmagok kibővítésével vagy megújításával keletkező városközpontokban ezek megmaradnak, meg is újulnak.

Bernády városközpont-koncepciója különösen figyelemre méltó, ha összevetjük hasonló, 19. századi tervekkel. Napóleon Milánóba képzelt birodalmi központja, a Foro Bonaparte pantheont, tőzsdét, fürdőt és vámházat tartalmazott volna, az antikvitás és a modern kor heroikus és racionális eszméinek vegyülékeként. Helsinki 1818-tól épülő központját pedig székesegyház uralja, a szenátus és az egyetem által közrefogva, mintegy rekonstruálva a középkori és újkori városi gondolkodás folytonosságát. Közép-Európa nyújt példát a szakrális rendeltetésű épület eltűnésére a történelmi város új centrumából, ahol viszont nagyobb tért foglal a közigazgatás, és mellette helyet kap a kultúra, a szórakozás (lásd Bécsben a parlament, a városháza és a színház által meghatározott teret). Igaz, Bécs városrendezése időben is közelebb áll Marosvásárhely virágkorához.¹⁰⁶⁴ E hasonlóság okán idézzük Bernádyt épp a közművelődési házzal kapcsolatban, mely név önmagában is jelentésteli, és sajátos funkcióra utal: „a magyar kultúra dicsőségére, az erdélyrészi magyarságnak megerősítésére, a magyar társadalmi osztályokat elkülönítő válaszfalak mielőbbi ledöntése érdekében” épült.¹⁰⁶⁵ A kultúra szakralizálásának, társadalmi szerepének 19. századi gondolata mellett ebben a mondatban (és magában az épületben, különösen díszítményeiben) az ember – minden ember – kultúraalkotóként, -hordozóként jelenik meg (a középkori katedrálisokat idéző földszinti díszítőfestés mellett az emeletek falusi, kazettás mennyezetű templomok virágmotívumaira utalnak, a lépcsőházi színes ablakok a nagy alkotóművészeket, a freskók a

¹⁰⁶¹ GERŐ László: *Magyar városépítés*. Budapest, 1952.; POGÁNY Frigyes: *Terek és utcák művészete*. Budapest, 1954.; GRANASZTÓI Pál: *Város és építészet*. Budapest, 1960.; Kivételként: Oliver A. I. BOTAR: *Modernizmus a magyar városépítésben, 1906–1919*. Építés- és Építészettudomány, 1989/1–2.

¹⁰⁶² MAROSI Barna: *Megbolygatott világ*. Bukarest, 1974.

¹⁰⁶³ Uo., 32. A sors különös fintoraként ma a városházában a megyei közigazgatás székel.

¹⁰⁶⁴ Említett épületei az 1870–1880-as években készültek.

¹⁰⁶⁵ BERNÁDY György: *A marosvásárhelyi közművelődési ház*. Magyar Iparművészet, 1913. 396.

mesemondókat jelenítik meg stb.).¹⁰⁶⁶ A kultúráról való gondolkodásban ez jelentős változást jelez, az udvari-szórakoztató és a polgári műveltséggel nevelő kultúrafelfogások mellett egy újabb állomást, mely – összefüggésben a magyarországi kultúra többrétegűségével – a különféle társadalmi körülmények közt alkotó ember tevékenységét értékeli, annak városi szituációban szándékozik helyet adni. Ezt Bernády életében ars poeticaként értelmezhetjük, egyfajta önkormányzásnak a kultúrában, ami közigazgatási tevékenysége demokratizmusának is alapja.

Századfordulós városépítészeiről szólva szerzőink mégis ritkán beszélnek a kultúráról mint a városfejlődést mozgató civilizációs jelenségről.¹⁰⁶⁷ (Igaz, Bernády épülete páratlan is a maga korában.) Inkább az ipar, közlekedés, kommunikáció fejlődéséről, a bankok eluralkodásáról szólnak, utóbbit nehezményezve is, hisz jórészt kapitalizmusellenes korszakban írtak és publikáltak történeteink a városról. Ugyanezért mind elítélik a szecessziót, emlékeit szervesen kinövéseknek tartva a városfejlődés történetében. Pedig ahogy például Pogány Frigyes jellemzi a századelő Kecskemétjét, az éppen hogy felkeltheti érdeklődésünket, hisz olyasmit mond, ami alaposabb vizsgálódás után sok magyar város általános, a történeti múltban is létező jellemzőjének látszik, különösen az Alföldön, és ami a századfordulón mintha egyetemes esztétikai elvvé vált volna, a romantika örökségeként. Szerinte tehát Kecskemét szétfolyó térrendszere nem szerencsés, mert a városkép így nem egységes, hanem festői, amiben mindig más motívum a főszereplő.¹⁰⁶⁸ Most eltekintve attól, hogy a kor magyar festészetének kiemelkedő városképei épp az ilyen helyeken készültek, Nagybányától Kecskemétig, nézzük meg, mi is a magyar város jellemzője! Történeteink az Alföldről veszik példáikat.

Alföldi sajátosság a szétterült (vagy halmazszerű) település, laza beépítéssel, és beépítetlen belső területek egymást érintő térsoraival. A városok egyutcás falvakból alakultak, ahol az utca kiteresedett – ez lett a központ. Zártorú beépítés csak a városba bevezető főutak mentén és a központban látható. Egyébként a házak kertesek, földszintesek, s ez meghatározza a városok horizontális karakterét. Nőtt szerkezetűnek mondják az ilyen városokat, amelyek így a tájjal is harmonizálnak, s tágasságukban erősen különböznek a tömör nyugati városoktól. Marosvásárhely alaprajza is ilyen szerkezetet mutat. Történetük szerint általában régi városok, amelyekben a szabad parasztság a 13. század végére vásártartási, néha árumegállító jogot szerzett, s meghonosodott a céhes ipar. Így Szeged, Debrecen, Kolozsvár 1500 körül gazdaságilag legerősebb városaink voltak. Más részük a török idők után alakult, falvak tömörüléséből, mint Hódmezővásárhely, Békéscsaba vagy Szentés.¹⁰⁶⁹ A 18–19. században mindenütt egy új városiasodó folyamat figyelhető meg bennük, ami összefüggött egykori jogaik újramegszerzésének igényével,¹⁰⁷⁰ a polgári öntudat megerősödésével, kulturális tevékenységgel.¹⁰⁷¹ 1873-tól, mikor a szabad királyi és mezővárosok jogait rendezték a törvényhatósági jogú városok kategóriájának megalkotásával, s összefüggésben a közlekedés, kereskedelem, kommunikáció, a szolgáltatások ugrásszerű fejlődésével, e városok felvirágoztak, Szeged kivételével saját erejükből.

Joggal gondolhatjuk, a sajátos történelem következtében a 19–20. század fordulóján e régióban újra kibontakozó városi kultúra egyedi, csak e régióra jellemző városközpontok kialakulását eredményezte. Ez részben így is van, mégis megtaláljuk analógiáit, mégpedig angliai vidékeken. A Mumford által leírt, egyutcás falu központi kiteresedését eredményező városiasodás a cotswoldi

¹⁰⁶⁶ Traian DUSA: *A Tîrgu Mureş-i kultúrpalota*.

¹⁰⁶⁷ Lásd például PERÉNYI Imre: *Városépítéstan*. Budapest, 1970. Kivételként: GRANASZTÓI Pál: *Építészet, városépítés, társadalom*. Budapest, 1982.

¹⁰⁶⁸ Már a festőiséget értékelte Winkler Gábor a városépítészeti stílusokról szóló előadásában az Építéstudományi Egyesület „*Historizmus és szecesszió*” című konferenciáján, Budapest, 1995.

¹⁰⁶⁹ Lásd az 1. jegyzetben említett könyveket.

¹⁰⁷⁰ PETRAVICH András előadása az 1995-ös konferencián a város- és megyeházákról.

¹⁰⁷¹ PETRAVICH András: *Városházák*. In *Épülettípusok a kiegyezés utáni Magyarországon*. Budapest, 1995.

falvakban a 19. század végén a legjobb városépítészeket vonzotta, mint a korban nálunk is ismert Ashbeet, Voyseyt és Unwint, egyrészt mert példát adtak városias tömörülés és nyitottság ötvözésére (ami, többek közt a festőiség egyik forrása), másrészt az egyes házaknak az utcafrontos beépítésben is érvényesülő változatos tömegformálására. Ez a vidéki építési hagyományra támaszkodó, úgynevezett *arts and crafts* építészet nálunk elsősorban a fiatal építészek (Kós Károly és köre), valamint Toroczkai Wigand Ede városi házainak formálására hatott a századelőn. De hatott szerte Európában, különösen a „perifériákon” (Skandináviában, Közép- és Kelet-Európában), ahol a modernizálódás – történeti okok folytán – a Nyugaténál később kezdődött, és egybeesett a szecesszió esztétikájának kibontakozásával. Ezt pedig a művészetnek az élet és az életkörülmények megszépítésében, jobbításában játszott szerepével jellemezhetjük. Mondhatjuk tehát, hogy a századforduló művészetközpontú gondolkodása és stílusa, a szecesszió jegyében egy különleges városfejlődés mutatható ki Európa egyes régióiban, melyben egybeesett stílus és városi gondolat, létforma. De ezek közül a régiók közül a – tágabban – alföldinek mondható kiemelkedik városközpontjaival, amelyek ráadásul egy ugyancsak regionális stílusjelenség hordozói is.

Ennek az új korszaknak jelképei az önkormányzatot méltóképpen reprezentáló városházák, a városi jogok középkori eredetére utaló tornyukkal, szimmetrikus, középen díszlépcsővel és nagyteremmel rendelkező egy- vagy kétemeletes épületükkel.¹⁰⁷² Úgy emelkednek ki a városképből, ahogy (korábban) a templomok. Szeged, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Szabadka 1880-as évektől épülő városházái – mint Marosvásárhelyé is – Lechner Ödön és követői stílusának rokonságát tekintve építészetiileg is kirajzolnak egy régiót a Dunától keletre, melybe Marosvásárhely is beletartozik, s ahol virágkorának analógiáit megtaláljuk.¹⁰⁷³ Egyúttal az alföldi típusú városok differenciálódása is e korban következett be.

Annak ellenére, hogy Lechner épp Szegeden építette az első, a meglévő barokk épület sajátos átalakításával példaadó városházát (1882), Szeged az 1879-es árvíz utáni tervezett, állami beruházással történt újraépítésével a városfejlődésnek inkább a Budapestet vagy Bécsset jellemző útjára lépett. A már Zsigmond király idején eleve négy egységből egyesített város új, körutas-sugarutas kialakítása során mindazonáltal megtörténtek azok a korszerűsítések, amelyek előbb-utóbb mindenütt bekövetkeztek: folyószabályozás, új utcák kialakítása, burkolása, vízvezeték, csatornázás, világítás kiépítése – másrészt a beépítetlen terek fűzésében, alapvetően a piactéren új középületek emelkedtek, s a terek parkokká, sétányokká alakultak,¹⁰⁷⁴ mint egy terebélyes új városközpon. Ezenközben Szeged megőrizte az alföldi városok hármastagozódását a városmaggal, az azt körülvevő (korábban falusias) településsel és a tanyavilággal. Ipari üzemek ebben a legkülső körben épülhettek. Szeged belvárosában, a részben középkorias templom-egyetem, és a 19. századi városháza-színház épületegyütteseinek között találjuk az egy épületbe tervezett és közművelődési palotának nevezett neoklasszikus múzeumot-könyvtárat (1893), ami modern szellemében talán a marosvásárhelyi közművelődési ház egyik példája lehetett.

Szerkezetileg és történetileg eltér az alföldi városfejlődéstől Nagyváradé is. A középkori Magyarország szellemi súlypontja,¹⁰⁷⁵ majd a partiumi protestantizmus centruma 1848 után ugyan négy település egyesítésével vált „nagyvárossá”, s gazdaságilag is azáltal, hogy a római katolikus püspökségtől 1882-ben a város átvehette a regálékát, így szociális és közműépítésekbe, új középületek emelésébe foghatott.¹⁰⁷⁶ Ám a történelmet őrző, meglévő épületek által meghatározott

¹⁰⁷² A korszak épülettípusairól alapvetően GÁBOR Eszter: *Az építészeti feladatok és épülettípusok változása. In Magyar Művészet 1890–1919.* Szerk. I. kötet, Budapest, 1981.

¹⁰⁷³ A regionális jelenségről KESERŰ Katalin: *Nemzeti gondolat a 19. század magyar építészetében. Az egyetemestől a regionális stílusig.* In *Sub Minervae nationis praesidio.* Budapest, ELTE, 1989.

¹⁰⁷⁴ Szegedről BÁLINT Sándor: *Szeged városa.* Budapest, 1959., és PERÉNYI: *i. m.*

¹⁰⁷⁵ SZÉLL Sándor: *Nagyvárad, Szent László városa.* Budapest, 1940.

¹⁰⁷⁶ *Magyarország vármegyéi: Bihar vármegye és Nagyvárad.* Budapest, 1901, 209.

központtól (az Újváros székesegyházától, püspöki palotájától és a mellettük 1896-ban létesített múzeumtól) távol született az új városközpont, tornyos városházával (ifj. Rimanóczy Kálmán, 1901–1903), színházzal, Bulyovszky József polgármestersége idején, a Körös-part két oldalán, amit híd kapcsol össze. Külön kaszinó, vigadó a Fekete Sas Szállodában (Komor és Jakab műve, 1907–1908), valamint a környék kávéházai sejtetik e városközpont egykor mozgalmas légkörét. Ezzel szemben Kolozsvár a századfordulón is megőrizte régi központját, sőt a Fő térből, mely korábban piactér volt, díszter lett, a Szent Mihály templom kiszabadításával és a kor egyik legjelentősebb köztéri szobrának felállításával.¹⁰⁷⁷ Ezen a téren áll a városháza is. A város Nagyváradéhoz hasonló népességnövekedése következtében a fallal övezett középkori város nyitottá vált: a várbástyákat lebontották, az új építkezések inkább a falakon kívül zajlottak, s nem a főtereket jellemző, a városi lét szféráit szimbolizáló épület-koncentrációval, hanem egy-egy „szférára” specializálva. Így az egyetemi könyvtár és a klinikák épületei az Erdélyi Múzeum közelében kaptak helyet, tágas elrendezésben; a Szamos szabályozásával pedig külön sétáló-szórakozó övezet alakult ki. Mindezek a változások még a 19. század végén történtek, talán ezért is maradt hübb Kolozsvár – a historizmus korában – történeti városmagjához.

Kolozsvár azonban új egyetemi könyvtárával – éppúgy, mint Szeged vagy Debrecen az egyetemeikkel (a debrecenit Korb Flóris tervei alapján 1914-ben, a szegedit Rerrich Béla tervei szerint 1925-ben kezdték építeni, míg a kolozsvári könyvtár és klinika Korb és Giergl Kálmán munkájaként 1906–1908-ig, illetve 1900–1904-ig épült) – a 20. századi nagyvárossá válás új típusú útjára lépett a felsőfokú oktatás kiterjesztésével, illetve megszervezésével. (Szegednek már az árvíz idején 75 000, Kolozsvárnak a századfordulón 61 000 lakosa volt.) Ennek lényege a város regionális központként való újraszervezése a kultúra valamely területének felkarolása révén, ami nemcsak a városlakók kultúrájának gazdagítása érdekében történik, mint a 19. században, hanem nagyszámú idegen átmeneti vagy hosszabb távú megtelepedését is jelenti. A kisebb városokban, természeti vagy egyéb adottságokat kihasználva, művésztelepek létesítése lett ennek eszköze (Nagybánya, Szolnok, Gödöllő, Kecskemét).¹⁰⁷⁸ Ezek az „intézmények” már nem minden esetben kötődtek a városközpont-hoz (mint az „egyutcás” Nagybányán sem), de ennek újjászületésével összefüggtek. A legjobb példa erre Kecskemété.

Valószínűleg nem a véletlen, hanem épp az alföldi városok hirtelen felvirágzása okozta, hogy a magyarországi képzőművészeti központok a századforduló táján épp náluk alakultak ki (az említetteken kívül Debrecenben, Szegeden, Hódmezővásárhelyen, Nagybecskerekén).¹⁰⁷⁹ A polgári múlt emlékeit nélkülöző városok polgárai és vezetői saját koruk kultúrájának pártolása útján pótolták a történelem okozta hiányokat. Kecskemét polgármestere, Kada Elek (1897–1913) ezt városfejlesztő, -építő koncepciója részévé tette. Ezért is terveztek majd monumentális síremléket számára azok az építészek (Jánszky Béla és Szivessy Tibor), akik a városközpont és a művésztelep kiépítésének is részesei voltak.¹⁰⁸⁰

Kecskemét történelme során mindig kiváltságokkal rendelkezett, illetve saját erőből megszerezte azokat, míg 1870-ben szabad királyi város lett.¹⁰⁸¹ Főutcája kiöblösödéséből keletkezett főterén

¹⁰⁷⁷ Balogh Ferenc–Elkán György előadása az 1995-ös konferencián. Kolozsvárról még: BIRÓ József: *Kolozsvári képeskönyv*. Budapest, 1940; KELEMEN Lajos: *Kolozsvár története*. In *Művészeti Hetek*, Kolozsvár, 1942.

¹⁰⁷⁸ Kiemeli e tényt Granasztói 1982-es könyve.

¹⁰⁷⁹ GÁBOR Eszter: *i. m.*

¹⁰⁸⁰ Kecskemét szecessziós építészetéről SÜMEGI György: *Építészeti törekvések Kecskeméten a századfordulón*. Műemlékvédelem 2. (1981), és SIMON Magdolna: *Tervek és épületek*. In *Cumania* 8. Kecskemét, Bács-Kiskun megyei Múzeumok Igazgatósága.

¹⁰⁸¹ LIPÓTY Sándor: *Kecskemét törvényhatósági város birtokszerzése és a szabad királyi városság kérdése*. Szeged, 1935.

Lechner Ödön építette az új városházát (1893–1896, Pártos Gyulával), amikor a kapcsolódó terek rendszere is kialakult, elsősorban a Fellner és Helmer tervezte Színházzal (1890-es évek). A tornyos, színes Zsolnay-kerámiával díszített városháza és gazdag belső kifestése, berendezése, az épület egészének együttes megtervezése példává vált, nemcsak a soron következő városházák építészei előtt (Morbitzer Nándor, Kiskunfélegyháza, 1911; Hikisch Rezső, Kiskunhalas, 1905), hanem a Kecskemét központját kialakítók munkásságában is. A városházával átellenben építette Márkus Géza a híres Cifra-házat, azaz a városi kaszinót 1902-ben, Lechner stílusát követve, díszítő motívumait és színeit egyértelműen a környék korabeli, új stílusú népművészetéből merítve. A tér két másik oldalát a Lechnertől eltérő úton, de ugyancsak a nemzeti építészeti stílust kereső Fiatal építészek egyike, Mende Valér épületei uralják: a református főgimnázium és jogakadémia (1911) és az evangélikus egyház bérháza (1910).¹⁰⁸² A majdnem teljes szecessziós összképhez hozzájárul a részben lechneriánus Korb és Giergl-féle Népbank (1909), és cseppet sem idegen tőle, legalábbis a lechneri építészet keleties hatásától,¹⁰⁸³ a zsinagóga részletformáinak gazdagsága. A főtérhez a színházzal szemben kapcsolódó téren is egymás mellett jelent meg a két stílus (izraelita és római katolikus egyházak bérházai, Komor Marcell–Jakab Dezső Iparos Otthona, 1906), amint a lechneriánus Márkus-féle kaszinó mellé is épült a „fiatal” Jánszky és Szivessy által egy másik (1911).

Kecskemét szecessziós városközpontjához – a városépítő polgármester koncepciója szerint – hozzátartozott a művésztelep felépítése a Műkert nevű városi parkban. A központi műteremházat és a festőiskolát Jánszky egyedül, míg a műteremházakat Szivessyvel tervezte, köztük a maga számára épültet is. Ez az együttes (1911-től) szellemében összefüggött Kada Eleknek a városi képtár alapjait a városházán megteremtett gyűjteményével (1908), a szőnyegszövő iskola létesítésével (1909), illetve a református főgimnázium mellé tervezett, de meg nem valósult kultúrpalota gondolatával (1909).

A kecskeméti városközpont, szerkezetét tekintve, festőinek mondható, a hossz tengelyt keresztező (zöld) terek dinamikus kapcsolatával, a terek és a monumentális épületek ellentétével, épületcsoportok kialakításával.¹⁰⁸⁴ Maguk az épületek is ilyenek, szokatlan alaprajzokkal, változatos tömegelosztással és díszes-színes homlokzatokkal. Az Alföldön (beleértve a Vajdaságot¹⁰⁸⁵) szinte minden városban ezzel a századfordulóra jellemző stílussal találkozunk, de megjelenik ez a Partium és Erdély új városközpontjaiban is. Az imént példaként leírt Kecskeméttel Marosvásárhely rokonítható leginkább. Kada Elek polgármesterségével egy időben itt, Bernády György idején egész városnegyedek épültek szecessziós stílusban a központon kívül: a főtér két hosszanti oldala mögött, a kivezető út menti dombokon (villanegyed), a városon (vasúton) túl (ipartelep) stb. Ez nem képzelhető el nagyarányú modernizálás, közműépítés nélkül, amit a város mérnöke, majd főmérnöke, Radó Sándor végzett el (1905-től), miközben igényes tervezője is volt közoktatási és szociális épületeknek. A stílusnak ugyancsak két változata él a városban: a keleties pompát és monumentalitást az épülettípusok európai tradíciójával és a népművészet virágos díszítményeivel ötvöző lechneri, valamint a puritánabb, a falusi lakó- és templomépületek szerkezeteire hagyatkozó,

¹⁰⁸² Érdemes figyelni a különböző vallások (zsidó és keresztény), illetve felekezetek építkezéseire is a századfordulón, nemcsak a szecesszió két, úgynevezett nemzeti irányának felvállalása, hanem az oktatási és szociális építkezésekben való részvételük tekintélyessége miatt is. A templom körül kialakult történeti városmagok bővülésével az idők során a városokban megjelent vallások és felekezetek is feltehetőleg ott reprezentálták magukat. Ismerve a régió szabad vallásgyakorlással kapcsolatos történeti hagyományait, valamint lakosságának etnikai összetettségét, a különbözőségeket megmutató vallásos építészet jelenléte a kor szekularizáltnak mondott városközpontjaiban regionális jelenségnek, az ökumené forrásának látszik.

¹⁰⁸³ Erről KESERÜ Katalin: *Magyar–indiai építészeti kapcsolatok*. Néprajzi Értesítő, 1995.

¹⁰⁸⁴ WINKLER Gábor (*i. m.*) jellemzi így a festői stílust.

¹⁰⁸⁵ Vajdaság szecessziós építészetéről Bela DURANCI: *A vajdasági építészeti szecesszió*. Újvidék, 1983.; és Szabó Ágnes–Szabó Albert előadása az 1995-ös konferencián.

középkori formákat is felelevenítő Fiataloké. Mellettük a historizmus formáit fellazító szecesszionisták és a szecesszió szabálytalanságait klasszikus rendbe szervezők munkái is megtalálhatók. Kecskeméthez az építészek személyén keresztül is fűzte kapcsolat a várost: Keleti Béla 1908-ban Kecskemétről jött ide, Komor és Jakab az ottani Iparos Otthon után építették Marosvásárhely új városházát (1907–1909). A hasonlóság lényegi oka azonban a két polgármester kultúrára alapozott városfejlesztő programja. Kecskeméten már az előző korszakban megtörtént a szolgáltatások megszervezése. Marosvásárhelyen a századelőn ez maga jelentette egyfelől a kultúrát a lakosságnak, amit az építészeti megjelenés (például a közüzemek és munkáslakóházak Kós Károly, a legényemberek háza Toroczkai-Wigand Ede által tervezett épületei, 1911–1913) tökéletesített, humanizált. Másrészt, a számos szakiskola közt iparművészeti iskola alapítását is tervezte Bernády,¹⁰⁸⁶ ahol csipkeverő, szőnyegszövő, kerámikusképzés folyt volna, bizonyára a nagyszabású építkezések kapcsán meghívott vendégművészek (a gödöllőiek és talán Falus Elek) iparművészeti és oktatói tevékenységének példájára is. (A gödöllőiek szövőiskolája mellett épp a kecskeméti szőnyegszövő iskola vezetője, Falus Elek szolgálhatott jó tanácsokkal.)¹⁰⁸⁷ Marosvásárhelyen ez nem tudott megvalósulni, pedig hasonló kezdeményezésről Erdélyben nem tudunk, azaz a hagyományos kézműves háziipar szokását és értékeit őrző, azokat a polgári kultúrába átvezető, a kreatív életformát így fenntartó, a réteggkulturák és különféle típusú művészetek közötti átjárást lehetővé tévő intézményről, mely egyúttal a jövő nemzedékek útját is egyengeti. Viszont a megépült kultúrpalota vagy Közművelődési Ház ezt az ideát fogalmazta meg épületben és díszítményekben.

A Közművelődési Ház az új közigazgatási székhely mellett, társadalmi rendeltetésű épületek (Radó nyugdíjintézeti bérháza és közigazgatási iskolája, Toroczkai Kereskedelmi és Iparkamarája) körében emelkedik. Mindegyikük lábazata terméskővel burkolt, homlokzatuk tömegformálásban vagy díszítményekben gazdag, tornyaik és tetőzetük színes (Zsolnay), a részletekben is különleges figyelmet tanúsító. Toroczkai aszimmetrikus, a belső terek ilyen csoportosításából (például a nagyterem oldalra helyezéséből) következő épületszerkezete jelentős és modern értelmű eltávolodást mutat a szimmetrikus épületek klasszikus hagyományát a szecesszióban is továbbélő, historikus-eklektikus szemléletet hordozó kortársaitól. Belsejének egyszerű kiképzése is eltér a teljes városközösséghez, illetve még tágabb körhöz szóló két reprezentatív középület történeti-kultúrtörténeti utalásokkal telített, válogatott anyagokból és díszítményekből álló dekorációjától: a városháza központi ülésterméhez vezető márvány lépcsők, a falakat borító mustrák, az ülésterem faburkolatának és az előjárók székei fölötti fabaldachinnak, a kupolát idéző mennyezetvilágítási rendszernek keleties fejedelmi pompájától; a kultúrpalotának már előbb említett, középkori székesegyházak falfestését, fentebb az erdélyi kazettás mennyezetű templomok virágdiszeit és díszítési rendszerét stilizáló ismerős ünnepélyességétől. Ez a háromféle díszítési mód Erdély múltjához kötődik, éppen ezért eltér Komor és Jakab más, alföldi középületeinek az ottani népművészetre támaszkodó díszítményeitől (így például a szabadkai városházáétól, amelyet a marosvásárhelyi után terveztek).

A Közművelődési Ház hangversenytermet, modern szerkezetű, nyitott páholysoros színháztermet, képtárat és könyvtárat, galériát is tartalmaz. A művelődés és a kultúraalkotás tereit. A képtár

¹⁰⁸⁶ MAROSI Barna: *i. m.*, 46.

¹⁰⁸⁷ Falus Elek marosvásárhelyi jelenlétét csak feltételezem, a kultúrpalota felsőbb szintjeinek stilizált virágmintás díszítőfestése az ő stílusában készült. Feltételezésemet alátámasztja a Közművelődési Ház kiadásainak összegzése (Marosvásárhely város levéltára, Műszaki Osztály, 165. szám III.), miszerint 5500 K-ban részesült művészeti munkájáért, továbbá Lázár Béla Bernády Györgynek 1912-ben írt levele, melyben Falusról írja: „Minthogy Méltóságodról barátaim – ma többek közt Falus Elek is – oly nagy elragadtatással beszéltek...” (Marosvásárhely város levéltárában).

A jegyzetben nem említett két kézikönyv (Lewis MUMFORD: *A város a történelemben*. Budapest, 1985; és GERLE János–KOVÁCS Attila–MAKOVECZ Imre: *A századforduló magyar építészete*. Budapest, 1990) mindvégig forrásul szolgált a szöveg elkészítéséhez.

alapjait Bernády – akárcsak Kada Elek – maga teremtette meg a kortárs magyar művészet alkotásaiból, a galériával pedig folyamatos bemutatkozási lehetőséget teremtett az alkotóknak, tervezőknek. Kultúra (műveltség és alkotás) és önkormányzás reprezentatív épületei Marosvásárhelyen, egymás töszomszédságában, a századforduló sok más magyarországi városának új központjaival összevethetően, mégis egyedülállóan képviselik egy tradíciókon nyugvó modern városi lét filozófiáját.

Kornyané Szoboszlai Ágnes (Debrecen–Miskolc) **A falukönyv mint a globalizáció lehetséges ellenszere**

A hatalom és kultúra jegyében olyan fába vágtam a fejszém, amely még nem érett a kitermelésre. Témám a magyar állam millenniumára megjelent kiadványok áttekintése. Azonban mostanáig és elsősorban a helyi, honismereti kutatásokat közreadók sora még nem zárult le. A kötelespéldányokat gyűjtő nemzeti könyvtárunkba, a Debreceni Egyetem könyvtárába (DE Egyetemi és Nemzeti Könyvtár) csak esetlegesen jutottak el eddig a kiadványok, s azok is többnyire még a könyvtári feldolgozás stádiumában vannak.

Tuomo Lahdelma számára a következőképpen fogalmaztam meg a kongresszusra jelentkezésemkor a magamra szabott feladatot: „Előadásom témája szorosan kapcsolódik a magyar állam millenniumi esztendejéhez. A millennium alkalmából nagyon sok helyi jellegű és érdekű kiadvány jelent meg. Ezek közé tartozik az állami támogatással megjelent Száz Magyar Falu Könyvesháza című kiadványsorozat, amelynek Kosáry Domokos történész akadémikus a főszerkesztője. Ezen a sorozaton kívül, teljesen önállóan és saját erőből a millennium tiszteletére jelent meg sok más kiadvánnyal együtt az én szülőfalumnak, Felsőnyárádnak, ennek az észak-magyarországi, ezerlelkes kis falunak is az úgynevezett falukönyve. Kongresszusi előadásomban felvázolom az említett kiadványok jellegzetességeit, típusait a monografikus, szakemberek által készített magas igényű alkotásoktól az egészen laikus, de a helyi jellegzetességeket felmutatni akaró munkákig.

Mondanivalóm lényegét annak a haszonnak a tárgyalása teszi ki, amelyet az ilyen hely-, hon-, település- és népismereti munkák a közösség építésében, erősítésében jelentenek a globalizáció ellenében.”

Tehát a millenniumi kiadványok tervezett felvonultatása közel sem lesz teljes, mindössze néhány jellegzetes darabot tudok felmutatni.

Az elmúlt, római hungarológiai kongresszus éve, azaz 1996 óta Magyarországon két igen jelentős történelmi évforduló zajlott, illetve zajlik. A Millecentenárius 1996-ban a honfoglalás 1100. évfordulója volt, nagy országos esemény (expó) nélkül, de bűvópatakként nagyon sok helyen és helyi kezdeményezésre tartottak megemlékezéseket, és születtek kiadványok.

Ennek illusztrálására mutatom be a Millecentenárius évében és tiszteletére megjelent, alcímében történelmi áttekintésnek minősített *Újkígyós* című kötetet. A belső címlapján megtaláljuk a Millecentenárius emblémáját, az 1996-os kiadási évszámot. A polgármester előszavában megfogalmazza, hogy a nagy országos évfordulóhoz hasonlóan „fontos, hogy egy község is megemlékezzen saját múltjáról. [...] Akkor ünneplünk méltóan, ha megtaláljuk saját szerepünket, tisztelgünk őseink előtt, emléket hagyunk utódainknak.”

Azt hiszem, a Bozó Imre polgármester által megfogalmazott hármas célkitűzéssel teljesen egyet lehet érteni, és a hasonló publikációk ezeket a célokat minden további nélkül felvállalhatják. Az *Újkígyós* kötet szerzője, Králik Jánosné Füzesi Etelka 1996. október 23-án kelt utószavában írja: „Szerencsések azok az emberek, akik megismerhetik elfelejtett múltjukat, mert átélhetik a »valahova tartozás« élményét. [...] Ezért kutattam fiatal korom óta szülőfalum történetét, s amit megtudtam, ezért szeretném átadni másoknak is. [...] Jó lenne, ha e könyv átolvasása után még jobban tudná szeretni mindenki kedves lakóhelyünket.”

A korábban felvetett hármas szempont mellé fel sorakozik az az érzelmi momentum, hogy a falu szülötte, a szerző munkája eredményeként a másokban is feltámadó ragaszkodást és szeretetet reméli a szülőfalu iránt.

A munka egyszerűs, lektora dr. Jároli József, akivel szerzőként is találkozunk a továbbiakban. A szerző elkötelezettsége mellett az önkormányzat, a magánszemélyek, egy a községért létrehozott közalapítvány anyagi támogatása is kellett a munka megjelentetéséhez. Egy ilyen munkát a falu lakói többszörösen is sajátjuknak érezhetnek, mert róluk szól, és közülük való a szerzője.

Egy másik millecentenáriumi kiadvány célja az emlékévhöz kapcsolódás. Az *Alsókamarástól Zsadány-ig* alcíme szerint millecentenáriumi útikalauz. 156 lapon a megyét (Békést) és 74 települést ismertet esetenként 2-2 oldalon ábécérendben, a turisztika követelményei szerint minden fontos információval felszerelve. Ez az útikalauz bármikor megjelenhetett volna. Itt fordított a fontossági sorrend. Nem a kiadvány állít emléket a millecentenáriumnak, hanem a megjelenés évével teszik a szerzők, Baukó Ildikó szövegíró és Bartolf Ágnes fotós emlékeztetésebbé a munkát. Persze, lehet, hogy némi pénzügyi lehetőségük is kínálkozott a nevezetes esztendőben a kiadvány megjelentetésére.

A harmadik típust a 85 oldalas *Millecentenáriumi Paks* című gyűjtemény képviseli. Költők, írók, festők, képzőművészek – szám szerint harmincnyolcan – szerepelnek a kötetben. Mindannyian kötődnek Pakshoz mint szülő- vagy lakóhelyhez. Ágh István, Pákolitz István neve a szűkebb pátrián kívül is ismert. Ebben a könyvben az emlékállítás, a szülőföldhöz való ragaszkodás, a szülőföld művészi eszközökkel történő megjelenítése a fontos.

Áttérve a magyar állam millenniumának a 2000. évhez kötődő ünneplésére, a következő objektív akadályokkal kell számolni.

A Debreceni Egyetem könyvtárába, ami az ország második nemzeti könyvtára, csak lassacskán érkeznek a kötelezpéldányok. A könyvtárosok segítségével a még feldolgozásra váró, de már beérkezett anyagok listáját megkaptam, amely a millennium címszó alapján keletkezett. Ez a lista kb. 200 tételt tartalmaz. S ehhez járul még a Millenniumi Könyvtárhoz tartozó kb. 120 tétel. Ez nem került kinyomtatásra. Pálné Péter Judit könyvtári osztályvezető szerint ezek szépirodalmi művek, amelyeket a Millenniumi Könyvtár című sorozatban adtak ki.

Az a 200-as lista, amelyet volt alkalmam megtekinteni, a következőképpen oszlik meg: Szépirodalmi mű 86 van benne. Ezek sok más között Kodolányi János, Móricz Zsigmond, Mikszáth Kálmán, Németh László, Tamási Áron, Tömörkény István, Veres Péter műveit jelentik. Egy-egy írótól több kötet is van, pl. Mikszáthtól, Móricztól, Németh Lászlótól. Található a listában 15 kiállítási katalógus. Ilyen pl. a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága által megjelentetett, igen tekintélyes katalógus Sári Zsolt felelős szerkesztésében: *Ezer év a Tisza mentén*; a Magyar Millennium 2000 emblémával. Van néhány hivatalos, zenei és művészeti kiadvány, 50 tudományos mű, többnyire magyar vagy néhány esetben idegen nyelven. Hermann Róbert adta ki *Kossuth Lajos és Görgey Artúr levelezését*, Romsics Ignác azt a kötetet, amely Bethlen István egykori miniszterelnök válogatott politikai írásait és beszédeit tartalmazza, Kovács Ilona rendezte sajtó alá II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratait a magyarországi háborúról, újra megjelentették Anonymus és Kézai Simon művét Veszprémy László jegyzeteivel és utószavával, Oláh Miklós Hungáriáját Németh Béla fordításában és utószavával.

Található ebben a listában néhány olyan, valószínűleg reprint kiadás, amelyet az állami millenniumi esztendő(k)ben, 2000-ben, illetve 2001-ben adtak ki újra. Néhány példa: Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet* (szerk. Mezey Barna, Osiris 2000), Grünwald Béla: *A régi Magyarország (1711–1825)* (szerk. Poór János, Osiris 2001).

Megjelenik 40 olyan mű, amelynek helyismereti, helytörténeti vonatkozása van, mint pl. a Czuczor Sándor által szerkesztett *Balatonalmádi az ezredfordulón* vagy a Molnár András által szerkesztett *Zalai millennium*, Szirtes Gábor a szerzője *A millenniumi Pécs* című

kiadványnak. Iván(i) község önkormányzata és az Ivániai Baráti Köre segítette a megjelenéshez a *Két millennium között: iváni képek a XX. századból* című kiadványt.

Mint látjuk, tudósok, tudományos műhelyek és helyi kezdeményezések is jelentkeztek a nevezetes évfordulón.

Lássunk most egy másik listát. A Miniszterelnöki Hivatal Országimázs Központja kéthavonta jelentette meg országos programajánló és kulturális magazinját, a *Millenniumi Országjárót*. Ennek 2001. január–februári számában található egy jegyzés a 2000-ben megjelent könyvekről a következő bevezetéssel: „Az ezredforduló ünnepi évében a Magyar Millennium Kormánybiztos Hivatala pályázati úton számos forrásértékű könyv és fontos, hiánypótló kiadvány megjelentetéséhez járult hozzá. Az impozáns listán végigtekintve jól látható, hogy a pályázatok elbírálásánál a millennium emlékeztetének méltó megörökítése és a honismereti tényfeltáró munka segítése egyaránt a legfőbb szempontok közé tartozott.

A helytörténeti monográfiák támogatásánál a Hivatal messzemenően a helyi kezdeményezésekre és igényekre hagyatkozott. A legtöbb településen az önkormányzat, illetve a polgármesteri hivatal vállalta a területi kiadó szerepét, így maguk is hozzájárultak a helytörténeti művek megjelenéséhez. Mindez a kormányzat és az önkormányzatok gyümölcsöző kulturális együttműködésének számos szép példáját teremtette meg.

Az összes támogatott könyv végső megjelenési határideje 2001. augusztus 20.”

Ez a lista 42 tételt tartalmaz, és nemigen egyezik meg a Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtárból kapott listával. Ez is tartalmaz szépirodalmi és tudományos műveket, antológiákat. Ebből a felsorolásból nagy jelentősége miatt emelem ki Kristó Gyula művét, *Az államalapítás korának írott forrásait* (Szegedi Középkorász Műhely).

Ugyanitt adnak hírt a 2000-ben megjelent 97 helytörténeti monográfiáról Ajkától Zsámbokig. Itt szeretnék néhány gondolatot elmondani a nagy elismeréssel fogadott kiadványsorozatról, amely a *Száz Magyar Falu Könyvesháza* címet viseli.

A *Magyar Nemzet* című napilapban 2001. július 14-én a szombati Magazinban jelent meg egy írás arról a sorozatról, amely a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és a helyi erők összefogásával születik. Az írás az ötvenedik kötet szeptemberi megjelenése előtt, azaz a sorozat félútján összegez. Zsuhár Melinda írásának címe: *Száz magyar falu képes históriája – Könyvészeti ritkaság lesz a millenniumi sorozat*. „Az ötlet szülőatyja Buza Péter szerkesztő-újságíró, aki legelőbb is megnyerte Kosáry Domokos akademikust az ügy pártolójául, majd Balsay István fideszes politikus szegődött államtitkárként a vállalkozás mellé. Megalakult a Száz Magyar Falu Kht., s a főállított szerkesztőbizottság kiválasztotta azt a száz települést – a kiválasztás időpontjában községek voltak –, amelyekről azonos szempontok alapján a szakértő monográfusok elkészítik történeti munkájukat” – írja az újságcikk szerzője.

A cikk végén ott áll a száz falu betűrendes felsorolása. Ebből sajnos nem tudjuk meg azt az ötvenet, amelynek feldolgozása szeptemberre már elkészült.

A Debreceni Egyetem könyvtára azt a listát is a kezembe adta, amelyen láthatjuk, hogy a könyvtárba kötelezpéldányként mennyi érkezett meg a *Száz Magyar Falu Könyvesháza* eddig megjelent köteteiből. Július közepéig 20, s ebből 5 darabot a még feldolgozatlan anyagból a kezembe is vehettem. Ezek a következők: Isaszeg, Lovasberény, Pákozd, Szabadkígyós – Újkígyós, Vaja. A Hajdúsámson kötethez az egyik szerző, debreceni egyetemi kollegám, Lévai Béla jóvoltából jutottam hozzá, aki a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet könyvtárának ajándékozott egy példányt. (Itt jegyzem meg, hogy a hajdúsámsoniak annyira belejöttek a helytörténet kutatásába, hogy Gazdag István szerkesztésében egy majd ötszáz oldalas könyvet is megjelentettek kilenc szerző tollából *Hajdúsámson története és néprajza* címmel. Mind a *Száz Magyar Falu Könyvesháza* sorozat darabjában, mind a sorozaton kívüli kötetben ott találjuk Baranyi Béla, Bényei Miklós, Lévai Béla, Módy

György, Radics Kálmán, Szabadi István és Varga Gyula nevét, akik Hajdú-Bihar megye ismert kutatói.

A *Szabadkígyós – Újkígyós* kötethez az a megjegyzés kívánczik, hogy ez a település olyan jó helyzetbe került, hogy a Millecentenáriumra is meg tudott jelentetni egy kötetet helyi erőből és a falu szülötte tollából. (Králik Jánosné Füzesi Etelka: *Újkígyós – történeti áttekintés*. A könyv szakmai lektora az a dr. Jároli József volt, akinek a nevével mint szerzővel találkozunk a Száz Magyar Falu Könyvesháza sorozat *Szabadkígyós – Újkígyós* kötetében.

A hat eddig említett kötetten felül a Debreceni Egyetem könyvtárában még a további 15 kötet található: *Abaiútvár, Dudar, Egervár, Felsőszőlő, Fertőrákos, Földeák, Hosszúhetény, Ivánc, Karos, Nagybörzsöny, Noszvaj, Ozora, Sióagárd, Vácrátót, Visegrád*.

A kötetek terjedelme 170 és 190 oldal között van. Külső megjelenésük impozáns. A kötetek címlapján található a falu neve, a név alatt egy bizonyára jellemző, régi fotó. A kemény kötés belső lapján és a szembeni oldalon a falura jellemző dokumentum fotómásolata. A belső címlapon megtaláljuk a szerzők felsorolását, majd a következő oldalon értesülünk arról, hogy „Megjelent a magyar állam millenniumára”, s ugyanitt felsorolják a szerkesztőbizottságot: Balázs Péter, Balsay István (a szerkesztőbizottság elnöke), Buza Péter (sorozatszerkesztő), Kosáry Domokos (főszerkesztő), Pálffy Géza, Virág Rudolf, Zupkó Gábor.

Majd jönnek a támogatók, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumával az élen. Mindegyik kötetben s általában a NKÖM anyagi támogatásával megjelentetett alkotásokban megtaláljuk a minisztérium emblémáját, amelyen az Ezredéves Emlék vonalrajzos sziluettje látható.

Minden kötetet Kosáry Domokos írása vezet be. Ebből idézek kihagyásokkal. „Mai települési formáink közül a legrégebb, a leghagyományosabb a falu. [...] Az állandó telepek a földművelés terjedésével nagyrészt a korábbi téli szállások körül, lehetőleg vizek mentén jöttek létre. [...]

Jeles, felkészült szakemberek már sok vonatkozásban feldolgozták a falvakban élő magyar parasztság történetét [...]. Száz éve, a honfoglalás millenniuma alkalmából, az akkori nemesi–polgári igényeknek megfelelően a „Magyarország vármegyei és városai” című vállalkozást kezdték kiadni 21 kötetben. Most egy modernebb, szélesebb nemzetfogalom jegyében, az államalapítás ezredik évfordulóján, száz kötetben száz kiválasztott falu egyéni történetét tesszük közzé a több ezer közül, hiszen valamennyi túlhaladná a vállalkozás kereteit. A kiválasztás, amely helyi levéltári, közgyűjteményi szakemberek közreműködésével ment végbe, olyan szempontokat vett figyelembe, hogy azokra a falvakra kerüljön sor, elsősorban a mai Magyarország területén, de részben a mai határokon kívül is, amelyek egy kissé a magyar történelem kontinuitását jelképezik. Azokra a falvakra, amelyek valami módon fontos eseményekkel vagy neves szereplők életútjával kapcsolódtak össze, s róluk még eddig nem született olyan igényes helytörténeti összefoglalás, amilyennek megírására, lehetőleg azonos felépítésben, most megvannak a kellő források és szakemberek.

Szeretnénk, ha kis helyi közösségek és azok egykori lakói, szereplői sorsának, küzdelmeinek válságokat is átvészelő, cselekvő erejének számbavételével e sorozat egy olyan szélesebb, személyesebb múltat tudna bemutatni olvasóinak, amely a mai nemzet öntudatát, önbizalmát, alkotókészségét erősíteni tudja.”

Az összegyűjtött anyagot fejezetekre osztva hozzák a könyvek. Vaja község kötetében pl. a következő fejezetek vannak: Víz és homok garmadája; Szarvas, arany nyílveszővel; Egy jeles család jobbágysága; Közösen, ahogy a presbitérium kívánja; Az urbáriumhoz szabni magukat köteleztetnek; Egy rangos mezőváros; A nép vallásos, munkás, eléggé értelmes; Az ország jön el Vajára; Hosszú háború, rövid béke; Elköltözők, kivándorlók; Nehéz utakon a rendszerváltásig; Kastélyból múzeum; Föld és népe; Századai a szent eklézsiának; Nagyház,

pítar, alsóház; Források; Függelék (I. A vár és a kis kastély leírása 1938-ból; II. A község földrajzi nevei; III. Az első és a második világháború emlékművön megörökített hősi halottai); Összefoglaló; Summary; Zusammenfassung.

A Források című fejezettől kezdve többnyire azonos módon zárulnak a kötetek, a látottak mindegyikében megvan a három nyelven közzétett Összefoglaló. A kötetek hátsó belső borítóján és a szembeni lapon hozott Kárpát-medence térképén megtaláljuk a száz kiválasztott falu helyét.

A hátsó borító külső oldalán látjuk a sorozatban megjelenő falvak listáját betűrendben, aláhúzással és az egységes zöldből fekete színnel kiemelve az illető település nevét. A kötetek értékét növeli a gazdag képanyag.

Ez a sorozat is, mint az előző, szakemberek összefogásával és anyagi támogatással készült.

Amikor végigolvastam/olvasom a száz falu listáját, 25-28 az a százból, amelynél kapásból biztosan tudom vagy legalább gyanítom a kiválasztás szempontját. Pl. Álmosd jeles esemény színhelye (Bocskai első győztes csatája). Feldebrőn fontos román kori műemlék található. Fertőrákost ősi kőbánya, műemlékei emelték a kiválasztottak sorába. Geszt neve a magyar történelem ismerői előtt összeforrt a politikában nagy szerepet játszó Tisza család nevével. Monok Kossuth Lajos szülőfaluja, Nagycenk Széchenyi István családi birtoka volt, és itt van a „legnagyobb magyar” mauzóleuma. Visegrád jelentőségét a magyar királyok életében betöltött szerepe (is) magyarázhatja.

De mi van azokkal az olvasókkal – hiszen a Magyar Nemzet idézett cikke szerint „olyanok is a kezükbe vették a falujukról megjelent könyvet, akik nemigen forgatnak írott szöveget” – akik nálam jóval kevesebb ismerettel rendelkeznek?

Az általános kiválasztási szempontok felsorolása és kötetenkénti megismétlése mellett jó lett volna a konkrét indokra is kitérni, pl. az Összefoglaló (az idegen olvasó kedvéért pedig a Summary és a Zusammenfassung) szövegében.

A Magyar Millennium Kormánybiztos Hivatala és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma által támogatott helytörténeti munkák száma a teljes megjelenéskor akár 300 is lehet.

Azt végképp nem tudom, hogy mennyi lehet azoknak a helyi kiadványoknak a száma, amelyek nem élveztek semmilyen központi támogatást. Jó lenne, ha ezeket is számba vennék pl. a Magyar Millennium Kormánybiztos Hivatala, mint ahogy az általam szerkesztett ún. falukönyvet is megküldtem a Hivatalnak és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának. Ha ezt minden érintett megtenné, fel lehetne sorolni egy olyan könyvjegyzéket is, amelyen az enyémhez hasonló „partizánmunkák” is szerepelnének.

Lássunk egyet a már a Debreceni Egyetem könyvtárában hozzáférhetőek közül! Megjelent az *Adony millenniumi képeskönyve* című kiadvány; az impresszum tanúsága szerint „Lendvay Zoltán apát-plébános forrásainak, dokumentumainak felhasználásával összeállította és szerkesztette a szerkesztőbizottság... Kiadta az ‘Adonyért’ Alapítvány a Millennium emléke előtti tisztelegéssel a 2000. évben... Készült 1000 példányban... Kereskedelmi forgalomba nem került.”

Ez az az eset, amikor a szerkesztők abból dolgoztak, ami kezük ügyében volt, egy meglevő, de kiadatlan dokumentumgyűjteményből.

Az én „partizánmunkámról” részletesen beszéltem Tartuban a 9. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson 2000 augusztusában. Előadásom a kongresszus kiadványában megjelenik. Most csak összefoglalóan annyit, hogy ez a munka négy egységre oszlik. Az első egy történelmi blokk, de sajnos nem folyamatos falutörténet, mert ez nem készült el, hanem a falu történetéhez tartozó tanulmányok, emlékezések. A második a földrajzi rész, amely a falu és kissé tágabb környéke képét rajzolja fel. A harmadik részben a néprajzi és szociológiai

szempont érvényesül. A negyedikben a falu nyelvjárásáról szerezhethet az olvasó ismereteket. Ezek a dolgozatok részben a Miskolci Egyetem végzett magyar szakos hallgatóinak szakdolgozataiból, részben szakemberek tollából valók.

Nem vitás, hogy rendkívül jelentős dolog lehetőséget teremteni a tudományok új eredményeinek közzétételére. A tudományos munkák azonban jobbra a szűkebb/tágabb szakma érdeklődésére tarthatnak számot. Az eredmények az iskola és a tudományos ismeretterjesztés csatornáin szélesebb körhöz is eljuthatnak. Azok azonban, akik nemigen forgatnak írott szöveget, bizony nem fognak egy-egy kérdésnek utánamenni. De egy helyi munka, amelynek ismerik a szerzőit, szerkesztőjét, a szemük láttára folyik a gyűjtése, készülnek a fotók, kéregetik el a régi eszközöket egy millenniumi helyi kiállítás számára, az egyébként nem tudományos érdeklődésű közönséget is megmozgatja. Mint ahogy ez történt az én falum esetében is. Alapítványok születtek, az én falumban egy „Felsőnyárádért”, egy pedig a „Felsőnyárádi gyerekekért”.

Kulin Ferenc (*Budapest*) A népköltészet fogalmi megragadása

Mielőtt a dolgozatom címében megjelölt téma kifejtésébe kezdenék, egy szubjektív és néhány tárgyyszerű megjegyzést kívánok tenni. Egyszerre szeretném ugyanis megjelölni sajátos nézőpontomat, és kifejezni örömet, amiért ezt olyan helyzetben tehetem, amikor a népköltészet-, a népiesség-kutatás látványos és mélyreható szemléleti és módszertani gazdagodásának lehetünk tanúi. Az újabb tanulmányok részint a népiesség mozgalmának irodalom- és kritikátörténeti háttérét állítják reflektorfénybe, miként Csetri Lajosnak a nyelvújítás kora nyelv- és irodalomszemléletét elemző könyve és Korompay H. Jánosnak az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodását feldolgozó monográfiája, részint az irodalomtudomány újabb- és legújabb keletű fogalmi apparátusát és módszertani technikáit vezetik be a népies irányzatról két évszázada folyó polémiaiba. Ilyen Milbacher Róbert szakmai korszakhatárt jelölő „doktori mestermunkája” a póriasságról, és ilyen Hermann Zoltán disszertációja „a belső szövegek újratagolhatóságának kérdéséről”. Rendkívül öröndetes, hogy a posztmodern irodalomelmélet megjelenése a népiesség-kutatásban együtt jár a klasszikus módszerek megújulásával. A szorosan a tárgyunkhoz tartozó műhelymunkák eredményei közül itt Küllös Imola és Csörsz Rumen István *Közköltészetére*, illetőleg Margócsy István Petőfiről, Nyilasy Balázs Aranyról és S. Varga Pál a XIX. század második felének lírájáról szóló kismonográfiáira gondolok.

Nem vállalkozhatom most arra, hogy ezeknek a munkáknak érdemi méltatásába bocsátkozzam, mindössze azokra az eredményeikre hivatkozom, amelyek hozzásegítettek saját kiindulópontom meghatározásához. Talán nem tévedek, ha azok közös nevezőjét a népköltészet kultuszát, illetőleg a népiesség mozgalmának történetét leíró fogalmi rendszer felülvizsgálásának, illetve kitágításának a szándékában látom. E fogalmi revízió szükségességét nyilvánvalóan az indokolja, hogy a népies irányzatnak nemcsak a korabeli, XIX. századi teóriája, hanem XX. századi irodalomtörténeti interpretációja is beszűkítette – két irányban is korlátozta – a népinek, a népiesnek a nemzeti irodalmi kánonban kijelölhető helyét. Korlátot emelt egyfelől azzal, hogy kitagadta a népköltészet „alantas”, „pórias” regiszterét, de korlátot állított azzal is, hogy az élő irodalom kritikai szűrőjeként is ezt a klasszicizált népiesség-fogalmat (s az azzal összhangba hozható normatív esztétikai elveket) alkalmazta.

Tökéletesen egyetértve azzal, hogy ennek a korlátozó irodalomtörténeti kánonnak a kritikája elvégezhetetlen a népies akkulturációjára használt esztétikai és poétikai fogalmak „megtisztítása” nélkül, magam mégis inkább arra a fogalmi zónára koncentrálok, amelyik kívülről, a politikum szférája felől determinálja az esztétikai gondolkodást. Azt gondolom, hogy a „népi”-nek nemcsak immanens (néprajzi, szociológiai, kulturális, esztétikai) tartalmi igénylik az újraértelmezést, hanem az a fogalmi háló is „felújításra” vár, amelyet részben a művészet- és eszmetörténet, részben a történettudomány használ a modernitás folyamatainak leírására. Amikor ugyanis meg akarjuk ragadni annak a fordulatnak a lényegét, amelyen a népi kultúra értelmezése, a népköltészet kultusza ment át a nemzeti megújulás második korszakában (a reformkorban, a felvilágosodás korához képest), tudomásul kell vennünk, hogy a „népi”-vel egyidejűleg az úgynevezett magas kultúra és a politika fogalmi készlete is radikális jelentésváltozáson ment keresztül. Alig megfoghatóan képlékeny volt például (már akkor is!) a romantika szó jelentése, új, lényeges elemekkel töltődött fel a „nemzeti” tartalma, és alapvetően megváltozott magának a politikának a szerepköre.

Az alábbiakban e három fogalom, tehát a *romantika*, a *nemzeti* és a *politika* – a népiességgel összefüggő, de külön-külön is értelmezhető – jelentésváltozásainak követésére teszek kísérletet.

Kölcsey Ferenc, aki „a való nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban” fedezte fel, a romantika szellemét a nemzeti karakterrel összeegyeztethetetlennek ítélte meg. A *Nemzeti hagyományok* szerzője ok-okozati összefüggést mutat ki a „pogány régiségre” átkot mondó kereszténység univerzalizizmusa és az európai középkor nemzetietlen „romantikai szelleme” között.

Hogy ez a romantika-koncepció mennyire mélyen és milyen hosszú távon befolyásolta a népinek, a nemzetinek és a romantikusnak a megítélését, azt a kritikátörténet eléggé alaposan feltárta. Kevésbé vált közhasználatúvá az a romantika-fogalom, amelyet a népiesség másik nagy teoretikusa, Erdélyi János fogalmazott meg mindössze húsz esztendővel a *Nemzeti hagyományok* megjelenése után. A *Népdalköltészetünkről* értekező tudós azt állapítja meg, hogy „költészetünknek a természet nem utánzandó példány, hanem csak feldolgozandó anyag, melly, más szóval, a szellemnek uralkodása a külvilágon; s mi bátran elmondhatjuk, hogy ezen tulajdon mélyen viszi be népköltészetünket a keresztény, vagy romanticus költészetbe, mert ennek szelleme az övé is.”¹⁰⁸⁸ Íme, negyed század sem telik el Kölcsey és Erdélyi tanulmányainak születése között, és radikálisan átalakul a népiesség-kultusz érvrendszere. Nem csupán az a feltűnő ebben a változásban, hogy előbb a nemzetileg specifikus, majd az európaian egyetemes sajátosságai emelik a népdalt esztétikai mintává, hanem – sokkal inkább – az, hogy ez az esztétikai minta immár nem a klasszicizmus, hanem egy világosan definiált – Hegel esztétikáját követő – romantika-fogalom jegyeit viseli magán. Azért feltűnő ez, mert a népies irány kezdettől az újklasszicizmus esztétikájához és magatartásményéhez igazítja a saját kritikai elveit, és nagyon következetesen szembefordul azokkal az áramlatokkal és törekvésekkel, amelyek a romantika szemléletét képviselik.¹⁰⁸⁹ De feltűnő azért is, mert a XIX. század második, és a XX. század első felének uralkodó irodalomkritikai gyakorlata elfeledteti Erdélyi János romantikus botlását. Horváth János amikor – több mint száz évvel a népdalköltészetéről szóló tanulmány megjelenése után – Erdélyi népköltészet-kritikáját elemzi, a szerzőnek arra a tanulmányára támaszkodik, amelyik a „romanticizmusra” való hivatkozás nélkül értékeli népdalaink sajátosságait. Kiáll Erdélyi mellett, amiért nála „az igénytelen népköltészet az egyetemes emberinek a költészetévé tétetik meg”, egyúttal azonban határozott mozdulattal hozzáigazítja a reformkori esztéta érvelését saját irodalomtörténeti rendszeréhez. Azért üdvözlí Erdélyi gondolatát, mert „számunkra [...] világosság árad belőle irodalmi fejlődésünk egy nevezetes problémájának, a magyar klasszikus ízlésnek jobb megértéséhez, mert eleve megsejteti, mint válhatott annak »klasszikus« elemévé az egyetemes emberi a népiesség által.”¹⁰⁹⁰ Mondanunk sem kell: a „klasszikus” kétszeri használata olyan zárt és egyértelmű fogalmi rendszerbe építi bele Erdélyi gondolatát, amelyen belül nem lehet helye a későbbi Erdélyi-tanulmány „romanticizmus”-ának. (Ha figyelembe vesszük, hogy Hegel az általános szellemet a népszellem fölé helyezi, hogy „a népszellemnek elvei csupán mozzanatai egy általános szellemnek”, a „népiesség által” történő egyetemesbe emelkedés gondolatában a népies meghaladásának a programját is felismerhetjük. Azt a programot, amelyet majd Arany János fog magáévá tenni!)

Érjük be egyelőre annak a ténynek a rögzítésével, hogy a népköltészet fogalmi megragadására tett kísérletek egyfelől rendkívül érzékenyen reagálnak a magyar irodalmi folyamat és az európai esztétikai gondolkodás „eseményeire”, másfelől olyan közegellenállásba ütköznek, ami meggátolja kibontakozásukat. Az egyetemes romantika (romanticizmus) szelleme nem tudja maga alá gyűrni a nép-nemzeti klasszicizmus ideológiáját. Hogy mi lehet ennek az oka, arra a későbbiekben még

¹⁰⁸⁸ KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., 1998, 214.

¹⁰⁸⁹ A népiesség első szakaszának jellegzetességeit a legalapvetőbben az határozza meg, hogy születése az újklasszicizmus „uralkodásának” éveire esik. (A nép-nemzeti klasszicizmus teoretikusainak dolgát nagymértékben megkönnyítette, hogy a magyar romantika első hulláma(i) nem érték el a népiesség övezetét.) Noha jelentős a távolság Csokonai népies versei és Kölcsey remekművű münépdalai között, ezek is, azok is a klasszika határain belül vannak. Azaz Kölcsey áttörése a romantika irányába nem népdalkísérleteivel történik! Amikor majd megszületnek azok a művek (*Csongor és Tünde*, *János vitéz*), amelyek a népiesnek a romantikán belüli életképességét bizonyítják, egyszersmind az a tétel is igazolódik, hogy a magas kultúrába integrálódó népi sokkal közelebb kerül az egyetemeshez, mint a nemzetileg specifikushoz. A két népies-romantikus mű fogadtatása pedig arról tanúskodik, hogy a népiesség-mozgalom mint idegent, mint nem kívánatost ítéli meg a romantikát.

¹⁰⁹⁰ HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig*,² Bp., 1978, 283.

visszatérünk. Előbb azonban a népies mozgalom nemzeti és politikai összefüggéseire vessünk pillantást.

Ahogy a mozgalom teoretikusai megkülönböztetik egymástól a kulturális (költészeti vagy irodalmi) népiességet a politikai célzatútól, indokolt különbséget tennünk a spirituális és a politikai tartalmú nemzet-fogalom között is. Az előbbi a nemzetiben osztályok és korok fölött álló, az összetartozás tudatát ápoló közösséget lát, az utóbbi az állami, a modern nemzetállami önállóság érdekei szerint egységbe szervezhető tagolt, strukturált társadalmat. A népiesség mozgalma a spirituális nemzet-fogalom jegyében szerveződik. A Sturm und Drang és Herder hatására vagy anélkül a népköltészetben véli felfedezni a nemzetiség forrását, s egyben kiteljesülésének lehetőségét is. (Csetri Lajos mondja Kölcsey kritikáit elemezve: „Homérosz, Shakespeare és Goethe egy vonatkozásban, egy nézőpontból vonhatók egy közös nevezőre a népköltészettel [...] mégpedig [...] Herder szempontjából, aki a világirodalom legnagyobb alakjait is népköltőnek tekintette, a nemzeti lelket autentikus módon kifejező nemzeti költészetet azonosítva a legszélesebb értelemben vett népköltészettel.”) Népinek és nemzetinek ez az egyenrangúsítása is az 1840-es évek elején kezd bizonytalanná válni. Lesz olyan felfogás, amelyik a nemzetit, s lesz, amelyik a népit emeli az örökérvényűség rangjára, hogy a másikat időbeli, vagy szociológiai korlátok közé szorítsa. Erdélyi János például a népiben csodálja az „egyetemes emberit”, s a nemzetiben csupán az „időszerintit, az alkalmi, a korszerűt” ismeri fel,¹⁰⁹¹ Arany viszont a népinek „csupán” fejlődéstörténeti jelentőséget tulajdonít. Igaz, „nemzeti költészetet csak azontúl remél(ek), ha előbb népi költészet virágzott”,¹⁰⁹² de ismert vallomása, mely szerint „szeretem a nemzeti költészetet a népiesség köntösében még most, később majd pusztán”¹⁰⁹³ – félreérthetlenné teszi álláspontját. Ennek a csendes polémiaának alighanem az a magyarázata, hogy a nemzet-fogalomnak a negyvenes évek publicisztikájában végbemenő gyors átpolitizálódása kikényszeríti az annak új tartalmaihoz való nyílt vagy közvetett állásfoglalást. Miután ez az új, átpolitizálódott nemzet-fogalom már nemcsak kulturális, hanem jogi és szociológiai értelemben is magában foglalja a népit (a népet!), annak irodalmi képviselete sem korlátozódhat már a nemzet-eszme spirituális tartalmaira. Vagy a népinek kell nagyobb hangsúlyt kapnia (egyetemessé válnia) a nemzetivel szemben, vagy fordítva, aszerint, hogy ki hogyan ítéli meg a nemzetiben rejlő „alkalmi”, „időszerű” kihívások fontosságát. A népiesség irodalmi gyakorlata és esztétikai-filozófiai bölcselése ezen a ponton lényegileg elválik egymástól. Arany ebben a tekintetben a politikai kihívásra érzékenyebb, a nemzeti korszerűséget etikai parancsá is avató Petőfit követi, Erdélyi pedig – a romanticizmusról vallott, a politikum szempontjából persze közömbös álláspontja ellenére – megalapozója lesz a Gyulain keresztül Horváth Jánosig tartó klasszicista elkötelezettségű, népies-nemzeti irodalomtörténeti kánonnak. A népi és a nemzeti viszonyában bekövetkezett változás legmélyebb okának, a politika szerepének tisztázásával maradtam adós.

A reformkori népiesség egykorú elméleti irodalmában – Magda Pál, Vajda Péter, Szontagh Gusztáv, Erdélyi János írásaiban – vitathatatlan jelei mutatkoznak annak a törekvésnek, hogy a népköltészet kultusza ne a felsőbb osztályok akkulturációs céljait, hanem az „alsó osztály”, a „köznép” szociális és politikai érdekérvényesítését szolgálja. Ez a – Horváth János kifejezését használva – „politikai célzatú” népiesség kétségtelenül Petőfi forradalom előtti költészetében jut el esztétikai lehetőségeinek csúcsára, s hogy nem a „plebejus demokratizmus” ösztönös lírai megnyilatkozásáról volt itt szó, azt Petőfi és Arany e tárgykört érintő levelezése bizonyítja. Az ismert tények számos olyan problémát vetnek fel, melyeket irodalomtörténet-írásunk nem hogy nem oldott meg, de igazából meg se közelített. Nem látszik elég világosan, hol van a problémán belül az a határ, amelyen innen az irodalomtörténet, az esztétika, a kultúraelmélet az illetékes, s amin túl a történet- és politikatudományoké a válaszadás lehetősége. Pedig nagyobb horderejű

¹⁰⁹¹ HORVÁTH, *i. m.*, 282.

¹⁰⁹² KOROMPAY, *i. m.*, 449.

¹⁰⁹³ KOROMPAY, *i. m.*, 207.

kérdésekről van szó, mint amik csak egyetlen korszak vagy egyetlen diszciplína kutatóját érdekelhetnek. A XX. századi népi írói mozgalom sok tekintetben „újratermeli” a reformkori irodalmi népiesség dilemmáit. És miért hallgatnánk el: a probléma különös aktualitása abból fakad, hogy a XX. század végi kelet-közép-európai „rendszerváltoztató” folyamatokban meghatározó szerepe volt és van azoknak a politikai erőknek, amelyek kulturális hátszágukat, gyökereiket, identitásukat és céljaikat a népi-nemzeti törekvések irodalmi örökségében jelölik meg, és eljutnak a modernitás posztmodern fejleményeinek a lehető legradikálisabb bírálataig.

(Lehet vitatkozni azon, hogy tudományosan mennyire megalapozható ez a politikai-kulturális önazonosítás, mindenesetre vitathatatlan szociológiai tény, hogy a szóban forgó politikai erők értelmiségi elitje érzelmileg és morálisan a népies-nemzeti hagyományhoz kötődik a legerősebben. Tudom, a népiesség-kutatásnak nem dolga, hogy erkölcsi vagy politikai ítéleteket fogalmazzon meg időszerű közügyekkel kapcsolatban, az viszont igenis feladata, hogy láthatóvá tegye a kulturálisból a politikaiba átforduló, átlényegülő szellemi jelenségek szociológiai okait és módszertani mechanizmusait.)

Az első kérdés, amit feltehetünk a népre, a népire hivatkozó politikai törekvésekkel kapcsolatban, így hangozhat: vajon külsődleges, alkalmi, avagy immanens, lényegi összefüggésről van-e szó a két szféra között. Másképpen: vajon a népi kultúra az a képződmény, amelynek – időnként – a politikum szférájába is behatoló belső dinamikája van, avagy egy elsődlegesen politikai természetű történeti folyamat ragadja magával, használja fel a népi kultúra megújítására irányuló mozgalmakat. A népiesség a népköltészetből meríti, vagy csupán a népies műköltészetbe oltja bele a politikumot?! Létezik-e egyáltalán a modern-posztmodern korban a népi kultúrából kifejthető politikai alternatíva?

Első pillantásra úgy tűnhet, látványos érvek sorakoztathatók fel mindkét felfogás mellett és ellen. Mert lehet egyfelől arra hivatkozni, hogy Fazekassal már a felvilágosodás kori népiességben feltűnik az irányzat politikai tendenciája, majd a romantikában Petőfi rásüti a politikum pecsétjét a népköltészetre, s végül a XX. század első felének népi írói mozgalma már-már pártpolitikai színezetűvé válik. Másfelől viszont nem bizonyítható, hogy a népdal vagy a népi epika rekonstruált szöveghagyományában lennének olyan világképi és pszichológiai elemek, amelyekből le lehetne vezetni a népiesség korának politikai eszméit, gondoljunk azoknak akár szociális-demokratikus, akár etnikai-nemzeti komponenseire. Sőt, azt hiszem, kimondható, hogy a népköltészet – legalábbis a XVIII. század végén és a XIX. század első felében felszínre hozott és tudatosított rétegének – naiv ember- és világképe, moralitása, érzéki és érzelmi kultúrája kifejezetten közömbös, érzéketlen a (modern) politikum problémái iránt. Éppúgy nem mondható, hogy köze lenne a népiességnek a forradalmi tanok jövőképehez és erőszak-ideológiáihoz, mint az, hogy muníciót szolgáltatna a konzervatívok evolucionista történetiszemléletéhez vagy restaurációs hajlamaihoz. Az pedig végképp nem állítható, hogy a modern kor két politikai-eszmei fő irányával szemben a népiesség kínálna valamiféle harmadik utat – akár az archaikus-természeti állapotokhoz való visszatérés, akár a modernitással szembeni bárminemű aktív oppozíció programjával. (A forradalom bukása után az *Uralkodó eszméket* író Eötvös majd magáévá teszi azt az angolszász konzervatív ideológiából származó nézetet, amely szerint a népi tudatnak, érzés és gondolatvilágnak éppen a legnegatívabb tulajdonságai szolgálnak bázisul részint a despotikus törekvéseknek, részint a nacionalizmusnak, ám ez az eszmetörténeti „fejlemény” semminemű alapot nem ad a forradalom előtti népiesség politikai töltetének megítéléséhez. Maga Eötvös is másfajta nép-fogalom jegyében alkotott – még ha a Dózsa-regény már jelzi is az *Uralkodó eszmék* népszemléletének formálódását! –, a népiesség korabeli kritikája pedig megelégedhetett a pórival, a parasztival, a provinciálissal, az alantassal, a trágárral, a „mosdatlan szájúsággal” szembeni ízlésérvekkel, miután a népies irány apolitikussága másra nem is adott okot.)

Ha viszont a „politikai célzat” nem következik a népiesség eredeti programjából, sem a népköltészet világképéből, vajon milyen törvényszerűség alapján épül egymásra a mozgalom tisztán kulturális és radikálisan politikai irányzata? Petőfi sokszor idézett mondata, mely szerint „ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék”, erre a kérdésre nem ad választ.

Azt az állapotot tükrözi, amikor már jelen van az irodalmi mellett a politikai program is, de nem árul el semmit arról, hogy milyen logika szerint kerül a kettő egymás mellé. (Petőfi kapcsolata a népiességgel egyébként is igen bonyolult. Nemcsak azért, mert legpolitikusabb verseit már nem népies modorban írja, hanem mert a népit a nemzetivel összekapcsoló ideológiát sem követi. Az 1845-től 1848-ig tartó „politikai célzatú” népiessége éppen nem a nemzeti eszméhez, hanem a „plebejus demokratikus” jogértelmezéssel összekapcsolódó jakobinus forradalmi ideológiához, s a világszabadság ideájához közelítik, amikor pedig a haza szolgálatába állítja múzsáját, és a személyes életáldozat kockázatát is vállalja a nemzeti függetlenségért, akkor már a rendi-nemesi nemzet- és államkoncepció megvalósulásáért cselekszik. Más szóval: „politikai célzatú” népiessége nem nemzeti, esztétikai hitelű nemzet-eszméje pedig nem a népiességben gyökerezik.) Azt a feltevést mindenesetre megnyugtatóan kizárja, hogy a „politikai célzat” kívülről, a politika felől, manipulatív szándékot sejtetően tapadna a népiesség irodalmi programjához. Ezért egyetérthetünk Horváth Jánossal, aki szerint „Tévednénk [...], ha azt hinnők, hogy e mozgalom valamelyes demokrata célzatú népkultusból indult ki, vagy hogy később is (az 1840-es években) lényege szerint azzal vált volna azonossá.”¹⁰⁹⁴ Helytállóan állapítja meg, hogy „a népköltészet lényege független a nép politikai helyzetétől”,¹⁰⁹⁵ és jó irányban tájékozódik, amikor a népiesség reformkori elméleti irodalma alapján azt a következtetést vonja le, hogy „a politikai célzatú népiességet [...] jól meg kell különböztetnünk a tisztán költészeti népiességtől.”¹⁰⁹⁶

Hol van tehát a helye a népiességnek a politikában, s hol a politikumnak a népiben? Közelebb jutunk a megoldáshoz, ha felidézzük a népies irányzat úgynevezett demokratizálódásának közvetlen előzményeit, azaz az 1840-es évek radikális tendenciáit motiváló körülményeket. A legfontosabb előzmény – azt hiszem – az 1832–1836-os országgyűlés legnagyobb horderejű társadalompolitikai programjának, az örökös megváltás ügyének elbukása. Amíg ezt a programot professzionális politikus – egy vármegye követe – képviseli a politika klasszikus intézményrendszerén belül, senkinek nem jut eszébe azt a népiességgel összefüggésbe hozni. Pedig ha valaki, hát Kölcsey erre igazán adna okot! Szatmár megye követe hosszú ideig az utolsó nagyformátumú politikus, aki nem egyszerűen „síkra száll” a társadalmi esélyegyenlőség ügye mellett, hanem aki felismeri, hogy a szociális probléma levétele a politikai „napirendről”, a társadalmi anarchiának és a hatalmi struktúra eltorzulásának a veszélyével jár. Márpedig a „napirend-módosítás” megtörtént, s a „nép ügye”, immár kifejtve, dokumentálva, „testre szabott” ideológiával áttolódott a politika felségterületéről egy olyan közegbe, amelyen belül kezdettől adva voltak az „alkati” feltételei a gazdátlan közügyek szolgálatára való vállalkozásnak. Hogy mit értek „alkati feltételeken”, annak megvilágítására ismét Horváth János egyik szép gondolatát idézem: „Míg a nemzeti politikum haladó ösztönei keresve keresik a homályos jövőben az európai alkalmazkodás modern biztosítékait: a népies mozgalom, mintegy ellensúlyként, az elidegenedéstől óv s a legösibbnek, vér- és eredet szerint leggyökeresebbnek, egész múltunkon keresztül mind a mai napig állandóan meglévőnek tudott vagy vélt, specifikus magyar hagyományon veti meg a lábát. Egy nagy, hagyománymentő mozgalom ez az újítva haladó világban: a népfaj kulturális azonosságának őre a nemzetül most újonnan megszervezendő magyarság továbbfejlődésében: kelet intelme, emléke a nyugat jelenében.”¹⁰⁹⁷ Azt hiszem, ez a „jellemrajz” tökéletesen illik a népiességnek az 1840-es évek előtti szakaszára: arra az időszakra, amikor a kultúra elkötelezettje még hihetett abban, hogy „a nemzeti politikum haladó ösztönei” fellelik „az európai alkalmazkodás modern biztosítékait”. Az irodalmi népiesség politikamentessége azonban nem jelentette egyszersmind öncélúságát is. Ez a mozgalom keletkezésétől fogva irányzatos volt: a költészet, a kultúra felügyeletével valami költészeten, kultúrán túli feladatot kívánt teljesíteni. Úgy, ahogy Horváth János mondja: ellensúly-szerepre

¹⁰⁹⁴ HORVÁTH, *i. m.*, 15.

¹⁰⁹⁵ HORVÁTH, *i. m.*, 21.

¹⁰⁹⁶ HORVÁTH, *i. m.*, 287.

¹⁰⁹⁷ HORVÁTH, *i. m.*, 11.

vállalkozott mindazzal szemben, amit az európai alkalmazkodás modern biztosítékai megköveteltek. Annyit tehetünk csak hozzá Horváth János szavaihoz, hogy két kulcsfogalma, az „ellensúly” és az „elidegenedés” az ő értelmezésénél tágabb, mondhatnánk történetfilozófiai jelentéssel is megállja a helyét. A népi kultúra kultusza tudniillik nemcsak abban az értelemben ellensúlya a politikai alkalmazkodásnak, hogy kivédi az ez utóbbival együtt járó „idegen” kulturális hatásokat. Nem pusztán a nyelvi, zenei, képző- és iparművészeti örökség átmentésének, szokások tovább éltetésének a szándékáról van szó, hanem annak a társadalomszerkezetnek, létérzékelésnek és világszemléletnek, azoknak a személyiségtypusoknak, közösségi normáknak a természetes ellenállásáról, önvédelméről is, amelyeket nemcsak jellegükben, egyedi sajátosságaikban, hanem egyetemlegesen és totálisan, létükben fenyeget a felgyorsult modernizáció. Nem a politikát ellensúlyozza itt a kultúra, hanem a modernitást a premodern világ.

Tudjuk, hogy sem az 1840-es évek népiessége, sem a XX. század népi írói mozgalma nem maradt meg ezen az egyensúly-szerepen belül. A népies irányzat egyszerre három frontvonalon is behatolt a politikum tartományába: áttörte esztétikai korlátait (tudniillik szakított a klasszicizmus modorával, hogy a romantikával szövetkezzen), ideológiai offenzívát indított a fennálló társadalmi viszonyok és hatalmi berendezkedés ellen, s végül „személyi állományát” is mozgósította a közvetlen politikai cselekvésre. Hogy ez a határsértés (határ-átlépés) milyen következményekkel járt, annak kifejtése és értékelése már nem tárgya ennek a tanulmánynak. Egy korábban felvetett, de válasz nélkül hagyott kérdésemre visszatérve – befejezésül – mégis érintenem kell ezt a problémát. Az az ellenállás ugyanis – s tegyük hozzá: rendkívül eredményes és messzire ható ellenállás –, amit a nemzeti klasszicizmus esztétikája és irodalomtörténet-írása fejtett ki részint a romanticizmus szelleme, részint a politikai célzatú népiesség ellenében, nem ítélt meg kizárólag az irodalomra, illetve az irodalmi tudatra gyakorolt hatása alapján. Hiszen a politikai alkalmazkodással szemben a kultúra, a költészet ellensúly szerepét védelmező álláspont értékelésekor az is mérlegelendő, hogy a „külvilág fölötti uralomra törő” romantikus szellem, s a politikum világába hatoló irodalom mennyire valósította meg programját. Az a tény, hogy a népies irányzat és a népi írói mozgalom minden politikai akciója végül is tökéletesen érintetlenül hagyta a tényleges hatalmi viszonyokat, s legfeljebb önmaga menedzselésének intézményeihez került közelebb, mindenesetre óv az elhamarkodott ítélkezéstől.

Olosz Katalin (Târgu Mureș) **Korai adatfelvétel a népi kultúráról: Székelyföld, 1864**

Előadásomban „A népi kultúra a nemzeti törekvésekben” kérdéskörét – rendhagyó módon – egy természettudományos kongresszus mozzanatainak felidézésével próbálom megközelíteni.

A helyszín Marosvásárhely, az időpont 1864 augusztusa. Tizenöt év telt el a világhi fegyverletétel után, s tíz azóta, hogy a marosvásárhelyi Postaréten végrehajtották a székelyföldi mozgalom három vezetőjén a halálos ítéletet. Az önkényuralmi korszak utolsó esztendeit éli a magyarság. Olyan esztendőket, melyekben hatalmi túlkapások, elnyomó intézkedések árnyékában felsejlenek már a kiegyezés előjelei. Még zajlanak a politikai perek, súlyos ítéletek születnek, a Schmerling-kormány újólág eláraszítja basáskodó hivatalnokaiával, zsandáraival és kémeivel a magyar közéletet, de már az is érezhető, hogy az egyre súlyosbodó válsághelyzetből Bécs nem szabadulhat a magyarság jogos követeléseinek teljesítése nélkül.

Ilyen politikai légkörben került sor a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók X. nagygyűlésének megszervezésére Marosvásárhelyen 1864. augusztus 27. és szeptember másodika között.

Aligha kell ecsetelnem, hogy milyen erőpróbát jelentett az akkori Marosvásárhelynek – a mintegy 10 000 lelket számláló erdélyi kisvárosnak¹⁰⁹⁸ felvállalni a szervező-házigazda szerepét.

Azonban nem csak erőpróbát jelentett a városnak a vándorgyűlés megrendezése, de nagy tisztességet is, hiszen a megelőző, Pesten tartott vándorgyűlés után, Pozsony ellenében került ki győztesen a székely főváros. Hatalmas érdeklődés kísérte Erdély-szerte a vándorgyűlés előkészületeit és eseményeit, mert a kor embere ráérezett arra, hogy a marosvásárhelyi kongresszus túlmutat egy tudományos tanácskozás jelentőségén, magában hordozza egyfajta enyhülésnek, a hatalom valamelyes hátrálásának jeleit. Kövály László korabeli szavaival élve: a „nemzeti művelődés és társulati szellem újraéledését” ünnepelte Erdély magyarsága a marosvásárhelyi nagygyűlésben, azt a lehetőséget, hogy összegyűlekezve, a régi arcok láttán „nemzeti nagy napjaink emlékének néhány percet” szenteljenek.¹⁰⁹⁹ És ünnepelte a résztvevőket, a tudományos- és közélet számos kimagasló egyéniségét.

Nem tisztem a kongresszus tudományos eredményeinek számbavétele, csupán csak jelezni kívánom, hogy az előadások és tanácskozások öt szakosztályban folytak: az orvos-, sebész-, élet- és bonctani szekció mellett fűvészet és állattani, természettan és archeológiai, ásvány- föld- és vegytani, valamint gazdaszat, állatgyógyászat és műipari szakosztályban. Mint látjuk, a vándorgyűlés programjában meglepő módon az archeológia is helyet kapott, s ennek következtében Marosvásárhely vendégül fogadhatta a nagynevű orvosok, sebészek, vegyészek, geológusok, természettudósok mellett a magyar történetírás és régészet nem egy korabeli vagy későbbi kiválóságát.¹¹⁰⁰

A marosvásárhelyi kongresszus másik érdekessége egy nagyszabású termény- és ipartárlat megrendezése volt. Ez a kiállítás elsősorban a gazdasági és műipari szakosztály munkájához kötődött, de tulajdonképpen a kongresszus egészének rangját-színvonalát kívánta emelni vele a szervezőbizottság. A tárlat megrendezésével az indítványozó Szabó Sámuel, a helybeli református kollégium természetrajz-vegytan szakos tanárát bízta meg a szervezőbizottság.

¹⁰⁹⁸ Marosvásárhely összlakossága 1864-ben 11 710 lélek, ebből 8368 magyar, 456 román, 203 szász, 236 zsidó, 2447 idegen. *Statistikai kimutatás*, 1864. (A lebontott statisztikai adatokból kiderül, hogy az összlétszámnak csaknem ötödét „idegenek” – a bécsi kormány által odavezényelt katonaság, hivatalnokok – tették ki, a város tulajdonképpeni lakosainak száma csak 9263 fő volt.)

¹⁰⁹⁹ (K. L.) 1864

¹¹⁰⁰ A regisztráció alkalmával a régészetet jelölte meg tudományszakjaként, illetve a természettani és archeológiai szakosztályba iratkozott: Rómer Flóris, Torma Károly, Herepei Károly, Kubinyi Ágoston, Finály Henrik, Xantus János, Szabó Károly, Szathmári Károly, Henszlmann Imre. Orbán Balázs a gazdaszatot jelölte meg tudományszakjaként, de előadással vett részt az archeológiai szakosztály munkálataiban. L. Napi Közlöny 1864.

Mindenekelőtt egy előzetes terv elkészítésére, a kiállítás koncepciójának kidolgozására kérték fel Szabó Sámuel 1864 júniusában.¹¹⁰¹ Feltehetően ennek a felkérésnek eredményeképpen született meg az a háromoldalas tájékoztató nyomtatvány, melyet Szabó Sámuel „a marosvásárhelyi termény és ipartárlat megbízott rendezője”-ként keltez 1864. július 9-ről. A *Rövid utasítás tájékoztató honismereti adatokat gyűjtők számára* címen közreadott tájékoztatót¹¹⁰² azzal a gondolattal indítja a marosvásárhelyi tanár, hogy „Miként egyesre nézve az önismeret, úgy az egész nemzetre nézve legfontosabb a minden oldalú honismeret! Az egyén csak úgy érzi saját becsét és hiányait, ha lelke mozzanatait különböző viszonyok közt tanulmányozza; a nemzetet is csak részletes honismeret vezeti ezen célhoz – melyhez eljutva: a legerősb, legingatlanabb honszeretet alapját veté meg.” E bevezető után Szabó megkísérli „rövid, kivonatos vázlatát adni”: milyennek gondolja ő a tervet, „melyet a honismereti adatok gyűjtői követhetnek”. Az útmutató nyolc nagy témakörre tagolja azokat a kérdéseket, melyek megválaszolását fontosnak tartja bármely helység vagy kistáj megismerése-megismertetése szempontjából. Az első témakör a helység földtani viszonyaira, ásványaira, bányászatára, flórájára és faunájára vonatkozik; a második a helység hidrológiai viszonyaival, gyógyvizeivel s azok hasznosításával kapcsolatos kérdéseket fogalmaz meg. A harmadik a vizsgált helység demográfiai sajátosságaira, népesedési és megélhetési lehetőségének viszonyára vonatkozik. A negyedik témakör a nyelvi jelenségek, helynevek, határnevek, az ötödik a helység néprajzának, népművészetének és népköltészetének, írott és íratlan kultúrájának, történelmi hagyományainak kérdéskörét öleli fel. A hatodik a helység gazdálkodási viszonyait, jövedelemforrásait igyekszik számba venni, a hetedik témakör a kézműipar és iparosítás helyzetére keres válaszokat, úgyszintén a népi növényismeretre, ember- és állatgyógyászati tudás megismerésére, végül az utolsó fejezet a közlekedési eszközök és lehetőségek leírását szorgalmazza.

A *Rövid utasítás* vázlatos ismertetéséből is kiviláglik, hogy Szabó Sámuel táj és ember egységében gondolkozott, lét és tudat, anyagi feltételek és szellemi produktumok összefüggésében gondolta el a honismereti vizsgálódásokat. E szemlélettel messze megelőzte korát, melyben az általánosan megszokott gyakorlat az volt, hogy a honismereti írásokban jobbra csak elszigetelt jelenségekre, főleg az ünnepi alkalmakra, illetve a kuriózumokra figyeltek a szerzők. A hétköznapi világ, a termelőtevékenység többnyire kívül rekedt a kortársak szemhatárán.

Szabó Sámuel *Rövid utasítás*ában lényegében a hon- és népismereti kutatások első kérdőívét állította össze. Méghozzá egy alaposan átgondolt, az élet minden területét átfogó, komplex szemléletről tanúskodó kérdőívet, melynek felvázolt témaköréi, s az ezekben megfogalmazott kérdések egységesen arra összpontosítanak, hogy a természeti, gazdasági, társadalmi körülmények miképpen, milyen mértékben befolyásolják az életfeltételeket, az életmód alakulását, hagyomány és újítás miképpen játszik szerepet a települések anyagi és szellemi kultúrájának formálódásában.

Szabó Sámuel útmutatója nemcsak korát előzte meg, de meghaladta annak a kiállításnak a kereteit is, melynek megrendezése érdekében megszületett. Maga Szabó is tudatában volt a túlméretezett elvárásoknak: tájékoztatója záradékában megjegyezte, hogy a nagygyűlésre – az idő rövidege miatt – csak a mezőgazdaság, állattartás, kézműipari és ipari termeléssel kapcsolatos anyag gyűjtésére kell összpontosítani.

Hasznosították-e Szabó Sámuel útmutatóját? – Nem lehet tudni. A tájékoztató további sorsára, terjesztésére, felhasználására nézve egyetlen forrásban sem találtam utalást. Arra viszont igen, hogy „az általános tárlat vezetésén kívül – [...] a hazai, különösebben a Székelyföld iparcikkjei összegyűjtése tanár Szabó Sámuel urra bízott”,¹¹⁰³ akiről július 18-án már azt olvashatjuk az egyik jelentésben, hogy e

¹¹⁰¹ *Természetvizsgálók és magyar orvosok 1864-ik évi Marosvásárhelyt tartandó nagygyűlésével kapcsolatos iratok.* Marosvásárhely levéltára, Tanácsulási iratok. (Fond Primăria Tg. Mureș. Acta politica. Consiliul orașului) Románia Országos Levéltára, Maros megyei Igazgatóság (a továbbiakban: ROL. MMI) Jelzete: 1864/16.

¹¹⁰² SZABÓ Sámuel 1864.

¹¹⁰³ FEKETE József–SZARVADY Lajos 1864.

tárlat érdekében „jelenleg e célból a Székely földet utazza a helyi ev. ref. fő iskola néhány növendékével.”¹¹⁰⁴

Szabó Sámuel és diákjai gyűjtőútjáról – a tényen kívül – jóformán semmit sem tudnánk, ha szerencsés véletlen folytán rá nem talállok egy 1864-ből datált, székelyföldi útijegyzeteket tartalmazó névtelen kéziratra, melyből egyértelműen kiderült, hogy Szabó egyik diák-útítársának feljegyzéseit tartalmazza.¹¹⁰⁵ A kis notesz sebtében bejegyzett észrevételei nyilván nem irodalmi értékűek, arra viszont kiválóan alkalmasak, hogy napról napra követhessük Szabó Sámuel és kis csapatának útvonalát, állomáshelyeit, azt, hogy mit láttak, mit tapasztaltak vándorlásaik során. De ebből a kéziratból tudhatjuk meg azt is, hogy kik voltak a kiállítás anyagát gyűjtő tanár útítársai.¹¹⁰⁶

Szabó Sámuel és hét diákja 1864. július 15-én indult el Marosvásárhelyről, hogy hat héten át járják – többnyire gyalog – a Székelyföld falvait, városait, fürdőhelyeit, bányatelepeit, kisüzemeit. A hat hét alatt Aranyosszék kivételével valamennyi székely székből megfordultak, eljutottak Székelyföld legtávolabbi vidékére – Kászsorszékbe is. Rendszerint együtt vándorolt a kis csapat, de előfordult, hogy szétoszolva jártak be egy-egy kisebb tájegységet, majd újra együtt folytatták útjukat. Tapasztalataikról – szervezett formában – egy-egy „naplóolvasás”-sal töltött eső napon szereztek kölcsönösen tudomást.

Az expedíció elsődleges feladata kétségtelenül a kiállítás háziipari anyagának összeszedése volt. Fa- és cserépedényeket, szötteket vásároltak vagy kértek el a kiállításra, szita-, rosta- és bordakészítőket, fazekasokat látogattak meg, hetivásárokon fordultak meg, „natúrális ezermestereket” kerestek fel, hogy minél gazdagabb anyaggal és tapasztalattal térhessenek haza. A tárgygyűjtés mellett nem mulasztották el a meglátogatott helységek történelmi emlékeit és nevezetességeit megtekinteni: várromokat, templomokat néztek meg, rajzoltak le, rovásírásos ábécét, harangfeliratokat másoltak be jegyzetfüzetükbe, régi anyakönyvekben lapozgattak, rácsodálkoztak egy udvarhelyszéki öreg székely kis könyvtárára, melyben „még a Jókai Véres könyv-ét” – a *Csataképek* első kiadásának bezúzástól megmenekedett példányát is megtalálták; tornácoszlopként szolgáló római sírkő különös sorsán merenghettek, s a „székely nép régi és jelenlegi állapotán”, mikor útjuk az agyagfalvi réten vezetett át. De érdeklődésükre tarthattak számot a természeti ritkaságok is – egy-egy faóriás, különös alakú szikla, barlang vagy ingovány, s a hozzájuk kapcsolódó hiedelmek és mondák. Útjuk során érintették a székelyföldi fürdőhelyeket, ásványvíz-lelőhelyeket, meglátogattak bányákat, vashámorokat, hogy minél sokrétűbben, gazdagabban mutathassa be Szabó Sámuel a Székelyföld természeti adottságait és kézműiparát.

A kézirat egy-egy elejtett megjegyzéséből arra is következtethetünk, hogy eredeti úticéljuk – a kiállítás anyagának összegyűjtése – mellett a Szabó-vezette diákcsoport figyelt a népköltészeti és népzenei hagyományokra is. Az útijegyzet írójának Makkfalván „első teendője volt” „egy pár csüddögölőt és oláh nótát leírni az ottani cigány hegedűje után”, Csíkszentdomokoson a madéfalvi veszedelem emlékét idéző versre bukkantak, s minden jel arra mutat, hogy a *Szilágyi és Hagymási* balladájának máig egyetlen teljes változata ennek a hathetes gyűjtőútnak volt a hozadéka.

Részleteket azonban – sajnos – nem ismerünk. A kéziratos útijegyzetek írója nyilván csak azokról a mozzanatokról tudósít, melyeknek részese vagy közvetlen ismerője volt. Különböző is, nagyon vázlatosak

¹¹⁰⁴ *A Magyar Orvosok és Természet Vizsgálók Pesti központi állandó választmányának. Marosvásárhelyt, 1864. július 18-án. Tájékoztató az előkészítő munkálatokról.* Marosvásárhely levéltára, Tanácsulási iratok. (Fond Primăria Tg. Mureș. Acta politica. Consiliul orașului) ROL. MMI. Jelzete: 1864 /41, 41 verso.

¹¹⁰⁵ [Székelyföldi útinapló] (1864). Kézirat, „Lucian Blaga” Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Kolozsvár. Jelzete: Mss. 3221.

¹¹⁰⁶ A hét diák közül négy – Makkai Domokos, Kovács Ödön, Lőrinczi Dénes és Nagy Domokos – akkor már az enyedi főiskola teológushallgatója volt, a három marosvásárhelyi diák közül Faluvégi Albert és Csiki Lajos 1864 nyarán végezte a jogi tanfolyam második évfolyamát – vagyis befejezték tanulmányaikat Marosvásárhelyen; az útijegyzetíró diákokban pedig, jóllehet sehol sem nevezi meg magát, a marosvásárhelyi főiskola tanárának, Mentovich Ferencnek a fiát, Mentovich Gyulát gyanítjuk. Azonosításában a kéziratban található utalásokra, életrajzi vonatkozásokra támaszkodtam. Ő volt a csapat legfiatalabb tagja, abban az esztendőben végezte a második bölcselmi osztályt.

feljegyzései, melyek, úgy tűnik – emlékeztetőül szolgáltak magának a szerzőnek is egy részletesebb útinapló írásához. A kézirat néhány utalásából arra következtethetünk, hogy mind Szabó Sámuel, mind pedig a vele tartó diákok vezettek útinaplót, melyet pihenőnapjaikon vagy kényszerű vesztégléseik idején írtak, s ugyancsak ilyen alkalmakkor olvastak össze, beszéltek meg. Nagy kár, hogy ezidáig egyikük útinaplója sem került elő.

Különösen Szabó Sámuel naplójának elkallódását sajnálhatjuk, mert a kongresszus munkálatairól beszámoló tudósítók egybehangzóan nagy elismeréssel beszélnek nemcsak a szeptember elején megnyílt kiállítás székely háziipari részlegéről, de arról az előadásról is, melyet Szabó a tárlati iparcikkekről tartott, valamint Szabó „szóbeli értekezéséről”, melyben székelyföldi kirándulásáról számolt be, s melynek keretében, a hitelesség érdekében útinaplójából is olvasott fel részleteket. A termény és iparkiállítás egészéről számot adó Tisza László, az Erdélyi Gazdasági Egylet alelnöke egyértelműen a kiállítás legsikeresebb részeként értékeli a székely iparkiállítást, melyről így ír: „A kiállítás rendezésével rendkívüli érdemet szerzett magának m.-vásárhelyi főiskolai tanár, Szabó Sámuel úr, ki úgy tudom, a város által segélyezve, néhány tanulóval előlegesen bejárta csaknem az egész Székelyföldet. A nép ottani ipara készítményeit, nemcsak, de a nép életmódja, életrevalósága, vagyonossága körüli statisztikai adatokat is a legszigorúbb nyomozás s helyszíni vizsgálat alapján szerzé össze, kifáradhatatlan buzgalom s nagy szakavatottsággal, úgy hogy ez útját tárgyazó jelentése székely népismeit s művelődéstörténeti szempontból irodalmunk egy jeles gyöngyének lesz bizonyosan nevezhető [...]. Képviselve is volt, az ő érdeméből, e tárlaton a jeles székely házi szöttek, szalmakalapokon elkezdve minden, az utolsó cseberig, s a korondi cigány-fonta kosarakig.”¹¹⁰⁷ Szabó Sámuel kiállításának és a hozzá kapcsolódó előadásának sikerét az is jelzi, hogy még a kongresszus bezárása előtt megszületett az ajánlás és határozat arra nézve, hogy „a nagy gonddal összeállított értekezést” a Gazdasági Egylet költségén ötszáz példányban nyomtassák ki, s a tagok között még a következő nagygyűlés előtt osszák szét.¹¹⁰⁸ Az Erdélyi Gazdasági Egylet hajlandónak is mutatkozott a kiadásra, jóllehet „ezen igen jeles műnek” „nagy része műipari és népismeit tárgyalásokból állván” „tárgyát csak részben tudhatja gazdaságának”, vagyis az Egyletet közvetlenül érdeklőnek.¹¹⁰⁹ „Semmit elmulatni nem fogunk – szögezi le a Gazdasági Egylet alelnöke 1864 decemberében –, hogy ha Szabó úr e jeles művet teljesen sajtó alá rendezve a nagygyűlés határozata szerint választmányunknak beküldi (mi mindeddig nem történt), ezen irodalmunknak oly szegény ágát gazdagító derék dolgozat megjelenését egy- vagy más úton biztosítsuk.”¹¹¹⁰ Sajnos, az értekezés sem a következő évben, sem később nem jelent meg, s úgy tűnik, nem a Gazdasági Egyleten múltott megjelentetése; feltehetően Szabó Sámuel nem készítette el előadása és útinaplója nyomdakész változatát.

Szabó értekezésének és naplójának hiányában csak a sajtóban közölt elismerő tudósításokból és a kéziratos útijegyzet utalásaiból tudunk következtetni arra, hogy az 1864-es marosvásárhelyi székelyföldi ipartárlat tulajdonképpen az első magyar néprajzi kiállítás volt, melynek összehozása, megrendezése érdekében Szabó Sámuel – ugyancsak elsőként a magyar néprajzi kutatások történetében – tudatosan átgondolt gyűjtőexpedíciót szervezett és hajtott végre.¹¹¹¹

Furcsa fintora s egyben beszédes jellemzője a korabeli viszonyoknak, hogy az első magyar néprajzi kiállítás anyaga amolyan csempészárúként került a nyilvánosság elé. Hiszen a „magas kormány” csak az Orvosok és Természetvizsgálók nagygyűlésének megrendezésére adott engedélyt – olyan szaktudományi

¹¹⁰⁷ TISZA László 1864, 38–39.

¹¹⁰⁸ Napi Közlöny, 7. sz. 1864. szeptember 3, 29, 30.

¹¹⁰⁹ TISZA László 1864, 46.

¹¹¹⁰ TISZA László 1864, 46–47.

¹¹¹¹ Ezzel a gyűjtőúttal Szabó Sámuel csaknem egy évtizeddel előzte meg Xantus Jánost, aki 1872-ben járta végig Magyarország és Erdély legjellemzőbb etnográfiai zónáit, hogy anyagot gyűjtsön az 1873-as bécsi iparkiállítás népismereti részlege számára. Vö. Magyar Polgár 1872. okt. 17-i (VI. évf. 238. számának) tudósítását Xantus erdélyi útjáról, valamint az ugyanabban a számban közölt *Az 1873. évi bécsi ipartárlaton kiállítandó magyarországi népismeit gyűjteményben felveendő háziiparcikkek jegyzékét*.

ágazatok képviselőinek a tanácskozására, melyek a lehető legtávolabb esnek a nemzeti múlt és jelen eseményeinek, jelenségeinek vizsgálatától és megismerésétől. A nemzeti-népi hagyományok feltárásától és felmutatásától érthető módon ódzkodott az önkényuralmi rendszer, hiszen a vérbefojtott szabadságharc után, a tobzódó önkény elszabadult indulatai közepette a porig alázott magyarságnak talán egyedüli vigasza lehetett önbecsülésének, önértékelésének helyreállítása. A nemzeti hagyományok feltárása, a népi tradíciók megismerése – közvetlenül vagy közvetve – ezt a célt szolgálta.

A forradalom és szabadságharc bukása után a néphagyományok megbecsülése és gyűjtése már nem kötődött, mert nem kötődhetett a parasztság fölemelésének társadalmi küzdelmeihez úgy, mint a polgári forradalmat megelőző idők eszmei tájékozódásában. A népköltészet, néphagyományok megismerésétől akkorra már csupán a nemzeti művelődés gyarapodását remélték, s főképpen pedig a nemzeti önbecsülés ébrentartását és erősítését. Jakab Elek 1854-ben írott, találó szavai szerint „Minden benső beccsel bíró népszokás a nemzet múltjának s jövőendő életrevalóságának egy-egy bizonyítéka. Napfényre hozván, megismertetvén ezt, azon fajnak jelentékét emeljük, tekintetét munkáljuk elő.”¹¹¹²

A néphagyományok megismerésének így felfogott fontosságát azonban nemcsak a nemzet sorsán töprengő magyar gondolkozók ismerték fel, de a hatalmi gépezet elnyomó szervei is. Az önkényuralmi korszakban a nemzeti kultúra ápolását, megismerését és megismertetését, a nemzeti önismeret szolgálatát az elnyomó osztrák hatalom nem nézte jó szemmel; következésképpen a nemzeti törekvéseket erősítő tudományszakok művelői intézményes keretek között aligha juthattak nyilvánossághoz. Tudományos értekezletek, kiállítások szervezésére hiába folyamodtak engedélyért, s a nemzeti múlt és jelen megismerését szolgáló közgyűjtemények, múzeumok létesítése elé is számtalan akadályt gördített Bécs hivatalnokhada. Ilyen körülmények között leleményességgel kellett kijátszani a hatalom éberségét, s a veszélytelennek ítélt természettudományos tanácskozás keretei közé kellett becsempészni a nemzeti múlt feltárásának nélkülözhetetlen tudományszakát, az archeológiát és a nemzeti jelen bizonyágtételét: a népismereti kiállítást és a hozzá kapcsolódó előadást.

A nemzeti öntudat erősítésének, a nemzeti önismeret fontosságának gondolata különben nem pusztán csak a népismereti kiállítás kapcsán jutott szóhoz a kongresszus programjában. A nagygyűlés keretében szervezett kétnapos kirándulás első állomásán, Nyárádszeredában a vendégsereg az ottani falusi legények és leányok táncában gyönyörködhetett, Szovátna kiránduló társaság részese volt egy ökörsütéssel egybekötött népünnepélynek,¹¹¹³ Parajdon pedig a falu népe fogadta be éjszakai szállásra a vendégeket: „Nem volt egyetlen ház, hová valaki szállásolva ne lett volna – olvashatjuk a korabeli Vasárnapi Újságban –, de nem volt egyetlen vendég is, kit házigazdája a legszívesebben ne fogadott volna.”¹¹¹⁴ A Koszorú munkatársa még azzal is megtoldja a kirándulás ismertetését, hogy „70 szekérszék karaván ment ki az egyszerű székely nép lakta helységekre, s vevé igénybe a földesurak[...] asztalát, s a népnek szép fehér, kézzel himzett párnáit és paplanait a tornyos nyoszolyákban.”¹¹¹⁵

A népismereti kiállítás, a tárlatot ismertető Szabó Sámuel előadása, a folklorisztikus elemek beépítése a kirándulás mozzanatai közé egybehangzóan azt bizonyítják, hogy a kongresszus marosvásárhelyi szervezői tudatosan csempészték be a néprajzi fogantatású elemeket a természettudományos rendezvénysorozat programjába, s általuk, az „ahogy lehet” parancsának engedelmeskedve élesztgették a nemzeti önismeret és önbecsülés pislákoló lángját. Utaltam már arra, hogy az erdélyi magyarság eleve a nemzeti művelődés feléledésének jelét látta a marosvásárhelyi nagygyűlésben, s a kongresszus munkálatait értékelő utólagos visszhangok is azt emelik ki, hogy „a tudomány diadalának, a tudományban a nemzeties iránynak, a kettős magyar haza jelesei egymás iránti hő, megtörhetetlen ragaszkodásának, a szellemi egység biztos,

¹¹¹² AGRICOLA 1854

¹¹¹³ CSANÁDY Béla 1864, 383. (A tudósító nemcsak az ökörsütés tényéről tájékoztat, de részletes leírását adja az ökörsütés módjának.)

¹¹¹⁴ CSANÁDY Béla 1864, 383.

¹¹¹⁵ Koszorú, II. évf. II. félév, 11. sz. 1864. szeptember 11. 282.

megnyugtató öntudatának boldog ünnepnapjai” voltak a marosvásárhelyi nagygyűlés eseményei.¹¹¹⁶ Végezetül – utalásszerűen – el kell mondanom még azt, hogy a nemzeti törekvéseket erősítő human tudományszakok művelésének megnehezítése, visszaszorítása, elfojtása nem pusztán az önkényuralmi korszak császári hivatalnokainak volt jól bevált módszere. A romániai magyarság XX. századi történetében a nyolcvanas évek egyre durvább hatalmi beavatkozásai következtében szinte szó szerint ismétlődtek meg a tudománypolitikai megszorítások XIX. századi eljárásai. Tudományművelésben, oktatásban, könyvkiadásban egyaránt csak a reáltudományok terén juthattak szóhoz a magyar értelmiségiek, az úgynevezett nemzeti tudományszakok – néprajz, népköltészet, történelem, régészet – teljes visszaszorítása érvényesült, egészen addig, hogy egy adott időponttól kezdve már a magyar helyneveket sem használhattuk nyomtatott szövegben. Mindez arra figyelmeztet, hogy a mindenkor idegen elnyomó hatalom szemében a népi-nemzeti hagyományok kutatása nem kívánatos, sőt ártalmas és veszélyes, mert a nemzeti törekvések erővonalait erősíti.

Felhasznált irodalom

AGRICOLA (JAKAB Elek)1854	<i>Húsvéti határkerülés Székelyföldön.</i> Hetilap (Kolozsvár), III. 35. sz. május 3.
CSANÁDY Béla 1864	<i>Kirándulás a parajdi sóbányákhoz. (A természetvizsgálók marosvásárhelyi gyűlése alkalmával.)</i> Vasárnapi Újság, XI. évf. 37. sz. 1864. szept. 11. 382–383.
FEKETE József–SZARVADY Lajos 1864	<i>Főlhívás.</i> Korunk [Kolozsvár], IV. évf. 83. sz. (júl. 15.)
JÓNÁS (Keresztesi PAPP Miklós) 1864	<i>Az orvosok és természet-tudósok X-ik gyűlése Maros-Vásárhelytt.</i> Korunk [Kolozsvár], IV. évf. 106. sz. 1864. szept. 7.
(K. L.) [KÖVÁRY László]1864	<i>Ünnepe van a hazának.</i> Korunk [Kolozsvár], IV. évf. 101. sz. aug. 26.
Napi Közlöny 1864	Napi Közlöny. A magyar orvosok és természetvizsgálók Marosvásárhelytt 1864. augusztus 27-től szeptember 2-áig tartott X. Nagy gyűléséről. Knöpfler Vilmos és Szabó József titkárok közreműködésével szerkeszti Mentovich Ferenc. 1–7. sz. 1864. aug. 26– szept. 3-ig.
SZABÓ Sámuel 1864	<i>Rövid utasítás tájékozásul honismereti adatokat gyűjtők számára.</i> Nyomatott Marosvásárhelytt az ev. ref. főtanoda betűivel Kali Simon által.
TISZA László 1864	<i>Alelnök Tisza László jelentése.</i> (keltezése: 1864. december 31.) Az Erdélyi Gazdasági Egylet Évlapjai. Kilencedik füzet, 1863–1864. Szerkeszti Nagy János egyleti titkár. Kolozsvárt, 1865.
TISZA László 1864	<i>Statisztikai kimutatás a szabad királyi városok és mezővárosok népességéről.</i> Kolozsvári Közlöny, 1864. július 28, 88. sz. 367.

¹¹¹⁶ TISZA László 1864, 47.

Paksa Katalin (Budapest) **Népzene és nemzeti kultúra**

Ha a „nemzeti” kultúra fogalmát tágan értelmezzük, megállapíthatjuk, hogy népzeneinknek már a reneszánsz idejétől kezdve voltak olyan stíluscsoportjai, amelyek nemzeti jelentést hordoztak, és e stíluscsoportok mindegyikére a szóbeliség és írásbeliség összefonódása-kölcsönhatása jellemző.

A históriás énekek dallamainak egy részét például a lantosok-énekmondók keleti eredetű zenei anyanyelvből, az úgynevezett sirató stílusból alakították ki a 16–17. században. A históriák fontos katonai eseményekről tudósítottak, buzdítottak és bátorítottak; közös szellemi erőforrásul szolgáltak a szétdarabolt országban a társadalom széles rétegei számára. Közülük jónéhány fennmaradt a paraszti hagyományban.

A kuruc dalok sokféleségéből a Tyukodi- és a Rákóczi-nóta dallamcsaládja tűnik ki jellegzetes fríg melodikájával, sajátos strófaszerkezetével. Változataikat előszeretettel jegyezték föl a diák melodiáriumokban a 18. század folyamán; ez a dalköltészet az egykori nemzeti dicsőség és függetlenség eszméjét tartotta fenn közösségi hagyomány felhasználásával. Később (a 19. század utolsó harmadától) Thaly Kálmán és követői „kurucos” szerzeményei közül pedig azok folklorizálódtak, amelyek valamelyes népi előképre épültek. A 18. században alakult ki a hangszeres Rákóczi-induló, mely a 19. században nyerte – többszörös zeneszerzői átdolgozás után – ma ismert alakját. Ez a sodró lendületű, szövegtelen zenedarab a reformkortól kezdve nemzeti jelkép, erre vallanak a hatalom szigorú tiltó rendelkezései, például a negyvennyolcas szabadságharcot követő önkényuralom idején. Mégis játszották, a sok közül csak egy példát említek Szegedről, a 19. század közepéről. „Koszta Zsiga primás kitűnően játszotta a Rákóczi-nótát. Ha megfelelő társaság volt együtt, rászóltak: ‘Zsiga bácsi, megyünk Bécs alá!’ Erre a banda fölállott, hasonlóan a jelenlévő honfiak is. Ez addig tartott, amíg a lassú rész el nem hangzott. Amikor azután a gyorsra került sor, a fiatalabbak némán koccintottak és kezet fogtak egymással.”¹¹¹⁷

A verbunkos tánc a kuruc korban még járt hajdútánc mozgáselemeiből fejlődött ki, a hozzá tartozó zene pedig részben a kanásznóták dallamaiból jött létre, részben pedig idegen dallamokat, műzenei megoldásokat asszimilált az egykorú bécsi klasszikus zenéből. A verbunkos megszületésében – a 18. század közepén – közvetlen szerepet játszottak hatalmi, politikai tényezők: a katonatoborzás magyarországi gyakorlata. Verbunkos zenére táncolt – létrejöttének keretét meghaladva – mágnás és kisnemes, városi polgár és falusi paraszt. Divatja Bécsbe is elkerült, zongora-átiratokban publikálták, és onnét tovább terjedve Európa-szerte divattá vált. Hatást gyakorolt a klasszikus zenére: Haydn, Mozart, Beethoven és Schubert számos kompozíciójában kimutathatók verbunkos elemek, bizonyos műveik pedig címükben is utalnak a magyaros jellegre. A romantikus szerzők közül főként Liszt és Brahms használt fel verbunkos dallamokat, Erkel Ferenc a nemzeti opera zenei nyelvét ezekből merítette. A verbunkos az első zenei áramlat, amelyet a külföld magyarnak ismer. De mindmáig ismeri a Kárpát-medence népzenei tradíciója is: dallamai, játékmódja, figurációs technikája megtalálhatóak a népi hangszeres gyakorlatban.

A népi és nemzeti zene spontán összefüggésein túlmutató, tudatos törekvések a 19. században következtek be a népzene „értékének” romantikus felfedezésével. Pálóczi Horváth Ádám – aki ellen bécsi kezdeményezésre vizsgálat indult lázító hangú énekei miatt – *Ötödfél-száz Énekek* című gyűjteményében a dalszövegek magyarosságát tekintette értékmérőnek, és amit magyarnak érzett, azt egyszersmind réginek is vélte. A 19. század folyamán lejegyzett, illetőleg publikált 12 nagyobb népdalgyűjtemény összesen mintegy 3500 dallamot foglal magában, ez a terjedelmes anyag azonban a népzene fogalmi tisztázatlansága miatt rendkívül vegyes: ismert és ismeretlen költő-muzsikusok szerzeményei, idegen és magyaros dalokat, valamint népies műdalokat tartalmaz.

¹¹¹⁷ OSZTROVSZKY J.: *Erdélyi Náci és a Rákóczi-nóta*. Szegedi Híradó, 1885. 237. sz.

Legkevesebb bennük a néphagyományban gyökerező, „szűkebb értelemben vett” népdal – ezeket is általában „kijavították”, „kicsinosították” –, mivel a korabeli ízlés számára túlságosan parasztinak tűntek ahhoz, hogy a színpadon, úri vagy polgári társaságban énekelni lehessen őket, és különösen ahhoz, hogy idegen példákat követő zeneművészetünkbe beépülhessenek. Mindszenty Dániel *A népdalok gyűjteményje ügyében* című cikkében 1831-ben így magyarázkodik: „Az alnép sorsa súlyosan fekvék untalan izmos vállán, s ha olykor-olykor vidámabb rés támadna is szívében, a szomorú visszaemlékezés terhes körülményire azonnal megzavarja örömeinek csekély forralmát. Innend a honi dalokban ama hirtelen hanyatlás, kurtaság, s átmenetel a vígből a kesergőre; innend a nagy egyszerűség, s művészetlen fordulatok.” A népies műdal volt az, amiben a nemzet gond nélkül, természetes könnyedséggel önmagára ismert, a sürgető vágy pótlékokkal elégtelt ki. Kodály Zoltán megállapítása szerint a dalszerzők „lelki összetétele ugyanaz, mint közönségüké: a népkultúrából már kinőtt, de a magaskultúráig még el nem jutott, átmeneti embertípus”.¹¹¹⁸

A népi alaphól fölépülő nemzeti zene megszületése és a népzene kutatás tudománnyá válása egymással szoros és kölcsönös összefüggésben történt a 20. század első évtizedeiben Bartók Béla és Kodály Zoltán munkássága révén. Amitől a 19. századi magyar muzsikások megrettentek – népdalaink archaikus és modális hangsorai, melodikus jellemzői, ritmikai alakzatai, prozódiai sajátosságai –, éppen az volt inspiráló számukra, és a legmodernebb nyersanyagként épült be alkotásaikba. Programjukat tanulmányokban is megfogalmazták, közülük néhány beszédes cím: *A népzene hatása a művészi alkotásra*, *A parasztzene hatása az újabb műzenére*, *A magyar népdal művészi jelentősége* (Bartók), *A népdal feltámadása*, *A magyar népdal művészi jelentősége*, *Ősi hagyomány – magyar zeneélet* (Kodály). Bartók és Kodály írásaiból és természetesen mindenekelőtt zeneműveiből kiderül, hogy a népzene nem színező elem és egzotikum számukra, hanem felmutatásra és kiteljesítésre érdemes esztétikum, a múlt generációinak közösségi öröksége, amelynek érvényességi köre az egyéni művészi teljesítményre is kiterjed, létrehozva a szellemi szuverenitást, a kulturális függetlenséget zeneművészetünkben.

Miként alakult a népzene nemzeti integrációja a 20. század második felében? A továbbiakban ezt vizsgáljuk a tudomány, a népzenei mozgalmak, az oktatás és a zeneművészet területéről vett példák segítségével.

Míg a két világháború között a népdal és az új magyar zene ügye konzervatív körökben jelentős ellenállással találkozott, a népidemokratikus Magyarországon államilag elismert „szocialista” értékévé vált. Az ötvenes évek szovjet típusú kultúrpolitikája a népdalt deklarálta mintának mint a népuralom kifejezését a nyugati „formalizmus” ellenében, melynek vádjá Bartók zenéjét sem kerülte el. Ez a politika a gyakorlatban hamisítást követelt, szövegeket költetett át, illetve indulókat, tömeg-dalokat íratott népi modorban, és minden más szemléletből fakadó zenei irányzatot letiltott, szankciókkal sújtott.

Ebben az időben kapott a népzene önálló kutatóhelyet: 1953-ban megalakult a Magyar Tudományos Akadémia Népzene-kutató Csoportja, a népzene-tudomány Kodály igazgatósága alatt működő műhelye. Az egykori Csoport irattárában találtam egy jellemző dokumentumot, cenzori jelentést Kerényi György tervezett (és meg nem valósult) népdalgűjteményéről: „Megjegyzés ‘A munka és ünnep dalai’ című kiadvány szövegeihez”. Néhány idézet ebből kellően érzékelteti a kor hangulatát, azt a közeget, amelyben a népzene-kutatók dolgoztak. „Az előhang általában túl tudományos, stílusában kissé fellengzős, éppen ezért nem eléggé népszerű... Az összeállítás legfőbb hiányossága, hogy teljesen hiányoznak a szocialista ünnepek... A 14. dal a gyári munkát úgy idézi, mint amely a nők számára romlást okoz. Helyes lenne lapalji jegyzetben megemlíteni, hogy ez is a Horty rendszer elnyomása ellen szól...” A jelentés legnagyobb részét a népdalszövegek megváltoztatására vonatkozó javaslatok teszik ki, például „Szent Gergely doktornak” helyett „Nagy Gergely

¹¹¹⁸ Visszatekintés II. 158.

doktornak”, „Menjünk Isten szerint” helyett „Menjünk idő szerint”, „Ennek csak a jó Isten a doktorja” helyett „Ennek csak a jó halál a doktorja”, „Megesküdtünk Isten előtt a vécsei templom előtt” helyett „Megesküdtünk egymás előtt a vécsei tanács előtt” stb.

A Népzene kutató Csoport elsőrendű feladata a magyar népzene kritikai kiadása volt. Ezt a munkát Kodály és Bartók már az 1910-es évektől szorgalmazták, és egységes *zenei* rendben képzelték el, illetve azon dolgoztak. A II. világháború után azonban a tudományos döntéseknél a hatalom elvárásait is figyelembe kellett venni. Ezek szerint az összkiadásnak a zene „élettel való” kapcsolatát volt feladata kiemelni, az elvont zenei rendszer gyanús és veszélyes burzsoá gondolatnak számított. A kultúrpolitikai realitások így az eredeti koncepció módosításához vezettek: a sorozat első öt kötetében néprajzi funkció szerint osztályozott, úgynevezett alkalomhoz kötött dallamok jelentek meg (gyermekjátékok, a jeles napok dalai, lakodalmások, párosítók és siratók), és csak korlátozva, alárendelt módon érvényesülhettek a zenei rendszerezés/tipológia elvei. Mindemellett hangsúlyoznom kell a Magyar Népzene Tára kötetének kiváló tudományos színvonalát, melyekben megvalósult a forrásanyag hiteles, ideológiától mentes közlése.

Ami a terepmunkát illeti, a szocialista országok deklarált testvérisége ellenére hivatalosan, akadémiai egyezményrel lehetetlen volt a népzene gyűjtés a környező országok magyar lakta vidékein. Pedig a népzenei összkiadás számára az egész nyelvterület zenéjének ismeretére szükség volt. Hiába levelezett Kodály a bukaresti akadémiával, hogy a kolozsvári folklórintézet magyar anyagának másolatát megkaphassa, és magyar részről Bartók összes román gyűjtésének mikrofilmjét is megküldték cserébe, próbálkozása kudarcba fulladt. Gurka Lászlót, a kolozsvári folklórintézet munkatársát pedig azonnali hatállyal elbocsátották állásából, amikor kiderült, hogy népdalok másolatát juttatta el Budapestre, és népzene kutató kollégáit is komoly zaklatás érte. Így azután az erdélyi gyűjtés illegális útra terelődött, de ennek ellenére – vagy éppen ezért? – a hatvanas évek második felétől rendkívül nagy mennyiségű népzene- és néptánc-felvételt „csempészték” be az országba. (Megjegyzem, a román és a magyar vámosoktól egyaránt kellett tartani!) Ez az anyag – főként a Mezőség, Gyimes és Moldva tekintetében – annyi korábban ismeretlen vagy alig képviselt jelenségre hívta fel a figyelmet, többek között a hangszeres zenélés, az énekes előadásmód, a bővült soros dallamok, a kishangterjedelmű ötfokú dalok stb. területén, hogy tanulmányozásuk új lendületet adott a kutatásnak, feldolgozásuk számos új tudományos eredményhez vezetett. A dallamokból hangzó formában és kottás példatárban is sokat publikáltak, például Rajeczky Benjamin *Magyar népzene* című három lemezalbumában (1967–1982) és Vargyas Lajos *A magyarság népzeneje* című könyvében (1981), az adatközlők nevét azonban – a retorzióktól tartva – ezekben a kiadványokban nem lehetett föltüntetni. Az erdélyi, elsősorban a mezőségi hangszeres zene szolgált aztán alapul a táncházmozgalomnak, melynek zenészei az akadémiai népzene- és néptáncgyűjteményt használták, és azokat hamarosan saját helyszíni gyűjtéseikkel gyarapították.

A hagyományőrző és hagyományápoló mozgalom létrejött az egyik legnagyobb meglepetés a népzene 20. századi továbbélésében. E mozgalmak a hatvanas években, illetőleg a hetvenes évek elején bontakoztak ki teljesen váratlanul, minden hivatalos népművelői, művészeti, tudományos előkészítés nélkül és politikai tervezéstől-elvárástól függetlenül – abban az időben, amikor a társadalom már régen leszokott a spontán kezdeményezésről, önszerveződésről. (A korábbi, kisebb számú falusi együttes működését a Népművészeti Intézet irányította.) A mozgalom a televízió „Röpülj páva” népzenei versenye kapcsán indult, melynek során kiderült, hogy a falusi közösségekben van még elég erő és akarat a helyi hagyomány felkarolására, és van érdeklődő közönség műsoraik befogadására. A Népzene kutató Csoport munkatársai a kezdetektől támogatták a népdalköröket személyes tanácsadással, versenyek zsűrijében, pávakörvezetőknek szervezett tanfolyamokon. Segítséget adtak a helyi tradíció felderítésében, felhívták a figyelmet a közösségben már nem használt, de az emlékezetben még meglévő sokszínű dallamvilág lehetőségeire, bátorították a háttérbe szorult előadási szokásokat, hangadási és díszítési módokat, a szöveg dialektus szerinti ejtését. Ennek a munkának jelentős szerepe volt a népdalcsoportok repertoárjának megalkotásában, ennek köszönhető, hogy nem a legújabb népdalok és népies dalok országszerte ismert szűk köre került színpadra nótás-népszínműves előadási módban, hanem a különféle vidékek

stílusban is változatos hagyományos dallamai. A pávaköri mozgalom méreteire jellemző, hogy a 2000-ben befejeződött, Vass Lajos nevét viselő népdaléneklési verseny mintegy tízezernyi résztvevőt mozgató meg, határokon kívüli csoportokat is beleértve. Az Erkel Színházban rendezett záróhangversenyen már nem csak a népdal szerete, de a résztvevők nemzeti együvé tartozása is kifejeződött a közös énekléssel. Külön említést érdemelnek a vajdasági népdalkörök, amelyek a magyarországiaknál később, csak az elmúlt tíz esztendőben szerveződtek, mintegy párhuzamosan a jugoszláviai helyzet romlásával, a fokozódó elnyomás és veszélyeztetés közepette. A „Durindó” nevet viselő évenkénti seregszemléjükön 60-70 falusi csoport lép föl rendszeresen.

A hetvenes évek elején egyik pillanatról a másikra tört felszínre a városi fiatalok vonzalma a hangszeres népzene iránt. A városi táncház a falusi bálók-mulatságok párja – egy azoktól gyökeresen különböző társadalmi környezetben –, amely úgy szórakoztat, Széll Jenőt idézve, hogy „nem illeszthető be a szórakoztató zene kategóriájába, mert a legmagasabbrendű, évszázados esztétikai értékeket közvetít.” A hangszeres népzene és a vokális népdal stílusban hű, „autentikus” megszólaltatása volt az az újdonság, amelyben a népzenei kultúra korábban nem is feltételezett vonzereje mutatkozott itt meg, elutasítva a „népi”-nek nevezett, cigányzenekarok által nótákávéházi modorban kísért népdalokat vagy a banális, igénytelen zeneszerzői feldolgozásokat. Helyszűke miatt sajnos nem térhetek ki a mozgalom és a néptáncstudomány, valamint a népzenei tudomány szoros, egymást gazdagító kapcsolatrendszerének ismertetésére, melynek legelején Lajtha László széki gyűjtésének felélesztése áll, és amely közös gyűjtőutaktól a közös publikációkig, konferenciákig, szakmai együttműködésig terjed.

A nemzeti kultúra építésének egyik legfontosabb színhelye az iskola. Ami a népdal szerepét illeti az oktatásban, annak fontossága már a 19. század végén felvetődött. Az 1883. évi Országos Tanítógyűlés Kiss Áron javaslatára a következő teendőben állapodott meg: „1. A játékoknak s az esetleg velük járó daloknak a magyar nemzeti nevelés szolgálatában kell állaniuk... 2. A gyermekek játékaik s ezek dallamai a haza minden vidékén összegyűjtendők.” E munka eredményeként jelent meg 1891-ben a *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*, amely a korabeli népzenei publikációk közül kiemelkedik mind az anyag hitelessége, mind a szerkesztés koncepciója miatt. Ma elsősorban forrásértéke miatt becsüljük (anyagából Bartók és Kodály gyermekeknek készített kompozícióiban egy sor dallamot és szöveget felhasznált), a könyv iskolai alkalmazásáról, illetve annak eredményességéről azonban nincsenek adataink.

Kodály Zoltán sokat idézett programja: „legyen a zene mindenkié!” A cél, meggyőződése szerint a népdalra épülő énektanítással valósítható meg, a zenei anyanyelvre alapozott tananyag segítségével. Az úgynevezett Kodály-koncepció iskoláinkban részben rendkívül nagy sikereket ért el, világhírűvé vált, részben pedig kudarcot vallott, illetőleg eredményességét számos akadály hátráltatta/hátráltatja. A koncepcióról folyó újabb és újabb viták mindazonáltal jótékonyan hatnak a megmerevedés ellen, amelynek egyik tipikus tünete a népdal „szolfézs-példává”, „olvasógyakorlattá” való lefokozása.

Az elmúlt két évtizedben a népzeneoktatás önálló intézményei is kezdenek kiforrni az állami zeneiskolai hálózat keretében. A népzenei iskolák és a zeneiskolák népzenei tagozatai a hagyományátadás népi gyakorlatát kívánják átültetni a zenepedagógiába. Ennek megfelelően a növendékek hallás után tanulnak a tanár bemutatóiból, illetőleg eredeti hangfelvételekről, videofelvételekről, alkalmanként meghívott adatközlőktől; kiegészítésként azonban a szolmizációt, illetőleg a kottát is használják. Az „utánzással” elsajátított éneklés-zenélés akkor éri el a célját, ha a tanulók képessé válnak a szózhagyományra jellemző variálás spontán, belső szükségéből fakadó megvalósítására. Hasonló módszerrel folyik az oktatás az egyre népszerűbb nyári népzenei táborokban, ahol a zene mellett általában a folklór más ágaival is megismerkedhetnek a résztvevők: néptáncoktatást és kézműves foglalkozásokat is szerveznek számukra.

A népzenei tanulmányok növekvő igénye képes volt létrehozni intézményeket, a felsőoktatás tehetetlenségével, értetlenségével azonban máig nem tudott megküzdeni. A népzenei tanár-képzés ugyanis teljességgel megoldatlan, mindössze egyetlen vidéki főiskolán van ének–zene–népzene tanári szak,

egyetemi szintű képzést pedig mindeddig nem sikerült beindítani; megjegyzem, a népzene-tudományi képzést sem a Zeneakadémián.

Ami a művészi zenét illeti, a Bartók és Kodály után következő zeneszerző nemzedék is egyúttal jeles népzeneegyűjtő és a népzene-tudomány művelője volt: Lajtha László, Veress Sándor, Járdányi Pál. Jellemző, hogy mindhárman összeütközésbe kerültek a hatalommal, és pályájuk bizonyos szakaszában perifériára szorultak. Lajtha és Járdányi politikai támadásoknak volt kitéve, Veress műveit pedig svájci emigrációját követően nem játszották többet Magyarországon.

A hatvanas–hetvenes évek újabb nyugati zenei áramlatai sem szakították meg a népzenevel kapcsolatot tartó folyamatosságot, ezt az irányzatot képviselik például Szokolay Sándor, Bozay Attila, Balassa Sándor alkotásai. Bozay Attila temetésén 1999-ben a pályatárs Balassa Sándor a következőket mondta: „A magyar néphez és zenéjéhez fűződő mély kapcsolatotod ‘modernista’ műveidben is jól hallható. Ebből a hajlamból egy újfajta szintézis megvalósulásának lehetősége sejlik föl a jelenkori Európában. A közösen használt, szinte nemzetközinek nevezhető nyelv ötvöződik a sajátosan magyar hangvétellel.”¹¹¹⁹

Korunk zenéjére jellemző a hangzásigény megváltozása, új hangszínek, effektusok keresése. Történhet ez egyfelől elektronikusan, számítógép segítségével, de történhet másfelől a néphagyomány hangzásvilágának felhasználásával is. Ilyen például Dubrovay László *Concerto magyar népi hangszerekre és zenekarra* című műve, hogy csak az egyik legújabb alkotást említsem, amelyet 2001 januárjában mutattak be a Zeneakadémián táncmuzsika zenészek közreműködésével: tekerőlant, duda, doromb, furulya és tilinkó, valamint cimbalom szólisztikus, koncertáló megszólaltatásával.

Különleges hangulata és sikere van azoknak az új típusú hangversenyeknek, ahol Bartók és Kodály kompozíciói, valamint e művek népi forrásai vagy népzenei környezete egyazon műsor keretében szólalnak meg, ahol zeneakadémiát végzett előadóművészek és a falusi bandáktól, pásztoroktól tanuló zenészek együtt lépnek fel. A Muzsikás együttes, a Jánosi együttes, az Egyszólam együttes ilyen műsorait együtt hallgatja a klasszikus zene koncertközönsége és a táncmuzsika fiatalság. Ezek a rendezvények arról tanúskodnak, hogy a népzene és műzene nemcsak történelmi egymásra épülésben közelíthető meg, hanem önálló, de egyben összetartozó esztétikumként is, melyek egymás hatását mintegy felerősíthetik és elmélyíthetik. Úgy látszik, a falusi tradícióból kiszakított népzene nemcsak műzenei formákba beépítve válhat a nemzeti kultúra részévé, hanem saját előadásmódjának megtartásával is.

„A népdal még nem mondta ki az utolsó szót: nem egy elavult stílus maradványa, nem a történelem holt relikviái közé való, hanem eleven élet. Reméljük, hogy most induló feltámadása végig jó úton marad – írta Kodály 1918-ban, és hozzátette: – Akkor majd gazdag, új termékenység jár a nyomában mindenfelé.”¹¹²⁰ Kodály jövődőlését, sok buktató és torzulás ellenére, amelyekről itt most nem esett szó, beigazolódva látom, és érdeklődve várom a folytatást, a népzeneben rejlő lehetőségek további kiteljesedését és használatának új formáit az „egységesülő” Európában.

Befejezésül még arról szólnék, hogy a nemzeti zene döntő mértékben hozzájárulhat az országhép megteremtéséhez, és különösen alkalmas a külföldnek szánt reprezentációra, hiszen nyelvi határok nem korlátozzák, és közvetlenül hat az érzelmekre. Mátray Gábor, az első magyar zenetörténész már a 19. század közepén leszögezte, hogy „A nemzeti tulajdonságok kijelentésére legalkalmasabb mesterség a muzsika.” E gondolathoz 2001. évi példaként Orbán Viktor miniszterelnök egyesült államokbeli látogatását említem. A miniszterelnököt politikusok mellett zeneművészek kísérték, akik előkelő közönségnek adtak hangversenyt Washingtonban magyar szerzők – Liszt, Bartók, Kodály –, valamint a Magyarországon élt Haydn műveiből (Jandó Jenő, Onczay Csaba, Szabadi Vilmos). A hangverseny különlegessége abban állt, hogy az utolsó műsorszámokban egy táncos pár – Farkas Zoltán és Tóth Ildikó – is közreműködött: Kodály *Kállai kettősében*, Bartók *I.*

¹¹¹⁹ BALASSA, 1999. 12.

¹¹²⁰ *Visszatekintés* I. 17.

Rapszodiájában, és *Allegro barbarójában*. A hegedűn, zongorán és gordonkán felcsendülő darabok így mintegy saját múltjukkal, ihlető forrásaikkal együtt kerültek közönség elé a népi tánczenétől elválaszthatatlan mozgás-világ felidézésével. Kodály *Kállai kettőse* táncdallamok feldolgozása, ezért a koreográfia nem okozott gondot, a táncosok az Állami Népi Együttes klasszikus koreográfiáit, valamint a kis- és nagykállói néptáncgyűjtés filmfelvételeit használták fel. A Bartók *Rapszodiájához* kapcsolható hagyományos táncokat azonban Farkas Zoltánnak magának kellett megkeresnie a feldolgozott népi dallamok zenei és metrikai jegyei, valamint dialektusjellegzetességei alapján. Ezeknek – a „páros”, a „lassú cigánytánc” és a „ritka magyar” nevű táncoknak – motívumkincséből alakította ki produkciójukat.¹¹²¹ Az *Allegro barbarónál* már nem támaszkodhatott körvonalazható népzenei előképre, ott a darab karaktere, sodró ritmikája volt iránymutató, mely a gyimesi „héjszá”-t idézte számára. A gyimesi tánc ütőgardon kísérete hangzásbeli többlettel járult hozzá a virtuóz zongorajáték hatásának fokozásához.

Természetesen nem gondolom, hogy Bartók és Kodály műveinek szükségük van bármiféle illusztrációra, kiegészítésre, megerősítésre. De meggyőződésem, hogy az adott alkalommal és az adott környezetben a hangverseny nemzeti zenénk és népi kapcsolódásának együttes bemutatásával megkönnyítette a hídverést a távoli ország közönsége felé.

Irodalom

- BALASSA Sándor 1999 *Búcsú Bozay Attilától*. Napi Magyarország, szept. 25. 12.
- BARTÓK Béla 1920 *A népzene hatása a mai műzenére*. In BÖI 665–667.
- BARTÓK Béla 1927 *A népzene hatása a művészi alkotásra*. In BÖI 668–671.
- BARTÓK Béla 1931 *Budapesti előadás. II. A parasztzene hatása az újabb műzenére. III. A népzene jelentőségéről*. In BÖI 675–681.
- BARTÓK Béla 1966 *Bartók Béla összegyűjtött írásai*. Szerk. SZÖLLÖSY András. Zeneműkiadó, Bp. = BÖI
- KODÁLY Zoltán 1918 *A népdal feltámadása*. In *Visszatekintés I.* 14–17.
- KODÁLY Zoltán 1929 *A magyar népdal művészi jelentősége*. In *Visszatekintés I.* 33–35.
- KODÁLY Zoltán 1939 *Mi a magyar a zenében?* In *Visszatekintés I.* 75–80.
- KODÁLY Zoltán 1943 *Gyermekdalaink magyarságáról*. In *Visszatekintés I.* 124–126.
- KODÁLY Zoltán 1945 *Merjünk magyarok lenni a zenében is*. In *Visszatekintés I.* 172–173.
- KODÁLY Zoltán 1945 *Magyar zenei nevelés*. In *Visszatekintés I.* 174–177.
- KODÁLY Zoltán 1951 *Ősi hagyomány – magyar zeneélet*. In *Visszatekintés I.* 225–245.
- KODÁLY Zoltán 1974 *Visszatekintés I–II. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok*. Szerk. BÓNIS Ferenc, Zeneműkiadó, Bp.
- MARTIN György 1982 *A széki hagyomány felfedezése és szerepe a magyarországi folklorizmusban*. Ethnographia, XCIII. 73–83; In *A széki hangszeres népzene*. Szerk. VIRÁGVÖLGYI Márta–FELFÖLDI László. Planétás, 2000. 13–28.
- MARTIN György 1984 *Néptánc-hagyomány és nemzeti tánc típusok Kelet-Közép-Európában, a XVI–XIX. században*. Ethnographia, XCV. 353–360.

¹¹²¹ Farkas Zoltán szóbeli közlése.

- OLSVAI Imre 1972 *A magyar népzenei hagyomány századunkban.* Kritika, 2. sz. 8–10.
- PAKSA Katalin 1991 *A népdal a 19. századi polgári életben és a tudományban.* In *Népi kultúra és nemzettudat.* Tanulmánygyűjtemény. Szerk. HOFER Tamás. A magyarságkutatás könyvtára VII. 24–35.
- SÁROSI Bálint 1991 *Nemzeti törekvéseink és a népzene változó képe.* In *Népi kultúra és nemzettudat.* Tanulmánygyűjtemény. Szerk. HOFER Tamás. A magyarságkutatás könyvtára VII. 167–173.
- SZÉLL Jenő 1983 *Népzene és szórakozás.* Forrás, 4. sz. 54–59.
- SZÉLL Jenő é. n. *Húzzad, húzzad, muzsikásom. A hangszeres népzene feltámadása.* Szerk. Múzsák. Közművelődési Kiadó.
- SZOKOLAY Sándor 1979 *Jegyzetek a „Röpülj páva” döntőjének zsűrizése közben.* Kóta, 2. sz. 23–24.
- VARGYAS Lajos 1974 *A népdal helye közművelődésünkben.* Tiszatáj, 9. sz. 46–51.
- VARGYAS Lajos 1975 *Néphagyomány és nemzeti műveltség. Beszélgetés Vargyas Lajossal.* Riporter KOLTAY Gábor. Forrás, 7–8. sz. 37–39.
- VARGYAS Lajos 1981 *Csendes válasz a Népzenei Hangos Újságnak.* Élet és irodalom, 12. sz. 4.
- VASS Lajos 1970 *Gondolatok a „Röpülj páva” felszabadulási énekverseny után.* Népművelés, 34–35.
- VASS Lajos 1998 *Vass Lajos emlékezete.* Tanulmányok és dokumentumok. Szerk. BERLÁSZ Melinda. Püski Kiadó, Bp.
- VIKÁR László 1970 *Utószó a „Röpülj páva”-hoz. Egy népzene kutató számvetése.* Kortárs, 9. sz. 1458–1462.

Selmeczi Kovács Attila (Budapest)
**Az országcímer mint a hatalommal szembenállás jelképe a magyar
népművészetben¹¹²²**

A 19. századi magyar népművészetben fontos szerepet kapott a nemzeti önérték kifejezésre juttatása, a magyarságkép változatos megfogalmazása. A nemzeti jelképek, különösen az országcímer és a nemzeti szín valóságos díszítőelemmé, népművészeti motívummá váltak, ami a paraszti polgárosodás egyik kísérő jelenségeként mutatkozott meg. Ebben a folyamatban számottevően érvényesült a reformkori hazafias érzület hatása, majd az 1848–49-es forradalom és szabadságharc emlékének megőrzése. A sajátos történelmi helyzetből adódott, hogy a nemzeti érzület megnyilvánulása az 1848–49 előtti és utáni évtizedekben egyaránt a hatalommal való szembenállást jelentette; a nemzeti jelképek népművészeti alkalmazása számos esetben az osztrák uralom elleni tiltakozást jelképezte.

A múzeumi tárgyak tanúsága szerint az országcímer ábrázolásának időben két szakaszát lehet elhatárolni: a reformkorit és az 1849 utáni. Az előbbi időszakban jobbra a kézműves dísz tárgyakon és céhemlékeken fordult elő. A szabadságharc leverése után viszont a címer közkedvelt motívuma lett mind a parasztok, mind a pásztorok alkotásainak. Megformálásának számos egyéni, sajátos változata ismeretes.

Az országcímer ábrázolásában a 19. század elejéig túlsúlyban volt a Habsburg birodalmi címerrel való kombinálás, amint azt a 18. századi tárgyak mutatják. Ennek jellemzője, hogy a kiterjesztett szárnyú kétfejű sas mellén kapott helyet a magyar címerpajzs, amely felett az osztrák császári korona helyezkedett el, a sas egyik karmában uralkodói jogart, a másikban kardot tart. Ennek a motívumnak előzményét a 17. századból Bártfáról (Sáros megye) származó mézeskalács-mintafa képviseli, melyen a kétfejű sas szív-pajzsán a magyar címer szerepel.¹¹²³ A Néprajzi Múzeum hasonló ábrázolású legkorábbi tárgya 1724-es évszámmal rendelkezik, itt a magyar címerpajzs saját korona nélkül látható, a címerkompozíciót összefogó császári korona alá rendelve.¹¹²⁴ A Selmecbányáról (Hont megye) származó, 1752-es datálású mintafán viszont a császári korona alatt a magyar címerpajzsra stilizált nemesi korona támaszkodik.¹¹²⁵ Még a 19. század elején is a céházslók megszokott díszítőeleme volt az egyik oldalon a birodalmi, a másikon a magyar címer képe. Ez időben a népművészeti tárgyakat a magyar címer már önmagában díszítette, bár egy 1836-os szombathelyi mángorlón a „Magyarország címere” felirat a birodalmi címerformára vonatkozik (1. kép).

Az 1848-as áprilisi törvények elfogadásáig ugyanis a Habsburg Birodalom részét képező Magyarországon az osztrák császári címer szolgált minden hivatalos intézmény megjelölésére. Amint Arany János felpanaszolta: „Minden sóházra, posta-hivatalra, kamarai, kincstári birtokra, minden magyarországi várra, kaszárnyára, minden középületre kifüggesztették a kétfejű sast, ráamagolták a’ sárga-fekete színt, hogy elhitessék velünk, miszerint nem Magyarországon, hanem Ausztriában vagyunk”.¹¹²⁶ Ennek ellenében vált mind népszerűbbé a reformkor idején a magyar címer képének használata a polgári dísz- és emléktárgyakon, folyóiratok, kalendáriumok

¹¹²² Az előadás az OTKA T. 032126. számú kutatási támogatással valósult meg.

¹¹²³ WEINER Piroska: *Faragott mézeskalácsformák*. Budapest, 1981. 22.

¹¹²⁴ Mézeskalács-mintafa. Gyetva, Zólyom megye, ltsz: 13144

³ Ltsz: 80929.

¹¹²⁶ ARANY János: *Országcímer, nemzeti szín*. Nép Barátja 1848. 10. sz. 156.

címlapjain, ponyvanyomtatványokon, városmetszeteken, céhjelvényeken, majd mindezek hatására a népművészet tárgyain is.¹¹²⁷

Egy korai céhes tárgy, mely felirata szerint „Az moori Nemes Csizmadia czéhnek táblája 1815”, a magyar címernek a heraldikai mintát megközelítő formáját mutatja. Ez a tárgy azért is mutatkozik különösnek, mert a 19. század közepéig jobbára csak céhjelvények ékesítették az iparosok közösségi tárgyait, különösen a behívótáblákat.¹¹²⁸ A móri (Fejér megye) csizmadiacéh behívótábláján önmagában szereplő országcímer éppen úgy kifejezhette a hazafias érzületet, mint ahogyan azt a presztízsigényt, amivel a vidéki céh a maga országos, vagy még inkább nemzeti jelentőségét szándékozott demonstrálni.¹¹²⁹ A korai címerábrázolás jellegzetes formáját egy 1816-ból származó csornai (Sopron megye) faragott széktámlán láthatjuk kerek, alma alakú pajzsformával és stilizált nemesi koronával. Bizonyosra vehető, hogy a kerek címerkép nem a barokkos faragóstílussal áll kapcsolatban, hanem sokkal inkább megformálásának hagyományával. Jobbára a nemesi kúriák és főúri kastélyok homlokzatán kialakított családi címeralakzatot követi, amit a tárgy készítője hazafias érzésből vagy hivatkozásból egyaránt alkalmazhatott a széktámlán, emelve annak dekorativitását és presztízserértékét.¹¹³⁰ 1818-as évszám kíséretében látható a magyar címer a koronát helyettesítő kettőskereszttel egy dunántúli hordófenéken. Ugyancsak ez évből őriz a karcagi múzeum egy csikóbőrös kulacsot, egyik oldalán az évszámmal, másikon koronás címerrel.¹¹³¹ A szombathelyi szűrszabócéh 1820-ban készült zászlóképen pedig hangsúlyos helyet kapott a heraldikailag is helytálló országcímer,¹¹³² hasonlóan a közel egykorú szentesi ács- és molnárcéh behívótáblájához.¹¹³³ Ezek az ábrázolások egyértelműen a nemzeti jelleg kihangsúlyozására törekedtek, a mindkét címet egyszerre alkalmazó iparosjelvényekkel szemben.

A reformkor idején készült címeres tárgyak sorában több esetben is találkozhatunk korona nélküli ábrázolással. A korona nélküli ovális címerpajzs ugyanis a korábbi évszázadokban a katolikus egyházi szentképábrázolások kedvelt kísérőelemeként szolgált. A 18. században a templomi freskókon, kegyképeken mind nagyobb számban fordult elő az országot jelképező korona nélküli címerpajzs.¹¹³⁴ Feltehetően az egyházi címerábrázolások utánzataiként készültek a 19. századi céházslók és céhjelvények ilyen jellegű címerképei, valamint a népművészet korona nélküli címermotívumai.

Ennek a címerformának dekoratív megformálását alkotta meg 1828-ban a somogysámsoni születésű Szép András marcali mézesbábsütő mester. A tányér alakú mintafa színpadias környezetben, asztal mellett poharazgató két nemesurat mutat, a háttérben középre helyezett, lantszerű koszorúba foglalt korona nélküli címer képével, illetve a korona helyén leveles ággal.¹¹³⁵ Barokkos mintával keretezett címet láthatunk egy Mátra vidéki kanászbaltán, sárgaréz berakással és karcolt díszítéssel. A tárgy készítése idejét – díszítésmódja alapján – a 19. század első felére tehetjük.¹¹³⁶ Hasonló korú,

¹¹²⁷ Vö. SELMECZI Kovács Attila: *A Kossuth címer. Legenda és valóság*. Ethnographia CX. (1999). 7.

¹¹²⁸ Nagybákay Péter: *A magyarországi céhes kézművesipar jelvényei*. Budapest, 1995.

¹¹²⁹ Néprajzi Múzeum, ltsz: 122042.

¹¹³⁰ Néprajzi Múzeum, ltsz: 87380.

¹¹³¹ Györffy István Nagykun Múzeum, ltsz: 53.93.1.

¹¹³² *Vas megye népművészete*. Szerk. GRÁFIK Imre. Szombathely, 1996. III. melléklet.

¹¹³³ Néprajzi Múzeum, ltsz: 119455.

¹¹³⁴ Vö. SELMECZI Kovács Attila: *Az országcímer a vallásos ábrázolásokon*. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 5. I. kötet. Szerk. LACKOVITS Emőke–MÉSZÁROS Veronika. Veszprém, 2001. 47-51.

¹¹³⁵ KEMÉNY György: *Mézeskalácsok*. In: *Magyar Népművészet* IV. Budapest, 1925. 11.

¹¹³⁶ SELMECZI Kovács Attila: *Nemzeti jelképek*. In: *Magyar Népművészet* XXVI. Budapest, 2001. 14.

díszes kivitelű debreceni rézfokos fején a bevéssett koronás címer képe alatt a következő szöveg olvasható: „Ne bánts a magyart, mert póru jár sz”.¹¹³⁷ Ugyancsak a 19. század első feléből maradt fenn az a mézeskalács-mintafa, amely „Angyal Bandi” felirattal, díszes ruhában, lóháton ábrázolja a híres betyárt, a ló első lábánál a régies stílusú ovális címerrel.¹¹³⁸ A nemzeti öntudatot erősítette Ámon Sándor marcali (Somogy megye) bábsütőmesternek az 1830–40-es években készített mintafája. A magyar huszár alakja teljes harci felszerelésben áll előttünk, jobb kezében kivont kardot, baljában gyeplőt tartva. Díszes öltöazete a korábbi idők huszárviselétét idézi, amit megerősít a kettős keresztel díszített tarsoly, de különösen a régies kerek címer, kétfelől fecskéfarkú zászlóval övezve (2. kép).

Az 1830-as évekből két alföldi mángorlón szerepel a magyar címer, mindkét esetben változatos életképek sorozata fölött, demonstrálva alkotója vagy megrendelője nemzeti érzelmeit. Az 1833-ra datált tárgyon¹¹³⁹ karcolásos technikával készített, hosszúkás pajzsú koronás címer képe alatt a következő felirat olvasható:

*„Terjedjen el Híred a Világ térségén,
Fent maradjon Neved a Föld Kerekségén”.*

A stílusában teljesen hasonló másik mángorló 1835-ben készült Debrecenben. A címer ezen is legfelül kapott helyet, ami ötvözi a nemesi családí és a birodalmi császári címer formáját. A magyar címet körülvevő pajzs alakú babérkoszorú ugyanis láthatóan a kétféjú sas alakját helyettesíti, amit ugyanolyan módon zár le, illetve fog össze a császári korona, mint az eredeti címer esetében (3. kép). A kép alkotója kétségtelenül a magyar címet kívánta megjeleníteni, mégpedig hangsúlyozottan, amit bizonyít az ábrázoláshoz kapcsolódó alábbi felirat:

*„Méglen egy Magyarnak testiben Vér ere
Sérthetetlen marad Országa Czimere”.*

Mindkét tárgy szép példáját képviseli annak a reformkori városi divatnak, amely a ponyvaillusztrációk képeit másolta át az ajándéktárgyként szereplő mángorlókra és borotvatartókra,¹¹⁴⁰ miközben a nemzeti szimbólum képével és az ahhoz kapcsolódó négyütemű tizenkettes magyaros verseléssel hazafiságra, nemzeti ellenállásra buzdított.

Ezt a gondolatíságot juttatja kifejezésre az a mézeskalács-mintafa ís, amelyen a barokkos formájú koronás címet egy földműves (ásóval a kezében) és egy vármegyei hajdú veszi közre, mintegy őrző, védelmező pózban „HONI ZIMER” felirat kíséretében (4. kép). Ennek előképét az 1839-től évente megjelenő *Mezei naptár* címlapján láthatjuk viszont (5. kép), annyi különbséggel, hogy a mintafa németes helyesírású felirata egyértelműen kihangsúlyozza ábrázolásának nemzeti jellegét. Sajátos helyesírásának magyarázata, hogy ez a tárgy teljesen megfelel annak, amit a Festetics Kristóf által Nürnbergből Keszthelyre hívott német bábsütőmester készített az 1840-es években¹¹⁴¹.

A hatalommal való szembenállást még határozottabban demonstrálja a rozsnyói csizmadiacéh támlás padja, melynek intarziadíszes ülőlapján az országcímet 1705-ös évszám kíséretében láthatjuk (6. kép). Ez az ábrázolás meglepő hasonlóságot mutat a Rákóczi-szabadságharc idején vert „Pro libertate” feliratú rézpénz címerképével. Nyilvánvaló, hogy a padot készítő asztalosmester a Rákóczi-szabadságharc közkeletű nemzeti jelképét másolta át a pad közepére. A pad támláján pedig a következő, szintén jelképes felirat olvasható: „Ujitotta Abonyi Pál Atya mester 1848”. A két

¹¹³⁷ Déri Múzeum, ltsz: V.1935.149.

¹¹³⁸ Néprajzi Múzeum, ltsz: 59286.

¹¹³⁹ Néprajzi Múzeum, ltsz: 134418.

¹¹⁴⁰ K. CSILLÉRY Klára: *A magyar népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején*. Ethnographia LXXXVIII. (1977) 21.

¹¹⁴¹ Vö. WEINER Piroksa: *i. m.* 26–27.

évszám együttes szerepeltetése nem lehet véletlen, alkotója vagy megrendelője történeti tudatáról bizonykodik, ugyanis a tárgy valószínűleg 1848-ban készült. A jelképes ábrázolásmód az előző szabadságharc szimbólumának felidézésével egyértelműen a nemzeti függetlenség iránti vágyat juttatja kifejezésre.

Annak ellenére, hogy a szabadságharc leverése után mindennemű nemzeti jelkép használatát és ábrázolását tiltották, 1850-es évszámmal több népművészeti tárgy is megőrződött. Egy csákvári (Fejér megye) sárgamázás boroskancsó elülső részét teljes egészében domború rátétes koronás címer díszíti,¹¹⁴² az ugyancsak csákvári származású bábsütőmintán pedig babérkoszorú közé foglalt címerkép – sugarak által övezve – látható (7. kép). Mindkét címerkompozíció jellemzője, hogy a rendelkezésre álló anyagban ezek az első népi ábrázolások, melyeken – a heraldikailag ugyan még pontatlan – korona keresztje megdőlt formával rendelkezik, ami egyértelműen a Szent Koronára utal. Továbbá az országcímer reprezentatív megformálásával az osztrák önkényuralom elleni nyílt szembenállásról tanúskodik, különösen abban az esetben, ha ezen mintázatú mézeskalácsok vásári forgalmazásra is kerültek.

A Somogy megyei Lábodról származó, ugyancsak 1850-es datálású festett láda virágdíszes elülső oldalán „éljen a magyar Nemzet” felirat ékeskedik.¹¹⁴³ A pécsi múzeumban őrzött 1853-as évszámmal rendelkező mángorlót szintén a magyar címer díszíti, hasonlóan az ugyanez évből való hódmezővásárhelyi borotvatartóhoz.¹¹⁴⁴ A hazafias érzületű városi polgári ízlésről ad tanúbizonyságot 1859-ből az a pesti, szalmaintarziás tükörtartó doboz, amelynek előoldalán az országcímer látható zászlók közé foglalva. Fedelét felnyitott állapotban nemzetiszínű selyemszalagok tartják meg, ugyanilyen a rekeszek fedeleinek fogantyúja is.¹¹⁴⁵ Nemzeti zászlók veszik közre a címert egy 1860-as datálású gyöngyösi boroskancsón, a régi formájú fecskefarkú zászlók piros és zöld színűek.¹¹⁴⁶ Az 1860-as évekből fennmaradt datált címeres tárgyak közül külön említést érdemel az a sajátos ábrázolás, amely egy tótkomlói (Békés megye) falitéka ajtólapját díszíti: a birodalmi kétfejű sas mellére helyezett magyar címert olyan mértékben kihangsúlyozta ismeretlen alkotója, hogy nemcsak mindkét címermezőt és a címer feletti magyar koronát ékítette a piros-fehér-zöld színnel, hanem még a felső birodalmi koronát is ezekkel a színekkel illette. Az 1861-es évszámot viselő bútordarab további sajátossága a szlovák nyelvű felirat „Istenem áldd meg hazánkat” jelentéssel.¹¹⁴⁷ 1861-es évszámot visel a hajdúszoboszlói lakatosok céhkorsója, amin nagyméretű, szív alakú keretbe foglalt magyar címer látható.¹¹⁴⁸ A következő évből borotvatokot és fűszertartó dobozt ismerünk országcímeres ábrázolással.¹¹⁴⁹ A debreceni Déri Múzeum gyűjteményében van egy mázatlan korsó, a belekarcolt felirat szerint „Készítette Tóth Bálint az 1864dik évben”. Szempontunkból a tárgy jelentőségét az adja, hogy a magát megnevezett fazekasmester a koronás címer képe alá a következő szöveget karcolta: „Megvirrad még valaha 1864”.¹¹⁵⁰ Egy 1866-os évszámot viselő csornai (Sopron megye)

¹¹⁴² Vö. SELMECZI Kovács Attila: *i. m.* (2001.) 34.

¹¹⁴³ Néprajzi Múzeum, ltsz: 59.34.2.

¹¹⁴⁴ Tornyai János Múzeum, ltsz: 53.545.1.

¹¹⁴⁵ Néprajzi Múzeum, ltsz: 68817.

¹¹⁴⁶ Néprajzi Múzeum, ltsz: 69.153.9.

¹¹⁴⁷ Néprajzi Múzeum, ltsz: 60.139.11.

¹¹⁴⁸ Déri Múzeum, ltsz: V.1923.37.

¹¹⁴⁹ Hódmezővásárhely, Csongrád megye, Tornyai János Múzeum, ltsz.: 53.552.1. és Hegyszentmárton, Baranya megye. Néprajzi Múzeum, ltsz: 134285.

¹¹⁵⁰ Déri Múzeum, ltsz: V.1929.117.

széktámlán pedig a negyvennyolcas honvédczakók címerdíszére emlékeztető, hosszúkás címerformát láthatunk.¹¹⁵¹

A korabeli sajtó híradásából tudjuk, hogy 1855-ben egy győri szűrszabó olyan cifraszűrt varrt, amelynek gallérjára ráhímezte a magyar címet¹¹⁵². A következő évtizedekben az Alföldön és a Dunántúlon egyaránt nagy divatja támadt a címermotívumos szűrőknek. Közismert, hogy a Bach-korszak idején a cifraszűr viselése az osztrák önkény elleni nyílt tüntetésnek számított, ennek következtében üldöztetésnek volt kitéve. Györffy István gyűjtése és meghatározása alapján ismerjük a „nemzeti szűr” néven számontartott egyik legkorábbi címerábrázolásos nagyszalontai cifraszűrt. A rendkívül színes virágmintákkal díszített gallér közepén szimmetrikus kompozíciót alkot az országcímer, amelyet kihangsúlyoz a nemzeti színű keretezés és a szalagminta aljának bokrétára formálása. Amint az egyes virágminták még jóval közelebb állnak az eredeti, természetes virágformákhoz,¹¹⁵³ úgy a címer képe is követi a heraldikai mintát (8. kép).

Az 1848-as forradalomnak állít emléket az a mézeskalács-mintafa, amely Kossuth Lajos alakját örökíti meg, mégpedig a koronás címer képével (9. kép). Az ismeretlen pesti bábsütőmester figyelemreméltó történeti érzékkel kapcsolta össze Kossuth személyét az 1848-ban törvényerőre emelt nemzeti jelképpel.

Amint az 1867-es kiegyezésig a hazafias érzület megnyilvánulásaként, a hatalommal szembenállás szándékával került az országcímer ábrázolása a népművészeti tárgyakra, azt követően már sokkal inkább a *nemzeti védjegy* szerepét töltötte be, különösen az 1870-es évektől mind gyakoribbá váló külföldi kiállításokon való szereplés következtében. Mindezen túl a millennium általános mozgósító hatása, valamint a 19. század végén fellobbanó műgyűjtési szenvedély, és a mindjobban megerősödő népművészeti műkereskedelem is hatást gyakorolt a népművészeti alkotások dekorativitásának növelésére a nemzeti jelképek alkalmazásával.

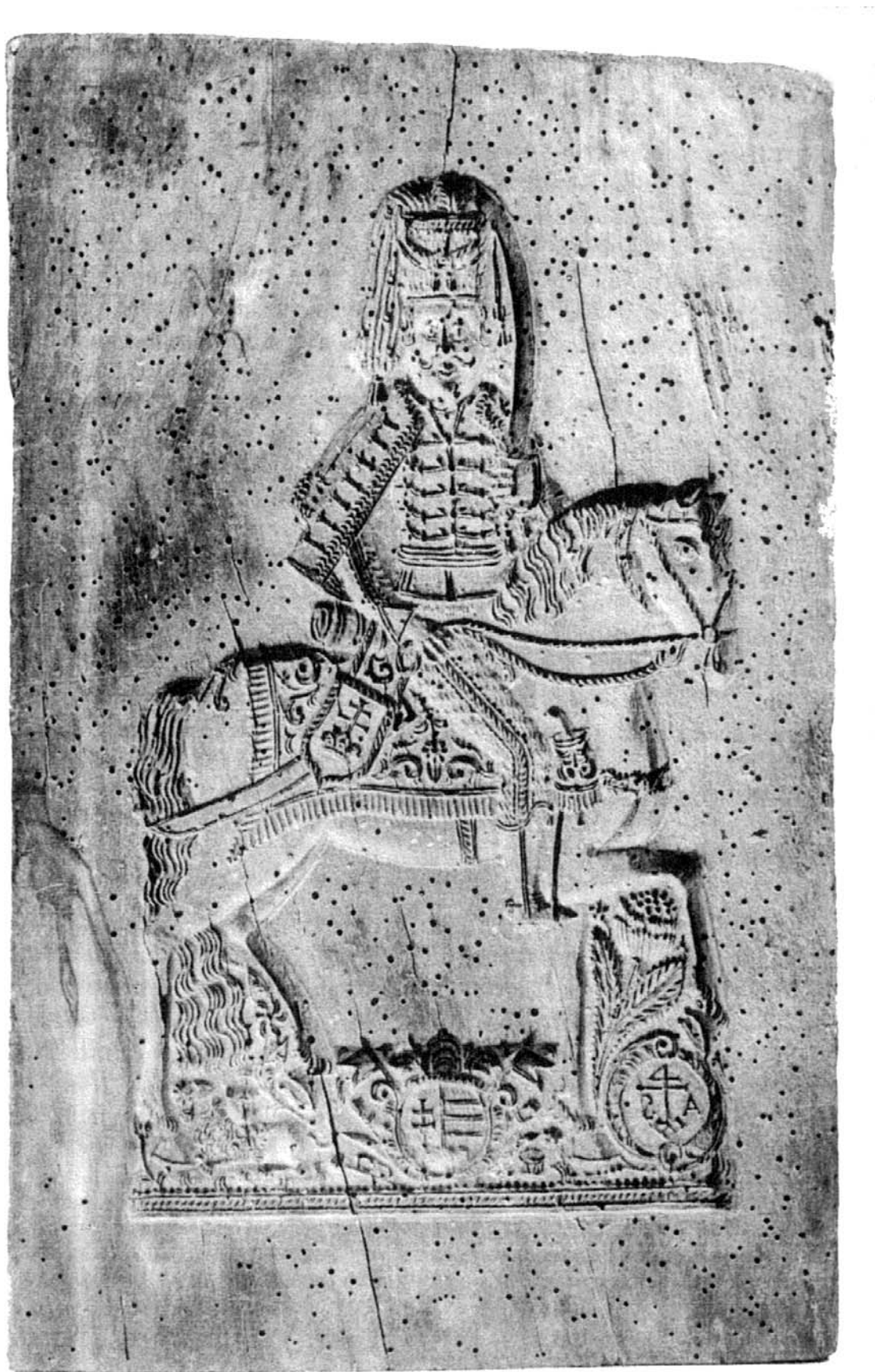
¹¹⁵¹ Néprajzi Múzeum, ltsz: 87379.

¹¹⁵² HOFER Tamás és FÉL Edit: *Magyar népművészet*. Budapest, 1994. 30.

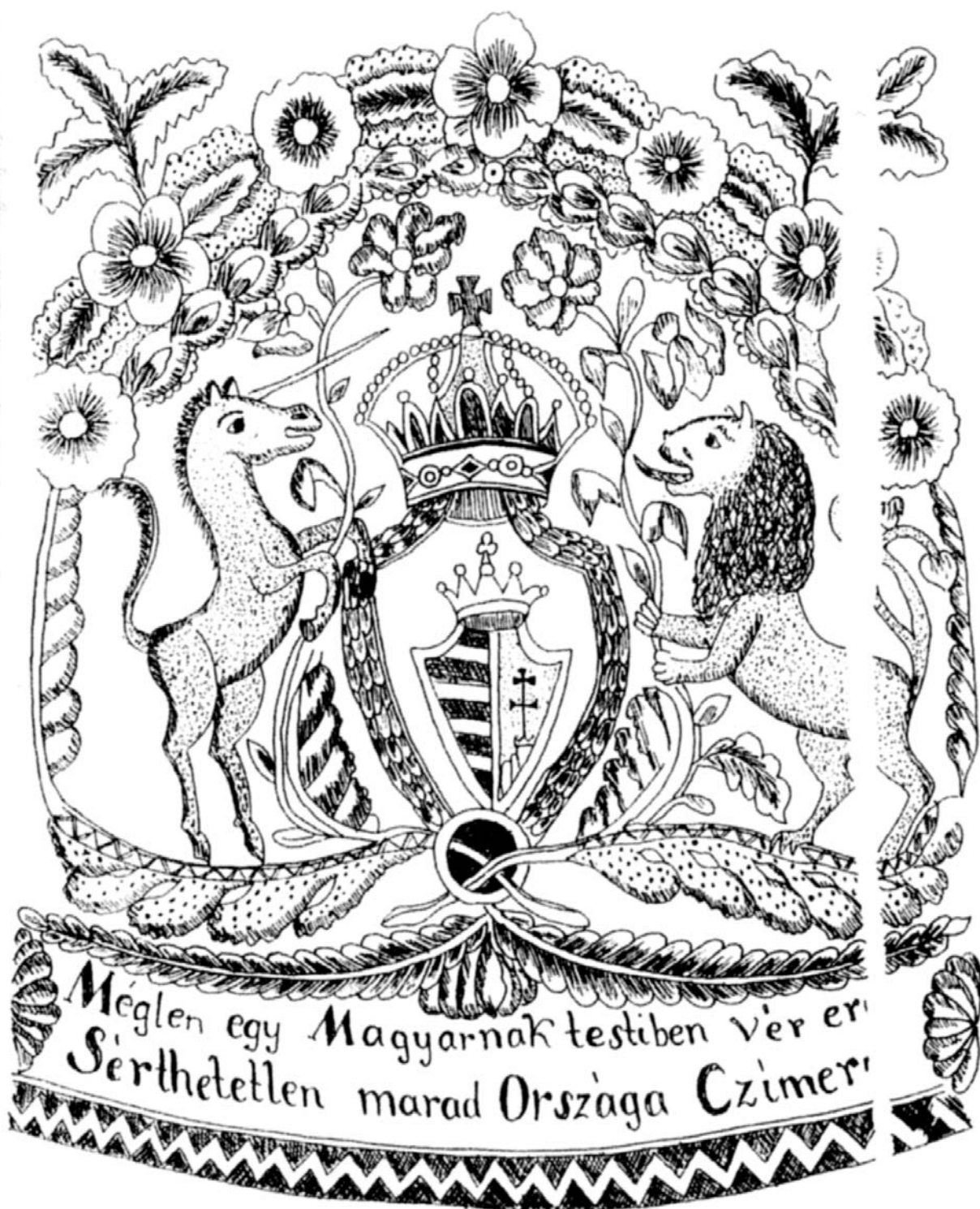
¹¹⁵³ Györffy István: *Magyar népi hímzések I. A cifraszűr*. Budapest, 1930. 71.

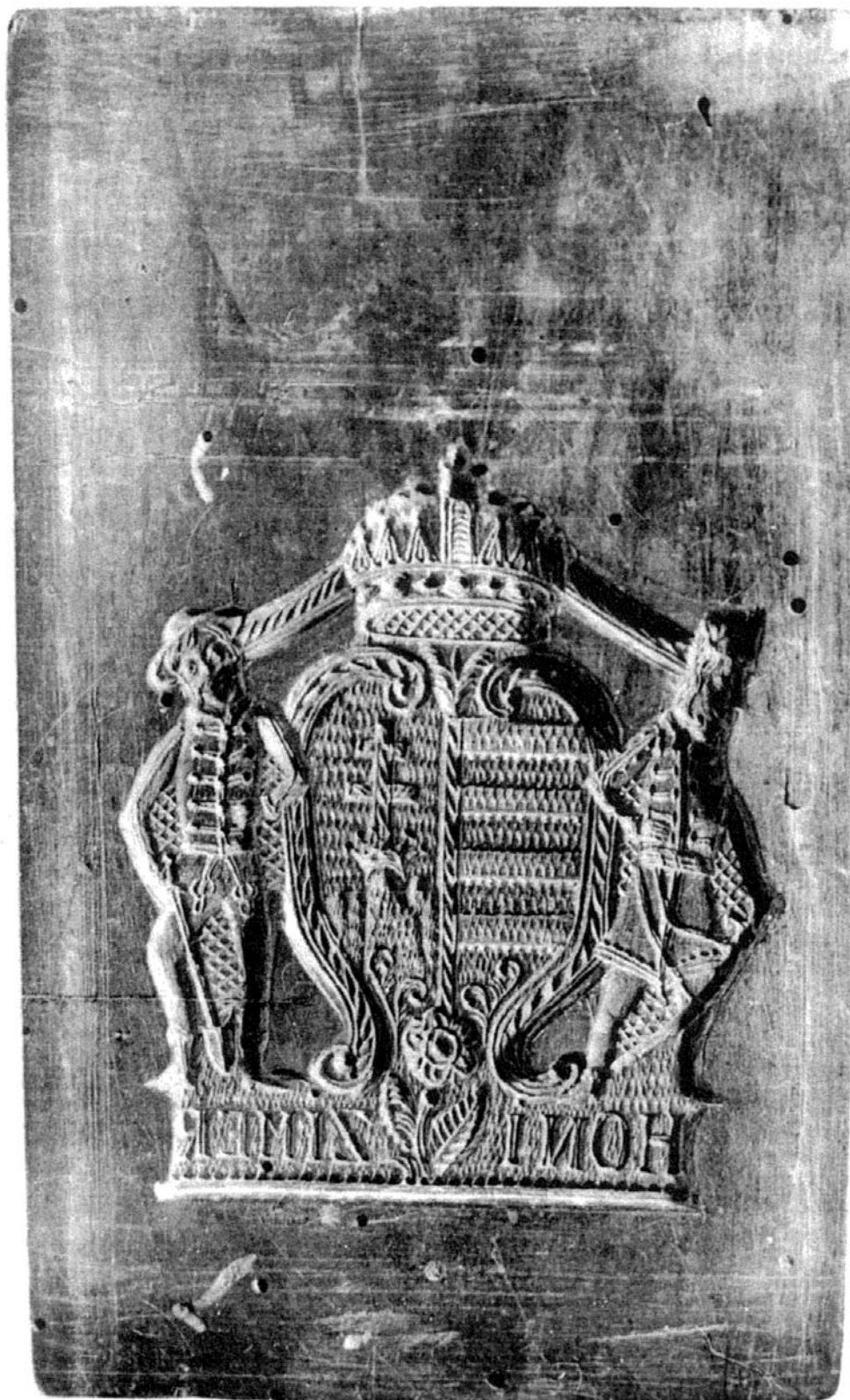
1. kép. Mángorló részlete, 1836. Szombathely,
Vas megye – Néprajzi Múzeum, ltsz: 103688.

2. kép. Mézeskalács-mintafa, 1830–40-es évek. Marcali, Somogy megye – Néprajzi Múzeum, ltsz: 55211.

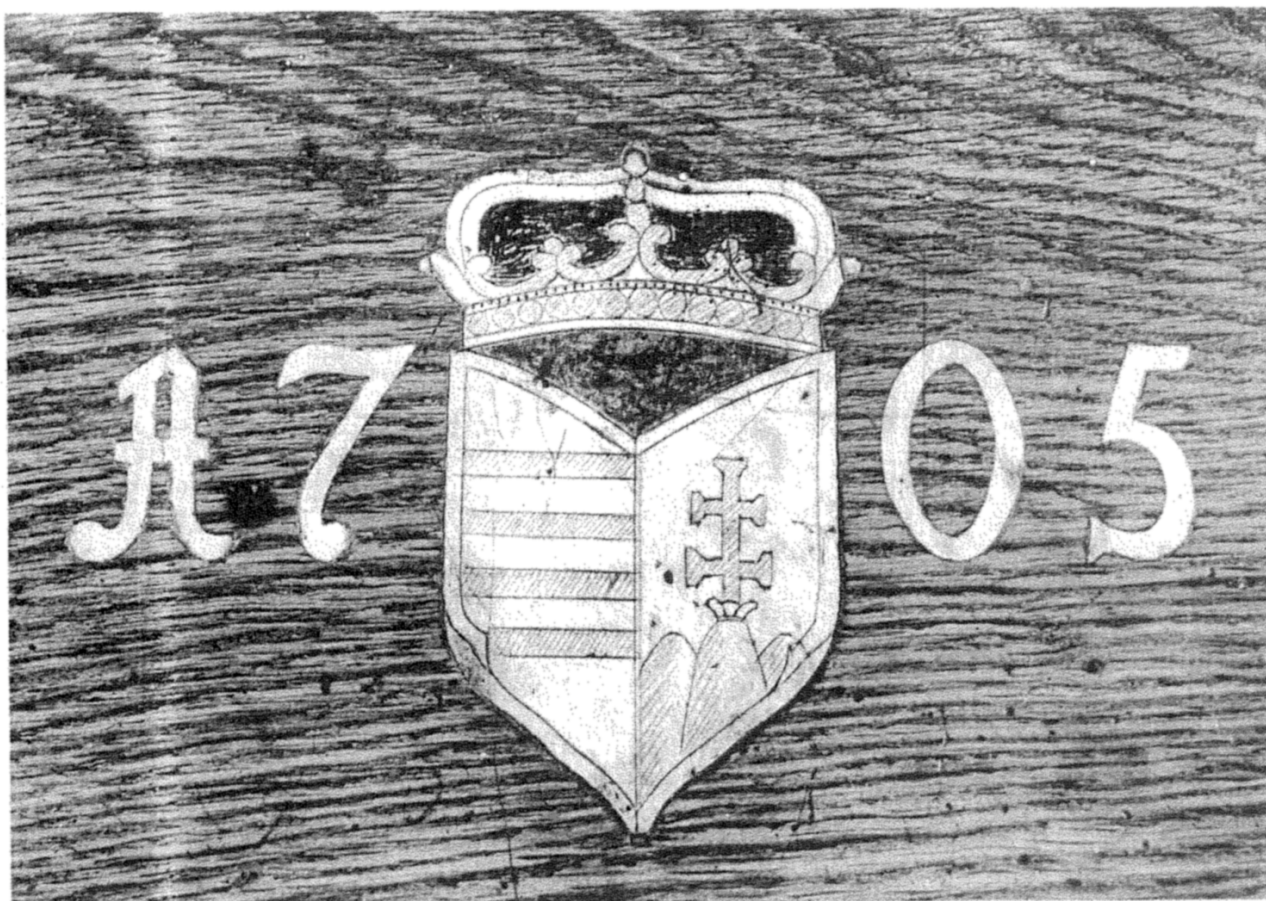
3. kép. Mángorló részlete, 1835. Debrecen, Hajdú megye –
Néprajzi Múzeum, ltsz: 70.175.35. Laurency Edit rajza

4. kép. Mézeskalács-mintafa, 1840-es évek. Ráckeve,
Pest megye – Néprajzi Múzeum, ltsz: 52004.

5. kép. Mezei naptár címlapja, 1847.

6. kép. Csizmadiacéh padjának díszítése, 1848. Rozsnyó,
Gömör megye – Néprajzi Múzeum, ltsz: 87551.

7. kép. Mézeskalács-mintafa, 1850. Csákvár, Fejér megye –
Néprajzi Múzeum, ltsz: 43326.

8. kép. Nemzeti szűr gallérhímzése, 1870. Nagyszalonta,
Bihar megye – Néprajzi Múzeum, ltsz: 77170.

9. kép. Mézeskalács-mintafa, 19. század második fele.
Pest – Néprajzi Múzeum, ltsz: 66.15.1.

Zsigmond Győző (București)

Népi kultúra és politikai humor Erdélyben. Az 1998-as év magyar politikai viccei Romániában.

Bevezetés

Néhány tisztázatlan kérdés megválaszolását kísérel meg a jelen tanulmány: a viccekkel mint jelekkel való élés hogyan alakul rendszerváltozást követően? Az azonos nyelvet használó, de különböző helyeken és különböző viszonyok közt élő jelértelmező közösségek számára mennyire jelentenek akadályt a jelek, a viccek cseréjében, átadásában, megértésében a meglévő különbségek. Általános érvényűnek tekinthetők-e Katona Imre és Voigt Vilmos megállapításai a tárgyalt műfajról?¹¹⁵⁴ Van-e lényeges különbség ugyanazon nép többségi, illetve kisebbségi helyzetben élő tagjainak vicctermeése között?

A válaszadásra egy friss viccgyűjtemény rövid bemutatása során kerül sor. Voigt Vilmos felhívásának téve eleget, Katona Imrével párhuzamosan jegyeztük le az 1998-as év politikai vicceit; ő az anyaországban, én pedig romániai helységeinkben. Igyekeztem minél pontosabban rögzíteni az adatközlés körülményeit. Passzív módszerrel gyűjtöttem, és csak az időszerű viccek iránt érdeklődtem.

Adatközlőim, mind a huszonhatan magyar nemzetiségűek.

Az adatközlők hovatartozása

Adatközlőimnek a sokfélesége a legszembeötlőbb. Vallási, felekezeti szempontból van köztük katolikus, református, unitárius, lutheránus és Jehova tanúja is.

Lakhelyük szerint többségük városi. Huszonegyen nyolc város (Sepsiszentgyörgy, Bukarest, Kolozsvár, Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Brassó, Torda, Siklós) és ötven öt falu (Maksa, Székelyderzs, Homoródszentpál, Imecsfalva, Csernáton) lakosai.

Életkor szerint három csoportba soroltam őket. Nagyrészt – tizenhatan – 30 és 40 év közöttiek. Négyen a fiatalabbak (12–29 évesek), hatan pedig az idősebbek (50 éven felüliek) közé tartoznak.

Foglalkozás szerint – viccről lévén szó – mondhatni természetes, hogy többségük értelmiségi (20). Tanár: 8, tanító: 3, mérnök: 4, újságíró: 1, közgazdász: 1, színész: 1, tanuló és egyetemista: 4. Képviseltetik magukat más foglalkozásúak is: üzletember: 6, munkás: 2, hivatalnok: 2, földműves: 1, technikus: 1. A foglalkozások szerint számba vettek összege huszonhatnál több, mert vannak olyanok, akik több csoportba is besoroltattak, ugyanis több foglalkozásuk van. A viccek nagy részét persze értelmiségiek mondták. A tanárok 17-et, a tanítók 4-et, a mérnökök 7-et, a diákok 4-et, az újságíró 4-et, a közgazdász 1-et, a színész 1-et, összesen: 36-ot. A többiek esetében a következő a helyzet: a hivatalnok 9-et, a földműves 5-öt, az üzletemberek (kereskedők) 6-ot, munkások 5-öt, a technikus 3-at mondott, összesen 28-at. Az összeg nem hatvan, pedig összesen 60 viccet jegyeztem le 1998-ban, hanem 4-gyel több, ugyanis egyesek több kategóriába is beletartoznak.

A viccek élete

A „fénykorszak” (1965–1989) lehanyatlása után vége szakadt a politikai viccek virágkorának Romániában. Jelzi ezt az 1990 és 1997 között végzett gyűjtés összehasonlítása az előző évekével.¹¹⁵⁵ Az 1998-as évben a Katona Imrééhez hasonló alapossággal végzett vicckutatás

¹¹⁵⁴ Lásd pl. KATONA 1980: 51, VOIGT 1974: 189–190.

¹¹⁵⁵ ZSIGMOND 1997: 10.

eredménye megerősít abban, hogy a mostani időszak visszaesést jelent, de távolról sem azt, hogy a műfaj elavult, halott a jelenlegi – olyan, amilyen – politikai demokráciában.¹¹⁵⁶ Jóllehet a rendszerváltás óta politikai fegyverként kevésbé fontos a vicc, továbbra is szükség van rá örömforrásként és a tiltakozás egyik formájaként egyaránt.

Hatvan politikai viccet tartalmazó gyűjtemény állt össze 1998-ban. Magam is, adatközlőim is kevesebbre számítottak. Ráadásul eléggé mellékesen folyt a lejegyzés, kimondottan a viccgyűjtés kedvéért sehova sem mentem el, legfeljebb érdeklődtem az újabb viccek iránt, amikor csak futotta időmből, miközben a szokásos módon éltem életem. Az írásban megjelent vicceket nem figyeltem, csupán 1999 márciusának a végén került elém – véletlenül – egy vicc a Sepsiszentgyörgyön megjelenő Történelmünk című folyóirat 4. száma 11. oldalán. Azért térek ki erre, mert benne van ennek az írásban terjesztett – talán 1990-beli – folklórszövegnek egy eléggé eltérő, de változatnak tekinthető darabja 97-es gyűjtésében.¹¹⁵⁷ Nem csoda, mert ma is időszerűnek számít, és időszerű volta életet önt bele olvasója szemébe. Ha továbbmondhatónak ítélik, a leírt vicc nem tetem többé, nem élettelen és valótlan, visszakérül oda, ahonnan kiragadták: egy közösséghez, a szájhagyomány világába.¹¹⁵⁸ Hasonlóképp viselkedik, mint a szóban hagyományozódó. Máskülönben nem mindig lehet pontosan nyomon követni, hogy egy vicc a maga élete során csak szájról szájra terjedt-e, avagy írásbeli rögzítése is hozzájárult az újabb változatok kialakulásához, továbbéléséhez. Adok egy példát arra is, hogy az egyik, általam 98-asként lejegyzett politikai vicc, amely tudtommal csak szóban terjedt, hogyan élt tovább 99-ben – hasonló társadalmi-politikai helyzetben – egy változata révén. Április 2-án az egyik Bukarestben dolgozó fiatal sepsiszentgyörgyi kollégámtól tudtam meg, hogy ő a teknőst és a sünt szerepeltető viccet szintén ismeri, de a sünt helyett az őáltala hallott változatban a nyúl sürgeti a teknőst (aki nem zavartatja magát, hisz úgyis rossz irányba mennek).

Talán egy-két vicc születésének a körülményeit is alkalmam volt megfigyelni ezúttal. A Horn Gyula alacsony termetére rájátszó viccet könnyen kiválthatta az egykori miniszterelnök látogatása Sepsiszentgyörgyön, mikoris többnyire a háromszéki, magas termetű tanácselnök kíséretében volt látható. Tehát adva volt a helyzetkomikum, amelyet csak tetézt a kormányfő bukaresti útjának immár közismertté vált kudarca. Az adatközlő szerint spontánul jött létre a vicc, ott, a városházi fogadáson. A labdarúgó-világbajnokság még tartott, amikor közszájon forgott az a vicc, amely szerint a magyar miniszterelnök Romániába menéssel fegyelmezi Párizsban rakoncátlankodó lányát.

Hol éltek, kik által és mikor a '98-as romániai magyar politikai viccek? Minderre válaszolva folytatom az ismertetést a továbbiakban.

A huszonhat adatközlő közül csak egy nem román állampolgár, viszont ő is évek óta Romániában él, itt dolgozik, az itt – főleg Bukarestben – hallottakat mesélte el. A többiek szinte fele részének (12-nek) és a szerzőnek a lakhelye Sepsiszentgyörgy, ez a város a legtöbb lejegyzett vicc (32) elmondásának a színhelye. A 60-ból 46 viccet városon mondtak el (Bukarestben 13-at, Kolozsvárt egyet), falun 14 (Árkoson 8, Homoródszentpálon 3, s 1-1 Csernátonban, Aranyospolyánban, Székelyderzszen) hangzott el (az összes majdnem negyede). Az érintett helységek száma nagyobb, ugyanis a viccek nagyobbik részét (38-at) nem Sepsiszentgyörgyön hallották a például székelyudvarhelyi, brassói, bukaresti, gyimesi, bukovinai, Nyárád menti, tordai, orbai- meg kézdiszéki illetőségű adatközlők. A Székelyföldön kívüli helységekben a vicceknek negyedét rögzítettem. A kutatás székelység-központúsága tagadhatatlan tehát.

A viccmondás helyszínét tekintve egyfelől meghatározó, gyakoribb az urbánus környezet. Másfelől az is jellemzi e műfajt, hogy legtöbbször valamilyen vendéglátóipari egységben vagy a munkahelyen adják elő. Amennyiben valaki otthonában mondanak viccet, úgy leggyakrabban az

¹¹⁵⁶ Vö. SZILÁGYI 1996: 49.

¹¹⁵⁷ ZSIGMOND 1997: 65 (158. vicc).

¹¹⁵⁸ Vö. SZILÁGYI 1996: 21–27.

ünneplés, a szórakozás alkalmait kívánják fűszerezni viccmondással, mindenekelőtt jó hangulat keltésének a céljából, a mindennapok gondjain való felülemelkedés végett.

A viccmondás időpontjait ugyancsak rögzítettem. A legkevesebb vicc délelőtt (14), kevéssel több délután (16), a legtöbb pedig este és éjjel hangzott el (30). Jele ez annak, hogy megvan bár az igény a kikapcsolódásra a nap minden szakában, de idő rá inkább csak az esti, éjjeli órákban jut. Hasonló következtetésre juthatunk, ha a viccek havonkénti megoszlását nézzük. A téli hónapokban mondták a legtöbb viccet (decemberben tizennégyet, ugyanennyit januárban, hatot februárban). Ősz végén, novemberben tizet jegyeztem le. Nyáron és tavasszal uborkaszezon volt (összesen tizenhatot hallottam ekkor: négyet-négyet májusban, júniusban és augusztusban, kettőt-kettőt júliusban és szeptemberben). A viccek lejegyzésének ideje és az elmondott viccek hallásának, hírül vételének, átvételének az ideje nagyjából egyezik, ugyanis a viccek túlnyomó többségét frissen hallottként mesélték tovább terjesztőik. A régen hallott viccek múltidézése is mindig a jelennek szólt, a jelen mérlegelését segítette elő.

Tematikus csoportok

Dokumentumértékkel bírnak politikai vicceink annak megállapításában, hogy milyen gondok túlsúlya, meglete, aránya jellemző egy bizonyos időszakra.

1998 romániai magyar politikai viccei közül szám szerint a legtöbb a román–magyar viszonyral (15), a kisebbségi sorssal (12) és a megélhetési gondokkal, az áldatlan gazdasági helyzettel kapcsolatos. A további sorrend: Románia és Magyarország kapcsolata (8), politikai pártok (7), Amerikai Egyesült Államok (7), Szovjetunió, Oroszország (5), történelem (5), vallás (5), reménytelenség, tehetetlenség (4), korrupció (3), zsidó kérdés (3), szex (3), protekcionizmus (2), tanügy (2), butaság (2), katasztrófa, káromkodás, műveletlenség, Anglia, Franciaország, Belgium, Németország, világvége (1-1). Nehéz meghatározni a tematikus csoportok határait, számuk, besorolásuk ezért is csak hozzávetőleges.

A politikai vicc az eseményre gyorsan reagál. Ha valami hatása, utóhatása tartós, a rá vonatkozó viccek, mint nem egyszer jelen esetben, heteken, sőt éveken keresztül fennmaradhatnak. A tematika szempontjából 89 után jórészt kiszorultak a forgalomból a diktatúra, a személyi kultusz, a kommunista–kapitalista szembenállás tárgykörébe tartozó politikai viccek. Megmaradt, sőt fokozódott a kisebbségi sorssal, a megélhetés nehézségeivel kapcsolatos viccek időszerűsége. Nem sokat, de oldódott a régió elszigeteltsége, tanúsítják a viccek. Javult a külföldhöz fűződő viccek aránya. Több olyan vicc vált ismertté, amely nem vonatkoztat a romániai állapotokra. Újdonság ez az eddigi romániai vicctermés viszonylatában. A legtöbb vicc a világ országai közül Magyarországhoz kapcsolódik (12), egy részük csakis Magyarországhoz (10). Összességében egyetlen politikushoz sem fűződik annyi vicc, mint az exminiszterelnök Horn Gyulához (5). Magyarországon kívül a következő országok említetnek meg a 98-as gyűjteményben: Amerikai Egyesült Államok (6), Szovjetunió, illetve Oroszország (5), Anglia (1), Franciaország (1), Belgium (1).

Katona Imre (1974, 1977) szerint minél mozgalmasabb egy időszak, annál több vicc terem, és fordítva. Ez lehet, hogy sokszor érvényes, de 1977 és 1997 közt végzett gyűjtésem alapján úgy vélem, a viszonyok kiélezettsége, a kor polarizáltsági foka döntőbb tényező. Ezt látszik alátámasztani a 98-as viccek közepesnek mondható száma.

A viccek szereplői

Különbséget kell tennünk valódi és csak névleges szereplők között. Névlegesen legtöbbször Horn Gyula volt magyar kormányfő neve fordul elő gyűjteményünkben: ötször, pedig tulajdonképpen egyik viccnek sem szereplője, csupán csak emlegetettje, kipécéztettje, jeltárgy. A 60 lejegyzett vicc közül 29 esetben (ezek nagy része találgatós) nincs igazi szereplő. A továbbiakban csak a ténylegesen, a viccbeli történetben valójában szerepet játszóakra térünk ki.

A szereplők egy része csak életkora, neme szerint vagy csak egészen általánosan van megnevezve, illetve sehogyan.

A szereplők többsége férfi és felnőtt. Csupán három viccnek a szereplője nő: egyszer nő általában, kétszer pedig anya. Viszont nőt, nőket több vicc is említ. Gyermek négy viccben szerepel (kétőben cigányként, egyben székelyként, egyben pedig Orbán Viktor kormányfő leányaként).

Foglalkozásra közvetlen vagy közvetett utalás körülbelül 20 viccben van. A legtöbbször valamilyen főnök a szereplő: államfő (Jelcin, Clinton, Constantinescu, a belga elnök, a pápa), kormányfő (Orbán Viktor, a román miniszterelnök), pártelnök (Funar), kollektívelnök, cégvezető (a Coca-Cola főnöke, vendéglő tulajdonosa). Több vicc szereplője a falusi gazda (olykor János bácsi néven), a rendőr, az újságíró; csak egy-egy viccben szerepel a határőr, az egyházfő (a pápa), a pincér, a nyugdíjas, az építész. Jehova tanúja, turista, kannibál, vizsgáztató, bőrfejú is van a viccek szereplői között. Nem hiányzik az Úristen meg az állatok (teknős, sün, aranyhal) szerepeltetése sem. Nem hiányzik a tipikus vicchősök közül Móricka, Kohn például. Náluk gyakrabban néven nevezett viccbeli hős János bácsi.

A nemzeti kérdés, főleg magyar–román vonatkozásban, kiemelten fordul elő gyűjteményekben. Hétféle nemzetről esik szó, a magyarról egy nemzetrész külön megnevezésével is (székely).¹¹⁵⁹ Magyar nemzetiségű szereplő legkevesebb 14-szer (öt viccben székelyként, négyben János bácsiként, négyben egyszerűen magyarként) fordul elő a 98-as viccekben, román mintegy 7-szer, amerikai 5-ször, cigány és zsidó 2-szer, a többi nemzetiség egyszer–egyszer (belga, angol, orosz). A kisebbségek, főképp a nem románok meg nem értésének az ügyét pellengérez ki a nemzetiség-megnevező viccek többségén kívül több vicc, amelynek nem igazi szereplője, csak említettje a kifejezetten valamilyen nemzetiségű valaki.

A viccbeli jellemzések sarkítottak, beskatulyázók. Például: többnyire eltúlzott, sztereotípnak tekinthető tulajdonságokat társítanak a megjelenített nemzetiségekhez.¹¹⁶⁰

A szereplők száma (körülbelül 39 csoportot képviselnek mintegy 48-an) nem sok, és ez általában jellemzi a vicceket. A tényleges (nem csak névlegesen más) szereplők száma még kisebb, ha azt is figyelembe vesszük, hogy ezek a szereplők még kevesebb típust, illetve tipikus dolgot képviselnek. Leegyszerűsítve: kigúnyoltak és kigúnyolók, megréfáltak és megréfáltak; szenvedők, kihasználtak és haszonélvezők, valamint különféle eszközök, eljárások megszemélyesítői lépnek fel a politikai viccek színpadán.

Műfaji átcsapások

E gyűjtemény vicceinek majdnem több mint fele (28) találós. Egy vicc verses formájú (gúnyvers, egyféle ballada-paródia), egy feliratszerű, egy pedig állatmeséhez hasonló.

A gyűjtött politikai viccek jó része különféle más viccfajtákhoz is sorolható. Például egyben erotikus, rendőr-, szó-, foglalkozás-, társadalmi stb. viccek. Újra tapasztalhattam gyűjtésem során a Landmann és Gamm által kutatásaik eredményeképp hangsúlyozottak legfőbbikét, a történelmi szituáció vicctípus-alakító hatásának érvényesülését.¹¹⁶¹ Az elhangzott viccek többsége politikai vicc volt az 1998-as év Romániájában, ebből a szempontból a helyzet hasonló a hetvenes, nyolcvanas évekbelihez. Az is, ez is – legalábbis áttételesen – a nyugtalanító politikai helyzetre vallott.

¹¹⁵⁹ Nem történet szereplőiként, de két viccben említés történik – közvetve, az oltyán fővárosra, Craiovára való utalással – román táji csoportról, az oltyánokról is.

¹¹⁶⁰ L. még pl.: DUNDES 1975, BROMBERGER 1986

¹¹⁶¹ VOIGT 1989: 304

Összefoglalás

A jelenlegi romániai helyzet bonyolultsága kétségtelenül kevésbé kedvez a viccképződésnek, mint a Ceaușescu-korszak nyilvánvaló sarkítotttsága. Ennek ellenére a politikai vicc továbbra is eleven műfaj tájainkon. Érzékeny hangulati fokmérője, sajátos tükre korunk társadalmának. Jól nyomon követhető az 1998-as év vicceiben is a történelmi szituáció vicctípus-alakító hatásának erőteljes érvényesülése.¹¹⁶²

A vicc nyelve, jelrendszere felfogható egyféle nyelvi megkettőződésnek, amely a mindenkor nyelvpolitikai manipuláció ellenhatásaként jön létre.¹¹⁶³ Ellenzékisége úgy emelkedik felül mindenféle politikai párton és felekezeten, hogy mindig pártos marad. A politikai viccek humora a helyzetkomikumra épül. Létrejöttük legfőbb motiváló tényezője a hátrányos helyzeten való felül-emelkedés igénye. Ez a felülemelkedés szimbolikusan valósul meg. A viccek lázadása passzív, de ez a passzivitás olykor a röpcédulákéhoz hasonlatos. Elősegítheti a verbálisan lázadók aktivizálódását, a tiltakozás tettekben való megnyilvánulását.

A hátrányos helyzetek különbözősége határozza meg a tematikai eltéréseket a romániai magyar, meg az anyaországi magyar politikai viccek között. Alapvető különbséget jelent a román–magyar viszonyra mint többség–kisebbség viszonyára utaló rész megléte és nagy súlya, valamint a helyszínek arányának a különbözősége. Eltérő – a nem anyaországiak helyzetéből adódó – téma és annak sajátos (többnyire székelty) észjárással, táji ízekkel való kezelése, valamint a román hatás kamatoztatása.

Katona Imre és Voigt Vilmos megállapításai a politikai vicc műfajáról következőképpen többnyire általános érvénnyel bírnak. Csúpán néhány esetben látszik szükségesnek az árnyalás.

Irodalom

BALÁZS Géza 1998	<i>Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón.</i> Bp.
BANC, C.–DUNDES, Alan (1986)	<i>First Prize: Fifteen Years! An Annotated Collection of Romanian Political Jokes.</i> Printed in the USA
BROMBERGER, Christian 1986	<i>Les blagues ethniques dans le nord de l'Iran.</i> Cahiers de Litt. Orale nr. 20. 73–101.
DUNDES, ALAN 1975	<i>Slurs International: Folk Comparisons of Ethnicity and National Character.</i> Southern Folklore Quarterly 39, 15–38.
KATONA Imre 1974	<i>A mai városi szóbeli műfajok.</i> In: <i>A szájhagyományozás törvényszerűségei.</i> Bp.
KATONA Imre 1977	<i>A nevetés szociológiája.</i> In: <i>Előmunkálatok a magyarság néprajzához</i> 1.sz.
KATONA Imre 1980	<i>Mi a különbség? Közéleti vicceinkről.</i> Bp.
KATONA Imre 1994	<i>A helyzet reménytelen, de nem komoly. Politikai vicceink 1945-től máig.</i> Bp.
SZILÁGYI Ákos 1996	<i>Tetem és tabu. Egy viccbalzsamozó feljegyzései.</i> Bp.
VOIGT VILMOS 1989	<i>Kisepikai prózaműfajok.</i> In: <i>A magyar folklór.</i> Bp. 283–323.
ZSIGMOND GYÖZÖ 1997	<i>Három kismacska...</i> Erdélyi politikai viccek 1977–1997. Bp.

¹¹⁶² Vö. VOIGT 1989: 304.

¹¹⁶³ L. BALÁZS 1998: 56–57.